SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

X

EDITURA
ACADEMIEI
REPUBLICII
SOCIALISTE
ROMÂNIA

Al cincilea Congres internațional de studii clasice (FIAEC) va avea loc la Bonn între 1 și 6 septembrie 1969.

The fifth International Congress of Classical Studies (FIAEC) will take place in Bonn from 1 to 6 September 1969.

Le cinquième Congrès international des études classiques (FIAEC) aura lieu à Bonn du 1er au 6 septembre 1969.

Der fünfte internationale Kongress für Altertumswissenschaft (FIAEC) wird vom 1. bis 6. September 1969 in Bonn stattfinden.

St.Cl, X, 1968, P. 1-392, BUCUREȘTI

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

X

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
1968

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. AL. GRAUR, redactor responsabil;
Prof. D. M. PIPPIDI, membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România, redactor responsabil;
Acad. EMIL CONDURACHI;
Acad. C. DAICOVICIU;
I. FISCHER;
Prof. VAL. AL. GEORGESCU;
Prof. GH. GUȚU;
C. POGHIRC, secretar științific de redacție.

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

X 1968

SUMAR

COMUNICĂRI ŞI STUDII

Pag.

M. LEUMANN, Die Eingliederung entlehnter griechischer Verben ins Latein 7
LIANA LUPAŞ, La structure phonologique des monosyllabes attiques 13
ADRIAN PÎRVULESCU, Problema metaforei în Iliada 19
FRANCO SARTORI, Costituzioni italiote, italiche, etrusche 29
A. PIATKOWSKI, Le sourire ironique d'Hérodote 51
D. M. PIPPIDI, Autour de la catharsis tragique: Aristote et l'abbé Bremond 63
LOUIS ROBERT, Des Carpathes à la Propontide 77
OCTAVIAN ILIESCU, Les « tétrastatères » de Lysimaque, trouvés à Baia Mare 87
CONSTANT GEORGESCU, L'analyse du *locus sententiosus* dans la comédie de caractère 93
VLADIMIR ILIESCU, *Rubobostes* oder *Burobostes*? Zu Trog. Pomp. Prol. XXXII.. 115
M. RUCH, Le thème de la croissance organique dans le livre I de Tite-Live..... 123
JOSEPH HELLEGOUARC'H, Le récit de la mort de Turnus (Aen., XII, 919—952). Analyse métrique et stylistique..... 133
RAOUL VERDIÈRE, L'aigle d'Ovide 141
EUGEN CIZEK, A propos de la littérature classique au temps de Néron..... 147
EUGEN DOBROIU, Pour une édition du Satiricon..... 159
DAN SLUŞANSCHI, Ansambluri de termeni figuraţi în critica literară a lui Persius.... 171
GABRIELLA BORDENACHE, Un documento tardo di sincretismo pagano..... 177
VALENTIN AL. GEORGESCU, *Optimus* şi *optimus maximus* în tehnica juridică romană: *optima lex*, *optimum ius*, *fundus optimus maximusque*..... 185

NOTE ŞI DISCUŢII

N. I. BARBU, La hiérarchie des valeurs humaines chez Héaiode 207
VASILE ŞTIRBU, Despre λέξις la Aristotel 213
C. SĂNDULESCU, Lucretius, II, 1—4 219
GRIGORE TĂNĂSESCU, Goethe şi Ovidiu 225
D. M. PIPPIDI, Note de lectură..... 233

Pag.

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

M. NASTA, O nouă ediție a Orestiei 245
GABRIELLA BORDENACHE, Scultura di carattere artigiano. Ricerche e ricomposizioni 257
L. FISCHER, Congresul internațional «Antiquitas graeco-romana ac tempora nostra» (Brno, 1966) 261
EM. POPESCU, Colocviul «Afrika und Rom» (Halle/Saale, 1967) 265
D. M. PIPPIDI, Al V-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină (Cambridge, 1967) 267
M. NASTA, Congresul asociației «Eirene» (Görlitz, 1967) și Colocviul Institutului de studii greco-romane de la Berlin cu tema «Studiile de micenologie și utilizarea mașinilor de calcul» (1967) 271
FRITZ RABER, Cronica de drept roman 275

STUDIILE CLASICE ÎN ROMÂNIA

D. MARMELIUC, O sută de ani de la nașterea lui George Murnu 279
C. POGHIRC, Ecouri clasice în poezia lui Eminescu 285
I. FISCHER, Bibliografia clasică românească (1967) 291

RECENZII

L'ANNÉE PHILOLOGIQUE. Tome XXXVI: Bibliographie de l'année 1965. Paris, 1967 *(D. M. Pippidi)* 303
WALTHER KRAUS, Ovid, I. Bericht, in Anzeiger für die Altertumswissenschaft. Innsbruck, XVIII, 1965 *(Traian Costa)* 303
Ξενοφῶντος Περὶ ἱππικῆς. Edidit Klaus Widdra. Leipzig, Teubner, 1964 *(M. Marinescu-Himu)* 304
M. TVLLI CICERONIS Scripta quae manserunt omnia. Fasc. 4: Brutus, recognouit H. Malcovati. Leipzig, Teubner, 1965 *(D. Sluşanschi)* 306
M. TVLLI CICERONIS Scripta quae manserunt omnia. Fasc. 19: Oratio Pro Sulla, Oratio Pro Archia Poeta, tertium recognouit H. Kasten. Leipzig, Teubner, 1966 *(Liana Lupaş)* 308
M. TVLLIVS CICERO, Orationes selectae, vol. II — III, Altsprachliche Textausgaben, Sammlung Klett *(Florica Demetrescu)* 310
PHILON D'ALEXANDRIE, In Flaccum. Introduction, traduction et notes par A. Pelletier, S. J., Paris, 1967 *(D. M. Pippidi)* 312
PLUTARCHI Vitae Parallelae. vol. II, fasc. 1, iterum recensuit K. Ziegler. Leipzig, Teubner, 1964 *(N. I. Barbu)* 313
DIOGENIS OENOANDENSIS, Fragmenta, ed. C. W. Chilton. Leipzig, Teubner, 1964 (A. Piatkowski) 313
ANAXIMENIS Ars rhetorica, quae uulgo fertur Aristotelis ad Alexandrum, edidit Manfred Fuhrmann, Leipzig, Teubner, 1966 *(D. Sluşanschi)* 315
THEMISTII Orationes quae supersunt. Recensuit H. Schenkl. Opus consummauit G. Downey. Vol. I, Leipzig, Teubner, 1961 *(M. Marinescu-Himu)* 319

Pag.

SEXTI AVRELII VICTORIS Liber de Caesaribus. Recensuit Fr. Pichlmayr. Addenda et corrigenda R. Gründel, Leipzig, 1966 *(N. I. Barbu)* 320
SCRIPTORES HISTORIAE AVGVSTAE edidit Ernestus Hohl. Addenda et corrigenda Ch. Samberger et W. Seyfarth. Leipzig, Teubner, 1965 *(D. M. Pippidi)* 321
IOACHIM KRUEGER, Ästhetik der Antike, Berlin-Weimar, 1964 *(G. Ceauşescu)* 323
L'ANNÉE ÉPIGRAPHIQUE 1965. Paris, 1966 *(D. M. Pippidi)* 324
ACTA INSTITVTI ROMANI FINLANDIAE, vol. III. Graffiti del Palatino. I. Paedagogium, a cura di H. Solin et M. Itkonen-Kaila. Helsinki, 1966 *(D. M. Pippidi)* 324
GEROLD WALSER, Die römischen Strassen in der Schweiz. 1. Teil: Die Meilensteine, Bern, 1967 *(D. M. Pippidi)* 325
LOUIS ROBERT, Documents de l'Asie Mineure méridionale. Inscriptions, monnaies et géographie, Genève — Paris, 1966 *(D. M. Pippidi)* 326
KONRAT ZIEGLER, Das Hellenistische Epos. Leipzig, Teubner, 1966 *(M. Nichita)* .. 329
LOUIS NOUGARET, Analyse verbale comparée du De signis et des Bucoliques. Paris, 1966 *(Traian Costa)* 330
KURT SCHNEIDER, Tacitus und Sallust. Heidelberg, 1964 *(G. Ceauşescu)* 334
WILFRIED EDELMAIER, Tacitus und die Gegner Roms. Heidelberg, 1964 *(G. Ceauşescu)* 335
PAUL DIEL, Le symbolisme dans la mythologie grecque. Paris, 1966 *(M. Guşu)* 337
DIETER NÖRR, Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit. München, 1966 *(Emilia Doruţiu Boilă)* 338
G. W. BOWERSOCK, Augustus and the Greek world. Oxford, 1966 *(Alexandru Ştefan)* .. 340
JENÖ FITZ, Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior, Weimar, 1966 şi Ingenuus et Régalien. Bruxelles, 1966 *(D. M. Pippidi)* 342
LOUIS ROBERT, Monnaies antiques en Troade. Genève — Paris, 1966 *(Gh. Poenaru Bordea)* 344
NEKRIMAN OLCAY, HENRI SEYRIG, Le trésor de Mektepini en Phrygie. Paris, 1965 *(Gh. Poenaru Bordea)* 349
LE TRÉSOR D'ARGENT D'ÉPOQUE ROMAINE TARDIVE DE KAISERAUGST/ ARGOVIE, Bâle, 1964 *(Gh. Poenaru Bordea)* 351
MARIA CAPOZZA, Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana. I. Dal 501 al 184 a. Cr., Roma, 1966 *(Alexandra Ştefan)* 352
JEAN IMBERT, Histoire économique des origines à 1789. Paris, 1965 *(Valentin Al. Georgescu)* 352
LUIGI CAPOGROSSI COLOGNESI, Ricerche sulla struttura delle servitù d'acqua in diritto romano. Milano, 1966 *(Valentin Al. Georgescu)* 354
JEAN GAUDEMET, Indulgentia principis. Milano, 1967 *(Valentin Al. Georgescu)* 356
A. GARCÍA Y BELLIDO, Les régions orientales dans l'Espagne romaine. Leiden, 1967 *(Al. S. Ştefan)* 358
SCAVI DI OSTIA, V. Ritratti greci e romani fino al 160 circa d.C., a cura di Raissa Calza. Roma, 1964 *(Gabriella Bordenache)* 360
J. W. SALOMONSON, La mosaïque aux chevaux de l'Antiquarium de Carthage. La Haye, 1965 *(Gabriella Bordenache)* 363
HENRI METZGER, Recherches sur l'imagerie athénienne. Paris, 1965 *(Petre Alexandrescu)* 366
I. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL, Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Budapest, 1966 *(D. M. Pippidi)* 367

Pag.

MÉLANGES D'ARCHÉOLOGIE, D'ÉPIGRAPHIE ET D'HISTOIRE OFFERTS À JÉRÔME CARCOPINO. Paris, 1966 *(D. M. Pippidi)* 368
SOZIALÖKONOMISCHE VERHÄLTNISSE IM ALTEN ORIENT UND IM KLASSISCHEN ALTERTUM, Berlin, 1961 *(D. M. Pippidi)* 369
HERMANN KINDER & WERNER HILGEMANN. Dtv-Atlas zur Weltgeschichte, München, 1964 *(D. M. Pippidi)* 370
GERHARD LÖWE — HEINRICH ALEXANDER STOLL, Die Antike in Stichworten, Leipzig, 1967 *(D. M. Pippidi)* 371
MIRCEA SECHE, Schiță de istorie a lexicografiei române, vol. I. București, 1966 *(I. Fischer)* 371

CRONICĂ

Societatea de studii clasice din Republica Socialistă România 373

IN MEMORIAM

MIHAIL MACREA (1909—1967) 391

DIE EINGLIEDERUNG ENTLEHNTER GRIECHISCHER VERBEN INS LATEIN

VON

M. LEUMANN

(Zürich)

Entlehnung von Wörtern ist die sprachliche Begleiterscheinung der Übernahme von «Sachen»; demgemäß werden vorwiegend Substantiva entlehnt, nur vereinzelt auch Verben, etwa für handwerkliche Techniken. Die Übernahme griechischer Verben durch die Römer, die übrigens Varro (ling. 6, 96) schon behandelte, darf also wohl lexikalisches und kulturhistorisches Interesse beanspruchen. Hier freilich soll nur von ihrer morphologischen Eingliederung ins Latein die Rede sein. Auch auf die mannigfachen Lautänderungen bei und nach der Übernahme kann hier nicht eingegangen werden; es sei lediglich daran erinnert, daß lat. *c t p* für χ θ φ, lat. *-ss-* für *-ζ-*, und bei den kurzen Vokalen deren Schwächung in nichtersten Wortsilben die Entlehnung bis in die vorliterarische Periode des Lateins zurückdatieren. So ziehen sich die Entlehnungen von vorhistorischen Zeiten her durch alle Jahrhunderte hin bis zum Ende der Kaiserzeit. Bei vielen Einzelwörtern wird daher wenigstens durch einen Autornamen auf die Erstbezeugung hingewiesen. Vokalquantität (Länge) wird nur in kritischen Fällen bezeichnet.

Der Übertritt eines griechischen Verbums ins Latein erzwingt dessen Zuteilung zu einer der geläufigen lat. Konjugationsklassen; tatsächlich werden sie alle, einige Sonderfälle abgerechnet, in die lat. 1. Konjugation eingegliedert (vgl. Verf., Kl. Schr. 169); es ist ganz unwahrscheinlich, daß die 1. sing. auf gr. -ω (auch -ῶ) diesen Übergang zu lat. *-ō* (*-āre*) vermittelt haben sollte: die 1. sing. hat allerhöchstens bei einigen Personalverben eine zentrale Stellung im Verbalsystem. — Die meisten griechischen Verben gehören als Denominativa (Ableitungen von Substantiven) einer morphologischen Gruppe an; nach diesen formalen Gruppen sollen die Entlehnungen vorgeführt werden.

Doch sei hier vorgreifend auf eine Schwierigkeit der Beurteilung hingewiesen. Im Latein werden fast alle Denominativa mit *-are* gebildet, unter Umständen also auch von entlehnten griechischen Nomina. So läßt sich in Einzelfällen manchmal nicht sicher entscheiden, ob ein Verbum mit griechischem Nomen im Stamm wirklich die Umsetzung des griechischen Denominativums darstellt, oder ob nur das Grundwort als Nomen entlehnt und von diesem aus ein lateinisches Verbum auf *-are* abgeleitet wurde. Beide Wege mußten zur gleichen Bedeutung führen.

StCl, X, 1968, p. 7—12, Bucureşti.

I. Die gr. kontrahierenden Verben im Latein

a) Unmittelbar einleuchtend ist bei den Verben auf -ᾶν -ᾶσθαι die Überführung in die lat. *a*-Konjugation. So begegnen seit Plautus *gubernare* κυβερνᾶν, dep. *machinari* dor. med. μαχανᾶσθαι, *dapinare* Capt. 897 δαπανᾶν, *harpagare* Aul. 201 al. *ἁρπαγᾶν (Verf., Kl. Schr. 176[2]), *nauseare* Amph. 329 *ναυσιᾶν att. ναυτιᾶν (vgl. *nausea* Cato ion. ναυσίη 'Seekrankheit', *nautea* att. ναυτία). Dazu *boare* βοᾶν 'schreien': Amph. 232 *boat caelum fremitu uirum* (danach vom Widerhall *reboare* Verg. ge. 3, 223, von Instrumenten Catull Lucr.), Enn. ann. 585 *clamore bouantes* (das *u* nach Varro ling. 7, 104 '*a boue*'); merkwürdig 3. Plur. *bount* (also 3. Konjug.) Pacuv. trag. 223 Varro Men. 386 (nach *sonere : sonare?*). Jünger bezeugt: *cacare* Pompon., Catull. 23, 20 (infin. κακκᾶν, Ar. Nub. 1384/90); *strangulare* Varro ling. 6, 96 (στραγγαλᾶν 'erwürgen'). *calare* 'lockern, nachlassen' Vitr., auch romanisch (χαλᾶν). *scariphare* 'ritzen, furchen' Col. Plin. (spät σκαριφάομαι und -εύω, -ησμός Ar. Ran. 1497). — Spät: *masare* 'kauen' Theod. Prisc. (μασᾶσθαι). *oncare* vom Eselschrei (ὀγκᾶσθαι Aristot.). — Zu *moechari* μοιχᾶσθαι s. unten cβ.

b) Doch auch die Verben auf -έω (-εῖν -εῖσθαι) landen in der lat. *a*-Konjugation. Altlat. *anclare* ἀντλεῖν 'schöpfen' Liv. Andr. (dazu *anclabris mensa)* mit *exanclare* ἐξαντλεῖν Plt. Enn. — *ut paratragoedat carnufex* Plt. Psd. 707, παρατραγῳδεῖν nur bei Pollux 10, 92 belegt. — *saccare* (*aquam* sim.) 'seihen' Lucr. 4, 1028, Sen. Mart.; σακκέω Hdt. 4, 23, 3, von σάκκος. — *obsonare* Plt. ὀψωνεῖν, nicht erst im Latein hinzugebildet zu *obsonium* (ὀψώνιον) nach Typus *desiderium/-are*. — *apologare* Sen. epist. 47, 9 'ablehnen'; *ἀπολογεῖν Iterativum zu ἀπολέγειν. — *blasphemare* Itala, Tert., aus und für βλασφημεῖν (auch für ὀνειδίζειν). — Nur mit Reserve nenne ich hier *aginare* (*ī ?*): das gr. ἀγινέω Hom. Hdt. ist im Gebrauch ein verstärktes ἄγω; damit vergleiche man Petr. 61, 9 (Cena; mit allen Mitteln) *egi aginaui quemadmodum... peruenirem.* Diese Verwendung verbietet doch wohl die übliche Verknüpfung mit der Festusglosse (Heraeus, Kl. Schr. 77) *agina* 'foramen trutinae', *aginatores* 'qui paruo lucro mouentur'.

c) *-are -ari* neben -εῖν in Ableitungen von Personalnomina mit der Bedeutung 'sich betätigen als'.

α) Bei *-are* mit einem gr. Personalnomen als Stammglied zeigt sich erstmals die früher angedeutete Schwierigkeit; denn lat. *-are* ist in dieser Funktion ebenso lebendig wie gr. -εῖν, vgl. *ministrare nuntiare iudicare* von *minister nuntius iudex*. So kann *horoscopare* Manil. 3, 296 ebensowohl Umsetzung eines gr. ὡροσκοπεῖν wie eine lat. Ableitung von entlehntem *horoscopus* sein. Nun bevorzugt aber das Latein für diese Funktion die deponentiale Flexion, Typus *dominari furari*, auch *architectari* (von lat. *o*-Stamm *architectus*) Rhet. Her., Cic. fin. 2, 52, während das Griechische hier mediales -εῖσθαι kaum kennt. Lat. *-ari* ist also hier als nicht nur formale sondern auch funktionale Transposition von gr. -εῖν zu verstehen. So steht *-ari* für klass. -εῖν seit Plautus in *philosophari parasitari sycophantari*, später *architectonari* (gr. ἀρχιτεκτονῆσαι) Itala exod. 31, 4 u. 38, 23.

β) Aber auch dem gr. medialen -ᾶσθαι entspricht in dieser Funktion in wenigen Beispielen lat. *-ari*. Daß man hier die lat. Deponentialflexion einzelner Beispiele als unmittelbare Umsetzung des gr. Mediums anzuerkennen hat, dürfte klar sein. Zu überlegen ist sogar, ob man nicht überhaupt im deponentialen *-ari* des Typus *dominari* im letzten Grunde ein hellenistisch-griechisches Lehnsuffix zu sehen hat. Die Beispiele: Durch *moechari* wird im Alten und Neuen Testament hellenist. μοιχᾶσθαι 'Ehebruch

treiben' wiedergegeben (Ier. 3, 8, Mth. 5, 32, Mc. 10, 12); als voll eingebürgert erweist es sich durch Catull 94, 1 und Hor. sat. 1, 2, 49. Weniger eindeutig nachweisbar ist die Herkunft für verschiedene Formen des ἐνθουσιασμός. Lat. Neubildung ist *poetari* vom mask. *a*-Stamm *poeta* Enn. sat. 64 *nunquam poetor nisi podager*. Sein Vorbild sehe ich in *bacchari* von fem. *a*-Stamm *baccha* (plur. akk. *bacas* SCBacch.), zuerst als ptc. prs. (akt./dep.) *bacchae bacchanti* Plt. Amph. 703; dies ist wohl sicher Umsetzung eines hellenist. *βακχᾶσθαι, und unabhängig von βακχᾶν Aisch. Sept. 498 (von einem Angreifer); das übliche literarische Wort ist βακχεύειν (mit Ableitung βακχεία). Lat. Nachbildung zu ptc. *bacchans* scheint ptc. *gallantes* Varro Men. 119 zu sein, von γάλλοι (*gallae* Catull im Attisgedicht 63, 12 u. 34) 'Kybelepriester'. — Eine späte lat. Neubildung von *apostata* Tert. (ἀποστάτης) ist *apostatare a deo* Itala u. Vulgata Sirach 10, 14. Zu *prophetare* s. unten II b.

d) Die Denominativa auf -όω (-οῦν -οῦσθαι) finden ebenfalls ihre lat. Wiedergabe in Verben auf *-are*.

α) Von Adjektivableitungen ist das späte *līāre* 'glätten' Tert. Apic. eindeutig eine Umsetzung von gr. λειόω (λειοῦσθαι Aristot.). Nicht genau erkennbar ist der Zusammenhang zwischen ἱλαρόω LXX Sirach 7, 24 al. und lat. *hilarare* Catull, Cic. rhet. philos. 'fröhlich machen, aufheitern'; statt direkter Umsetzung könnte letzteres allenfalls auch eine Ableitung von *hilarus* Plt. (*-is* Cic.; nach *tristis*) sein; freilich sind Ableitungen von Personaladjektiven selten (das Gegenstück *contristare* seit Caelius bei Cic. epist. 8, 9, 5 anno 51[a], und Rut. Lup.), üblich nur solche von Sachadjektiven (*sacrare piare nouare*). Nicht einmal *exhilarare* seit Cic. epist. 9, 26, 1 (46[a]) und Paul. Fest. (s. v. *gestit*) verhilft zu einer sicheren Entscheidung, gr. ἐξιλαρόω bei Athenaeus könnte Latinismus sein.

β) Bei den Ableitungen von Substantiven sind die Verbaladjektiva vorauszunehmen; meist sind es gewerbliche Fachausdrücke: -ωτός wird durch *-atus* ersetzt. Dem gr. κροκωτός 'mit Saffran gefärbt', ὁ κροκωτός 'gelbes Gewand' Pind. Ar. entspricht zwar altlat. subst. fem. *crocota* (in *crocotarius*) mit *crocotula*, später aber *crocatus* 'croco tinctus' Plin. Fronto; daraus erschloß Isid. orig. ein Verb *crocare*. Lat. *purpuratus* 'in Purpur gekleidet' Plt. Cic. aber ist eine lat. *to*-Ableitung wie *candidatus*; erst das Verbum *purpurare* Col. 10, 101 (hexam.) scheint Umsetzung von πορφυρόω zu sein. Ähnlich *gypsatus -are* für γυψωτός -όω. — In diesem Rahmen verdienen auch lat. *fīcātum* und gr. σκουτλόω eine Erwähnung: *fīcātum* 'Leber' (Akzent nach dem Romanischen) ist Lehnübersetzung von gr. συκωτόν sc. ἧπαρ 'mit Feigen gemästet'. Und lat. *scutulatus* 'mit Rauten verziert' bzw. **scutulare* wurde umgesetzt in gr. *σκουτλωτός bzw. σκουτλόω (Verf., Glotta 42, 87 oben).

γ) Nicht durch -ωτός vermittelte Bildungen. *exenterare* 'ausweiden', häufig seit Plautus, ist Latinisierung des nur durch eine Glosse bezeugten ἐξεντερόω; kaum zu Recht gilt es als Umsetzung von ἐξεντερίζω (so Ed. Fraenkel, Plautin. 106[3] nach Früheren); vgl. auch IIa am Ende. — Zu *tornus* τόρνος 'Drechseleisen' gehört *tornare* 'drechseln' Cic., übertragen für 'Verse drechseln' Hor. ars 441 *male tornatos... uersus*, was vorgebildet ist mit gr. τορνεύω Ar. Thesm. 54; ob *tornare* eine rein-lat. Ableitung von *tornus* ist oder eine Umsetzung von τορνόω (med. Hom., nachher selten) bzw., wenigstens in der metaphorischen Verwendung, von τορνεύω, läßt sich nicht entscheiden. — Gr. ζηλοῦν der LXX wird, statt wie in der Vulgata mit *aemulari*, durch lat. *zelare* wiedergegeben Sirach 9, 1 (Itala). — *mastigare* 'auspeitschen' Itala IV Esdr. 15, 12 u. 51; das fehlende griechische Original enthielt sicher μαστιγοῦν bezeugt seit Herodot). — *gyrare* seit Itala (Vulg.) Sirach 43, 12 (13) *gyrauit caelum*

für gr. ἐγύρωσεν οὐρανόν. Dazu *gyratus*: Plin. nat. 5, 62 *orbe gyrato*, Itin. Silv. 5, 5. — Auch umgekehrt gr. φραγελλόω NT für lat. *flagellare*.

II. Lat. *-are* für gr. thematisch *-ειν* in Suffixgruppen

a) *-ίζειν* wird latinisiert mit *-are*, und zwar geschrieben altlat. *-issare*, seit Ende der Republik *-izare*, später auch pseudohistorisch *-idiare* (nach vulglat. *-dj-* > *-z-*). Beispiele in Auswahl: bei Plautus *cyathissare* κυαθίζειν, *atticissare* ἀττικίζειν, *patrissare* 'dem Vater nachschlagen' (Imitativum) *πατρίζειν, *malacissari*; später etwa *citharizare*, *eunuchizare* Hier. (gr. εὐνουχίζειν NT Mth. 19, 12), *baptizare* bzw. *-idiare*. S. Verf., Kl. Schr. 156—170. — Dem Suffix *-ίζειν* als Ganzem steht öfters einfaches *-are* gegenüber, sei es als entlehnte verschollene gr. zweite Form auf *-έω* oder *-όω*, sei es durch lat. Suffixtausch oder als lat. Neuableitung. Genannt seien *se eunuchare* Varro Men. 235, εὐνουχίζειν 'kastrieren' (NT); *percolopare* 'ohrfeigen' Petr. 44, 5, κολαφίζειν NT Mth. 26, 67, I Cor. 4, 11; *dropacare* 'durch Pflaster enthaaren' δρωπακίζειν; dazu das vielbehandelte *ballare* 'tanzen' (Augustinus; romanisch) sizil.-gr. (Sophron) βαλλίζειν. Vgl. auch oben zu *exenterare*. — Angefügt sei neben gr. *-ιάζειν* stehendes lat. *-iare* (vielleicht lat. Ableitung von aus *-ιον* entlehntem *-ium*): *plagiare* 'Menschenraub treiben' (*plagium*); *cauteriare* 'mit der Brennschere (*cauterium* καυτήριον) behandeln'.

b) Ebenso bleibt zweifelhaft, ob das Nebeneinander von gr. *-εύειν* und lat. *-are* nur auf getrennter Ableitung vom Grundwort in beiden Sprachen beruht, wie wohl bei *tornare* oben Idγ (vgl. auch *bacchari* Icβ), oder ob *-εύειν* auch direkt durch *-are* funktionell ersetzt wurde. Jedenfalls wird im Alten und Neuen Testament προφητεύειν durch *prophetare* wiedergegeben, etwa Num. 11, 25, I (III) Reg. 22, 12, Act. ap. 2, 17 u. 19, 6; lat. *propheta* ist schon vorchristlich, Zitat bei Festus.

III. Lat. Ableitungen von entlehnten gr. Substantiven

Obgleich die hier zu nennenden Verben als solche nicht entlehnt sind, sollten sie als Ergänzung doch angeführt sein.

a) Zur Not formal, aber kaum sachlich rückführbar auf griechische Verben. *angariare* 'aufbieten' Itala u. Vulgata Mth. 5, 41 u. 27, 32 von *angaria* (*I* ?) 'Gespann' Dig., ἀγγαρεία Hdt. Xen.; das Verb ist Wiedergabe von gr. ἀγγαρεύειν im NT. — *bulimare* von *bulimus* 'Heißhunger' Med. veter., aber gr. βουλιμιᾶν. — *emplastrare* Colum. Chiron; *emplastrum* Cato, im Griechischen erst später bezeugt. — *paedicare* seit Catull, mit rätselhaftem *ī*; τὰ παιδικά. — *plāgīre* 'schlagen' Vulgata; *plāga* Ter. Cic. (dor., für att. πληγή). — *pompare* Sedul., wohl über *pompatus* Tert., *pompabilis* Hist. Aug., *pompaticus* Tert. Fronto, diese direkt von *pompa* Cic. (πομπή) 'Festzug'. — *samiare* '(Waffen) polieren' Hist. Aug., mit *samiator* Ed. Diocl., von *samius* (sc. *lapis*), Σάμιος. — *stomachari* 'sich ärgern' Ter., Cic. häufig, von *stomachus* 'Ärger' (gr. στόμαχος nur 'Magen' 'Magenkrankheit'). — *syncopare* 'in Ohnmacht fallen', mit *syncopa* Veg. mil., συγκοπή. — *tauroboliari*: Lampr. Hel. 7, 1 *-atus est*, auch inschr. *-atus*, s. Vermaseren, Corpus inscr... religionis Mithriacae I Index p. 350; *taurobolium* Inschrr., gr. *-ιον*.

b) Auch formal waren nur im Latein möglich die Ableitungen auf *-are* von lat. *-ma*-Femininen aus gr. *-μα*-Neutra. *cataplasmare* Mediziner; *cataplasma* Cato, fem. *-sma -ae* Pelagon. Chiron. — *chrismare* 'salben' Greg. Tur., χρῖσμα 'Salbe' LXX Exod. 29, 7 u. 35, 12. — *stigmare* 'brandmarken' Prud., *stigma -ae* Petron. (Cena) 45, 9 u. 69, 1, gr. στίγμα *-ατος*.

c) Von Indeclinabilia. *coaxare* vom Quaken der Frösche Suet., *quaxare* Fest.; gr. κοάξ Ar. Ranae. Ähnlich *baubare* vom Bellen der Hunde seit Sueton, gr. βαῦ βαῦ Com. ad. 1304 (nhd. *wau wau*). — In lat. *urina* 'Harn' (seit Varro, Cic.) ist das Verb gr. οὐρεῖν (lautlich *ūrīn*) 'harnen' verbaut; nach Rom kam dieses Wort sicher durch griechische Ärzte als ein Fachterminus. Wie ist die Form auf *-a* herzuleiten? Man erwartet die Umsetzung eines gr. Infinitivs in einem lateinischen, also von οὐρεῖν in **urinare* 'urinieren', als Euphemismus für *meiere mingere*. Dann wäre *urina* eine Rückbildung daraus nach Mustern wie *pugna cena* neben *-are*. Das Problem vereinfacht oder kompliziert sich dadurch, daß zu dem fehlenden Zwischenglied im Latein ein Homonym besteht: *urinare* Varro bzw. *-ari* Cic. 'tauchen' mit *urinator* 'Berufstaucher' Varro; vielleicht erleichterte das die Bildung von **urinare* 'harnen'. Semasiologisch etwas komplizierter ist die Erklärung von Scheller, Mus. Helv. 18, 140ff. (vgl. Glotta 42, 119): Zwischenglied ein Homonym **urina* 'Wasserloch'.

IV. Sonderfälle; vgl. Verf., Kl. Schr. 168f

a) Stamm des gr. s-Aorists als lat. Präsensstamm auf *-are*, die ersten Beispiele so erklärt von W. Schulze, Kl. Schr. 307.

α) *campsare* '(ein Vorgebirge) umfahren': Enn. ann. 328 *Leucatam campsant*. Vermutlich fand Ennius den Weg zu seinem *campsant* in einer gr. Autorstelle mit ptc. aor. plur. κάμψαντες 'nachdem sie umfahren hatten' (gebaut wie Polyb. 1, 25, 8; 1, 39, 5), das ihn an lat. Partizipien auf *-ant-* wie plur. *uersantes cessantes* erinnerte. — Wiederauftauchend im Spätlatein, Itin. Silv. 10, 8 *ut de uia camsemus*, wohl vermittelt durch Grammatikerlehren.

β) Gleicher Art und wohl ähnlichen Ursprungs: *malaxare* in Laber. mim. 37 *malas malaxaui*, zu μαλάξαι von μαλάσσω 'weich prügeln', seit Pindar. — *charaxare* 'ritzen (Haut des Geflügels)' Apic., mit *incharaxare* Apic., später *charaxare* auch 'schreiben': gr. (ἐγ-)χαράξαι zu χαράσσω.

γ) *laxare* mit *dumlaxat* gr. τάξαι, s. Verf., Mus. Helv. 25.

δ) Andersartig *pausare* 'innehalten', seit Vulgata, offensichtlich erst im Latein abgeleitet von Subst. *pausa*, bezeugt seit Plt. *pausam facere*. Die sachliche Zugehörigkeit zu gr. παύειν aor. παῦσαι ist unverkennbar. Doch kann *pausa* nicht Latinisierung eines infin. παῦσαι oder subst. παῦσις sein. Die einzige formale Anknüpfungsmöglichkeit sehe ich in imper. aor. med. παῦσαι 'laß ab, hör auf'; damit wird im Dramendialog die Abwehr von Vorwürfen eingeleitet, bei Euripides meist mit Participium, etwa Hipp. 706 παῦσαι λέγουσα , doch auch einfach παῦσαι, Herc. 1398, Trach. 1046, Iph. Aul. 1435. Ohne Participium hat παῦσαι also fast die Kraft eines Anrufs 'halt ein', so auch bei Plautus, Trin. 187 (παῦσαι A, *pausa* P). Im historischen Latein aber besteht eine Flexionsendung *-ai* oder *-ae* allein in der 1. Deklination; eine Latinisierung von παῦσαι konnte, wenn man von einer Erstarrung als Interjektion (wie *eugepae* aus εὖ γε παῖ) absieht, nur ein Substantivum der *a*-Deklination ergeben; darin sehe ich den Ursprung des lat. Subst. *pausa*.

b) *-ĕre* und *-āre* für gr. thematisch *-ειν*.

α) Den ererbten gr. thematischen Primärverben wie ἄγειν λέγειν entsprechen herkunftsgemäß die Präsentien der lat. 3. Konjugation, vgl. *agere legere*. Man möchte bei Entlehnung die entsprechende Umsetzung erwarten; tatsächlich bestehen dafür nur zwei Beispiele: *depsere* 'kneten' (mit Ableitung *panis depstīcius*) Cato, δέψειν nur Hom. Hdt., und *psallere* 'Zither spielen' Sall. Hor. Suet. und Christen, ψάλλειν. Bezeugung und Verwendung sprechen bei diesen beiden Verben

mit *ps* für Entlehnung; freilich bestehen bei ihnen lautlich ebensowenig Unterscheidungsmittel gegenüber den Erbwörtern gleicher Flexion wie umgekehrt bei *agere legere*. — Begünstigt wurde diese Form der Eingliederung anscheinend durch die Einsilbigkeit des Verbalstammes.

β) Andernfalls erfolgt Überführung in die lat. 1. Konjugation, so bei den oben IIa genannten Verben auf -ίζειν mit lat. *-izare*. Entsprechend ist *propinare* Plt. Ter. Cic. entlehntes προπίνειν. Zwei weitere Verben bedürfen einer Erläuterung.

Lat. *aegrōtāre* 'krank sein', neben *aeger*, gehört m. E. in seiner Bildung auf lat. *-ōtāre* zu den griechischen Krankheitsverben auf -ώττειν wie τυφλώττειν 'blind sein' neben τυφλός, als Latinisierung eines von griechischen Ärzten in Rom zu *aeger* gebildeten *ἀιγρώττειν; als retrogradiert betrachte ich das Adjektiv *aegrōtus*, das im Latein vollkommen isoliert und nicht zu erklären ist (s. Verf. Kl. Schr. 177f.).

Lat. *cleptare* 'stehlen' gilt mir nach seiner Bezeugung nur bei Cypr. Gall. (um 400) als entlehntes κλέπτειν, exod. 825 und 887 zweimal *cleptat* im Hexametereingang (LXX exod. 21, 17 ὃς ἐὰν κλέψῃ, 22, 1 ἐὰν δέ τις κλέψῃ). Die geläufigen lat. Verben sind *furari* und das volkstümliche *inuolare*. — Unhaltbar ist also m. E. die an sich nahe liegende und anerkannte Deutung als Iterativum von lat. *clepere*. Für letzteres gibt es nur wenige Zeugnisse von Plautus bis zu Seneca (poeta); aber schon für Cicero war es ein obsoletes Wort der Rechtssprache, denn er verwendet es in eigener Formulierung eines Gesetzes leg. 2, 22 *sacrum ... qui clepsit rapsitue*. Und für ein Iterativum bestand bei einem Verbum dieser Bedeutung wohl weder ein Bedürfnis noch auch die Möglichkeit jahrhundertelanger Verborgenheit.

errare ist nicht entlehntes ἔρρειν, denn dieses lautete mit Digamma an, inschr. lokr. Fέρρειν. — Ebensowenig darf man *lībāre* als transponiertes λείβειν betrachten; es ist damit nur etymologisch verwandt, vermutlich als frühes lat. Denominativum eines idg. **loibā*, das auch als gr. λοιβή 'Spende' fortlebt; zu lautlich lat. *loib- > līb-* vgl. lat. *līber* 'frei' aus ital. **loiferos* (idg. **leudheros*).

V. *-īre* für gr. *-εῖν* in zwei Spezialfällen

a) *bombire* vom Summen der Bienen, βομβεῖν (att., Theocr. 3, 13), offenbar durch Anpassung an die lat. Schallverben wie *hinnire gingrire*.

b) *hymnire* gebraucht mehrfach ein Rusticus diaconus (Konzil von Ephesus, 431 n. Chr.), sicher inspiriert von einem Vers des Prudentius (um 400) *hymnite matres pro receptis paruulis;* dieses *hymnīte* aber ist nicht eine lateinische Form, sondern das unverändert übernommene gr. ὑμνεῖτε 'preiset' (ει mit Lautwert I), so gebraucht in LXX Is. 12, 4 ὑμνεῖτε κύριον, auch Dan. 3, 57–88 (ohne 74; Gesang der drei Männer im Feuerofen) εὐλογεῖτε ... τὸν κύριον, ὑμνεῖτε ... αὐτόν. Schon Lukrez hat griechische Zitatwörter in seine Verse eingebaut, *charitom mia* und *traulizi*, Χαρίτων μία und τραυλίζει, 4, 1162/64.

LA STRUCTURE PHONOLOGIQUE DES MONOSYLLABES ATTIQUES

PAR

LIANA LUPAŞ

0. Les monosyllabes offrent à l'analyse phonologique des complexes sonores à la fois prononçables et clairement délimités. Loin de les éviter, la langue des tragiques et d'Aristophane en fait un emploi constant et étendu. On peut y retrouver des hémistiches et même des vers composés exclusivement de mots ayant une seule syllabe [1]. Notre étude se propose d'analyser la structure phonique de ces mots et de la comparer à celle des polysyllabes.

1. Voici d'abord la liste de toutes les formes monosyllabiques que nous avons relevées dans les pièces conservées des trois tragiques et d'Aristophane. Nous y avons inclus uniquement les monosyllabes attestés dans les textes parcourus, sans mentionner toutefois les formes étrangères au dialecte attique (βᾶ, Ζάν, λῶ, τοί nom. pl. de l'article, etc.) et les interjections formées par redoublement (ἔἔ, μῦμῦ, ἀᾶ, αὖ αὖ, etc.). À moins de s'opposer par leur accentuation ou par leur topique, les homonymes ont été considérés comme des formes uniques. Par contre, les variantes d'un même mot ont été traitées comme autant de formes différentes [2]. Les 315 formes qui résultent de notre sondage se laissent grouper en 17 types de structures syllabiques [3]:
V: ἄ, ἦ (interj.), ἦ (conj.), ἦ (adv.), ἦ (εἰμί), ἦ (ἠμί), ὦ (εἰμί), ὦ ou ὤ (interj.).
VS: αἰ, αὖ, εἰ, εἶ (εἰμί), εἶ (εἶμι), εὖ, ἦ, οἶ, οὐ, οὖ.
VC: ἀν, εἰς, ἐκ, ἐν, ἐς, ἦν (interj.), ἦν (conj.), ἦν (εἰμί), ἦν (ἠμί), ὀν, οὖν, ὦν.
VSC: ἦς, οἶν, οὐκ, οὖς, οὐχ.
VCC: ἐξ.
CV: βῶ, γε, γῆ, δᾶ, δέ, δή, δῶ, θοῦ, θῶ, μά, με, μή (tonique), μή (atone), μου, νή, νοῦ, νώ, ποῦ, που, πω, ῥα, ῥῶ, σά, σέ, σε, σή, σοῦ, σου, σύ, σώ, τά, τε, τί, τι, τό, τοῦ (= τίνος), τοῦ (art.), του (= τινος), τώ, φῶ, ἅ, ἦ, ἡ, ὅ, ὁ, οὗ (pr. et adv. rel.), οὗ (pron. réfl.), ὧ.

[1] Par ex. S. *Aj.* 457 Καὶ νῦν τί χρὴ δρᾶν; (voir aussi E. *Ion* 971, *Hec.* 349, Ar. *Ec.* 405, 786); E. *Or.* 1946 lyr. Ὦ Ζεῦ καὶ γᾶ καὶ φῶς καὶ νύξ.

[2] Nous avons fait une exception pour ὦ, ὤ et ὡς, ὥς qui se confondent dans les textes et pour οὔκ et οὔχ qui semblent être identiques des fois à οὐ, des fois à οὐκ et οὐχ.

[3] V et C symbolisent une voyelle ou une consonne quelconque; S représente les semi-voyelles [i] et [u], archiphonèmes des oppositions /I/ ~ /ī/ et /U/ ~ /ū/. L'interprétation phonologique de chaque mot est celle que nous avons proposée dans StCl VI 1964, p. 87—102 et VIII 1966, p. 7—16.

CVS: γῆ, δαί, δεῖ, δῆ, δῶ, θεῖ (prés. de θέω), θῆ, καί, μοι, ναί, νῶ, παῖ, πῆ, ποῖ, ποι, ῥεῖ, σαί, σῆ, σοί, σοι, σῶ, τῆ, τοι, τῷ (= τίνι), τῶ (art.), τῳ (= τινι), φεῦ, φῆ, αἵ, αἱ, ᾗ, οἵ (adv.), οἵ (pron. réfl.), οἱ, οἱ (art.), οἱ (pron. réfl.), ᾧ.
CVC: βάς, γάρ, γῆν, γῆς, γοῦν, δεῖν, δήν, δίς, δός, δούς, θεῖν (inf. de θέω), θείς (part. ao. de τίθημι), θές, θην θήρ, Κάρ, Κήρ, μέν, μήν (part.), μῦς, μῶν, νιν, νοῦν, νοῦς, νῦν, νυν, πᾶν, Πάν, πᾶς, περ, πούς, πῦρ, πῶς, πως, ῥίς, σάς, σήν, σῆς, σόν, σός, σούς, σύν, σῶν, σῶς, τᾶν, τάς, τήν, τῆς, τίς, τις ,τόν, τούς, τῶν, τώς, φύς, φῶς, φώς, χείρ, χήν, ἅς, εἷς, ἕν, ἥν, ἧς, ὅν, ὅς, οὗς, ὗν, ὗς, ὧν, ὡς, ὣς ou ὥς.
CVSC: βοῦν, βοῦς, γαῖν, δᾷς, δῷς, θεῖς (prés. de θέω), θῆς, ναῦν, ναῦς, νῷν, παῖς, σαῖν, σαῖς, σοῖν, σοῖς, ταῖς, τοῖν, τοῖς, φῆς, αἶν, αἷς, οἶν, οἷς.
CVCC: γύψ, λάξ, νύξ, πύξ, ἔξ.
CCV: γνῶ, γρῦ, δρᾶ, δρῶ, ζῆ, ζῶ, πλεῖ (impér. de πλέω), πλοῦ (gén. de πλοῦς), πνεῖ (impér. de πνέω), πρό, στῶ, σφε, σφώ, χρή, χρῶ (impér. de χρῶμαι).
CCVS: βδεῖ, γνῷ, γραῦ, δρᾷ, ζεῖ, Ζεῦ, ζῇ, μναῖ, πλεῖ (prés. de πλέω), πλοῖ (pl. de πλοῦς), πνεῖ (prés. de πνέω), πρᾠ, φθῇ, χρῇ (cf. LSJ *s.uu.* χρή, χρῆ et χράω B), χρῷ (dat. de χρώς), ψῇ.
CCVC: βδεῖν, βρῦν, γνούς, δρᾶν, δρῦν, δρῦς, δρῶν, ζῆν, ζῶν, μνᾶν, μνᾶς, μνῶν, ξύν, πλεῖν (inf. de πλέω), πλήν, πλοῦν, πλοῦς, πνεῖν, πρίν, πρός, σκῶρ, στάν, στάς, σφᾶς, σφας, σφιν, σχεῖν, σχές, σχών, τλάς, τρεῖς, τρίς, φλᾶν, φρήν, χθές, χθών, χνοῦς, χρῆν, χρώς.
CCVSC: γνῷς, γραῦν, γραῦς, δρᾷς. Ζεύς, ζῆς, κλῆς, πλεῖν (= πλέον), πλεῖς, πνεῖς, σφῷν, τλῆς, φθοῖς, χρῆς.
CCVCC: θρίξ, πνύξ, τρύξ, φλέψ, φλόξ, Φρύξ.
CCVSCC: γλαῦξ, Θρᾷξ, Θρῆξ.
CCVCCC: σφίγξ.

Étant donné l'étendue des textes analysés on peut considérer que cette liste, sans mentionner tous les monosyllabes existant en attique classique, rend du moins compte de toutes les structures admissibles. Les formes monosyllabiques utilisées par les fragments du drame ou par les écrits de Platon et que nous connaissons grâce aux dictionnaires[4] viennent étayer ce point de vue. Par ailleurs nous n'avons pas cru légitime d'enrichir notre liste en complétant les paradigmes des noms et des verbes attestés dans le drame. Si les tragiques emploient fréquemment des formes comme ὄπα, μέθες, ἄφες, πλακός, πλάκα, etc., il ne s'ensuit pas nécessairement qu'ils connaissent aussi ὄψ, ἔς, πλάξ, etc. Les dictionnaires et les grammaires semblent suggérer qu'au contraire, ces monosyllabes n'ont jamais existé en grec[5]. Dans plusieurs cas il est très malaisé de faire le départ entre ce qui n'est pas attesté et ce qui n'est pas possible. Le nom du coin, par exemple, n'est employé que deux fois dans le drame: au génitif singulier, σφηνός (A. *Pr.* 64) et à l'accusatif pluriel, σφῆνας (Ar. *Ra.* 801). Il paraît impossible de décider s'il faut restituer ou non un nominatif singulier, σφήν. Afin d'éviter tout arbitraire dans ce domaine, nous limiterons notre analyse aux 315 formes réunies par notre liste. À ces 315 formes, les tragiques et Aristophane ajoutent une cinquantaine de monosyllabes accidentels qui résultent de la crase, de la synizèse ou de la synalèphe. Les monosyllabes nés par

[4] Citons, par exemple, les formes φνεί, φῷ (datif de φῶς) et ψό qui apparaissent dans les fragments d'Aristophane et de Sophocle, ou les noms des lettres (νῦ, ταῦ, φεῖ, χεῖ, ψεῖ, etc.), employés par Platon dans *Cratyle*.

[5] Cf. LSJ *s.uu.*, V. Veitsch, *Greek Verbs Irregular and Defective. Their forms, meaning and quantity*, Oxford, Clarendon Press, 1888, s.u. ἵημι.

suite de la crase (κἄν, τοὐν, χἠ, ἄν, etc.) partagent l'atonie des formes dont ils résultent. Ceux qui apparaissent grâce à la synizèse ou à la synalèphe sont en nombre très limité (θεός et θεά à tous les cas du singulier et du pluriel, ἢ_οὐ(κ), μὴ_οὐ(κ), καὶ_οὐ, etc.). Ces mots sont fréquemment précédés ou suivis d'une forme atone, de façon à ne former qu'exceptionnellement un vrai monosyllabe [6]. D'ailleurs, dans ces cas-là on peut invoquer des difficultés métriques. C'est en partant de ces considérations que nous refusons d'assimiler les formes du type κἄν, θεῶν, μὴ οὐ aux autres monosyllabes enregistrés par notre liste. Il n'en sera donc plus question au cours de notre analyse. À plus forte raison avons-nous laissé de côté les faux monosyllabes qui résultent de l'élision (voir, par exemple, S. *Aj.* 1097 ἄγ' εἶπ' ἀπ' ἀρχῆς...) Rien ne prouve, en effet, que ces formes étaient prononçables à l'état isolé.

2. Les 315 formes dont il est question dans cette étude ne forment pas un ensemble unitaire: certaines portent l'accent, d'autres en sont normalement dépourvues, certaines sont des unités indépendantes, d'autres s'appuyent sur l'élément qui les précède ou qui les suit. L'étude de l'accentuation et de la topique nous permet de grouper ces formes en deux classes. Celle marquée réunira les éléments, atones pour la plupart, qui ne sauraient former à eux seuls un énoncé complet et qui ont une topique fixe. Les enclitiques et les proclitiques qui s'unissent à d'autres mots de la chaîne parlée sont les premiers à remplir ces conditions [7]. Viennent ensuite les conjonctions, adverbes, particules, etc. qui sont dénués d'autonomie dans la phrase [8]. Parmi ces formes, certaines sont à rapprocher des proclitiques (les pronoms relatifs, les conjonctions ἤ, ἦν, καί, πρίν, les particules ἦ, μά, μῶν, etc.), d'autres présentent des analogies avec les enclitiques (ἄν, αὖ, γάρ, οὖν, etc.). À ces deux groupes se rattachent quelques mots qu'on emploie uniquement dans des formules à structure fixe, telles ἦν δ'ἐγώ, οἵ 'γώ, ou οἵ ἐγώ (qui vaut un spondée dans E. *Hel.* 594 et 857; οἶμοι est considéré comme un mot indépendant), ὦ τᾶν. Il convient également de grouper dans une classe séparée les interjections.

Voici maintenant la liste des formes que nous distinguons des monosyllabes toniques ordinaires:

1) Prépositifs: εἰ, εἰς, ἐκ, ἐν, ἐξ, ἐς, ἤ (conj.), ἦ (adv.), ἦν (conj.), κοἰ, μά, μή (atone), μῶν, νή, ξύν, οὐ, οὐκ, οὐχ, πρίν, πρό, πρός, σύν, τά, ταῖς, τάς, τῇ, τήν τῆς, τό, τοῖν, τοῖς, τόν, τοῦ (art.), τούς, τώ, τῷ (art.), τῶν, ἅ, αἵ, αἱ, αἷν, αἷς, ἅς, ἥ, ἡ, ἦ (pron. et adv. rel.), ἥν, ἧς, ὅ, ὁ, οἵ (adv.), οἵ, οἱ (art.), οἷν, οἷς, ὅν, ὅς, οὗ (pron. et adv. rel.), οὕς, ὦ, ᾧ, ἄν, ὡς.

2) Postpositifs: ἄν, οὖ, γάρ, γε, γοῦν, δαί, δέ, δή, εἶ (εἰμί), ἦ (εἰμί), ἦ (εἰμί), ἦν (εἰμί), ἧς (εἰμί), θην, με μέν, μήν, μοι, μου, νιν, νυν, ὄν, οὖν, περ,

[6] Il résulte de nos lectures que dans les parties non lyriques du drame la synizèse du génitif pluriel θεῶν apparaît 62 fois. Sur ces 62 exemples, 33 se trouvent dans la formule πρὸς θεῶν, 14 sont précédés d'un proclitique et 8 sont suivis d'un enclitique.

[7] Voir aussi StCl IX, 1967, p. 8. On doit remarquer que la fusion des atones avec les mots toniques n'est pas complète. Cf. J. Vendryes, *Traité d'accentuation grecque*, Paris, Klincksieck, 1938, p. 78, 92, D. H. Kelly, *The Word in Ancient Greek. A phonological study*, University of Pennsylvania Diss., 1958, p. 38—39, E. G. O'Neill, *Word-types in the Greek Hexameter*, Yale Classical Studies VIII, 1942, p. 108 (cité par W. J. W. Koster, *Traité de métrique grecque suivi d'un Précis de métrique latine*, IIe édition, Leyde, 1953, p. 52).

[8] De pair avec les enclitiques et les proclitiques, ces petits mots sont appelés parfois des postpositifs et des prépositifs, cf. Koster, *op. cit.*, p. 18, 51—52, K. J. Dover, *Greek Word Order*, Cambridge, University Press, 1960, p. 12—14.

ποι, που, πω, πως, ῥα, σε, σοι, σου, σφας, σφε, σφιν, τε, τι, τις, τοι, του, τῳ, ὦ (εἰμί), ὥν, οἱ (réfl.).

3) Monosyllabes liés à des formules: ἦ (ἠμί), ἦν (ἠμί), οἷ, τᾶν.

4) Interjections: ἄ, αἲ, δᾶ, ἦ, ἦν, φεῦ, ὦ (ὤ).

À titre d'exception quelques formes enregistrées dans cette liste se comportent parfois comme des mots indépendants. Il s'agit notamment de l'article en fonction de démonstratif, des prépositions employées comme adverbes, des conjonctions καί, ἤ, etc. utilisées emphatiquement. Ces phénomènes sont extrêmement rares et ne méritent pas plus d'une mention passagère. Les anciens ne considéraient comme enclitique aucune des formes monosyllabiques du verbe εἰμί, mais les textes semblent les traiter comme postpositives. Nous n'avons trouvé, dans les parties non lyriques du drame, aucun vers commençant par εἶ, ἦ, ἦς, ὄν et ὦ. La situation de ἦ, ἦν et ὦν est plus compliquée, mais elle n'interdit pas de classer ces formes parmi les postpositifs [*]. Quant aux formes οὐ, μή et ὡς nous avons enregistré séparément leurs variantes toniques οὔ, μή et ὥς (ὡς).

3.1. Nous analyserons maintenant la structure phonologique des monosyllabes attiques. Les formes appartenant aux deux catégories que nous venons de distinguer ne sont pas réparties uniformément entre les 17 types de syllabes possibles. En indiquant le nombre des formes qui existent pour chaque schéma syllabique, le tableau suivant permet de se rendre compte de ce fait (la classe A réunit les formes autonomes, la classe B celles dont la liste se trouve à la page 15—16):

Type de syllabe	Classe A	Classe B	Total	Type de syllabe	Classe A	Classe B	Total
V	∅	8	8	CVCC	5	∅	5
VS	3	7	10	CCV	13	2	15
VC	∅	12	12	CCVS	16	∅	16
VSC	2	3	5	CCVC	34	5	39
VCC	∅	1	1	CCVSC	14	∅	14
CV	20	28	48	CCVCC	6	∅	6
CVS	19	18	37	CCVSCC	3	∅	3
CVC	45	27	72	CCVCCC	1	∅	1
CVSC	16	7	23	Total	197	118	315

[*] Nous avons relevé dans les dialogues du drame 28 exemples pour ἦ, 551 pour ἦν et 349 pour ὦν. (On se rappellera que les manuscrits tendent à substituer ἦν à ἦ.) On trouve à l'initiale du vers une fois ἦ, 27 fois ἦν, 4 fois ὦν. Pour la finale les chiffres sont respectivement 5, 92 et 84.

Ces chiffres ne sont pas assez élevés pour permettre aux statistiques d'être tout à fait concluantes. Ils indiquent néanmoins quelques tendances qu'il ne faut pas négliger. Les types de monosyllabes les plus productifs sont en général les mêmes pour les deux classes analysées: CVC, CCVC, CV et CVS pour la première, CVC, CV, CVS, VC pour la seconde, CVC, CV, CCVC, CVS pour l'ensemble des formes. Ce n'est sans doute pas par hasard qu'à peu près les mêmes schémas sont préférés par plusieurs autres langues, dont nous citerons le roumain (CVC, CVCC, CCVC, CCVCC, CVS), l'anglais (CVC, CCVC, CVCC, CV, CCVCC), le turc et le hongrois (CVC, CVCC, VC) [10]. De pair avec ces ressemblances d'ordre général, les deux classes de monosyllabes attiques trahissent plusieurs différences significatives. Nombre de types syllabiques appartiennent exclusivement à l'une de ces deux classes: les schémas CVCC, CCVSC, CCVCC , CCVSCC et CCVCCC servent à caractériser la classe A, tandis que les types V, VC, VCC sont propres à la classe B. Ces faits prouvent qu'il existe une opposition formelle entre les monosyllabes (autonomes) de la classe A et les formes (généralement dépourvues d'autonomie phonétique) qui constituent la classe B. Ils prouvent de même que l'attique ne favorise ni le type extrême du monosyllabisme (schéma V), ni les schémas commençant par voyelle (VS, VC, VSC, VCC) [11]. Par ailleurs les types les plus compliqués (CCVCC, CCVSCC, CCVCCC) sont rares aussi. La dimension moyenne d'un monosyllabe est d'environ 3,12 phonèmes pour l'ensemble des formes (3,50 phonèmes environ pour la classe A, 2,56 pour la classe B).

La structure syllabique des mono- et des polysyllabes est en général similaire en attique. Il y a bien quelques types propres aux monosyllabes (CCVSCC, CCVCCC) et d'autres, plus nombreux, connus uniquement par les polysyllabes (CCCV, CCCVC, CVCCC, etc.), mais la plupart des schémas sont communs à ces deux catégories de mots.

Appliquée aux monosyllabes attiques, la notion de symétrie n'a que peu de sens. Il est facile de remarquer que les schémas V, CVC, CCVCC se laissent lire indifféremment de gauche à droite ou de droite à gauche et que les structures VC, VCC, CVCC sont la contrepartie des types plus communs CV, CCV, CCVC. En fait les particularités de la fin de mot en grec s'opposent presque toujours à l'inversion de l'ordre des phonèmes.

3.2. Il nous reste à préciser quels sont les phonèmes et les groupes de phonèmes qui servent à constituer les monosyllabes attiques. À l'exception des géminées qui sont exclues par définition des formes monosyllabiques, tous les autres phonèmes consonantiques y sont représentés. On trouve à l'initiale des formes appartenant à la classe A toutes les consonnes admises par le dialecte attique au début de mot sauf /l/ et 26 des 42 groupes de deux consonnes possibles dans la même position [12]. Les formes, moins nombreuses, appartenant à la classe B n'emploient à l'initiale qu'une partie de ces consonnes, à savoir /p, t, t^c, d, k, g, m, n, r, s, h/ et les groupes /pr, Ks, sp^o/. Aucun monosyllabe ne commence par un groupe de trois consonnes.

---

[10] Cf. Sanda Golopenția-Eretescu, *La structure phonologique des monosyllabes roumains*, Cahiers de linguistique théorique et appliquée III, 1966, p. 59.

[11] On remarquera aussi que la plupart des interjections appartiennent à ces types syllabiques peu communs en attique.

[12] Les groupes qui ne sont pas attestés à l'initiale de ces monosyllabes sont /pt, bl, tm, dm, dn, t^on, t^ol, kt, kn, kr, k^ol, Ks, sp, sb, st^o, sm/.

Les formes qui constituent la classe A ont les mêmes finales consonantiques que les polysyllabes, soit /n, r, s, Ps, Ks, NKs/, celles que nous avons groupées dans la classe B ne se terminent que par les consonnes /n, r, s, Ks/. En général le consonantisme de la classe B est moins varié que celui de la classe A, mais on ne doit pas oublier que la classe B ne compte que 118 formes. Cette uniformité peut être due à un hasard.

Le vocalisme des monosyllabes pose un problème plus intéressant. Il n'y a pas de différence entre les deux classes en ce qui concerne le nombre des phonèmes vocaliques employés: les douze voyelles du dialecte attique sont représentées toutes, à la fois dans la classe A et dans la classe B. Néanmoins leur répartition est loin d'être uniforme. Sur les 197 formes appartenant à la classe A, 129 ont une voyelle longue et 68 une voyelle brève. Parmi les formes de la classe B on trouve 62 voyelles longues, 55 brèves et une voyelle dont la quantité est flottante (νŏν). Une statistique effectuée sur un texte de 10.000 phonèmes (S. *El.* 1—85, 251— 471, 516—544) nous a appris que dans le dialecte attique les voyelles brèves sont deux fois plus fréquentes que les longues (les chiffres exacts sont 28,09% voyelles brèves, 12,14% voyelles longues). La proportion des longues par rapport aux brèves est donc 4 fois plus grande que le normal parmi les monosyllabes de la classe A, 2 fois plus grande parmi les formes de la classe B. L'opposition formelle qui existe entre ces deux classes de monosyllabes se manifeste donc sur le plan du vocalisme aussi. Elle apparaît de la façon la plus claire dans le type CCV: on y trouve uniquement des voyelles longues dans les 13 formes appartenant à la classe A, des brèves dans les 2 monosyllabes qui relèvent de la classe B. Le contraste entre νῦν tonique et νŏν enclitique est à rapprocher de ces faits. Par ailleurs, puisque la fréquence des voyelles longues est beaucoup plus élevée que la moyenne à la fois dans la classe A et dans la classe B, on peut considérer qu'au moins en ce qui concerne le vocalisme les monosyllabes constituent un ensemble formellement marqué par rapport à la structure des mots polysyllabiques. L'opposition entre les formes monosyllabiques δρῦν, δρῦς, μῦς, πούς, πῦρ, χείρ, ὖν, ὗς et les polysyllabes δρῡός, μῡός, πῡρός, χερός, ὑός (ῡ), etc. est significative à cet égard.

PROBLEMA METAFOREI ÎN ILIADA

DE

ADRIAN PÎRVULESCU

Definită, în genere, drept o comparaţie prescurtată, metafora a figurat, ca atare, în tratatele de retorică şi stilistică, atît în cele vechi cît şi în cele moderne, inclusă în categoria tropilor, a căror funcţie artistică, îndecbşte recunoscută, e cea ornamentală. Dar, în timp ce în cadrul comparaţiei procesul mintal e notat în toate etapele lui, prin prezenţa atît a ambilor termeni, cît şi a adverbului sau adjectivului care stabileşte legătura între termeni, în cadrul metaforei cuvintele de legătură dispar, ca fiind de la sine înţelese, ceea ce denotă rapiditatea mai mare a proceselor mintale şi deci un stadiu raţional mai avansat. Aşadar, comparaţia şi metafora ar reprezenta etape istorice în evoluţia capacităţii umane de reflectare artistică. Aceste considerente au avut drept consecinţă identificarea epopeilor homerice drept producţii literare aparţinînd unui stadiu mai vechi al civilizaţiei, identificare ce s-a făcut în special pe baza speculaţiilor legate de comparaţia homerică [1] şi datorită aserţiunii eronate că în Homer nu există metafore, idee lansată de Rémy de Gourmont în lucrarea citată. În realitate, existenţa metaforei la Homer ca figură stilistică e afirmată încă de Aristotel [2] şi ideea a circulat în toată antichitatea clasică [3]. Pe de altă parte, nu e mai puţin adevărat că studiile dedicate metaforei homerice, în filologia clasică modernă, sînt în număr foarte redus. Fraţii Croiset [4] vorbesc vag despre «metaforele şi toate modalităţile indirecte de a traduce gîndirea» fără a face o referire directă la text. Schmid — Stählin [5] ne spun că «metafora şi personificarea sînt destul de rare dar scoase puternic în relief», şi dau ca exemplu «obişnuitul ποιμὴν λαῶν = păstor al popoarelor, Hector πολέμοιο νέφος XVII, 243 = întunecime a războiului». În volumul I al monografiei lui Finsler, închinată lui Homer [6], metafora constituie obiectul a 5—6 rînduri pe care le citäm: «Anticii au admirat îndeosebi la Homer frumuseţea metaforei: ţărmurile care urlă în timpul furtunii, norii negri ai duşmanilor, ţarcul dinţilor, coroana munţilor. Aias

---

[1] Rémy de Gourmont, *Le problème du style*, Paris, 1924, cap. *La comparaison et la métaphore*; T. Vianu, *Problemele metaforei şi alte studii de stilistică*, E. S. P. L. A., 1957, cap. *Problema comparaţiilor homerice*, cu o bogată discuţie bibliografică.

[2] *Retorica*, III, 4, 1.

[3] Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, vol. I, p. 285 şi urm.

[4] *Histoire de la littérature grecque*, vol. I⁴, 1928, p. 268.

[5] *Geschichte der griechischen Literatur*, vol. I, München, 1929, p. 92.

[6] *Homer*, Berlin, 1914, p. 328.

StCl, X, 1968, p. 19—27, Bucureşti

este zidul sau turnul aheilor, el aduce lumina sa, adică salvarea, el zdrobește rîndurile troienilor. El ară lupta ca pe un cîmp, pămîntul rîde datorită strălucirii minereului». În rest marile monografii relative la Homer nu pomenesc nimic despre metaforă. Trebuie să ne adresăm articolelor speciale din revistele de filologie clasică pentru a găsi date noi. F. M. Combellack[7] discută formula homerică ἔπεα πτερόεντα «cuvinte înaripate». M. Parry[8] constată raritatea metaforei la Homer și faptul că ea nu are o valoare poetică foarte clară. Ea nu e întrebuințată niciodată într-un moment cînd emoția e foarte intensă și nu revelă, ca la Pindar, efortul poetului de a exprima o gîndire sau un sentiment personal. Pare a fi la Homer mai ales o formulă împrumutată epopeii tradiționale[9]. Ideea că stilul homeric se bazează pe formule tradiționale aparținînd poeziei epice anterioare lui Homer apare și la Maurice Bowra[10]. El arată că o formulă-temă e adaptată, în interiorul eposului, contextului respectiv și deci formula-temă va apărea sub diferite variante. Anumite metafore pot fi explicate în acest mod, prin adaptarea unui cuvînt dintr-o formulă-temă la contextul respectiv, ceea ce duce la schimbare, la transfer de sens. Astfel, verbul μαίνομαι «a fi nebun», aparținînd unei formule-temă, îl găsim în contexte diferite, ceea ce îl face să se refere atît la oameni cît și la obiecte, căpătînd valoarea de metaforă. În sfîrșit, un articol al aceluiași M. Parry[11] îl apără pe poet de acuzația inexistenței metaforelor. Cedric H. Whitman[12] ne spune că Parry uzează de o definiție limitată a metaforei. E exact ceea ce se poate reproșa tuturor lucrărilor enumerate pînă aici: ele concep metafora ca un artificiu artistic izolat (figură de retorică), fără să vadă liniile de structură în care metafora se conturează de-a lungul epopeii și în care recunoaștem proiecția propriei viziuni a poetului asupra lumii, constantă de la primul la ultimul cînt. Pe de altă parte, o problemă specială o ridică prezența divinităților ca personaje în cadrul acțiunii epopeilor homerice. Inițial zeii reprezentau fenomene sau elemente ale naturii pe care primitivii le-au conceput ca ființe de constituție umană. Explicația acestui fapt a dat-o Giambattista Vico. În *Scienza nuova*, el arată că în faza lor primitivă oamenii nu se foloseau de o logică rațională ci de una intuitivă și poetică, care constă în a proiecta asupra lumii înconjurătoare datele experienței și structura proprie fizică și psihică a omului. Deci formula e antropomorfismul. Procesul propriu-zis era un transfer de sens. Așadar pentru Vico caracterul dominant al viziunii primitivilor era metafora, dar nu acea metaforă aparținînd logicii raționale, treapta imediat următoare comparației, ci metafora logicii poetice. Mitologia reprezintă un mod de a concepe antropomorfic natura și Homer nu va constitui un caz aparte. După cum vom încerca să arătăm însă, realitățile naturale care stau la baza apariției zeilor antropomorfi au, în text, o existență independentă de aceștia. Cerul, stelele, soarele, pămîntul, lumina, întunericul, noaptea constituie adevăratele divinități ale elinului homeric, forme de figurare artistică a sentimentelor și viziunilor lui: dreptatea și înălțarea sufletească, sentimentul siguranței și al salvării, spaima necunoscutului și a morții etc. Prin urmare nu antropomorfismul e singura sau cea mai importantă modalitate de sensibilizare și

---

[7] *Words that die*, în The Classical Journal, XLVI, 1950.

[8] *The Homeric Metaphor as a Traditional Poetic Device*, în Transactions and Proceedings of the American Philological Association, 1931.

[9] Ca și la Combellack, informațiile sînt luate din Année philologique, anii respectivi.

[10] Cap. *Style* din lucrarea *A Companion to Homer*, 1962, p. 26—37.

[11] *The Traditional Metaphor in Homer*, Classical Philology, I (1933), nr. 28.

[12] *Homer and the Heroic Tradition*, Harvard University Press, 1958.

înțelegere a lumii zeilor[13] și a naturii, ci interferența și echivalența planului natural cu cel moral sau afectiv. Aceste planuri reprezintă, de fapt, fiecare în parte, termenii unei metafore dar nu în sensul pe care îl dă Vico cuvîntului și nici în sensul stilisticii clasice, ci într-o accepțiune mai largă, a corespondențelor structurale, a identității esențiale a regnurilor și a formelor. Extinsă de la faptele de stil la artă în întregime, metafora devine o componentă a viziunii artistice, viziunea însăși. Poetul va putea descrie un fenomen, de orice natură, prin alt fenomen cu structura identică pentru a pune în valoare astfel repetabilitatea fenomenului respectiv în formele aparent diferite ale realității.

În acest sens a urmărit metafora în poezia homerică Cedrick H. Whitman în cartea sa *Homer and the Heroic Tradition*: « Întreaga lume a lui Homer — spune el — este o metaforă, un simbolism articulat în trăsături mari al vieții eroice ». De la imagini și motive de o întindere relativ redusă în eposul homeric[14], imagini și motive ca cel al pînzei pe care o țese Andromaca cînd Hector își duce ultima bătălie care, ca și torsul Moirelor, constituie o metaforă a morții, lumina ca metaforă a victoriei și întunericul a morții, cercetarea lui Whitman se extinde la motive ample: marea[15], vîntul, norul, ceața sînt repere constante de referire ale lui Homer în crearea tablourilor epopeii pentru a stabili planuri de imagini paralele. Singurul element, însă, care străbate Iliada ca un echivalent metaforic al întregii desfășurări a acțiunii este, după părerea lui Whitman, focul. Motivul focului se concentrează în jurul temei pasiunii eroice și a morții. Mînie, distrugere, vitejie eroică, onoare eroică, toate sînt foc. În jurul focului se conturează un simbolism tragic. Tabloul homeric pe care ni-l relevă cartea cercetătorului american e frumos dar nu în totalitate autentic. În special motivul focului ca metaforă generală ridică nedumeriri nu atît în privința simbolurilor pe care le încarnează cît în ceea ce privește existența lui reală în tot cuprinsul poemului. Whitman încearcă să demonstreze că motivul focului e o oglindă fidelă și în același timp prevestitoare a desfășurării acțiunii *Iliadei*, dar interpretarea lui forțează datele textului. Cu toate slăbiciunile ei, cartea lui Whitman, spre deosebire de aproape tot ce s-a scris pînă la el, deschide singura cale de urmat pentru înțelegerea sensurilor și frumuseților poeziei lui Homer. Ceea ce nu ne spune însă Whitman, în ciuda calității excepționale a lucrării sale, e originea și legile care guvernează această viziune proprie poetului homeric. Lăsînd la o parte simbolurile focului, mării, vîntului etc., tratate de alții, vom încerca să arătăm în cele ce urmează, referindu-ne numai la *Iliada*, că elinul homeric transferă dualismul categoriilor morale bine-rău pe plan cromatic, în alb/strălucitor—negru, bicromatism care provine din adorarea cerului senin, distins clar de zeul antropomorf Zeus, căruia îi corespunde, și prin opoziție viziunea infernală a nopții, întunericului, pămîntului etc. Cu alte cuvinte, sentimentele eroilor epopeii homerice converg spre un ideal întruchipat de divinitatea supremă, ideal care se prezintă sub forma metaforică într-unul din elementele naturale fundamentale, cerul de zi, azurul. Zeus reprezintă cerul, dar și unul și celălalt își păstrează individualitatea, ceea ce creează termenii

[13] Croiset, *op. cit.*, vol. I, p. 251, 255; Pierre Chantraine, *Le divin et les dieux chez Homère*, în *Entretiens sur l'antiquité classique*, tom. I, p. 47—93; cf. Aram M. Frenkian, *Le monde homérique*, Paris, 1934, cap. I: *Le ciel*, III: *L'atmosphère*, IV: *La terre*, C. *Les dieux*.

[14] Capitolele cărții lui Whitman care se referă la metaforă: *Image, Symbol and Formula* și *Fire and Other Elements* analizează în special *Iliada*.

[15] Asupra motivului și semnificației simbolice a mării în eposurile homerice, vezi P. Creția, *Marea homerică*, în Studii clasice, II (1960), p. 309—316 care se referă însă aproape exclusiv la *Odiseea*, întrucît imaginea mării e foarte palidă în *Iliada*.

unei metafore între ideal şi fenomenul natural[16]. Propriu-zis Ζεύς gen. Διός, ca scr. *Dyaus*, are aceeaşi rădăcină cu lat. *dies* şi înseamnă lumină de zi. Zeus este luminătată, gr. Ζεῦ πάτερ, lat. *Diespiter*, scr. *Dyaus pitā*. Adorîndu-l pe Zeus, elinii adorau lumina, dar nu orice lumină, ci lumina cerului de zi, azurul, spre deosebire de cerul de noapte, înstelat, ἀστερόεις. Cînd grecii îl invocau pe Zeus, ridicau mîinile în sus Διὶ χεῖρας ἀνασχών V, 174 etc. sau ochii III, 364, poetul folosind aceeaşi formulă atît pentru cer cît şi pentru zeu, ceea ce arată că Zeus şi cerul sînt acelaşi lucru. Ceilalţi zei au şi ei aceeaşi origine uranică θεοῖσιν ἐπουρανίοισι VI, 129, θεοὶ Οὐρανίωνες I, 570. Heracles, fiul lui Zeus, plîngea către cer κλαίεσκε πρὸς οὐρανὸν VIII, 364—365 iar Zeus, auzindu-l, o trimite pe Atena la el din înaltul cerului ἀπ' οὐρανόθεν. Viaţa activă a zeilor şi a muritorilor durează cît şi lumina. Noaptea ei duc o viaţă latentă, dorm, rareori meditează sau chefuiesc, dar imperiul dominaţiei lui Zeus încetează şi Zeus însuşi se teme de noapte şi nu vrea s-o supere XIV, 261. Olimpul nu se confundă cu cerul ci e locuinţa tuturor zeilor unde cerul reprezintă sălaşul cel mai înalt, pe care stă Zeus ἀκροτάτῃ κορυφῇ πολυδειράδος Οὐλύμποιο I, 499 şi passim. Cînd Zeus sloboade furtuna (semn al mîniei), un nor negru urcă din Olimp (adică din eterul divin — spaţiu între cer şi pămînt care cuprinde atmosfera şi stelele) la cer, prin urmare la Zeus, căci el o dezlănţuie Ὡς δ' ὅτ' ἀπ' Οὐλύμπου νέφος ἔρχεται οὐρανὸν εἴσω / αἰθέρος ἐκ δίης, ὅτε τε Ζεὺς λαίλαπα τείνῃ XVI, 364—365. Că Olimpul reprezintă cerul înstelat şi că «Olimpul cu multe creste» Ὄλυμπος πολυδειράς e o exprimare figurată pentru cerul înstelat οὐρανός ἀστερόεις V, 769 etc., faptul e evident din următoarea scenă: Hera în car se îndreaptă spre Zeus. Ea trece prin porţile cerului πύλαι οὐρανοῦ. Porţile sînt păzite de Hore cărora le e încredinţat cerul vast şi Olimpul. Horele au misiunea de a da la o parte sau repune norul des de la intrare: ἡμὲν ἀνακλῖναι πυκινὸν νέφος ἠδ' ἐπιθεῖναι. Pe acolo a trecut carul zeiţei τῇ ῥα δι' αὐτάων. E clar că porţile sînt în fond norii. Hera îl găseşte pe Zeus retras pe cea mai înaltă culme a Olimpului cu creste nenumărate: ἀκροτάτῃ κορυφῇ πολυδειράδος Οὐλύμποιο. Ea are o convorbire cu el şi pleacă apoi. Dar pleacă din Olimp. Poetul ne spune însă: «Ea biciuie caii şi aceştia, plini de avînt, zboară între pămînt şi cerul înstelat» μεσσηγὺς γαίης τε καὶ οὐρανοῦ ἀστερόεντος, căci ea vine din Olimp spre pămînt (V, 748 şi urm.). E evident deci că poetul foloseşte termenii «Olimp» şi «cer înstelat» pentru a denumi aceeaşi realitate. În Olimp zeităţile stau pe tronuri de aur χρυσέοισιν ἐπὶ κλισμοῖσιν VIII, 436, IX, 533, ca şi Zeus χρύσειον ἐπὶ θρόνον VIII, 442, tronurile, ca şi crestele Olimpului, părînd a fi stelele V, 768—769, VIII, 441, 436. Aici, în Olimp totul e de aur sau puternic strălucitor, tronurile, carele din flăcări ale zeiţelor VIII, 389, V, 745, zidul de la intrare ἐνώπια παμφανόωντα VIII, 435, norii sub care stă Ares ὑπὸ χρυσέοισι νέφεσιν XIII, 523, totul e scăldat în lumină, astfel încît Olimpul pare înzăpezit ἀγάννιφον I, 420 (imaginea se referă la albeaţa norilor). Zeii înşişi strălucesc puternic XI, 65—66 şi de aceea sînt greu de privit în faţă XX, 131. Lumina orbitoare emanată de acest strălucitor Olimp va constitui mediul indispensabil al vieţii şi moartea se va delimita prin opoziţie. A trăi înseamnă a vedea lumina strălucitoare a soarelui ὁρᾶσθαι λαμπρὸν φάος ἠελίοιο V, 120, XVI, 188; a exista înseamnă a fi scos la lumină ἧκε φόωσδε II, 309. Cînd lumina dispare oamenii încetează orice activitate, chiar lupta VII, 282, II, 387,

[16] Interpretări antice ale fenomenelor cosmice pe care le încarnează Zeus, la Félix Buffière, *Les mythes d'Homère et la pensée grecque*, Paris, 1956, p. 106—115, 117—122, 137—154.

VIII, 485—488, IX, 65 şi trec peste noapte ca peste un hiat, a doua zi reluînd totul din punctul întrerupt seara, VII, 331.

Zeus, care are ochi strălucitori, ὅσσε φαεινώ XIII, 3 şi lumini αὐγαί XIII, 837, el însuşi lumină, e stăpînul suprem al acestei lumi care-i cuprinde şi pe oameni şi totul i se supune lui, deci luminii, iar ceea ce nu e lumină se va constitui ca forţă adversă, atît pe plan valoric ori moral, cît şi pe plan cromatic, intrînd în sfera întunericului[17]. Dihotomia aceasta tranşantă a valorilor în poezia lui Homer pare singulară fiindcă Grecia clasică nu o cunoaşte. În mitologia greacă nu există propriu-zis un zeu al răului, aşa cum vom arăta că apare Ares şi alţi cîţiva, într-o măsură mai mică, la Homer[18]. S-ar părea că întotdeauna spiritul uman a conceput binele ca strălucitor şi răul ca negru, dar o afirmaţie categorică în acest sens ar fi o eroare. Contrastul luminos-întunecat vădeşte aceeaşi prăpastie pe plan moral, de tipul manicheismului, care nu a existat însă întotdeauna, iar cînd a existat, nu a păstrat corespondenţa culorilor cu categoriile etice, aşa cum a făcut, de pildă, Novalis în *Imnurile către noapte*. Sentimentalismul lui Pierre Loti sau Paul Bourget nu pune probleme de conştiinţă în termeni antinomici şi deci coloristic e roz, simbolismul lui Bacovia violet şi gri, stenicitatea optimismului în folclorul român are culoarea naturii, e verde, iar păstorul *Mioriţei* nu concepe moartea ca o negură, cum face Homer, deci ca un necunoscut înspăimîntător, ci în sensul contopirii cu natura panteistă. Pămîntul, pulberea, noaptea, ceaţa sînt la Homer regnuri damnate, de aceeaşi substanţă cu moartea, metafore ale ei[19]. Tot ce nu e ceresc e supus pieirii ca oamenii βροτοί şi tot ce nu are culoarea orbitoare a Olimpului se realizează în extrema contrară, aşa cum zeii căzuţi din cer se prăbuşesc în fundul Tartarului sumbru. Cerul, zeii uranici devin unitate de măsură iar oamenii ori ating ca Ahile o glorie uranică ὑπουράνιον κλέος X, 212, ori pier învinşi.

O serie întreagă din atributele cerului le vom vedea trecute, prin epitete, lui Zeus ca divinitate antropomorfă. El este în primul rînd nemuritor ἀθάνατος II, 741 ca şi lumina, căci întunericul înseamnă moarte (vezi mai jos); emană lumini ἀστεροπητής I, 580 sau concentrează lumina στεροπηγερέτα XVI, 298; locuieşte în înălţime ὑψίζυγος IV, 166. În plan moral vom găsi echivalentele respective: e plin de înţelepciune μητίετα I, 175 şi deci de la el provin oracolele πανομφαῖος VIII, 250; protejează ospitalitatea ξένιος XIII, 625 sau garantează jurămintele ὅρκιος[20] III, 107; e supremul stăpîn ὔπατος μήστωρ VIII, 22 dar nu despotic ci incoruptibil, necruţător, σχέτλιος II, 112 şi deci pentru unii teribil ἀλνότατος I, 552. Voinţa lui se manifestă prin fenomene naturale: el tună τερπικέραυνος, I, 419 sau face un zgomot teribil ἐριβρεμέτης XIII, 624, ἐρίγδουπος V, 672 deci are o voce puternică εὐρύοπα I, 498 dar aceste atribute nu denotă că se confundă cu trăsnetul, ploaia, ninsoarea[21]. Ploaia e o manifestare a mîniei sale XVI, 384—393 ca şi fulgerul VIII, 405, ca şi egida sa neagră ἐρεμνὴν αἰγίδα IV, 167 care simbolizează norii de furtună,

[17] Ch. Mugler, în *La lumière et la vision dans la poésie grecque*, RÉG, LXXIII, 1960, p. 40—72, vorbea de originea focoasă *(ignée)* a luminii în concepţia homerică. El însă confundă lumina cosmică, de natură uranică, cu emanaţiile luminoase ale focului. De altfel textele pe care se bazează sînt mai mult decît discutabile. Lumina cerească şi focul întruchipează în Homer sensuri opuse şi deci a le confunda e o eroare.

[18] Păreri antice privitoare la Ares vezi în Félix Buffière, *op. cit.*, p. 297—301.

[19] Evident nu totdeauna. Cuvintele îşi păstrează adesea şi sensul concret de care nu ne ocupăm neavînd nici o tangenţă cu scopul urmărit.

[20] Cf. Diog. Laert., *Pitagora* VIII, 33: Ὁρκιόντε εἶναι τὸν δίκαιον· καὶ διὰ τοῦτο Δία Ὅρκιον λέγεσθαι.

[21] Cf. Aram M. Frenkian, *op. cit.*, p. 127.

dar nu furtuna[22]. Toate acestea sînt un bici al zeului Διὸς μάστιξ XII, 37. Mînios, Zeus apare ca un nor negru κελαινεφής, I, 397 ca şi Apolo strălucitorul φοῖβος care supărat apare asemenea nopţii νυκτὶ ἐοικώς I, 47.

Dar furia e o stare accidentală în contrast cu seninătatea care e permanentă în cazul zeilor. Mînia, furia sînt stări negative şi deci negre. Lui Agamemnon, furios, viscerele i se înnegresc φρένες μέλαιναι I, 103 iar lacrimile îi sînt negre ca apa neagră a izvorului IX, 14—16. Durerile însele sînt negre IV, 117. Armatele aheene şi troiene, faţă în faţă, tremură de spaimă aşa cum marea sub vînt se înnegreşte VII, 61—65. Nestor e asemănător negrului uragan κελαινῇ λαίλαπι ἶσος XI, 747.

Ares, zeu al războiului, capătă în *Iliada* atributele unei divinităţi a răului. Dintre toţi zeii, el îi este cel mai urît lui Zeus V, 889—890. Este inconstant ἀλλοπρόσαλλος V, 889, iritabil ὀξύς VII, 330, înclinat spre distrugere ἀτδηλος V, 897, nebun ἄφρων V, 761 şi nu cunoaşte nici o lege ὃς οὔ τινα οἶδε θέμιστα V, 761; e funest οὖλος, ucigaş μιαιφόνος V, 31 întrucît e un războinic de nesupus ταλαύρινος πολεμιστής V, 289 şi insaţiabil de război ἄτος πολέμοιο VI, 203 dar şi de sînge αἵματος V, 289 şi deci întruchipează răul însuşi τυκτὸν κακόν V, 831 (cf. XIII, 569 unde Ares e întrebuinţat metonimic pentru rană). Pe plan metaforic el îi va apărea sub forma unui nor negru V, 864 lui Tidid Diomede, asemănător, ca şi Nestor, uraganului negru XX, 51 spre deosebire de norii Olimpului care sînt albi sau strălucitori. Cînd zeii vor să nu fie văzuţi se învăluie în nori albi XIV, 349 şi urm., sau îi învăluie pe oameni spre a-i face nevăzuţi tot în nori albi (Atena, Afrodita etc.). Ares V, 506—507, Hefaistos V, 23, folosesc noaptea sau nori negri ceea ce denotă condiţia lor negativă (Hefaistos reprezintă focul care e un simbol al distrugerii). Divinităţile negative se disting prin întunecime. Pe scutul lui Agamemnon, Gorgona e reprezentată de o ţintă de smalţ negru μέλανος κυάνοιο XI, 35, în centrul scutului, în timp ce în jurul ei se află douăzeci de ţinte albe. Gorgona are o privire teribilă iar lîngă ea stau Groaza şi Frica.

Războiul provoacă moartea şi prin aceasta îşi atrage condiţia infernală; e feroce στυγερός VI, 330, aduce lacrimi δακρυόεις V, 737, teribil δυσηχής XIII, 535, brutal κρατερός XIII, 383 etc. şi e generat de «discordia care devorează inima» Ἔρις θυμοβόρος VII, 301, sora şi tovarăşa lui Ares ucigaşul IV, 441. Reacţiile oamenilor în război sînt «întunecate»; falangele se mişcă întunecate κυάνεαι IV, 282, şirurile oştenilor pe cîmpul de luptă sînt ca marea întunecată VII, 63—66, armata troienilor e un nor negru κυάνεον Τρώων νέφος XVI, 66. Dar pe lîngă metafora culorii, războiul se mulează în *Iliada* pe imaginea bronzului. (Whitman remarca motivul armurii în cadrul epopeii tradiţionale.) Ares însuşi e de bronz χάλκεος V, 704, 866 iar Aias îmbrăcat în bronz pare că e Ares la război VII, 206—208; aheii protejează corăbiile cu un gard de bronz făcut din piepturile lor φράξαντο δὲ νῆας / ἔρκεϊ χαλκείῳ XV, 566—7; Eneas şi Idomeneu se aruncă unul asupra celuilalt să-şi taie carnea cu bronzul necruţător ταμέειν χρόα νηλέι χαλκῷ XIII, 501; Ahille are o voce de bronz ὅπα χάλκεον înspăimîntătoare XVIII, 222. Deşi îşi păstrează în multe locuri sensul propriu, bronzul îmbinat cu motivul focului devine o metaforă a războiului însuşi, a pasiunii

[22] P. Mazon, *Iliada*, III, p. 75, notă, printre alţii. Egida însă e scutul cu care se apără sau atacă Zeus, pătura de nori: Καὶ τότ' ἄρα Κρονίδης ἕλετ' αἰγίδα θυσσανόεσσαν / μαρμαρέην, Ἴδην δὲ κατὰ νεφέεσσι κάλυψεν XVII, 593—594; θυσσανόεις înseamnă «împodobit cu franjuri», epitet excelent pentru a reda aspectul răvăşit, destrămat al norilor. Textul e clar: Zeus a tras egida şi imediat apoi, în consecinţă, a învăluit Ida în nori: egida reprezintă norii. Egida e scutul lui Zeus, norii pe care i-a pus la intrarea în Olimp.

războinice arzătoare. În momentul ofensivei culminante a troienilor asupra aheilor, Hector sparge porțile zidului și se aruncă prin spărtură strălucind în bronzul înspăimîntător: λάμπε δὲ χαλκῷ / σμερδαλέῳ, τὸν ἕεστο περὶ χροΐ; XII, 463—464. Cînd Hector e anunțat de moartea unui prieten, «norul negru al durerii îl cuprinde» și se avîntă în luptă iar armura de bronz îi e în flăcări: τὸν δ' ἄχεος νεφέλη ἐκάλυψε μέλαινα, /βῆ δὲ διὰ προμάχων κεκορυθμένος αἴθοπι χαλκῷ XVII, 591—592; armata troiană într-un moment cînd lansează o ofensivă strălucește de bronz χαλκῷ μαρμαίροντες XIII, 801 adică de elan războinic; strălucirea puternică a bronzului e ca lumina orbitoare a lui Zeus πᾶς δ' ἄρα χαλκῷ / λάμφ' ὥς τε στεροπὴ πατρὸς Διὸς αἰγιόχοιο XI, 65—66 iar ochii sînt uneori orbiți de lucirile pe care le aruncă bronzul căștilor strălucitoare, al cuiraselor etc. XIII, 340—342. Strălucirea bronzului e atît de puternică încît radiază pînă departe în cer XI, 44 sau traversînd eterul se îndreaptă spre cer ἀπὸ χαλκοῦ θεσπεσίοιο / αἴγλη παμφανόωσα δι' αἰθέρος οὐρανὸν ἷκε II, 457—8; imaginea se amplifică pînă la a proiecta cerului însuși veșmîntul luptei οὐρανόν ἐς πολύχαλκον, cer spre care se îndreaptă sunetele surde ale bătăliei[23] V, 504 și XVII, 425. Moartea însăși e un somn de bronz χάλκεος ὕπνος XI, 241, iar somnul e frate cu moartea XIV, 231. Exemplele date sînt spicuiri dintr-o țesătură de imagini care străbat canavaua întregii epopei, ca un fundal plastic.

Revenind la metafora culorii, vedem că tot ce aparține sferei întunericului e o regiune damnată. Cum spuneam mai sus, noaptea întrerupe orice activitate umană sau divină și menține viața într-o stare latentă[24]. Nopții trebuie să i te supui πείθομαι IX, 65, VII, 282, întrerupînd forma de comportare din timpul zilei căci ea îi domolește și pe zei și pe oameni δμήτειρα θεῶν . . . καὶ ἀνδρῶν XIV, 259 și Zeus însuși renunță să-l mai pedepsească pe Hypnos pe care-l salvează Noaptea, căci Zeus îl lasă în pace nevoind să displacă «nopții rapide» μὴ Νυκτὶ θοῇ ἀποθύμια ἔρδοι XIV, 261. Noaptea e propice, ca și ceața, hoțiilor III, 11, dezertării VIII, 508—511, IX, 470—475, sau spionajului X, 251—253. Ulise se grăbește, la apropierea zorilor, să se întoarcă în tabără ca fantomele shakespeariene la cîntecul cocoșului. Nestor e uimit cînd cineva umblă noaptea singur, cînd toți muritorii dorm X, 82—83. Ulise e convins că o nevoie teribilă îi mînă pe cei ce rătăcesc noaptea prin tabără X, 141—142. Pentru a împiedica fuga sau dezertarea în noapte trebuie să aprinzi focuri, să faci deci lumină VIII, 508—511, IX, 470—475. Noaptea întunecoasă ὀρφναίης X, 83 e un sinonim al morții V, 310, XIII, 425, XVI, 567, al ororii X, 297—298, al mîniei I, 47, XII, 462—463[25].

Aceeași condiție infernală o comportă și pămîntul γαῖα, χθών. El dă caracter caduc oamenilor care trăiesc pe suprafața lui. Muritorii mănîncă grîul Demetrei și sînt vulnerabili la bronz și la pietre mari XIII, 322—23; ei sînt pieritori întrucît se hrănesc cu fructul pămîntului VI, 142 spre deosebire de zei care mănîncă ambrozie ἀμβροσία și sînt nemuritori ἀθάνατοι V, 342. Pămîntul ține în el morții XVI, 629, III, 243—244, de aceea, ca un lăcaș al morții, el e negru γαῖα μέλαινα II, 699 dar șiroiește de sîngele purpuriu ῥέε δ' αἵματι γαῖα μέλαινα XV, 715, ἐρυθαίνετο δ' αἵματι γαῖα X, 484 al morților. A intra sub pămînt înseamnă a muri τὼ δ' ἄμφω γαῖαν ἐδύτην VI, 19 = ἀλλ' ἄμφω θυμὸν ἀπηύρα VI, 17; a fi trîntit la pămînt e echivalent morții

[23] Interpretarea curentă, care consideră ad litteram că cerul e chiar de bronz, e în cel mai bun caz neargumentată și de aceea propunem explicația de mai sus. Vezi discuția problemei la Aram M. Frenkian, *op. cit.*, p. 12—13, 17, 133—134.

[24] Cf. și Ch. Mugler, *op. cit.*, p. 63.

[25] *Ibid.*, p. 64.

πελάζειν χθονὶ πουλυβοτείρῃ VIII, 277. La gîndul că aheii ar putea părăsi Troia şi Menelau ar putea să-şi găsească mormîntul acolo, la gîndul acestei ruşini Agamemnon ar prefera să se deschidă pămîntul, înghiţindu-l τότε μοι χάνοι εὐρεῖα χθών IV, 182; aceeaşi idee în XVII, 415—17. A muri înseamnă doar a te preface în pămînt sau în apă: Ἀλλ'ὑμεῖς μὲν πάντες ὕδωρ καὶ γαῖα γένοισθε VII, 99[26]. Althaie, mama lui Meleagros, cere moartea pentru fiul ei lovind în neştire cu pumnii pămîntul fecund πολλὰ δὲ καὶ γαῖαν πολυφόρβην χερσὶν ἀλοία IX, 566—571. Pe plan cultual, distincţia cromatică între pămînt, soare şi cer e manifestă; pentru a întări pactul lui Menelau se aduc doi miei: unul alb pentru soare şi unul negru pentru pămînt; lui Zeus i se va aduce un altul III, 103—104. A muri înseamnă a apuca cu dinţii pămîntul II, 418 şi a te amesteca în praf ἐν κονίῃσι μιγῆναι III, 55, X, 457, a te zdrobi în praf VIII, 156 întrucît praful e un semn al morţii sau înfrîngerii XIV, 145, dat şi de Zeus XII, 253—255. Moartea este ea însăşi neagră θάνατος μέλας II, 834, etc. sau purpurie ca sîngele πορφύρεος V, 83[27], întrucît elinul are groază de moarte, pentru el fiind oribilă στυγερός V, 47, tristă λυγρός, ca un abis abrupt αἰπὺς ὄλεθρος[28]. Moartea pune capăt vieţii, totului, după ea nu mai urmează nimic decît întunericul şi ea însăşi e o negură groaznică στυγερός σκότος V, 47, o noapte sumbră ἐρεβεννὴ νύξ V, 659 şi de aceea le e oamenilor odioasă III, 454.

Întorcîndu-ne din aceste sumbre simboluri, vom găsi în sferele senine sensuri optimiste. Lumina e un semn de speranţă pentru războinici φόως δ'ἑτάροισιν VI, 6 sau de încredere în zeul care te conduce spre victorie XIV, 386. Lumina împiedică noaptea dezertarea şi fuga VIII, 508—611, IX, 470—475, îndepărtează primejdiile, e deci o salvare φάος ἦλθεν, ἄμυνε δὲ νηλεὲς ἦμαρ XVII, 615, eroii acceptă să moară chiar, dar în lumină, implorîndu-i pe zei să îndepărteze ceaţa, să facă senin XVII, 643—650; a fi inactiv, a nu fi o lumină φάος XVIII, 102, adică o salvare, o speranţă pentru altcineva înseamnă a fi o povară nefolositoare a pămîntului ἐτώσιον ἄχθος ἀρούρης XVIII, 104. Semnele date de zei nu se manifestă numai prin lumină ci şi prin alte modalităţi, sensul binelui fiindu-ne dat uneori şi de opoziţia stînga-dreapta nu numai de alb-negru, căci sînt perfect corespondente cum ne spune undeva Hector, interpretînd zborul păsărilor: «fie spre dreapta să meargă după auroră şi soare, / fie spre stînga, spre întunericul sumbru»: εἴτ' ἐπὶ δεξί' ἴωσι πρὸς ἠῶ τ'ἠέλιόν τε, / εἴτ'ἐπ'ἀριστερὰ τοί γε ποτὶ ζόφον ἠερόεντα XII, 239—240, cf. şi II, 353[29].

Un criteriu de recunoaştere a zeilor e strălucirea vie deosebită a ochilor. Elena o identifică pe Afrodita după gîtul minunat, pieptul fermecător şi ochii strălucitori ὄμματα μαρμαίροντα III, 396—397. Zeii infernali însă, ca Ares, au flăcări în ochi, simbol al forţei distrugerii, iar stările psihice violente se manifestă pe pupilele ochilor: lui Hector furios ochii îi ard în flăcări πυρὶ δ'ὄσσε δεδήει XII, 466 sau are privirile

---

[26] Cf. Xenophanes: πάντες γάρ γαίης τε καὶ ὕδατος ἐκγενόμεθα şi ἐκ γαίης γὰρ πάντα καὶ εἰς γῆν πάντα τελευτᾷ.

[27] Roua de sînge e un semn al morţii trimis de Zeus din eter ἑέρσας / αἵματι μυδαλέας XI, 53—55.

[28] Cu sensul de «talaz abrupt», vezi articolul lui W. J. Verdenius, *The Metaphorical Sense of* αἰπύς, în Mnemosyne, 4, ser. VI, 1953, p. 115.

[29] La XV, 191 «întunericul sumbru» nu e o simplă formulă ci chiar partea din univers care i-a revenit lui Hades la împărţirea între fraţi: Ἀΐδης δ'ἔλαχε ζόφον ἠερόεντα. Versurile XII, 239—240 sînt interpretate de alţii (P. Mazon, *Iliade*, II, p. 155; V. Magnien, *Iliade*, Hachette, 1928, p. 445—46) numai în sensul orientării faţă de punctele cardinale, ceea ce e o eroare.

lui Ares şi ale Gorgonei Γοργοῦς ὄμματ'ἔχων ἠδὲ βροτολοιγοῦ Ἄρηος VIII, 349. Tot în spiritul unei viziuni metaforice putem interpreta episodul balanţei VII, 66—74 ca şi sensul deplasării soarelui pe cer[30]. Cînd soarele atinge mijlocul cerului ἦμος δ' Ἠέλιος μέσον οὐρανὸν ἀμφιβεβήκει, Zeus pune într-o balanţă kerele aheilor şi troienilor. Ridicînd balanţa, Zeus o lasă în suspensie şi «se înclină ziua fatală a aheilor» ῥέπε δ'αἴσιμον ἦμαρ Ἀχαιῶν ne spune poetul descifrîndu-ne el însuşi simbolul balanţei: ea reprezintă soarele. Balanţa e de aur χρύσεια τάλαντα, ceea ce ar putea indica globul de aur al soarelui. Platanul care se lasă în jos pentru ahei e soarele care apune în partea grecilor, asfinţitul prevestindu-le înfrîngerea. Şi în altă parte XXII, 209 şi urm. XIX, 221—224 soarele apare ca o balanţă. În XVI, 773 şi urm. însă apare doar soarele, fără să se mai denumească balanţă. Cît timp se află la Zenit, şansele armatelor sînt egale. În momentul în care soarele se apropie de asfinţit, aheii cîştigă un avantaj uimitor. Fără să o mai pomenească, Homer are aici în vedere mişcarea balanţei: el creează o metaforă căci, în fond, Homer descrie numai mişcarea astrului.

Cîteva concluzii se impun. Antropomorfismul divinităţilor e mult mai puţin însemnat în *Iliada* decît ar părea, tocmai datorită distincţiei clare între personajul divin în forma umană şi fenomenul natural pe care îl reprezintă. Cerul e o metaforă a aspiraţiilor celor mai înalte ale omului iar lumina emanată de cer reprezintă mediul vital propice umanităţii, noaptea, ceaţa, întunericul constituind regiuni, medii incompatibile cu fiinţa umană, împreună cu pămîntul, metafore ale morţii, adică ale spaimei necunoscutului şi sfîrşitului. Olimpul e o figurare metaforică a cerului, stelelor, planetelor, a cosmosului, într-un cuvînt ca forţă superioară şi deci lăcaş al zeilor. Norii, furtuna, ploaia, sînt interpretate de poet ca unelte ale olimpienilor, dîndu-le denumiri speciale în epos, în fond însă Homer le descrie cu exactitate. Poetul caută mijloace de sensibilizare a anumitor stări, senzaţii sau idei prin motivul bronzului îmbinat cu cel al focului, prin imaginile metaforice legate de privirile ochilor, prin metafora balanţei. Antinomia cromatică alb-negru constituie o ipostază metaforică a categoriilor morale care se extinde şi pe alte planuri. Lumina înseamnă viaţă, speranţă, salvare etc. în timp ce întunericul e un sinonim al spaimei, al morţii. Aspiraţia către anumite elemente cosmice sau fenomene naturale ascunde idealuri umane orînduite în sensul cunoaşterii, căci cunoscutul se distinge de necunoscut ca lumina de întuneric. Eposul îşi încheagă astfel universul din planuri grandioase, mulînd pe elementele naturale fundamentale dramele existenţei. Ideile şi imaginile străbat drumuri paralele şi sinonime, se depărtează sau se apropie unele de altele şi confluează în metaforă, iradiind sensuri atotcuprinzătoare.

O vedere de ansamblu asupra poemelor homerice ar fi trunchiată dacă ne-am limita la atît. Dacă însă *Iliada* este o epopee a războiului, *Odiseea* cuprinde alte semnificaţii, mai senine şi altfel transfigurate, închegînd o lume diferită, în care lumina azurului şi reflexele mării îmbălsămează eterul şi zilele eroului ca o amprentă inalienabilă a fericirii regăsite şi statornice.

---

[30] Simbolizînd spiritul de justiţie al lui Zeus la René Schaerer, *L'homme antique et la structure du monde intérieur*, Paris, Payot, 1958, p. 28—29, 45—46.

COSTITUZIONI ITALIOTE, ITALICHE, ETRUSCHE

DI

FRANCO SARTORI *

(Padova)

Per quanto formulato con una terminologia strettamente giuridica e circoscritto all'ambiente geografico italiano, il tema che mi accingo a delineare, molto sommariamente per verità, non appare privo d'importanza per chi voglia riflettere un poco sul problema storico che insorge ogni qual volta ci si trovi a dover affrontare fenomeni di espansione o di sopraffazione di un popolo su un altro popolo. Si può vedere, abbastanza agevolmente, che i termini del problema sono quasi sempre i medesimi e che essi si compendiano nella ricerca dei vicendevoli apporti delle due civiltà venute a contatto, per lo più ostile all'inizio, non di rado pacifico alla fine del lungo processo di reciproco adattamento. Così considerate, per esempio, le questioni dell'affermarsi di Roma sul mondo italico e dell'imporsi dello stato romano sui territori provinciali appaiono abbastanza simili o, per lo meno, analoghe, pur nella diversità degli aspetti particolari della conquista e dell'organizzazione giuridica ed economica. Nell'uno come nell'altro caso si tratta di vedere come e quanto l'una civiltà abbia influito sull'altra e se la prepotenza militare e la superiorità economica del vincitore siano state gli unici mezzi che permisero la creazione di una nuova facies civile e sociale. Personalmente non lo credo. Ciascuna civiltà, anche dopo secoli di sottomissione, conserva inalterate o poco compromesse alcune sue fondamentali caratteristiche, che non solo permangono più o meno stabili e riconoscibili presso il popolo che tale civiltà rappresenta, ma anche a loro volta improntano di sé la civiltà dominatrice: sicché il risultato ultimo è spesso, se non sempre, una forma di simbiosi e di compenetrazione reciproca che talvolta lo studioso, per attento e capace che sia, non riesce più a scindere nelle sue componenti originarie. Del resto è proprio della più recente e affinata indagine storica di avere tenuto conto delle sfumature, di avere riconosciuto la compresenza di elementi originariamente eterogenei, di avere visto come non sia possibile separare, in siffatte civiltà composite, i singoli elementi, come potrebbe fare un chimico davanti a un composto di laboratorio. Ed è perciò

* Con qualche ampliamento bibliografico (è presupposta la conoscenza di vari articoli nella *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*) il presente articolo riproduce il testo di una conferenza tenuta a Bacarest il 19 ottobre 1967 per iniziativa della Societatea de Studii Clasice. Per il gentile invito e per le cordialissime accoglienze ringrazio i membri dell'associazione e particolarmente il presidente Accademico prof. Al. Graur e i segretari prof. D. M. Pippidi e prof. I. Fischer.

StCl, X, 1968, p. 29–50, Bucureşti

quanto mai prudente, nel valutare una civiltà, analizzarla il più a fondo possibile, ricercando in essa quanto vi sia di autenticamente originale e quanto venga invece da inserimenti e commistioni con altre. Gli esempi potrebbero qui moltiplicarsi, e nei più diversi campi della storia, dell'etnografia, della religione, della filosofia, dell'arte, della letteratura. Tutti sanno che i poemi omerici tradiscono una stratificazione di età diverse; che il risorgere di certi culti nell'età ellenistica non è che il sopravvivere di una esperienza religiosa mediterranea precedente l'affermarsi del pantheon olimpico; che lo stesso impero di Alessandro fu all'inizio un tentativo di fusione di mondi dissimili e che i regni ellenistici gradualmente mirarono a ricomporre le caratteristiche territoriali precedenti la fortunata conquista di Alessandro; che le colonie greche o latine impiantate in terre allogene ed eteroglosse non sfuggirono all'infiltrazione di modi e forme di vita locali. Fin dai miei primi anni di studio sull'antichità classica fui impressionato da una pregnante affermazione di Gaetano De Sanctis, in uno scritto oggi troppo spesso dimenticato [1], dove egli sostenne che secoli di storia non possono annullarsi in un momento: il che significa che sempre il passato torna a rivelarsi, anche se lo si crede radicalmente tramontato o ridotto a un rudere senza più sostanza e valore.

Ebbene, di uno di questi aspetti singolari di coesistenza e sopravvivenza, di simbiosi e di adattamento vorrei qui trattare, quasi a conclusione, non certo definitiva, di un ciclo di ricerche sulle strutture politiche dell'Italia antica, che ha costituito uno dei temi d'indagine a me più cari nell'ultimo quindicennio.

*

Una delle proposizioni più costanti nella storiografia del secolo scorso e dei primi decenni del nostro secolo può dirsi quella che considerava pressoché identiche la storia di Roma e la storia del mondo italico. In altri termini, la storia della penisola italiana nell'età antica era vista come la storia della crescente dominazione ed estensione dello stato romano, inteso come lo stato « della città di Roma », che avrebbe gradatamente occupato il territorio italico, portando le proprie leggi e i propri costumi, la propria religione e la propria cultura, senza rispetto o senza comprensione delle peculiarità locali. Gli storici che, pur con alto ingegno e ampia conoscenza dei fatti, scrissero di quegli eventi lontani composero fondamentalmente « Storie di Roma », in Roma vedendo quasi l'unico elemento caratterizzante quei tempi antichi. Su tale via mossero storici illustri e benemeriti, come B. G. Niebuhr [2], A. Schwegler [3], Th. Mommsen [4] e, per quanto meno decisamente, gli stessi G. De Sanctis [5] e K. J. Beloch [6], che tuttavia non trascurarono d'inquadrare lo sviluppo della potenza romana entro la cornice dei popoli d'Italia. Significativo, da questo punto di vista, è anche il noto libro di H. Rudolph sui concetti di città e di stato nell'Italia romana [7], dove per altro l'accento è

---

[1] *Note di Epigrafia romana*, in Atti della Accademia delle Scienze di Torino, XLVIII, 1912, p. 15 (estratto).

[2] *Römische Geschichte*, Berlin, I—II, 1811—1812; III (a cura di J. Classen), 1832.

[3] *Römische Geschichte bis zu den licinischen Gesetzen*, Tübingen, 1853—1858.

[4] *Römische Geschichte*, Leipzig, 1854—1856.

[5] *Storia dei Romani*, I—II, Torino, 1907 (2^ed., Firenze, 1956—1960); III, 1, Torino, 1916 (2^ed., Firenze, 1967); III, 2, Torino, 1917; IV, 1, Torino, 1923; IV, 2—3, Firenze, 1953—1964.

[6] *Römische Geschichte bis zum Beginn der punischen Kriege*, Berlin—Leipzig, 1926.

[7] *Stadt und Staat im römischen Italien*, Leipzig, 1935.

posto quasi sempre su Roma e sulla sua azione normativa nell'ambito dei singoli diritti locali.

Nemmeno oggi si sono del tutto spenti gli echi di simile interpretazione che, almeno in Italia, venne nazionalisticamente esasperata nel ventennio successivo all'affermazione fascista, per ben determinati fini politici. Allo studente italiano di quel tempo la storia di Roma veniva per lo più presentata come la storia di un popolo superiore, dotato di un suo particolare « genio della stirpe », al quale tutte le campagne militari riuscivano alla fine vittoriose, perché di contro a tale popolo stavano soltanto informi masse barbariche, per loro natura costrette alla soggezione o addirittura alla schiavitù, mentre al popolo romano spettava l'altrettanto naturale e quasi provvidenziale privilegio di dominarle prima e, semmai, di incivilirle poi, ma sempre per una graziosa concessione del vincitore. Oggi un siffatto modo di giudicare non può non apparire superato e fondamentalmente antistorico; e dobbiamo a vari studiosi se le prospettive sono mutate e se è aperta la via a una più serena e razionale interpretazione. Il tema del vincitore che impone al vinto il suo modo di vita non ricorre più negli scritti, per esempio, di A. Rosenberg [8], F. Altheim [9], E. Kornemann [10], S. Mazzarino [11], E. Manni [12], L. Pareti [13] e A. Piganiol [14]. Per questi studiosi, come per molti altri ormai, che qui mi dispenso dal citare, la storia romana fu ed è essenzialmente la storia di Roma e del mondo romano, cioè delle varie e non uniformi sue componenti etniche, religiose, tradizionali, culturali. Non a caso proprio così s'intitola la monumentale opera del Pareti, che è uno dei prodotti più cospicui della storiografia italiana degli ultimi anni; e ciò è tanto più significativo se si pensa che, in lavori precedenti, il Pareti non si era del tutto sottratto a qualche influsso di concezioni nazionalistiche. Di una simile revisione critica, oltre che a un ripensamento autonomo di singoli studiosi che seppero giudicare senza pregiudizi il fenomeno dell'espansione romana in Italia e fuori d'Italia, andiamo debitori anche a certe prospettive storiche marxistiche che, nella condanna della società schiavistica, rivalutano in maggiore o minore misura gli apporti delle società e civiltà locali, sempre vive e per molti aspetti autonome entro il grande organismo dell'impero romano, dell'*immensum imperii corpus* nel discorso dell'imperatore Galba per la cooptazione di Pisone in un memorabile capitolo delle *Historiae* di Tacito [15]. Ma qui, ad evitare una rappresentazione troppo idilliaca del governo romano nei territori dipendenti, impostato secondo principi di civiltà e umanità, va ricordata e nel suo giusto valore meditata l'interpretazione che dell'espansione romana in Italia ha dato P. Fraccaro in un mirabile saggio in cui, affermata come scopo dell'intera politica romana la salvaguardia dell'autonomia e della libertà dello stato-città di Roma, testualmente egli scrive: « Per tutte queste esigenze della libertà, bene supremo, i Romani non potevano organizzare un vasto dominio diretto, ma dovettero lasciare che gli stessi cittadini romani, che abitavano più lontano dalla città, e

[8] *Der Staat der alten Italiker*, Berlin, 1913.

[9] *Römische Religionsgeschichte*, Berlin, 1931—1933 (poi Baden-Baden, 1951—1953); *Epochen der Römischen Geschichte*, Frankfurt am Main, 1934—1935; *Italien und Rom*, Amsterdam—Leipzig, 1941 (= *Römische Geschichte*, Frankfurt am Main, 1953).

[10] *Römische Geschichte* [8], a cura di H. Bengtson, Stuttgart, 1954, I, pp. 3—4.

[11] *Dalla monarchia allo stato repubblicano*, Catania, s.d. (1945).

[12] *Per la storia dei municipii fino alla guerra sociale*, Roma, 1947.

[13] *Storia di Roma e del mondo romano*, Torino, 1952—1961 (specialmente i voll. I—IV).

[14] *La conquête romaine*, Paris, 1927; ma ora in 5^ ed. (1967), completamente rifatta e aggiornata.

[15] I, 16, 1.

gli alleati si governassero da sè per tutto quello che non riguardava le supreme necessità dell'ordine in Italia e della tutela dell'Italia verso l'estero. Il geloso amore dei Romani per la loro autonomia e la loro libertà, ebbe quindi per conseguenza una organizzazione fondata sul principio di autonomia anche della federazione italica. Questo è uno degli insegnamenti più profondi della storia romana »[16].

Sarebbe per altro sommamente ingiusto se rivendicassimo soltanto alle nostre generazioni il merito di avere diversamente prospettato il tema dei rapporti fra Roma e le popolazioni italiche. Già nel secolo dell'illuminismo un grande pensatore, G. B. Vico, nel saggio *De antiquissima Italorum sapientia ex linguae Latinae originibus eruenda*, pubblicato nel 1710 in tre libri e un proemio[17], reagì energicamente alla tesi esaltatrice della sola romanità a scapito delle forze intellettuali italiote ed etrusche, tendenza che seguiva passivamente il quadro filoromano presentato piuttosto soggettivamente e unilateralmente dalla tradizione annalistica, espressione pressoché ufficiale delle concezioni imperialistiche di una buona parte della classe dirigente romana, che il Vico vedeva impegnata invece in due sole attività fondamentali, l'agricoltura e la guerra[18]. In un certo senso il Vico riecheggiava l'opinione di Catone il Vecchio, che nelle sue *Origines*[19] aveva per primo operato il tentativo di riconoscere tra le forze vive e costitutive dello stato romano le città dell'Italia, alleate di Roma e cooperanti, almeno in parte, alla sua salvezza nel momento del grave pericolo annibalico.

La lezione del Vico non rimase fine a se stessa. Nel secolo scorso (e riduco volutamente le possibilità di citazioni) il francese J. Michelet affermò di dovere tutta la sua concezione storica al Vico e nell'ampia introduzione all' *Histoire Romaine* riconobbe e positivamente valutò l'apporto delle genti italiche alla formazione dello stato di Roma[20]; e due italiani, fra gli altri, riaffermarono la complementarità della storia romana e della storia italica: A. Mazzoldi nello scritto *Delle origini italiche e della diffusione dell'incivilimento italiano*[21] e A. Vannucci nella *Storia d'Italia dall'origine di Roma all'invasione dei Longobardi*[22], più tardi riedita, con opportune modifiche, sotto il titolo di *Storia dell'Italia antica*[23], opera che a me sembra caduta vittima di un oblìo non del tutto giustificabile e che dovrebbe essere apprezzata ancora oggi in certe sue linee interpretative[24].

Non mancò chi giunse all'estremistica tesi di considerare addirittura una disgrazia la conquista romana, che avrebbe esteso all'Italia e al mondo provinciale una civiltà profondamente inquinata da elementi greci, corrompendo così le sane forze originarie

---

[16] *Il corso della storia romana*, in *Opuscula*, Pavia, I, 1956, p. 28.

[17] Se ne veda la traduzione italiana nel volume in cui F. Nicolini ha riedito gli scritti vichiani: G. Vico, *Opere*, Milano — Napoli, 1953, pp. 243—308.

[18] Vico, *op. cit.*, p. 244.

[19] Cato, frgg. 31—76 in H. Peter, HRR ², I, 1914, pp. 64—77, con le osservazioni del Peter a pp. CXXXIII—CXXXIV, a commento dell'espressione *unde quaeque ciuitas orta sit Italica* in Nep., *Cato*, 3,3.

[20] Cito dalla traduzione italiana *Storia di Roma*, a cura di F. Acerbo, Roma, 1958, pp. 19—70.

[21] Milano, 1840. Ho abbreviato il lunghissimo titolo dato dal Mazzoldi, sul quale si veda il giudizio di B. Croce, *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono* ², Bari, 1930, pp. 53—54, 111.

[22] Firenze — Genova, 1851—1855.

[23] 3^ ed., Milano, 1873—1876.

[24] Ultimamente la figura e l'opera del Vannucci sono state rievocate da P. Treves, *Lo studio dell'antichità classica nell'Ottocento*, Milano—Napoli, 1962, pp. 725—738. A pp. 766—774 sono riportati, con note del Treves, alcuni passi dalla *Storia dell'Italia antica*.

delle popolazioni italiche e, più tardi, di quelle extraitaliche: fu questi G. Micali, che sostenne tale ardito punto di vista nell'opera su *L'Italia avanti il dominio dei Romani*[25] e lo confermò oltre un ventennio dopo nella *Storia degli antichi popoli italiani*[26], nel cui titolo l'aggettivo « italiani » assume particolare pregnanza se lo si considera nell'atmosfera risorgimentale di rivendicazione dell'unità nazionale[27].

Sempre per doverosa giustizia critica occorre ricordare che lo stesso Mommsen non disconobbe il contributo italico al formarsi della compagine politico-amministrativa romana[28] e che tale indirizzo divenne prevalente nella ricerca di uno dei suoi più notevoli scolari italiani, E. Pais, che pure non rimase insensibile all'esaltazione nazionalistica[29]: curiosa e complessa figura di storico dell'antichità ancora oggi valutata dalla critica con giudizi discordi, che vanno dal riconoscimento degli elementi positivi della sua opera alla denigrazione sistematica dei risultati raggiunti[30].

È assai singolare che una delle migliori rivalutazioni dell'indirizzo storiografico romano-italico, cioè dell'apprezzamento delle componenti italiche della civiltà romana, sia venuta non da uno storico, ma da un grande filologo, U. von Wilamowitz-Möllendorff, che in una celebre conferenza fiorentina del 1925, pubblicata l'anno dopo[31], accanto alla storia romana considerò come ugualmente importanti e formatrici della civiltà genericamente detta romana anche le cosiddette storie italiche, una serie di storie delle singole popolazioni della penisola, svoltesi ciascuna con peculiarità etniche e politiche, sociali e religiose, mantenutesi per un certo periodo, ma poi gradualmente distrutte o assorbite da quella romana. Tuttavia queste singole storie italiche, secondo il Wilamowitz-Möllendorff, avrebbero tutte lasciato tracce, più o meno marcate, entro la struttura dello stato romano. In altre parole, se si accoglie questa visione wilamowitziana, potremmo ripetere per il mondo romano ciò che il De Sanctis già scrisse della storia greca, definendola « somma di singole storie »[32]: con una differenza però, che i Greci non riuscirono mai a operare una sintesi organica e le singole storie rimasero sostanzialmente distinte, anche quando vi furono tentativi di unità nella forma della federazione o del monarcato[33], mentre nel mondo romano alla fine prevalse l'idea unitaria della *res publica populi Romani*, composta dai due elementi fondamentali

---

[25] Firenze, 1810; 2^ ed., riveduta e ampliata, Firenze, 1821.

[26] Firenze, 1832; 2^ ed., Milano, 1836.

[27] L'opera storiografica del Micali dette luogo a reazioni positive e negative, che il Treves (*Lo studio* cit., pp. 309—311) riassume in appendice alla sua introduzione (pp. 293—308) a una scelta di passi da *L'Italia avanti il dominio dei Romani* (pp. 313—343), con note del medesimo Treves, il quale tratta del Micali anche in *L'idea di Roma e la cultura italiana del secolo XIX*, Milano—Napoli, 1962, pp. 19—35. Cfr. M. Pavan, *Cesare Balbo e la questione delle origini italiche*, in Rassegna storica del Risorgimento, XLVIII, 1961, pp. 67—68, 75—76.

[28] Oltre che da vari punti della citata *Römische Geschichte*, ciò risulta evidente soprattutto dal vol. III del *Römisches Staatsrecht* [3], Leipzig, 1887—1888, pp. 570—832, 1194—1216.

[29] Per le principali (e del resto notissime) opere del Pais e per il suo metodo storiografico rinvio alla sintesi del Treves, *Lo studio* cit., pp. 1151—1164, non senza le osservazioni di A. Momigliano in *Secondo contributo alla storia degli studi classici*, Roma, 1960, pp. 310—311 e in *Terzo contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, Roma, 1966, pp. 599, 804, 829.

[30] Non sarà superfluo qui ricordare lo sforzo del Pais di manifestare indipendenza critica dal suo maestro Mommsen. Su ciò si veda Momigliano, *Secondo contributo* cit., p. 421. Alla « reazione di Pais » accenna pure S. Mazzarino, *Il pensiero storico classico*, Bari, 1966, II, 1, p. 226.

[31] *Storia italica*, in Rivista di Filologia e di Istruzione classica, n.s., IV, 1926, pp. 1—18.

[32] *Storia dei Greci dalle origini alla fine del secolo V* [7], Firenze, 1963, I, p. 3.

[33] Si leggano qui le belle pagine di A. Ferrabino, *La dissoluzione della libertà nella Grecia antica* [2], Padova, 1937, pp. 33—38 e, in rifacimento, per rinnovata sostanza, *Profilo della grecità politica*, Vicenza, 1947, pp. 103—115.

dello sviluppo storico dello stato romano, la *ciuitas* e la *societas*, l'insieme dei cittadini e degli alleati, dapprima distinti e avversi, poi confusi e parificati nel concetto di «Italia romana»[34], come bene dimostrò Paola Zancan in un sempre valido libro dedicato all'interpretazione di Livio[35]. E non va qui dimenticata la tesi di P. Catalano, secondo il quale un concetto di una *terra Italia* o, più in generale, di un'area geografico-giuridica extraurbana ed extralatina, costituita in sostanziale unità e unitariamente considerata dal governo romano, è già percepibile nel terzo secolo prima dell'e.n., contro la prevalente opinione mommseniana che concetto giuridico e idea politica d'Italia siano sorti circa due secoli dopo[36].

Il progressivo accostarsi di Roma e dell'Italia, preludio a quello dell'Italia romana e delle province, può essere individuato in molti ambiti, nella religione come nell'arte, nella cultura filosofico-letteraria come nell'economia, nella politica come nell'onomastica. Ma io vorrei cercare di delinearlo qui, sia pure nei limiti ristretti di una sommaria sintesi, entro il campo per sua natura più stabile, quello delle istituzioni. Accetto il noto punto di vista mommseniano che nella storia di un popolo lo studio delle istituzioni consente di cogliere realtà meno labili e più concrete, perché le istituzioni erano per il Mommsen «la reale personificazione del diritto»[37], le pietre con le quali si opera la costruzione di un sistema giuridico che, per quanto modificato da eventi anche rivoluzionari, non viene mai cancellato o annullato d'un colpo solo e serba sempre tracce, talvolta cospicue, di una fase precedente. E che le istituzioni siano, per così dire, lo scheletro dello sviluppo storico di una civiltà appare dimostrato, quasi in forma paradossale, da quella *Römische Geschichte* che il Beloch pubblicò negli ultimi anni di vita e che offre un insieme di dati per lo più giuridici e cronologici, nei quali soli consisterebbe tutto ciò che di certo offre allo studioso moderno l'indagine sul passato di Roma. Ma è indubbio che, se anche non si vuole accogliere la rigidità della dimostrazione belochiana, l'analisi delle istituzioni di un popolo consente di accertare in limiti abbastanza sicuri la natura di quella determinata società, i canoni giuridici che ne improntarono la vita, al di là delle interpretazioni per lo più soggettive che possiamo ritrovare nelle fonti letterarie, generalmente influenzate da convinzioni o preferenze personali, per cui anche un Tacito, spesso celebrato come campione della imparzialità per la sua troppo esplicita professione di voler scrivere *sine ira et studio*[38] o *neque amore . . . et sine odio*[39], alla fine non è immune dai sentimenti più umani, di consenso e di dissenso, in forza delle proprie esperienze personali e delle proprie convinzioni etiche e politiche. Se ne avvide, per esempio, C. Marchesi[40] e non meno chiaramente se ne rese conto D. M. Pippidi in un classico libro[41], quando giustamente giudicò l'opposizione tacitiana al principato «sentimentale bien plus que rationnelle:

---

[34] Su questo concetto: A. Ferrabino, *L'Italia romana*, Milano, 1934. L'opera venne poi rielaborata con il titolo *Lo spirito della conquista romana*, Padova, 1946 e successivamente riscritta, sotto lo stimolo di nuove riflessioni, con il titolo *L'essenza del Romanesimo*, Roma, 1957.

[35] *Tito Livio: saggio storico*, Milano, 1940, pp. 65—98.

[36] *Appunti sopra il più antico concetto giuridico di Italia*, in Atti della Accademia delle Scienze di Torino, XCVI, 1961—1962, pp. 30 (estratto). Dal punto di vista storico e storiografico è ora illuminante il capitolo che al tema della *terra Italia* da Polibio a Dionisio di Alicarnasso e ai Gromatici ha dedicato S. Mazzarino ne *Il pensiero storico classico*, cit., II, 1, pp. 212—232.

[37] L'espressione è di A. Heuss, *Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert*, Kiel, 1956, p. 43.

[38] *Ann.*, I, 1, 8.

[39] *Hist.*, I, 1, 8.

[40] *Tacito*[2], Messina-Roma, 1942, p. 209.

[41] *Autour de Tibère*, Bucureşti, 1944, pp. 20—21.

issue d'impressions plutôt que d'une véritable compréhension ». Del resto il mito dell'imparzialità di Tacito appare definitivamente dissolto nelle grandi monografie tacitiane di R. Syme[42] e di E. Paratore[43] e nell'introduzione che E. Koestermann ha premesso al ricchissimo commentario degli *Annales*[44]: al posto di un Tacito freddamente automatico nel giudizio su uomini ed eventi i tre studiosi hanno collocato la figura di uno storico che rivive, in uno sforzo di obiettività, le turbinose vicende del primo impero, senza mai rinunciare ai propri sentimenti, pienamente partecipe degli angosciosi problemi della storia umana; ed è modo d'intendere non meccanico, l'unico che possa fare dell'individuo l'attore e il giudice della storia, nell'azione anche erronea e nel giudizio anche fallace. Non è che con questo io intenda negare ogni valore documentale alla fonte letteraria. Voglio dire soltanto che essa va utilizzata come integrazione, talvolta splendida, del documento non letterario, come quella che al documento ufficiale conferisce l'atmosfera delle sfumature interpretative, delle varie possibilità di comprensione del documento stesso, e perciò del dibattito fervido che già gli uomini antichi sollevarono attorno all'essenza del testo documentale.

Questi problemi dei rapporti fra il documento, purtroppo non di rado isolato nella serie dei fatti di un dato periodo, e le narrazioni o le interpretazioni che ne dettero gli stessi antichi, si ripropongono con tormentosa evidenza quando si vogliano affrontare le difficili questioni delle strutture costituzionali dell'Italia preaugustea. Istituti italioti, istituti osco-sannitici, istituti etruschi appaiono come realtà ben diverse tra loro, ma nello stesso tempo tutte alla fine raccolte e sistemate entro il più ampio quadro dell'organizzazione politico-amministrativa dell'Italia romana. In altre parole: il problema del contatto fra lo stato romano e l'ambiente della penisola italica non va esaminato in una direzione costante e uniforme, ma si ripropone sempre diverso a seconda del popolo o del gruppo di popoli che Roma imparò a conoscere durante le complesse fasi della sua espansione. Perché non si producano pericolose confusioni e soprattutto non si arrivi a un appiattimento, che sarebbe antistorico, dei modi con i quali Roma riuscì alla fine a raccogliere attorno a sé una congerie di popoli tanto diversi da essa e tanto differenti fra loro, occorrerà, credo, procedere con un criterio analitico, cioè con un esame storico-costituzionale di un ambiente per volta. Soltanto alla fine di tale esame si potranno raccogliere i risultati in una visione per quanto possibile unitaria.

*

Cominciamo dunque dal mondo italiota, cioè da quello dei coloni greci insediatisi nel corso di alcuni secoli soprattutto sulle coste dell'Italia meridionale. Anche qui non è possibile procedere secondo una unica categoria. Gli insediamenti coloniali ellenici in Italia si configurano ai nostri occhi come estremamente vari, contraddistinti dalle particolarità etniche dei singoli popoli colonizzatori, per cui la colonia di tipo ionico portava elementi diversi dalla colonia di tipo dorico o da quella di tipo eolico; e accanto a questi fondamentali tipi non vanno dimenticati i casi, più frequenti di quanto si creda, delle cosiddette « colonie miste », nate dal raggrupparsi, talvolta pressoché casuale, di coloni di diversa provenienza e di dissimili tradizioni, uniti soltanto dall'in-

[42] *Tacitus* [2], Oxford, 1963, pp. 203—216 (cfr. l'edizione italiana *Tacito*, a cura di A. Benedetti, con traduzione di Carla Marocchi Santandrea, Brescia, pp. 270—286).
[43] *Tacito* [2], Roma, 1962, pp. 247—324, 451—530, 559—582.
[44] *Cornelius Tacitus*, *Annalen*, Heidelberg, I, 1963, pp. 35—40.

teresse economico che li spingeva ad accordi, talora instabili, per la difesa del nuovo territorio occupato[45]. Si aggiunga poi l'elemento più originale del fenomeno di colonizzazione: il rapporto con le popolazioni indigene, rapporto spesso di ostilità, talvolta di collaborazione, ma sempre soggetto alla legge della reciproca diffidenza, ben nota al mondo antico nella formula di «patto locrese»[46] e al mondo contemporaneo sotto il nome di «diritto delle minoranze». E voglio qui richiamare, per tale scottante argomento, i lavori di due convegni sulla Magna Grecia, tenuti in Taranto nel 1961 e nel 1963, dai quali è emersa con piena evidenza la multiformità dei pareri degli studiosi moderni sui modi e sulle caratteristiche della colonizzazione italiota[47].

Per quanto attiene più specificamente alle costituzioni, basterà appena menzionare un aspetto fra i più conosciuti del mondo greco: l'individualismo tipico delle poleis greche, che si riprodusse come un male insanabile anche in terra di colonia. Fu un individualismo per cui ciascuna polis guardava con sospetto all'azione della polis finitima (il che era nella tradizione della Grecia continentale), ma che in terra italiota si caricò d'intensità fino a trasformarsi nel desiderio d'indipendenza della colonia o *apoikia* nei confronti della stessa madrepatria o *metropolis*[48]. Ciò complica ancora di più il compito dello studioso che voglia affrontare i temi delle costituzioni delle città italiote, perché gli impediscono di applicare con fiducia il criterio dell'analogia costituzionale fra colonia e madrepatria. Non sono pochi i casi nei quali noi vediamo che gli istituti della colonia o addirittura non conservano nemmeno i nomi dei corrispondenti istituti della madrepatria o, se li conservano, ne modificano il contenuto. Cito un caso fra tutti: gli efori che troviamo nella colonia sostanzialmente dorica di Eraclea in Lucania ripetono il titolo degli efori spartani, ma le attribuzioni e le competenze appaiono alquanto diverse, perché in Sparta, conservatrice, l'eforato rimane una magistratura dai caratteri più o meno costanti, mentre in Eraclea si muta con il variare delle

---

[45] Tra le colonie miste sono casi in certo modo a sé quelli di Turi, colonia «panellenica» voluta da Pericle per fini di egemonia occidentale (sulla sua origine si veda, fra gli altri studi, il sempre valido articolo di V. Ehrenberg, *The foundation of Thurii*, in American Journal of Philology, LXIX, 1948, pp. 149—170, ristampato in *Polis und Imperium*, Zürich-Stuttgart, 1965, pp. 298—315), e di Eraclea di Lucania, sorta, dopo un periodo di contese, da un accordo fra Taranto e Turi (su cui ho scritto nel saggio *Eraclea di Lucania: profilo storico*, in B. Neutsch, *Archäologische Forschungen in Lukanien, II: Herakleiastudien*, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, XI. Ergänzungsheft, Heidelberg, 1967, pp. 24—30). In genere per la colonizzazione greca in Italia nelle età più recenti basterà qui un rinvio ai noti lavori di T. J. Dunbabin, *The Western Greeks. The history of Sicily and South Italy from the foundation of the Greek colonies to 480 b.C.*, Oxford, 1948 e di J. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité* [2], Paris, 1957 (traduzione italiana con il titolo *La Magna Grecia*, a cura di P. Bernardini Marzolla, Torino, 1963). Che la colonizzazione solitamente definita «storica» (VII—VI secolo) non sia che «l'ultimo dei movimenti migratori storici dei due millenni a. C.» è sostenuto ora da S. Ferri in una delle sue importanti *Esigenze archeologiche*, in Studi classici e orientali, XV, 1966, p. 303, a conclusione di una nuova interpretazione dell'*Odissea* omerica come concetto ciclico di popoli migranti. Molti spunti a fruttuosa riflessione offrono le ricerche e i contributi di vari AA. nei due fascicoli, dedicati a Velia e alla diffusione dei Focei in Occidente, in La Parola del Passato, XXI, 1966, pp. 153—420.

[46] Esso è sinonimo di patto doloso, perché, secondo una tradizione riportata da Polibio (XII, 6) e da Polieno (VI, 22), i coloni locresi sarebbero ricorsi a uno stratagemma per cacciare i Siculi (Enotri, come sostiene P. Pédech nella sua edizione del XII libro polibiano, Paris, 1961, p. 9 n. 2), carpendone la buona fede con un accordo dalle clausole ambigue.

[47] *Greci e Italici in Magna Grecia*, Napoli, 1962; *Metropoli e colonie di Magna Grecia*, Napoli, 1964.

[48] R. Cohen, *La Grèce et l'hellénisation du monde antique* [3], Paris, 1948, p. 63.

vicende politiche [49]. Il mondo italiota offre anche l'esempio di istituti non attestati nella madrepatria: caso tipico è quello dell'oscura laucelarchia napoletana, che non ha riscontro in omonime magistrature o in omonimi sacerdozi del mondo greco [50]. Come nella Grecia propriamente detta, così anche nella Magna Grecia il criterio di eponimia varia da città a città: in talune sono eponimi magistrati, con i titoli più vari; in altre sono eponimi sacerdoti, e anche qui senza uniformità di titolatura. Perfino lo schema costituzionale di base, quello che nei manuali di istituzioni greche viene indicato con i tre consueti elementi (magistratura, consiglio cittadino, assemblea popolare), può talvolta presentarsi diverso a seconda delle singole città. Franco Ghinatti ha a lungo indagato sull'apparizione in certe città di una sorta di consiglio allargato o di assemblea ristretta, chiamata con nomi diversi, che s'inserisce, con compiti non sempre chiari, fra il consiglio e l'assemblea normali [51], per cui in queste città il tipico sistema dei tre elementi costituzionali deve essere allargato a quattro. La spiegazione che forse si può dare è che si tratti di regimi o di residui di regimi più o meno velatamente oligarchici, nei quali l'assemblea popolare, benché non soppressa, vedeva le sue funzioni assai ridotte, quasi una pura formalità, a vantaggio di un'assemblea ristretta, controllata dalla classe aristocratica o plutocratica.

Se poi, in particolare, concentriamo il nostro esame sulla magistratura italiota, possiamo operare una prima e fondamentale distinzione: magistratura militare e magistratura civile. Se teniamo conto delle fonti letterarie, uno dei titoli che più frequentemente ricorre è quello della strategia, ma non si può escludere che si tratti di interpretazioni « letterarie » di magistrature ufficialmente denominate in maniera diversa. È tipico, da questo punto di vista, il caso della strategia tarantina, attestata dalle fonti letterarie [52], ma in se stessa inconcepibile in un ordinamento dorico, e per di più di derivazione spartana. Ma essa si spiega con il già ricordato fenomeno d'indipendenza delle colonie dalla madrepatria, per cui si può ammettere che Taranto si differenziò ben presto da Sparta, rinunziando all'originaria monarchia o diarchia regia a favore di un regime che Aristotele chiama « politeia », a sua volta poi sostituito da una democrazia [53]. E, come è noto, con rare eccezioni, dovute in genere al mantenimento di titolature anteriori nei primi tempi di rivolgimenti costituzionali [54], la strategia sembra propria dei regimi a impronta democratica, risultando da un atto elettivo dell'assemblea popolare. Si potrà pure ricordare quanto avvenne in Turi, dove dei magistrati detti simbuli, caratteristici di una costituzione aristocratica, furono gradualmente esautorati da una strategia democratica [55]. Più complesso è il caso della

[49] Sartori, *Eraclea* cit., p. 59.

[50] IG, XIV, 716, 717, 737 (?), 741, 745; ILS, 6455. I testi sono raccolti anche da G. Barbieri, *Laucelarchia*, in Dizionario Epigrafico di Antichità romane, IV, 15, 1947, pp. 469—470, e da G. Nenci, *Fonti per la storia di Napoli antica*, in La Parola del Passato, VII, 1952, pp. 394—395, 398—399, 402. Cfr. F. de Martino, *Le istituzioni di Napoli greco-romana*, ibidem, pp. 335—337.

[51] *Synkletoi italiote e siceliote*, in Kokalos, V, 1959, pp. 119—144; *Ricerche sulle synkletoi di Grecia*, in La Parola del Passato, XV, 1960, pp. 354—373. Cfr. però G. Forni, *Ancora in tema di costituzioni di città greche in Italia e in Sicilia*, in Kokalos, VI, 1960, pp. 49—55; A. Momigliano, in Rivista Storica Italiana, LXXII, 1960, p. 538.

[52] Le fonti sono state da me indicate in *Problemi di storia costituzionale italiota*, Roma, 1953, pp. 86—88.

[53] *Politica*, V, 1303 a, 3—6.

[54] Si potrà qui citare l'esempio degli strateghi previsti nella costituzione oligarchica del 411 prima dell'e.n. in Atene, nonché nel regime provvisorio dei Quattrocento entrato in vigore nel medesimo anno. Ne dà notizia Aristotele, *Ath. Resp.*, 30, 2; 30, 5; 31, 2—3.

[55] Sartori, *Problemi* cit., p. 112.

demarchia napoletana, che in un certo periodo dell'età greca sembra essere stata la carica più elevata della città, ma che poi troviamo coesistere con l'arcontato, come dimostrano testi epigrafici di età romana[56]. Io non credo a quanti vogliono identificare le due magistrature e pensano a una confusione terminologica: proprio i documenti epigrafici, che distinguono nettamente le due cariche, escludono una simile soluzione[57]. Nel quadro costituzionale italiota un posto a sé occupa la città di Locri, dove in età abbastanza antica troviamo attivo un cosmopolide con funzioni di supremo moderatore della vita cittadina e dove l'impronta aristocratica sembra risultare dall'esistenza di un'assemblea ristretta di mille membri, a sua volta rappresentata per il normale lavoro politico e amministrativo da un senato o gerusia, in cui dovevano esprimersi i voleri delle «cento famiglie», costituenti la classe di governo, chiaramente antipopolare[58]. Dell'ordinamento locrese tra la fine del quarto e l'inizio del terzo secolo prima dell'e.n. altri interessantissimi aspetti apprendiamo dalle recenti scoperte epigrafiche che A. de Franciscis va metodicamente pubblicando[59] e dalle quali si deduce che la costituzione si era evoluta in senso democratico[60], con la comparsa anche di magistrature in precedenza non note[61]. Complicato è pure il problema della costituzione di Reggio Calcidese, che i documenti epigrafici presentano in fasi diverse: è soprattutto interessante constatare che un pritano presiede un collegio i cui membri, oltre al pritano, sono tre o due simpritani[62]. Se non mi sono ingannato in una ricostruzione che proposi a suo tempo, questo collegio sarebbe perdurato fino all'età imperiale, quando i Reggini dovettero decidere di adeguare la loro costituzione a quella quattuorvirale romana[63]. Tuttavia per altri studiosi i titoli magistratuali che si incontrano in città greche in età romana possono riferirsi non a veri magistrati, bensì a sacerdozi, cosa che io stesso non mi sentirei di escludere recisamente[64].

---

[56] Fonti nei miei *Problemi* cit., p. 47 nn. 26—28, nonché nella raccolta a cura di D. Morelli e G. Nenci, *Fonti per la storia di Napoli antica*, in La Parola del Passato, VII, 1952, pp. 371, 384, 393—394, 397, 399—402.

[57] Cfr. G. Pugliese Carratelli, *Napoli antica*, e F. de Martino, *Le istituzioni di Napoli greco-romana*, in La Parola del Passato, VII, 1952, pp. 263, 336—340, con opinioni opposte sul carattere della demarchia, sacro per il Pugliese Carratelli (che segue Beloch, *op. cit.*, p. 507), civile per il de Martino. Ambedue gli studiosi escludono però l'identificazione di demarchi e arconti.

[58] Fonti e breve discussione in Sartori, *Problemi* cit., pp. 129—130, cui si deve aggiungere l'allora omessa citazione di Dicearco (frg. 31, in FHG, II, p. 245) relativa alla presenza di una gerusia in Locri.

[59] *L'archivio del tempio di Zeus a Locri*, in Klearchos, III, 1961, pp. 17—41; IV, 1962, pp. 66—83; VI, 1964, pp. 73—95; VII, 1965, pp. 21—36. Cfr. Jeanne et Louis Robert, *Bulletin épigraphique*, in Revue des Etudes Grecques, LXXVIII, 1965, pp. 195—196, nr. 494; LXXIX, 1966, pp. 443—444 nr. 508.

[60] de Franciscis, in Klearchos, III, p. 29.

[61] Al quadro costituzionale locrese da me tracciato in *Problemi* cit., pp. 129—131, vanno ora aggiunti: come magistrati, un eponimo senza indicazione di titolo, probuli (talvolta detti anche proarconti), prodici, architetti murali ed epistati, fatarchi (forma locale per fratriarchi, capi di fratrie); come sacerdoti, gli ieromnemoni; come consessi la bule e il demos (nel senso di assemblea popolare). Nel «re», menzionato nelle tavolette 1 e 13 dell'archivio sacro locrese, il de Franciscis, con buoni argomenti, vede non un magistrato locale, bensì un monarca straniero, con tutta probabilità Pirro, cui Locri soggiacque dal 280 al 275 (Klearchos, III, pp. 30—32).

[62] IG, XIX, 617—619.

[63] *Problemi* cit., pp. 137—138. Credo giusta la critica che a una mia ipotesi in *Problemi* cit., pp. 139—140 ha mossa G. Manganaro, *Tre tavole di bronzo con decreti di proxenia del Museo di Napoli e il problema dei proagori in Sicilia*, in Kokalos, IX, 1963, p. 207.

[64] Cfr. del resto *Problemi* cit., pp. 138—139.

Ciò che più importa qui notare è una sostanziale tendenza delle città italiote a un certo conservatorismo costituzionale nei confronti delle nuove forme politiche suggerite da Roma. Soltanto verso il secondo secolo prima dell'e.n. si percepisce qualche cedimento di posizioni. È significativo, per esempio, il caso della città di Cuma, che nel 180 ottiene di poter usare la lingua latina pubblicamente (e perciò anche negli atti ufficiali) e nelle vendite per mezzo di banditori[65]. Ma, per converso, ancora nel primo secolo non mancano città greche, come Napoli ed Eraclea, che preferiscono la condizione di federate a quella di partecipi del pieno diritto romano[66]. La documentazione epigrafica attesta il persistere di istituti greci in alcuni centri italioti in piena età romana, perfino durante l'impero[67]. È questa una constatazione che rivela un aspetto talvolta sottovalutato dell'espansione romana: di fronte alle regioni di alta civiltà la politica romana procedette con lenta opera di penetrazione, senza imposizioni violente di istituti estranei alle consuetudini locali. Questo cauto modo di agire era naturalmente meglio giustificato quando si trattava di centri greci rimasti fedeli nei momenti di crisi della *societas:* tipico, da questo punto di vista, fu l'esempio di Napoli, di cui Velleio Patercolo esalterà più tardi l'*eximia semper in Romanos fides*[68]. Ma c'è di più: il mondo delle istituzioni greche, soprattutto religiose, non rimane senza influsso sullo stesso mondo romano. A parte la tradizione di contatti fra Roma e città italiote e siceliote ancora in età molto antica, a parte le leggende di una ellenizzazione di istituti romani in età regia (ricordo qui, per esempio, il cosiddetto pitagorismo del re Numa), è fatto storico e ben documentato che certi culti ellenici penetrarono in Roma, anche con mediazione etrusca, dall'Italia meridionale[69]. Basterà ricordare che al tempo di Cicerone il culto di Cerere greca in Roma era officiato da sacerdotesse che dovevano rispondere a due requisiti: essere cittadine romane, ma appartenere all'area etnica greca[70]. È questa una prova quanto mai significativa della simbiosi romano-italiota, quale si andava verificando in tempi repubblicani, e insieme della forza di resistenza di certi elementi della vita ellenica.

Questi fenomeni di graduale e non violento inserirsi di tradizioni e istituti greci nel mondo romano e di tradizioni e istituti romani o latini nel mondo italiota sono di grande rilievo per chi voglia giudicare in termini non nazionalistici la politica romana in Italia. Se ne ricava che Roma, là dove dal persistere di forme politiche e religiose elleniche non derivava danni, là dove le grandi direttive della sua politica a respiro mediterraneo non erano turbate dalle sopravvivenze di costume gelosamente conservato dai Greci, non intese distruggere una realtà civile e spirituale che aveva dietro di sé una lunga e degna tradizione. Le ricerche che alcuni miei collaboratori di Padova, soprattutto il già ricordato Ghinatti[71], vanno compiendo sul persistere di elementi

[65] Liv., XL, 42, 13.

[66] Cic., *Pro Balbo*, 8, 21.

[67] Ai documenti epigrafici sono da aggiungere, anche per aspetti non di ordine costituzionale, non pochi documenti letterari. Gli uni e gli altri sono da me passati in rassegna nello studio *La Magna Grecia e Roma*, in Archivio Storico per la Calabria e la Lucania, XXVIII, 1959, pp. 183—188.

[68] I, 4, 2.

[69] J. Heurgon, *Influences grecques sur la religion étrusque*, in Revue des Etudes Latines, XXXV, 1957, pp. 106—121. Cfr. B. Combet Farnoux, *Cumes, l'Etrurie et Rome à la fin du VIe siècle et au début du Ve siècle*, in Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, LXIX, 1957, pp. 7—44; Sartori, *La Magna Grecia e Roma* cit., pp. 142—150, 170—182.

[70] Cic., *Pro Balbo*, 24, 55; cfr. Val. Max., I, 1, 1.

[71] *Ricerche sui culti greci di Napoli in età romana imperiale*, in Atene e Roma, n.s., XII, 1967, pp. 97—109; *Contributo per una storia dei culti della Magna Grecia: sopravvivenze religiose greche in Pesto lucana e romana*, in Studi lucani, I, 1961—63 (in corso di stampa).

ellenici entro lo stato romano anche in campi diversi da quello costituzionale provano sempre di più che il graduale e innegabile adeguarsi della varietà degli ordinamenti ellenici a una relativamente unitaria realtà statale romana non fu imposto da Roma, ma venne da una scelta sempre più convinta degli stessi Italioti, per lo più dettata da ragioni di pratica convenienza. Favoriva questo processo di adattamento anche il fatto che i Greci d'Italia non erano mai riusciti a costituirsi in unità politiche trascendenti la polis; e perciò le singole poleis si trovavano disarmate di fronte alla forza morale ed economica, oltre che militare, del popolo romano. Non trovando in sé medesime e nella loro solidarietà il mezzo di contrapporsi efficacemente all'egemonia romana, finirono con il decidere esse stesse di adeguarsi alla nuova realtà politica rappresentata da Roma. Non commisero insomma l'errore di quella pur nobile resistenza singola all'avanzata della Macedonia che ridusse ugualmente le città della madrepatria all'obbedienza, ma un'obbedienza che era servitù, mentre l'obbedire degli Italioti a Roma nasceva da un'intima convinzione di operare per il proprio bene e comportò in un secondo tempo l'integrazione della grecità d'Italia nella compagine romana con parità di diritto.

Alquanto diverso da quello italiota si presenta il quadro costituzionale italico. Con questo termine « italico » intendo riferirmi, sulla scia di tesi recenti, a tutte quelle popolazioni non greche, non latine, non etrusche, non galliche che occuparono una grande parte dell'Italia centrale e meridionale, differenziate in numero notevole di tribù, e che trovarono una sorta di denominatore comune nel gruppo che si suole chiamare osco-umbro, in cui Umbri e Sanniti rappresentano, dal punto di vista delle istituzioni e della lingua, i popoli meglio documentati. Non si deve per altro dimenticare, come bene osserva G. Devoto [72], che il nome nazionale più antico deriva da una radice *sabh-*, poi ridotta a *saf-*.

Una prima differenza fondamentale rispetto agli Italioti va ricercata nel concetto di federazione o di lega, che si manifesta come uno degli elementi distintivi dei popoli osco-umbri. Presso tali popoli la federazione era una forma associativa molto diffusa, sulla cui genesi e sul cui carattere non v'è ancora concordia fra gli studiosi. Ma va anche detto che, se il particolarismo delle poleis greche in Italia assai di rado poté essere superato, se cioè pochissimi sono i casi di effimere confederazioni elleniche, anche presso i popoli italici l'idea della federazione non appare quasi mai come quella di un organismo permanente e operante in continuità al di sopra delle singole città. Le federazioni di cui abbiamo notizia dalle fonti assumono il più delle volte il carattere di una lega sacra, accentrata attorno a un santuario [73]. Talvolta la stessa lega sacra esercita funzioni politiche, ma si tratta di casi fuori della norma. Frequente è invece il caso della consociazione di varie città o di varie tribù per scopi bellici, sia di difesa sia di offesa [74]. In tale caso troviamo nelle fonti la menzione di un « re », temporaneo capo militare [75], il che giustifica che il Mommsen, in un intento di studio istituzionale comparato, abbia preferito pensare a un'equivalenza generica con il dittatore romano [76].

---

[72] *Gli antichi Italici* [3], Firenze, 1967, pp. 103—104.

[73] Ciò non contrasta, anzi rafforza la tesi del Devoto (*Gli antichi Italici* [3] cit., p. 213) che la federazione italica si fondasse su un sentimento di comune discendenza.

[74] Esempi di unione militare si hanno, in modo evidente, al tempo delle guerre dei Sanniti contro Roma. Si potranno pure ricordare le federazioni campane, accentrate rispettivamente su Capua, Nocera e Nola.

[75] Il caso dei Lucani è esplicitamente ricordato da Strabone (VI, 1, 3, 254).

[76] *Römisches Staatsrecht* [3], Leipzig, 1887, II, 1, p. 169 con n. 1.

Del resto, se ci si sposta a considerare un diverso ambito, quello delle città latine e della stessa Roma, si osserva che il re sorge prima di tutto come capo militare: sua caratteristica è infatti l'*imperium* [77]. Ma la connessione con la sfera religiosa è diretta, come è provato dal fatto che all'origine egli è anche il capo della religione e più tardi, caduta la monarchia, si mantiene proprio come *rex sacrorum* [78].

Federazione sacra, dunque, è la forma in cui il mondo italico tenta un parziale superamento delle singolarità cittadine. Per quanto invece riguarda il singolo comune italico, si riscontra che esso è retto, in età storica, da un magistrato o da una coppia di magistrati e, in un minor numero di casi, da un collegio di più magistrati. Il titolo più frequente è quello di *meddíss*, talora specificato da forme aggettivali, sulle cui accezioni gli studiosi sono tutt'altro che d'accordo. L'espressione *meddíss túvtíks*, da connettere con l'italico *touta-* o con il gotico *thiuda*, indicanti il «popolo» [79], ha dato luogo all'ipotesi che tale magistrato potesse essere il capo della lega: di qui l'affermazione del Beloch che gli Italici conoscevano la lega anche come organismo politico, non soltanto religioso [80]. Tuttavia oggi quasi nessuno crede più all'esistenza di un magistrato federale delle città italiche e *meddíss túvtíks* s'interpreta meglio come «capo del popolo di una città», una sorta di *magister populi*, con qualche analogia con il dittatore latino, che era appunto il *magister populi*, mentre il suo sostituto, almeno in Roma, era il *magister equitum* [81]. Ma che significa, in sé, la parola *meddíss?* L'interpretazione più plausibile è «colui che dice il diritto» [82], ossia una sorta di *iudex* «che rende manifesta la legge» [83]. Più in generale si può ammettere una equivalenza con *magistratus:* gli aggettivi che accompagnano il termine *meddíss* chiariscono le speciali funzioni di questo o di quel magistrato. Lo provano bene le fonti che menzionano, accanto al *meddíss* supremo, altri *meddíss*, quali possono essere il *meddíss deketasís* in Nola [84] o uno dei *meddíss aticus* (plur.) in Corfinio [85]. Un noto passo di Ennio fa

---

[77] Credo inutile elencare qui una nota e copiosa bibliografia. Ogni problema è bene esposto da F. de Martino, *Storia della costituzione romana*, Napoli, I ², 1958, pp. 33, 75—85, 95—98, 104—106 e da A. Burdese, *Manuale di diritto pubblico romano*, Torino, 1966, pp. 9—14, 19—20.

[78] Cfr. de Martino, *Storia* cit., I ², pp. 75—76, 82—83; A. Alföldi, *Early Rome and the Latins*, Ann Arbor, s.d. (1965), pp. 214, 258—259.

[79] Sul concetto di *touta* o *tota* e sulla comparsa del termine, sia pure con diversa grafia, in altre lingue indoeuropee ha scritto più volte G. Devoto in articoli pubblicati dal 1929 al 1957. Si vedano ora i suoi *Scritti minori*, Firenze, I, 1958, pp. 88—89, 92, 152, 222—225; II, 1967, pp. 249, 267, 281; e inoltre *Gli antichi Italici* ³ cit., pp. 214, 224.

[80] *Campanien* ², Breslau, 1890, pp. 11, 315; *Römische Geschichte* cit., p. 387.

[81] La tesi del Beloch fu criticata anzitutto dal Rosenberg, *Der Staat* cit. (n. 8), pp. 17—20, 28. Variazioni non sostanziali all'interpretazione del Rosenberg, che nel *meddíss túvtíks* vedeva la somma carica comunale, furono proposte successivamente da alcuni studiosi: rassegna delle loro opinioni in Sartori, *Problemi* cit., pp. 18—19 e, più ampiamente, in G. Camporeale, *La terminologia magistratuale nelle lingue osco-umbre*, in Atti dell'Accademia Toscana di Scienze e Lettere «La Colombaria», 1956, pp. 94—97 (dove è giustamente messo in rilievo come l'equivalenza fra *meddíss túvtíks* e *dictator* presenti forti difficoltà dal punto di vista giuridico e linguistico).

Sulla dittatura si vedano, fra gli altri, de Martino, *Storia* cit., I ², pp. 107—108, 189—197; II ², 1960, pp. 97—106; Alföldi, *Early Rome* cit., pp. 5, 42—46, 53, 119—120, 243. Sul rapporto fra *dicator* e *dictator* restano fondamentali le osservazioni del Mazzarino, *Dalla monarchia* cit. (n. 11), pp. 152—171; cfr. ora *'Dicator' e 'dictator'*, in Helikon, VII, 1967, pp. 426—427.

[82] Devoto, *Scritti minori* cit., I, p. 116.

[83] Devoto, *Scritti minori* cit., I, pp. 91—92; *Gli antichi Italici* ³ cit., p. 215. Cfr. Camporeale, *La terminologia* cit., p. 97.

[84] R. S. Conway, *The Italic Dialects*, Cambridge, 1897, nrr. 93—95. Cfr. Camporeale, *La terminologia* cit., pp. 52—53, 99—100.

[85] Conway, *The Italic Dialects* cit., nr. 219. Cfr. Camporeale, *La terminologia* cit., p. 100.

conoscere un *meddix summus* in Capua, cui è contrapposto un *meddix alter* [86]: passo di incerta interpretazione, potendosi pensare sia a un *meddíss* al vertice di una gerarchia di magistrature sia a una coppia di sommi magistrati, disposti fra loro in collegialità diseguale, per cui l'uno avrebbe avuto preminenza sul secondo [87]. Inoltre un testo epigrafico di Capua contiene l'espressione *medik(ia) minive* [88], che sembra un titolo ufficiale di una carica particolare, ovviamente inferiore ad altra o altre meddicità. Una volta accettata l'interpretazione di tali testi a suffragio della tesi di una collegialità diseguale dei due supremi magistrati, si potrà accogliere l'ipotesi del Devoto che nelle città osco-sannitiche il potere principale fosse detenuto da una coppia di magistrati distinti non da una specializzazione di compiti, ma da una semplice differenza di grado, «per cui noi parleremmo di un meddix e di un vice-meddix» [89]. Tale coppia, secondo un'acuta e originale intuizione del medesimo Devoto, non sarebbe subentrata immediatamente a una primitiva regalità unica, ma sarebbe succeduta a una magistratura unica erede della monarchia, quella dell' *uhtur*, ancora dotata di poteri civili e religiosi congiunti, nonché dell' eponimia [90]. L'intera questione, che non è il caso di ripetere qui minutamente, è stata studiata, soprattutto in riferimento alla società sannitica, da E. T. Salmon in un recentissimo libro [91], con le cui linee generali convengo appieno, pur dissentendo in qualche particolare interpretazione, come accennerò più avanti.

Entro certi limiti e con le debite varianti, quanto si è detto sui *meddíss* per l'area sannitica può applicarsi al mondo umbro, dove si riscontra il termine *maru*, latinamente *maro*, che va inteso come un prestito dall'etrusco [92], mentre è sempre controversa la sua derivazione dal siculo, dove l'eventuale presenza potrebbe comunque spiegarsi come una intrusione tirrenica [93]. Il termine appare reimpiegato dagli Umbri per indicare una magistratura abbastanza importante, equivalente forse all'edilità latina e derivante anch'essa dalla trasformazione della carica di *uhtur* [94], ma successivamente

[86] *Annales*, frg. 298 Vahlen [2], con discussione del Camporeale, *La terminologia* cit., p. 93. Le fonti epigrafiche e letterarie sui *meddíss* sono indicate e indagate nei miei *Problemi* cit., pp. 18—25 e nel saggio, più volte citato, del Camporeale, pp. 91—97; si aggiunga ora A. La Regina, *Le iscrizioni osche di Pietrabbondante e la questione di Bovianum Vetus*, in Rheinisches Museum, CIX, 1966, p. 269.

[87] La pur possibile obiezione che, se si trattasse di due soli magistrati, Ennio non avrebbe usato un superlativo, cade di fronte all'evidenza di casi paralleli, per i quali si vedano R. Kühner — C. Stegmann, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, Hannover, II, 2, 1914, p. 477 e J. B. Hofmann — A. Szantyr, *Lateinische Syntax und Stilistik*, München, 1965, pp. 162, 169. Diversamente interpreta J. Heurgon nel recente articolo *Magistratures romaines et magistratures étrusques*, in *Les origines de la République romaine* (Fondation Hardt, Entretiens sur l'antiquité classique), Vandoeuvres — Genève, 1967, pp. 116—117.

[88] Conway, *The Italic Dialects* cit., nr. 117 b. Cfr. Camporeale, *La terminologia* cit., p. 92.

[89] *Gli antichi Italici* [2] cit., p. 217. Che in alcune città la coppia suprema di *meddíss* potesse anche essere unita da una collegialità eguale non ho escluso nei miei *Problemi* cit., p. 25, né lo esclude il Camporeale, *La terminologia* cit., p. 93.

[90] *Gli antichi Italici* [2] cit., p. 218. Sulla magistratura dell' *uhtur* e sulla corrispondenza *uhtur* = *auctor* rinvio al Camporeale, *La terminologia* cit., pp. 80—83; ma si tenga presente l'equivalenza semantica *uhtur* = *augur* proposta da U. Coli, *Il diritto pubblico degli Umbri*, Milano, 1958, pp. 48—49.

[91] *Samnium and the Samnites*, Cambridge, 1967, pp. 77—101.

[92] Devoto, *Scritti minori* cit., II, pp. 249—250. Cfr. Camporeale, *La terminologia* cit., pp. 104—105.

[93] Devoto, *Scritti minori* cit., II, p. 86; *Gli antichi Italici* [2] cit., p. 217. Cfr. Camporeale, *La terminologia* cit., pp. 106—107.

[94] Camporeale, *La terminologia* cit., p. 105; Devoto, *Gli antichi Italici* [2] cit., pp. 217—218. A una evoluzione del maronato nel quattuorvirato giusdicente pensa invece J. Heurgon, *L'Ombrie à l'époque des Gracques et de Sylla*, in Atti del I Convegno di Studi umbri (Gubbio, maggio 1963), Perugia, 1964, p. 128.

sottrattasi al criterio dell'unicità e adeguatasi al sempre più diffuso sistema della collegialità, in genere sulla base della coppia. Che il termine *maru* appaia comune a Umbri ed Etruschi non può stupire chi pensi che il territorio umbro vide vari stanziamenti assai prossimi di Umbri ed Etruschi [95]; ed è ben comprensibile il passaggio di un termine, frequentemente usato nei rapporti politico-sociali ed economici, da un'area all'altra.

Mancano prove dirette dell'esistenza di collegi magistratuali di tre o più membri a capo delle città dell'area osco-umbra, ma una prova indiretta e non trascurabile viene dalla costituzione di certe città in età romana. Plestia nell'Umbria, Interamnia nel territorio dei Pretuzi, Amiterno, Norcia e Trebula Mutuesca nella Sabina appaiono rette da un collegio di ottoviri [96], che sembra sia stato organizzato a coppie con specializzazione di compiti [97]. Questa costituzione ottovirale si suole spiegare come un fenomeno di conservazione di forme locali preromane; ed è un fatto di cui si dovrà tener conto fra poco.

Ai fini della presente sintesi non è essenziale l'indugio sulle magistrature minori del mondo italico, fra le quali era la censura, non molto documentata, ma sicuramente indigena [98]. Breve può essere l'accenno al senato o consiglio cittadino, se non altro perché se ne ribadisca l'originario carattere di accolta dei maggiorenti della comunità attorno ai magistrati supremi responsabili [99]. In Capua, al tempo della seconda guerra punica, il senato sembra essere ormai di elezione popolare [100], ma è verosimile che nei tempi più antichi della città esso fosse un organo aristocratico, che in seguito vide gradualmente ridotte le proprie prerogative gentilizie a favore di una sempre maggiore rappresentanza delle esigenze del popolo. Tale carattere poté rivestire, per esempio, il senato menzionato nel noto cippo abellano per le città di Abella e di Nola [101], benché più tardi, negli anni 216—214, il senato nolano appaia di tendenza oligarchica e filoromana [102]. Di particolare interesse è la questione delle assemblee popolari, purtroppo note dai soli testi epigrafici pompeiani, dai quali si apprende l'esistenza di un *kúmbennio-* e di un *kúmparakio-* [103]. Di fronte all'opinione di chi vede nei due termini i nomi

---

[95] Sui mutui rapporti e sulle interferenze reciproche di Umbri ed Etruschi in ambito storico-costituzionale e sociale-linguistico si leggano i nutriti saggi del Devoto su *Umbri e Etruschi* (in Studi Etruschi, XXVIII, 1960, pp. 263—276) e su *Contatti etrusco-iguvini* (in Studi Etruschi, IV, 1930, pp. 221—247; XII, 1938, pp. 143—151), ora ristampati in *Scritti minori* cit., II, pp. 217—253. Qualche analogia alfabetica e sintattica è rilevata da G. Camporeale, *Note sulle dediche umbre a Cupra da Colfiorito*, in Rendiconti della Accademia Nazionale dei Lincei, Cl. Sc. mor., stor., fil., ser. VIII, vol. XXII, 1967, pp. 65—72.

[96] Sull'ottovirato si vedano specialmente: Rosenberg, *Der Staat* cit. (n. 8), pp. 40—46; Rudolph, *Stadt und Staat* cit. (n. 7), pp. 66—86; A. N. Sherwin White, *The Roman Citizenship*, Oxford, 1939, pp. 62—68; Manni, *Per la storia dei municipii* cit. (n. 12), pp. 141—148 (con ordinata raccolta delle fonti). Le opinioni sono discordi: il Rosenberg e lo Sherwin White ritengono l'ottovirato di origine locale, il Rudolph e il Manni di creazione romana. Sia pure con prudenti riserve, a questa seconda interpretazione inclina il de Martino, *Storia* cit., II [2], p. 109.

[97] Devoto, *Gli antichi Italici* [2] cit., p. 217.

[98] Camporeale, *La terminologia* cit., pp. 86—91; Devoto, *Gli antichi Italici* [2] cit., p. 219.

[99] Camporeale, *La terminologia* cit., pp. 63—65; Devoto, *Gli antichi Italici* [2] cit., pp. 221—222.

[100] Liv., XXIII, 2, 2—7.

[101] Conway, *The Italic Dialects* cit., nr. 95. Cfr. Camporeale, *La terminologia* cit., pp. 63—65.

[102] Liv., XXIII, 14, 7—11; 16, 7; 39, 7; 43, 8; XXIV, 13, 8. Un senato compare pure nella cosiddetta legge osca della tavola bantina (Conway, *The Italic Dialects* cit., nr. 28), databile a circa la metà del secondo secolo prima dell' e.n. (Camporeale, *La terminologia* cit., pp. 66—68), dove il termine *senateis* è già latinizzato (Camporeale, p. 72).

[103] Conway, *The Italic Dialects* cit., nrr. 42, 43, 50, 52.

di un medesimo organo consultivo popolare [104] sta quella, oggi prevalente, di chi esclude trattarsi di un semplice mutamento di nome o di competenze di un organo geneticamente unico. In quest'ultimo caso il primo termine, che viene collegato con il latino *conuenire*, va inteso in riferimento a un'assemblea larga, costituita da tutti i cittadini, mentre il secondo termine indicherebbe un'assemblea ristretta, cui accedono soltanto quanti chiedono e ottengono o sono pregati di entrarvi [105]. E qui, se non troppo ardita appare l'ipotesi, si potrà trovare una suggestiva analogia con i casi sopra citati di alcune assemblee italiote. Si dovrà pensare allora che anche in Pompei vigesse un sistema tricamerale (senato, assemblea ristretta, assemblea generale) sulla falsariga di quello ellenico? E, se così fosse, sarà da chiedersi quale dei due mondi si sia ispirato all'altro in questa meno semplice struttura o se si tratti di manifestazioni costituzionali casualmente analoghe e del tutto indipendenti fra loro, benché forse provocate da somiglianza di condizioni politiche e sociali.

Sconosciuto sembra agli Italici il concetto di tribù come ripartizione di popolazione di un centro urbano con il suo contado, concetto che è invece usuale presso i Greci. La parola umbra *trifu*, da porre in rapporto con quella latina *tribus*, indica, almeno in origine, una circoscrizione territoriale [106]; e così presso i Sanniti, dove era pressoché ignoto il sistema della città-stato, la tribù corrispondeva a una certa area territoriale, non sprovvista di qualche modesto agglomerato urbano e suddivisa semmai in distretti di ampiezza irregolare, che potremmo definire con il termine latino *pagi* [107]. È qui da mettere subito in rilievo come il mondo romano abbia conosciuto ambedue i concetti di tribù: le tre tribù primitive si configurano quali ripartizioni di popolazione su base etnico-gentilizia, le trentacinque tribù urbane e rustiche proprie dell'età successiva trovano la loro giustificazione in una ripartizione territoriale, su cui qualche anno fa ha indagato con grande competenza Lily R. Taylor [108]. Non insisto qui sulle suddivisioni minori delle tribù [109], perché in questa sommaria indagine interessa cogliere le affinità e le differenze rispetto alle strutture greche e romane nelle grandi linee, in un intento di studio comparativo.

Ciò che non riscontriamo nelle città italiote, se non in età piuttosto tarda, è la penetrazione di forme romane autentiche, con i loro nomi e attributi. Semmai i Greci accolsero l'istituto romano, attribuendogli però un nome greco. Invece gli Italici, a quanto sembra, non rifuggirono dall'accettare anche nomi romani, come è dimostrato chiaramente dalla legge osca della tavola di Bantia, dove, se il termine *meddíss* significa semplicemente magistrato, le altre magistrature presentano già denominazioni romane.

Se possono bastare questi rapidi e incompleti cenni a dare un'idea, per quanto sommaria, del rapporto costituzionale fra Roma e le città italiche, una prima conclusione appare ora possibile. Valutato nel suo complesso, il quadro costituzionale italico si rivela più omogeneo o, meglio, meno dispersivo e frammentario di quello italiota. La meddicità è largamente diffusa, in un'area che si estende dall'Italia centrale allo stato mamertino della siciliana Messana. Anche le magistrature minori si presentano sotto un aspetto più uniforme: manca quella varietà di titoli e di attribuzioni che è

---

[104] Salmon, *Samnium* cit., pp. 92—93.
[105] Devoto, *Gli antichi Italici* [2] cit., p. 222; cfr. Camporeale, *La terminologia* cit., pp. 101—103.
[106] Devoto, *Gli antichi Italici* [3] cit., p. 224; cfr. *Scritti minori* cit., II, p. 171.
[107] Salmon, *Samnium* cit., pp. 79—80 (per l'estensione delle quattro grandi tribù sannitiche dei Caraceni, Pentri, Caudini e Irpini si vedano le pp. 41—48).
[108] *The Voting Districts of the Roman Republic*, Rome, 1960, pp. 3—164.
[109] Devoto, *Gli antichi Italici* [3], pp. 225—227.

propria delle città italiote o, in generale, greche. Se si opera un confronto di strutture politico-amministrative, il mondo italico appare abbastanza vicino a quello romano; e ciò permette di capire come la penetrazione del sistema statale romano sia stata più agevole nei territori italici che in quelli italioti, più conservatori e individualistici. Non si vuole dire, con questo, che Roma abbia avuto la vita facile nell'area osco-umbra: le resistenze ci furono, e anche notevoli, persino violente. Ma furono resistenze di altra natura, nelle quali l'interesse economico costituiva il punto fondamentale. Gli Italici vedevano nell'espansione romana l'affermarsi di una potenza che economicamente li comprimeva: i capitalisti romani che venivano dall'Urbe diventavano, forti del loro denaro, i padroni delle terre, mentre i trafficanti romani monopolizzavano i commerci, a tutto scapito degli Italici. Nasceva di qui l'avversione a Roma che, sulla base del patto di alleanza, esigeva per di più l'aiuto militare degli alleati per le proprie guerre, che portavano vantaggio a Roma, ma non agli alleati. Invece nell'ambito delle costituzioni, delle tradizioni religiose, dei costumi, della stessa lingua Roma non portava mutamenti di rilievo e accettava pacificamente le caratteristiche locali, favorendo adeguamenti al sistema romano soltanto con la via della tolleranza, della persuasione e della convenienza [110]. Diversamente si svolsero le cose nell'Italia settentrionale, dove, come ha ben mostrato G. Tibiletti [111], la romanizzazione fu pressoché imposta, in maniera talvolta brutale, senza rispetto per le tradizioni dei singoli popoli, e si configurò il più delle volte come un processo di snazionalizzazione. Gli è che Roma, nell'Italia centrale e meridionale, riconosceva l'esistenza di civiltà evolute, dalle quali essa stessa aveva molto appreso, mentre nell'Italia settentrionale si trovò di fronte a masse di barbari, che vivevano ancora in uno stadio di civiltà piuttosto primitivo, con la sola eccezione dei Veneti, per i quali — a prova di quanto ho or ora affermato — Roma dimostrò pressapoco il medesimo rispetto che dimostrava per le popolazioni dell'Italia centro-meridionale. E forse anche per questo nella tradizione letteraria entrò il concetto dell'esistenza di uno o più veri e propri trattati di alleanza fra l'Urbe e le città venete, quando probabilmente non si trattava, almeno in una prima fase, che di rapporti di amicizia, fondati soprattutto sul commercio, ma non ancora giuridicamente configurati in formali patti di alleanza politico-militare [112].

Un terzo tipo di relazione legò Roma al mondo etrusco: una relazione più stretta, se si tiene presente che per un certo periodo anche Roma fu una città etrusca, retta da monarchi etruschi e ordinata secondo norme religiose e civili proprie del mondo etrusco. Anche l'Etruria conobbe il sistema della confederazione, di cui le fonti attestano la sopravvivenza come lega sacra fino all'età imperiale romana [113]. Si potrà facilmente supporre che nel periodo delle libere città etrusche la confederazione presentasse

[110] Sulla penetrazione romana nella penisola italica la bibliografia è abbondante. Mi limito a citare qui gli scritti di A. Afzelius, *Die römische Eroberung Italiens (340—264 v. Chr.)*, Aarhus, 1942 e di G. Devoto, *La romanisation de l'Italie médiane*, in Cahiers d'histoire mondiale, Neuchâtel, III, 2, 1956, pp. 443—462 (ristampa intitolata *La romanizzazione dell'Italia mediana*, in *Scritti minori* cit., I, pp. 287—304). Per il resto rinvio, oltre che alle più note storie generali di Roma, alla scelta bibliografia in H. Bengtson, *Einführung in die alte Geschichte* [3], München, 1965, pp. 165—166, 182—183 e *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde*, München, I, 1967, pp. 42—50, 56—72.

[111] *La romanizzazione della valle padana*, in Arte e civiltà romana nell'Italia settentrionale dalla repubblica alla tetrarchia, Bologna, I, 1964, pp. 33—34.

[112] Cfr. R. Cessi, *Da Roma a Bisanzio*, in Storia di Venezia, Venezia, I, 1957, pp. 186—188, 201—205, 210—214.

[113] *Praetores Etruriae XV populorum* sono ricordati in CIL, XI, 1941, 2115, 2669 e XIV, 172 (=ILS. 6615, 6611, 5013, 1429); *praetores Etruriae* in CIL, XI, 1432 e 3364 (=ILS, 1047); un

un fondamentale carattere religioso, benché non sia illogico ammettere un suo influsso anche nell'ambito politico, soprattutto per i grandi problemi comuni alle varie città che la componevano [114], originariamente, come sembra, in numero di dodici e successivamente, in età romana, aumentate a quindici [115]. Sappiamo che la confederazione aveva la sua sede al *fanum Voltumnae* e che con ogni verosimiglianza era presieduta, in età monarchica, da uno dei re o lucumoni delle città aderenti alla lega stessa e, in età repubblicana, da uno dei magistrati che rappresentavano tali città e che assumeva funzioni più che altro religiose, come appare dal titolo di *sacerdos* che gli danno le fonti latine [116], mentre esistono buone probabilità che in lui si debba vedere lo *zilath mechl rasnal* noto dall'epigrafia etrusca, con sede nell'una o nell'altra città, a seconda del prevalere di questo o di quel centro sugli altri [117]. Se così è, in tale sacerdote-presidente può vedersi il *praetor Etruriae*, ricordato da testi epigrafici latini con funzioni sacre in piena età romana [118].

Assai più complessa appare la questione relativa agli organi di governo cittadini. Se gli studiosi sono sostanzialmente d'accordo sul fatto che nei tempi più antichi le singole città erano governate dal *lauchme* o *lauchume*, cioè da un re, con poteri insieme civili, militari e religiosi [119], molto più oscure appaiono le vicende costituzionali nel periodo di trapasso dai regimi monarchici ai subentrati regimi aristocratici, che si suole collocare, con differenze cronologiche da città a città, nei secoli sesto e quinto prima dell' e.n. [120]. La recente scoperta delle ormai famose laminette bilingui etrusco-puniche in Pirgi ha dato luogo all'ipotesi, in sé molto verosimile, che l'istituto monarchico a vita sia stato sostituito inizialmente da forme di potere personale, sottratte al criterio dinastico, ma conservanti una durata a vita o, quanto meno, superiore all'an-

---

aedilis Etruriae in CIL, XI, 2116 (= ILS, 6610). Non è detto però che siano senz'altro da identificare i due tipi di *praetores:* « Il est possible que la différence du titre corresponde à une différence de fonctions » (J. Heurgon, *L'Etat étrusque*, in Historia, VI, 1957, p. 92).

[114] Documentazione letterario-epigrafica latina e analisi dei testi epigrafici etruschi relativi alla confederazione delle città etrusche dalle origini all'età imperiale sono nello studio dell'Heurgon, *L'Etat étrusque* cit., pp. 86—93. Si vedano inoltre: R. Lambrechts, *Essai sur les magistratures des Républiques étrusques*, Bruxelles-Rome, 1959, p. 204; H. H. Scullard, *The Etruscan Cities and Rome*, London — Southampton, 1967, pp. 231—232.

[115] È ben noto che la tradizione ricordava l'esistenza di tre confederazioni di città etrusche, ciascuna di dodici membri (dodecapoli): l'una nell'Etruria propriamente detta, la seconda in Campania, la terza nell'area padana. Scomparse la campana e la padana, l'etrusca in senso stretto fu allargata a quindici membri in seguito alla riforma amministrativa di Augusto, ma, a quanto sembra, non con l'aggiunta di città prima estranee, bensì con la bipartizione della comunità di Chiusi e con la tripartizione di quella di Arezzo. Cfr. O.—W. von Vacano, *Die Etrusker in der Welt der Antike*, Hamburg, 1959, p. 43.

[116] Liv., V, 1, 5. Cfr., per il Basso Impero, l'iscrizione di Spello in CIL, XI, 5265 = ILS, 705, con il commento di Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, Berlin, VIII, 1913, pp. 34—35.

[117] Sia pure con molta prudenza, così conclude alla fine l'Heurgon, *L'Etat étrusque* cit., pp. 92—93; cfr. Scullard, *The Etruscan Cities* cit., p. 223. Ma altri studiosi propendono a vedere nello *zilath mechl rasnal* il delegato di ciascuna città al consiglio federale: Lambrechts, *Essai* cit., p. 204; M. Pallottino, *Etruscologia* [5], Milano, 1963, pp. 209—210. Contro l'idea di un magistrato federale etrusco si espresse già G. Camporeale, *Sull'organizzazione statuale degli Etruschi*, in La Parola del Passato, XIII, 1958, pp. 15—23.

[118] Si veda n. 113. L'equivalenza *praetor Etruriae* = *zilath mechl rasnal* è ammessa dal Lambrechts e dal Pallottino, *ll.cc.*, ma al limite di un delegato cittadino presso la federazione, senza interferenza con la carica di presidente sacro di essa.

[119] Heurgon, *L'Etat étrusque* cit., p. 68; Lambrechts, *Essai* cit., p. 201; Pallottino, *Etruscologia* [5] cit., p. 216; Scullard, *The Etruscan Cities* cit., p. 221.

[120] Heurgon, *L'Etat étrusque* cit., pp. 68—69; Lambrechts, *Essai* cit., p. 201; Scullard, *The Etruscan Cities* cit., p. 224.

nualità [121]. In un secondo tempo le città dovettero elaborare un sistema costituzionale di magistrature annue e collegiali, nel quale i titoli più importanti appaiono, in base alla documentazione letteraria ed epigrafico-iconografica [122], quelli di *zilath*, *maru* e *purth* (o *purthne*). Purtroppo, nonostante i molti e pregevolissimi tentativi degli studiosi per una precisazione dell'essenza di tali titoli e per una determinazione dei rapporti intercorrenti vicendevolmente fra i loro portatori [123], non si è raggiunta ancora una conclusione veramente soddisfacente sulla natura e sulle competenze specifiche di tali organi costituzionali. Ripetere qui la storia della questione con le varie soluzioni volta a volta escogitate sarebbe troppo lungo e, da un certo punto di vista, costituirebbe una deviazione dal fine particolare della presente sintesi. Un chiaro quadro d'insieme è stato offerto, un decennio addietro, da un importante saggio di J. Heurgon cui mi permetto di rinviare il lettore più interessato a simile problematica [124]. Ma non posso non rilevare che i risultati, per prudenti che siano, dell' Heurgon costituiscono oggi un buon punto fermo, cui si sono ispirati anche successivi studiosi, quali R. Lambrechts in un volume ampiamente documentato [125], e H. H. Scullard in un recentissimo libro concernente i rapporti fra le città etrusche e Roma [126]. La sostanza delle conclusioni dell' Heurgon può essere così delineata: il termine *zilath* indicherebbe in genere il magistrato, così come i Greci usavano la parola « arconte » e gli Osco-Umbri quella di *meddíss*, in una sorta di corrispondenza con il *praetor* latino; e *zilath* riceverebbe da specifici appellativi le particolari determinazioni di competenza e di funzione, come

[121] M. Pallottino (con altri), *Scavi nel Santuario etrusco di Pyrgi*, in Archeologia classica, XVI, 1964, pp. 106—109; J. Heurgon, *The Inscriptions of Pyrgi*, in Journal of Roman Studies, LVI, 1966, p. 15: « ...it was like a kingship without the name ». Cfr. Liv., V, 1, 3: *Veientes, taedio annuae ambitionis, regem creauere.* Qui, con il Pallottino e l'Heurgon, sarà da vedere nel *rex* un signore dal potere più o meno tirannico, una specie di dittatore, con funzioni soprattutto militari (Pallottino, *Etruscologia* [5] cit., p. 224).

[122] Essa è raccolta e ordinatamente discussa dal Lambrechts, *Essai* cit., pp. 89—108 *(zilath)*, 108—114 *(maru)*, 114—119 *(purth)*. Il medesimo studioso aveva preliminarmente affrontato la questione nell'articolo *Trois titres étrusques: zilaθ, maru, purθ*, in Les Etudes Classiques, XX, 1952, pp. 327—344.

[123] Mi limito a citare alcuni studi che hanno segnato una particolare traccia nella storia del problema: Rosenberg, *Der Staat* cit. (n. 8), pp. 51—61 *(zilath* capo della città = *praetor; maru* o *marniu* = *aedilis; purthne* = *quaestor*; cfr. E. Kornemann, *Zur altitalischen Verfassungsgeschichte*, in Klio, XIV, 1915, pp. 190—191); S.P. Cortsen, *Die etruskischen Standes- und Beamtentitel, durch die Inschriften beleuchtet*, in Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, hist.-filol. Medd., XI, 1, 1925, pp. 112—113 e 126 (*zilath* presidenti dei vari collegi magistratuali; *maru* magistrato particolare; *purthne* antico re); F. Leifer, *Studien zum antiken Ämterwesen, II: Etruskische Standes- und Beamteninschriften*, in Klio, XXIII Beiheft, 1931, pp. 290—312 (due *zilath* a capo della città, con collegialità diseguale, dei quali il primo, detto *purthne*, sarebbe stato il presidente del collegio dei *maru*); Mazzarino, *Dalla monarchia* cit. (n. 11), pp. 58—59, 70—71, 114—115 (varietà di costituzioni da città a città, talune rette da supremi magistrati unici, altre da sommi magistrati a collegialità originariamente diseguale, poi eguale; *zilath purthne* in ogni caso primo fra tutti i magistrati).

[124] *L'Etat étrusque* cit., pp. 76—79. A p. 76 l'Heurgon scrive: « Plusieurs combinaisons ont été essayées, qui diffèrent par l'ordre suivant lequel on inscrit ces magistratures dans un *cursus honorum* supposé, par le nombre et les relations réciproques des titulaires de chacune, par la conception même de *zilaθ*. Aucune peut-être n'est parvenue à rendre compte de tous les aspects, parfois contradictoires, d'une constitution qui, après tout, n'offre pas plus de difficultés que celles des autres cités du monde antique lorsque, avec de petit nombre de documents, on tente de les serrer de près, et dont les incohérences apparentes s'expliquent si l'on admet que des traditions locales ou des circonstances chronologiques n'ont pas manqué d'intervenir ».

[125] *Essai* cit., dove è anche una ricca bibliografia (pp. 7—11), per altro non completa.

[126] *The Etruscan Cities* cit., con un buon quadro d'insieme dei vari problemi relativi all'organizzazione delle città etrusche e all'espansione etrusca in Italia.

si può ricavare dal fatto che la parola è accompagnata da otto appellativi diversi nel materiale epigrafico etrusco[127]. Il supremo fra gli *zilath* sarebbe il *purth*, forse eponimo, il cui titolo da taluno viene connesso con quello di *prytanis*, proprio, in varie città greche, del sommo magistrato[128]. Nello *zilath purth* si suole anche vedere il magistrato che fonti latine indicano come *princeps ciuitatis*[129], primo fra i vari *principes* (appunto gli *zilath*) della città etrusca. Va però anche detto che non manca chi, come M. Pallottino[130], è tutt'altro che convinto dell'identità del *purth* con il massimo degli *zilath* e pensa più volentieri a una carica diversa, benché assai importante, forse addirittura più elevata di quella di *zilath*. In ogni caso sembra definitivamente abbandonata l'ipotesi del Rosenberg che nel *purth* sia da ravvisare una magistratura simile a quella del *quaestor* romano[131], mentre in un certo senso conserva qualche valore l'identificazione del *purth* con l'antico re, mantenutosi, con altri compiti (per lo più religiosi), in età post-monarchica[132]. Quanto al collegio dei *maru*, sulle cui competenze l'informazione è largamente insufficiente, appare abbastanza attendibile l'idea che possa trattarsi di appartenenti alla sfera sacra, tuttavia con implicazioni di ordine civile, il che farebbe di essi dei sacerdoti-magistrati, ma subordinati agli *zilath* e paragonabili in qualche modo agli edili del mondo romano-latino[133]. Già si è detto della penetrazione dei *maru* nell'area umbra, il che ripropone in maniera evidente la questione dei rapporti fra gli Etruschi e gli Italici.

Anche nel mondo etrusco si assiste dunque a un'evoluzione politica nel senso dell'abbandono progressivo dei regimi lucumonici o personali, ai quali si sostituirono regimi aristocratici, imperniati sul reggitore annuo ed elettivo. Il che costituiva già un progresso rispetto al passato, benché non si possa affermare che l'Etruria abbia conosciuto forme di governo più aperte di quella di una non troppo rigida aristocrazia. Centro della vita sociale era la «gente», i cui membri erano contraddistinti dal prenome e dal nome (p. es. Vel Sutrina); e ciò richiama l'originario sistema onomastico romano[134]. Poi, in Etruria come in Roma, cominciò a comparire il cognome a differenziare i rami delle varie genti[135]. Come si vede, a parte altri aspetti che sono costretto qui a trascurare, come quello dell'organizzazione sociale in classi di *lautni*, *etera*, *lautneteri* e *lethe*[136], appaiono evidenti certe affinità fra il mondo etrusco e quello romano.

---

[127] Heurgon, *L'Etat étrusque* cit., pp. 79—83. Cfr. Lambrechts, *Essai* cit., p. 202; Pallottino, *Etruscologia* [5], p. 226; Devoto, *Scritti minori* cit., II, pp. 223, 248; Scullard, *The Etruscan Cities* cit., p. 227.

[128] Mazzarino, *Dalla monarchia* cit., (n. 11), pp. 105, 143; Heurgon, *L'Etat étrusque* cit., pp. 84—85.

[129] Heurgon, *L'Etat étrusque* cit., p. 85 (*princeps ciuitatis* sarebbe la traduzione latina di *purth*, operata dagli aruspici); cfr. pp. 69—71. L'equivalenza *zilath purth* = *princeps ciuitatis* è ammessa dal Lambrechts, *Essai* cit., pp. 202—203. Lo *zilath purth* (o *zilath* per antonomasia) sarebbe il presidente del collegio degli *zilath* per lo Scullard, *The Etruscan Cities* cit., p. 228.

[130] *Tarquinia*, in Monumenti antichi, XXXVI, 1937, coll. 553—554; *Epigrafia e lingua etrusca*, in Doxa, III, 1950, p. 44; *Etruscologia* [5] cit., p. 226.

[131] Rosenberg, *Der Staat* cit., (n. 8), pp. 51—61.

[132] Cortsen, *Die etruskischen Standes- und Beamtentitel* cit., pp. 112—113.

[133] Lambrechts, *Essai* cit., p. 203; Pallottino, *Etruscologia* [5] cit., p. 227; Scullard, *The Etruscan Cities* cit., p. 228.

[134] J. Heurgon, *La vie quotidienne chez les Etrusques*, Paris, 1961, p. 97; Pallottino, *Etruscologia* [5] cit., pp. 227—230; Scullard, *The Etruscan Cities* cit., p. 237.

[135] H. Rix, *Das etruskische Cognomen*, Wiesbaden, 1963.

[136] Le linee essenziali della questione sono in: Heurgon, *L'Etat étrusque* cit., pp. 94—96; *La vie quotidienne* cit., pp. 81—94; Pallottino, *Etruscologia* [5] cit., pp. 231—232; Maria Capozza, *Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana*, Roma, I, 1966, pp. 125—133 (con rassegna

Questo spiega come le due società abbiano potuto trovare abbastanza presto un terreno d'incontro e, saltuariamente, di convivenza in età antica.

*

Gli elementi indicati, sommariamente e superficialmente, consentono alcune conclusioni. Nell'Italia peninsulare Roma incontrò tre società e strutture politiche: l'italiota, l'italica, l'etrusca. Ciascuna di esse si presenta sia con caratteri propri sia con qualche tratto comune alle altre due. Ma nel complesso occorre distinguere una gradazione, nel loro rapporto con Roma. Il mondo che, per ragioni geografiche e storiche, poté più presto intendersi con quello romano fu l'etrusco, le cui istituzioni in parte erano simili a quelle di Roma e la cui storia politica e religiosa s'intrecciava fin dai tempi più antichi con quella romana. Il problema della lingua non doveva costituire ostacolo insormontabile, se pensiamo che il nucleo etrusco era certamente abbastanza numeroso nell'Urbe e nelle immediate vicinanze, soprattutto per l'attività artistico-artigianale e commerciale, il che doveva portare a una sorta di bilinguismo parlato, se non proprio scritto.

Anche l'intesa con le popolazioni italiche poté essere relativamente facile, una volta superate le diffidenze per la politica economica di Roma. Le strutture politiche delle città italiche potevano abbastanza bene accordarsi con il sistema collegiale e in genere con la duplicità della somma magistratura romana. È mia ipotesi che la coppia duovirale o quattuorvirale a capo delle città romane rappresenti in certe comunità osco-sannitiche la continuazione della coppia a collegialità eguale o diseguale dei *meddíss* [137]; e credo che tale ipotesi possa ancora reggersi, benché ora la contrasti, con argomenti per altro non decisivi, il Salmon nel già citato libro sul Sannio [138]. E la cosiddetta legge osca della tavola di Bantia rappresenta un buon esempio di reciproco adattamento costituzionale, come sopra si è accennato.

Dove invece Roma incontrò le maggiori difficoltà e si adattò a tollerare il sopravvivere di istituti esistenti, fu l'ambito italiota, restio a rinunciare alle proprie forme tradizionali nella struttura dello stato, nelle credenze religiose, nella sfera del costume. D'altra parte il governo romano non poteva dimenticare che le città greche, almeno in buona parte, avevano dimostrato notevole fedeltà a Roma in periodi molto difficili;

---

di altre opinioni moderne); Scullard, *The Etruscan Cities* cit., pp. 239—241. Ma il problema va affrontato in un più ampio contesto sociale, come ha acutamente indicato S. Mazzarino in due importanti saggi: *Sociologia del mondo etrusco e problemi della tarda etruscità*, in Historia, VI, 1957, pp. 98—122; *Le droit des étrusques*, in Iura, XII, 1961, pp. 24—39.

[137] *Problemi* cit., pp. 26—27.

[138] *Samnium* cit., p. 86 n. 7. Già nei *Problemi* cit. (*l.c.*) non escludevo che il magistrato romano incaricato di regolare la costituzione del nuovo municipio potesse aver sottovalutato la collegialità diseguale dei *meddíss* (nei casi di sua persistenza) e conformato così la struttura amministrativa del comune alla generale legge romana. Che io abbia poi ignorato il principio augusteo di attribuire l'ordinamento duovirale ai municipi di nuova costituzione, non è esatto, perché la mia ricerca concerne città divenute municipi prima di Augusto. Del resto il mio punto di vista non è stato respinto da A. Degrassi (*Sul duovirato nei municipi italici*, in Omagiu lui Constantin Daicoviciu, Bucureşti, 1960, pp. 141—145 = *Scritti vari di antichità*, Roma, I, 1962, pp. 185—192), che, accettando in generale la mia ipotesi (cfr. il suo scritto *L'amministrazione delle città*, in Guida allo studio della civiltà romana antica, Napoli, I², 1959, pp. 311, 314—315), l'ha modificata per Ercolano. Va infine detto che nel 1953, anno di pubblicazione dei miei *Problemi*, non potevo conoscere né un'iscrizione inedita (scoperta nel 1935, ma pubblicata nel 1958; cfr. *Ann. ép.*, 1960, nr. 277) né l'articolo del Degrassi del 1960.

e non sarebbe stata efficace propaganda una politica di sopraffazione e di imposizione di forme costituzionali estranee alla tradizione italiota. Fu, semmai, lo stesso mondo italiota che, rendendosi gradualmente più sensibile agli influssi della romanità, cominciò ad accettare certe caratteristiche politico-amministrative che gli permettevano di ricavare maggiori vantaggi dal governo romano. Indubbiamente i fatti di maggiore conservativismo si riscontrano nell'ambito religioso, dove del resto i Romani furono tolleranti anche nei confronti di altri popoli, eccezione fatta per la religione ebraico-cristiana, dal momento che questa, a torto o a ragione, era vista come un mezzo di opposizione politica. Ma anche l'ambito costituzionale, in cui Etruschi e Italici avevano più rapidamente raggiunto una sostanziale uniformità con gli istituti romani, non poté alla fine sottrarsi alla legge della convenienza e gli Italioti finirono con l'adeguare più o meno spontaneamente le loro costituzioni cittadine allo schema generale delle comunità romane. In tale modo avvenne che non soltanto per effetto di violenta oppressione, ma anche per graduale e paziente gioco di penetrazione l'Italia, nelle sue diverse componenti etnico-politiche originarie, si trovò fatta romana. Ma accanto a questo processo di assimilazione di elementi romani da parte dell'Italia lo storico attento dovrà rilevare un analogo e inverso processo, meno evidente e più vario, per cui anche nel mondo romano penetrarono forme politiche e soprattutto religiose e culturali proprie del mondo italico, di quello etrusco e perfino di quello italiota. In questa maniera il concetto di *Italia romana*, cui ho accennato all'inizio di queste pagine, scaturisce da un progressivo e convergente moto di due forze all'origine opposte, quella dell'Urbe del Tevere e quella delle varie civiltà radicate, fin dall'alba della storia romana, fra monti e pianure della penisola italica [139].

[139] Ad articolo già impaginato ho preso conoscenza dei due recentissimi saggi di M. Adriani, *La tematica „Roma — Italia" nel corso della storia antica*, in Studi romani XVI, 1968, pp. 134–148 e di M. Pallottino, *Introduzione al concetto di storia italica* (Jerome Lectures 1968, University of Michigan), Roma, 1968. Specialmente il secondo presenta parecchie consonanze con ciò che qui scrivo e apre importanti prospettive metodologiche.

LE SOURIRE IRONIQUE D'HÉRODOTE

('Ηροδότου κάλλος Ὅαρον, Denys d' Halicarnasse, *Ad. Pomp.*, 3, 2)

PAR

A. PIATKOWSKI

En faisant, il y a quelques années, des traductions d'Hérodote, j'ai souvent admiré l'ironie de bonne qualité, colorée d'humour, qui accompagne soit une simple observation, soit un groupe de chapitres. Cette attitude envers les hommes et les faits aussi bien que dans l'interprétation des phénomènes sociaux, qui varie sur un registre assez vaste, à partir de la bonhomie jusqu'à la malice ou la sévérité, mérite une étude plus approfondie surtout lorsqu'il s'agit de caractériser des personnages historiques. D'ailleurs, une étude du genre que je me suis proposé de faire a été déjà entreprise par M. Jean Carrière de l'Université de Toulouse, sur quelques épisodes du VIIIe et du IXe chant de l'Iliade [1]. Par l'amabilité de l'auteur j'ai obtenu l'article qui m'intéressait. M. Carrière s'est occupé surtout de l'intégration des farces (παίγνια) dans la substance épique de l'Iliade et de tout ce qui apparaît comme anti-héroïque dans une épopée héroïque.

Chez Hérodote une étude de ce genre s'est montrée plus difficile. L'obstacle essentiel se trouve dans l'impossibilité de délimiter ce qui est propre à Hérodote et ce qui ne l'est pas. Évidemment, les traits satiriques et les pointes ironiques sont presque toujours chez Hérodote des procédés de souche rationaliste; or, le débat le plus vif à propos de l'exposé historique chez Hérodote est axé justement sur les questions relevées par les passages d'interprétation rationaliste dont l'effet est celui d'affaiblir sensiblement l'édifice mystique de beaucoup d'unités narratives autonomes parsemées dans les pages des *Histoires*.

Il faut aussi tenir compte qu'Hérodote a puisé des contes, des *novelle*, des légendes du fonds populaire imprégné d'un humour robuste et spontané [2]. L'intégration de ce matériel plein de fraîcheur et de bon sens dans les *Histoires* leur confère cette note de

[1] *Humour homérique*, paru dans Pallas, Annales publiées par la Faculté des Lettres de Toulouse, X, 1962, 2, p. 5—17. Une recherche digne d'être aussi mentionnée pour ce qui concerne l'ironie et l'humour dans l'épopée homérique se trouve aussi dans l'étude signée par Annie Femmina Dekker, *Ironie in de Odysee* (avec un abrégé en anglais), XVI + 328 p., Leyden, Brill, 1965.

[2] La principale classification de ce matériel recueilli par Hérodote se trouve chez Wolf Aly, *Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen*, Göttingen, 1921, p. 163 et suiv. Le problème a été repris par A. Dovatour, dans son livre *Le style narratif et scientifique chez Hérodote*, Leningrad, Presses Universitaires, 1957, chap. IV et V.

réalisme que nous admirons même aujourd'hui, sans laquelle l'attrait des *Histoires* serait sans doute diminué[3].

Nous considérons qu'en groupant les passages qui suscitent notre intérêt selon leurs thèmes, on pourra aboutir à quelques conclusions nouvelles dans la recherche sur les interprétations historiques faites par Hérodote. L'ordre que nous nous sommes proposé de suivre regarde: 1. des observations sur les faiblesses humaines, les vices, les passions, avec ou sans implication dans la pragmatique historique; 2. motifs typiques et humour populaire; apophtegmata; 3. les oracles du monde grec.

1. Hérodote a envisagé avec gravité, on pourrait même dire avec compassion, les tourments des mortels. L'historien se trouve assez près de l'attitude d'Homère qui dans sa poésie épique prouve incontestablement un sentiment de compréhension vis-à-vis de la condition humaine. Tout à fait différent d'un historien moderne, Hérodote se montre fort préoccupé du problème de la félicité et du malheur. Les débats sur la possibilité d'aboutir au bonheur et à la joie sont fréquents dans les *Histoires*, organiquement intégrés dans les discussions plus amples sur la prédestination.

M. D. M. Pippidi dans son article intitulé *Sur la philosophie de l'histoire chez Hérodote*[4] a montré que les *Histoires* contiennent plusieurs séries de conceptions sur le développement des événements et des destinées humaines, qui sont loin de présenter une unité du point de vue philosophique. Je prends la liberté de reproduire les conclusions de cette remarquable étude qui attire l'attention sur le péril d'interpréter d'une manière unilatérale la pensée d'Hérodote: «Chez Hérodote coexistent librement, sinon harmonieusement, l'amoralisme de certains chants de l'épopée, qui montrent les dieux agissant sous l'empire des passions les plus tristement humaines, avec le déterminisme rigoureux d'une force qui s'appelle tantôt μοῖρα et tantôt πεπρωμένη et qui, dans l'univers sujet à l'arbitraire qui est celui des divinités homériques, représente un principe d'ordre, en attendant de devenir un principe de justice»[5].

La pluralité des théories introduites par Hérodote dans son œuvre sur le processus historique a cependant quelque chose de commun: une attitude mélancolique devant la condition humaine soumise tant de fois aux caprices de la divinité ou bien à l'inexorable volonté du Destin; mais, c'est précisément cette attitude, ainsi que l'auteur de l'article cité l'a remarqué, qui assure aux *Histoires* «quelques-unes de ses réussites artistiques les plus accomplies, puisque c'est à elle qu'est dû le charme mélancolique de tant d'épisodes» (p. 91).

Il y a pourtant dans les *Histoires* assez de passages — plus ou moins étendus — qui abandonnent brusquement les hauteurs métaphysiques et ramènent le lecteur au milieu des préoccupations quotidiennes. Le plus souvent il s'agit d'un simple jugement ou d'une élucidation pénétrée d'un filon d'ironie. On y trouve aussi les anecdotes qui respirent un humour associé à la critique, un humour qui peut revêtir une nuance de bonhomie, de malignité, d'ironie tragique, de persiflage. Plutarque n'a jamais pardonné à Hérodote certaines vérités racontées d'une manière ironique, parsemées dans ses historiettes. Lorsque ces anecdotes impliquent une discussion sur la destinée des

[3] C'est une erreur cependant de croire qu'Hérodote aurait introduit dans la composition de son œuvre ce matériel narratif sans une préalable préparation, conforme au but artistique qu'il poursuivait; sa contribution personnelle à l'aspect final des λόγοι est tout à fait substantielle et sa manière de présenter les faits, ses portraits psychologiques, trahissent l'écrivain subtil qu'il était.

[4] Eirene, I, Praha, 1960, p. 75—92.

[5] *Œuv. cit.*, p. 91.

humains, on doit remarquer qu'elles se rattachent directement aux conceptions d'ordre historique et que leur portée mérite d'être considérée avec attention.

La manière dont Hérodote exprime ce qu'il croit lui-même (ou bien autrefois « les Grecs », οἱ Ἕλληνες ou « les savants », οἱ λόγιοι, Perses, Égyptiens, etc.) est antithétique dans la plupart des exemples envisagés par nous, ce qui rappelle le procédé habituel des sophistes.

À titre d'exemple nous allons mentionner quelques-unes des considérations qui se trouvent dans les *Histoires*, sur la fidélité des femmes, la cupidité, la sottise doublée de crédulité, la peur et la lâcheté.

a) Selon les passages que nous citerons ci-dessous il résulte qu'Hérodote, loin d'être un misogyne, semble se ranger du côté de ceux qui n'ont pas trop de confiance dans l'honnêteté des femmes. Voilà pour commencer la fameuse remarque sur la cause initiale de la guerre de Troie, l'enlèvement d'Hélène: « Or, au jugement des Perses, si enlever des femmes est le fait des hommes injustes, s'émouvoir d'enlèvements et vouloir tirer vengeance est le fait d'hommes déraisonnables, tandis que les hommes de bon sens ne se soucient nullement des femmes enlevées; car il est évident que si elles-mêmes ne le voulaient, on ne les enlèverait pas » (I, 4)[6], ou bien la savoureuse anecdote sur le roi égyptien Phéros, qui est devenu aveugle à la suite de la punition des dieux, pour son fol orgueil: « [Les prêtres disaient que] . . . pendant dix ans il fut aveugle; la onzième année, il lui vint un oracle de la ville de Bouto, disant que le temps de l'expiation était accompli pour lui et qu'il recommencerait à voir s'il se lavait les yeux avec l'urine d'une femme qui n'aurait eu commerce qu'avec son seul mari et n'aurait pas connu d'autres hommes. Phéros aurait fait l'expérience d'abord avec l'urine de sa propre femme; puis, comme il ne voyait toujours pas, avec celle de beaucoup de femmes successivement ». Finalement, après avoir regagné sa vue, le roi assemble dans une ville nommée Érythré Bolos (Terre Rouge) « toutes les femmes dont il avait fait expérience, sauf celle de qui l'urine employée comme lotion lui avait rendu la vue; et les y ayant rassemblées, il les fit brûler toutes avec la ville » (II, 111). Il faut reconnaître que d'après le conte populaire égyptien, qu'Hérodote raconte d'une manière aussi charmante que possible, si le pauvre roi a dû réunir les pécheresses dans une « ville »— qu'il livra ensuite aux flammes — ses « expériences » en suivant les conseils perfides de l'oracle auront été assez nombreuses.

Pleine d'amusement nous apparaît aussi la prière faite par un fils à sa mère de lui dévoiler son origine. Il s'agit du roi Démarate, fils d'Ariston, gravement offensé par Leutychides, appartenant à la même famille royale et qui convoitait son trône. Celui-ci, d'après certains indices et témoignages, prétendait que Démarate n'était pas le fils du roi. Par conséquent, c'était lui, Leutychides, qui avait droit au trône de Sparte. Comme Œdipe dans la tragédie *Le roi Œdipe*, Démarate prend la décision de faire consulter l'oracle de Delphes; mais la Pythie, la prophétesse Périalla, corrompue par les ennemis de Démarate, dont le chef était le roi Cléomène, qui appartenait à l'autre maison régnante de Sparte, déclare que Démarate n'est pas le fils d'Ariston. Ainsi qu'Œdipe, Démarate désire savoir la vérité à tout prix et, après avoir fait venir sa mère et accompli les sacrifices rituels, s'adresse à la belle accusée dans ces termes: « Je t'en prie donc par les dieux, dis-moi la vérité; si tu as fait quelque chose de ce qu'on raconte, tu n'es pas la seule à l'avoir fait, tu es en nombreuse compagnie; l'on

[6] Les textes cités sont d'après la traduction de Ph.-E. Legrand, Hérodote, *Histoires*, Paris, Les Belles Lettres, 1932—1954, vol. I—IX.

dit couramment à Sparte qu'Ariston n'avait pas de vertu procréatrice ; car, autrement, ses premières femmes aussi auraient eu des enfants » (VI, 68).

Dans le premier des exemples présentés Hérodote se limite à exprimer impartialement « un jugement des Perses » ; le second exemple n'est qu'un récit populaire d'Égypte, sans la moindre trace de vérité historique ; le récit, tel qu'il finit, a sans doute un sens moral. La seule femme qui n'avait pas trompé son mari devient la reine d'Égypte. Mais ce n'est pas la conclusion de la fable qui ravit le lecteur. Le dépit du roi qui passe de déception en déception, après avoir essuyé la plus grande de toutes, suscite beaucoup plus d'intérêt que le châtiment et la récompense. Hérodote laisse entendre que les péchés des femmes adultères sont fréquents dans le monde, même si les hommes, mieux vaut dire, les maris, font semblant de n'en rien savoir.

Le troisième exemple, une anecdote historique cette fois, évoque par certains traits la marche de l'enquête menée par le roi Œdipe. Franz Egermann, dans son étude intitulée *Herodot — Sophokles*[7], a souligné avec finesse certaines approches entre Hérodote et Sophocle. Selon Egermann, l'homme apparaît dans les *Histoires* dans toute sa grandeur seulement au moment où, ainsi qu'Œdipe, il affronte l'adversité du Destin[8]. Les oracles dévoilent d'habitude aux hommes des malheurs qui s'accomplissent implacablement, sans la moindre possibilité d'y échapper. Tout comme Œdipe, les Grecs qui luttent pour leur patrie, afin d'accomplir leur devoir, quoiqu'ils sachent ce qui les attend, vont avec sérénité à l'encontre de la mort. Pour exemples Egermann choisit VII, 139—143 (la défense des Thermopyles) et VIII, 52—53 (la défense de l'acropole d'Athènes).

En ce qui concerne Démarate, l'anecdote, telle qu'elle est racontée par Hérodote, contient évidemment par l'attitude de compréhension du fils une note comique, qui amuse infiniment. Ainsi qu'Œdipe, le roi de Sparte veut apprendre à tout prix la vérité sur son origine consultant l'oracle de Delphes et, naturellement, sa vénérable mère. Il faut néanmoins remarquer que « la vérité », racontée par la mère[9], semble ne pas convaincre son entreprenant fils et bien qu'ultérieurement la fraude de l'oracle de Delphes ait été découverte et la prêtresse Périalla destituée de sa dignité (VI, 66), Démarate, réfugié entre temps à la cour de Perse, n'a pas fait de grands efforts pour regagner son trône[10]. Au cas où — ce que nous soupçonnons — cette anecdote historique a quelque chose de commun avec le thème de la volonté d'Œdipe de connaître son origine, alors ce n'est qu'une parodie, qui certainement n'appartient pas à Hérodote, mais qui a été mise en valeur par le talent narratif de l'historien[11].

b) Une influence directe, cette fois, du drame comique sur la narration d'Hérodote peut être signalée dans VI, 125 où l'historien se moque avec Crésus de ceux

---

[7] Publiée par W. Marg dans *Herodot, eine Auswahl aus der neueren Forschung*, München, Beck, 1962, p. 249—255.

[8] *Ibidem*, p. 235—254.

[9] « Un conte grivois, à la manière des Cent Nouvelles nouvelles », selon Ph.-E. Legrand, Hérodote, *Histoires*, II (1948), p. 81, note 1, évidemment, d'après l'histoire d'Amphitryon et d'Alcmène.

[10] *Ibidem*, p. 82, note 2.

[11] Sur la parodie comme procédé comique, voir M. Bieber, *The History of the Greek and Roman Theatre*, 1939, Princeton, p. 79 et suiv.: « Just as the typical characters of daily life were taken over from the Doric Farce, but with endless variations and enrichments, so also were the characters from the heroic Saga. The model for these is no longer the mythos, as shaped by the epic, but the form created by tragedy, for tragic poetry has now supplanted epic as teacher of the people. » Voir aussi fig. 109, *Parody of a tragic Hero*.

qui se laissent séduire par l'éclat de l'or. Dans ce chapitre, Alcméon, fils de Mégaclès, en visitant Sardes, obtient la permission de la part du roi de s'emparer « d'autant d'or qu'il pourrait en emporter d'un coup sur sa personne » en récompense pour les facilités obtenues — grâce à son intervention — par la délégation lydienne venue à Delphes pour consulter l'oracle. La rencontre d'Alcméon avec Crésus est imaginaire. Alcméon a vécu bien avant Crésus qui était roi vers l'année 560 a. Chr.[12]. L'anecdote relatée par Hérodote ne fait qu'éclaircir les origines des fabuleuses richesses des Alcméonides. Il s'agit donc d'une anecdote étiologique. Mais la scène racontée par Hérodote ressemble assez bien à un épisode d'une ancienne représentation comique: « Pour tirer parti du cadeau fait dans ces conditions, Alcméon employa l'ingénieux procédé que voici: il revêtit un ample chiton dont il laissa une partie former à la ceinture une vaste poche retombante; il chaussa les hautes bottes[13], les plus larges qu'il put trouver, et pénétra ainsi dans le trésor où on le conduisit. Là, il se jeta sur un tas d'or en poudre, commença par entasser le long de ses jambes autant d'or que pouvaient en contenir ses bottes, remplit entièrement d'or la poche de son chiton, poudra de poudre d'or ses cheveux, en prit d'autre dans sa bouche et sortit du trésor traînant à peine ses chaussures, ressemblant à n'importe quoi plutôt qu'à un être humain, la bouche bourrée et tout le corps gonflé. À cette vue, Crésus fut pris d'un accès de rire; il donna à Alcméon tout ce qu'il avait pris, et lui fit en outre d'autres cadeaux de non moins grande importance ». La simple confrontation de la description d'Alcméon habillé comme un acteur comique du Ve siècle montre que l'image d'Alcméon se traînant sous le poids de l'or est identique à celle d'un « homme gonflé », personnage typique des cortèges grotesques de l'ancienne comédie grecque; l'avidité du personnage rappelle d'autre part les défauts critiquables, mis en évidence par le mime sicilien et la farce dorique[14].

c) La naïveté, la crédulité et la sottise ont été souvent choisies dans les contes populaires pour produire le rire. La contradiction entre la réalité et l'apparition de quelqu'un qui n'a pas les moyens intellectuels pour comprendre la vérité, ou bien de quelqu'un qui tâche de la mystifier est un des procédés courants du comique de situation.

Hérodote semble avoir une prédilection spéciale pour ce procédé qu'il introduit dans les *Histoires* sous la plus grande variété de formes: farces populaires, anecdotes historiques[15], etc. Maintes fois les événements sont expliqués comme une conséquence de la naïveté des masses trompées par des hommes avides de pouvoir. Le meilleur exemple est celui de l'ascension des Pisistratides. De même que Solon, pour lequel il avait une grande admiration, Hérodote s'est montré un adversaire implacable de la tyrannie. Au Ier livre des *Histoires* (60), on trouve une critique ouverte sur la naïveté politique des Athéniens qui ont subi le joug de la tyrannie: « Ils imaginèrent [Mégaclès et Pisistrate]... un expédient que je trouve le plus naïf du monde — étant donné que le peuple hellénique s'était depuis longtemps distingué des Barbares en se mon-

[12] Voir Plutarque, *Solon*, XI.

[13] Κόθουρνοι.

[14] M. Bieber, *l. cit.*; T. B. L. Webster, *Greek Art and Literature, 700—530 B.C.*, London, Methuen, 1959, p. 62 et suiv.; Breitholz Lennart, *Die Dorische Farce*, Göteborg, 1960, chap. III, *Die Spekulationen über die stehenden Typen von Komödie und Farce*, p. 83—124.

[15] Voir V, 49—51; l'entrevue de Cléomène et d'Aristagoras est un exemple typique à propos des pourparlers menés par le tyran ionien selon la formule de Théognis: ἀλλήλοις δ'ἀπατῶσιν — ἐπ'ἀλλήλοις γελῶντες (59).

trant plus fin, plus dégagé d'une sotte naïveté — si véritablement ils ont à cette époque, chez les Athéniens, réputés les premiers des Grecs pour leur esprit, imaginé pareille chose ». Dans I, 59 Hérodote avait déjà montré la manière dont Pisistrate avait conquis la première fois le pouvoir, toujours par ruse. Dans I, 60 l'historien raconte la farce mise en scène par Pisistrate, à l'aide de Mégaclès, fils d'Alcméon, afin de préparer sans opposition son retour: la belle Phyè, du dème de Païania, travestie en Athéna, parcourt les dèmes de l'Attique précédée par des hérauts criant à haute voix que la déesse Athéna elle-même ramenait Pisistrate dans sa propre Acropole en l'honorant ainsi plus que tout autre mortel. Dans le récit perce une évidente ironie à l'adresse des paysans qui peuplaient les dèmes des alentours d'Athènes[16] mais cette ironie s'accentue lorsqu'il s'agit des habitants de la ville.

Dans VIII, 24 en échange, tout en persiflant l'essai du Roi Xerxès de tromper ses sujets (qui cette fois ne se laissent pas tromper), Hérodote attaque le tyran qui cherche à faire sa propagande politique par des moyens qui ne peuvent inspirer aucune confiance. Le roi essaye de présenter la bataille des Thermopyles comme un triomphe, mais les mesures prises ne sont qu'une mystification grossière. Par conséquent, le roi, tout comme le peuple d'Athènes dans l'exemple précédent, se trouve dans une posture ridicule. En sa personne sont stigmatisées les prétentions de tous les régimes absolutistes de cacher la vérité. Par cet épisode Hérodote présente un autre côté de la naïveté politique: s'imaginer que les hommes qu'on cherche à tromper sont plus naïfs qu'ils ne paraissent.

d) La lâcheté, la peur des responsabilités sont des défauts qu'Hérodote attribue surtout aux « Barbares ». Le roi Xerxès, contre lequel l'historien ne porte pas d'ailleurs des critiques trop sévères, jeune homme capable même de reconnaître ses erreurs (VII, 13) a été représenté au VIIIe livre des *Histoires* dans la situation lamentable d'un monarque tout-puissant qui arrive à trembler de peur et qui cherche à cacher son état d'esprit sous le masque du souverain qui consulte son état-major. Le ridicule parfait de la situation dans laquelle est mis Xerxès résulte du contraste entre l'ambition du roi qui s'avançait jadis vers l'Hellade, vaniteux et sûr du succès de la gigantesque expédition qu'il avait préparée pendant cinq années, et la manière dont il quitte la Grèce, après la bataille de Salamine. La lutte navale de Salamine n'a pas été un désastre pour les Perses. Mais les chapitres dans lesquels Hérodote décrit les divers états d'esprit de Xerxès après la destruction d'une partie de sa flotte sont un vrai chef-d'œuvre. Les efforts de Xerxès pour sauver sa dignité, doublés par sa peur au cas où les Grecs lui auraient coupé toute possibilité de retraite vers l'Asie, ont été admirablement enregistrés par l'historien. Les propos de la rusée Artémise qui avec son intuition féminine avait compris tout de suite les intentions du roi, lorsqu'il l'avait mandée au conseil, ne sont qu'un amalgame d'ironies sur la lâcheté du Grand Roi[17]. Voilà la conclusion d'Hérodote: « Ce conseil agréa fort à Xerxès; car ce que disait là Artémise était tout justement ce qu'il avait lui-même dans l'esprit. Quand bien même, en effet, tous et toutes lui auraient conseillé de rester, mon avis est qu'il ne l'aurait pas fait; tant il était effrayé. Il fit des éloges à Artémise et la fit partir pour Ephèse » (VIII, 103). Un corollaire de ce chapitre se trouve au commencement du

[16] À cet égard, A. Dovatour, *œuv. cit.*, p. 74.

[17] À propos de la réaction de Xerxès après Salamine voir W. Marg, *Herodot, über die Folgen von Salamis*, Hermes, 1953, p. 196—210, étude republiée dans *Herodot, Eine Auswahl*... p. 609—628. Dans cette étude W. Marg considère Xerxès comme le facteur décisif dans la retraite des Perses de Salamine.

chap. 115 du même livre: « Laissant Mardonios en Thessalie, Xerxès fit route lui-même rapidement pour l'Hellespont et il atteignit en quarante-cinq jours le pont où il l'avait traversé; de son armée, autant dire, il ne ramenait rien »[18]. Cet état de choses s'étant tout de suite fait connaître, personne n'avait plus pour le roi fuyard le respect mêlé d'épouvante qu'il inspirait auparavant (voir, par exemple, VII, 56). L'orgueilleuse armée d'autrefois a maintenant plutôt l'aspect d'une bande de brigands affamés, ce qui explique l'insolence des Thraces: le char sacré, confié à la garde des Thraces de Siris (en Péonie) ainsi que son attelage avaient disparu. Le roi, trop pressé, n'a pas même le temps nécessaire pour faire chercher ses biens et punir les coupables (VIII, 15). Entre la profusion des détails du VIIe livre, 40—50, avec laquelle Hérodote raconte l'avancement majestueux du cortège royal et le laconisme employé pour présenter l'écroulement des espoirs de Xerxès, il y a une évidente corrélation, imprégnée d'une grande satisfaction patriotique.

Dans les exemples choisis pour cette section il y a parfois une évidente tendance de moraliser; mais ce n'est pas la règle. Lorsque Crésus rit de bon cœur en voyant la sagacité d'Alcméon (qu'il récompense largement d'ailleurs) il a une attitude contraire à la sagesse du Ve siècle, en tout cas contraire à μηδὲν ἄγαν qui pèse considérablement dans la conception d'Hérodote sur la conduite humaine[19]. Il faut donc noter que dans les *Histoires* il n'y a pas de ligne absolument ferme, ni dans le commentaire sur le processus historique et la condition humaine (comme l'a montré M. Pippidi), ni dans les considérations sur la morale pratique. Entraîné par sa prédilection pour l'anecdotique, Hérodote sacrifie selon le cas ses points de vue habituels, favorisant un esprit nouveau, contraire aux vieilles traditions.

2. Le matériel folklorique en prose présenté par Hérodote est varié et substantiel. Dans son livre devenu classique, *Volksmärchen, Sage und Novelle*, Wolf Aly, suivi par A. Dovatour[20], a analysé la provenance de ce matériel, les nuances acquises dans le complexe du monde grec et les nouvelles valeurs qu'il a gagnées dans la création d'Hérodote. C'est toujours Wolf Aly qui a fait une classification scientifique en ce qui regarde les principaux types de narration en prose introduites par Hérodote dans ses *Histoires*[21] quoique — tel que A. Dovatour a démontré — il n'y ait pas de limites rigides dans cette classification[22].

---

[18] Situation presque identique pendant la retraite de Darius des steppes scythes, IV, 140—142 et pendant celle d'Artabaze, fils de Pharnakès, fuyant de Platées, IX, 89.

[19] A cet égard je considère dignes d'être citées les considérations d'Aubrey de Sélincourt dans son livre paru à Londres, Secker & Warburg, 1965², *The World of Herodotus*, p. 60, chap. intitulé *Scepticism and Credulity in Herodotus*: « "Sin" has no word in Greek which exactly corresponds to it. Greek has many words of reproach to express the things which they felt a man should not do, but those things were not by any means in every case what we should describe as sinful. Of the seven deadly sins of Christian doctrine — Pride, Envy, Wrath, Sloth, Avarice, Gluttony, Lust — six, in the Greek view, would have been called *hamartiae* — errors, or "bad shots" — worthy perhaps of reproof from a teacher of virtue, but even as mainly because indulgence in them might spoil the proper balance and satisfaction of a man's life. The only one which a Greek would have recognised as "sinful" in anything like our sense of the word is *Pride* — and even that must be understood in a somewhat different sense from ours ».

[20] Voir aussi le chapitre respectif du livre de Max Pohlenz, *Herodot, der erste Geschichtsschreiber des Abendlandes*, Leipzig—Berlin, 1937, p. 208—212.

[21] *Œuv. cit.*, surtout pages 237—239; selon Aly la novella est un récit dans lequel le côté humain domine l'intérêt historique (p. 239).

[22] *Œuv. cit.*, p. 67.

a) Les Λόγοι sont parsemés, du premier jusqu'au dernier, d'attrapes et de farces ingénieuses dont la majorité sont directement liées à l'histoire. Dans la plupart des cas il s'agit d'une situation typique: une victoire militaire (comme dans IV, 201, le stratagème d'Amasis; ou dans VIII, 28, le stratagème des Phocidiens), une ruse habile pour dérouter l'ennemi (la ruse inventée par Thrasybulos pour délivrer Milet du siège d'Alyattes, I, 21), la lutte pour certains avantages politiques (voir la remarque de Cyrus, I, 153 sur la manière habituelle de traiter les affaires politiques en Grèce). Mais il y en a d'autres qu'Hérodote a introduites dans le seul but d'agrémenter son exposé. La *novella* du roi Rhampsinite nous présente un véritable ἀγών de sagacité entre le roi et un homme du peuple; ce dernier remporte la victoire trahissant ainsi le milieu auquel appartient le conte[23]. Le même jeune homme capable, qui s'élève au pouvoir, nous le retrouvons sous les traits de Perdiccas (VIII, 137). Les chapitres du IIIe livre, 135—137, qui racontent la ruse de Démokèdes, médecin grec de Crotone fait prisonnier par les Perses, pour rentrer chez lui, prouve l'influence directe du conte populaire sur l'anecdote historique: le pouvoir royal est trompé et surpassé par l'intelligence et la prudence de quelqu'un qui désire garder ou retrouver sa liberté. Chez Hérodote ce trait spécifique est le plus souvent renforcé du sentiment de la supériorité des Grecs sur les Barbares et annexé aux commentaires sur la lutte pour la liberté. Néanmoins, en fin observateur de la nature humaine, Hérodote présente le personnage de Démokèdes d'une manière tout à fait réaliste. La fin du chapitre 137 du IIIe livre est un vrai chef-d'œuvre en ce qui concerne la psychologie du Grec qui, enfin, se voit en liberté: « Il les pria [les Perses] de dire à Darius que Démokèdes avait épousé la fille de Milon. C'est que le lutteur Milon était en grand renom chez le roi; et si Démokèdes hâta ce mariage en dépensant de grandes sommes d'argent, la raison en fut, à mon avis, qu'il voulait faire voir à Darius que dans son pays aussi il était un homme considéré ». Hérodote sourit, sans doute, devant les airs de l'ancien esclave royal qui a préféré la liberté à sa cage d'or, mais son sourire cette fois est approbatif.

Il faut aussi signaler le groupe de contes ou d'anecdotes qui rappellent le contenu similaire de certaines « farces mythologiques » ou bien des procédés de la comédie ancienne ou du drame satirique: *le déguisement* (voir IV, 146; V, 20 où les hommes se déguisent en femmes); *le subterfuge*, dans le genre de celui inventé par Oibarès, le serviteur de Darius, dans le but d'acquérir le trône pour son maître, III, 85; *la corruption* par présents ou par argent, comme par exemple la corruption d'Eurybiades et d'Adeimantos par Thémistocle, racontée d'une manière magistrale par Hérodote, VII, 5; *la ruse* peu habituelle de Thémistocle, sur la cupidité duquel la tradition attique a gardé un cycle d'anecdotes, le fait gagner à cette occasion beaucoup d'argent[24], sans l'obliger à trahir les intérêts des Grecs.

Dans ces courtes narrations on ressent une sorte d'admiration pour les inventions dont est capable l'esprit humain qui cherche à atteindre un certain but[25]. Mais, lorsque

[23] *Ibidem*, p. 72.

[24] Hermann Strasburger, dans son article *Herodot und das Perikleische Athen*, publié dans Historia, 4, 1955, p. 1—25 (puis dans *Herodot, Eine Auswahl*... p. 574—608), tâche de démontrer qu'Hérodote n'a pas suivi la tradition malveillante à l'égard de Thémistocle, qu'il s'est limité à une attitude strictement objective. Toutefois on ne peut pas s'empêcher de remarquer le plaisir avec lequel l'historien a recueilli et systématisé toutes les anecdotes défavorables à l'homme d'État athénien.

[25] Dans sa thèse de doctorat soutenue à Tübingen en 1965, Luitgard Kamerer a étudié les notions de μηχανή, τέχνη et σοφίη chez Hérodote, dans tous les contextes possibles; l'ou-

l'imagination inventive est privée d'élégance, quand les moyens usités sont suivis de préjudices, Hérodote devient subitement sévère: Ariston, qui veut gagner la femme de son meilleur ami, imagine une ruse indigne (VI, 52); certains de ceux qui avaient manqué à leur devoir à Platées élèvent des monuments funéraires fictifs (IX, 85) et a.d.s.

b) Les plus belles pages des *Histoires* en ce qui concerne la maîtrise du genre anecdotique se trouvent pourtant dans les narrations où l'on se rend compte que l'historien a une attitude ironique qui lui appartient.

Prenons pour exemple le récit du passage des Perses par les cités grecques effrayées à cause du renom du Grand Roi et qui avaient convenu de lui offrir « de la terre et de l'eau » (VII, 119—120). Les hommes se préparent fébrilement des mois à l'avance pour recevoir les hôtes de qualité qui se sont annoncés; on fabrique des gobelets en or et en argent, des cratères et « tous les autres objets qu'on met sur la table ». Voilà maintenant le comportement des « hôtes » pour lesquels on avait fait tant de sacrifices: « Où que l'armée arrivât, une tente se trouvait dressée toute prête, dans laquelle Xerxès personnellement faisait étape... Quand venait l'heure du repas du soir, ceux qui recevaient avaient grand'peine, ceux qui étaient reçus se rassasiaient avant de passer la nuit sur place. 120. Le lendemain ils arrachaient la tente, s'emparaient de tout le matériel et s'en allaient sans rien laisser, emportant tout. C'est en de telles circonstances qu'un homme d'Abdère, Mégacréon, prononça une judicieuse parole: il conseilla aux Abdéritains de se rendre, toute la population ensemble, eux et leurs femmes, dans leurs temples, de s'y asseoir en suppliants des dieux, les priant que fût écartée de leurs têtes, à l'avenir, la moitié des maux qui les menaçaient, et, pour le passé, de leur avoir une grande reconnaissance de ce que le Roi Xerxès n'eût pas coutume de faire chaque jour deux repas. » Par rapport à la conception d'hospitalité du monde grec, l'ironie d'Hérodote nous apparaît encore plus subtile, destinée comme elle était aux lecteurs grecs.

Une autre anecdote insérée dans les *Histoires*, où l'on retrouve l'institution de l'hospitalité comme pierre angulaire, raconte comment Clisthène, tyran de Sicyone, choisit un mari pour sa fille, la belle Agaristé (VI, 126—129). Le thème de la demande en mariage d'une fille de roi est universel et souvent combiné avec un catalogue des prétendants (le mariage d'Hélène, celui de Pénélope, etc.). La sympathie de Clisthène, qui n'était pas d'origine noble [26], va vers l'athénien Hippocleïdes, fils de Teisandros, de la famille des Philaïdes; mais le jour du grand banquet qui précède la décision de Clisthène, le prétendant préféré (chez Hérodote il y a aussi un catalogue des prétendants venus de toutes les régions de la Grèce), qui avait un peu trop bu, laisse voir les talents de saltimbanque qu'il possédait et que son futur beau-père ne lui connaissait pas. Profondément dégoûté, le tyran renonce à ses plans matrimoniaux. Les scènes

---

vrage porte le titre suivant: *Praktische Klugheit bei Herodot, Untersuchungen zu den Begriffen* μηχανή, τέχνη, σοφίη. Le paragraphe 3 (p. 42 et suiv.) intitulé *Politische Klugheit* et le paragraphe 4 (p. 57 et suiv.) intitulé *Klugheit im volkstümlichen Bereiche* du IIe chapitre sont en directe connexion avec notre étude. L. Kamerer souligne avec raison que chez Hérodote les γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων sont tout à la fois « die Haupt und Staatsaktionen » mais aussi les *erga* de la vie privée.

[26] Diodore, VIII, 26, soutient que la famille des Orthagorides, d'où sortait le tyran, comptait parmi ses membres un cuisinier. L'anecdote du mariage d'Agaristé représente une adaptation grecque d'une fable orientale: le cygne marie sa fille et choisit pour gendre le paon. Hausrath, art. *Fabel*, RE, VII, col. 1731.

de pantomime et les danses acrobatiques décrites par Hérodote au chap. 129 sont un précieux témoignage sur l'art des acteurs comiques du VIe siècle. Le mérite du récit du point de vue littéraire on doit pourtant le chercher dans la manière exquise de présenter les choses: Clisthène, qui joue le personnage royal, passe aux yeux des prétendants d'origine aristocrate pour un parvenu. C'est une vérité que lui jette au visage Hippocleïdes. On peut aisément s'imaginer le dépit du tyran soutenu par le parti démocratique lorsqu'il est offensé par le jeune athénien. Couvert de ridicule, le tyran se contente d'accorder la main de sa fille à un autre Athénien, un Alcméonide.

c) Beaucoup des *apophtegmata* insérées par Hérodote dans les Histoires ont été choisies pour leur valeur ironique; telle est, entre autres, la réponse de Thémistocle à Timodémos d'Aphidna qui, «animé d'une haine qui lui troublait l'esprit», reprochait à Thémistocle son voyage à Lacédémone d'où il retournait comblé d'honneurs: «C'est bien vrai», dit Thémistocle, «si j'étais Belbinite, je n'aurais pas reçu tant d'honneurs des Spartiates; pas plus que toi, mon homme, toi qui es Athénien» (VII, 125); ou bien la célèbre réponse des habitants de l'île d'Andros à la demande d'argent de la part de Thémistocle (VIII, 111), qui opposent à la Persuasion et à la Contrainte (Πειθὼ καὶ Ἀναγκαίη) invoquées par Thémistocle, les deux divinités qui protègent Andros, la Pauvreté et l'Impuissance (Πενίη καὶ Ἀμηχανίη). C'est à raison qu'on voit dans cet épisode, appartenant au cycle de la tradition sur Thémistocle, une anecdote dont le sens profond a servi plus tard à Thucydide pour la composition de son dialogue entre les Athéniens et les Méliens [27].

Une anecdote qui contient des paroles non moins fameuses est celle qui raconte l'organisation des deux banquets par le roi Pausanias après la bataille de Platées (IX, 82). «Pour rire et pour faire rire», écrit Hérodote, «le roi ordonna à ses serviteurs personnels de préparer un repas à la mode laconienne: et comme, cela fait, la différence était grande, éclatant de rire, il envoya chercher les généraux des Grecs». Derrière le rire de Pausanias on entrevoit cependant une conception de vie spécifique: la Pauvreté est génératrice de bonnes choses, elle oblige l'homme à travailler, elle tient ses facultés intellectuelles en éveil. C'est d'ailleurs la thèse développée par Démarate devant Xerxès (VII, 2), la thèse commune à la poésie écrite par Hésiode, par Solon et par Aristophane. Plus tard l'anecdote a été adoptée dans la tradition hellénistique pour illustrer les vertus d'un peuple «primitif», les Gètes qui habitent les plaines au nord du Danube. Dromichaites offre en honneur de Lysimaque deux banquets, dans la même intention que Pausanias [28].

Certaines *apophtegmata* sont parfois de vrais défis au destin, comme celle rapportée par Hérodote dans VII, 226. L'ironie tragique du spartiate Diénèkes à la veille de la mort glorieuse qui attendait les trois cents est générée par un ardent patriotisme et a provoqué l'admiration de la Grèce entière. C'est une catégorie à part de l'humour antique, que Hérodote n'a point négligé dans son œuvre, qui a gardé tout frais le souffle patriotique des années du commencement du siècle.

3. À propos de la position d'Hérodote en ce qui regarde les oracles et la littérature oraculaire on a écrit de nombreuses pages qui mettent en évidence tantôt la piété de l'historien, sa confiance dans les «vérités» formulées par les oracles, tantôt

[27] W. Aly, *Formprobleme der frühen griechischen Prosa*, Leipzig, 1929, p. 99 et suiv.; A. Dovatour, *œuv. cit.*, p. 135.

[28] Diodore, XXI, 12.

son scepticisme rationaliste qui va jusqu'à dévoiler la corruption et l'imposture des collèges de prêtres [29].

C'est incontestable que le souci d'Hérodote de noter toutes les informations reçues sur un certain sujet qui le préoccupe l'a déterminé aussi de reproduire tout ce qu'il savait à propos des bévues, des erreurs [30], de la corruption des oracles et, bien entendu, à propos de certains clients trompés, dupes de leur crédulité ou victimes des intrigues malveillantes. Il va sans dire que ces informations ne sont pas exemptes d'une certaine ironie.

L'exemple le plus éloquent de personnage historique qui court à la ruine de son propre pouvoir royal est celui du roi Crésus. Le courroux de Crésus contre les bons conseils reçus de Delphes (I, 54), des conseils payés très cher, provoque un grand éclat de rire de la part de Cyrus. Les sophismes de la réponse parvenue de Delphes et l'attitude de pénitence de Crésus, même s'ils étaient suffisants pour convaincre le pieux Hérodote, n'aboutissent pas à effacer tout à fait la mémoire de la gaieté de Cyrus.

Dupes d'un oracle de Delphes sont aussi les Spartiates qui, pleins de confiance en leur force militaire, se précipitent vers Tégée en portant les chaînes mêmes dont ils voulaient enchaîner les vaincus et qui allaient se transformer dans les instruments de leur propre humiliation (I, 66). Ces deux exemples prouvent que l'ironie tragique présente dans le drame attique a trouvé son expression aussi dans le récit anecdotique.

En lisant Hérodote on comprend qu'avec les oracles on pouvait aussi discuter, on pouvait entamer des négociations afin d'obtenir une réponse au gré du client. C'est justement ce que les Athéniens ont fait à la veille de l'invasion de Xerxès (VII, 141). L'attitude de l'oracle de Delphes à cette occasion a été assez douteuse (l'expression appartient à Max Pohlenz). L'interprétation donnée par Thémistocle aux oracles delphiques est une brillante preuve de la manière dont un homme politique, qui jouissait d'une grande influence, pouvait imposer son point de vue, empiétant sur les conseils « généreux » donnés par le collège des prêtres de Delphes.

Hérodote cite également des cas où tout le monde était au courant de certaines combinaisons politiques négociées dans les coulisses du temple consacré au dieu tout-puissant de Delphes: un de ces arrangements a été celui des Alcméonides afin de chasser les Pisistratides d'Athènes (V, 63) et l'autre, celui de la corruption de Cobon par Cléomène, le roi de Sparte, pour renverser Démarate [31]. Par Cobon, Cléomène

[29] Voir surtout Jean Defradas, *Les thèmes de la propagande delphique*, Paris, Klincksiek, 1954, p. 208 et suiv., qui fait un exposé critique du problème. M. Defradas montre que dans les discussions sur l'attitude d'Hérodote à l'égard des oracles on distingue une tendance qui incline à prendre en considération d'une manière trop exclusiviste la critique rationaliste d'Hérodote et cite, pour exemplifier, le livre de Heinz Panitz, *Mythos und Orakel bei Herodot*, Greifswald, 1935.

[30] Très amusante est la comparaison de M. de Sélincourt, *œuv. cit.*, p. 64, entre l'organisation de l'oracle de Delphes et un *Central Information Bureau* qui fournit toute sorte de renseignements utiles moyennant argent: « behind the imposing façade » remarque M. de S., « errected by a very ancient tradition and kept in being by a continuing sense of religious awe, there was, in fact, a highly competent and wholly human organisation ». Naturellement, les conseils obtenus à prix de cadeaux et d'argent n'étaient pas toujours infaillibles; l'oracle ne pouvait pas tout savoir et prévoir; alors, on recourait à des éclaircissements ambigus, dont le client devait se déclarer satisfait. Voir aussi Max Pohlenz, *œuv. cit.*, p. 97.

[31] Voir plus haut une discussion sur le même passage, p. 53. M.P. Nilsson, *Das Delphische Orakel in der neusten Literatur, Forschungsbericht.* Historia, VII, 1958, p. 237—250, passe en revue quelques-unes des opinions autorisées relativement à la manière dont l'oracle était regardé par les contemporains.

avait négocié indirectement avec Périalla, la prêtresse de Delphes. Ces exemples sont suffisants pour confirmer les opinions d'Hérodote en ce qui concerne les péchés des serviteurs d'Apollon.

*

De l'étude faite sur quelques passages des *Histoires* éclairés par le sourire ironique d'Hérodote on peut aboutir à ces conclusions:

a) Assez souvent, les opinions rationalistes d'Hérodote sont exposées sous forme de thèse et antithèse, ce qui prouve combien l'historien était familiarisé avec la rhétorique des cercles des sophistes[32]. Le procédé, évidemment, est déroutant; il a provoqué de passionnants débats à propos de l'influence du rationalisme critique du Ve siècle sur l'âme pieuse qu'était Hérodote d'Halicarnasse, éduqué dans la vieille morale du siècle précédent.

Selon notre avis, dans la majeure partie de ces discussions, les qualités d'Hérodote homme de lettres sont oubliées, pour mettre en avant Hérodote le penseur et l'historien. Dans les *Histoires*, le souci de respecter une version officielle ou celui de faire une distinction entre les événements importants du point de vue historique et les choses banales de la vie quotidienne n'existe pas. La méthode d'insérer dans une œuvre historique des récits, des anecdotes, des plaisanteries d'une tonalité disparate, est peut-être incompatible avec un exposé scientifique, mais elle est tout à fait remarquable du point de vue littéraire. Cette optique nous permet d'envisager autrement que de coutume l'œuvre d'Hérodote. Il n'est donc plus question de savoir en quelle mesure Hérodote est resté fidèle aux conceptions qu'il a formulées, s'il a adhéré ou non à telle version, mais d'étudier la nature de ses préférences littéraires, introduites dans l'évidente intention de s'amuser et d'amuser.

b) Il n'y a pas de doute que les contes et les anecdotes qu'on trouve dans les *Histoires* ne sont pas l'invention d'Hérodote. C'est du matériel qu'il a recueilli avec soin. Le bon sens d'origine populaire, la critique qui se cache sous le voile d'ironie, si finement nuancée, prouvent que l'esprit d'Hérodote n'est pas resté indifférent aux aspects fluctuants et antagoniques de la conscience sociale de son temps. Son œuvre ressemble à un miroir qui reflète tous les courants idéologiques de son époque, tout en restant profondément ancré dans l'ancienne idéologie du siècle précédent.

c) Malgré l'indulgence qu'Hérodote montre à l'égard de certains défauts, malgré son ironie plus ou moins douce, les aspects de la conduite humaine que nous avons analysés dans son œuvre ne sont pas détachés de ses conceptions sur l'histoire. Dans plusieurs des exemples choisis, la portée des fautes individuelles atteint non seulement le domaine de la vie privée mais aussi celui de la vie publique. C'est le cas de Crésus et de Xerxès. Aveuglés par leur ambition, ils vont à la ruine, mais dans leur chute ils entraînent avec eux leurs sujets dont la destinée dépend de leurs décisions. L'ironie d'Hérodote, surtout l'ironie tragique, n'est donc pas étrangère aux thèses qu'il a voulu mettre en relief à propos de la conduite humaine comme facteur décisif dans les méandres de l'histoire.

[32] Voir l'étude de A. Diehle, *Herodot und die Sophistik*. Philologus, 1962, 3—4, p. 207—220

AUTOUR DE LA CATHARSIS TRAGIQUE : ARISTOTE ET L'ABBÉ BREMOND

PAR

D. M. PIPPIDI

Des polémiques et discussions suscitées depuis bientôt un demi-siècle par la doctrine de la *poésie pure*, aucune, à ma connaissance, n'a touché ne serait-ce que de passage aux rapports entre les opinions littéraires de l'abbé Bremond et l'esthétique du philosophe de Stagire [1]. Pareille recherche n'aurait cependant pas été vaine, si l'on pense que, débutant par une véhémente protestation contre « le coup d'État le plus violent et le plus absurde qu'un philosophe ait jamais tenté » (c'est dans ces termes que l'auteur des *Divertissements devant l'Arche* qualifie les efforts d'Aristote de soumettre aux catégories de la raison pure et aux règles de la raison pratique l'activité des poètes [2]), *Prière et Poésie* finit par une tentative d'élucider par le recours à une poétique mystique l'énigme de la fameuse *catharsis*, léguée à la postérité par la définition aristotélique de la tragédie. Explicable par le manque d'intérêt des philosophes pour la philologie autant que par l'indifférence des philologues à l'égard de tout ce qui n'est pas recherche érudite, l'omission que je signale n'en est pas moins regrettable. Elle demande à être remédiée, et c'est comme une modeste tentative dans ce sens qu'on voudra bien considérer l'exposé qui suit [3].

*

Pour qui s'efforce de saisir la signification de la *catharsis* dans la pensée de l'abbé Bremond, il apparaît clairement qu'elle découle de ce qui constitue le point de départ de toute sa spéculation esthétique: l'affirmation du « mystère » poétique. Plus d'une fois défendue dans le passé et (peut-être comme une réaction contre l'historisme prononcé des derniers siècles) souvent rencontrée chez des critiques de notre temps,

[1] Il ne sera peut-être pas inutile de rappeler qu'ouverte avec éclat par le discours académique du 25 octobre 1925 (publié, avec un certain nombre d'éclaircissements et un appendice, par Robert de Souza: *La poésie pure. Avec un débat sur la poésie par R. de S.*, Paris, 1926), la discussion allait se poursuivre tout au long de deux autres ouvrages d'Henri Bremond: *Prière et Poésie* et *Racine et Valéry* (Paris, 1926 et 1932). Du même auteur, sur le même sujet, voir également l'importante préface au livre de Frédéric Lefèvre, *Entretiens avec Paul Valéry*, Paris, 1926.

[2] *Prière et Poésie*, p. 9.

[3] Les pages qui suivent reprennent, en la développant, une note publiée par l'auteur il y a nombre d'années, en roumain (*Precizïuni despre 'catharsis' la Aristotel şi la abatele Bremond*), dans l'Athenaeum de Jassy, I, p. 289—306.

StCl, X, 1968, p. 63—75, Bucureşti

l'idée de « l'inexplicable » que serait tout vers digne de ce nom n'a jamais été défendue avec plus de ferveur que dans les trois volumes d'*initiation* de l'abbé-critique. Mystère de par sa naissance, la poésie commence pour lui « au point précis où la critique n'a plus rien à dire, et où elle sent néanmoins que tout resterait à dire ». Parce que, précise le même texte, en paraphrasant une définition de Paul Valéry, « tout ce que l'on peut exprimer, traduire, expliquer du poème le plus poétique est prose »[4]. Par contre, ce qui à toute œuvre de qualité confère son caractère éminemment poétique, c'est « la présence, le rayonnement, l'action transformante et unifiante d'une réalité mystérieuse » que l'auteur appelle « poésie pure »[5], ou, ailleurs, en des termes équivalents, « poésie en soi » et encore « essence de la poésie »[6]. Comme s'exprimait il y a plusieurs siècles le Père Rapin, dont la doctrine présente avec celle de Bremond plus d'une ressemblance, « il y a dans la poésie de certaines choses ineffables et qu'on ne peut expliquer. Ces choses en sont comme les mystères. Il n'y a point de préceptes pour expliquer ces grâces secrètes, ces choses imperceptibles, et tous ces agréments cachés. . . qui vont au cœur »[7].

Pas plus que la réalité mystérieuse qu'on appelle « poésie pure », les *charmes*, les *grâces* et les *beautés* invoqués par le Père Rapin ne sont, comme on pourrait l'imaginer, des qualités intrinsèques des mots, des vertus attachées à leur substance sonore ou notionnelle. « Harmonieux ou non, pittoresques ou mornes, affectifs ou glacés, précis ou confus, les mots, — estime l'abbé Bremond, — par essence, ne sont que des signes, que des symboles. Leur vertu naturelle est d'exprimer ou de suggérer. Si belles que puissent être les pensées qu'ils expriment, si vives les images qu'ils évoquent, si pathétiques les émotions où ils invitent, si vastes les perspectives qu'ils ouvrent, aussi longtemps qu'ils se bornent à *exprimer* ou à *suggérer*, la main qui les choisit et qui les ordonne n'est pas une main de poète »[8]. Lorsque le miracle poétique est en train de s'accomplir, lorsque l'« acte des Muses » a lieu, les mots acquièrent un pouvoir mystérieux qui s'ajoute à leur vertu naturelle mais qui s'en distingue profondément[9].

Ainsi, dans le poème le moins matériel il subsiste une part de prose. Considérées en elles-mêmes, les images, les pensées, les sentiments font entrer dans la magie solennelle du vers des éléments qui tiennent du parler journalier. Touchées par le fluide mystérieux dont il a été question, elles changent toutefois de caractère et, comme transmuées par ce contact, revêtent l'aspect radieux de la poésie.

Par son essence autant que par l'influence qu'elle exerce, la poésie participe donc de l'ineffable. Mais cette affirmation ne saurait être prise dans le sens d'une élaboration tumultueuse ou d'une expression informe. Ce qui, dans tout vers digne de ce nom, transcende le langage, c'est l'intention poétique, l'esprit qui s'incarne: ce n'est pas l'expression choisie par le poète. Bien mieux, pour parler avec un autre exégète

---

[4] *Racine et Valéry*, Avant-propos, p. XV.
[5] *La poésie pure*, p. 16.
[6] *Racine et Valéry*, p. XV. Pour le contenu de la notion, cf. le commentaire de R. de Souza, *Poésie pure*, p. 249, n. 1: « il va sans dire que le sens moral ici, dans « pure », doit être entièrement éliminé. Bremond l'a bien marqué; il s'agit avant tout d'une pureté métaphysique, mais qu'il importe de lier à une pureté biologique. Il est vrai que lorsqu'on arrive, même métaphysiquement, à l'ultime « purification », à la catharsis, il y a danger pour l'art de moralisme ».
[7] Cité par Bremond, *Poésie pure*, p. 16.
[8] *Racine et Valéry*, p. 173—174.
[9] *Ibid.*, p. 173.

du miracle, « ce qu'il y a de plus véritablement ineffable (dans la poésie), c'est ce qui se présente sous la forme la plus stylisée » [10].

« Mystère » de par sa nature, la poésie ne l'est pas moins par son origine. Aussi, après des siècles d'analyses minutieuses qui ont à peine fait progresser l'intelligence des œuvres, peut-être sommes-nous en droit d'espérer de meilleurs résultats en étudiant les conditions de leur création. « L'ancienne méthode ayant manifestement échoué, — note dans cet ordre d'idées l'abbé Bremond, — nous pensons être plus heureux (et certainement nous ne serons pas plus malheureux) en recherchant non pas de quoi est fait, mais comment se fait un poème; en scrutant le mystère non plus du poème, mais du poète » [11].

L'idée de ce changement d'orientation dans l'investigation littéraire, qu'on trouve chez plus d'un esthéticien de notre temps, conduit notre auteur à la conclusion qu'entre l'homme inspiré et son admirateur il y aurait une indéniable identité d'expérience. Si l'un est capable de créer l'œuvre d'art, il est donné à l'autre de participer à l'état d'esprit du créateur en se laissant emporter par son œuvre. Saisis par l'émotion intense qu'éveille en nous tout vrai poème lu poétiquement, nous éprouvons, aussi longtemps que dure cet état, quelque chose du trouble fécond qui a desserré les lèvres du premier aède [12]. « Le mystère du poète, — lit-on dans *Prière et Poésie*, — c'est aussi mon propre mystère, plus riche, sans doute, mais par là même un peu moins obscur. Il y a là comme un appel et comme un échange de courants; le peu que nous entrevoyons de notre âme profonde nous ouvre un accès jusqu'à l'âme profonde du poète, et celle-ci plus elle se communique à nous, plus elle éclaire notre âme profonde » [13].

Malheureusement, tout comme dans d'autres domaines, ici encore un mot a pu tenir lieu d'explication, depuis Aristophane et Platon jusqu'à Ronsard et Shelley. Lorsque l'auteur des *Grenouilles* imaginait Eschyle « roulant les yeux, sous le coup d'une violente fureur »:

> ...μανίας ὑπὸ δεινῆς
> ὄμματα στροβήσεται [14]

---

[10] J. Segond, *L'esthétique du sentiment*, Paris, 1927, p. 69. À comparer avec la formule lapidaire d'Albert Thibaudet (cité chez Bremond, *Poésie pure*, p. 78): « Le vers ne dépasse pas le fini par l'infini, mais par le définitif ».

[11] *Prière et Poésie*, p. XI. Le passage continue: « Le mystère, non pas de son histoire personnelle, de ses amours, de ses faiblesses — cela fait l'objet d'une discipline tout différente —, mais de sa vie de poète en tant que poète, et telle qu'elle a passé dans son œuvre ». Ironique ou pas, l'allusion aux méthodes d'une certaine historiographie littéraire s'accorde de tout point au jugement sévère de Paul Valéry sur la gratuité de tels exercices: « ...les prétendus enseignements de l'histoire littéraire ne touchent... presque pas à l'arcane de la génération des poèmes. Tout se passe dans l'intime de l'artiste comme si les événements observables de son existence n'avaient sur ces ouvrages qu'une influence superficielle. Ce qu'il y a de plus important — l'acte même des Muses — est indépendant des aventures du genre de vie, des incidents et de tout ce qui peut figurer dans une biographie. Tout ce que l'histoire peut observer est insignifiant » (*Variété*, I, p. 67—68; cf. *Questions de poésie*, dans la Nouv. Rev. Française, Janvier 1935, p. 56—57 et 69).

[12] A titre d'exemple, lire les considérations de Charles Du Bos dans l'étude qui précède la traduction française du recueil d'essais de Hugo von Hofmannsthal, *Écrits en prose*, Paris, 1927, p. 19 et suiv.

[13] *Prière et Poésie*, p. XII.

[14] Vers 816—817. Pour Démocrite (outre le fragment B 18, reproduit ci-dessous note 30), Cicéron, *De orat.*, II 194: « Saepe enim audiui poetam bonum neminem — id quod a Democrito et Platone in scriptis relictum esse dicunt — sine inflammatione animorum existere posse et sine quodam adflatu furoris »; de même, Horace, *Ad Pis.*, 206: « Excludit sanos Helicone poetas Democritus ».

il était loin de soupçonner la carrière étonnante d'une comparaison qui, dans sa bouche, n'était que sarcasme. « Inspiration », « délire sacré », « voix du ciel », — jusqu'au « Dieu est en nous » de l'amant d'Hélène:

> . . . . . et par nous fait miracle
> Si que les vers d'un poète escrivant
> Ce sont des dieux les secrets et oracles
> Que par sa bouche ils poussent en avant[15],

— qu'expriment-elles, toutes ces vagues périphrases, sinon la perplexité devant un phénomène inexplicable par les données d'une psychologie rudimentaire?

Plus exigeant que la plupart de ses prédécesseurs et mieux préparé aussi; soucieux d'approfondir un problème vers lequel il se sentait attiré à la fois par sa passion pour la poésie et par une longue familiarité avec la littérature des mystiques, l'abbé Bremond allait soumettre l'« acte des Muses » à un examen dont la finesse ne saurait manquer d'impressionner jusqu'à ceux qui se refusent d'accepter ses conclusions. D'après cette analyse, fondée sur des témoignages émanant des créateurs autant que sur des considérations psychologiques d'un ordre plus objectif, dans toute création poétique il convient de distinguer trois moments successifs:

premièrement, un trouble morne et douloureux de l'esprit ou du cœur (souvent des deux à la fois) s'exprimant par des essais tumultueux, inutiles, d'invention ou de décision;

deuxièmement, l'étincelle, l'inspiration;

troisièmement, une fécondité joyeuse de l'esprit, une décision allègre du cœur[16].

Comme il est facile à comprendre, une importance toute spéciale revient à l'inspiration, l'éclair qui met fin à la tourmente initiale en libérant les puissances actives de l'âme. Or, si cette fois encore on ne nous dit pas d'où elle vient et par qui est-elle provoquée, le seul fait d'avoir précisé sa place dans l'ensemble de l'acte créateur permet des observations qui ne sont pas sans intérêt pour le problème que nous nous sommes proposé de résoudre.

Il semble incontestable, par exemple, que l'inspiration n'apprend rien à personne. Loin d'activer nos facultés de connaître, elle les apaise et les simplifie, les nourrissant d'un objet vague, général, mal défini. Incontestable, également, qu'alors qu'elle se produit, elle est accompagnée de l'émouvante impression de pénétrer — au delà de la surface sensible — jusqu'à la substance, à la réalité des êtres[17]. Enfin, fait parti-

---

[15] Comme dans beaucoup d'autres endroits de son œuvre où il imite ou traduit les anciens, dans les vers que nous reproduisons Ronsard met à contribution la Muse d'Ovide, *Ars amat.*, III 547—50: « Vatibus Aoniis faciles estote puellae; / numen inest illis, Pieridesque fauent. / Est deus in nobis et sunt commercia caeli / sedibus aetheriis spiritus ille uenit... ». Cf. *Amores*, III 9, 17—18: « At sacri uates et deum cura uocamur / Sunt etiam qui nos numen habere putent ». Au demeurant, la doctrine de la poésie révélée, dans le monde gréco-romain, est bien plus ancienne: on trouvera les textes essentiels intéressant le problème dans mon livre *Formarea ideilor literare în antichitate*, Bucureşti, 1944.

[16] Pour les précisions qui suivent, voir, dans *Prière et Poésie*, le chapitre XI tout entier: *Le mystère poétique* (p. 105—111).

[17] Au sujet de cette tentative de définir l'état « poétique » ou « lyrique », qu'il me soit permis de renvoyer à la *Lettre de Lord Chandos à Francis Bacon*, l'important essai de Hugo von Hofmannsthal, où, dès 1902, l'auteur de *Jedermann* décrivait d'une manière saisissante la souveraine plénitude des états de « grâce profane » qui sont les moments d'inspiration (*Écrits en prose*, p. 48, 50, 51, — à comparer avec ce qu'en disent T. Vianu, *Filosofie şi Poesie*, Bucureşti, 1937, p. 62 et L. Rusu, *Estetica poeziei lirice*, Bucureşti, 1944, p. 178—185).

culièrement important pour qui s'efforce d'expliquer la nature d'un phénomène aussi singulier, l'expérience ne dépend aucunement de notre volonté, ne pouvant être ni provoquée, ni — par cela même — prévue.

Arrivé à ce point de ses investigations, un esprit familiarisé avec la littérature d'introspection des contemplatifs, comme celui de l'apologète de Fénelon, ne pouvait manquer d'être impressionné par les analogies existant entre ce qu'on pourrait appeler « l'état de grâce » poétique et les états « mystiques ». Dans les deux cas, l'aspiration vers une connaissance directe, *unitive* du réel (pour employer l'adjectif consacré par la terminologie des ascètes) met en branle les mêmes forces cachées, le même moi profond, dans des conditions dont la ressemblance — à en juger par de nombreux témoignages — va jusqu'à l'identité totale. Dans les deux cas, comme dans la parabole de Claudel, *Animus* se tait pour faire parler *Anima:* la raison s'éclipse momentanément pour laisser monter des profondeurs l'âme cachée [18].

Ceci ne veut nullement dire — comme on se l'est parfois laissé persuader — que le poète serait pour cela un être moins rationnel: *homo minus sapiens*, si j'ose ainsi m'exprimer. La connaissance spéciale qui fait l'objet de l'expérience poétique n'est ni infra-, ni supra-, mais pararationnelle, en ce sens que — plus ou moins apte à former, à associer et à dissocier des concepts — le poète dispose en outre du don de s'en dispenser, dans les moments d'inspiration, pour atteindre directement ce que certains psychologues appellent le *vécu* (par opposition au *pensé*): la spontanéité ou conscience immédiate.

Ceci ne veut dire non plus que l'analogie que je viens de signaler soit autre chose qu'une analogie. Invoquée pour contribuer à éclairer ce que Valéry appelait « l'arcane de la génération des poèmes », l'expérience mystique reste, même dans la pensée de l'abbé Bremond, une activité distincte de l'activité poétique [19]. Entre l'une et l'autre il n'y a pas qu'une différence d'intensité, il y en a une de qualité: la première étant de par sa nature incommunicable et la seconde, éloquente.

Avec le besoin de s'extérioriser, ce qui, en effet, caractérise l'élaboration poétique, c'est le don de faire partager par d'autres l'expérience d'où elle procède. « Le poète — écrit quelque part l'abbé Bremond — au sens rigoureux du mot est une voix — *os magna sonaturum* — ou bien il n'est pas » [20]. Et ailleurs: « à travers ces mêmes mots qui, pris en eux-mêmes,... appartiennent exclusivement à l'enseignement ou à l'éloquence,... l'*Anima* du poète pénètre jusqu'à l'*Anima* du lecteur, jusqu'à la zone centrale dont l'accès est interdit aux didactismes, même éloquents; elle ébranle ce moi profond, elle l'élève, elle l'associe à sa propre expérience. Le don de rendre les mots capables de cette transmission merveilleuse, c'est par là que le poète se distingue du mystique, de l'orateur, du commun des hommes » [21].

On peut dire dès lors que c'est la même impulsion qui détermine les limites de l'inspiration par rapport à la contemplation et le but propre à la poésie. En effet, si dans l'expérience mystique l'effacement du moi rationnel représente un sacrifice accepté d'allégresse, il n'en est pas de même dans l'expérience poétique, où la

---

[18] *Parabole d'Animus et d'Anima: pour faire comprendre certaines poésies d'Arthur Rimbaud*, dans le recueil *Positions et Propositions*, Paris, 1928, p. 55 et suiv.

[19] *Prière et Poésie;* p. 123: « ...il ne s'agit pas ici d'égaler l'expérience poétique à celle des contemplatifs, il s'agit d'éclairer l'une par l'autre ». Cf. p. 147.

[20] *Prière et Poésie*, p. 173.

[21] *Ibid.*, p. 172.

volonté du poète se trouvant absorbée par la recherche de l'expression, *Animus* et *Anima* sont destinés à rester inévitablement hostiles.

La conséquence directe de cette nature paradoxale est que chez l'artiste le plus accompli l'effusion poétique s'éloigne de la prière dans la mesure où elle atteint une plus grande perfection formelle. « Plus la poésie sera parfaite — dira l'abbé Bremond, dans le chapitre final de *Prière et Poésie* — moins elle sera prière ». Mais, ajoute-t-il aussitôt: « moins elle sera prière (autant dire: plus près de la perfection), plus elle suscitera dans l'âme du lecteur des dispositions favorables à la prière »[23].

Une fois de plus, ne nous laissons pas égarer par des mots. Tout comme dans la conclusion du discours académique de 1925, où il est dit des arts qu'ils aspirent tous à réjoindre « la prière »[23], dans la phrase que je viens de reproduire ce terme ne saurait avoir qu'une acception générale. La « prière » à laquelle nous convie la poésie n'est que cette disposition intérieure grâce à laquelle — pour user des mots de Hugo von Hofmannsthal, dans sa fameuse *Lettre de Lord Chandos à Francis Bacon* — nous sentons se créer entre nous et notre entourage des rapports nouveaux, « féconds en pressentiments »; qui nous permet de comprendre avec une insurpassable lucidité le miracle de toute existence; qui nous fait participer, recueillis, au mystère dont la magie des mots vient de nous ouvrir l'accès[24].

Mais si, entre la disposition dont je viens de parler et la prière proprement dite il existe une différence qu'il importe de souligner, la réalité psychique où toutes deux plongent leurs racines explique assez la catachrèse de notre critique. Cette réalité est l'*Anima* claudélienne, et le don de la faire vibrer dans les profondeurs où elle se complaît constitue le privilège éminent du Beau. Le charme que l'art exerce sur l'âme se réduit donc à la libération de ses facultés latentes. La vraie poésie ne fait pas sentir son influence d'une autre manière, et c'est précisément dans l'épanouissement de notre moi profond qu'Henri Bremond nous invite à reconnaître son action suprème: la « purification » entrevue par Aristote il y a plus de deux millénaires.

« La catharsis — lisons-nous dans une page fameuse de *Prière et Poésie*[25] — n'est autre chose que ce que les mystiques appellent le passage de la méditation à la contemplation, que ce que nous avons appelé la substitution des activités d'*Anima* aux activités d'*Animus;* bref, le passage de la connaissance rationnelle à la connaissance réelle et poétique. Si Aristote s'était pleinement compris lui-même, il n'aurait pas réservé à la seule tragédie l'action purifiante, simplifiante et enrichissante, de la catharsis: toute expérience poétique est catharsis. Tout ce qu'il y a de poésie dans un poème quelconque est également catharsis. Mais entrevoir, dès ce temps-là, des mystères qui, grâce à la littérature mystique, nous semblent aujourd'hui presque lumineux, c'était un coup de génie ».

Pour surprenante qu'elle paraisse, l'implication d'Aristote dans une discussion faite pour se dérouler sous le signe de la révélation plutôt que sous celui de la raison, au nom de Platon plutôt que de « l'analyse faite homme », comme Bremond

---

[23] P. 219; cf. p. 218.

[23] *Poésie pure*, p. 27: « S'il faut en croire Walter Pater, 'tous les arts aspirent à rejoindre la musique'. Non, ils aspirent tous, mais chacun par les magiques intermédiaires qui lui sont propres — les mots, les couleurs, les lignes —, ils aspirent à rejoindre la prière ».

[24] Voir ci-dessus la note 17.

[25] *Prière et Poésie*, p. 180—181.

appelle l'auteur de la *Poétique* [26], — cette implication, dis-je, n'est pas accidentelle et encore moins inattendue. Tout au long des ouvrages d'initiation poétique qu'il m'est arrivé de citer, et plus particulièrement dans *Prière et Poésie*, les références à la doctrine aristotélique prouvent non seulement une certaine familiarité de l'auteur avec la pensée du Stagirite (somme toute normale chez un historien de la littérature), mais l'intention avouée de donner une solution personnelle à l'un des problèmes les plus controversés de l'esthétique ancienne. Avant de m'attarder à examiner la question qui forme l'objet de cet exposé, qu'on me permette toutefois de relever plusieurs erreurs d'information et d'interprétation de l'abbé Bremond touchant l'enseignement d'Aristote sur la poésie et l'expérience poétique, telles qu'elles se font jour dans certaines prises de position que j'ai eu l'occasion de reproduire.

Même en laissant de côté les réflexions sur l'universel dans la poésie dramatique, dont l'examen exigerait une recherche spéciale [27], il est évident qu'une connaissance superficielle de la *Poétique* peut seule expliquer une phrase comme: « non qu'il soit rationaliste (c'est, bien entendu, d'Aristote qu'il est question): il est bien trop intelligent pour cela. La poésie, dit-il formellement dans la *Rhétorique*, est un je ne sais quoi d'inspiré: ἔνθεον γὰρ ἡ ποίησις. Et il parle dans la *Poétique* d'une sorte de frénésie ou d'extase — μανικοί, ἐκστατικοί — qui permet au poète de s'identifier à ses personnages, de se perdre en eux lyriquement » [28]. Cependant, pour qui a tant soit peu pratiqué les textes, il ne fait point de doute que l'opinion du Stagirite sur la question ne doive être cherchée, non pas dans l'allusion fugitive de la *Rhétorique*, mais dans le chapitre IV de la *Poétique*, là où — en opposition flagrante avec ses prédécesseurs Démocrite et Platon — il expose ses propres vues sur l'origine de la poésie. Or, dans ce texte longtemps méconnu, ce qui s'impose dès la première phrase à notre attention avec une force à laquelle l'expression grecque confère un relief particulier, c'est l'affirmation de l'apparition *naturelle* de la poésie, issue, comme l'auteur prend soin de nous en informer, de l'extériorisation de deux impulsions élémentaires de notre nature, l'instinct de l'imitation et celui de l'harmonie et du rhythme: ἐοίκασι δὲ γεννῆσαι μὲν ὅλως τὴν ποιητικὴν αἰτίαι δύο τινὲς καὶ αὗται φυσικαί . . . Et un peu plus loin: τό τε γὰρ μιμεῖσθαι σύμφυτον τοῖς ἀνθρώποις ἐκ παίδων ἐστί (καὶ τούτῳ διαφέρουσι τῶν ἄλλων ζώων ὅτι μιμητικώτατόν ἐστι καὶ τὰς μαθήσεις ποιεῖται διὰ μιμήσεως τὰς πρώτας), καὶ τῷ χαίρειν τοῖς μιμήμασι πάντας [29].

Déjà dans le simple énoncé de cette explication « naturelle », et encore plus dans l'insistance avec laquelle il se plaît à relever le caractère général-humain des dons qu'elle met en cause (κατὰ φύσιν δὲ ὄντος ἡμῖν τοῦ μιμεῖσθαι καὶ τῆς ἁρμονία καὶ τοῦ ῥυθμοῦ), il me semble déceler de la part d'Aristote comme une prise de position à l'égard des doctrines s'inspirant de vues différentes ou aboutissant à des conclusions opposées. Aussi n'est-il guère besoin de se perdre en conjectures pour comprendre que dans l'action de réhabilitation de la poésie condamnée par Platon pour des griefs dont le moindre n'était pas celui de son irrationnalité; dans cet effort de lui valoir — en dépit du verdict de l'Académie et grâce à une conception originale de la μίμησις — une portée philosophique qui trouvera une expression

[26] *Ibid.*, p. 8.
[27] *Ibid.*, p. 9, n. 1.
[28] *Ibid.*, p. 7—8.
[29] *Poétique*, IV 1448 b 4—9; cf. 20—23.

éclatante dans la comparaison instituée au chapitre IX entre la poésie et l'histoire: point n'est besoin, dis-je, de trop réfléchir pour se rendre compte qu'il y avait dans la théorie de la création poétique esquissée par Démocrite et adoptée par Platon plus d'un élément contre lequel Aristote se devait de brandir les foudres de sa critique. Ce n'est assurément pas le miracle de l'intervention divine qui aurait pu gagner son adhésion, ce miracle que le philosophe d'Abdère postulait dans les termes les plus catégoriques et auquel (encore que métaphoriquement, sans doute) l'auteur de l'*Ion* ne dédaignera pas d'avoir recours dans le bel et grave discours qu'il prête à Socrate: διὰ ταῦτα δὲ ὁ θεὸς ἐξαιρούμενος τούτων (scil. τῶν ποιητῶν) τὸν νοῦν τούτοις χρῆται ὑπηρέταις καὶ τοῖς χρησμῳδοῖς καὶ τοῖς μάντεσι τοῖς θείοις, ἵνα ἡμεῖς οἱ ἀκούοντες εἰδῶμεν, ὅτι οὐχ οὗτοι εἰσιν οἱ ταῦτα λέγοντες οὕτω πολλοῦ ἄξια, οἷς νοῦς μὴ πάρεστιν, ἀλλ' ὁ θεὸς αὐτός ἐστιν ὁ λέγων, διὰ τούτων δὲ φθέγγεται πρὸς ἡμᾶς . . .[30]

C'est contre des exagérations comme celle-ci qu'Aristote entendait s'élever, en insistant sur le caractère normal de l'expérience poétique, encore qu'une longue tradition littéraire, ainsi que ses propres observations de psychologue, lui avaient fait connaître l'existence d'une classe de poètes dont la nature exaltée lui paraissait obéir à d'autres lois qu'à celles de la raison. Ces μανικοί, toutefois n'ont jamais dû représenter à ses yeux autre chose qu'une exception, et cela est si vrai qu'amené par son sujet à juger les mérites respectifs de ceux qu'on pourrait appeler les poètes « lucides » et des « extatiques », il n'hésitera pas à donner la palme aux premiers. Cette fois encore c'est à un texte de la *Poétique* que nous devons ce précieux témoignage, un texte que l'insuffisance des manuscrits a depuis toujours maintenu dans un état lacunaire, mais que le secours de la version arabe a récemment permis de restituer de manière satisfaisante. Il s'agit des lignes 30—33 du chapitre XVII dans lesquelles, après avoir proclamé l'obligation pour le poète dramatique de s'identifier le plus possible à ses personnages, Aristote poursuit en guise d'explication: πιθανώτατοι γὰρ ἀπὸ τῆς αὐτῆς φύσεως οἱ ἐν τοῖς πάθεσίν εἰσιν, καὶ χειμαίνει ὁ χειμαζόμενος καὶ χαλεπαίνει ὁ ὀργζόμενος ἀληθινώτατα (διὸ εὐφυοῦς ἡ ποιητικὴ ἐστιν < μᾶλλον > ἢ μανικοῦ· τούτων γὰρ οἱ μὲν εὔπλαστοι οἱ δὲ ἐκστατικοί εἰσιν)[31].

Tout aussi discutable apparaît cette autre affirmation de l'abbé Bremond, selon laquelle « Aristote n'a pas écrit une ligne d'où l'on puisse conclure que, repoussant les vues traditionnelles sur l'inspiration du poète, il identifie la connaissance poétique à la connaissance rationnelle »[32]. Or, sans plus revenir sur la nature de l'inspiration, au sujet de laquelle j'estime m'être assez expliqué, je dois rappeler que pour l'auteur

---

[30] *Ion*, 534 c—d: cf. *Apolog.*, 22 b—c; *Phaedr.*, 244 a et suiv.; *Men.*, 99 c—d. Pour la doctrine de Démocrite, voir le fragment B 18 Diels (ποιητὴς δὲ ἅσσα μὲν ἂν γράφῃ μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἱεροῦ πνεύματος καλά, κάρτα ἐστίν), interprété et commenté par A. Delatte, *Les conceptions de l'enthousiasme chez les philosophes présocratiques*, Paris, 1934, p. 78—79.

[31] *Poétique*, XVII 1455 a 30 et suiv. La conjecture μᾶλλον est de Gudeman (suivi par Else), s'autorisant des recherches de Tkatsch, *Die arabische Übersetzung der Poetik des Aristoteles und die Grundlage der Kritik des griechischen Textes*, Wien, 1928—1932, I, p. 217; II, p. 116—120. Dans la version de ce dernier, la phrase en question a la teneur suivante: « et ideo ars poiesis est ingeniosi *magis quam* eorum, qui sunt perculsi mente »; elle diffère à peine de la première traduction moderne du texte d'Abou'l Bischar Matta, due à D. S. Margoliouth: « quare est ars poetica ingeniosi *magis quam* dementium » (*The Poetics of Aristotle translated from Greek into English and from Arabic into Latin, with a revised Text, Introduction, Commentary, Glossary and Onomasticon*, London, 1911).

[32] *Prière et Poésie*, p. 13.

de la *Poétique* la création artistique n'est que la satisfaction d'un instinct mimétique: pour l'artiste, dans la mesure où il donne libre cours à un penchant inné de la nature humaine, aussi bien que pour l'amateur d'art, heureux de pouvoir examiner une imitation et d'en apprécier l'exactitude [33]. A en croire le Stagirite, dans tout plaisir esthétique il entrerait dès lors une part de connaissance intellectuelle, attendu que (nous dit-il) ce plaisir est causé essentiellement par la réflexion qui accompagne la contemplation de l'œuvre d'art, alors que nous cherchons à nous rendre compte de la fidélité de l'imitation par rapport à la réalité qui en est le modèle: συμβαίνει θεωροῦντας μανθάνειν καὶ συλλογίζεσθαι τί ἕκαστον, οἷον ὅτι οὗτος ἐκεῖνος . . . [34].

Il est vrai qu'ailleurs ce même concept semble revêtir chez notre auteur un coloris affectif. Dans le cas de la tragédie, par exemple, l'objet de la μίμησις n'étant pas uniquement les actions humaines (πράγματα), mais aussi leurs états d'âme (πάθη), le plaisir qu'elle nous fait éprouver n'est pas dû exclusivement à un raisonnement (συλλογισμός), mais aussi à la sympathie qui nous pousse à partager les souffrances du héros [35]. Entre l'explication intellectualiste et l'explication affective l'écart ne saurait être nié. Cependant, l'une n'est pas moins aristotélique que l'autre, et peut-être me sera-t-il permis d'ajouter que précisément le passage qui a échappé à l'attention de l'abbé Bremond a permis, au XVIIIe siècle, à un autre commentateur français de la *Poétique*, le Père Mambrun, de plaider à sa manière la cause de la poésie. Celle-ci étant une imitation, — raisonnait ce critique, — son but est de plaire. Toutefois, la délectation qu'elle procure étant déterminée par la fidélité avec laquelle le poète réussit à rendre l'objet imité, il s'ensuit qu'un tel divertissement n'est pas dépourvu d'une certaine utilité. Le but moral de l'œuvre d'art, ce dogme intangible de la doctrine classique, se trouvait de la sorte démontré par des arguments tirés d'Aristote, auxquels celui-ci avait attribué de son temps une portée différente [36].

Pour en revenir à la doctrine bremondienne de la catharsis, qui tient une telle place dans *Prière et Poésie* et à laquelle il m'est déjà arrivé de me référer, il convient d'ajouter que l'assimilation qu'elle préconise entre la « purification tragique » [37] et

[33] Cf. les lignes du chapitre IV reproduites ci-dessus, p. 69, à compléter par ce qui est dit dans la continuation du même passage: μανθάνειν οὐ μόνον τοῖς φιλοσόφοις ἥδιστον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ὁμοίως, avec ce qui suit (1448 b 13 suiv.).

[34] IV 1448 b 15—17. Sur la valeur gnoséologique de l'art, dans la conception du Stagirite, voir H. Parigot, *Cuiusmodi sit imitatio in illo Aristotelis libro qui 'de poetica' inscribitur*, Paris, 1898, p. 98—99, et mes propres considérations dans l'Introduction à la traduction roumaine de la *Poétique*, p. 36 et suiv.

[35] XI 1452 b 1—3: ἡ γὰρ τοιαύτη ἀναγνώρισις καὶ περιπέτεια ἢ ἔλεον ἕξει ἢ φόβον, οἷων πράξεων ἡ τραγῳδία μίμησις ὑπόκειται· ἔτι δὲ καὶ τὸ ἀτυχεῖν καὶ τὸ εὐτυχεῖν ἐπὶ τῶν τοιούτων συμβήσεται . . .

[36] P. Mambrun, *Dissertatio peripatetica de epico carmine*, Paris, 1652, p. 218 et 273—279, cité par R. Bray, *La formation de la doctrine classique en France*, Paris, 1927, p. 69.

[37] J'écris « purification tragique » en simplifiant et afin de mieux permettre de comprendre le lien entre la suite de mon exposé et les thèses de l'abbé Bremond. En réalité, le reproche adressé par ce critique au Stagirite, pour qui, à l'en croire, l'effet salutaire de la κάθαρσις aurait constitué un privilège exclusif de la tragédie, est pour le moins exagéré. Sans autrement insister sur la page de la *Politique* où il est question d'une κάθαρσις musicale, provoquée par l'audition de certaines mélodies et s'exerçant plus particulièrement sur les natures passionnelles (VIII 7, 1342 à 11 et suiv.), on peut certainement parler d'une κάθαρσις épique (*Poét.*, XXVI 1461 a 18 — 1462 b 1; cf. G. Finsler, *Platon und die aristotelische Poetik*, Leipzig, 1900, p. 211—212) et même — si l'interprétation d'Augusto Rostagni est correcte, comme je suis enclin à le penser — d'une κάθαρσις de la comédie (*Il dialogo aristotelico* περὶ ποιητῶν, Riv. di Filologia, IV, 1926, p. 463 suiv.). Sur une κάθαρσις obtenue au moyen de l'éloquence, telle qu'elle semble avoir été formulée par des doctrines dont l'écho est perceptible dans les chapitres 8—14 de

ce qu'on serait tenté d'appeler la « purification poétique » représente une tentative singulièrement hardie de résoudre un problème longtemps controversé. Cependant, quel que soit l'intérêt de cette solution, on ne peut s'empêcher d'observer qu'élaborée en dehors de toute préoccupation philologique et étrangère au monde d'idées d'où procède la *Poétique*, elle est faite pour susciter des doutes; et que, formulée de manière par trop vague et passablement inconséquente, elle appelle de sérieuses objections.

Conçue comme une réaction contre les interprétations moralisantes du texte d'Aristote, comme une protestation contre ce que l'abbé Bremond appelle l'« obsession du didactisme », qui, jusqu'à ces derniers temps, a régné sans partage parmi les exégètes de la *Poétique*[38], l'assimilation en question vise à restituer au concept de « purification » la valeur esthétique dont il n'aurait jamais dû être séparé. « Aristote — lisons-nous dans *Prière et Poésie* — s'occupe ici . . . d'une activité *sui generis*, que la science n'avait pas cataloguée encore, d'une activité proprement esthétique »[39]. Et cette idée revient à peu près dans les mêmes termes à un autre endroit du livre, où l'activité ainsi définie est décrite avec plus de précision. « Le mal dont nous purge la catharsis — y est-il dit — n'est pas d'ordre moral, mais simplement psychologique ». Et encore: « La passion est humeur peccante, seulement parce qu'elle tend, par sa nature même, à gêner l'activité de l'âme profonde, centre et foyer de toute activité poétique. Du point de vue esthétique, ce qu'il y a de morbide dans la passion, ce n'est pas tel ou tel dérèglement particulier, c'est la passion elle-même; l'infirmité métaphysique pour ainsi dire, et à laquelle l'obéissance la plus stricte du poète aux lois de la morale ne changerait rien »[40].

Ce qui, par contre, peut y changer quelque chose, ce qui (pour continuer à employer le langage métaphorique qu'exige le sujet) peut y porter remède, c'est la « purification », si souvent mentionnée, la catharsis qui apaise les passions et rétablit le calme propice à la contemplation, en ouvrant les portes de l'âme profonde. « Le plaisir poétique — proclame un autre livre de notre auteur[41] — ne se réduit pas au frisson délicieux causé par un vers comme *Souveraine des mers qui vous doivent porter :* mais ce frisson, instrument et prodrome de la « purification », contribue à créer en nous un état particulier, l'état poétique, et à promouvoir les activités propres à cet état. Grâce à cette sorte d'incantation, moi aussi je suis en train de devenir poète ».

Au terme d'une longue analyse, nous nous retrouvons devant ce qui nous est déjà apparu comme le premier postulat de la théorie de notre critique, à savoir l'identité entre l'expérience du poète et celle de l'amateur de poésie. Pour l'un comme pour l'autre, la catharsis représenterait non seulement un enrichissement spirituel, mais l'instrument de cet enrichissement. Chez Aristote, par contre, dont l'enseignement s'écarte catégoriquement sur ce point de la doctrine que je viens d'exposer, il n'existe aucune indication qui permette de conclure à une équivalence entre l'expérience du

---

l*Hélène* de Gorgias, voir notamment W. Süss, *Ethos. Studien zur älteren griechischen Rhetorik*, Leipzig-Berlin, 1910, p. 83 et suiv.

[38] On trouvera un bref historique du problème, de Jamblique à nos jours, dans l'Introduction à ma traduction de la *Poétique*, p. 17 et suiv.

[39] Sur ce point, lire, dans le livre à peine cité, tout le chapitre XVI: *La catharsis*, et plus particulièrement les pages 181 et 184.

[40] *Ibid.*, p. 189.

[41] *Racine et Valéry*, p. 240.

spectateur et celle de l'auteur dramatique, pas plus qu'il n'existe une analyse approfondie des conditions de la création poétique [42]. Là n'est toutefois pas la principale différence entre sa propre manière de concevoir la catharsis et celle de l'abbé Bremond. Aussi, sur le point de conclure, estimé-je nécessaire de fournir à ce propos quelques précisions supplémentaires.

Il est désormais admis par la plupart des critiques qu'en écrivant la *Poétique* Aristote se proposait de revendiquer pour la littérature une sentence plus équitable que celle qu'avait prononcée contre elle Platon [43]. Des trois chefs d'accusation dirigés contre la poésie par l'auteur de la *République* : celui de ne pas « imiter » le monde des idées, mais simplement la réalité phénoménale ; celui de pécher contre la religion et la morale, en représentant les dieux sous des traits humains et les mortels heureux à l'encontre de la justice et de la piété ; celui, enfin, de mettre en branle la partie la moins rationnelle de l'âme, en suscitant des émotions aussi reprobables que le plaisir et la douleur [44] : de tous ces griefs, dis-je, aucun n'était aussi difficile à combattre que le dernier, fondé qu'il est sur une indéniable réalité psychologique. Aristote lui-même n'était pas loin de voir dans les passions des éléments de trouble, des obstacles sur la voie du φρόνιμον καὶ ἡσύχιον ἦθος qui, aux dires de Platon, devrait rester en toute circonstance l'idéal du sage. Ce qui, néanmoins, sépare le Stagirite du Maître de l'Académie, c'est le fait de considérer les choses d'un point de vue scientifique, de croire, en somme, qu'ainsi qu'il arrive dans le traitement des corps (où il n'est pas rare de faire appel à des substances toxiques dans un but thérapeutique), dans le commerce des poètes, les mêmes sentiments qu'ils commencent par éveiller peuvent finalement contribuer à l'apaisement de l'âme. « Pour qui sait s'en servir, — est-il censé avoir dit, dans un fragment conservé par Sénèque [45], — il y a des passions qui sont des armes au service de la vertu : *Aristoteles ait adfectus quosdam, si quis illis bene utatur, pro*

---

[42] On ne saurait considérer comme telle l'allusion d'une authenticité douteuse contenue dans *Problèmes*, XXXI 1, 954 a 32 suiv. : μανικοὶ καὶ εὐφυεῖς καὶ ἐρωτικοί . . . πολλοί . . . νοσήμασιν ἁλίσκονται μανικοῖς ἢ ἐνθουσιαστικοῖς, ὅθεν Σίβυλλαι καὶ Βάκιδες καὶ οἱ ἔνθεοι γίνονται πάντες. . . Μαραχὸς δὲ ὁ Συρακόσιος καὶ ἀμείνων ἦν ποιητὴς ὅτ'ἐκσταίη . . .

[43] Pressentis dès le XVIe siècle par Paolo Beni et, depuis, fortement exagérés par Chr. Belger (*De Aristotele etiam in Arte poetica componenda Platonis discipulo*, Berlin, 1872) et Georg Finsler (*Platon und die aristotelische Poetik*), au point de faire de la *Poétique* un simple écho de la conception platonicienne de la poésie, les rapports entre la pensée esthétique de Platon et d'Aristote ont été analysés de nos jours, avec autant de finesse que d'objectivité, par Augusto Rostagni dans un mémoire capital : *Aristotele e aristotelismo nella storia dell'estetica classica* (Studi Italiani di Filologia classica, N.S., II, 1921). Dans le même sens, voir maintenant la vigoureuse prise de position de Thomas Gould : « The next commentator should start at the beginning : Aristotle's life work was a systematic revision of Platonic philosophy, making it (in his eyes) neater, truer, more consistent, and better able to account for every conceivable kind of experience. Platon was both the Father and the Rival. Every work in the Aristotelian corpus, therefore, must be interpreted by asking : (1) what did Plato say and why did he think that that must be correct, (2) how do Aristotle's conclusions on the matter differ from Plato's, (3) to what extent do these differences follow necessarily from the basic revisions which Aristotle introduced into the Platonic system, and (4) what special difficulties did Aristotle's revisions involve him in the matter in question. The correctness of this procedure for the Poetics, of all of Aristotle's works, should surely have been obvious long ago. . . » (Gnomon, 1962, p. 643).

[44] Pour le premier chef d'accusation, voir notamment *Rép.*, X 595 b, 598 e—599 a, 600 2 ; pour le second, *Rép.*, II 364 b—c—d, 380 c, III 392 a—b ; enfin, pour le troisième, *Rép.*, X 603 a—b, 606 d, III 387—388. Sur la condamnation platonicienne de la littérature, on me permettra de renvoyer à mon livre *Formarea ideilor literare în antichitate*, p. 41 et suiv.

[45] *De ira*, I 17, 1.

armis esse»[46]. D'ici à élaborer une théorie des passions salutaires, dans le but d'innocenter la tragédie du principal grief formulé contre elle par Platon, la distance était petite. Aussi s'empresse-t-il de la franchir, en impliquant dans la définition qu'il donne du drame — μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας... δι'ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν[47] — l'idée du rôle «purificateur» de la fiction scénique, laquelle — en suscitant, mais par la même occasion en assouvissant les passions déchaînées dans l'âme du spectateur — conduit ce dernier à l'équilibre intérieur, véritable συμμετρία τῶν παθημάτων dont il affirme quelque part que, dans une plus grande mesure que l'indifférence complète aux passions, caractérise le sage selon son cœur: οὐκ ἀπαθὴς μέν, μετριοπαθὴς δέ[48].

Sans autrement insister sur l'interprétation d'un texte qui depuis l'antiquité n'a cessé de susciter des discussions et que j'ai examiné à loisir dans le commentaire de ma traduction roumaine de la *Poétique*[49], — de ce qui vient d'être dit j'aimerais retenir, pour les fins de la recherche que nous poursuivons, le fait qu'aux yeux du fondateur du Lycée la catharsis est un résultat par rapport auquel l'émotion tragique n'est qu'une *condition* ou qu'un *moyen*. Comparé à la doctrine bremondienne, selon laquelle cette même «purification» ne serait qu'une *étape* précédant l'état poétique, l'enseignement d'Aristote s'avère donc essentiellement différent. Si, pour l'auteur de *Prière et Poésie*, κάθαρσις signifie le passage «du psychologique au poétique», de cette «zone de surface où les passions exercent leur pouvoir tour à tour bienfaisant ou funeste» à celle, «profonde», où «germent les semences de tous les vices et de toutes les vertus»[50] (en d'autres termes, de la connaissance rationnelle à la connaissance mystique), pour le Maître du Péripatos, chez qui κάθαρσις ne saurait être séparé de son sens étymologique, la purification tragique n'a jamais désigné autre chose qu'un processus psychologique aboutissant à l'apaisement de la tempête de sentiments suscitée dans l'âme du spectateur par l'action effrayante ou pitoyable à laquelle il ne fait pas qu'assister, mais à laquelle il prend part de toutes les forces d'un cœur frémissant.

Par ailleurs, l'apaisement dont je viens de parler ne constitue nullement le τέλος poursuivi par la tragédie, qui n'est autre que le plaisir: ἡδονή[51]. La «Purification» artistotélique n'est donc qu'un accident dans la poursuite de la jouissance esthétique, un «accident» qui a le mérite de justifier moralement l'ἔργον de la poésie. L'une ne se confond pas avec l'autre, quoi qu'en aient parfois pensé les commentateurs[52] et quoi que l'abbé Bremond lui-même veuille nous faire accroire, lorsqu'il écrit: «l'effet 'purgatif' qu'Aristote attribue à la catharsis ne se distingue pas du plaisir poétique lui-même. C'est un plaisir comme les autres, mais qui a ceci de particulier qu'il nous

---

[46] Cf. Aulu-Gelle, *Noct., Att.*, XIX 12: «moderandos esse igitur sciteque consideateque purgandos (affectus) censebat (scil. Aristoteles)» — avec le commentaire de Rostagni, *Il dialogo aristotelico* περὶ ποιητῶν, p. 460 et suiv.

[47] VI 1449 b 23–27.

[48] Diog. Laert., V 31.

[49] P. 17 et suiv.

[50] Dans l'ordre où elles sont reproduites, les paroles entre guillemets sont empruntées à *Racine et Valéry*, p. 279; *Prière et Poésie*, p. 189; *Racine et Valéry*, p. 49.

[51] *Poet.*, IX 1451 b 23; XIII 1453 a 35; XIV 1453 b 10; XXIII 1459 a 21; XXVI 1462 a 16, 1462 b 12.

[52] Cf., entre autres, N. Terzaghi, *Sulla 'catarsi' di Aristotele*, dans Classici e Neolatini, VIII, 1912, p. 384 et suiv.

'purge' »[53]. Même à passer sous silence l'arbitraire que constitue l'identification de deux termes dont l'un désigne un sentiment et l'autre n'importe quoi en dehors de cela, les lignes que je viens de reproduire contredisent ouvertement une définition de la « purification » qu'il m'est déjà arrivé de citer et où le plaisir esthétique est dit textuellement « instrument et prodrome » de la catharsis. Mais, du moment où l'un est « instrument », l'autre ne saurait être que « fin »; si l'un provoque l'autre, l'un ne saurait être confondu avec l'autre, et par le Stagirite encore, chez qui la relation causale entre les deux termes étant inversée, ce qui précède est la « purification ».

On comprend dès lors qu'Aristote n'ait pu penser à la catharsis comme à une expérience commune au poète et à l'amateur de poésie, on comprend aussi qu'il n'ait pu y voir, comme voudrait nous en persuader l'abbé Bremond, une autre forme de connaissance que la connaissance intellective. D'une connaissance « réelle » ou « unitive », telle qu'elle est définie dans *Prière et Poésie*, — et chez quelques autres représentants de l'esthétique moderne, — il ne saurait être question à propos de la *Poétique* et d'un penseur dont l'œuvre tout entière est un monument érigé à la gloire du νοῦς βασιλεύς.

[53] *Prière et Poésie*, p. 185; cf. *Racine et Valéry*, p. 71.

DES CARPATHES À LA PROPONTIDE

PAR

LOUIS ROBERT

5. SUR QUELQUES FRAGMENTS DE DÉCRETS À ISTROS

Le site inépuisable de la ville d'Istros ne cesse de fournir toujours de nouvelles inscriptions — pour ne parler que de ces documents —, grandes ou petites, complètes ou en fragments. Ce sont pour la plupart des documents publics dont le moindre n'est pas sans exciter l'intérêt et sans apporter quelque enseignement. Tout récemment encore un fragment de la fin d'un décret de l'époque hellénistique nous était offert par I. Stoian dans *Studii şi cercetări de istorie veche*, 18 (1967), pp. 235—242. Le texte est ainsi présenté:

[— — δεδόχθαι _____ ἐπηινῆ]-
σθαι [(*ex. gr.*) ἐπὶ τούτοις — — καὶ στεφανοῦσθαι δ'αὐτὸν]
χρυσῶι σ[τεφάνωι *(ex. gr.)* εὐνοίας ἕνεκεν καὶ φιλο]-
τιμίας καὶ εὐ[εργεσίας τῆς εἰς ___ στῆσαι δ']
αὐτοῦ καὶ εἰκόν[α χαλκῆν ἐν *(ex. gr.)* τῶι γυμνασίωι ὅπου]
ἂν αὐτῶι φαίνητ[αι ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ φιλοτιμότε]-
ροι γίνωνται πρὸ[ς _____],
τὸ δὲ ψήφισμα [τοῦτο ἀναγραφῆναι *(ex. gr.)* ὑπὸ τῶν ἀρχόντων]
εἰς τελαμῶνα [λευκοῦ λίθου καὶ σταθῆναι αὐτὸν ἐν]
τῶι γυμνασίωι· *(ex. gr.)* τ[ὴν δ'ἐπιμέλειαν ποιήσασθαι τῆς]
ἀναγορεύσεω[ς τοῦ στεφάνου _____]
τὸν καθ'ἕτος α[ἱρούμενον _____ τὸν]
ἐπίσκοπον. *vacat.*

De la stèle qui portait ce texte on a ainsi la partie gauche. La pierre est complète à gauche et au bas; le reste manque. Le lecteur se trouve là dans le dispositif du décret, les décisions prises: honneurs à un personnage (couronne et statue), gravure et exposition du décret, proclamation des honneurs. Les restitutions de cette partie plus ou moins banale sont raisonnables et marquent bien le sens et la construction. Le contenu a été résumé par l'éditeur en ces termes, p. 242.

« Malgré son caractère fragmentaire, le décret honorifique trouvé à Histria, dans le secteur nommé Domus, parmi les décombres d'un édifice d'époque romaine tardive, et dont la publication est faite maintenant pour la première fois, ne manque

pas d'intérêt. Datant de la première moitié du Ier siècle avant notre ère, il atteste, outre une nouvelle mention expresse du gymnase à Histria, encore une fois (cf. *Istros*, I, 1934, 1, p. 117 sqq.) un ἐπίσκοπος, qui ne peut être que le chef de l'une des tribus ioniennes, connues par plusieurs inscriptions locales (cf. *ibidem*), nommé ailleurs φυλοβασιλεύς, φυλάρχης ou ἐπιμελητής».

Aussi l'éditeur suggère-t-il, pp. 239—240, que, le décret ayant été rendu par une tribu (l. 1, δεδόχθαι τοῖς φυλεταῖς ou τῆι φυλῆι Αἰγικορέων ou Ἀργαδέων ou Βορέων), c'est le mot φυλή qui se trouvait aux lignes 4 et 7: εὐ[εργεσίας τῆς εἰς τὴν φυλήν] et πρὸ[ς τὴν φυλήν], et non εἰς τὸν δῆμον, πρὸς τὸν δῆμον.

Un détail peut éveiller le doute. D'après la ligne 10, le décret sera exposé « dans le gymnase ». Est-ce vraiment le lieu attendu pour le décret d'une tribu ou de l'ensemble des tribus? [1]. Je croirais volontiers que ce n'est pas possible pour le décret d'une tribu et que, s'il s'agissait de l'ensemble des tribus, ce lieu d'exposition ne serait peut-être pas exclu, mais que rien n'inviterait à le supposer.

L'éditeur a rappelé les deux mentions du gymnase déjà connues à Istros (p. 240, note 22). Elles se trouvent dans un article de E. Popescu, où celui-ci a constitué un groupe intéressant d'inscriptions concernant le gymnase et la vie intellectuelle à Istros [2], en publiant un décret de la cité pour un médecin de Cyzique, qui avait donné des conférences et qui avait été 'médecin public' [3], et un décret fragmentaire pour un gymnasiarque. La première mention du gymnase est très mutilée dans un fragment publié autrefois par V. Pârvan [4]: [στῆσαι ou σταθῆναι δ'αὐτοῦ καὶ] εἰκόν[α χαλκῆν], l. 2, et [ἐν τ]ῶι γυμνασίωι, l. 3. La seconde se trouve dans un décret rendu par les *neoi*, que E. Popescu a publié, p. 349, et a commenté en détail. Je reproduis ici es lignes 11 à 22:

[καὶ διδοὺς κατὰ τὴν σύνο?]δον νομὴν καὶ οἰνομέ-
12 [λι· δεδόχθαι τοῖς] νέοις· ἐπηνῆσθαι μὲν ἐπὶ
[τούτοις— — — —] Θεογνήτου καὶ στεφανοῦ-
[σθαι αὐτὸν κατ'ἐνια]υτὸν ἐπὶ τοῦ γλυκισμοῦ
— — — — — — — Η τῶν Ἑρμαίων ἡμέραι φιλο-
16 [δοξίας ἕνεκεν τῆς] εἰς ἑαυτούς, σταθῆναι δὲ
[αὐτοῦ εἰκόνα χαλ]κῆν ἐν τῶι γυμνασίωι ὅπου
[ἂν αὐτὸς θέληι ὅπω]ς καὶ οἱ λοιποὶ φιλοτιμότ-
[εροι γίνωνται φ]ιλαγαθεῖν εἰς τοὺς νέ[ους καὶ]
20 [τοὺς ἐφήβους καὶ ἀ]ναγράψαι ἐπὶ τοῦ παρ[ωμάλου?]
[τελαμῶνος λευκ]οῦ λίθου [τόδε τὸ ψήφισμα καὶ]
[στῆσαι— —] ΝΑΥΤ— — — — — — —

La stèle est brisée partout, sauf à droite aux lignes 4 à 17; elle est donc incomplète à gauche. On voit aussitôt les éléments communs avec le nouveau fragment de décret: on décerne une couronne et une statue, l'érection de celle-ci ayant lieu au gymnase.

---

[1] Le décret des tribus publié par S. Lambrino, *Istros*, 1 (1934), 123, était exposé dans le sanctuaire des Dieux de Samothrace; l. 32—34: τὸ δὲ ψήφισμα τόδε ἀναγραφῆ[ναι εἰς τ]ελαμῶνα λευκοῦ λίθου καὶ ἀνατ[εθῆ]ναι ἐν τῶι Σαμοθρακίωι.

[2] *Studii și cercetări de istorie veche*, 7 (1956), 343—365: *Considérations sur l'éducation de la jeunesse à Histria à l'occasion de la découverte de trois inscriptions*. Cf. les observations de J. et L. Robert sur diverses lignes des deux décrets publiés là, *Bull. Épigr.*, 1958, 336.

[3] *Loc. cit.*, 346—348, 356—357. Cf. *Bull. Épigr.*, *loc. cit.*

[4] *Dacia*, 2 (1925), 208; E. Popescu, *loc. cit.*, 344.

D'autre part, aucun mot ne figure à la fois dans les deux textes [5]. En fait, la nouvelle inscription, complète à gauche et brisée partout ailleurs, vient se placer à gauche des lignes 14 à 21 du décret des *neoi*. La reconstitution ci-après le montre à l'évidence. On peut alors voir les photographies publiées [6] et constater que l'écriture est rigoureusement la même [7]. Une fois de plus, l'on constate que dans les documents épigraphiques d'un site il faut toujours rechercher si un fragment ne se rattache pas à quelque morceau déjà connu [8]. Je reconstitue ainsi la partie inférieure de la stèle, dont je numérote les lignes de 14 à 25:

[τούτοις_ _ _ _ _ _ _ _] Θεογνήτου καὶ στεφανοῦ-
14 σθαι [τὸν δεῖνα (?) κατ' ἐνια]υτὸν ἐπὶ τοῦ γλυκισμοῦ
χρυσῶι σ[τεφάνωι ἐν τ]ῇ τῶν Ἑρμαίων ἡμέραι φιλο-
τιμίας καὶ εὐ[νοίας τῆς] εἰς ἑαυτούς· σταθῆναι δὲ
αὐτοῦ καὶ εἰκόν[α χαλ]κῆν ἐν τῶι γυμνασίωι ὅπου
18 ἂν αὐτῶι φαίνητ[αι ὅπω]ς καὶ οἱ λοιποὶ φιλοτιμότ[ε]-
ροι γίνωνται πρὸ[ς τὸ φ]ιλαγαθεῖν εἰς τοὺς νέ[ους]·
τὸ δὲ ψήφισμα [τόδε ἀ]ναγράψαι ἐπὶ τοῦ παρ[όντος]
εἰς τελαμῶνα [λευκ]οῦ λίθου [δν καὶ ἀναθεῖναι ἐν]
22 τῶι γυμνασίωι ὃ[που ἄ]ν αὐτ[ῶι φαίνηται· τῆς δὲ]
ἀναγορεύσεω[ς τοῦ στεφάνου_ _ _ _ _ _]
τὸν καθ'ἔτος α_ _ _ _ _ _ _ _
25 ἐπίσκοπον *vacat.*

On voit que le sens est presque partout confirmé pour les restitutions des deux éditions. Mais le décret n'émane pas d'une tribu, mais du groupe des *neoi*, habitués du gymnase; d'où l'érection de la statue et de la stèle dans le gymnase.

L. 14, la restitution στεφανοῦσθαι αὐτόν convenait très bien. Mais la ligne paraît maintenant un peu trop courte; c'est pourquoi je suggère de répéter ici le nom du personnage, sans doute plus long que cinq lettres. Mais je garde quelque doute.

L. 15, la proclamation a lieu «le jour des Hermaia». Nous avions conjecturé, Jeanne Robert et moi, que l'on avait ici [ἐν τῇ πρώτ]ῃ τῶν Ἑρμαίων ἡμέραι. Maintenant χρυσῶι στεφάνωι vient s'intercaler au début de la ligne 15. Le couronnement a lieu «lors de la collation», ἐπὶ τοῦ γλυκισμοῦ. Je reviens plus loin sur le terme γλυκισμός. Pour cet emploi de la préposition ἐπὶ suivie du génitif quand il s'agit de la proclamation «lors d'une fête» ou d'un moment de la fête, cf. par exemple le décret des Iduméens de Memphis *OGI*, 737: ἐπὶ τῶν δὲ ἀεὶ γινομένων θυσιῶν ἀναγορεύεσθαι αὐτῶι θαλλὸν κατὰ τὸν πάτριον νόμον (l. 13—15), ἐπὶ τῶν

[5] Au contraire le petit fragment rappelé ci-dessus donne εἰκόν[α].

[6] Stoian, p. 237, et surtout la photographie de l'estampage; Popescu, p. 848.

[7] Il n'est pas besoin d'en faire la description et l'analyse. Naturellement il ne s'agit pas seulement de la forme de chaque lettre, mais du style d'ensemble de ce texte compact avec interlignes très étroits.

[8] C'est ainsi que j'avais pu retrouver, *Bull. Corr. Hell.*, 1928, 170—172, *Inscription d'Istros*, le début d'un décret de Milet gravé à Istros en rapprochant les deux fragments, *Histria*, VII (1923), pp. 13—14, n. 6 (*SEG*, II, 460), publié par V. Pârvan, et *Dacia*, 2 (1925), 203, n. 7, publié par le même savant. S. Lambrino, *Dacia*, 3—4 (1932), 398—400, a republié avec photographie et dessin les deux fragments réunis. Un rapprochement aussi pour le second exemplaire du décret pour Diogénès et qui comble une lacune de ce décret, *Bull. Épigr.*, 1966, 272; D.M. Pippidi, *Studii Clasice*, 8 (1966), 240—242.

ὕμνων μεμνῆσθαι αὐτοῦ (l. 17), ἐπὶ τῶν τοῦ πολιτεύματος εὐωχιῶν στεφανοῦσθαι (l. 18), pour les sacrifices, les hymnes et les banquets [9].

L. 15—16, E. Popescu avait restitué φιλο[δοξίας]. C'est le synonyme exact de φιλοτιμία. Nous avions restitué: φιλο[τιμίας], « plutôt que φιλοδοξίας, mais qui peut être bon aussi ». Il y avait un second terme après ce mot. Le plus court est εὐνοίας. Augmenté de ἕνεκα, le supplément paraît sensiblement plus long que la lacune; tout le mot ἕνεκεν ou ἕνεκα en dépasse la largeur. Il paraît donc nécessaire d'admettre ici l'emploi du génitif de mérite sans ἕνεκα, comme on en a des exemples assurés [10].

L. 18—19, les éditeurs des deux fragments ont bien restitué ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ φιλοτιμότεροι γίνωνται. La formule paraît exactement sous cette forme dans deux décrets d'Istros. La cité accorde à Dionysios fils de Strouthiôn la prêtrise des Dieux de Samothrace [11] [ὅπως] καὶ οἱ λοιποὶ φι[λ]οτιμό[τεροι] γ[ἰν]ωνται εἰδό[τες] ὅτι ὁ δῆ[μος] τιμᾶι [τ]οὺ[ς ἀγ]αθοὺς τῶν ἀν[δρῶν]. (l. 23—25). Un autre personnage reçoit des honneurs [12] ὅπως καὶ ἄλλοι φιλοτιμότερ[οι γίνωνται εἰδότες ὅτι ὁ δῆμος τι]μᾶι τοὺς ἀγ[αθοὺς τῶν ἀνδρῶν]. Ce comparatif est à rétablir, je pense, dans le décret par lequel Diogénès reçoit la prêtrise des Muses [13], l. 21—24:

> __κατὰ τα[ῦ]τα δὲ ὑπάρχειν τὴν ἱερωσύνην τοῖς ἐκ-
> 22 [γό]νοις αὐτοῦ τῶν δ[ν]των ἀεὶ τῶι πρεσβυτάτωι ὅπως φιλοτιμῶ-
> [νται καὶ τοῦτοι] παρακολουθοῦντες ὅτι ὁ δῆμος πάντας τιμ-
> [ᾶι τοὺς αὐτὸν εὐεργετο]ῦντας.

La formule φιλοτιμῶνται est maintenant assurée par le décret pour les ambassadeurs auprès de Zalmogédikos l. 15 sqq. [14]. Ceux-ci et leurs descendants seront couronnés périodiquement δι' ἀνδραγαθίαν [15] καὶ εὔνοιαν τὴν εἰς τὸν δῆμον, ὅπως φιλοτι-

---

[9] Cf. aussi pour les Juifs de Bérénikè en Cyrénaïque: ἐπὶ συλλόγου τῆς σκηνοπηγίας (*IGR*, I, 1024; J. et G. Roux, *Rev. Ét. Gr.*, 1949, 283). On rejoint alors des tournures comme ἐπὶ τῆς βουλῆς, ἐπὶ τῶν ἀρχαιρεσιῶν. Rapprocher aussi ἐπὶ τοῦ ἀγῶνος dans le décret de Delphes *Sylloge* [3], 740, l. 9; ἐπὶ τῶν ἄλλων πομπῶν pour les citharistes dans le décret de Cos Maiuri, *Nuova Silloge*, n. 44, l. 24 sqq.; honneurs ἐπὶ τῶν σπονδῶν à Kymè (Schwyzer, *Dial. gr. ex. epigr.*, 647, l. 31; cf. à Calaurie *Sylloge* [3], 993, l. 21—22); le plus ordinairement on dit μετὰ τὰς σπονδάς. Dans les honneurs funèbres, couronnement du défunt au moment du transport vers la tombe, ἐπὶ τῆς ἐκφορᾶς (à Priène et à Mésambria, *Rev. Phil.*, 1959, 219—220; à Cyrène, *ibid.*, 1939, 162, l. 20; *Hellenica*, XI—XII, 274), ἐπὶ τῆς ἐκκομιδῆς (à Olbia, *ibid.*, 1959, 219; *Ios PE*, I[2], 39; 51; 52).

[10] Après E. Nachmanson, *Eranos*, 9 (1909), 31—43, voir Ad. Wilhelm, *Anzeiger Akad. Wien*, 1928, 136—137; 1934, 56—57; L. et J. Robert, *La Carie*, II, 293, n. 4; *Bull. Épigr.*, 1955, 219; 1958, 442; 1967, 595; L. Robert, *Hellenica*, XIII, 255; *Rev. Phil.*, 1967, 55, avec la note 5.

[11] D. M. Pippidi, *Dacia*, NS 5 (1961), 305, l. 23—25; *Studii Clasice*, 7 (1965), 186—187; *Contribuții la istoria veche a României* [2] (1967), 244—245. Sur le personnage honoré, Dionysios fils de Strouthiôn, proxène d'Olbia, sans doute armateur et marchand de blé, voir *Bull. Épigr.*, 1966, 273; 1967, 399.

[12] D. M. Pippidi, *Studii Clasice*, 7 (1965), 183—184, l. 9—11. Sur ce fragment, cf. aussi *Bull. Épigr.*, 1966, 273.

[13] *Histria*, I (1954), 477, n. 1. Cf. *Bull. Épigr.*, 1955, 163.

[14] D. M. Pippidi, *Epigraphische Beiträge*, 77—78.

[15] Le mot n'est pas un éloge banal comme ἀρετή (valeur) ou εὔνοια (dévouement). Il signifie « le courage ». Cf. mes observations sur ἀνδρεία et ἀνδραγαθία dans *Antiqu. Class.* 1966, 429—431, et dans *Fouilles de Laodicée du Lycos* (1968). Il est bien en situation pour les ambassadeurs qui ont été trouver le roi dans sa résidence « à travers le territoire ennemi, en supportant tout danger », διὰ τῆς πολεμίας πάντα κίνδυνον ὑπομείναντες.

μῶνται καὶ οἱ ἄλλοι περὶ τὴν πόλιν, εἰδότες ὅτι ὁ δῆμος τιμᾶι τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας. Mais j'écarte la restitution de ce verbe dans le décret pour Diogénès pour la raison suivante. La dernière lettre à la ligne 22 semble indistincte et cette lettre ronde pourrait être un *omicron* comme un *omega*. Or, le mot φιλοτιμῶ|[νται] contreviendrait à la règle de la coupe syllabique, observée dans toute l'inscription [16]. On échappe à cette objection en écrivant: ὅπως φιλοτιμό|[τεροι γίνωνται] παρακολουθοῦντες κτλ.

Une formule semblable se trouve dans le décret des Tauréastes, l. 9—11 [17]:

στεφάνωι, ὅπ[ως ἂν καὶ οἱ λοι]-
10 ποὶ φιλοτιμ[ῶνται εἰδότες ὅτι]
τὰ πρὸς τ[οὺς Ταυρεαστὰς εὐερ]-
[γετήματα κτλ.].

La formule des lignes 11—12 n'est pas appuyée par un parallèle. Ayant maintenant le texte du décret des *neoi*, nous pouvons considérer autrement ces lignes. Sur la photographie, l. 11, avant ΠΡΟΣ, on voit bien le haut des lettres *tau* et *alpha*, mais aussi, ensuite, avant le *pi* complet, le haut d'une haste verticale. Eclairés, je le répète, par le nouveau décret, nous pouvons lire et restituer:

στεφάνωι ὅπ[ως καὶ οἱ λοι]-
ποὶ φιλοτιμ[ότεροι γίνων]-
ται πρὸς τ[ὸ φιλαγαθεῖν κτλ.].

Ainsi chaque trouvaille sur un site permet de préciser les détails du formulaire comme des institutions et de reprendre les anciennes restitutions faites d'après un matériel moins ample.

L. 20, E. Popescu suggérait, avec doute, ἐπὶ τοῦ παρ[ωμάλου?]. Nous avons déclaré: « ne va pas, mais nous ne voyons pas la restitution ». On comprend maintenant que ces syllabes ne se rattachent pas directement à la mention de la stèle (télamon). Je restitue ἐπὶ τοῦ παρ[όντος] « pour le moment ». La formule s'emploie pour indiquer une décision provisoire, qui sera complétée et précisée. Ad. Wilhelm, *Hermes*, 1906, 74—77, avait expliqué cette locution à propos de deux décrets à Oliaros [18] et il avait rapproché deux décrets aux formules très caractéristiques à Acraiphia et dans la Confédération Phocidienne [19]. Nous avons eu l'occasion d'y renvoyer *Bull. Épigr.*,

[16] Dans les deux dernières lignes, dont la fin a disparu, il faut couper ainsi les restitutions: l. 23, τιμ[ᾶι] | ; l. 25, τὸ ψήφισμα τό[δε] | ou τό|[δε] au lieu de το|[ῦτο].

[17] *Histria*, I (1954), 553, n. 30.

[18] *IG*, XII 5, 471, l. 9 et 25. Il s'agit de couronnes honorifiques. On avait conjecturé que la pierre avait été portée de Paros. G. Klaffenbach, *IG*, XII *suppl.*, p. 111, l'a attribuée à Siphnos.

[19] Acraiphia, *IG*, VII, 4148, pour un agonothète, l. 7—9: τὰς μὲν ὁλοσχερῶς τιμὰς ψηφίσασθαι αὐτῶι τελεσθέντος τοῦ ἀγῶνος ἐν τῶι καθήκοντι καιρῶι, ἐπὶ δὲ τοῦ παρόντος στεφανῶσαι αὐτὸν ἐν τῶι θεάτρωι. Ce décret est suivi d'un second (seul le début subsiste), celui qui était prévu dans le premier. Sur ces délais légaux pour les honneurs à conférer, cf. Ad. Wilhelm, *Jahreshefte*, 17 (1914), 119—120. — La Confédération Phocidienne par le décret *IG*, IX 1, 97 reconnaît l'asylie du sanctuaire de Poséidon et d'Amphitrite et de l'île de Ténos; comme contribution à la construction du temple, elle décide de verser pour le moment cinq mines, et plus tard une somme plus considérable et plus digne, lorsque la situation des Phocidiens sera rétablie et la guerre heureusement terminée: ἐπὶ μὲν τοῦ παρόντος δόμεν πέντε μνᾶς, ὕστερον δέ, γενομένων Φωκεῦσιν τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ πολέμου κατὰ λόγον, ἀποστεῖλαι καταξίως τῶν θεῶν καὶ τᾶς ὑπαρχούσας οἰκειότατος ποτὶ Τηνίους.

1963, 169, pour un décret d'Istros; car le décret pour Dionysios fils de Strouthiôn emploie cette formule, l. 27—31: ἀναγράψαι δὲ τοὺς ἡγεμόνας [τὸ ψήφισ]μα τόδε ἐπὶ μὲν τοῦ παρ[ό]ν[τ]ος εἰς [τελαμῶ]να λευκοῦ λίθου καὶ [στ]ῆσαι παρὰ τὸ[ν βωμὸν τ]ῶν Θε[ῶν] τῶν ἐν Σαμοθράικηι. Ainsi «pour le moment» on gravera le décret sur une stèle de marbre que l'on érigera contre l'autel; plus tard, lorsque la statue votée pour Diogénès aura été fabriquée [20], on gravera aussi le décret sur la base de la statue, σταθ[έντος δὲ τ]οῦ ἀνδριάντος καὶ εἰς τὴν βάσιν το[ῦ ἀνδριάντο]ς; cette statue était sur l'agora. Nous avons ajouté alors le témoignage d'un papyrus de Zénon et d'un décret de Samos [21]. De même encore Philippe V donne ses instructions à la ville de Larisa pour la concession du droit de cité à un certain nombre de personnes (*Sylloge*[3], 543, 5 sqq.): «jusqu'à ce que nous pensions à d'autres qui soient dignes de votre droit de cité, pour le moment je décide que vous voterez» etc., ἕως ἂν οὖν καὶ ἑτέρους ἐπινοήσωμεν ἀξίους τοῦ παρ'ὑμῖν πολιτεύματος, ἐπὶ τοῦ παρόντος κρίνω ψηφίσασθαι ὑμᾶς ὅπως κτλ. Dans un décret des cavaliers athéniens publié récemment, on lit: ὅπως ἂν ἀναπληρωθέντες οἱ ἱππεῖς εἰς τὸ [δυ]νατὸν ἐπὶ τοῦ παρόντος [22]. On emploiera de la même façon et dans les mêmes circonstances les tournures ἐν τῶι παρόντι [23] et κατὰ τὸ παρόν [24]. Dans le décret des *neoi*, «pour le moment» on gravera le décret sur une stèle; il faut supposer que, comme pour Diogénès, on le gravera aussi plus tard sur la base de la statue qui a été décernée à notre gymnasiarque. Ces prescriptions sur une double gravure expliquent bien pourquoi l'on a trouvé deux exemplaires (ou leurs restes) du décret pour Diogénès; cela pourra arriver pour les décrets pour le prêtre des Dieux de Samothrace et pour notre gymnasiarque.

---

[20] Sur les délais de fabrication et le financement de ces statues honorifiques, cf. Ad. Wilhelm, *Neue Beiträge*, V, 18; L. Robert, *Coll. Froehner*, pp. 88—90, pour un décret de Théangéla; Ad. Wilhelm, *Gr. Inschriften rechtlichen Inhalts*, 66.

[21] *SEG*, I, 366, l. 30—32 (J. Pouilloux, *Choix d'inscriptions grecques*, n. 3): pour les frais de voyage d'une ambassade, «il n'y avait pas d'argent, et il n'y avait pas de fonds d'où on puisse s'en procurer pour le moment», οὐκ ὑπῆρχεν (χρήματα) οὐδ'ἦν ὅθεν ἐπὶ τοῦ παρόντος πορισθήσεται.

[22] Décret honorant les hipparques et les phylarques (J. Threpsiades et E. Vanderpool, *Bull. Épigr.*, 1966, 139). Dans un fragment de décret d'Abdère à Delphes, *Bull. Corr. Hell.*, 1940—41, 100—101, J. Bousquet a restitué, l. 3: ἐπὶ μὲν το[ῦ παρόντος . . . εἰς δὲ τὸ λοιπὸν . . .] (désignation de théores).

[23] Exemples: à Clazomènes, *I. Magnesia*, 53, 57 sqq., ἔν τε τῶι παρόντι ἀποδέχεται τὰ τίμια . . ., καὶ εἰς τὸ λοιπὸν δὲ ὁ δῆμος μεμνημένος κτλ. ἀπαράκλητος ἑαυτὸν ἐπιδώσει καὶ οὐθενὸς ἀποστήσεται τῶν ἀνηκόντων τῆι πόλει τῆι Μαγνήτων πρὸς τιμὴν ἢ χάριτος ἀπόδοσιν. Le sens est différent dans le décret des Béotiens pour Epaminondas d'Acraiphia, *IG*, VII, 2711, l. 58—59: ἀνὴρ καλός τε κἀγαθὸς ὑ[πάρ]χων παρὰ πάντα τὸν βίον καὶ ἐν τῶ παρόντι μηδὲν ἐν[λιπεῖν] βουλόμενος εἰς τὸ ἔθνος; il est excellent dans tout le cours de sa vie, et, dans la circonstance présente, etc.; ici τὸ παρόν s'oppose au passé, dans les autres cas cités à l'avenir.

[24] Ainsi à Thessalonique un décret des *neoi* pour le gymnasiarque Paramonos décide (Makaronas, *Makedonika*, 2 (1951), 609, l. 24—26): χορηγηθέντος ὑπὸ τῶν ταμιῶν κατὰ τὸ παρὸν τοῦ τε εἰς τὴν γραπτὴν εἰκόνα καὶ στήλην ἀναλώματος. Les trésoriers fourniront «pour le moment» l'argent pour le portrait peint et la stèle. On comprend cette restriction si l'on analyse les lignes précédentes, 21—24: στεφανῶσαι θαλλοῦ στεφάνωι καὶ εἰκόνι χαλκῆι καὶ γραπτῆι τ[ε]λείαι· τὸ δὲ ψήφισμα ἀναγραφὲν εἰστήλην λιθίνην τεθῆναι προφανὲς ἐν τῶι γυμνασίωι; donc couronne de feuillage (qui ne coûte rien), statue de bronze, portrait peint en pied, gravure sur une stèle; on réserve pour l'avenir ce qui de beaucoup est le plus coûteux, la statue de bronze (cf. ci-dessus note). — Lorsque la ville d'Acraiphia décerne des honneurs à Néron, elle décide, l. 47 sqq.: καθιερῶσαι κατὰ μὲν τὸ παρὸν τὸν πρὸς τῶι Διὶ τῶι Σωτῆρι βωμὸν κτλ. καὶ ἀγάλματα κτλ. (*Sylloge*[3], 814; M. Holleaux, *Etudes*, I, 168); «pour le moment», c'est-à-dire sans préjudice d'honneurs ultérieurs. De même à Andros, la ville, ayant un différend avec un publicain, décide: δοκεῖ τῆι βουλῆι κατὰ μὲν τὸ παρὸ[ν — —] (*IG*, XII *suppl.*, 261; cf. *Bull. Épigr.*, 1940, 92; *Hellenica*, VII, 223, n. 3; *Gnomon*, 1959, 666).

L. 22, après le mot γυμνασίωι, le morceau de lettre qu'on voit sur la photographie est la partie supérieure gauche d'un omicron. Cela permet le lien avec les lettres de l'autre fragment.

L. 23—25, nous n'avons plus le secours et la vérification du morceau publié par E. Popescu. L. 23, le sens est τὴν ἐπιμέλειαν ποιήσασθαι et ce sont peut-être les mots mêmes. Pour le fonctionnaire ou les fonctionnaires des lignes 24—25, il me paraît sage d'attendre une nouvelle découverte. Les ἐπίσκοποι apparaissaient dans le décret des tribus [25]. Leur titre même ne les lie pas à cette organisation plutôt qu'à une autre [26].

Le rapprochement des deux morceaux permet de calculer la longueur des lignes, puisque les restitutions sont rigoureusement fixées. Il y a 38 lettres ou 39, 40, 41; naturellement la coupe est syllabique. C'est une précision utile pour le début du décret, qui reste difficile, car la lacune est assez large et on est dans les considérants qui exposent les services rendus au gymnase par le fils de Théognétos. Les restitutions proposées étaient trop courtes de quelques lettres, on le voit maintenant [27]. La lacune à gauche était de 18 à 20 lettres environ. Je proposerais le texte ci-après avec différentes réserves.

_ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ ἀρχὴν _ _ _ _ _
[*ca 6* ἐν τῆι πρώτηι] ἡλικίαι ἐπ_ _ _ _
[_ _ _ _ _ τῆς τῶν] τε ἐφήβων καὶ [νέων]
[ἀγωγῆς? καλῶς καὶ κοσ]μίως καὶ παρέσχεν ἑλα[ι-
[ον_ _ _ _ _ εἰς τὸν ὑ]πολιπῆ χρόνον τοῦ ἑ-
[ναυτοῦ, καιρῶν δὲ δυσ]χερῶν ὑπαρχόντων δι-
[ὰ_ _ _ _ _ _ _ _ _ _] καὶ τὰς ἀφορίας, ὅμως
[δὲ θέλων_ _ _ ἀκόλου]θος φαίνεσθαι τῆι ἐξ ἀρ-
[χῆς φιλοτιμίαι, ἐπιτε]λέσας θυσίαν ἐν τοῖς Ἑρμαί-
[οις_ _ _ _ _ _ _ _] καὶ ἀλείψας καὶ γλυκίσας
[διέδωκε κατὰ τὴν σύ]νοδον νομὴν καὶ οἰνομέ-
[τρησεν· δεδόχθαι τοῖς] νέοις· ἐπηνῆσθαι μὲν ἐπὶ

L. 1—2: [ἦρξε δὲ καὶ τὴν] ἀρχὴν [κατὰ τοὺς | νόμους ἐν τῆι] ἡλικίαι, Pop. — Le mot ἀρχή peut entrer dans une nombreuse série de formules. Il vaut mieux ne rien restituer. Le mot ἡλικίαι peut entrer dans la formule que j'indique ici. Le fils de Théognétos était « dans la jeunesse ». C'est le cas de bien des évergètes dès l'époque hellénistique et plus encore à l'époque impériale. A Istros même Diogénès était encore « dans les enfants », ἐμ παισὶν [ὤ]ν [28]. Le fils d'un Théopempos [29] avait rendu des

[25] Cité par I. Stoian: [τοὺς κ]α[τ'ἔτος αἱ]ρουμένους ἐπισκόπους. Ils s'occupent de la réunion avec banquet et de la proclamation de la couronne.

[26] On trouve un *épiskopos* dans des associations, à Théra (*IG*, XII 3, 329) ou à Délos (*I. Délos*, 1522); cf. F. Poland, *Gesch. gr. Vereinsw.*, 377; aussi dans une association à Rhodes (*Annuario Sc. Arch. At.*, 22 (1942), 148, n. 2). A Rhodes, il y a un collège d'*épiskopoi* avec 3 ou 5 membres; cf. *IG*, XII 1, 49 (*Sylloge* [3], 619), et 50 (cf. H. Van Gelder, *Gesch. Rhod.*, 257—258); A. Maiuri, *Nuova Silloge*, 20; *I. Lindos*, 208 (à Lindos; 3 et un secrétaire; IIe siècle a. C.); 378, l. 57—60 (collège de 3 personnes; époque d'Auguste). Les *épiskopoi* dans l'organisation de l'empire d'Athènes ne peuvent ici qu'égarer.

[27] Ainsi il fallait ajouter l. 17, καί; l. 19, πρὸς τὸ. L. 18, φαίνηται est plus long que θέλῃι. Pour la ligne 16, voir ci-dessus.

[28] Cf. *Bull. Épigr.*, 1955, 163, avec commentaire p. 239.

[29] *Histria*, I (1955), 508, n° 8. Cf. *Bull. Épigr.*, 1955, 163, p. 242.

services νέος ὤ[ν] (l. 7). Mais Aristagoras est dit προκόπτων τῆι ἡλικίαι[30]; c'est le contraire: avancé en âge.

L. 2—4: ἐπ[εμελή|θη μὲν τῆς τῶν] τε ἐφήβων καὶ [νέων παιδείας κοσ]μίως. Ces restitutions sont maintenant trop courtes. Bien des variantes sont possibles. Nous avions déjà préféré ἀγωγῆς. Un seul adverbe, κοσμίως, est un peu grêle dans la prose honorifique de ce temps. La tournure καλῶς καὶ κοσμίως répond au tour attendu et à la longueur de la lacune. Un autre adverbe est bien possible.

L. 4—6, fourniture d'huile. παρέσχεν ἔλα[ιον καὶ ἐχαρίσα?]το λίπη χρόνον τοῦ ἔ|[τους?__], Pop. Nous avons rétabli: παρέσχεν ἔλα[ιον εἰς τὸν ὑ]πολιπῆ χρόνον τοῦ ἐ[νιαυτοῦ], « il a fourni de l'huile pour le temps de l'année restant à courir ». Le personnage avait donc dû assumer la charge en cours d'année. Il reste une lacune après ἔλαιον, à peu près 9 lettres qui ne jouent pas de rôle dans la construction de la phrase. C'est sans doute un adjectif se rapportant à ἔλαιον, du genre de ἄφθονον, « en abondance », ou précisant la qualité de l'huile. Les mots possibles sont nombreux[31] et il n'y a dès lors pas d'intérêt à proposer l'un ou l'autre.

L. 6—7: après une lacune, [καιρῶν δυσ]χερῶν ὑπαρχόντων δι|[ὰ δὲ τοὺς πολέμους] καὶ τὰς ἀφορίας, Pop. Avec ἐνιαυτοῦ au lieu de ἔτους et le τε ou δὲ nécessaire après καιρῶν, on a 18 lettres qui conviennent à remplir la lacune. Il semble que δὲ doive être supprimé après διά, car ces mots se rattachent à: « comme il y avait des circonstances difficiles »; la phrase continue directement: « à cause de... ». La formule διὰ τοὺς πολέμους est trop courte; le pluriel ne s'impose pas; il peut y avoir d'autres genres de difficultés et de malheurs.

L. 7—9: ὅμως|[θέλων ἀκόλου]θος φαίνεσθαι τῆι ἐξ ἀρ|[χῆς εὐνοίαι, ἐπιτε]λέσας θυσίαν, Pop. Un δὲ me paraît nécessaire après ὅμως. La restitution du début de la ligne 8 est nettement trop courte maintenant. On pourrait songer à remplacer θέλων par βουλόμενος. Mais le verbe θέλειν peut s'appuyer sur le parallèle d'un décret à Istros même: θέλων|[δὲ καὶ νῦν? ἀ]κόλουθος φαίνεσθαι|[τῆι προυπαρχ]ούσηι πρὸς πάντας|[εὐνοίαι?][32]. Avant ἀκόλουθος la formule διὰ παντὸς serait trop longue; καὶ νῦν conviendrait[33]. Après ἐξ ἀρχῆς, le mot εὐνοίαι est trop court; il en serait de même de αἱρέσει; φιλοτιμίαι convient, ce qui n'assure pas que la pierre portait exactement ce mot[34].

L. 10: à la fête d'Hermès, dieu du gymnase, le bienfaiteur a fait un sacrifice (θυσίαν), une distribution d'huile (ἀλείψας) et γλυκίσας. Nous avons indiqué, Jeanne Robert et moi, que ce dernier terme ne désignait pas un banquet, mais une colla-

---

[30] *Sylloge*[3], 708, l. 15. Le texte est rapproché par E. Popescu.

[31] Ce peut être de l'huile 'aromatisée' ou 'blanche', etc. Cf. notamment *Bull. Corr. Hell.*, 1935, 450—452.

[32] V. Pârvan, *Histria*, VII (1923), pp. 22—23, n. 15, avec fac-similé et avec restitution d'Ad. Wilhelm (*SEG*, II, 451).

[33] Ces mots sont restitués dans l'autre décret d'Istros.

[34] Pour la formule ἀκόλουθος τῆι ἐξ ἀρχῆς κτλ., cf. notamment à Andros: [βουλ]όμενος ἀκόλουθος γ[ενέ]σθαι τῆι [ἀπ]ὸ τῆς ἀρχῆς αὐτῶν γεγενημέν[ι εἰς] τὸν δῆμον κατὰ πάντα καλοκαγαθίαι (*IG*, XII 5, 719, 3—5); Nésiotes: διατετέλεκεν ἀκόλουθον ἑαυτὸν παρεχόμενος τεῖ ἐξ ἀρχῆς αἱρέσει (*IG*, XII 5, 824, l. 38—39; *Sylloge*[3], 620); Ténos: παρεχόμενος ἑαυτὸν πᾶσιν ἀπροφάσιστον καὶ [ἀκόλουθον] τεῖ ἐξ ἀρχῆς αἱρέσει (*ibid.*, l. 18—19). Φιλοτιμία convient naturellement pour le sens; cf. *I. Priene*, 108, l. 87—89: τῆι δὲ πρὸς τὰ κοινὰ φιλοτιμίᾳ διὰ παντὸς ἀκόλουθον ἑα[υ]τὸν παρασκευάζων.

tion de 'vin doux' et nous avons renvoyé à des inscriptions réunies par Ad. Wilhelm[35] ou par moi[36], ou encore à Érésos et à Colophon[37].

L. 11—12: [καὶ διδοὺς κατὰ τὴν σύ?]νοδον νομὴν καὶ οἰνόμε|[λι· δεδόχθαι τοῖς] νέοις, Pop. Nous avons indiqué qu'il fallait ici un verbe à un mode personnel; donc [ἔδωκε κατὰ τὴν σύ]νοδον. La lacune étant un peu plus large, j'écris διέδωκε; ce composé est d'ailleurs bien à sa place pour une « distribution », νομήν. On pourrait avoir aussi παρέσχεν. La tournure κατὰ τὴν σύνοδον paraît bonne[38].

La situation pour la fin de la ligne 11 et le début de 12 est intéressante pour la méthode. Nous écrivions dans le *Bulletin Épigraphique:* « nous avions pensé à οἰνομέ[τρησεν] (cf. à Minoa d'Amorgos *REG*, 1929, 27 et 29), mais il n'y a pas la place, et nous avons trouvé un exemple de « vin au miel », οἰνόμελι à Phanagoria (*Ios PE*, II, 342, l. 12) dans un banquet d'une déesse: [οἰ]νομέλιτος ξέσ(ται) γ'». En effet, en écrivant οἰνομέτρησεν au lieu de οἰνόμελι cette ligne eût été sensiblement plus longue que les autres. Or, voici que maintenant il nous faut justement des lignes plus longues de quelques lettres. Οἰνόμε|[λι] est trop court[39]; οἰνομέτρησεν est excellent au point de vue de la longueur. Or, il était déjà bien préférable pour le sens. Cela peut montrer que la considération du sens est capitale et que celle de la longueur vient en second, comme un obstacle possible, et qu'elle doit être bien pesée[40]. Au gymnase d'Istros, pour les Hermaia, notre évergète a donc fait une distribution de vin lors du banquet qui a suivi le sacrifice, en dehors de la collation de vin doux, γλυκισμός, qui avait lieu à un autre moment de la journée. Au banquet, il a distribué à la fois de l'argent (νομή) et du vin. De même à Syros, sous l'empire, l'archonte fournissait aux membres de la gérousie ἀνὰ δηνάρια τρία καὶ οἶνον[41]. A Cos, un évergète se distinguait διά τε οἴνων θέσεων καὶ διὰ ἐπιδόσεως ἀργυρίου[42].

Il n'est point vain d'espérer que quelque fragment nous donnera un jour une partie des lignes 1 à 12, qui permettrait de juger des restitutions proposées et de le compléter.

(À suivre)

---

[35] *Jahreshefte*, 10 (1907), 27—29, en publiant un décret de Pagai, dont une partie était *IG* VII, 190, et dont l'autre était inédite. Inscriptions d'Acraiphia, de Mytilène et de Stratonicée

[36] *Études Anatoliennes*, 38 (auxquelles a renvoyé E. Popescu), où j'ai allégué l'article de Wilhelm et les *Inschriften von Priene*.

[37] La phrase du décret de Colophon est citée *Rev. Phil.*, 1967, 17. Le verbe encore dans un petit fragment hellénistique de Lycie, à Trysa (*Arch. Epigr. Mitt. Oesterr.*, 7 (1883), 144, n. 7, l. 4): — ἐγλύκισε συν —.

[38] C'est celle que restituait E. Popescu avec un point d'interrogation. Il pensait aussi à [τὴν τῶν νέων σύ]νοδον. C'est le mot qu'on trouve, comme il l'a rappelé, dans le décret des tribus et dans le décret pour Diogénès.

[39] Je parle ailleurs de ce terme οἰνόμελι.

[40] Cf. mes réflexions à ce sujet notamment dans *Hellenica*, XI—XII, 93 sqq., à propos d'un décret d'Athènes publié et restitué par G. A. Stamires. Récemment voir aussi *Antiquité Classique*, 1966, 401 et 412.

[41] *IG*, XII 5, 659, l. 12—14, 16, 20; 664, l. 14; 665, l. 6, 13; 667, l. 13.

[42] Paton et Hicks, *I. Cos*, 129, l. 5—7. En général, pour les distributions de vin, cf. provisoirement, outre Ad. Wilhelm, *Jahreshefte*, 10, 26—27, et L. Robert, *Rev. Ét. Gr.*, 1929, 27 et 29, n. 1, *Rev. Phil.*, 1943, 190—195.

LES « TÉTRASTATÈRES» DE LYSIMAQUE, TROUVÉS À BAIA MARE

PAR

OCTAVIAN ILIESCU

Des travaux édilitaires effectués le 24 novembre 1965 à Baia Mare, dans l'enclos d'une maison privée sise au n° 4, rue Mihai Viteazul, ont mis à jour un grand trésor monétaire comprenant presque un millier de pièces d'or. Dès le premier moment, les inventeurs ont recueilli:

— deux grandes pièces d'or du type des statères de Lysimaque, mais dont le diamètre atteint 31 et 32 mm; elles pèsent 32,33 et 34,86 g;

— un sou d'or, frappé à Ravenne par Honorius (Cohen, n° 44);

— deux thalers en or, frappés à Baia Mare par les princes de Transylvanie Sigismond Bathori en 1591 et Etienne Bocskay en 1605;

— cinq pièces de deux ducats, émises par l'archevêché de Salzbourg en 1565, 1587, 1593 et 1597;

— 975 pièces valant un ducat ou à peu près: des ducats, des sequins, des florins et des altouns ottomans, monnaies frappées en divers pays et villes de 1438 à 1613; la plupart représentent des émissions de Transylvanie (514 pièces) et de Hongrie (307 pièces);

— quatre pièces d'un quart de ducat, émissions du prince de Transylvanie, Etienne Bocskay (1606)[1].

A la suite de recherches ultérieures, les autorités locales ont réussi à découvrir encore quatre pièces provenant de la même trouvaille, à savoir[2]:

— une troisième pièce d'or du type des statères de Lysimaque, pareille à celles mentionnées plus haut; diamètre 30 mm, poids 34,90 g;

— un autre thaler en or, frappé par Etienne Bocskay en 1605, identique aux précédents;

— deux ducats de Transylvanie, frappés en 1575 et 1613.

La composition peu commune de cette trouvaille n'a pas tardé à attirer l'attention des chercheurs roumains. Et surtout les grandes pièces d'or du type des statères de

[1] Voir la description détaillée du trésor, donnée par Eugen Chirilă et Octavian Bandula, *Tezaurul monetar de la Baia Mare* (Le trésor monétaire de Baia Mare), Baia Mare, 1966, 52 p. + XI pl. Le trésor a été partagé par le Musée régional Maramureș de Baia Mare et le Cabinet numismatique de la Bibliothèque de l'Académie roumaine de Bucarest.

[2] Ces pièces sont encore inédites; elles sont entrées dans la collection du Cabinet numismatique précité.

Lysimaque, mais qui semblent appartenir, par leur poids, à des multiples, à des « tétrastatères »[3].

Les premiers éditeurs, en se rapportant aux deux exemplaires qui leur étaient connus et les considérant en effet des « tétrastatères », ont exprimé néanmoins des réserves en ce qui concerne la date et le lieu d'émission de ces pièces[4].

Ultérieurement, les mêmes pièces ont été publiées à nouveau par Bucur Mitrea[5], dont l'opinion est plus ferme. Il affirme que les deux tétrastatères d'or de Lysimaque représentent un nominal qui apparaît certainement pour la première fois dans une trouvaille et précise encore que ces pièces ont été frappées à Pergame[6].

Nous avons eu l'occasion de voir récemment le troisième exemplaire de cette série, découvert plus tard par les autorités locales. Par le style, il est identique aux deux premiers signalés plus haut; en outre, il porte au revers les mêmes différents, à savoir: le sigle Γ dans le champ gauche, une image de culte sous le bras droit de la déesse Athéna nicéphore et le croissant en exergue[7]. Mais cette dernière pièce est indubitablement *coulée;* on y voit en plusieurs endroits les traces caractéristiques de ce procédé de fabrication. Par conséquent, l'authenticité de cet exemplaire n'est plus sujet à discussion; la pièce en question est à coup sûr l'œuvre d'un faussaire.

Ces constatations mettent également en doute l'authenticité des deux premiers « tétrastatères », conservés à présent dans les collections du Musée de Baia Mare et que nous connaissons seulement d'après les reproductions publiées par les éditeurs déjà cités. A l'avenir, on devra les soumettre à un examen plus attentif, afin d'écarter, si tel est le cas, toute possibilité de prendre des pièces coulées pour des monnaies antiques[8].

En deuxième lieu, il est à remarquer que les trois « tétrastatères » trouvés à Baia Mare montrent une parfaite identité de style, sigles et symboles. Le fait serait surprenant, même si toutes ces pièces provenaient d'un seul atelier monétaire. S'agirait-il d'une simple coïncidence? On peut en douter.

Envisageons à présent un autre aspect de ce problème: l'identification du type monétaire. Le type original est bien connu depuis plus de cent ans: c'est la tétradrachme de Lysimaque signalée par Müller au n° 291[9] et citée d'ailleurs par les premiers éditeurs du trésor de Baia Mare[10]. Deux exemplaires de cette tétradrachme se trouvaient à cette époque-là en deux grandes collections: à La Haye et à Berlin[11]; ces pièces,

[3] Un tel nominal a été émis par Antiochus III le Grand (223—181 av.n.è,) en Syrie et par les Lagides en Egypte; cf. Ernest Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, t. Ier, Ire partie, Paris, 1901, col. 444—445.

[4] E. Chirilă et Octavian Bandula, *ouvr. cité*, p. 34.

[5] Bucur Mitrea, *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Republica Socialistă România* (Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines dans la République Socialiste de Roumanie), dans SCIV, 18 (1967), 1, p. 189 et 191; version française publiée dans Dacia N. S., 11(1967), p. 377—379. Cf. du même auteur, *Tétrastatères d'or de Lysimaque, roi de Thrace*, communication présentée le 29 août 1967 au Congrès international de numismatique de Copenhague (encore inédite).

[6] *Ibid.*, p. 189. La source n'est pas indiquée; toutefois, d'après les détails de la description (*ibid.*, p. 191), elle doit être: *Sylloge Nummorum Graecorum*—Danemark, Thrace Part. II, Copenhague, 1943, n° 1100.

[7] Cf. E. Chirilă et Octavian Bandula, *ouvr. cité*, p. 4—5 et B. Mitrea, *ouvr. cité*, p. 191; voir aussi les reproductions ici-même, pl. 1.

[8] Un examen ultérieur nous a permis de constater que ces deux exemplaires sont, eux aussi, coulés.

[9] L. Müller, *Die Münzen des thracischen Königs Lysimachus*, Copenhague, 1859, n° 291.

[10] E. Chirilă et O. Bandula, *ouvr. cité*, p. 34.

[11] L. Müller, *ouvr. cité*, p. 63.

aux mêmes différents que les « tétrastatères » de Baia Mare, ont été attribuées à tort par Müller à un atelier monétaire indéterminé de Thrace [12]. Nous nous demandons si les trois « tétrastatères », qui reproduisent ce type, ne représentent en réalité des copies ultérieures en or de la tétradrachme décrite par Müller au n° 291. L'idée n'est pas nouvelle; elle a été déjà formulée par K. Pink et M. W. Schwabacher. Le premier a publié toute une série de «médaillons» d'or du même type, frappés au XVIIe avec des coins exécutés par le graveur italien Giovanni Cavino de Padoue (1500?—1570) [13]. A son tour, M. W. Schwabacher a publié deux autres «médaillons» d'or de Lysimaque, conservés dans la collection du Cabinet royal de monnaies et médailles de Stockholm: le premier, frappé avec les coins de Cavino, donc identique aux exemplaires décrits par Pink (poids 17,35 g); le second coulé d'après une autre tétradrahme de Lysimaque (poids 26,18 g) [14]. Aux exemples que nous venons de citer, on peut ajouter encore trois cas où il s'agit en effet de copies coulées en or, d'après des monnaies originales, frappées en argent: une drachme de Naxos [15] et une tétradrachme d'Alexandre le Grand [16], toutes les deux se trouvant dans la collection du Cabinet numismatique de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, et enfin une tétradrachme de la ville d'Acanthus [17], cette dernière pièce conservée dans la collection du Musée National d'Antiquités de Bucarest.

Si l'on accepte cette hypothèse, on devra considérer sous une autre lumière les « tétrastatères » de Baia Mare. Il ne s'agit plus d'un nominal inconnu jusqu'à présent, émis à Pergame sous l'autorité de Lysimaque; ce ne sont que des copies en or d'une tétradrachme originale, cette dernière frappée assurément par la monnaie de Pergame de 297 à 281 av.n.è. [18] Le poids exceptionnel, remontant de 32,33 à 34,90 g — argument, semble-t-il, décisif à l'appui de la thèse qui accorde à ces pièces la dénomination de « tétrastatères » — s'explique suffisamment par la densité différente de l'argent (10,5) et de l'or (19,3), ce qui revient à un rapport argent-or de 1:1,84. En d'autres termes, si la tétradrachme originale pesait 17,20 g, au titre idéal de 900—950‰ sa copie en or, au même titre, devrait avoir le poids de 31,648 g, selon la formule suivante:

$$17{,}20 \times \frac{19{,}3}{10{,}5} = 17{,}20 \times 1{,}84 = 31{,}648 \text{ g.}$$

Le poids des trois « tétrastatères » de Baia Mare est pourtant un peu plus lourd: 32,33; 34,86 et 34,90 g. Cet écart est dû au procédé technique employé qui donne

---

[12] *Ibid.* L'attribution correcte est due à E. T. Newell, *The Pergamene Mint under Philetaerus*, Numismatic Notes & Monographs, N° 76, New York, 1936, p. 2—3.

[13] Karl Pink, *Gold Medallions of Lysimachus and Kindred Forgeries*, dans Numismatic Chronicle, 1937, p. 73 et suiv. (d'après W. Schwabacher; voir la note suivante).

[14] W. Schwabacher, *Tva Lysimachos-medalyoner av guld i Kungl. Myntkabinettet Stockholm*, dans *Fornvännen*, 1944, p. 291—299.

[15] Publiée par Octavian Iliescu, *Cabinetul numismatic* (Le Cabinet numismatique), dans *Caiet selectiv de informare asupra creşterii colecţiilor Bibliotecii Academiei R.P.R.* (Cahier sélectif d'information sur l'accroissement des collections de la Bibliothèque de l'Académie roumaine), 1, 1961, p. 379, n° 1. Il s'agit d'une copie moderne en or, faite d'après une drachme frappée pendant la période de 461 à 413 av.n.è.

[16] Pièce inédite, provenant de l'ancienne collection de la Banque Nationale de Roumanie, transférée en 1953 à l'Académie roumaine.

[17] Inédite.

[18] *Sylloge Nummorum Graecorum* — Danemark, vol. cité, pl. 22.

inévitablement à la copie résultée une épaisseur plus grande, par rapport à la pièce originale. La preuve en est fournie par les deux premiers « tétrastatères » de Baia Mare, auxquels une différence d'épaisseur de 0,18 mm [19] leur confère une différence de poids de 2,53 g (de 32,33 à 34,86 g). Il va de soi que cette différence est marquée par des chiffres beaucoup plus élevés lorsque la monnaie originale est en argent et sa copie en or. Pour les motifs exposés, nous estimons que le poids des trois pièces trouvées à Baia Mare ne constitue pas, à lui seul, l'argument péremptoire qui puisse leur attribuer la valeur nominale d'un tétrastatère attique [20]. Remarquons enfin que les statères respectifs, pris comme unités, indiquent des poids peu probables: 8,08 g, donc très peu, pour la première pièce, 8,715 et 8,725 g, chiffres trop élevés, pour les deux autres. Il y a là une anomalie pondérale inexplicable, si toutes ces pièces étaient authentiques.

La dernière question qui se pose à présent est d'établir la date à laquelle remontent en réalité les monnaies aux types de Lysimaque, trouvées à Baia Mare. A notre avis, il ne s'agit pas d'une émission monétaire datant de l'antiquité. Nous devons plutôt admettre une fabrication ultérieure, d'après une tétradrachme originale frappée à Pergame, ou d'après un exemplaire frappé avec les coins de Cavino. En cette occurrence, les limites chronologiques de la fabrication sont naturellement fixées par le trésor lui-même: avant 1613. Une série de documents transylvains et hongrois datés des XVIe—XVIIe siècles nous permettent de préciser encore cette chronologie, en nous offrant en même temps la clef inattendue d'une véritable énigme numismatique.

Des extraits de ces documents ont été publiés, il y a quelques années, par le chercheur hongrois Horváth Tibor Antal [21]. Ils s'étendent de 1566 à 1759 et mentionnent constamment une monnaie singulière, appelée *lysimachus* [22] et employée comme moyen de change dans la vie quotidienne.

C'est ainsi par exemple qu'en 1566, mention est faite dans un reçu d'une somme de 500 florins, pour laquelle on avait mis en gage 10 « lysimaques » [23].

En 1576, à Gherla [24] et en 1578 à Alba Iulia [25] (localités situées en Transylvanie), on fait encore mention de cette bizarre monnaie.

D'autres documents ultérieurs précisent le poids et la valeur du « lysimaque », sans toutefois lui dévoiler la véritable identité. En voici quelques exemples:

En 1626, on cite deux « lysimaques » d'or, qui pèsent 5 ducats [26]; l'expression employée par le document en question n'est pas très claire, mais nous croyons qu'elle doit être interprétée de la manière suivante: deux « lysimaques », dont chacun pèse cinq ducats. Le « lysimaque » aurait donc le poids de 17,50 g.

---

[19] Eug. Chirilă et Oct. Bandula, *ouvr. cité*, p. 4—5.

[20] L'exemplaire publié par W. Schwabacher, *ouvr. cité*, n° 1, p. 294, pèse seulement 17,35 g; le flan en est donc plus mince.

[21] Horváth Tibor Antal, *Adalékok a tizes aranyak forgalmához*, dans Numizmatikai közlöny, 60—61 (1961—1962), p. 54—56 (bref résumé français à la p. 104).

[22] *Ibid.*

[23] *Ibid.*, p. 54: « super depositione 500 florenorum et pro eis 10 Lisimachorum impignoratorum ».

[24] *Ibid.*: « item 52 Lisimachy Aurei, 13 Aurei Portugalenses, Hispanici Aurei maiores 26, minores 39 ».

[25] *Ibid.*: « Portugal Arany wagjon 3, Lisimachus Arany wagjon 17 », c'est-à dire: il existe 3 portuguez d'or et 17 « lysimaques » d'or.

[26] *Ibid.*: « 2 Lisimachus arany, mely nyom 5 aranyat ».

Le document daté de 1650 est encore plus précis [27]; le « lysimaque » vaut ici 10 ducats et pèse par conséquent 35 g, valeur et poids confirmés dans la liste des sommes reçues par un certain Ostrositth Borbála [28], le 24 sept. 1667.

En 1668, un inventaire de l'héritage laissé par Posgay Miklos, à Nagyszombat (Hongrie) [29], donne à cette même monnaie les valeurs suivantes: 100, 50, 28, 10 et 2 ducats. Les poids qui correspondent à ces chiffres varient de 350 à 7 g, en raison de 3,50 g par ducat. La même diversité de valeur et de poids est signalée par deux autres documents, l'un daté du 6 août 1682, toujours de Nagyszombat, et qui fait mention de « lysimaques » valant dix et cinq ducats [30], l'autre, le testament de l'évêque Ghillányi György, daté du 5 juin 1727, où l'on cite des « lysimaques » au poids de 50 ducats — dont l'un à l'effigie de Ferdinand (III) —, 40, 30, 15, 12, 11, 10, 6, 5 et 3 ducats [31]. Le poids de ces pièces varie donc de 175 à 10,5 g.

A la fin de cette série de documents, l'auteur cité fait un bref commentaire, dont voici les conclusions:

1°. le « lysimaque » n'est pas la monnaie appelée « portuguez » [32];

2°. le nom « lysimaque » a été accordé par les documents non seulement à la pièce de 10 ducats;

3°. le « lysimaque » ne représente ni une émission hongroise, ni une monnaie de Transylvanie;

4°. la circulation des « lysimaques » est attestée sur tout le territoire de l'ancienne Hongrie;

5°. enfin, l'auteur essaie d'identifier cette monnaie et affirme que le nom de « lysimaque » a été probablement accordé aux émissions des Habsbourg, plus exactement de Ferdinand III [33]; il avoue cependant qu'il n'a pas réussi à s'expliquer le nom de « lysimachus », « lysimaque », sous lequel on désigne de telles émissions [34].

A notre avis, cette explication est fournie maintenant par le trésor de Baia Mare, en corrélation avec une autre découverte, faite en Transylvanie en 1540. A cette date, on a trouvé dans le lit de la rivière Streiu 40 000 statères de Lysimaque [35]. La découverte a eu un très large écho en Transylvanie; elle est signalée en effet par plusieurs documents

---

[27] *Ibid.*: « Aurei ducati 64, uulgo Lysimachus Arany uocati, singuli decem Aureos ducatos communes ualentes ».

[28] *Ibid.*: « Lizimachus n. 11, facit aureos 110, florenos 330 ».

[29] *Ibid.*: « In alteri bursa cerulia Lisimachum unum, ducatorum 100. In eadem bursa Lisimachum alterum 50 ducatorum. Item Lisimachus ducatorum 28. Item duorum ducatorum 50 Lisimachus... Lisimachus unus, continens aureos 10 id est flor. 30 ».

[30] *Ibid.*: « Item aurei Lisimachi Decennarii 5 et quinquennarii 4 ».

[31] *Ibid.*: « 1. Inter maximos Lisimachos habeo n. 6, ponderantes aureos simplices n. 50. Quorum primum effigiei Ferdinandeae lego... secundum et tertium Lisimachum lego... aedificandae Ecclesiae Strigoniensis..., quartum Lisimachum lego pro restauratione Ecclesiae S. Nicolai Tyrnaviae, quintum Lisimachum lego... »

« 2. Inter eosdem Lisimachos habeo unum 40 aureos ponderantem, quem lego pro necessitate Capellae B.M.V. sub turri Ecclesiae S. Nicolai existentis... » etc.

[32] Monnaie d'or portugaise, valant 10 cruzados et au poids de 39,9 g; v. Fr. Fr. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin-Leipzig, 1930, *s.u.*

[33] En ce sens, l'auteur invoque les dispositions du testament de l'évêque Ghillányi György (voir plus haut, note 28).

[34] Horvath Tibor Antal, *ouvr. cité*, p. 56.

[35] Voir Bucur Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, dans Ephemeris Dacoromana, 10 (1943), p. 49, n° 21 et note 1.

et sources littéraires de l'époque [36]. C'est précisément à ce moment que les différentes couches sociales de la principauté ont pris connaissance des statères de Lysimaque diffusés en grand nombre et partagés par les autorités et les collections privées, ces dernières en formation, sous l'influence des idées de la Renaissance.

C'est toujours pendant cette période, semble-t-il, qu'on peut fixer l'apparition des « tétrastatères », forgés d'après une tétradrachme originale de Lysimaque. ou d'après des exemplaires exécutés avec les coins de Cavino. Le type a été sans doute choisi grâce à l'écho éveillé par le grand trésor découvert sur la rivière Streiu ; le poids, très fort, conférait à ces monnaies une valeur à peu près égale à la pièce de dix ducats, qui venait d'être frappée en Transylvanie [37].

Vu le fait que les multiples du ducat étaient frappés rarement et en un nombre restreint, les nouveaux « lysimaques », inventés au XVIe siècle, ont pénétré dans la circulation monétaire sur un vaste territoire, embrassant non seulement la Transylvanie mais aussi la Hongrie.

Au fur et à mesure que les émissions des multiples du ducat devenaient plus fréquentes, la dénomination de « lysimaque » a été étendue à bon nombre de telles monnaies, indifféremment de leur valeur nominale. C'est ainsi qu'on rencontre dans les documents contemporains des « lysimaques » valant de 2 à 100 ducats, aux poids qui correspondent effectivement à ces nominaux. L'effigie véritable et la provenance des pièces importaient très peu ; il était suffisant qu'une monnaie fût un multiple du ducat, pour lui accorder, dans les sources contemporaines, la dénomination de « lysimaque », « lysimachus ».

Le fait que le trésor de Baia Mare comprend aussi trois « thalers » en or, frappés au moyen des coins employés pour l'émission des thalers d'argent de 1591 et 1605, est de nature à confirmer cette hypothèse. Ces pièces, elles aussi, ne représentent pas une émission régulière, bien qu'une autre série de documents, datés du XVIIe siècle, en parlent fréquemment [38]. Il s'agit donc d'une émission officieuse, sinon officielle, tandis que les « tétrastatères » de Lysimaque, trouvés à Baia Mare, gardent un caractère strictement privé.

[36] Cf. la bibliographie donnée par I. Marţian, *Comori ardelene* (Trésors transylvains), dans Buletinul Soc. numism. romăne, 16 (1921), p. 13—21.

[37] La première émission d'une pièce de 10 ducats en Transylvanie date en effet de 1540 ; cf. A. Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Sibiu, 1901, p. 2.

[38] Horváth Tibor Antal, *ouvr. cité*, p. 56.

L'ANALYSE DU *LOCVS SENTENTIOSVS* DANS LA COMÉDIE DE CARACTÈRE (AVEC RÉFÉRENCE SPÉCIALE À LA COMÉDIE *ADELPHOE)*

PAR

CONSTANT GEORGESCU

... Denique
Nullum est iam dictum quod non dictum sit prius.
(Térence, *L'Eunuque*, Prol., vv. 40—41)

Aux différentes étapes de leur évolution, les Romains ont toujours eu [1] un penchant inné pour théoriser les normes directrices de conduite de la société et des hommes et ils ont toujours eu aussi tendance à les codifier pour les appliquer. Bien qu'originaire de Lybie [2], Térence, venu à Rome pendant sa jeunesse, réussit à pénétrer et à assimiler tellement à fond la langue et l'esprit de ce peuple de juristes et de moralistes, qu'il deviendra, pour les générations futures, un modèle d'urbanité romaine.

À une simple lecture de ses comédies, on est frappé par un grand nombre de gnômaï [3] et expressions gnomico-parémiologiques, dont l'acuité de perception ou la capacité d'influence émotionnelle ressortent avec encore plus de force à une lecture attentive.

En étudiant ses pièces par ordre chronologique [4] et en essayant de dresser une statistique sommaire des *gnômaï* et des parémies, par rapport à la longueur de chaque pièce, nous obtenons les données suivantes:

ANNÉE	COMÉDIE	NOMBRE DES VERS	NOMBRE DES GNÔMAI	REPRÉSENTANT
166 av. J.-C.	Andria	981	52	75 vers
165 "	Hecyra	881	17	28 "

[1] Cf. Albert Grenier, *Le Génie romain*, Paris, 1925, chap. IV: *Le cercle de Scipion Émilien Térence et Lucilius*, p. 200.

[2] Publii Terentii uita I, apud Suetonium, dans C. Suetonii Tranquilli *Opera*, ex recensione Guillelmi Baumgarten Crusii, Augustae Taurinorum, 1852, p. 287, et RE, V A 1, l'article de G. Jachmann, *P. Terentius Afer*, col. 599.

[3] Nous employons le terme dans son acception la plus large; pour la définition de la gnômé voir: RE, Supplem. VI, l'art.: *Gnome*, de Konstantin Horna, col. 74; T. Vianu, *Dicţionar de maxime comentat*, Bucureşti, 1962, pp. 5 et 7; A. Otto, *Sprichwörter der Römer*, Einführung, 1890, p. XI.

[4] Pour établir la chronologie, voir: RE, V A 1, *art. cité*, col. 605.

163 av. J.-C.	Heauton timorumenos	1067	55	82 vers
161 "	Eunuchus	1094	45	71 "
161 "	Phormio	1055	59	87 "
160 "	Adelphoe	997	61	113 " (dont seulement 82 vers constituent des sentences proprement dites)

Deux raisons nous ont amené à étudier la dernière comédie du point de vue de l'ambiance gnomique: d'abord parce que la comédie contient de nombreuses sentences (l'équivalent latin des gnômaï), et parce qu'elle débat des problèmes d'éducation, mis en valeur surtout par de telles réflexions générales.

Au préalable, nous voudrions établir la distinction existant entre sentence et proverbe. Dans l'acception courante, *le proverbe* est une application métaphorique particulière d'une pensée générale, d'origine anonyme, largement répandue dans le peuple [5], tandis que *la sentence* serait une énonciation concise d'une vérité unanimement saisissable, créée par n'importe quel sujet connu [6], et utilisée par celui-ci avec des intentions conformes au cadre plus général du contexte.

En tenant compte de cette distinction, nous nous occuperons seulement des *sentences proprement dites* [7], au risque de réduire les gnômaï ci-dessus mentionnées, en omettant les proverbes proprement dits [8]. Même de la sorte leur nombre est considérable (35 sentences proprement dites dans *Adelphoe*, et dans *Phormio* — une des pièces les plus riches en expressions gnomico-parémiologiques — 27 sentences).

Dans la présentation du matériel nous serons intéressés spécialement par: *la motivation psychologique*, *la valeur* du contenu et *la fonction* des sentences de la comédie Adelphoe, en suivant le fil de l'action et les passages dans lesquels apparaissent les sentences, pour découvrir ainsi le mécanisme qui les déclenche et leur comportement.

Ce drame pédagogique [9] plaide pour l'éducation libérale donnée par le vieil et riche athénien Micion à Eschine, en lui opposant les méthodes rigides employées par Déméa avec Ctésiphon.

Nous suivrons maintenant en détail — ainsi que nous l'avons déjà précisé — les passages de nuance gnomique.

1. Sitôt le Prologue sorti de scène, Micion, inquiet, monologue, parce qu'Eschine n'est pas encore rentré. Bien que de nature calme, le vieillard est maintenant très agité. Son agitation le pousse à faire spontanément appel à la sagesse commune. Dès le troisième vers du monologue, l'état d'esprit du personnage crée automatiquement une association avec les situations similaires [10]; de cette façon la sentence est énoncée, sans

[5] Otto, *op. cit.*, Einführung, p. VII.

[6] Cf. I. R. Galperin, *Очерки по стилистике английского языка*, Moscou, 1958, p. 174 et Otto, *op. cit.*, Einführung, p. XII.

[7] Parmi lesquelles beaucoup sont mentionnées aussi dans: Ernestus Curotto, *Monumenta sapientiae. Thesaurus sententiarum*, Torino, 1930.

[8] Qui se trouvent chez Otto, *op. cit.*, passim.

[9] Cf. Orazio Bianco, *Terenzio. Problemi e aspetti dell'originalità*, Roma, 1962, p. 179.

[10] Bianco, *op. cit.*, p. 57: « ... Nei monologhi delle sue commedie... possiamo notare la ricerca dell'espressione immediata delle reazioni del personaggio agli avvenimenti che vive, perché servono a delinearne più profondamente il carattere ».

que soit reproduite point pour point sa forme populaire en circulation [11], qui est évidemment plus concentrée, mais réélaborée par le poète:

> **Profecto hoc uere dicunt: si abeis uspiam,**
> **Aut ibi si cesses, euenire ea satius est**
> **Quae in te uxor dicit et quae in animo cogitat**
> **Irata quam illa quae parentes propitii [12].**
> (A. I, sc. I, vv. 28—31)

Cette sentence, bien qu'assez longue, est suivie, quelques vers plus loin, d'une explication supplémentaire de son sens et de son application au cas concret: *Ego, quia* . . . (v. 35 et suiv.).

2. Dans le même monologue, Micion commence à énumérer toutes les suppositions d'un père inquiet dont le fils est en retard. Mais il s'interrompt brusquement et exclame avec tristesse et regret pour sa propre faiblesse:

> **...Vah! Quemquamne hominem in animo instituere aut**
> **Parare quod sit carius quam ipse est sibi!**
> (vv. 38—39)

3. En présentant aux spectateurs (pour la première fois dans la pièce) la différence — capitale pour l'évolution de l'action — entre son propre genre de vie et celui de son frère Déméa, en leur présentant son amour pour le fils de Déméa, qu'il a adopté, Micion expose ensuite l'indulgence et la modération raisonnable avec lesquelles il l'a éduqué et il conclut:

> **...postremo alii clanculum**
> **Patres quae faciunt, quae fert adulescentia,**
> **Ea ne me celet consuefeci filium.**
> **Nam qui mentiri aut fallere insuerit patrem aut**
> **Audebit, tanto magis audebit ceteros.**
> (A.I, sc. I, vv. 52—56)

4. Le credo de Micion en matière d'éducation — point de vue fort moderne — continue et conclut l'explication commencée au v. 55:

> **Pudore et liberalitate liberos**
> **Retinere satius esse credo quam metu.**
> (A.I, sc. I, vv. 57—58)

5. Déméa proteste et se déclare opposé à la manière dont Micion éduque son fils adoptif: Eschine a été gâté par l'indulgence de Micion. *Nimium ineptum es* (v. 63) lui reproche finalement Déméa. Reproduisant ces reproches, Micion répond sur-le-champ avec la même formule: *Nimium ipse est durus* . . . etc. (v. 64 et suiv.), il se

---

[11] Cf. Otto, sous le titre *parens*.

[12] Pour le texte on a employé les éditions Dziatzko-Kauer, *Adelphoe*, Zweite... Auflage, Leipzig u. Berlin, 1921 et: Térence, *Comédies*, édition de J. Marouzeau, Paris, tome I—III, 1947—1956 (tome III: *Hécyre — Adelphes*, 1949).

monte et, poussé par l'injustice de l'accusation, se sent obligé de riposter en démontrant à Déméa qu'il a tort et en lui disant en quoi consiste ce tort:

Nimium ipse est durus praeter aequomque et bonum,
Et errat longe, mea quidem sententia,
Qui imperium credat grauius esse aut stabilius
Vi quod fit quam illud quod amicitia adiungitur.
(A.I, sc. I, vv. 64—67)

6. Micion continue la série de ses méditations sentencieuses, avec le v. 68: *Mea sic est ratio et sic animum induco meum* qui sert d'introduction à la sentence suivante:

Malo coactus qui suom officium facit,
Dum is rescitum iri credit, tantisper cauet;
Si sperat fore clam, rursum ad ingenium redit.
(A.I, sc. I, v. 69—71)

Vi du v. 67 est repris comme *malo* dans le v. 69 et suiv., qui explique et complète l'idée des vv. 64—67.

7. De sentence en sentence, Micion continue l'exposé de son credo:

Ille quem beneficio adiungas ex animo facit,
Studet par referre, praesens absensque idem erit.
(A. I, sc. I, vv. 72—73)

L'auteur avait l'intention d'être très convaincant, en employant une telle série de sentences. Au fond, dans la dernière sentence, nous pouvons distinguer: une sentence proprement dite (v. 72) et deux expressions proverbiales (v. 73) qui font corps commun avec elle.

8. La dernière sentence du monologue de Micion représente en même temps la conclusion de son credo éducatif. Il exprime avec netteté le principe de l'adhésion spontanée, consciente, aux méthodes d'éducation et il blâme l'éducation basée sur la tyrannie *(alieno metu*, v. 75):

Hoc patrium est, potius consuefacere filium
Sua sponte recte facere quam alieno metu;
Hoc pater ac dominus interest; Hoc qui nequit
Fateatur nescire imperare liberis.
(A.I, sc. I, vv. 74—77)

Il est vrai que la sentence proprement dite est formée par les vers 74—75; le reste est la conclusion de l'idée (vv. 76—77).

9. Déméa est alarmé et indigné *(senex iratus)* par le nouveau forfait d'Eschine, qui est commenté par tout le monde: Eschine est entré de force dans un logis, il a roué de coups le maître de la maison et a enlevé la femme qu'il aimait. Déméa accuse Micion d'avoir consciemment contribué à la corruption d'Eschine; aux lamentations de Déméa, prévues d'ailleurs par Micion (« j'imagine qu'à son habitude il va chercher querelle », vv. 79—80), ce dernier réplique:

Homine imperito numquam quicquam iniustiust,
Qui nisi quod ipse fecit nihil rectum putat.
(A.I, sc. II, vv. 98—99)

Cette accusation assez directe d'étroitesse et d'ignorance visant Déméa est de nature à rendre suspicieux celui-ci *(quorsum istuc?* v. 100), ce qui oblige Micion à donner de plus amples explications (v. 100 et suiv.).

10. Son esprit objectif, compréhensif et conciliant se révèle aussi dans la sentence qui suit. En constatant l'état de corruption d'Eschine, Déméa essaie d'étendre son autorité sur celui-ci également, mais Micion n'est pas disposé à accepter. Déméa se résigne alors, non sans prévenir Micion des conséquences d'une telle éducation (« L'autre, le tien, s'apercevra de lui-même plus tard », vv. 139—140). Après la sortie de scène de Déméa, Micion, pensif, reconnaît une part de vérité dans les paroles de Déméa:

Nec nihil neque omnia haec sunt quae dicit tamen;
(A.I, sc. II, v. 141)

Ensuite, il avoue l'inquiétude que lui causent les méfaits d'Eschine.

11. Le proxénète Sannion, malmené par Eschine, se plaint, faisant usage du procédé appelé *quiritatio* (l'appel aux concitoyens)[13]. Les excuses d'Eschine ne pourront lui faire oublier « l'injure »:

Neque tu uerbis solues umquam quod mihi male re feceris
(A. II, sc. I, v. 164)

12. Et voici la phrase par laquelle Sannion, tout étourdi encore à cause des coups, commence ses lamentations en monologuant:

...Pro supreme Iuppiter!
Minime miror qui insanire occipiunt ex iniuria.
(A. II, sc. I, vv. 196—197)

13. Syrus, l'esclave rusé d'Eschine, essaie de convaincre le proxénète Sannion qu'une attitude plus complaisante et plus humble vis-à-vis d'Eschine lui aurait épargné coups et dommages, et l'invite à réfléchir:

Pecuniam in loco neglegere maxumum interdumst lucrum.
(A. II, sc. II, v. 216)

14. L'incrédulité de Sannion fait partie du métier:

...Ego spem pretio non emo.
(A. II, sc. II, v. 219)

15. Le début de la scène suivante n'a pas de liaison directe avec ce qui a été dit dans la scène antérieure. L'autre fils de Déméa, Ctésiphon, qui a été éduqué à la campagne, fait son apparition, troublé par l'immense service que son frère Eschine venait de lui rendre à ses risques, et les premiers mots qu'il prononce sont les suivants:

Abs quiuis homine, quom est opus, beneficium accipere gaudeas;
Verum enim uero id demum iuuat si quem aequomst facere is bene facit.
(A. II, sc. III, vv. 254—255)

éloge de l'aide donnée par les proches parents. Ctésiphon poursuit: *O frater, frater/Quid ego nunc te laudem?...* (V. 256 et suiv.)

---

[13] Cf. Bianco, *op. cit.*, p. 181.

16. A la vue d'Eschine, Ctésiphon a la meilleure occasion de lui exprimer sans tarder sa reconnaissance:

O mi germane! Ah uereor coram in os te laudare amplius,
Ne id adsentandi magis quam quo habeam gratum facere existimes.
(A. II, sc. IV, vv. 269—270)

17. Dans un dialogue entre Syrus et Déméa, ce dernier se montre indigné à la vue des fruits néfastes de l'irresponsable indulgence de Micion, et il va même jusqu'à prophétiser la ruine de son frère. Le rusé Syrus le flatte et exclame:

...O Demea!
Istuc est sapere, non quod ante pedes modost
Videre, sed etiam illa quae futura sunt
Prospicere...
(A. III, sc. III, vv. 385—388)

18. Déméa passe en revue les efforts qu'il a faits pour l'éducation de Ctésiphon. Encouragé par Syrus, qui veut au fond se débarrasser de lui et le renvoyer à la campagne, il est fier du comportement de son fils, éduqué selon ses principes:

...; denique
Inspicere tamquam in speculum in uitas omnium
Iubeo atque ex aliis sumere exemplum sibi.
(A. III, sc. III, vv. 414—416)

En tenant compte de tout ce qu'avait fait Ctésiphon — des actes pas terribles en soi, mais en tout cas complètement différents de ce que croyait son père — ce « et à prendre sur autrui exemple » nous apparaît ironique.

19. Après avoir appliqué avec humour aux esclaves de la cuisine les préceptes de Déméa pour son fils, Syrus s'excuse en tirant en même temps une conclusion emphatique:

Vt homost, ita morem geras.
(A. III, sc. III, v. 431)

Le commentateur Donatus[16] se demande à juste titre si par hasard le « proverbe » ne s'appliquerait pas aux amis, tout aussi bien qu'aux esclaves.

20. Un vieillard de la même tribu que Déméa, Hégion, ami et protecteur de Pamphila (la maîtresse d'Eschine) et de sa mère Sostrata, rencontre Déméa et lui raconte l'exploit d'Eschine. En apprenant la décision de Déméa d'aller trouver son frère, Hégion lui fournit un sujet de méditation:

Quam uos facillime agitis, quam estis maxume
Potentes dites fortunati nobiles,
Tam maxume uos aequo animo aequa noscere
Oportet, si uos uoltis perhiberi probos.
(A. III, sc. IV, vv. 501—504)

21. Pendant une discussion avec Ctésiphon, Syrus exclame:

Vah! Quam uellem etiam noctu amicis operam mos esset dari!
(A. IV, sc. I, v. 532)

[16] Cf. Otto, sous le titre *homo* et l'éd. Dziatzko-Kauer, p. 82, note ad v. 431.

— une idée originale, avec un élément surprise en soi: *etiam noctu*, bien que reprenant l'idée exprimée dans le vers antérieur par Ctésiphon: *Interdius; sed si hic pernocto, causae quid dicam Syre?* (v. 531).

22. Micion est décidé à réparer la faute commise par Eschine et il le fait savoir au vieil Hégion, le défenseur des droits de Pamphila. Après quoi il ajoute dans un esprit de justice et d'urbanité éclairée:

> **Nisi si in illo credidisti esse hominum numero qui ita putant**
> **Sibi fieri iniuriam ultro, si quem fecere ipsi expostules,**
> **Et ultro accusant.**
>
> **(A. IV, sc. III, vv. 594—596)**

23. Hégion est impressionné par la décision de Micion d'aller chez Sostrata pour réparer la faute d'Eschine et la réconforter dans son désespoir:

> **Omnes quibus res sunt minus secundae mage sunt nescio quo modo**
> **Suspiciosi; ad contumeliam omnia accipiunt magis;**
> **Propter suam impotentiam se semper credunt claudier.**
>
> **(A. IV, sc. III, vv. 605—607, cf. Ménandre, 8 Koerte)**

En approuvant la pensée de Micion et en prononçant cette phrase de portée générale, Hégion fait preuve de l'esprit d'observation et de la sagesse propres à un honnête conseiller de deux malheureuses.

24. Déméa, conseillé par Syrus, a inutilement erré à travers toute la ville à la recherche de son frère et il trouve finalement Micion qui venait de se séparer d'Eschine, dont il avait enfin autorisé le mariage avec Pamphila. Déméa est doublement indigné: à cause de l'enlèvement de la cantatrice, et à cause du déshonneur de Pamphila. En outre, il est irrité par l'attitude équivoque de Micion (Déméa ne connaît pas le véritable bénéficiaire du rapt). C'est pourquoi il suggère à Micion:

> **...Si non ipsa re tibi istuc dolet**
> **Simulare certe est hominis.**
>
> **(A. IV, sc. VII, vv. 733—734)**

25. Micion ne veut pas retirer la parole donnée à Eschine et déclare ne pouvoir rien changer à tout ce qui était arrivé: C'est le sort qui décidera; les hommes ont uniquement la possibilité de faire jouer leur ingéniosité pour chercher à modifier le Destin, selon leur intérêt:

> **Ita uitast hominum quasi cum ludas tesseris:**
> **Si illud quod maxume opus est iactu non cadit,**
> **Illud quod cecidit forte, id arte ut corrigas.**
>
> **(A. IV, sc. VII, vv. 739—741)**

Déméa lui répond par un jeu de mots ironique: *Corrector nempe!* (v. 742).

26. Autre motif d'indignation pour Déméa: Ctésiphon, son fils, que lui-même a éduqué, fait la noce dans la maison de Micion. Furieux pour de bon, Déméa invoque le pacte initial selon lequel Micion aura soin uniquement d'Eschine, et Déméa seulement de Ctésiphon. Déméa est en même temps fâché, parce que c'est avec l'argent de Micion

que Ctésiphon avait son amante: pourquoi n'avait-il pas respecté la convention? Pour lui répondre, Micion fait appel à un vieux précepte pythagorique [15]:

...; nam uetus uerbum hoc quidemst,
Communia esse amicorum inter se omnia.
(A.V, sc. III, vv. 803—804)

27. Micion tient à préciser à Déméa que l'allocation des sommes nécessaires aux distractions des deux jeunes gens n'affecte pas sa bourse. Pour ce qui est du comportement des jeunes, Micion leur trouve des qualités morales personnelles et émet la sentence suivante:

...Multa in homine, Demea,
Signa insunt ex quibus coniectura facile fit,
Duo cum idem faciunt, saepe ut possis dicere:
« Hoc licet inpune facere huic, illi non licet. »
Non quo dissimile res sit, sed quo is qui facit.
(A.V, sc. III, vv. 821—825)

28. Continuant son exposé, Micion reconnaît que les enfants de Déméa ont des qualités visibles, parce que:

...; scire est liberum
Ingenium atque animum.
(A.V, sc. III, vv. 828—829)

29. Ensuite, Micion tranquillise Déméa, pour prévenir son éventuelle inquiétude, sa crainte de voir ses fils dissiper leur argent: ce défaut présumé des jeunes gens sera corrigé avec l'âge:

Ad omnia alia aetate sapimus rectius;
Solum unum hoc uitium adfert senectus hominibus:
Attentiores sumus ad rem omnes quam sat est;
Quod illos sat aetas acuet.
(A.V, sc. III, vv. 832—835; cf. Caecilius Statius vv. 28—29 R³, *Plocion*, et Térence, *Hecyra*, vv. 619—621)

30. Au début du cinquième acte, nous assistons au monologue de Déméa (semblable à celui de Micion, au commencement du premier acte) pendant lequel se produit la « conversion » entrevue au v. 835. Le relativisme de Déméa deviendra surprenant par la suite:

Numquam ita quisquam bene subducta ratione ad uitam fuit
Quin res, aetas, usus, semper aliquid adportet noui,
Aliquid moneat, ut illa quae te scisse credas nescias,
Et quae tibi putaris prima in experiundo ut repudies.
(A.V, sc. IV, vv. 855—858)

---

[15] Hieronym., *adv. Ruf.*, 3,39 (col. 566 Vale), chez Otto sous le titre *amicus*, L.

31. Dans le même monologue, Déméa explique son brusque changement d'attitude, avec l'intention de prévenir les spectateurs, étant donné qu'il n'avait rien entrepris. Mais il laisse entendre que le changement s'est déjà produit:

> ...Re ipsa repperi
> Facilitate nihil esse homini melius neque clementia.
> (A.V, sc. IV, vv. 860—861)

Ce qui est important, c'est que la généralisation s'est faite sur la base de son expérience personnelle *(Re ipsa repperi)* et de celle de son frère, comme le montrent les vers qui suivent.

32. Déméa s'habitue à être bienveillant (v. 896) et se comporte à l'égard de Syrus et de Géta, l'esclave de Sostrata, selon la nouvelle attitude qu'il s'est imposée. Son penchant pour la flatterie, qui lui répugnait avant, il se plaît maintenant à l'employer, et cela, même avec les esclaves, à la grande surprise de ceux-ci: c'est en cela que réside le comique de la scène:

> Nam mihi est profecto seruos spectatus satis
> Cui dominus cura est, ita ut tibi sensi, Geta.
> (A.V, sc. VI, vv. 893—894)

33. La transformation radicale de Déméa continue. Il prend même des initiatives: unir les deux familles en abattant la clôture qui les sépare; Micion se mariera avec Sostrata; Hégion recevra une propriété près de la ville. Et de surcroît, Déméa trouve une réponse inattaquable aux protestations de Micion: ses propres paroles:

> Bene et sapienter dixti dudum: « Vitium commune omniumst,
> Quod nimium ad rem in senecta attenti sumus ».
> (A.V, sc. VIII, vv. 953—954; cf. vv. 833—834)

34. Déméa réussit à convaincre Micion de promettre qu'il respectera toutes les recommandations qu'il lui avait faites. Bien que surpris de ce changement, c'est le tour de Micion d'être irrité. Puis, Déméa se montre très content de voir que, en se comportant d'après le nouveau système, tout se déroule comme il l'avait prévu. On se l'imagine en ricanant:

> Suo sibi gladio hunc iugulo...
> (A.V, sc. VIII, v. 958)

35. Etonné par les changements intervenus dans le comportement de Déméa et par leurs effets (le dernier, mais non le moins important, c'est d'avoir obtenu de Micion la promesse d'affranchir Syrus « avec sa femme » et de lui donner en plus de l'argent), Micion, incapable de résister davantage, rend les armes et lui demande ce qui a déterminé en lui ce changement et cette générosité. Déméa répond par une sentence, synthèse d'une thèse amère, expression au fond de son propre manque de confiance vis-à-vis de la prétendue magnanimité de ses prochains:

> Vt id ostenderem, quod te isti facilem et festiuom putant,
> Id non fieri ex uera uita neque adeo ex aequo et bono,
> Sed ex adsentando, indulgendo et largiendo, Micio.
> (A.V, sc. IX, vv. 986—988)

*

En procédant à l'analyse proprement dite, nous pourrons distinguer dans *Adelphoe* différentes catégories de groupes gnomico-parémiologiques, selon les différents critériums de *classification :*

— Ce que nous avons présenté ci-dessus forme, du point de vue *gnomologique*, la catégorie des *sentences proprement dites*, créées ou mises en circulation par Térence. Ainsi que nous le précisions au début, les *proverbes proprement dits* ne font pas expressément l'objet de cette étude. Il faut quand même remarquer le grand nombre de proverbes proprement dits, d'expressions proverbiales ou de références aux unités parémiologiques [16] en circulation avant Térence, dont les plus connus sont:

Domi habuit unde disceret (Syrus, v. 413)
Cum feruit maxume, tam placidum quam ouem reddo (Syrus, v. 534)
Lupus in fabula (Syrus, v. 537)
Quid! Credebas dormienti haec tibi confecturos deos? (Micio, v. 693)
ipsa si cupiat Salus
Seruare prorsus non potest hanc familiam (Déméa, vv. 761—762)
Tam excoctam reddam atque atram quam carbost (Micio, v. 849).

Il est intéressant de noter que les deux grandes catégories se retrouvent dans certaines sous-catégories de sentences ci-dessus présentées. Il s'agit de quelques *sentences* proprement dites *qui incluent des proverbes ou des expressions proverbiales*, dans les vers 28—31, 72—73, 386—388, 414—416 et 739—741, ainsi que des *sentences contenant des allusions aux expressions proverbiales* connues, dont *la forme* a été *modifiée* par Térence, par exemple les vers 803—804 ou v. 958 (voir plus haut).

— Du point de vue des différents *domaines* de la réalité, la catégorie qui nous intéresse (les sentences proprement dites) concerne d'importants problèmes. Les plus usités selon leur fréquence sont: l'éducation (vv. 57—58, 64—67, 69—71, 72—73, 828—829), les relations parents-enfants (vv. 28—31, 55—56, 74—77), l'homme (vv. 98—99, 431, 821—825), la vie humaine (vv. 739—741, 855—858), la vieillesse (vv. 832—835, 953—954), l'amitié (vv. 532, 803—804) et l'affabilité (vv. 860—861, 986—988).

— Quant au *contenu philosophique* [17], la plus grande partie des sentences des comédies de Térence est à rattacher aux thèmes de la philosophie « populaire », « banale »,

[16] Il existe 26 unités de ce genre ou groupes parémiologiques, à savoir dans les vers: 11 (uerbum de uerbo), 161 (Leno ego sum), 163 (huius non faciam), 188 (Leno sum, fateor, pernicies communis adulescentium), 203 (de argento somnium), 228 (Inieci scrupulum homini), 229 (in ipso articulo), 233 (refrixerit res), 369 (Disrumpor), 403 (Metui ne haereret hic), 413 (Domi habuit unde disceret), 470 (Persuasit nox amor uinum adulescentia), 534 (tam placidum quam ouem reddo), 535 (facio te apud illum deum), 537 (Lupus in fabula), 622 (habeas illam quae placet), 693 (Credebas dormienti haec tibi confecturos deos?), 701 (magis te quam oculos nunc ego amo meos!), 709 (Hicine non gestandus in sinu est?), 761—762 (ipsa si cupiat Salus, / Seruare prorsus non potest hanc familiam), 849 (Tam excoctam reddam atque atram quam carbost), 903 (Qui te amat plus quam hosce oculos), 915 (ille Babylo), 935 (asine), 943 (Vis est haec quidem), 990 (iusta iniusta), chez Otto respectivement sous les titres: uerbum 2, leno, as 1, pestis, somnium (Dziatzko-Kauer, p. 58, n.ad vv. 203 et 229), calidus 1, rumpere, aqua 12, domus 2, uinum 4, ouis 2, deus 5, lupus 10, habere 4, dormire 2, oculus 1, sinus 1, Salus, carbo 1, Babylo, asinus 1, uis, iustus, ius 2, aequus 1.

[17] L'article de J.-M. Croisille, *Lieux communs, sententiae et intentions philosophiques dans la Phèdre de Sénèque*, dans REL, XLII, 1965, pp. 276—301, distingue pour la tragédie *Phèdre*: 1) des thèmes de philosophie populaire, à tendance épicurienne, 2) des thèmes à caractère nettement stoïque et 3) la morale implicite de la pièce.

« du bon sens »[18]. Ces sentences représentent la monnaie courante de l'auteur dans la confrontation avec les spectateurs, l'équivalent accessible de la philosophie systématique. Mais il existe aussi — et surtout dans *Adelphoe* — des sentences où l'on peut reconnaître *des thèmes appartenant à une certaine école philosophique*. Ainsi, par exemple, les nombreuses réflexions de Micion représentent sa ligne de conduite épicurienne[19]. On sait, d'ailleurs, que la comparaison avec le jeu de dés, dans les vers 739—741, a été faite d'abord par Platon, tandis que les vers 803—804 représentent un ancien précepte pythagorique[20].

— Selon leur *structure linguistique*, les sentences peuvent être groupées en: 1) structures *bimembres* (binaires), les plus nombreuses peuvent avoir une prédication affirmative ou oppositionnelle (par ex., v. 141 ou 431), puis, dans l'ordre de l'importance, 2) structures *complexes* avec éléments déterminatifs (par ex., vv. 855—858), 3) structures *monomembres*, avec prédication affirmative (vv. 734, 804, 828—829) et négative (v. 219), et, rarement, 4) structures *trimembres* (ternaires)[21] avec éléments déterminatifs accumulés (par ex., vv. 832—835; cf. aussi les vers 821—825).

*

En prenant comme point de départ les observations en marge des sentences d'*Adelphoe* (indépendamment des modèles et de l'originalité) et incluant dans la sphère de nos préoccupations les autres comédies de Térence ou les comédies d'autres poètes dramatiques de différentes époques, nous avons étudié certaines questions qui pourraient intéresser *la comédie de caractère en général*.

a) *Les personnages*. Il n'est pas difficile d'observer que la plupart des personnages de Térence qui prononcent des sentences sont âgés[22]. Le caractère essentiellement réflexif des personnages de Térence, en comparaison avec la vivacité scénique et l'effervescence cérébrale des personnages de Plaute[23], les problèmes généraux examinés dans *Adelphoe* réclament une certaine expérience de vie qui confère aux observations faites un caractère plus naturel. Il n'est pas étonnant de voir que les sentences émises par les vieillards sont révélatrices, ne serait-ce que par leur nombre. Nous constatons, dans l'ordre de la fréquence, pour Micion: 16 sentences, Déméa: 8, l'esclave Syrus: 4, Sannion: 3. Le jeune Ctésiphon généralise aussi conformément aux circonstances, dans les vers 254—255 et 269—270.

Nous retrouvons la même proportion et répartition numérique et nominale en ce qui concerne les proverbes proprement dits (Déméa, Sannion, Syrus, Micion).

---

[18] Consulter: Alain Michel, *Eclectisme philosophique et lieux communs: à propos de la diatribe romaine*, dans *Hommage à Jean Bayet*, Bruxelles-Berchem, 1964, pp. 485—494.

[19] Cf. D. Evolceanu, *Istoria literaturii latine*, vol. I, *Literatura latină arhaică*, Bucureşti, 1899, pp. 105—106.

[20] Voir Otto, sous les titres *tessera* 1 et *amicus* 1.

[21] La terminologie et la classification ont été prises dans l'article de Sanda Golopenţia-Eretescu, *La structure linguistique des proverbes équationnels*, dans Cahiers de linguistique théorique et appliquée, II, 1965, pp. 63—69.

[22] Dans *Adelphoe*, Micion a 65 ans, cf. v. 938: « Ego nouos maritus, *anno* demum *quinto et sexagesimo* », et Déméa est encore plus âgé, cf. v. 881: « id mea minime re fert, qui *sum natu maxumus* », et l'éd. Dziatzko-Kauer, Einführung, p. I, n. 2. Syrus, l'esclave d'Eschine (cf. vv. 562—563), et Hégion (cf. vv. 605—607), sont également vieux.

[23] Voir le traité collectif: *Istoria literaturii latine*, vol. I, Bucureşti, 1964 (dans l'étude: *Publius Terentius Afer*, de Mihai Nichita, pp. 159—194), pp. 183—184.

b) *Le lieu.* Du point de vue du *lieu dans l'économie de la pièce*, les sentences sont prédominantes dans les parties *expositives* de la comédie; elles sont accumulées dans le monologue de Micion de premier acte, sc. I, dans le dialogue Micion-Déméa (A. V., sc. III) et dans le monologue de Déméa (A. V, sc. IV). Du reste, nous considérons que ce n'est pas par hasard, mais pour attirer l'attention du public ou pour lui arracher son approbation qu'une grande partie des sentences se trouvent dans des endroits favorisés: commencement absolu (vv. 254—255, A. II, sc. III; vv. 855—858, A.V, sc. IV) ou relatif de scène (vv. 269—270, A. II, sc. IV; vv. 594—596, A. IV, sc. III; vv. 893—894, A. V, sc. VI), fin absolue (vv. 74—77, A. I, sc. I) ou relative de scène (vv. 501—504, A. III, sc. IV; vv. 605—606, A. IV, sc. III; vv. 986—988, A. V, sc. IX).

En procédant de la même façon, Molière, dans *Les femmes savantes*, commence, par exemple, la cinquième scène du deuxième acte par les jugements sentencieux, de source gnomique, de Martine:

> ... Hélas ! l'on dit bien vrai,
> Qui veut noyer son chien l'accuse de la rage;
> Et service d'autrui n'est pas un héritage.

Dans les passages de *développement* proprement dit de l'action (par ex., entre les vers 269—385 ou 607—733), là où elles n'auraient pas de sens, les sentences n'apparaissent pas. Dans le même ordre d'idées, les sentences sont fréquentes tant que durent les passages d'intensité émotionnelle. Vers la fin de la pièce, quand la tension diminue, les sentences manquent presque complètement; ce n'est pas le cas des proverbes.

c) *La fonction.* On sait que les pièces de Térence n'ont pas connu une popularité immédiate parmi les contemporains, habitués à la verve contagieuse de Plaute. Si Térence ne poursuivait pas les mêmes effets que Plaute, il devait néanmoins utiliser des procédés qui n'étaient pas nécessairement différents, et tout au moins les doser d'une autre manière. Les jugements sentencieux dont les personnages de Térence nourrissent leurs spectateurs s'avèrent être un procédé conscient. Dans l'intention de l'auteur et dans la réalisation concrète, ces jugements ont un triple rôle:

c 1) *La fonction de captation.* La sentence représente d'abord *un moyen de retenir l'attention.* La sentence et le proverbe sont pour Térence — qui était conscient de l'atmosphère dans laquelle étaient représentées ses pièces — un effort *vers la popularité*, et pas seulement un procédé quelconque, emprunté à ses prédécesseurs.

Au moyen des sentences et des proverbes, Térence essaie de gagner le public, de répondre à son goût et de se placer à son niveau. *Moyen de conviction* et utilisée comme tel par Térence, la sentence devient en même temps un procédé de rhétorique.

Le langage sentencieux, le style gnomique réalisent en soi, par définition, un rapprochement avec les interlocuteurs. Les anciens étaient particulièrement sensibles et réceptifs à cet aspect. Les sentences contiennent des combinaisons de mots, des images qui suscitent *l'intérêt* et créent la chaleur indispensable à la cérémonie histrionique du jeu.

D'autre part, le message de la sentence trouve *plus facilement* un écho dans les moments de tension dramatique. C'est pourquoi, selon nous, Térence a instinctivement utilisé les sentences en de tels moments.

Dans le contexte, la sentence est la manifestation d'un état d'esprit qui pousse à vouloir s'exprimer sans retard. Bien que préméditée par l'auteur et habilement placée à la place voulue, elle doit apparaître comme un *réflexe associatif*, et non pas comme

quelque chose de forcé, d'artificiel, d'extérieur [24]. La sentence doit entraîner chez le spectateur son approbation, son consentement *complice*.

De la même façon, quand sur la scène un argument supplémentaire devient nécessaire dans une confrontation d'opinions, on emploie la sentence comme *moyen* décisif *pour convaincre* la partie adverse. Un exemple éloquent nous est fourni par le passage de la comédie d'Aristophane Σφῆκες (Les Guêpes) vv. 779—784, dans lequel Bdélycléon, fils du plaideur maniaque Philocléon, essaie de convertir son père à la vie domestique:

ΦΙ. Πῶς οὖν διαγιγνώσκειν καλῶς δυνήσομαι
ὥσπερ πρότερον τὰ πράγματ' ἔτι μασώμενος;
ΒΔ. Πολλῷ γ'ἄμεινον· καὶ λέγεται γὰρ τουτογί
ὡς οἱ δικασταὶ ψευδομένων τῶν μαρτύρων
μόλις τὸ πρᾶγμ' ἔγνωσαν ἀναμασώμενοι.
ΦΙ. Ἀνά τοί με πείθεις...

Lorsqu'il prononce la sentence, le sujet émetteur (le personnage) est donc sous l'effet d'une impulsion affective, généralement très puissante. Mû par le désir *de ne pas être seul, de communiquer* d'une façon ou d'une autre cet état affectif, l'orateur sent le besoin de le présenter au sujet ou aux sujets récepteurs, en faisant appel à *une expérience commune*. Ce problème est lié à la psychologie de la transmission du message.

c 1 a) *L'appel au lieu commun*. Dans la conversation *ad rem*, pour accentuer certaines idées qu'on ne veut pas présenter avec emphase [25], pour établir en dernière instance une atmosphère d'intimité spirituelle qui règne au cours du spectacle, les personnages recourent aux développements gnomiques [26], ils énoncent des vérités depuis longtemps établies, mais sous une forme qui semble être inspirée par le moment où elles sont exprimées.

Dans ces moments de relative tension, le personnage en cause sent le besoin d'avoir un point d'appui, une base de départ ou une plate-forme à atteindre; c'est *le lieu commun*, la sagesse quasi-stéréotypée par une expérience séculaire. (On croyait, par exemple, dans l'Antiquité que les contes d'Esope ou ceux sybaritiques dérident le front des juges. Dans la même comédie « Les Guêpes », le jeune Bdélycléon conseille à son père Philocléon (v. 1259) d'employer ce procédé en guise d'argumentation au procès. Le vieillard adopte l'optique de son fils, il suit *ad litteram* toutes ses recommandations et raconte, à deux reprises, une fable ésopique (vv. 1401—1405) et une sybaritique (vv. 1431—1440), et commence même la troisième qu'il ne finit pas, dans le vers 1446, *pour convaincre* deux personnes qu'il avait lésées et qui le poursuivaient devant le tribunal, donc afin d'*aplanir un conflit* en faisant appel au fond humain commun.)

La sentence refuse l'image métaphorique plastique, mais accepte le moule de la comparaison en tant que lieu commun, à savoir la structure-modèle. La plasticité du proverbe est remplacée ici par l'acuité, par l'apparente vérité de la réflexion, qui ont la même force émotionnelle que la métaphore des proverbes.

[24] Cf. M. Nichita, *ibid.*, p. 187.

[25] Evolceanu *(op. cit.*, p. 108) remarque le manque d'ostentation de Térence à soutenir certaines thèses morales: « Térence est un moraliste tout aussi discret que Molière ».

[26] Selon Croiset (A. et M., *Hist. de la litt. grecque*, tome III, IIe édition, Paris, 1899, pp. 630—631) les développements gnomiques de Ménandre peuvent être considérés comme des lieux communs.

Une sentence prononcée par un personnage nous fait mieux comprendre son point de vue. L'apparence de *véracité* de la vérité générale exprimée dans la sentence est accessible à tout le monde; c'est cette vérité qui pousse le récepteur à accepter sans réserves, au moment de la transmission, le point de vue de l'émetteur.

Le procédé de Térence qui — selon l'exemple de Ménandre et d'Euripide — fait appel aux *idées acceptées*, au lieu commun, mais — comme Ménandre — les revêt d'un « air de nouveauté » et de chaleur humaine [27] pour *instruire* et pour *capter* en même temps, sera repris à l'époque de Cicéron comme un procédé visant à universaliser les « thèses », à rapprocher les philosophies stoïque et épicurienne, étant donné que ce rapprochement existe dans la nature même de l'homme [28].

c 2) *La fonction moralisatrice.* Bien que Térence ne soit pas un moraliste « déclaré » (voir la note n° 25), dans son processus de création le déroulement psychologique de l'action devait concorder avec l'intention moralisatrice initiale.

Prononcées par les personnages, les sentences sont des *rudiments de philosophie* que le poète se permet d'employer pour *véhiculer ses idées morales*, qu'il ne pouvait présenter que sous cette forme au spectateur romain de culture moyenne, lequel venait voir une comédie non pas pour se faire endoctriner, mais pour suivre le jeu des contrastes comiques avec lesquels il était habitué par le spectacle de Plaute. Térence n'offre pas de contrastes scéniques brutaux, mais de la finesse et des nuances, une sincérité et une vérité [29] exemplaires.

Térence ne se caractérise pas par un comique trop ostentatif; il possède par contre l'art de la confession (dialogue et monologue). Les sentences s'intègrent d'une manière naturelle [30] dans le déroulement de la pièce. Mais c'est le fait d'avoir dépassé leur caractère difficile, essentiellement pédant qui nous permet d'entrevoir le travail et l'élaboration méticuleuse des pièces.

c 3) *La fonction caractérologique.* Les sentences sont aussi un moyen de caractérisation implicite ou explicite des personnages [31]. Ce n'est pas par hasard que les préceptes de Micion sont exprimés par des sentences (A. I, sc. I, etc.) et que Déméa emploie à son tour les préceptes de Micion pour le combattre par ses propres armes (v. 958). Nous pouvons en trouver de nombreux exemples dans les autres comédies de Térence [32]; l'un des plus significatifs nous semble être l'autocaractérisation et en

---

[27] Cf. Croiset, *ibid.*, pp. 629—630.

[28] Voir A. Michel, *art. cit.* plus haut n. 18, pp. 488—492.

[29] « La sincérité est *communicative*. Ce que l'artiste a vu, nous ne le reverrons pas, sans doute, du moins pas tout à fait de même; mais s'il l'a vu pour tout de bon, l'effort qu'il a fait pour écarter le voile s'impose à notre imitation. Son œuvre est un exemple qui nous sert de leçon. Et à l'*efficacité* de la leçon se mesure précisément *la vérité* de l'œuvre. La vérité porte donc en elle *une puissance de conviction*, de *conversion* même, qui est la marque à laquelle elle se reconnaît » (Henri Bergson, *Le rire. Essai sur la signification du comique*, Paris, 1908, pp. 166—167).

[30] Cf. M. Nichita, *op. cit.*, p. 187.

[31] Voir les vers 594—596 (Micion) et passim; cf. aussi M. Nichita, *op. cit.*, pp. 181—182: « Le caractère réflexif des personnages de Térence impose comme méthode spécifique pour leur *caractérisation*, l'analyse psychologique directe » (p. 181). « La description permanente des états psychologiques établit l'évolution du personnage dans la succession des moments » (p. 182). Ménandre utilise aussi la caractérisation gnomique des personnages, comme par exemple celle du parasite de la comédie *Dyscolos*, voir Mihai Nasta, *Caracterele în comedia Dyscolos*, dans Studii Clasice VIII, 1966, pp. 261—275.

[32] *Autocaractérisation explicite: Andria*, vv. 60—61, A. I, sc. I (Sosia), v. 194, A. I, sc. II (Dauos), v. 636, A. IV, sc. I (Charinus); *Heaulon.*, v. 77, A. I, sc. I (Chremes), etc. *Caractérisation explicite* ou *implicite* des autres personnages: *Hecyra*, vv. 343—344. A. III, sc.

même temps la caractérisation du soldat Thrason par le parasite Gnathon:

> Est genus hominum qui esse primos se omnium rerum uolunt,
> Nec sunt; hos consector, hisce ego non paro me ut rideant,
> Sed eis ultro adrideo et eorum ingenia admiror simul;
> Quidquid dicunt, laudo; id rursum si negant, laudo id quoque;
> Negat quis: nego; ait: aio; postremo imperaui egomet mihi
> Omnia adsentari; is questus nunc est multo uberrimus.
> (*Eunuchus*, A. II, sc. II, vv. 248—253)

Il est intéressant de noter que la sentence peut aussi servir de fine *parodie* à l'adresse des procédés traditionnels de la comédie. Ainsi, par exemple, dans la comédie de Ménandre, *Dyscolos*, le jeune Sostratos émet, de façon paradoxale, une série de sentences dans un véritable logos qu'il tient à son père Callippide, (A. V, sc. I, vv. 797—817).

d) *Effets de style.* Dans la comédie *Adelphoe* on voit apparaître une série de procédés stylistiques, intimement liés à l'utilisation de sentences, nombreuses et variées:

0 *Procédés stylistiques: allitération* (vv. 57—58: *li*beralitate *li*beros, v. 197: *Mi*nime *mi*ror, vv. 501—504: *uo*s *uo*ltis *p*erhiberi *p*robos, vv. 856—858: *a*liquid *a*dportet, . . . *p*utaris *p*rima, v. 893: *s*eruos spectatus *s*atis, v. 954: *s*enecta . . . *s*umus, v. 958: *s*uo *s*ibi, cf. *Heauton.*, v. 209: *con*silia *con*sequi *con*similia, *Andria*, v. 691: *qu*ibus *qu*idem *qu*am . . . *qui*esci . . . *qui*esset), *répétition* (vv. 74—77: Hoc patrium est. . . hoc . . . interest. . . hoc. . . nequit, vv. 594—596: si. . . si. . . ultro . . . ultro, vv. 832—835: omnia. . . omnes. . . sat. . . sat, cf. vv. 855—858; *multiples éléments de négation:* vv. 98—99: *im*perito. . . *in*iustiust. . . nisi. . . nihil, pour souligner non pas l'ignorance de Déméa, mais aussi son refus obstiné de comprendre les actions des autres, cf. le vers 141), *encadrement symétrique du vers*, au commencement et à la fin — les endroits les plus favorables — d'éléments qu'on accentue et qui donnent du relief à l'idée: vv. 75—77: Sua sponte. . . alieno metu, v. 216: Pecuniam. . . lucrum, v. 804: Communia. . . omnia, v. 861: Facilitate. . . clementia).

00 *Figures de style: gradation* (vv. 386—388, du concret vers l'abstrait: ante pedes. . . futura. . . uidere. . . prospicere, cf. vv. 832—835), *contrastes antithétiques* (vv. 855—858: bene subducta. . . aliquid. . . noui, scisse. . . nescias, prima. . . repudies), *comparaison* (dans une construction symétrique étendue: vv. 739—741), *ironie* (vv. 386—388), *exclamation* (vv. 269—270).

000 *Constructions préférées: constructions symétriques*, réalisées par la reprise de certaines conjonctions ou mots corrélatifs (vv. 28—31: si. . . si, quae. . . quae, cf. vv. 164, 414—416, 431: Vt. . . ita, cf. vv. 501—504, 986—988), *formule stéréotype de début* avec *nam* (ou avec autre conjonction, pronom démonstratif ou anaphorique) — *qui* (ressemblant aux formules de spécification des textes de loi: vv. 55—56, 64—67, 69—71, 893—894, cf. *Andria*, vv. 93—95, 629—630, *Hecyra*, vv. 343—344, 742, *Heauton.*, vv. 282—284, 300—301, *Eunuchus*, vv. 57—58, 399—400, *Phormio*, vv. 246, 771, etc.), *amplifications*, parenthèses et accumulations au schéma logique simple de la sentence (justifiées par l'expression familière: vv. 72—73, 254—255, 605—607, 821—825, 855—858), groupes *incidents* elliptiques, ayant pour rôle de restreindre la

---

II (Parmeno), v. 742, A. V, sc. I (Bachis), v. 810, A. V, sc. III (Bachis); *Heauton.*, vv. 503—505, A. III, sc. I (Menedemus), vv. 921—923, A. I, sc. I (Menedemus), etc.

valeur générale de la sentence à la situation donnée (vv. 64—67), placement d'un *mot en position forte* (commencement de sentence) en modifiant la topique (vv. 733—734, 828—829).

La versification des sentences ne diffère point de la versification de la pièce.

Insuffisances de style: Nous observons qu'une sentence peut être précédée ou non d'une partie préparatoire, d'une introduction explicite ou implicite. Quand la sentence n'est pas précédée d'une telle introduction, et surtout si elle est lapidaire, *l'effet* sera évidemment surprenant et plus fort. Ainsi, par exemple, les sentences du début de la scène (voir b).

On a observé que, du point de vue de la *perspective fonctionnelle*, dans la proposition ou les propositions qui forment la sentence ce n'est pas le « thêma » (l'élément qui contient le point de départ) qui a l'importance majeure, mais surtout le « rhêma » (l'élément qui fournit la nouvelle information)[33].

Les éléments déterminatifs, en quantité excessive, diluent quelquefois l'expression concise, propre aux gnômaï, au détriment de l'élément surprise et de la mémorisation, en d'autres termes ils empêchent le succès et la diffusion de la sentence respective (par ex., les vers 501—504). Même les expressions moins concentrées contiennent des observations profondes, par exemple, *Heauton.*, vv. 282—284 (Syrus, A. II, sc. II: Nam ea res dedit tum existimandi copiam / Cottidianae uitae consuetudinem, / Quae cuiusque ingenium ut sit declarat maxume). Le manque relatif de concision de la forme est compensé par la concision de la pensée.

Térence semble aussi s'éloigner du style urbain, mais seulement dans des circonstances tout à fait exceptionnelles (v. 171: Eschine à Sannion: « Ne mora sit, si inuenerim, quin pugnus continuo in mala haereat »).

Donc, du point de vue stylistique, les sentences « s'intègrent » organiquement « dans l'harmonie de l'ensemble de la forme artistique »[34]. On retrouve la même intégration dans l'ensemble quand les sentences et les proverbes sont *combinés* (voir plus haut page 14 les cinq exemples) ou se suivent de près (par exemple, le vers 532 = sentence, 533 = proverbe).

c) *Le succès des sentences de Térence* s'oppose de façon frappante à l'insuccès immédiat et toujours relatif de ses pièces. Il est suffisant de mentionner le grand nombre de maximes de l'époque moderne qui ont leur origine[35] dans Térence ou ont été mises en circulation par celui-ci et sont entrées dans le circuit du lieu commun, des mots célèbres par la concision formelle et la clarté de l'idée: *Adelphoe*, v. 804: Communia esse amicorum inter se omnia, 958: Suo sibi gladio hunc iugulo; *Andria*, v. 61: nequid nimis, 68: Obsequium amicos, ueritas odium parit, 126: Hinc illae lacrumae, 164: Mala mens, malus animus, 194: Dauos sum, non Œdipus, 309: Facile omnes, cum ualemus, recta consilia aegrotis damus, 555: Amantium irae amoris integratiost, 636: Proxumus sum egomet mihi, 778—779: Fallacia / Alia aliam trudit, 805: Vt quimus, aiunt, quando ut uolumus non licet; *Hecyra*, v. 461: Vixit, dum uixit, bene; *Heauton.*, v. 77: Homo sum: humani nihil a me alienum puto, 341: Non fit sine periclo facinus magnum nec memorabile, 796: Ius summum saepe summa est malitia, 981: Modo liceat uiuere, est spes. . ., 1058—1059: Haec dum incipias, grauia

[33] Cf. B. Ilyish, *The Structure of Modern English*, Moscow-Leningrad, 1965, p. 374.

[34] M. Nichita, dans l'œuvre citée, p. 187.

[35] « Son œuvre marque vraiment le début, à Rome, de cette littérature morale, issue du « connais-toi toi-même » de Socrate et qui a pour objet l'homme et la vie », Albert Grenier, *Le génie romain*, p. 204.

sunt / Dumque ignores ; ubi cognoris, facilia ; *Eunuchus*, v. 476: Tacent: satis laudant, 732: Sine Cerere et Libero friget Venus, 812—813: noui ingenium mulierum: / Nolunt ubi uelis, ubi nolis, cupiunt ultro, 832: ouem lupo commisisti; *Phormio*, v. 139: In me omnis spes mihi est, 203: fortis fortuna adiuuat, 265: Vnum cognoris: omnis noris, 346: Prima coitiost acerrima, 454: Quot homines, tot sententiae; suos cuique mos, 575: Senectus ipsa est morbus.

Nous ne devons pas oublier que, malgré leur insuccès [36], ses comédies nous sont parvenues intégralement — ce qui est rare pour l'Antiquité. Cela n'est pas dû au fait que le poète a peu écrit, mais au fait que son œuvre a été considérée — surtout en matière de style — comme étant d'une *pureté classique*.

La comédie *Adelphoe* a été reprise deux fois [37], en raison de sa perfection artistique, du soin avec lequel l'intrigue est conduite, et de son accessibilité. En offrant aux spectateurs des sentences en style populaire, concises, facilement mémorables, frappantes par leur véracité, le poète poursuivait le même but: gagner les cœurs [38], établir une communion affective.

f) *Comparées à Plaute* et à la différence de celui-ci, les pièces de Térence se caractérisaient par un contrôle réfléchi des sentiments, une sage exhortation, de la mesure.

Nous retrouvons des observations morales lapidaires même dans Plaute. En voici quelques exemples:

multa sunt *mulierum* uitia, sed hoc e *multis maxumumst*,
quom sibi nimi 'p l a c e n t minu' que addunt operam uti p l a c e a n t uiris.
(*Poenulus*, A.V, sc. IV, vv. 1203—1204),

miser homo est ipse sibi quod e d i t q u a e r i t et id a e g r e i n u e n i t,
sed ille *miserior* qui et a e g r e q u a e r i t et nihil i n u e n i t;
ille *miserrumumst*, qui quom e s s e cupit, ‹tum› quod e d i t non habet.
(*Captiui*, A. III, sc. I (au début), vv. 461—463)

Plerique homines, quos quom nihil refert *pudet*,
ubi *pudendum* est ibi eos deserit *pudor*,
quom usust ut *pudeat*...
(*Epidicus*, A. II, sc. I (au début), vv. 166—166a—167)

noui ego hoc saeculum moribus quibus siet:
malus bonum *malum* esse uult, ut *sit sui similis*;
(*Trinummus*, A. II, sc. II, vv. 283—284) [39]

En comparant de façon formelle les sentences de Térence et de Plaute, on peut constater que:

— Plaute est plus ostensiblement artiste, plus poète; ses sentences témoignent formellement d'un art *stylistique* plus évident. Les procédés utilisés, surtout l'allité-

[36] Plutôt *le manque de popularité*, explicable par la relation entre le contenu des pièces et la réalité contemporaine, par les caractères spécifiques du réalisme de Térence; 1. L'hellénisation réelle de la comédie *palliata*, 2. le manque d'esprit critique vis-à-vis de l'actualité sociale et, comme une conséquence esthétique, 3. le manque de vigueur du comique, cf. M. Nichita, *op. cit.*, p. 193.

[37] Difficilement datables, cf. RE, V A 1, col. 607. Les autres pièces ont été reprises chacune une fois.

[38] Il le déclare expressément dans le prologue d'*Eunuchus*, vv. 1—3: « S'il est quelqu'un qui s'applique à complaire au plus possible d'honnêtes gens et à en offenser le moins possible, notre auteur s'inscrit pour être de ceux-là. »

[39] On a utilisé les éditions de W. Lindsay *T. Macci Plauti Comediae*, Clarendon, Oxford, tome I—II, 1903—1910 et d'Alfred Ernout, Paris, Les Belles-Lettres, 1932—1938, tome I—IV.

ration et la répétition, sont maniés avec plus de sûreté et de routine, bien que ces procédés, comme nous avons eu l'occasion de le constater, soient aussi le fait de Térence (Pour les jeux de mots, cf., par ex., *Hecyra*, vv. 866—868: Placet non fieri hoc itidem ut in comoediis, / Omnia omnes ubi resciscunt. Hic quos par fuerat resciscere, / sciunt; quos non autem aequomst scire, neque resciscere neque scient.).

— Il est intéressant de noter que les sentences de Plaute, bien que réussies du point de vue stylistique, et point du tout négligeables quant à l'idée, *n'ont presque pas eu de prise*. Par contre, le succès des sentences de Térence dénote une assimilation profonde du style gnomique de Ménandre et, au fond, sa propre force de synthèse suggestive en une formule *dense*, *concise* et intériorisée, des vérités et des desiderata moraux ou ayant une signification pratique [40].

— Même dans les réminiscences de Plaute, l'expression de Térence est plus claire, plus saisissante, plus facile à retenir (comparez: Pl. *Captiui*, A. II, sc. II, v. 327 (Hegio): est etiam ubi profecto damnum praestet facere quam lucrum, à Tér., *Adelphoe* A. II, sc. II, v. 216 / (Syrus): Pecuniam in loco neglegere maxumum interdumst lucrum).

g) *L'influence de Ménandre* est de loin la plus forte [41]. Les correspondances, limitées seulement à la comédie Adelphoe sont suggestives: Tér., *Adelphoe*, vv. 57—58: ... Pudore et liberalitate liberos / Retinere satius esse credo quam metu; *Ménandre* (dans les ἄδηλα δράματα), Koerte 609 (730): ... οὐ λυποῦντα δεῖ / παιδάριον ὀρθοῦν, ἀλλὰ καὶ πειθοντά τι. *Ad.*, v. 197(8): Minime miror qui insanire occipiunt ex iniuria; Mén. (dans les 'Αδελφοὶ β'), Jaekel, Monost. 602: Οἴμοι, τὸ γὰρ ἄφνω δυστυχεῖν μανίαν ποιεῖ *Ad.*, v. 416: ex aliis sumere exemplum sibi; Mén., Jaekel Monost. 121: βλέπων πεπαίδευμ' εἰς τὰ τῶν ἄλλων κακά. A[2] *Ad.*, vv. 605—606: Omnes quibus res sunt minus secundae magis sunt nescio quo modo / Suspiciosi; Mén., (dans les 'Αδελφοὶ β'), Koerte 8(6): πρὸς ἅπαντα δειλὸν ὁ πένης ἐστί γὰρ, / καὶ πάντας αὐτοῦ καταφρονεῖν ὑπολαμβάνει cf. *Dyscolos*, A. II, sc. II, vv. 295—298, *Ad.*, v. 804: Communia esse amicorum inter se omnia; Mén., (dans les 'Αδελφοὶ β'), Koerte 10(9): Κοινὰ <γὰρ> τὰ τῶν φίλων cf. Monost. Urbin N2: Νόμιζε κοινὰ τὰ φίλων βάρη [42].

Térence ne transpose [43] donc pas textuellement la gnômé respective, mais la modifie et l'adapte au *moment*, à l'*ambiance psychologique*.

D'autre part, il serait faux de croire que les sentences de Térence doivent avoir nécessairement la brièveté des monostiques de Ménandre. Les gnômaï monostiques que nous connaissons représentent souvent des adaptations tardives [44] de sentences, qui étaient certainement *plus longues d'un vers* (voir l'exemple de *Dyscolos*).

Il est intéressant de remarquer qu'on trouve des correspondances avec Plaute *exclusivement* en matière de *proverbes* — donc, des sentences anonymes, d'origine très ancienne et transmises par la tradition: Tér., *Ad.*, v. 216: Pecuniam in loco neglegere maxumum interdumst lucrum; Pl., *Capt.*, v. 327: est etiam ubi profecto damnum praestet facere quam lucrum (cf. f) *Ad.*, v. 219: Ego spem pretio non emo; Pl., *Rud.*,

[40] Voir aussi Otto, *op. cit.*, Einführung, p. XXII.

[41] En ce qui concerne Ménandre, nous avons utilisé: M. Nastă, *art. cité*, n. 21.

[42] Pour la comparaison, on a utilisé: les éditions de Dziatzko-Kauer et de J. Marouzeau; Menandri *Sententiae*, Μενάνδρου γνῶμαι μονόστιχοι, éd. S. Jaekel, Leipzig, Teubner, 1964; l'article de N. I. Ştefănescu, *Gnomele monostihuri ale lui Menandru*, dans Studii Clasice II, Bucarest' 1960, pp. 127—141; A. Otto, *Sprichwörter der Römer* et M. Nasta, *art. cit.*

[43] Ce qui représente, du reste, un argument en plus pour l'*indépendance créatrice* manifestée par Térence vis-à-vis de son modèle, Ménandre: cf. Orazio Bianco, *op. cit.*, p. 198 et passim.

[44] Cf. N. I. Ştefănescu, dans Studii Clasice II, pp. 142—143.

v. 401: at ego etiam (sc. scio), qui sperauerint, spem decepisse multos, cf. Euripide, fr. 650 N. *Ad.*, v. 431: Vt homost, ita morem geras; Pl., *Most.*, v. 725: < ut homines sunt, ita > morem geras. *Ad.*, v. 958: Suo sibi gladio hunc iugulo, cf. Pl., *Amphitr.*, v. 269: hunc telo suo malitia a foribus pellere.

Si on voulait suivre *la filiation* des sentences dans la comédie, il faudrait partir des observations liées à la vie du paysan d'Hésiode[45], passer par Euripide, « excellent créateur de maximes »[46], professeur de Ménandre, poète gnomique par excellence, qui possède de hautes qualités de « moraliste satirique »[47] et devient à son tour pas tant le modèle de Plaute que celui de Caecilius Statius[48] et surtout de Térence.

Le filon latin[49] est continué par les poètes satiriques de l'époque impériale (Persius, mais surtout Juvénal et Martial) et deviendra plus tard avec Molière d'un art tout à fait comparable à celui d'Euripide.

Molière possède en même temps le talent de créer d'admirables maximes (en reproduisant ou en modifiant souvent des bribes de la sagesse populaire) et le génie comique. Il cumule ainsi ces deux qualités dont Plaute et Térence ne possédaient qu'une. Voilà quelques-unes de ses sentences: « Il faut, parmi le monde, une vertu traitable; / À force de sagesse, on peut être blâmable, / La parfaite raison fuit toute extrémité / et veut que l'on soit sage avec sobriété » (*Le Misanthrope*, A. I, sc. I, Philinte) et, quelques vers plus loin, après le développement des idées, la conclusion: « Il faut fléchir au temps sans obstination; / Et c'est une folie à nulle autre seconde / De vouloir se mêler de corriger le monde » — développée elle aussi dans quelques vers: « Tous les discours sont des sottises, / Partant d'un homme sans éclat: / Ce seraient paroles exquises / Si c'était un grand qui parlât » (*Amphitryon*, A. II, sc. I, Sosie); « Sur quelque préférence une estime se fonde / Et c'est n'estimer rien qu'estimer tout le monde ». (*Le Misanthrope*, A. I, sc. I Alceste); « L'hypocrisie est un vice à la mode, et tous les vices à la mode passent pour vertus! » (*Le Festin de pierre*, A. V, sc. II (Don Juan). — Toute la tirade qui suit est la *motivation* de cette nouvelle profession de foi du célèbre séducteur); Après avoir encaissé des coups d'Harpagon et de Valère, maître Jacques s'exclame: « Peste soit la sincérité! C'est un mauvais métier: désor-

[45] Considéré par les Grecs comme le véritable créateur des gnomes, cf. RE, Supplem. VI (col. 74—87), art. *Gnome*, col. 77. Il faut noter que dans *Adelphoe* transparaissent les idées de Ménandre sur les « différences qui s'accentuent entre la mentalité urbaine et le milieu rustique », cf. M. Nasta, l'*art. cit.*, p. 263. Pour les origines de la sagesse populaire exprimée en apophtegmes, on peut consulter: Jean Voilquin, *Les penseurs grecs avant Socrate, de Thalès de Milet à Prodicos* [2], Paris, 1964, Introduction, p. 10, et chap. I: *Les débuts de la réflexion morale et philosophique, Les sept sages*, pp. 23—28; Léon Robin, *La pensée grecque*, Paris, 1928, chap. I, pp. 21—29, et surtout p. 25.

[46] A. Frenkian, *Curs de istoria literaturii greceşti*, sec. V—IV î.e.n., Bucureşti, 1962, p. 345. Et voilà quelques exemples: Frg. 701 N[2]: Μοχθεῖν ἀνάγκη τοὺς θέλοντας εὐτυχεῖν. Frg. 164 N[2]: Ἄριστον ἀνδρὶ κτῆμα συμπαθὴς γυνή. Frg. 269 N[2]: Ἔρωτα δ'ἔστις μὴ θεὸν κρίνει μέγαν | καὶ τῶν ἁπάντων δαιμόνων ὑπέρτατον, | ἢ σκαιός ἐστιν ἢ καλῶν ἄπειρος ὤν | οὐκ οἶδε τὸν μέγιστον ἀνθρώποις θεόν.

[47] Croiset, *Hist. de la littér. grecque*, III, p. 680. Une grande partie des sentences de Térence ou des gnômai de Ménandre peuvent avoir été imitées ou modifiées librement d'après Euripide, cf. Studii Clasice II, *art. cit.*, p. 135.

[48] Cf. Orazio Bianco, *op. cit.*, p. 46: « [Caecilius Statius] precede Terenzio per la visione nuova e più cordiale della vita, per la ricerca dell'*ethos* nei personaggi et per la tendenza al motto e alla considerazione morale ».

[49] Ce n'est pas seulement dans la comédie que les raisonnements sentencieux font leur apparition à des moments d'intensité émotionnelle. Les tragédies de Sénèque offrent de nombreuses sentences, qui sont évidemment dans l'atmosphère tragique, par exemple: Haud quisquam ad uitam facile reuocari potest, / prohibere nulla ratio periturum potest, / ubi qui mori constituit et debet mori (*Phèdre*, vv. 264—266, cité encore par Croisille (voir n. 15), p. 288).

mais j'y renonce, et je ne veux plus dire vrai » (*L'Avare*, A. III, sc. VI ; cf. les célèbres raisonnements par voie détournée, de proche en proche, de Sganarelle (*Le Festin de pierre*, A. V, sc. II), caractéristiques de l'homme du peuple, sans éducation mais plein de bon sens, qui rappelle les esclaves de Plaute ou Sancho Panza) ; « Ceux de qui la conduite offre le plus à rire / Sont toujours sur autrui les premiers à médire » (*Le Tartuffe*, A. I, sc. I (Dorine). Dans les dix vers suivants se trouve développée et démontrée la maxime énoncée ; cf. Ménandre, *Dyscolos*, vv. 295—298, ou Térence, *Ad.*, vv. 98—99, 855—858 ou 415—416 (inspicere tamquam in uitas omnium / Iubeo, atque ex aliis sumere exemplum sibi — après quoi Déméa commence à démontrer son raisonnement *par des exemples;* Syrus, l'esclave d'Eschine, l'interrompt, en lui disant qu'il n'a pas le temps de l'écouter, parce qu'il a acheté du poisson et il craint qu'il ne s'altère. Par contre, il adopte lui-même et développe le précepte de Déméa, en l'appliquant ironiquement... à la cuisine).

Reprenons maintenant une idée esquissée plus haut (b), valable pour la comédie de caractère en général. De par l'endroit où elle est placée, la sentence ressemble à *la morale* des fables. Mais, tandis que la morale de la fable est le dénouement d'un petit drame, le point culminant et la solution de l'exemplification, la sentence est une sorte de *morale placée au commencement*, sans préambule, directement et de façon surprenante, et à la suite de laquelle peut venir l'argumentation de l'affirmation générale énoncée laconiquement dans la sentence.

Dans les deux cas, l'énonciation concise représente *un moment de tension* pour le récepteur, parce qu'on sollicite son attention pour approuver une vérité générale, après quoi suit un moment de détente, car, après la réception de cette vérité, celui qui réceptionne et celui qui transmet ont tous deux une sensation de relâchement.

Dans d'autres cas (par ex. *Ad.*, vv. 98—99 ou *Andria*, vv. 629—630), la généralisation faite dans les moments de tension jaillit comme une *conclusion naturelle* de certaines agitations graduées. En disant ce qu'il avait sur le cœur, le personnage devient philosophe.

h) — *Vis comica.* Térence fait preuve d'une délicatesse innée, qui l'aide à s'*approprier l'atmosphère* intime nécessaire à la comédie de caractère, mais qui ne peut quand même pas lui assurer l'adhésion totale du public romain. Ménandre, par contre, avait réussi à obtenir — dans d'autres conditions — les faveurs des Athéniens, grâce à son caractère chaleureux et direct.

— *La leçon de la pièce*[50]. En matière d'éducation, comme en toute autre forme de l'activité humaine, c'est *la mesure* qui est la ligne directrice. Les solutions extrêmes sont repoussées par la pratique de la vie.

La démonstration de Térence est basée sur les *exempla* (les personnages-caractères et les personnages en action) et sur *les maximes* énoncées par eux[51]. *Le comique scénique* naît lorsque entre ces *exempla* et *sententiae* intervient un léger décalage.

— *La source du comique.* Les situations ou les mots d'*Adelphoe* qui provoquent le rire sont relativement peu nombreux[52] ; de plus, ils font partie des procédés-type

[50] Cf. Croisille, *art. cit.*, p. 300.

[51] Cf. Croisille, *ibidem*, p. 301.

[52] Nous nous contentons d'indiquer les passages dans lesquels on sent une certaine *uis comica :* vv. 396—397 (Déméa), vv. 420—429 (Syrus), vv. 570—587 (Les fausses indications données par Syrus à Déméa pour l'éloigner) cf. 713—714, 757—762 (Déméa), 770—771 (Déméa-Syrus), 877—881 (Déméa), 882—942 et surtout vv. *930—942* (la transformation de Déméa), 974—977 (Déméa-Micion).

utilisés par les prédécesseurs: la fessée donnée à Sannio, le mariage « tandem » du final[53] (les jeunes d'une part, et de l'autre Micion et la mère de Pamphila), la conversion apparente de Déméa aux mœurs urbaines de Micion, le contraste entre les conseils sentencieux des vieux et les actions irréfléchies des jeunes.

Or, étant donné leur nombre réduit, insuffisant pour maintenir l'attention des spectateurs, il était nécessaire d'employer d'autres procédés pour les attirer ou, tout au moins, pour créer une atmosphère de complicité avec eux: il s'agit de la profusion de gnômaï[54] dans les moments de tension de la pièce.

Térence a probablement senti que, sur le plan de la satisfaction esthétique, une sentence prononcée lorsqu'il faut équivaut à *un mot d'esprit*.

i) *La caractérisation de la comédie de caractère*. Les moyens dont usait et abusait Plaute, les situations burlesques, la façon estropiée de parler de certains personnages — moyens employés il est vrai avec génie — se sont raffinés chez Térence. Celui-ci opère avec des caractères et des réflexions.

On peut dire que les sentences de Térence sont, d'une certaine manière, *le pendant du rire de Plaute*[55].

En dépassant la phase de la comédie exubérante et du non-conformisme explosif, nous assistons avec la comédie de caractère à *la solution gnomique du comique*, à *la transformation de la comédie en proverbe*.

j) Nous avons donc essayé d'étudier, en prenant nos exemples dans la comédie *Adelphoe*, *la motivation psychologique* et *comédiologique* des sentences. Nous avons été intéressés: — d'une part, par *la valeur* de contenu des sentences en tant qu'observation psychologique et que précepte moral indiquant la norme morale ou blâmant les atteintes aux normes morales, — et d'autre part, par *la fonction* de la sentence en tant qu'adjuvant dans le développement de l'action, qui accentue les moments de tension, en tant que procédé de style et, finalement, en tant que moyen de caractérisation des personnages, en d'autres termes nous avons étudié: la valeur *gnomique* proprement dite des sentences et leur valeur *fonctionnelle*.

k) Nous proposons en conclusion *une définition* de la sentence qui tienne compte des nouveaux éléments analysés dans cette étude (moment psychologique, etc.). Conformément à une telle définition la sentence représenterait:

« Une constatation d'un auteur déterminé, qui exprime sous une forme lapidaire une vérité générale, utilisée comme les proverbes dans les moments de tonus psychique et ayant une valeur d'axiome basée sur la tradition. »

Considérée dans son devenir, la sentence est:

« Un mot inspiré, qui a toutes les chances de se transformer en lieu commun. »

---

[53] Cf. M. Nasta, *art. cité*, p. 266.

[54] Térence nourrit ses spectateurs de *maximes*, de même que Plaute les avait nourris de violences de langage et de situations violemment bouffones. Le bond est qualitatif, bien que les spectateurs ne fussent pas encore sensibles aux nuances.

[55] Le rapprochement entre le rire et la sentence a comme point de départ le sentiment reposant qu'on éprouve après avoir énoncé la sentence. Après les quelques moments de surexcitation de l'esprit provoqués par la sentence, l'auditeur en accueille la fin avec un sentiment de « repos »; cf. H. Bergson, *Le rire*, p. 198: « Il y a surtout dans le rire un mouvement de détente, souvent remarqué... ».

RUBOBOSTES ODER BUROBOSTES? ZU TROG. POMP. PROL. XXXII

VON

VLADIMIR ILIESCU

Die *Historiae Philippicae* oder, besser gesagt, die *Epitome Historiarum Philippicarum* bildet für die griechische Geschichte eher eine sekundäre[1] Quelle, über die alte Geschichte Rumäniens[2] dagegen bietet sie — dank ihrem besonderen[3], für «Barbarenvölker» wie Skythen, Geten und Daker, bekundeten Interesse[4] — einige äußerst wertvolle Einzelangaben, deren Interpretation aber vielfach strittig[5] ist.

Die Schwierigkeiten bei der Deutung und Auswertung dieser Nachrichten sind dadurch zu erklären, daß die groß angelegte Universalgeschichte des Trogus Pompeius[6] — wahrscheinlich in den letzten Jahren[7] v.u.Z. verfaßt — bloß in dem äußerst mageren und vielgescholtenen Auszug des Iustinus[8], der wahrscheinlich erst am Anfang des III. Jh. u.Z. angefertigt wurde, überliefert ist. Dafür besitzen wir noch die als *Prologi*[9] bekannten Inhaltsangaben der 44 Bücher des Trogus Pompeius, von denen man aber nicht weiß, wann und weshalb sie vom Werk getrennt und in Umlauf gesetzt wurden[10].

---

[1] H. Bengtson, *Gr. Gesch.*, München, 1965, S. 148, 182, 250, 294, 355, 359, 368 u. 461.

[2] *Ist. Rom.* [Gesch. Rum.] I, Bukarest, 1960, S. LVIII und *Izv. priv. ist. Rom.* [Font. ad hist. Dac. Rom. pert.] I, Bukarest, 1964, S. 351—361.

[3] O. Seel, *Pomp. Trog. frgm.*, Teubner, 1956, V.

[4] K. Trüdinger, *Stud. z. Gesch. gr. röm. Ethn.*, Basel, 1918, 130—132, u. letztens die neue Erklärung von O. Seel, *Die praefatio des Trogus Pompeius*, Erlangen, 1955, 61.

[5] So z. B. die skythische Landnahme unter König Ateas (IX, 2), der Feldzug des Zopyrion (XII, 2, 16—17) und eben die zur Sprache stehende Ausbreitung der Daker (Prol. XXXII).

[6] A. Klotz, RE, XXI, 2, 2300—2313.

[7] In Anbetracht dessen, daß sich das letzterwähnte Ereignis (XLIV, 5, 8) im Jahre 19 v.u.Z. abgespielt, und daß Hygin in seinen, um das Jahr 2 v.u.Z. verfaßten, Schriften Trogus Werk verwendet hat (Klotz, Szb. 5, München, 1942, 44–45).

[8] W. Kroll, RE, X, 956—958.

[9] Eigentlich «Vorreden». Letztens wurde ein verhältnismäßig später Zeitpunkt für sie vorgeschlagen (L. Ferrero, *Struttura e metodo dell'Epitome di Giustino*, Torino, 1957, 16).

[10] Klotz, a.O. 2312. In seinem im Vestnik Drevnej Istorij, 1948, 4, 208—222, erschienenen Aufsatz *(Osnovnye čerty istoričeskoj koncepcij Pompeja Troga)* schlägt K. K. Selin das III. Jh. u.Z. vor, ohne aber dafür irgendwelche Beweise zu erbringen. Auch für die vorgeschlagene Abfassungszeit der Universalgeschichte, 7 u.Z. *(Pompei Trog i ego proizvedenie*, VDI, 1954, 2, 182—202), werden keine Belege gebracht. Wahrscheinlich handelt es sich um einen Einfluß des von A. Gutschmid vorgeschlagenen Datums, 9 u.Z. Bekanntlich wurde es aber bereits von C. Wachsmuth bezweifelt *(Einl. Stud. alt. Gesch.*, 108) und von C. Gundermann endgültig widerlegt *(Trogus und Gellius bei Radulfus de Diceto*, Ber. Bayr. Ak. Ph.-hist.Kl. 78, 2, 1926).

Im *Prologus* XXXII, nachdem der Tod von Demetrios, des Sohnes Philipps V. von Makedonien, so wie die gegen Italien gerichteten Balkan-Züge der Bastarner erwähnt werden, heißt es: «Inde in excessu dictae res Illyricae: ut Galli, qui occuparant Illyricum, rursus redierunt in Galliam: originesque Pannoniorum et incrementa Dacorum per Rubobosten [11] regem». A. von Gutschmid [12] berichtigte den Text und setzte «Burobosten» an Stelle von «Rubobosten». Die Emendation wurde ohne weiteres, sowohl in die Ausgabe von F. Ruehl [13], als auch in diejenige von O. Seel [14], übernommen. C. Brandis aber bezweifelte die Berichtigung und trat zugleich für die Lesung der Handschriften ein [15]. In letzter Zeit wurde die Frage, im gleichen Sinne aber in einer anderen Sicht, auch von C. Daicoviciu wieder aufgerollt [16], und vor kurzem gelangte R. Werner zur Schlußfolgerung [17]: «daß sich am Ende des 3.Jh. ein Dakenreich unter Rubobostes konstituierte... das von eventuellen Gebietsverlusten abgesehen (Verschiebung der Ostgrenze von Tyras zum Hierasus) die Bastarnerinvasion übersteht und sich im Verlauf des 2.Jh. der Eindringlinge erwehren kann».

Da, m. W., weder A. von Gutschmid, der mit sicherem Blick den wahren Sachverhalt gleich erkannte, noch C. Brandis oder C. Daicoviciu, die der Überlieferung vertrauen zu dürfen glaubten, und erst recht nicht R. Werner, den Kontext, in dem der betreffende Passus steht, und überhaupt das Verhältnis zwischen den Prologen und dem ursprünglichen Inhalt der *Historiarum Philippicarum*, wie es die *Epitome* widerspiegelt, berücksichtigen, scheint es mir der Mühe wert und sogar angezeigt, sowohl die in Frage kommende Stelle an und für sich, als auch den Zusammenhang zwischen den *Historiae Philippicae*, deren *Prologi* und der *Epitome*, eingehend zu untersuchen.

Jedes Wort der betreffenden Stelle *(originesque... regem)*, mit Ausnahme des letzteren, welches hätte gerade so gut fehlen können, ohne dem Satzinhalt im geringsten Abbruch zu tun, da es sich ja ohne jeden Zweifel um einen König handelt, kann bei einer vielseitigen Analyse mehr Anhaltspunkte bieten, als die bloße, bisherige Übersetzung derselben.

So z.B. wurden die *incrementa* einfach, und auf den ersten Blick auch vollkommen richtig, durch «Wachstum» (der Daker) [18] oder «Anwachsen der Macht» (derselben) [19], übersetzt. In Wirklichkeit aber handelt es sich um eine «große Machtentfaltung und Gebietserweiterung», fast möchte man sagen ein richtiges «imperium». Der

---

[11] So in den besten Handschriften (Ambr. Par. Giss. Leid.); die anderen (Recc.) geben «Rubobusten» oder sogar «Ruboboten» (Ashb.).

[12] *Über die Fragmente des Trogus Pompeius*, in Jahrbücher für klassische Philologie, 2, Suppl. 1856—1857, 201.

[13] Teubner, 1886, LIX.

[14] Teubner, 1935, 318 u. *Pompei Trogi fragmenta*, Teubner, 1956, 152.

[15] RE, III, 2903 u. Suppl. I, 269: «Zwar korrigierte Gutschmid *Rubobosten* in *Burobosten* und versteht darunter denselben Mann, welchen Strabon *Boirebista*, Iordanis *Burvista* nennen. Diese letztere Annahme ist aber falsch: es müssen notwendigerweise zwei Männer sein».

[16] *Noi contribuţii la problema statului dac* [Neue Beiträge zum Problem des dakischen Staates], in Studii şi cercetări de istorie veche, VI (1955), 1—2, 47—60 u. *Ist. Rom.*, I, 282 u. 318.

[17] *Abriß der Geschichte antiker Randkulturen*, München, 1961, 124 Unterabschnitt «Um 200—31 v.Chr. Dakerreich zwischen Theissebene und unteren Donau».

[18] So z.B. Iustin, Bd. II, Garnier, Paris, 1936, 299.

[19] Daicoviciu, *a.O.*, 50; *Ist. Rom.*, 244. u. *Izv. priv. ist. Rom.* 361.

Ausdruck wird 18 Mal [20], mit verschiedenen Bedeutungen, in der *Epitome* des Iustinus [21] und ein einziges Mal in den *Prologi* des Trogus Pompeius, gebraucht. Es scheint sogar, daß letzterer eine wahre Vorliebe für *incrementa* hegte, wie aus den zahlreichen Belegen des Stichwortes im *Thesaurus Linguae Latinae* [22] ersichtlich [23]. K. K. Selin, der sich mit der Geschichtsauffassung [24] des Trogus befaßt hat, unterstreicht die römerfeindliche [25] Einstellung der *Historiarum Philippicarum* und gelangt zum Schluß, daß Trogus überhaupt eine «antiimperialistische» Haltung an den Tag legt und deshalb auch die drei vorrömischen Reiche, um ihrer Eroberungen willen, tadelt. Dieser Auffassung treu, berichtet er in seiner Universalgeschichte, wie auf den bescheidenen Anfängen *(origines)* eines jeden Staates oder Volkes [26], bei einigen von ihnen widerrechtliche Grenzerweiterungen auf Kosten der Nachbarn und deren schändliche Unterjochung folgen. Letztere Handlungen werden unter dem Sammelbegriff *incrementa* zusammengefaßt, der hiemit zuweilen als Fachausdruck für eine große Machtentfaltung und Gebietserweiterung gebraucht wird. Auch wenn vielleicht Selins Gedankengänge zu folgerecht ausgebaut und seine Schlußfolgerungen etwas überspitzt klingen, — so z.B. könnten Trogus häufige Ausfälle gegen *auiditas* und *luxuria* nur «billige moralische Bemerkungen darstellen» [27], und seine Betonung der sittlichen Triebkräfte der Geschichte bloß als ein übernommenes Produkt der pathetischen hellenistischen Geschichtsschreibung [28] erscheinen — und auch wenn Selin einige *incrementa* nicht [29] richtig erfaßt, so ist es doch unzweifelhaft, daß der Begriff *incrementa* in den *Historiae Philippicae* eine große Macht- und Gebietserweiterung und manchmal sogar ein regelrechtes Reich ausdrückt.

Von den zehn in Frage kommenden Beispielen, wird bei fünf von ihnen die Größe der *incrementa* durch verschiedene Beiworte näher bestimmt [30]. Bei drei weiteren handelt es sich um einen nicht näher bestimmbaren Begriff [31]. Die letzten zwei Beispiele

---

[20] II, 1, 11; 6, 3; 15,2; VI 4, 4; VII, 1,2; 1,12; 5,2; 6, 12; XIII, 4,2; XVIII, 5,7; XX, 4,3; XXIII, 1, 2; XXV, 3,2; XXXXVIII, 5,1; XXXIX, 5,4; XLII, 3,9; XLIII, 3,18; XLIV, 5,2.

[21] Sprachlich unterscheidet sich der Epitomator von seiner Vorlage nicht allzusehr (Klotz, *a.O.*, 2310), um so mehr als es sich um einen wahren «terminus technicus» handelt, der anscheinend einen wichtigen Platz in der Geschichtsauffassung des Trogus innehatte (s. Anm. 24).

[22] Vol. VII, 1, fasc. VII, Leipzig, 1941, col. 1043—1047.

[23] Als meist angeführter Autor, der fast für jede Bedeutung Beispiele bietet.

[24] s. Anm. 10.

[25] Im Gegensatz zu E. Schneider, *De Pomp. Trog. Hist. Phil. consilio et arte*, 1913, 54 ff.; H. Fuchs, *Der geistige Widerstand gegen Rom*, 1938, 42, Anm. 41; Klotz, a. O. 2306-8; O. Seel, *Praef.*, passim u. letztens Vl. Iliescu, *Bemerkungen zur sogenannten romfeindlichen Gesinnung des Trogus Pompeius*, in Actes du XI-e congrès international des études classiques Eirene, Varsovie, 21—25 octobre 1968.

[26] In 24 der 44 *Prologi* ist 30 Mal (und nicht 27 Mal wie Selin, *a.O.* 220 angibt) die Rede von den *origines* 42 verschiedener Völker und Städte. Zum stoischen Gedankengut der Ausführungen Iust., bzw. Tr. Pomp., vgl. K. Trüdinger, *a.O.* 130—131; 144—145.

[27] So Kroll, *a.O.*956.

[28] So Klotz, *a.O.* 2309.

[29] So z.B. weder bei *incrementa modica* (VII 1,2), noch bei *incrementa uirium* (XXXVIII, 5,1), handelt es sich um ein «Wachstum» *(augmentum)*, sondern um «Anfänge» *(initia)*, bzw. um einen «Zuwachs» *(additamentum)*.

[30] II, 15,2: tantum incrementi; VI, 4,4: ex infimis incrementis; VII, 1, 12: ualida fundamenta incrementorum; XIII, 4,24; magna materia incrementorum; XXIII, 1,2: primis incrementis.

[31] VII, 6, 12: regni incrementa; XLIII, 3, 18: incrementis urbis; XLIV, 5, 2 incrementis urbis.

umschreiben die Reichweite der *incrementa*, im Gegensatz zu den *origines*[32], oder den *initia* und im Vergleich mit den *summa* oder der *origo*[33]. Hiemit wird die Größe der *incrementa* aufs stärkste hervorgehoben.

Was den Namen des Dakerkönigs Rubobostes anbetrifft, so sei von Anfangan gesagt, daß bereits bei Trogus, und insbesondere bei Iustinus, Irrtümer in den Eigennamen zu verzeichnen sind (Klotz a.O. 2304-5). So z.B. steht bei ihm *Galamas* an Stelle von *Gaza* (XV,1,6), und *Demaratus* wahrscheinlich an Stelle[34] von *Mnesarchus* (XX, 4,3).

Obwohl in den *Prologi* bekanntere Namen auftreten, deren Wiedergabe hiemit leichter ist, sind trotzdem Fehler unterlaufen, wie *Romiche* oder *Andromache* statt *Dromichaete* (XVI), *Veliae* wahrscheinlich statt[35] *Tyri* (XVIII) und eben *Rubobostes* statt *Burobostes* (XXXII). Da es sich um einen weniger bekannten Namen handelt, ist der Fehler nicht schwer zu erklären, um so mehr als die Metathese (Bur > Rub) ein häufig vorkommender Abschreibefehler ist.

Der Name der Daker erscheint verhältnismäßig spät; er wird bekanntlich zum ersten Mal bei Cäsar[36] erwähnt. Die Behauptung, daß die *incrementa Dacorum* in das II. Jh. v.u.Z. hineingehören, bedarf einer Beweisführung, die, m.W., bisher nicht erbracht wurde, und eben von der Lösung des Rubobostes-Problems abhängig ist. Aus der Notwendigkeit der verschiedenen Geschichtsschreiber, die sich mit den Ereignissen des I. Jh. v.u.Z. befaßten — unter ihnen auch Trogus-Iustinus[37] — die Abstammung der Daker durch Beziehung auf die viel älteren und bekannteren Geten zu erklären[38], ersieht man, daß es sich um die stürmische Ausbreitung eines Volkes, von dem die griechisch-römische Welt bis dahin keine Notiz genommen hatte, handelte. So ist es auch zu erklären, daß die Daker anläßlich der Durchzugspläne des Mithridates durch unsere Gegenden — im Rahmen seiner weitgespannten römerfeindlichen Handlungen — von denselben Autoren nicht erwähnt wurden[39].

Die Pannonier, über deren *origines* Trogus berichtet, sind die illyrischen Stämme aus Pannonien[40], deren Sammelname auf das ganze Gebiet der späteren römischen Provinz, bereits unter Augustus[41], übertragen[42] wurde. Derselbe Sprachgebrauch spiegelt sich auch bei Trogus wieder, der ebenfalls ein Zeitgenosse des Augustus war.

Von einer selbständigen Entwicklung der erwähnten Pannonier, kann aber die Rede erst nach dem Jahre 88 v.u.Z. sein, als die Vorherrschaft der keltischen Skordisker, die bereits über ein Jahrhundert andauerte, durch den vernichtenden Sieg des

---

[32] Prol. XXXII: origines Pannoniorum et incrementa Dacorum.

[33] II, 6, 2 ... a sordidis initiis ad summa creuere. 3. Soli enim (Athenienses) praeterquam incremento origine gloriantur.

[34] s. aber auch II, 5,8; 5,12; 14,7; VI, 1, 2; 2, 1; VIII, 3,6; IX, 2,12; XI, 11,1; 13, 7; 14, 4; XII, 9,3; 12, 8; XXIII, 4, 3; XXIV, 2,10; XXV, 4,4; XXVI, 6,4; XXVI, 1,4; XXXI, 1,6; 6, 7; XXXVII 1,2; XXXVIII, 3,4 u. 6; XLI, 1, 11.

[35] So Vl. Iliescu, *Origines Veliae? Zu Tr. Pomp. Prol. XVIII*, in Classical Philology, 64 (1969).

[36] B.G. VI, 25,2; s. auch *Izv. priv. ist. Rom.*, S. 179, Anm. 2.

[37] XXXII, 3, 16: Daci quoque suboles Getarum sunt.

[38] Strabon, VII, 3, 12—13; Dionysios Per., vv. 304—305; Appianos. *Praef.*, 4,15 u. Dio Cassius, LXVII, 6,2.

[39] RE, Suppl. IX, 530.

[40] Daß es sich nicht um die Illyrier im allgemeinen, oder um die Paeonier handelt, beweist *Prol.*, VII, in dem anläßlich der Eroberung von Methone durch Philipp II, « additae in excessu Illyriorum et Paeonum origines ».

[41] So Strabon, VII, 1, 5, 10 und Appianos, *Ill.* 14.

[42] RE, Suppl. IX, 519—520.

Scipio Asiagenus, gebrochen wurde. Bei der Gelegenheit scheinen die Pannonier, die Unabhängigkeit gewonnen [43] und nach dem späteren Sieg der Daker über die keltischen Taurisker und Boier, sogar ihre Macht vergrößert und ihr Gebiet erweitert zu haben [44].

Nun wollen wir das Verhältnis zwischen dem Prolog und dem entsprechenden Buch der Epitome untersuchen, um festzustellen, ob vielleicht hier irgendwelche Anhaltspunkte für die Verfechter der Rubobostes-Theorie, zu finden sind. Von dem ansehnlichen Material der Inhaltsangabe, das man, m.E., in 7 Abschnitte aufgliedern kann [45], findet man sehr wenig im Auszug, der bloß 4,3 Seiten, bezw. 162 Zeilen, enthält und hiemit eines der kleinsten Bücher [46] darstellt. Wie man aus der Gegenüberstellung ersieht [47], handelt es sich um Anekdoten und Todesfälle berühmter Persönlichkeiten, was übrigens nicht verwunderlich ist und der Arbeitsweise [48] des Iustinus völlig entspricht. Dabei stehen manchmal die vorgeführten Fakten und Anekdoten völlig am Rande der wichtigen historischen Ereignisse [49]. So z.B. hat er aus dem Abschnitt der Kämpfe, die Cn. Manlius Vulso im Jahre 189 v.u.Z., auf Bitten der Kleinasiaten und wegen der Teilnahme auf Seiten des Antiochos III. bei Magnesia, mit den Galatern führte [50], und die für die letzteren äußerst schwere Verluste an Toten und Gefangenen, zu Folge hatten, bloß den im Jahre 187 v.u.Z. stattfindenden Tod [51] des Antiochos erzählt. Dafür aber wird die Rückkehr der Kelten [52] nach Gallien, mit dem geraubten Schatz, malerisch [53] erzählt. Deshalb ist es nicht verwunderlich, daß er aus den Kämpfen

---

[43] Deshalb heißt es (Plut., *Pomp.*, 41) von dem in Jahre 64 v.u.Z. geplanten Feldzug Mithridates gegen die Römer: διὰ Σκυθῶν καὶ Παιόνων (i.e. scilicet Παννονίων).

[44] So nach RE, Suppl. IX, 527—530.

[45] (1) Defectio ab Achaeis Lacedemoniorum et Messeniorum qua Philopoemen interiit (2) Romanorum in Asia, duce Manlio, aduersus Gallos bellum (3) Regis Philippi propter ablatas sibi ciuitates alienatus in Romanos animus, et ob hoc alter filiorum Demetrius occisus, concitatique ab eo, Basternae transire conati in Italiam. (4) Inde in excessu dictae res Illyricae; (a) ut Galli, qui occuparant Illyricum, rursus redierunt in Galliam; (b) originesque Pannoniorum et (c) incrementa Dacorum per Burobusten regem. (5) In Asia bellum rege Eumene gestum aduersus Gallum Ortagontem, Pharnacem Ponticum et Prusian, adiuuante Prusian Hannibale Poeno (6) Res gestae Hannibalis post uictum Antiochum et mors. (7) Mortuo Seleuco, filio magni Antiochi, successit regno frater Antiochus.

[46] Deren Größe zwischen 18 Seiten (ed. Ruehl), bzw. 656 Zeilen, und 1 Seite, bzw. 31 Zeilen, denen die Bücher II und XL entsprechen, schwankt.

[47] (1) = Tod des Philopoemen (Kap. I); (2) = Tod des Antiochus (Kap. II, 1—2); (3) = Tod des Demetrios (Kap. II, 3—10), Tod des Philipp V. und dessen Bündnis mit den Skordiskern (Kap. III 1—5); (4) = a) Rückkehr der Tectosager nach Gallien, Verlust ihres Schatzes (Kap. III, 6—12); b) = Namenserklärung der Istrianer (Kap. III, 13—15); c) = Anekdote aus den Kämpfen der Daker mit den Bastarnen, zur Zeit des Königs Oroles (Kap. III, 16); (5, 6, 7) = Kurze Zusammenfassung der Tätigkeit Hannibals in Asien, als Einführung zu den zwei Anekdoten (Gold u. Schlangengeschichte), dessen Tod und eine kurze Aufzählung seiner Tugenden (Kap. IV).

[48] Kroll a.O. 956: « Iustinus hat sein Augenmerk darauf gerichtet dem Leser durch Herausschälung der anekdotisch-legendären Partien *delectatio* zu bereiten und, was damit oft zusammenfällt, die üblichen Exempla zu bieten. Was diesen beiden Zwecken nicht diente, hat er möglichst kurz abgehandelt»; G. Forni, *Valore storico e fonti di Pompeo Trogo*, Urbino, 1958, 126: « Ma tutta l'epitome di Giustino e resultata una costellazione di aneddoti... »

[49] F. Borchardt, *Quaestiones Iustinianae*, Greifswald, 1875,: « Iustinus saepe minoris momenti res copiosissime enarasse, grauissimas autem paucissimis uerbis tetigisse cognoscatur ».

[50] Pol., XXI, 33 ff. u. Liv., XXXVIII, 18 ff.

[51] Diod., XXVIII, 3, u. XXIX, 15.

[52] Trogus Vorliebe für seine gallischen Volksgenossen wurde bereits von C. Wachsmuth, *Timagenes und Trogus*, im Rh. Mus. 46 (1911), 465—479, hervorgehoben.

[53] L. Castiglione, *Studi intorno alle « Storie Filippiche » di Giustino*, Napoli, 1925, 7.

der Daker, die sie sowohl im Osten als auch im Westen geführt, und in deren Verlauf sie ihre Macht vom Marus und der mittleren Donau bis nach Olbia und im Süden bis an das Haemus-Gebirge ausbreiteten [54], lediglich die völlig uninteressante Episode mit der Demütigung der dakischen Krieger durch deren König [55] Oroles, im Laufe der mit den benachbarten Bastarnen geführten Kämpfe, übermittelt. Derlei kriegerische Auseinandersetzungen fanden höchstwahrscheinlich seit der Niederlassung der Bastarner, zu Ende des III. Jh. v.u.Z., und bis in das Zeitalter des Burebistas [56], als derselbe seine Herrschaft bis nach Olbia ausbreitete, statt.

Die erwähnten Kampfhandlungen der Daker mit den Bastarnen stammen hiemit nicht aus dem Abschnitt der *Basternae transire conati in Italiam*, der viel zu weit zurückliegt[57], um in Frage zu kommen, wie man aus der Gegenüberstellung des *Prologus* und der *Epitome* ersieht, sondern sie gehören zu den *incrementa Dacorum per Rubobosten regem*. Über diesen Sachverhalt scheint sich bereits C. Jullian [58], dem sich auch E. Cavaignac anschloß [59], Rechenschaft gegeben zu haben, ohne aber auf die ganze Frage näher einzugehen [60].

Übrigens, wenn man in der *Epitome* des Iustinus, die Stelle suchen würde, an der der Bericht des Trogus über den Balkan-Zug der Bastarner, ausgelassen worden ist, so müßte man sie höchstwahrscheinlich mit Fr. Ruehl [61], kurz vor dem Gallier-Exkurs, finden [62].

Die *incrementa Dacorum* gehören zu einem der zahlreichen Exkurse des Trogus, die in den *Prologi* durch die Sätze *in excessu dicti*[63] oder *inde repetitae*[64] eingeleitet werden. Die darin enthaltenen ethnischen und geographischen Einlagen wurden als trockene, sachliche Berichte meist von Iustinus beseitigt. Lediglich Anekdoten konnten sich herüberretten[65], wie es auch der Fall im Prol. XXXII ist. Dafür « verweilte[66] gern Iustinus bei unterhaltenden Geschichten ».

Die Anordnung des Stoffes ist bei Trogus im allgemeinen zeitlich, aber nicht in streng annalistischer Reihenfolge, sondern im Anschluß an Sachabschnitte. Seine Exkurse sind örtlich bedingt. Sie entstehen dadurch, daß er gewöhnlich in seine Erzählung die Geschichte desjenigen Volkes einlegt, mit dem die handelnden Personen oder Völker des betreffenden Abschnittes zusammenstoßen. Auf diese Weise gelangte er auch von den Kelten und Illyriern aus Pannonien zu den Dakern des Burebista, dessen Siege in jenen Gegenden und zur damaligen Zeit « geschichtliche Ereignisse »

[54] *Ist. Rom.*, 286—287.

[55] Trogus königfreundliche Einstellung oder, besser gesagt, dessen Vorliebe für Könige und deren Taten, ist bereits vor langem aufgefallen (Wachsmuth, *a.O.* 472 u. Trüdinger, *a.O.* 131 Anm. 1).

[56] Der notgedrungen deren Gebiet passieren mußte und sie wahrscheinlich unter seine Botmäßigkeit brachte (L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme*, München, 1934, 91).

[57] Dazwischen befindet sich ja « Inde in excessu dictae res Illyricae; ut Galli qui occuparant Illyricum rursus redierunt in Galliam; originesque Pannoniorum ».

[58] *Histoire de la Gaule*, III, 1923, 144 u. 152.

[59] *Histoire de l'Antiquité*, III, 1914, 428.

[60] s. Anm. 74.

[61] Praef. p. XLIII, v. 5. Denselben Standpunkt scheinen auch Forni (*a.O.*78) u. Ferrero (*a.O.* 113, n. 190) zu teilen; s. aber dagegen Seel, Teubner, 1935, 236.

[62] XXXII, 3,5 Nam et Gallos Scordiscos ad belli societatem perpulerat ***, fecissetque Romanis graue bellum, nisi decessisset.

[63] Prol. I, VII, XI, XII, XIII, XV, XVIII, XXVIII, XXXII, XXXVI, XXXVII, XLI, XLII.

[64] Prol. II, III, IX, X, XV, XVI, XVII, XX, XXIII, XXIV, XXXIV, XXXVI, XXXVII, XLII.

[65] Borchardt, *a.O.*, 4 u. 6; s. auch Anm. 48.

[66] Klotz, *a.O.*, 2304.

waren und großes Aufsehen erregten [67]. Deshalb wurden sie schriftlich aufgezeichnet und gelangten vielleicht auch auf mündlichem Wege zur Kenntnis der Zeitgenossen von Cäsar und Augustus.

Was die in den Einlagen behandelte Zeitspanne anbetrifft, so hält sie im allgemeinen Schritt mit dem Gang der Hauptereignisse. In manchen Fällen aber wird die Geschichte bedeutender Staaten und Völker über den allgemeinen Rahmen bis zu Ende, d.h. bis Augustus[68], geführt. In unserem Falle ist es möglich, daß die Geschichte der Pannonier ebenfalls bis auf Augustus, unter welchem ihre Unterjochung begann[69] und auch ihren Abschluß fand[70], fortgeführt wurde, wie es XLIV, 5,8 mit der Geschichte Spaniens geschah.

Die Geschichte der Daker beschränkte sich wahrscheinlich nicht nur auf Burebistas, wie der XXXII, 3, 16 erwähnte Oroles bezeugt, wenn es sich nicht um eine Anekdote, die bloß den ethnographischen Teil erläutern sollte, handelt. Letzterer konnte ein Vorgänger des großen Königs gewesen sein.

Bevor wir zu den Schlußfolgerungen kommen, müssen wir uns noch mit einzelnen Ausführungen von C. Brandis, C. Daicoviciu und R. Werner auseinandersetzen.

So z.B. C. Brandis' Vermutung, daß man in dem Buche, in welchem man über Ereignisse vom Anfang des II. Jh. v.u.Z. berichtet, nicht in einem Exkurs auch spätere Begebenheiten, aus dem I. Jh. v.u.Z., erwähnen kann, ist bloß eine logische Forderung, die den Gegebenheiten Rechnung tragen muß, und die eben in unserem Falle nicht zutrifft, wie bereits J. Boerma [71] feststellte. Was seine Identifizierung des Oroles mit Rubobostes anbetrifft, erübrigt es sich davon zu sprechen, da es eine völlig haltlose Behauptung ist. Zur Äußerung, daß «Trogus der Daker ganz offenbar aus Anlaß der von den Makedonen mit den Bastarnen gepflogenen Unterhandlungen gedachte [72]» genügt der Hinweis auf die Tatsache, daß Oroles zum «pannonisch-dakischen» Teil der *Epitome* und nicht zum «bastarnischen» gehört [73].

C. Daicoviciu glaubt nicht, daß Oroles ein Vorgänger oder Nachfolger des Rubobostes gewesen sei, sonst hätte Iustinus beide zusammen erwähnen müssen. Das ist aber nicht gesagt, denn Rubobostes, bzw. Burobostes, obwohl viel wichtiger, wie aus dem Prolog ersichtlich, wird überhaupt nicht angeführt, weil er keine Anekdote anbot. Oroles war, m.E., ein Vorgänger des Burobostes, weil die nach seinem Tod und hiemit nach dem Zusammenbruch seines Reiches stattgefundenen Ereignisse für die Leser uninteressant und als solche in den Quellen nicht bezeugt waren [74].

Zur angeblichen Herrschaft eines Rubobostes, am Ende des III. oder am Anfang des II. Jh. v.u.Z., und zur Existenz eines dakischen Reiches um dieselbe Zeit, möchte

---

[67] So z.B. bei Strabo, VII, 3, 11.

[68] So Ägypten (XL) und Armenien (XLII).

[69] Im Jahre 35 v.u.Z.

[70] Nach den großen von Tiberius unterdrückten Aufständen.

[71] *Historischer Kommentar zu Iustins Ep. Hist. Phil. des Pompeius Trogus l. XXVII—XXXIII und zu den Prologi dieser Bücher*, den Haag, 1937, 106: «Wir brauchen nur dieses Kapitel zu betrachten um festzustellen, daß Iustinus zuerst über den Zug nach Delphi (Anfang drittes Jh.), dann über die Schlacht bei Arausio (Ende zweites Jh.), dann wieder über die uralte Argonautensage spricht. Ich schließe mich lieber v. Gutschmid an».

[72] *a.O.*, 1956.

[73] s. die oben (Anm. 45 u. 47) angeführten Stellen.

[74] So Strabo, VII, 3, 11. Zum Thema s. letztens Vl. Iliescu, *Cînd a trăit regele Oroles?* [Wann lebte König Oroles?] *(Iust. XXXII, 3, 16)*, in Arheologia Moldovei VI (1968).

ich bemerken, daß die *incrementa Dacorum* auf die *origines Pannoniorum* folgen, die bekanntlich erst später stattgefunden haben [75].

Zusammenfassend möchte ich folgendes feststellen:

1. Wie die eingehende Untersuchung des Ausdruckes *incrementa* gezeigt hat, kann von einer derartigen Macht- und Gebietserweiterung nur unter König Burebistas die Rede sein.

2. Kämpfe der Daker in Pannonien sind ebenfalls erst unter Burebistas bekannt.

3. Es ist unmöglich, daß ein so bedeutender König, wie der angebliche Rubobostes, von keiner anderen Quelle erwähnt worden ist. Da es sich nicht um einen unbedeutenden König — für die griechisch-römische Welt — wie Oroles handelt, der bloß dem Treppenwitz der Geschichte zu verdanken hat, daß sein Name verewigt wurde, sondern um eine bekannte Persönlichkeit, hätte sich doch irgend jemand seiner erinnern müssen. Der Beweis dafür ist, daß er auf der «getischen Königsliste» des Iordanes fehlt; dieser hatte nämlich in seinem Streben *ad maiorem gloriam Gothorum* alle bekannten Könige der Geten und deren Taten, anhand erstklassiger geschichtlicher Quellen [76], aufgezählt [77].

4. Demgegenüber war Burobostes, der auch in anderen Quellen [78] erscheint, seinen Zeitgenossen, zu denen sich auch der Vater des Trogus, Cäsars Sekretär, zählte, wohlbekannt [79]. Deshalb fand er auch einen entsprechenden Platz bei Iordanes [80].

5. Auch ist der Name der Daker in so früher Zeit (III—II Jh. v.u.Z.) unbekannt und sogar noch Trogus muß erklären, wer die Daker sind *(suboles Getarum)*. Außerdem wird von aller Anfang an von *incrementa* gesprochen. Das würde bedeuten, daß die nicht erwähnten *origines* der Daker viel älter sind und uns noch weiter zurückführen.

6. Letzten Endes steht allen diesen Erwägungen nur ein kleiner «Schönheitsfehler», und zwar *Rub-*, an Stelle von *Bur-*, im Wege [81]. Und dieser Fehler ist ebenso leicht zu erklären, wie auch zu beseitigen!

---

[75] RE, Suppl. IX, 530.

[76] Wie die *Getengeschichte* des Dion Chrysostomos.

[77] Get. X, 67 — XIII, 76.

[78] Strabon, VII, 3,5, (297); 11 (305); XVI, 2, 39 (762).

[79] Übrigens ist es wohl möglich, daß Trogus den Dakern des Burobostes einen breiteren Platz, oder überhaupt, einräumte, weil sein Vater die Kriegsvorbereitungen Cäsars gegen dieselben miterlebte, genau so wie er sich später (XLII, 3,4) über den italischen Ursprung der kaukasischen Albanier ausläßt, angesichts dessen (so Mazzarino, *Pens. stor. class.* III, 389), daß sein Oheim am Kampfe des Pompejus gegen Mithradates teilgenommen hatte.

[80] XI, 67—68.

[81] Was die beiden Namensformen anbelangt, so möchte ich abschließend folgende Tatsachen unterstreichen: für *Rubo* gibt es noch keine einwandfreien Belege, wogegen *Buro* eine bekannte und bezeugte dakische Wurzel darstellt (D. Detschev, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, 80; 96; 404).

LE THÈME DE LA CROISSANCE ORGANIQUE DANS LE LIVRE I DE TITE-LIVE [1]

PAR

M. RUCH

(Faculté des Lettres de Nancy)

I

1. Au centre de la Préface de Tite-Live, se trouve l'idée de croissance: §2: « Mon sujet demande en outre, un immense travail, puisqu'il remonte à plus de sept siècles et qu'après un début fort modeste l'Etat romain *s'est accru*, au point de plier aujourd'hui sous sa propre grandeur » *(eo creuerit ut . . .)*. — § 9: « C'est la vie et les mœurs d'autrefois, ce sont les grands hommes et la politique — intérieure et extérieure —, qui ont *créé* et *agrandi* l'Empire . . . ».

Ainsi d'un côté, l'Histoire Romaine nous est présentée comme un processus naturel de développement et d'évolution, de l'autre sont précisées les causes internes: *uita*, *mores*, *uiri*, *artes* qui ont exercé de façon permanente leur poussée. La *uita* c'est l'existence quotidienne, les *mores* l'ensemble des lois morales inscrites dans la conscience des générations. Ce sont les *uiri* qui réalisent *uitam et mores*, en construisant l'*imperium* et en se soumettant volontairement à la loi naturelle qui préside au déroulement de l'histoire. Les *artes* enfin, ce sont les pratiques des *uiri* qui servent d'*exempla* aux générations. Donc, *mores* et *artes* d'un côté, *uiri* et *uita* de l'autre. Ennius avait réuni ces causes dans le vers fameux:

[1] Aucun des articles consacrés à la « philosophie » de Tite-Live, que nous avons consultés, ne nous a semblé dégager nettement cette idée: cf. H. Dessau, *Die Vorrede des Livius*, dans *Festschrift O. Hirschfeld*, Berlin 1903, p. 461—466; L. Amundsen, *Notes to the preface of Livy*, Symb. Osloenses, 25, 1947, p. 31—35; L. Ferrero, *Attualità e tradizione nella praefatio liviana*, Riv. di fil., 27, 1949, p. 1—47; H. Oppermann, *Die Einleitung zum Geschichtswerk des Livius*, Altsprl. Unterricht, 7, 1955, p. 87—98; P. G. Walsh, *Livy's preface and the distortion of history*, Amer. Journ. Phil., 76, 1955, p. 310—317; L. Alfonsi, *Nota al prooemio liviano*, Aevum, 32, 1958, p. 385—386; Y. M. Biese, *Bemerkungen zu einem τόπος in den Prooemien der antiken Geschichtsschreiber*, dans *Comment. phil. in honorem I. Heikel*, p. 13—23, Helsingfors, 1926; G. Funaioli, *Il prooemio alle storie di Tito Livio*, traduit dans Die Antike, 19, 1943, p. 214—230; K. Kerényi, *Selbstbekenntnisse des Livius*, dans *Die Geburt der Helena*, Zürich, 1945, p. 104—110; O. Leggevie, *Die Geisteshaltung der Geschichtsschreiber Sallust und Livius, nachgewiesen an den Vorreden ihrer Werke*, Gymnasium, 60, 1953, p. 343—355; K. Vretska, même titre, Gymnasium, 61, 1954, p. 191—203. On lira en outre, G. Stuebler, *Die Religiosität des Livius*, Stuttgart, 1941; I. Kajanto, *God and fate in Livy*, Turkü, 1957 et les articles réunis par E. Burck dans la série *Wege der Forschung*, Band CXXXII, 1967, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Moribus antiquis stat res Romana uirisque

Ces forces sont *internes :* elles sont la manifestation de la Vie. Et lorsqu'on parcourt le Livre I, on est frappé de la fréquence des verbes *cresco* et *augeo :* un verbe intransitif et un verbe transitif. Mais les agents de l'action d'*augere* ne sont que des aspects du processus d'évolution que marque le verbe *cresco*, lui-même inchoatif de *creo*. Autrement dit, pour parler les termes bergsoniens, la Nature naturée s'identifie avec la Nature naturante.

Or, c'est là une vue bien romaine, mais si peu idée qu'elle s'identifie avec la réalité même : non pas une réflexion philosophique sur la Vie, mais une prise de conscience de l'acte de vivre. Et c'est là qu'apparaît toute la différence, comme nous le verrons, entre la mentalité grecque et la mentalité latine.

2. Certes, plus tard, cette vue des choses va se rationaliser, par analogie avec la théorie des quatre âges de l'existence humaine : ainsi dans la préface d'un Florus [1] : *Populus Romanus a rege Romulo in Caesarem Augustum, septingentos per annos, tantum operum pace belloque gessit, ut, si quis magnitudinem imperi cum annis conferat aetatem ultra putet. Ita late per orbem terrarum arma circumtulit, ut, qui res eius legunt, non unius populi, sed generis humani fata condiscant* (§ 2). Le processus de croissance va être imputé à des forces divinisées et non plus à un dynamisme interne : *ut ad constituendum eius imperium contendisse Virtus et Fortuna uideantur.* Et Florus, de distinguer les quatre âges traditionnels *(quattuor gradus processusque) : ut coeperit, utque adoleuerit, ut quasi ad quemdam iuuentae florem peruenerit, ut postea uelut consenuerit.* Théorie d'ailleurs prise en défaut, puisqu'un cinquième âge se présente : *Sub Traiano principe praeter spem omnium senectus imperii, quasi reddita iuuentute, reuirescit* . . . Ainsi la continuité organique de la croissance, pour que la comparaison puisse s'appliquer, se trouve divisée en étapes ; mais on n'explique pas le mouvement en le fractionnant.

Même Cicéron est, sur ce point, moins proche de Tite-Live. Ce qu'il considère, c'est quelque chose de plus étroit que le corps même de la nation romaine ; c'est l'Etat. Sans doute, il le voit comme un être vivant, mais c'est pour l'opposer, dans sa dialectique, à la construction abstraite d'un Platon. « J'use volontiers d'un mot qu'employait Caton » — dit Scipion, *De rep.*, II, 3 — (ce mot c'est *Origines* dont le radical signifie « soulever, remonter », la métaphore étant celle de la source) . . . « j'atteindrai d'ailleurs plus aisément mon but en vous montrant notre république à sa naissance, dans sa croissance, dans son âge adulte et enfin sa pleine vigueur » (partout des verbes inchoatifs : *nascor, cresco, adolesco).* Certes, Cicéron a la conscience historique et la vocation d'un historien. Et l'image de la Vie qui se transmet d'homme à homme, malgré la mort des individus, il l'applique au domaine spirituel : survivance et transmission des pensées et de la pensée en général ; mais c'est pour constater qu'une croissance n'est rien d'indéfini, que parvenue à son sommet elle est inévitablement suivie du déclin, comme l'affirmait Thucydide (II, 64, 3) : Πάντα γὰρ πέφυκε καὶ ἐλασσοῦσθαι.

Ainsi *Tusculanes*, II, 5 : « L'évolution qui a conduit l'éloquence du point le plus bas à son apogée a été si rapide que déjà — et c'est une loi de la nature qui s'applique à peu près à toutes choses — elle se fait vieille et semble en voie de retomber

[1] Sur l'importance de cette doctrine chez Florus, cf. P. Jal, *Introduction* de l'édition « Les Belles Lettres », 1967, p. LXIX—LXXXVII ; I. Hahn, *Prooemium und Disposition der Epitome des Florus*, Eirene, IV, 1965, p. 23—24 ; R. Häussler, *Von Ursprung und Wandel des Lebensaltervergleichs*, Hermes, 92, 1964, p. 322.

bientôt dans le néant, tandis que la philosophie prend naissance dans les lettres latines, précisément à l'époque où nous sommes ».

Métaphores peut-être davantage que conscience du vécu: nulle part Cicéron n'atteint l'ampleur, la totalité de la vision livienne: *uita*, *mores*, *uiri*, *artes*. Même dans le *Brutus*, cette lente montée de l'art de la parole à travers les siècles, cet effort ininterrompu vers un perfectionnement vaguement entrevu, n'est pas démontré dans sa relation avec le milieu social et l'idée de croissance revient plutôt à celle de construction par le travail. Le processus se traduit par des additions successives, chaque âge juxtaposant quelque chose à ce qu'il a reçu des âges précédents: donc vision *rationaliste* bien plus que *vitaliste* (la vie étant un phénomène à la fois plus élémentaire et plus complexe que l'évolution purement intellectuelle). Car ici encore prévaut le principe de la division, donc, somme toute, du *discontinu*. Salluste se rapproche peut-être davantage de Tite-Live, quand, pour marquer croissance et décroissance, il multiplie les adverbes de durée: *sensim*, *paulatim*: ainsi, *Cat.*, X, 6: *sensim hanc consuetudinem et disciplinam minuebamus. — Haec primo paulatim crescere . . .*

3. Il importait de marquer dès le départ ces différences, voire ces divergences; mais l'originalité de l'interprétation ou plutôt de l'intuition livienne se distingue davantage encore, si on l'oppose à la doctrine positiviste et pragmatique de Polybe [3]. Nulle part n'apparaît avec plus d'évidence l'antinomie de la finalité interne et de la finalité externe. En effet, les concepts fondamentaux par lesquels Polybe essaye d'appréhender et d'expliquer la croissance romaine sont συντέλεια (association) — χειρισμός (plan) — οἰκονομία (ordre, arrangement, ordonnance): donc bien des concepts, et non pas les forces vives naturelles ou volontaires. L'histoire, pour Polybe, acquiert de l'unité, parce qu'elle est l'ouvrage de la τύχη, c'est-à-dire l'œuvre raisonnée d'une puissance en qui se reconnaît, en une certaine manière, la structure de l'exprit humain; mais unité et multiplicité sont des vues logiques, voire métaphysiques [4].

Donc la τύχη a un caractère finaliste: elle règle la marche de l'histoire dans un sens donné, elle détruit les empires et assure leur relève par d'autres, elle a un plan, elle arrange l'architecture du tout (οἰκονομία τῶν ὅλων); elle combine des moyens pour arriver à un résultat et l'historien ne fait qu'enregistrer ce patron qui s'impose à lui du dehors et qu'il admire comme un ouvrage et un spectacle — autrement dit, en s'en détachant comme observateur — « les plus beaux qui aient jamais été présentés ». Ce point de vue esthétique est frappant (la Fortune est un *artifex)* et rejoint l'idée de κόσμος, chère aux Grecs. Aristote va jusqu'à identifier finalité et beauté.

Ainsi la conquête romaine, en particulier, est l'exécution d'un plan établi par la Fortune et la tâche de l'historien est de montrer de quelle manière et par quel genre de constitution, la Fortune a réalisé « l'ouvrage le plus étonnant de notre temps, à savoir la *réunion* (σύστασις) de toutes les parties connues de la terre en un seul empire et une seule domination » (VIII, 2, 3—4).

Toute l'œuvre de Polybe repose sur cette conception: « L'originalité de notre ouvrage et la merveille de notre temps, c'est que, de même que la Fortune a incliné dans un seul sens et fait converger vers un seul et même but tous les événements de la terre, de même il faut que l'histoire présente aux lecteurs, dans une seule vue d'en-

[3] Cf. P. Pédech, *La méthode historique de Polybe*, Paris, 1964; O. Guntz, *Polybios und sein Werk*, 1902, p. 43 sqq.; E. Baumann, *Beiträge zur Beurteilung der Römer in der antiken Literatur*, Diss., Rostock, 1930.

[4] Cf. le *Parménide* de Platon.

semble, le plan dont la Fortune s'est servie pour mener à bien les événements du monde» (I, 4, 1). Vue d'ensemble — σύνοψις —, c'est-à-dire vue de l'extérieur: ce terme rejoint οἰκονομία et χειρισμός (ouvrage fabriqué). Rien de tel dans Tite-Live, car le destin pour les latins, est bien autre chose; il implique l'action humaine, manifestation de la *uita*, la collaboration des *uiri*, qui en sont les agents, par leurs *mores* et leurs *artes*, souvent à leur insu.

Pourtant, sur un autre point, Polybe même semble rejoindre et Cicéron et Tite-Live. Détrônée de son siège métaphysique, la Fortune devient parfois le hasard, c'est-à-dire l'imprévisible, l'enchaînement des « petites causes » et cette seconde valeur ou plutôt cette valeur seconde du terme, l'historien grec, s'agissant de l'Empire Romain, l'oppose à la φύσις. Ainsi il dira plus justement que la croissance de l'Empire Romain ne s'est faite οὐ τύχῃ, οὐδ'αὐτομάτως, οὐδὲ λόγῳ, ἀλλὰ φύσει.

Examinons ces quatre termes: donc ni une série de hasards (comme l'Empire d'Alexandre) ni l'application d'une doctrine politique (comme Sparte), ni impulsion propre (sur ce point il y a désaccord avec Tite-Live), mais loi de la nature. Or qu'est-ce-que, en l'occurence, la φύσις, sinon, en dernière analyse, la géographie, le site de Rome et le bassin de la Méditerranée? Mais il n'est point question dans Polybe, de la nature morale des Romains. Nous retiendrons donc ce terme de φύσις, non pas en tant que tel, pour lui-même — puisque sur ce point il y a dualisme entre le Romain et le Grec — mais parce que Cicéron l'oppose, lui aussi, à la τύχη: l'Empire a progressé *naturali itinere, non fortuito*. Ainsi: *De rep.*, II, 30: « L'Etat a progressé de façon toute naturelle . . . Tu comprendras que le peuple romain doit sa force non à un concours fortuit de circonstances, mais à un dessein réfléchi: *consilio* et *disciplina* (nous retrouvons là les données morales, mais rationalisées, de Tite-Live), alors que, il est vrai, la fortune ne lui a pas été contraire ». Ainsi, alors que pour Polybe, la φύσις permet et détermine une σύστασις (étant donné la situation de Rome), mais que cette αὔξησις, une fois éliminé tout ennemi extérieur, donne lieu à une évolution en sens opposé (εἰς τἀναντία μεταβολή). Cicéron ne croit l'évolution qu'inscrite, en ce qui concerne la constitution, dans la durée des siècles: *aliquot constituta saeculis et aetatibus*[5]. De même la vision de Tite-Live est temporelle, non spatiale, comme celle de Polybe. L'évolution, ce n'est ni le *fortuit* qui suscite la *surprise*, ni le *rationnel* qui répond à *l'attente:* voilà des vues de l'esprit. Elle est soumission au phénomène vécu, à l'inépuisable réserve de richesses que dispense la nature morale d'un peuple, à condition qu'il obéisse à ses lois que manifeste sa manière primitive de vivre. Il n'y a plus ici d'analogie simpliste avec la vie individuelle: car l'individu isolé ne se conçoit même pas. Autrement dit, la visée de Tite-Live, ce n'est pas de nous donner les éléments d'une science historique, ni de nous fournir une explication causale que l'on puisse généraliser et universaliser. C'est de nous faire prendre conscience de la force et de la nature du destin qui imprime à l'histoire romaine cette admirable continuité, en harmonie avec les valeurs fondamentales que dégage et que respecte sans cesse la nation romaine, face à d'autres peuples. «Ce destin qui exigeait sans doute la fondation de la grande ville et l'avènement de la plus grande puissance du monde

[5] Mais Cicéron n'a pas donné la même importance à la notion d'*augeo* qui a pour Tite-Live une valeur presque mystique. Pour l'auteur du *De Republica*, la plus haute fonction qui revienne à l'homme d'Etat est *ciuitates aut condere nouas, aut conseruare iam conditas* (1, 12): c'est là une vue politique non « vitaliste ». Sur *augeo* même et, corrélativement, *Augustus*, cf. Ernout-Meillet, *Dictionnaire Etymologique*, art. *augeo*, et G. Dumézil, *Remarques sur augur, augustus*, RÉL, 35, 1957, p. 126—151.

après celle des dieux » (I, 4, 1), ce destin qui s'identifie avec la loi interne de l'*imperium;* ce destin que les dieux déroulent avec lenteur, mais infailliblement, en inspirant aux héros romains à la fois le désir et les possiblités morales de le réaliser. Car Rome préexiste pour ainsi dire, virtuellement, avant même sa fondation — en tant qu'image de l'empire divin — et ses origines historiques contiennent en germe son accroissement et son apogée.

II

1. Or, cet accroissement — pour en venir au récit lui-même de Tite-Live, a lieu conjointement, pendant les trois premiers siècles, sur un triple plan: celui du territoire de la ville, celui de la population, celui des forces morales et du prestige enfin: il est à la fois continu (et non pas fractionné en étapes) mais marqué par des dates importantes.

Suivant le principe de finalité interne que nous avons dégagé, l'existence de Rome commence pour ainsi dire, virtuellement, avant sa réalité effective, en tant que besoin, en tant que nécessité historique, antérieure à sa fondation. C'est ce que marque bien l'expression si difficile à traduire: *ante condendam urbem (Praef.* § 6)[6]: « avant qu'on eût l'intention de la fonder ». Ainsi le destin a inspiré aux hommes un acte volontaire lourd de conséquences que nous interpréterons ainsi: il faut une cité capable de faire échec au monde étrusque, Cicéron, lui, impute cette décision à la sagesse de Romulus — miraculeusement sauvé (comme Moïse) dans son enfance — qui choisit le site: *incredibili opportunitate (De rep.* 2, 5), parce qu'il a en vue une *diuturna respublica*, parce qu'il construit *ad spem diuturnitatis atque imperii*[7]. Il devient donc l'agent, grâce à sa prescience, de cette finalité: car le terme de durée ne signifie pas ici autre chose.

Cependant, pour revenir à Tite-Live, tout comme la vie est une série d'ébauches et de coups d'essais — seul l'empire des dieux est définitivement constitué — la fondation d'Albe-la-Longue, entreprise par Ascagne, fils d'Enée, apparaît comme une préfiguration de la grandeur romaine: métropole du Latium, Albe acquiert rapidement une puissance égale à celle des Etrusques *tantum opes creuerant.* Or, Romulus est issu du dieu Mars, divinité italique; Ascagne, par Enée, remonte à Vénus, divinité orientale. Au moment où Tite-Live rédige son œuvre, l'Occident, sous la direction d'Auguste, vient de triompher de l'Orient: cette victoire est préfigurée, symboliquement, par le triomphe de Rome sur Albe.

Ne voulant pas faire office d'archéologue, nous ne retracerons pas les épisodes de l'accroissement territorial et matériel; nous envisagerons simplement le processus. Phénomène urbain, dira-t-on: une ville s'accroît nécessairement du centre à la périphérie. Cependant pour Rome, on ne saurait s'en tenir à une vue aussi schématique. En effet, l'extension urbaine est un mouvement alternatif, tantôt dévançant l'accroissement en population, tantôt dévancé par lui; c'est aussi un mouvement à la fois centrifuge et organisateur; enfin il y a succession de périodes de rivalité et de périodes de collaboration avec le monde étrusque. Les causes déterminantes sont tantôt personnelles (surenchère des rois l'un par rapport à l'autre et conviction d'être en accord

[6] Cf. M. Ruch, *Un aspect de la lactea ubertas du style de Tite-Live: l'extension du gérondif et de l'adjectif verbal*, L'Inf. Litt., 17, 1965, p. 109—115.

[7] Cf. M. Ruch, *Notwendigkeit und Zufälligkeit in Kosmos und Gesellschaft nach der Weltanschauung Ciceros*, Gymnasium, 72, 1957, p. 499—511; Id., *Nationalisme culturel et culture internationale dans la pensée de Cicéron*, REL, 36, 1959, p. 187—204.

avec le destin) — tantôt religieuses (assimilation de divinités étrangères) — tantôt militaires (souci de la défense), sans qu'il soit possible de les discriminer chaque fois. Enfin, interviennent deux symboles: à l'intérieur, les temples, à l'extérieur le *pomoerium*. Le trait d'union des peuples, qui vont composer la ville agrandie, sera le *forum*. L'image qu'offre Rome est celle d'un agrégat qui refait sans cesse son unité militaire, civile, religieuse: c'est la loi même de la Vie et ce qui la distingue de la Matière. Les rois romains conquièrent; les rois d'origine étrusque organisent: le génie Romain assurera cette double fonction durant toute son histoire. Ce qui frappe encore, c'est la variété des possibilités et des moyens mis en œuvre.

Rome ne s'en tient jamais à une formule, fût-elle bonne, mais trouve la solution, chaque fois, en fonction des circonstances données et des nécessités imposées. Cette diversité sera le principe même qui va assurer la cohésion de l'*imperium* qui n'est, en quelque sorte, qu'une image amplifiée de la croissance romaine primitive. Ce que Rome comprend peut-être un peu moins, c'est que les phénomènes changent de nature en changeant d'échelle. Seul l'Empire futur et la puissance impériale résoudront ce problème.

2. A cette expansion urbaine correspond un accroissement continuel de population, car la préoccupation essentielle des rois est d'assurer la durée de la ville. Ici encore, c'est un principe de finalité qui préside à ce processus vital: la transformation d'une foule en un peuple: « par peuple, il faut entendre, nous explique Cicéron *(De rep.*, I, 42), non tout assemblage d'hommes groupés en troupeau, d'une manière quelconque, mais un groupe nombreux d'hommes associés les uns aux autres, par leur adhésion à une même loi et par une certaine communauté d'intérêts ». Donc, trois conditions sont requises, pour qu'il y ait peuple: un nombre assez grand de membres, le consentement donné par tous à une législation commune, une communauté d'intérêts[8]. Mais comment Rome a-t-elle réussi à se constituer en peuple, en *populus Romanus Quiritium?*

Le premier mode d'accroissement, le plus naturel, mais, curieusement à Rome, le plus rare, c'est l'afflux spontané de population, c'est-à-dire l'immigration anarchique: « Il y avait surabondance de population à Albe et dans le Latium » (6, 3). Romulus accueille tous les immigrés, sans distinction de race ni d'origine: « Tel fut le premier afflux qui répondit à l'ampleur du dessein de la ville » (8, 6). Mais le phénomène va demeurer unique.

Plus importante est l'union volontaire de deux peuples, en vue de leur fusion. Ce fut d'abord celle, avant la création de Rome, des Aborigènes et des Troyens. Enée nomme *Latins* l'ensemble des deux peuples, *utramque gentem* (2, 4).

Par là se montre déjà, de façon anticipée, la sagesse prudente et méthodique qui préside à la formation de la nation romaine: *ducentibus fatis*. « Les deux peuples croissaient ensemble et s'unissaient dans leur croissance » (2, 5). Pour la première fois, nous rencontrons le verbe *coalesco* qui a ce double sens.

De la même façon Romains et Sabins unissent en un seul leurs deux Etats, mettent la royauté en commun et transportent le siège du pouvoir à Rome, laquelle se trouve ainsi doublée (13,5). Enfin, la fusion la plus importante va être celle des Romains et des Albains: Tite-Live s'en félicite d'avance, avant même de commencer son récit de cet épisode (23,2). L'enjeu de cette fusion était d'importance; car il s'agis-

[8] Cf. M. Valente, *L'éthique stoïcienne chez Cicéron*, Paris, 1957; Dieter Meyer, *Cicero und das Reich*, Diss., Köln, 1957.

sait de s'opposer en commun à la puissance étrusque: Albains et Romains tombent d'accord, pour donner à l'un des deux peuples la suprématie politique sans détruire par une guerre son capital ethnique. Seule la trahison de Mettius détermine Servius Tullus à procéder au transfert à Rome, de la population albaine: donc une seule ville et un seul Etat. Aussi, après la destruction matérielle d'Albe, le nombre des citoyens a-t-il doublé à Rome. Il y aura, par la suite, des transferts semblables de population, avec octroi du titre de citoyen, « à l'exemple, nous dit Tite-Live, des rois précédents, qui avaient *agrandi* Rome en y amenant des vaincus comme citoyens » (33, 1).

C'est ainsi que l'incorporation des Latins permettra de faire la jonction entre le Palatin et l'Aventin. Enfin, Tarquin le Superbe, par la ruse, enlève l'autonomie aux Latins et procède à l'amalgame de l'armée. L'octroi du droit de cité obtenu de gré ou de force, inaugure un processus qui se poursuivra de siècle en siècle, jusqu'à l'édit de Caracalla (212).

Autre mode d'accroissement enfin: la multiplication des alliances privées, aboutissant au mélange de la race et du sang (9,3); car les villes, pour Tite-Live, « s'accroissent avec l'aide des dieux et par leur propre énergie ».

A chaque occasion, nous retrouvons le verbe *coalescere (rem concordia coalescere posse)* au double sens de « fusionner » et de « se développer ». Il semble que Caton, dans ses *Origines* ait donné une importance majeure à cette évolution: pour lui, l'*Vrbs* primitive, comme l'Italie plus tard, est le creuset où se sont fondues des nations fort diverses: à Rome, Sabins, Latins, Etrusques, en Italie, Grecs, Samnites, Celtes, Ligures. Le terme de *coalescence* est un mot-clé de la sociologie moderne.

Sous Romulus, Rome était déjà « assez forte pour combattre n'importe quel Etat voisin à armes égales » (9,1); avec Tarquin le Superbe, elle sera victorieuse de tous les peuples d'alentour et sa surabondance de population lui permet déjà de fonder deux colonies, deux bastions vers la terre et vers la mer.

Ce qui frappe, dans cette progression, c'est la variété des moyens mis en œuvre pour canaliser et organiser des phénomènes naturels: attraction et rayonnement; c'est aussi la convergence de ces mêmes phénomènes, et leur finalité. Rome a conscience de son destin: *ducentibus fatis* est un thème conducteur.

3. C'est précisément cette influence du destin qui explique aussi l'accroissement moral de la cité, c'est-à-dire celui de la dignité et du prestige, dans la mesure où ce *populus* est destiné à prendre en charge le gouvernement du monde. Tel est le sens du message surnaturel de Romulus (16, 7) telle est la signification des prodiges, qui au moment de la construction du temple de Jupiter Capitolin confirment *tanti imperii molem et magnitudinem* (55, 3).

Mais pour que cette mission puisse s'accomplir, il faut au préalable que la cité soit dotée comme d'une seconde existence: juridique et morale. Par le droit, la loi, les mœurs, les institutions religieuses, elle doit sanctionner son entreprise pour l'avenir: ce sera le rôle de Numa qui fonde la royauté sur deux vertus essentielles: *religio* et *clementia*. « Numa — écrivait Cicéron — mourut en laissant derrière lui, solidement implantées, deux choses particulièrement propres à assurer la durée d'un Etat: le culte des dieux et la bienveillance mutuelle » *(De rep.*, p. 2,27). Dès lors, la valeur morale des Romains s'impose à ses voisins comme force de paix, de sorte qu'est considérée comme sacrilège, une attaque dirigée contre une nation entièrement tournée vers le culte des dieux » (21, 2). La justice romaine sera humaine: elle évitera la *crudelitas* et la *saeuitia*, propres aux nations barbares. « On peut dire avec orgueil, écrit encore Tite-Live, qu'aucun peuple n'a montré plus d'humanité dans le châtiment ».

D'autre part, la politique extérieure de Rome sera fondée sur la *fides*, le respect de l'engagement et de la parole donnée. Seul, Tarquin le Superbe — et avec lui se précipite la décadence du régime royal — mènera la guerre par des moyens indignes de Rome: la ruse et la fourberie.

Les fondements politiques de cette prééminence morale sont constitués essentiellement par le Sénat, dont le privilège moral et juridique est l'*auctoritas*: à nouveau nous rencontrons le verbe *augeo*, corrélatif de *cresco*: « celui qui augmente la valeur d'un acte », c'est l'*auctor*. En ce sens on peut dire que le Sénat est l'agent actif et directeur qui organise et qui cautionne la poussée naturelle de croissance: aucun acte n'est valable sans cette consécration que lui confère le Sénat.

Compte tenu de ce rôle, il faut que cet organisme soit à la mesure de l'accroissement ethnique: à deux reprises il voit son effectif accru. D'autre part, il faut aussi qu'une population si considérable soit en quelque sorte « structurée ». C'est Servius Tullius qui instaure la division en classes, « institution très heureuse, nous dit Tite-Live, pour la future grandeur de l'Empire » (42, 5); car le cens correspond à un État, qui, en raison de son extension croissante, ne peut plus être gouverné comme une collection d'individus. Rome sera ainsi républicaine et non pas démocratique. Ainsi le Sénat et le peuple, l'un et l'autre nettement définis quant à leurs prérogatives, seront les piliers de la grandeur romaine. Mais n'y-a-t-il aucune ombre à ce tableau?

« Dans cet immense accroissement de la puissance romaine — écrit Tite-Live — au milieu d'une population si nombreuse, il était difficile de distinguer le bien du mal et des crimes ignorés se commettaient » (33, 8). Ainsi, se trouve posé, dès le départ, le germe de la corruption. La vision de l'historien n'est pas utopiste. Et maintenant, au siècle d'Auguste, Rome plie sous le fait de sa propre grandeur: *iam magnitudine laborat sua*. C'est un corps démesurément agrandi qui a perdu son âme. Relâchement insensible de la discipline: d'abord une sorte de fléchissement des mœurs, puis un affaissement progressif, enfin un mouvement d'effondrement rapide, jusqu'à ce qu'on arrive à l'époque contemporaine, où la corruption et ses remèdes sont également intolérables, *nec uitia nostra, nec remedia pati possumus (Praef.*, § 9). La sociologie nous apprend que les phénomènes changent de nature lorsqu'ils changent d'échelle. La vie est aussi un phénomène de décroissance. A la vision poétique d'un Virgile qui croit à une Rome éternelle, à un *imperium sine fine* se heurte le pragmatisme livien. Et pourtant l'espoir demeure d'une rénovation totale, d'un nouvel âge d'or: tel est le rêve du siècle d'Auguste. La dégradation des mœurs n'est-elle donc pas totale?

Salluste et Cicéron étaient à cet égard pessimistes: « Ce sont nos fautes non le hasard, écrit l'auteur du *De republica*, qui font que, si nous avons encore le mot de République, nous n'en avons depuis longtemps plus la chose » (*De rep.*, 5, 2). Horace de son côté, considère la décadence comme un phénomène quasi naturel: « Que ne dégrade point, s'écrie-t-il, *Odes* III, 6 . . . que ne dégrade point le temps destructeur! La génération de nos pères, qui valaient moins que nos aïeux, a fait naître en nous des fils plus méchants, qui vont donner le jour à une postérité plus mauvaise encore »[9].

[9] Faisant sans doute allusion à la théorie hésiodique des âges, Horace ne déclare pas irrémédiablement nécessaire la décadence; il s'agit ici plutôt d'un avertissement: les Romains n'ont pas encore atteint le « creux de la vague ». Le peuple, qui a gardé ses forces vives, peut se ressaisir, une fois atteinte l'extrême limite du déclin, de même qu'il a survécu, intact, à la corruption de la royauté. Sur le problème plus général du « progrès ou du déclin de l'humanité », cf. I. P. Borle, REL, 29, p. 59, à propos de Lucrèce, V, 801—1457.

C'est que la santé morale d'un peuple est liée à une organisation sociale solide et au respect des lois vitales qui ont déterminé sa création (Horace, *Odes* 3, 24, 35). C'est de n'avoir pas su résoudre le problème social que Rome dépérit. L'afflux des richesses venues d'Orient, la perte du sentiment national, d'autre part, auront été les facteurs essentiels de décadence, dont profiteront les peuples restés sains. Mais on ne peut s'empêcher de voir avec Tite-Live, dans la Rome *primitive*, déjà le germe d'une corruption menaçante. Ainsi les causes de l'accroissement sont aussi celles de la désagrégation. Sur ce point encore, la théorie polybienne fondée sur l'existence de cycles historiques au cours desquels les phénomènes repassent périodiquement par les mêmes états: monarchie, anarchie, tyrannie, est bien différente. Pour Tite-Live, l'histoire est une manifestation de la vie, laquelle comporte aussi bien la santé que la maladie. Et voilà pourquoi, c'est à la lumière du passé, qu'il pose le problème qui angoisse tous ses contemporains. Rome sera-t-elle capable de se guérir? de promouvoir un nouvel âge d'or, comme le veulent les prophéties? Mais la Vie connaît des processus quasi miraculeux de régénération [10]. Et Rome survit en nous; elle se survit dans l'unité spirituelle et morale de la *Romania* [11].

[10] Cf. R. Godel, *Vie et rénovation*, Paris, 1957. Au point de vue ethnique, la renaissance du peuple roumain et de sa langue, après des siècles, n'est-elle pas une illustration éclatante de cette vérité biologique?

[11] Le présent article est la reproduction d'une conférence donnée devant l'Académie des Sciences Historiques, le 25 novembre 1967, à Bucarest. Les notes ont été ajoutées.

LE RÉCIT DE LA MORT DE TURNUS (Aen., XII, 919—952). ANALYSE MÉTRIQUE ET STYLISTIQUE

PAR

JOSEPH HELLEGOUARC'H

(Lille)

L'un des principaux obstacles que présente pour nous l'interprétation des poètes latins est certainement la difficulté que nous avons d'apprécier convenablement l'effet que produisaient ces textes sur les lecteurs contemporains. L'ignorance où nous sommes de beaucoup de précisions relatives à la diction de ces poèmes [1] dresse devant nous un écran que nous avons le légitime désir de déchirer. Il y a eu des efforts dans ce sens et je pense notamment à la tentative sympathique, bien que discutable, faite en France, il y a une dizaine d'années, par M. A. Bonnafé pour mettre en musique les *Odes* d'Horace [2] et dont il a tiré un microsillon édité dans le commerce. Plus récemment, M. Louis Roussel n'a pas hésité à enregistrer lui-même sur un grand 33 tours plusieurs extraits de poètes, grecs sur une face, latins sur l'autre [3]. Quel que soit pourtant l'intérêt de ces recherches, elles sont limitées et essentiellement subjectives, et il faut bien dire qu'il est peu probable que nous arrivions jamais à des résultats totalement concluants; « il semble douteux qu'on parvienne jamais à connaître tous les éléments qui interviennent dans la déclamation antique ... Il n'est pas sûr, d'ailleurs, qu'une telle réalisation nous fût une occasion de plaisirs ou d'émotions esthétiques: il y faudrait la possession d'habitudes auditives que nous ne pourrons jamais acquérir » [4].

Faut-il pour autant « jeter le manche après la cognée » et renoncer à toute tentative dans ce sens? Les études de métrique qui se développent depuis quelques années et qui sont orientées beaucoup plus qu'autrefois vers les problèmes esthétiques, nous proposent des observations de plus en plus nombreuses et précises, fondées sur des critères scientifiques, propres à nous faire mieux connaître la technique de construction des vers latins et les effets artistiques qui y sont liés. On a pu ainsi déjà à plusieurs

[1] Cf. J. Perret, *Récitation de l'hexamètre latin*, RÉL, XXXV, 1957, p. 52—53.

[2] A. Bonnafé, *Récitation mélodique des vers d'Horace*, RÉL, XXXIII, 1955, p. 60; cf. mes remarques dans *Observations stylistiques et métriques sur les vers lyriques d'Horace*, L'Information littéraire, XVIII, 1966, pp. 66—74.

[3] *Textes en vers grecs et latins lus avec la prononciation restituée*, par Louis Roussel, Publications de l'Institut Pédagogique National, Centre régional de documentation pédagogique de Montpellier.

[4] J. Perret, *art. cit.*, p. 52.

StCl, X, 1968, p. 133—139, Bucureşti.

reprises montrer tout le profit que pouvait en tirer le commentaire stylistique d'un texte poétique [5] et j'ai moi-même présenté naguère, en m'appuyant sur ces travaux, un *Commentaire métrique du poème 76 de Catulle* [6]. C'est un essai du même genre que je me propose de faire ici, mais consacré cette fois à l'un des textes les plus célèbres de Virgile; je voudrais montrer qu'une attention plus soutenue portée aux problèmes de métrique, sans nous permettre bien sûr de ressentir les mêmes émotions esthétiques que les lecteurs antiques, nous donne cependant la possibilité de mieux saisir un texte poétique dans toute sa grandeur et sa beauté.

★

C'est sur le récit de la mort de Turnus que se clôt l'*Enéide*. Avec elle s'accomplit le *fatum* qui a voulu que Troie renaisse sur la terre italique. Dans la réalisation de ce morceau, Virgile semble avoir tenté de faire la synthèse de tous les moyens esthétiques offerts par la structure de l'hexamètre et de déployer toutes les ressources de son art. Il en résulte un poème d'une grandeur puissante et sauvage qui est, à mon sens, l'un des chefs-d'œuvre du *diuinus poeta*.

L'on peut distinguer, dans ces trente-quatre vers, quatre mouvements: 919—929: la blessure de Turnus; 930—938: la prière de Turnus; 938—944: l'hésitation d'Enée; 945—952: la mort de Turnus.

1) *La blessure de Turnus* (v. 919—929)

Cunctanti telum Aeneas fatale coruscat,
sortitus fortunam oculis, et corpore toto
eminus intorquet. Murali concita numquam
tormento sic saxa fremunt nec fulmine tanti
dissultant crepitus. Volat atri turbinis instar
exitium dirum hasta ferens orasque recludit
loricae et clipei extremos septemplicis orbis:
per medium stridens transit femur. Incidit ictus
ingens ad terram duplicato poplite Turnus.
Consurgunt gemitu Rutuli totusque remugit
mons circum et uocem late nemora alta remittunt.

Les vers 919—920 sont d'une impressionnante gravité: ils comportent sur huit pieds sept spondées [7] qui traduisent la lenteur du geste d'Enée ainsi que l'hésitation du héros; cet effet est accentué par le fait que ces vers ont tous les deux une initiale spondaïque; mieux: ils commencent l'un et l'autre par un mot molosse; or ces mots comportent en cette position, comme l'a bien montré M. Lucot [8], deux ictus *(cúnctanti)* qui donnent au vers une solennelle lenteur; remarquons de plus dans ces deux vers l'absence de césure régulière, annulée à P [9] par les élisions *tel(um) Aeneas* et *fortun(am) oculis;* mais, dans le second d'entre eux, une forte articulation à l'hephthémimère marque le départ du javelot: le lancement de ce dernier s'exprime par l'enjambement

[5] H. Holtorf, *Wie kann die Metrik die Aussage römischer Dichter erschliessen helfen?*, Gymnasium, LXV, 1958, pp. 166—185; J. Soubiran, *Passion de Didon. Métrique de Virgile*, Pallas, X, 1961, pp. 31—53.

[6] Dans l'Information littéraire, XVII, 1965, pp. 171—174.

[7] Il n'est tenu compte, bien entendu, que des quatre premiers pieds, où l'alternance dactyle/spondée est courante.

[8] R. Lucot, *Un thème virgilien, le lancer du javelot*, Pallas, IX, 1960, pp. 165—175.

[9] P = intermot penthémimère.

eminus intorquet ; à la vitesse du jet correspond l'initiale dactylique du v. 921 [10] qui s'oppose [11] aux initiales spondaïques des vers précédents [12]. Mais le molosse qui suit, *intorquet*, garde au passage l'espèce de tension dramatique qui le caractérise ; M. Lucot a en effet fort justement noté le caractère expressif d'une disposition métrique relativement rare (1/128 dans l'*Enéide)* et de création proprement latine où un mot molosse occupe l'intervalle entre un mot dactylique initial de vers et la césure penthémimère [13].

Vient une phrase de deux vers, de la penthémimère du v. 921 à celle du v. 923. C'est une comparaison, dans laquelle les spondées dominent encore ; les v. 922 et 923 commencent eux aussi par des molosses, ce qui maintient le ton et le caractère d'ensemble du passage, mais la césure trochaïque troisième du v. 922 introduit une légère vibration où affleure le pathétique [14], ce que vient souligner l'allitération des *s*. Un fort enjambement, où l'on compte cinq syllabes longues contre deux brèves et comportant à peu près uniquement des phonèmes sourds souligne le caractère sinistre de cette évocation.

Et puis, c'est l'envol du javelot. La rapidité du jet, suggérée, nous l'avons vu, au début du v. 921, est alors traduite avec une grande expressivité : verbe de mouvement, *uolat*, en tête de phrase et d'hémistiche, abondance relative des syllabes brèves ; l'absence de toute ponctuation, aussi bien à la fin qu'à l'intérieur du vers, l'absence aussi de véritable césure ainsi que les élisions *loric(ae) et* et *clipe(i) extremos* évoquent l'idée d'un mouvement continu, implacable, irrésistible ; le jeu des sonorités, notamment les allitérations en *t* de la fin du v. 923, les nombreuses consonnes sourdes du v. 925 en soulignent la brutalité et accentuent le caractère tragique de la scène. Le javelot touche son but : cela nous est dit au v. 926 : expression d'une chute brutale que soulignent l'interruption prématurée de la phrase par la ponctuation bucolique et le fait qu'elle se termine sur deux syllabes brèves après toute une série de longues.

La diérèse bucolique a une autre fonction. Turnus s'affaisse lourdement sur le sol, ce à quoi correspondent de nombreuses syllabes longues encore une fois et une série de *p* et de *t* ; mais la diérèse donne à la scène une note de tragique et d'émotion [15]. Faut-il ajouter que ce caractère est accentué par la triple allitération *Incidit ictus/ingens* — et les allitérations en *i* sont particulièrement expressives — associée au fort rejet de *ingens* au début du v. 927 et à l'effet produit dans ce dernier par la place de *ingens* et *Turnus* qui l'encadrent [16].

Cette première partie du récit se termine sur deux vers particulièrement évocateurs : nouveau procédé d'encadrement, par les verbes cette fois, qui se trouvent au début et à la fin du v. 928 ainsi qu'à la fin du v. 929 : le premier et le dernier forment homéotéleute, ce qui souligne avec force l'unité de ces deux vers. Le fait que nous ayons

---

[10] Sur cet effet, cf. R. Lucot, *art. cit.*

[11] J'insiste sur l'importance, en matière d'analyse stylistique, de cette notion d'opposition ou de contraste et, d'une façon plus générale, sur le fait qu'un procédé n'a pas de valeur en soi et que cette dernière peut seulement se dégager du contexte.

[12] Il n'y a en fait, depuis le v. 913, que des initiales spondaïques ; or, ces dernières ne se trouvent en moyenne chez Virgile que dans la proportion de 40%.

[13] R. Lucot, *Un type d'hexamètre latin d'Ennius à Virgile*, Pallas, III, 1955, pp. 29—39.

[14] Sur l'effet stylistique des intermots trochaïques, cf. J. Perret, *Mots et fins de mots trochaïques dans l'hexamètre latin*, RÉL, XXXII, 1954, pp. 190 sq.

[15] Ainsi que l'a bien montré R. Lucot, *Ponctuation bucolique: accent et émotion dans l'Enéide*, RÉL, XLIII, 1965, pp. 261—274.

[16] Les vers ainsi construits ont une valeur conclusive d'après T.E.V. Pearce, *The enclosing word-order in the Latin hexameter*, Class. Quart., LX, 1966, pp. 140—175 ; 298—320.

à nouveau un molosse en début de vers nous assure que le ton général reste le même en ce passage où s'exprime la douleur des Rutules ; par une forte articulation à l'hephthémimère du v. 928, par le rejet au v. suivant du monosyllabe *mons*, d'où résulte un effet de contraste, le poète traduit la montée de cette plainte qui s'enfle et se répand en un écho prolongé ; de surcroît, il a su très habilement nous faire saisir un double plan sonore : au premier plan, c'est le paroxysme de cette douleur que rendent les sonorités sourdes du v. 928, qui comporte sept *u*, mais, en un plan plus lointain, des sonorités claires, et notamment plusieurs *a*, en évoquent le prolongement et l'écho dans les forêts environnantes.

2) *La prière de Turnus* (v. 930—938).

Ille humilis supplex oculos dextramque precantem
protendens : « Equidem merui nec deprecor » inquit ;
« utere sorte tua. Miseri te si qua parentis
tangere cura potest, oro (fuit et tibi talis
Anchises genitor), Dauni miserere senectae
et me seu corpus spoliatum lumine mauis
redde meis. Vicisti et uictum tendere palmas
Ausonii uidere ; tua est Lauinia coniunx,
ulterius ne tende odiis ».

A partir du v. 930, le changement de thème et de ton apparaît de la façon la plus nette. En dehors du groupe *dextramque precantem / protendens* qui, avec ses syllabes longues, ses consonnes sourdes et le rejet du molosse *protendens*, rappelle tout à fait le ton de la première partie et exprime la solennelle grandeur du geste de Turnus, nous avons une plus grande abondance de syllabes brèves et même deux vers de suite, 932 et 933, qui commencent par deux dactyles, les deux brèves du deuxième étant de plus, dans les deux cas, séparées par un intermot. Ainsi se manifeste le caractère pressant et pathétique de cette prière, que viennent appuyer le choix et la place des mots, comme, par exemple, *miseri* fortement mis en relief au v. 932 où il est inséré entre deux intermots hephthémimère et penthémimère, ce dernier coïncidant de surcroît avec une ponctuation forte [17].

La prière devient plus instante à partir du v. 935, plus pathétique aussi. Au premier trait correspond le début du v. 935 qui comporte trois monosyllabes consécutifs, d'où résulte une initiale doublement spondaïque ; le second se marque par l'enjambement *redde meis*, avec une initiale trochaïque dont la valeur propre est d'autant plus forte [18] que c'est l'unique exemple que nous en avons dans ce passage [19]. Ce mouvement pathétique atteint son paroxysme dans les trois derniers vers de ce passage. Style assez haché, avec une ponctuation forte dans chacun des vers, mais à une place différente. Les v. 937 et 938 commencent par un dactyle, mais constitué dans les deux cas par le début d'un mot choriambique. Dans le v. 936, le groupe *uicisti et uictum* atteint une particulière intensité qui vient à la fois de la paronomase, de la place de *uicisti* en tête de phrase et d'hémistiche, de l'élision aussi qui scelle l'unité du groupe.

[17] Sur l'importance de cette place de l'hexamètre, cf. mon article *La détermination de la césure dans l'hexamètre latin. Principes et méthode*, L'Information littéraire, XIV, 1962, pp. 154—163.

[18] Sur la valeur expressive et pathétique de l'initiale trochaïque, cf. J. Perret, *art. cit.*, p. 187, qui montre qu'elle est de plus en plus recherchée par les poètes lyriques.

[19] D'après J. Perret, *loc. cit.*, la fréquence des initiales trochaïques est de 12% chez Lucrèce, 11% chez Catulle LXIV, 16% dans les *Géorgiques*, 23% dans les 1000 premiers vers des *Métamorphoses*.

Cette phrase se termine au v. 937 par une ponctuation forte à l'intermot trochaïque du troisième pied: chose assez rare qui souligne le caractère exceptionnel du fait et le met en valeur; l'adjectif *tua* , important dans la perspective du texte, prend de ce fait un particulier relief. Il n'est sans doute pas sans intérêt non plus de remarquer que cette deuxième partie se termine sur une césure hephthémimère.

3) *L'hésitation d'Enée* (v. 938—944).

Stetit acer in armis
Aeneas uoluens oculos dextramque repressit;
et iam iamque magis cunctantem flectere sermo
coeperat, infelix umero cum apparuit alto
balteus et notis fulserunt cingula bullis
Pallantis pueri, uictum quem uolnere Turnus
strauerat atque umeris inimicum insigne gerebat.

Ces six vers et demi représentent en quelque mesure un relâchement dans la marche du récit, un arrêt temporaire dans l'évolution de l'action avant le dénouement. Il s'établit une sorte d'équilibre que traduit plastiquement une égale répartition entre initiales dactyliques et spondaïques. Le début *Stetit acer in armis* est relativement vif avec le verbe en tête de phrase et d'hémistiche et l'allitération en *a*. On relève quatre rejets ou enjambements assez importants: celui de *balteus* précise l'objet qui provoque la fureur du héros, tandis que celui de *Pallantis pueri* dans le vers suivant marque l'appartenance. La gravité d'ensemble de l'épisode reste cependant présente, notamment au v. 941 qui a la structure (mot dactylique + molosse) signalée précédemment au v. 921; celle du v. 942 est presque exactement semblable et de même valeur, le mot molosse étant simplement remplacé par un mot spondaïque précédé d'un monosyllabe à valeur proclitique[20]. Le dernier vers (944) est également expressif, avec l'allitération *inimicum insigne*, l'accumulation des *i* et l'encadrement par les verbes *strauerat — gerebat* qui, si l'on en croit les idées de M. Pearce signalées plus haut, indiqueraient de cette façon que nous atteignons la fin d'une partie de développement.

4) *La mort de Turnus* (v. 945 - 952).

Ille, oculis postquam saeui monimenta doloris
exuuiasque hausit, furiis accensus et ira
terribilis: « Tune hinc spoliis indute meorum
eripiare mihi? Pallas te hoc uolnere, Pallas
immolat et poenam scelerato ex sanguine sumit ».
Hoc dicens ferrum aduerso sub pectore condit
feruidus. Ast illi soluuntur frigore membra
uitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.

Dans ces huit derniers vers, auxquels il a apporté tous ses soins, Virgile retrouve le ton du début de cet épisode et il nous fait assister à un drame d'une poignante et sauvage grandeur. Enée va porter le coup fatal, mais auparavant il exhalera sa fureur.

L'enjambement *exuuiasque hausit* rappelle le rejet de *balteus* et indique le point de départ de cette colère; il est suivi, après la penthémimère du v. 946, de *furiis* qui,

[20] Cf. mes remarques à ce sujet dans mon ouvrage *Le monosyllabe dans l'hexamètre latin*, Paris, Klincksieck, 1964, pp. 194 sq.

en rapport avec *ira* à la fin du même vers, souligne un élément essentiel de la scène; remarquons que la clausule un peu exceptionnelle de ce vers, avec *et* au cinquième pied, contribue à donner à cette partie du texte un caractère légèrement chaotique qui se conclut sur le rejet particulièrement expressif du v. 947, *terribilis*, les sonorités du mot en accentuant tout naturellement le relief. L'apostrophe d'Enée à Turnus est vive elle aussi; les dactyles y sont nombreux; les initiales en particulier sont dactyliques. Les rejets ont beaucoup de force: celui d'*inmolat* bien sûr, mais celui d'*eripiare* surtout, en raison d'une longueur un peu exceptionnelle du mot (cinq syllabes), et aussi parce que son emploi provoque un intermot trochaïque au deuxième pied, ce qui est un élément du pathétique de l'apostrophe. Ce caractère apparaît surtout à la fin de cette dernière: tout d'abord dans l'épanalepse *Pallas*... *Pallas* d'autant plus notable que le deuxième *Pallas* est à la fin du v. 948, à une place exceptionnelle pour ce genre de mot. Ajoutons que l'emploi de la conjonction de coordination au début du deuxième pied est lui aussi un élément d'un ton pathétique et dramatique [21] auquel contribue encore l'allitération des *s*.

L'animation que comporte cette apostrophe ne fait que mieux ressortir la lenteur hiératique du geste meurtrier d'Enée. Cette dernière est traduite par le v. 950, tout en spondées et dépourvu, comme nous en avons vu d'autres exemples au début de ce passage, de véritable césure par suite de l'élision *ferr(um) aduerso*. Alors le rejet d'un mot dactylique *feruidus*, devant une diérèse coïncidant avec une ponctuation forte, après un vers lent qui, lui, ne renferme aucune articulation et est tout en spondées, exprime d'autant plus fortement, par l'effet de contraste ainsi créé, l'ardeur et la colère qui ont saisi le héros. Contraste analogue enfin dans les deux derniers vers: car le v. 951 comporte aux pieds II, III et IV, trois spondées qui ressortent d'autant plus fortement qu'ils suivent le fort rejet du mot dactylique *feruidus*: c'est la mort qui s'insinue lentement, mais inexorablement dans les membres de Turnus; au contraire, le v. 952, qui exprime la mort proprement dite du héros malheureux et l'envol de son âme, commence par trois dactyles: ils créent un rythme dont la rapidité est plus sensible, à la suite des spondées du v. 951 [22].

*

On a parfois jugé trop abrupte cette fin du long poème de Virgile; il me semble qu'elle en exprime au contraire parfaitement le sens. Sur ce geste fatal se termine l'aventure d'Énée. Le poète n'a point voulu nous faire assister à un sauvage « règlement de comptes »; ce qu'il évoque, c'est une sorte de sacrifice rituel, dont il a, par tous les moyens possibles, mis en relief la grandeur et le hiératique cérémonial. D'où la lenteur générale du récit et les contrastes puissants qu'il comporte. Il n'a cependant pas dépouillé son héros de son humanité: celui-ci hésite avant de se faire l'instrument du destin; s'il sacrifie Turnus, ce n'est pas finalement pour obéir au *fatum*, mais pour venger la mort de Pallas. A cela correspond une sorte de pause, de temps mort qui relâche la tension et nuance le récit. Tout cela, l'analyse métrique du passage nous permet d'en donner une représentation objective.

---

[21] Cf. *supra* les remarques relatives au v. 942.

[22] Ce vers a déjà été utilisé par Virgile en XI, 831. Il a été traduit par Racine dans la *Thébaïde*, v. 1380: « Et son âme en courroux s'enfuit dans les enfers » où le poète français semble avoir traduit par une série de monosyllabes et par l'allitération des *f* l'effet de rapidité produit dans le vers latin par les syllabes brèves.

On voit ainsi que des recherches purement formelles comme celles dont j'ai donné quelques exemples au début de ce développement ne sont pas purement gratuites; l'étude de la technique poétique est indispensable pour découvrir les secrets de l'œuvre d'art, ainsi que le soulignait M. Fabio Cupaiuolo dans un récent et remarquable ouvrage[23]; dans les pages qui précèdent, je me suis efforcé de montrer combien en effet elle peut contribuer à une compréhension aussi large et aussi efficace que possible de l'œuvre poétique.

[23] F. Cupaiuolo, *Tra poesia e poetica*, Napoli, 1966, pp. 13 sq; signalons du même auteur un article intitulé *A proposito di alcuni recenti studi di metrica classica*, Riv. di Fil. e di istr. class., 1967, pp. 1—15 qui, comme le titre l'indique, constitue une mise au point tout à fait essentielle sur les actuels problèmes de métrique.

L'AIGLE D'OVIDE

PAR

RAOUL VERDIÈRE

(Bruxelles)

Décrivant l'une des phases de la bataille qui met aux prises Persée et le monstre suscité par Ammon, Ovide dépeint le héros repoussant la terre d'une puissante battue des pieds pour s'élever dans les airs et se trouver de la sorte dans une position offensive favorable à ses desseins:

> ...Vtque in aequore summo
> umbra uiri uisa est, uisa fera saeuit in umbra;
> utque Iouis praepes, uacuo cum uidit in aruo
> praebentem Phoebo liuentia terga draconem,
> occupat auersum, neu saeua retorqueat ora,
> squamigeris auidos figit ceruicibus ungues,
> sic celeri missus praeceps per inane uolatu
> terga ferae pressit dextroque frementis in armo
> Inachides ferrum curuo tenus abdidit hamo [1].

texte que Georges Lafaye traduit ainsi: « A peine le monstre a-t-il aperçu son ombre à la surface de la mer qu'il se jette sur cette ombre avec fureur; quand l'oiseau de Jupiter a aperçu dans un champ découvert un serpent qui présente à Phébus son dos livide, il le saisit par derrière et, pour empêcher la gueule redoutable de se retourner contre lui, il enfonce dans le cou revêtu d'écailles ses serres avides; ainsi, se précipitant d'un vol rapide à travers l'espace, le descendant d'Inachus s'abat sur le dos du monstre, et, d'un coup qui le fait tressaillir, il lui plonge son fer dans l'épaule droite jusqu'au crochet recourbé » [2]. S'il est vrai que la comparaison est sans doute le trope le plus ancien inventé par l'homme pour se faire entendre de son semblable et que, depuis Homère, elle fut employée au point d'être devenue lassante, voire écœurante, il faut bien admettre qu'un poète aussi fin, aussi exercé à se jouer des difficultés de forme qu'Ovide devait se sentir l'objet de raisons impérieuses pour avoir recours à une figure aussi décriée. L'excuse qui se présente d'emblée et qui s'impose immédiatement à l'esprit est que, évoquant une légende héroïque, le poète s'est cru en quelque sorte

[1] Ouidius, *Met.*, 4, 712—720.

[2] Georges Lafaye, *Ovide, Les Métamorphoses*, I, Paris, Les Belles Lettres, 1928, pp. 119—120.

contraint de sacrifier au style épique. Mais ce serait là une raison bien peu pertinente, en tout état de cause insuffisamment pertinente, et, pour ma part, je n'ai pas réussi à m'en persuader, sauf à admettre un « coup de chapeau » donné au passage à une des règles du genre épique et rien de plus. Bref, il n'y a donc, dans ce choix, rien de fondamental. En revanche, si l'on poursuit l'enquête dans le domaine de l'ornithologie et singulièrement du côté des rapaces, on obtient des résultats aussi troublants que surprenants. Evidemment, sous la métaphore *Iouis praepes* se cache *aquila*, mais la classification des *aquilae* en six espèces par Aristote et par Pline qui reprend à peu de choses près la classification de son prédécesseur ferait sourire un ornithologue. Aussi peut-on voir dans l'épithète d'excellence *Iouis praepes* n'importe quelle espèce d'aigle.

Quand je me suis lancé dans ma recherche, je me suis imposé de ne jamais perdre de vue que l'aigle dont nous parle Ovide appartient peut-être à une espèce disparue. J'ajoute que, parmi les rapaces que je citerai ci-dessous, beaucoup sont en voie de disparition, soit parce que l'homme s'est livré contre eux à une chasse injustifiée en excipant du fait qu'il s'agit d'animaux prédateurs et, partant, nuisibles, soit parce que l'absorption de produits chimiques par leurs proies les a contaminés eux-mêmes: il y a quelques années existaient encore, sur les rivages de Scandinavie, une vingtaine d'aigles frappés de stérilité pour cette dernière raison.

Encore que la scène décrite par Ovide soit censée se passer en Ethiopie, on peut douter — mais ne doutons pas trop vite — que le poète ait pris soin de s'informer sur la faune éthiopienne et l'on peut penser — mais ne nous hâtons pas de le faire — que, par un effet de transposition fort compréhensible, il a tout simplement puisé dans la faune européenne, laquelle d'ailleurs, à l'époque, devait être de beaucoup plus riche qu'à l'heure actuelle et en espèces et en individus.

Une fois ces préliminaires établis, il convenait de remplir la fiche signalétique du rapace:

1) *uacuo — aruo:* L'oiseau chasse dans les champs découverts: entendons par là des champs vides de culture, soit parce qu'ils sont en friche, soit parce que la récolte a déjà été faite.

2) *Phoebo:* L'oiseau se livre à la recherche de sa prédation au plus fort de la chaleur.

3) *liuentia terga draconem:* La proie est un serpent à la peau bleuâtre.

4) *occupat — ungues:* Le rapace attaque sa proie par derrière en agrippant la nuque de ses serres.

Le résultat est maigre et, à première vue, il n'y a pas là de quoi satisfaire un ornithologue: nous n'avons aucun détail sur l'écologie, non plus que sur le standard de l'oiseau, renseignements d'une utilité extrême pour écarter certains types de l'enquête. Néanmoins — disons plutôt: heureusement — le champ de celle-ci se trouve considérablement réduit, puisque la prédation consiste en reptiles. Ce détail, ainsi qu'on le verra, va se révéler gros de conséquences.

Parmi les rapaces diurnes amateurs de serpents, j'ai relevé six types: l'aigle royal, l'aigle impérial, l'aigle criard, l'aigle pomarin, l'aigle de Bonelli et le circaète Jean-le-Blanc:

1) L'aigle royal, *Aquila chrysaëtos* (L.), dont une espèce plus petite, la race *fulua* (L.), vit dans le Massif Central, les Alpes, les Apennins, la Sardaigne, la Corse, les Carpathes, les Balkans et la Grèce, est contraint, dans ce dernier pays, par suite de la pénurie en mammifères sauvages, de chasser même le serpent. Il habite exclusivement la montagne, entre 2000 et 500 m, et son apparition en plaine est extrêmement rare.

2) L'aigle impérial, *Aquila heliaca* Savigny, habite entre autres les plaines cultivées de la Grèce, chasse de 10 à 12 heures et de 17 heures au coucher du soleil.

3) L'aigle criard, *Aquila clanga* Pall, hiverne en Grèce, vit près de l'eau et chasse à pied.

4) L'aigle Pomarin, *Aquila pomarina* Brehm, bien connu en Grèce septentrionale, chasse à pied; la longueur de ses pattes lui permet de parcourir à pied un peu moins d'un kilomètre à l'heure.

5) L'aigle de Bonelli, *Aquila hieraaëtus fasciatus* Vieillot, habite près des marais et des lagunes, et chasse par couple.

Outre que la prédation de ces cinq aigles est constituée accidentellement de serpents et que, pour l'aigle impérial, on ne connaisse qu'un seul cas[3], toutes les particularités qui les singularisent suffisent pour ne voir en aucun d'eux l'aigle d'Ovide. Reste donc le circaète Jean-le-Blanc, *Circaëtus gallicus* Gm. (*all.:* Schlangenadler; *it.:* Biancone; *angl.:* Snake-Eagle; Short-toed Eagle; *esp.:* Aguila culebrera). Ce rapace, comme son nom dans différentes langues modernes le montre, chasse presque exclusivement les reptiles, même venimeux, et, à leur défaut, lézards et grenouilles. C'est, en quelque sorte, le serpentaire européen. Ses vibrisses étendent des yeux au front et du bec au menton une sorte d'écran, constitué de « poils » qui protège peut-être l'animal des morsures. Il n'est pas certain qu'il soit immunisé contre celles de la vipère. La blancheur est la tonalité dominante de son plumage: « Parmi les pierrailles et les broussailles, au flanc de la petite montagne calcaire, lézards et serpents jouissent de la chaleur solaire, les insectes crissent et bourdonnent. Un grand rapace glisse dans le ciel et s'arrête, comme suspendu dans la brise par ses larges ailes frémissantes. Contre l'azur, il brille d'une blancheur éclatante ». Telle est la prestigieuse présentation du Jean-le-Blanc qu'on peut lire dans la si remarquable étude de Paul Géroudet[4], un ornithologue qui a mis toute sa science à étudier et toute son affection à protéger les rapaces que l'homme poursuit dans une traque aussi imbécile qu'impitoyable.

La technique d'attaque du Jean-le-Blanc est bien connue: « Il descend par étapes, en « parachute », calculant son coup jusqu'à la chute finale, ou bien il fonce en repliant les ailes, projetant la tête et les pattes. La victime est saisie à la tête et au milieu du corps. S'il ne l'avale pas sur place, il emporte le serpent dans les serres, le porte tout de suite au bec et l'ingurgite au vol, la tête la première; la queue du reptile dépasse et se tord encore. . . »[5]. La visite d'un jabot a révélé la présence d'un serpent d'une longueur de 1 m 70! L'observation de l'animal en captivité n'est pas moins intéressante: saisissant sa proie de même que précédemment, le Jean-le-Blanc lui assène plusieurs coups de bec sur le crâne qu'il fracasse ou lui tranche la tête d'un seul coup de bec. Pour ce qui concerne l'écologie, signalons que « on ne rencontre le Circaète que dans les régions riches en reptiles, au climat estival chaud et ensoleillé, qui présentent des surfaces suffisantes de terrains découverts non cultivés »[6]. Cette observation cadre merveilleusement avec ce que dit Ovide:

---

[3] Encore s'agissait-il d'une couleuvre non venimeuse. On verra plus loin qu'il existe des couleuvres venimeuses. En tout état de cause, il ne fait pas de doute pour moi que le serpent d'Ovide appartient à une espèce venimeuse en raison de *saeua ora* (v. 724).

[4] *Les rapaces diurnes et nocturnes d'Europe*, 3e éd., Neuchâtel, Delachaux-Niestlé, 1965, p. 224.

[5] *Ibid.*, p. 226.

[6] *Ibid.*, p. 228.

...*uacuo* cum uidit in *aruo*
praebentem *Phoebo* liuentia terga draconem.

Le Jean-le-Blanc, ce rapace qui mériterait des éloges circonstanciés tant son utilité est grande, a disparu de Belgique: espérons que c'est parce que mon pays est quasi dépourvu de vipères [7]. J'allais oublier de signaler le plus troublant: comme les serpents se terrent à partir d'une époque qui s'étend de la fin de septembre au début d'octobre, le Jean-le-Blanc émigre vers le Niger, le Soudan et... l'Ethiopie [8]. Oui, vers le pays d'Andromède...

Arrivé à ce point de mon enquête, je me suis inquiété de savoir s'il ne serait pas possible de démasquer le Jean-le-Blanc chez des serpents figurant dans d'autres textes que les *Métamorphoses*. Ni Homère [9], ni Nicandre [10], ni Cicéron [11], ni Virgile [12] n'ont eu le souci de donner les précisions qui satisfassent un ornithologue. Aristote, ce père des sciences naturelles, s'est limité à constater l'animosité qui règne entre aigle et serpent pour la raison que le premier se nourrit du second [13], ce qui est une raison apparemment suffisante de ne pas s'aimer, et il se pourrait qu'Horace se soit inspiré de cette constatation, mais sans plus [14]. En revanche deux textes de Pline l'Ancien ont retenu toute mon attention. Dans le premier [15], le naturaliste parle d'un aigle à queue blanche, le *pygargus*, qui vit dans les villes et les plaines: *Secundi generis pygargus in oppidis et in campis, albicante cauda.* Le second texte [16] apporte quelques précisions alléchantes: *Nec unus hostis illi satis: est acrior cum dracone pugna multoque magis anceps, etiamsi in aere. Oua hic consectatur aquilae auiditate malefica; at illa ob hoc rapit ubicumque uisum, ille multiplici nexu alas ligat, ita se inplicans ut simul decidat.* Traduisons: « Et un seul ennemi ne lui suffit pas: le combat livré au serpent est plus farouche et de beaucoup plus douteux encore que dans les airs. Celui-ci recherche les œufs de l'aigle avec une avidité malfaisante tandis que l'aigle, pour cette raison, se saisit de lui partout où il le voit; mais l'autre lie ses ailes dans ses multiples nœuds, s'entortillant au point qu'il tombe avec lui ». Commentant le premier passage, E. de Saint Denis écrit: « D'après G. Cuvier, ce serait l'aigle commun, qui a la queue à moitié blanche; D'Arcy Thompson [*A Glossary of Greek Birds*, London, 1936] (p. 255) signale que πύγαργος est encore dans les Cyclades le nom du busard et que Jean-le-Blanc est le surnom de l'aigle commun en France (?) [17]. Le point d'interrogation est du savant français — « Rendons à César... » — et il a eu bien raison de manifester sa méfiance et sa répugnance à l'égard d'une identification que rien n'autorise. Que l'on veuille bien se reporter ci-dessus, en esprit non prévenu, à tout ce que j'ai consigné sur le Jean-le-Blanc et l'on verra que tout ce qu'il y a de commun entre le πύγαργος et le Jean-le-Blanc est la blancheur d'une moitié de queue. On conviendra que c'est peu.

---

[7] Il en existe encore, mais peu, dans l'extrême sud du Hainaut qui jouxte la France.
[8] Cf. Paul Géroudet, *op. cit.*, p. 231.
[9] *Il.*, 12, 200—207.
[10] *Ther.*, 448 sqq.
[11] *De Diuinat.*, 1, 47, 106 (= *Poet. Frgt.*, 7, 1—8 [A. Traglia]).
[12] *Aen*, 11, 751—756.
[13] *H.A.*, 9, 1, 609[a].
[14] *Carm.*, 4, 4, 11—12.
[15] *H.N.*, 10, 3 (3), 7.
[16] *H.N.*, 10, 4 (5), 17.
[17] Cf. son édition de *Pline l'Ancien, Histoire Naturelle*, Livre X, Paris, Les Belles Lettres, 1961, p. 108.

Je ne me serais pas senti en règle avec moi-même si je n'eusse tenté de percer l'incognito du serpent qui se fait si bellement trucider dans les vers 716—717. Je préfère le reconnaître tout de suite: l'épithète *caeruleus* laisse peu d'espoir. Jacques André écrit pertinemment: « Les serpents ou dragons de la réalité ou de la légende ont souvent pour qualificatif *caeruleus*, dès Ennius, *Sc. frg.* 30, et la formule s'est généralisée avec Virgile (*G.*, IV, 482; *Aen.*, II, 381; V, 87, VII, 346) [. . .] Pour retrouver l'origine de l'emploi, il faut remonter au grec qui use fréquemment de κυανοῦς pour les reptiles fabuleux (*Il.*, XI, 26; 38; Hes., *Sc.*, 167; Theocr., XXIV, 14). Il y a donc une imitation consciente de κυανοῦς « bleu-noir », en vertu de la tradition épique, et l'épithète latine, étendant le domaine primitif du terme grec, a passé des animaux fabuleux aux serpents réels [18]. On est donc habilité à faire l'hypothèse que le serpent d'Ovide est une vipère commune ou, à tout le moins, l'agressive couleuvre dite « de Montpellier », qui vit dans les endroits arides du pourtour méditerranéen [19].

[18] Jacques André, *Etude sur les termes de couleur dans la langue latine*, Paris, Klincksieck, 1949, pp. 166—167.

[19] Cette couleuvre est dite opisthoglyphe, c'est-à-dire qu'elle a des crochets venimeux creusés d'un sillon, mais situés au fond de la gorge de telle sorte qu'ils ne peuvent injecter leur venin que pendant la déglutition. J'ai ouï dire que naguère une espèce sud-africaine considérée comme non venimeuse fut classée opisthoglyphe parce qu'un jeune savant avait failli mourir de la morsure de ce serpent qui, jusqu'à ce jour, avait eu la réputation d'être parfaitement inoffensif.

À PROPOS DE LA LITTÉRATURE CLASSIQUE AU TEMPS DE NÉRON

PAR

EUGEN CIZEK

La production littéraire des écrivains d'orientation classique n'a pas dominé avec autorité l'époque où Néron régnait à Rome. Au contraire, la plupart des coryphées littéraires de l'époque (Sénèque, Lucain, Cornutus, Caesius Bassus, etc.) appartenaient à un courant littéraire novateur, groupé dans le cercle des *Annaei*, qui s'efforçait de promouvoir un art moderne, dirions-nous, pour ce temps-là. Le chef spirituel de ce groupe, Lucius Annaeus Seneca, appréciait avant tout le ζῆλος, l'élan créateur, et non l'imitation fidèle [1]. Selon lui, il était inévitable que l'expression littéraire se modifiât selon les exigences historiques sans cesse renouvelées et selon le mode d'existenec de la cité [2]. Il réclamait par conséquent pour les écrivains une grande indépendance de style et de pensée à l'égard de leurs devanciers [3]. En effet, dans ses tragédies, Sénèque n'a respecté les normes littéraires classiques que lorsqu'il y a été forcé par les conditions techniques du spectacle antique ou par la force d'une tradition encore extrêmement vigoureuse. Dans *Aetna*, Lucilius proteste contre l'abus de mythologie [4], tandis que Lucain, neveu et disciple de Sénèque, expulse de son poème *Pharsalia*, avec un courage digne d'admiration, tout l'appareil mythologique traditionnel, devenu une sorte de fétiche, et se désintéresse complètement de l'équilibre et de l'harmonie classique. Obéissant à la vocation fondamentalement romantique de leur art, ces écrivains — pareils en cela aux romantiques de tous les temps — n'accordent qu'une faible attention aux problèmes de la forme et de l'élocution, insistant fortement sur l'invention: *Quaere quid scribas, non quemadmodum*, s'exclamait Sénèque [5]. En même temps, Sénèque et ses partisans demeuraient fidèles aux principes prônés par les stoïciens du siècle précédent et que Cicéron notait dans son *Brutus*. Car, de même que le platonisme et l'aristotélisme avaient servi de support à la doctrine littéraire classique, les stoïciens fournirent son fondement philosophique au mouvement littéraire dirigé par Sénèque.

---

[1] Sénèque, *Ep.* 33, 6—11 et 64, 6—10.
[2] Sénèque, *Ep.* 114, 13.
[3] Voir Eugen Cizek, *Les controverses esthétiques de l'époque dans la lettre 114 de Sénèque*, A. C. I. H. B, Prague 1968, p. 357.
[4] *Aetna*, 9—23.
[5] Sénèque, *Ep.* 115, 1.

RICI, X, 1968, p. 147—157, Bucureşti.

Pour les stoïciens, expliquait Cicéron, seuls les raisonnements dialectiques importent, et non la beauté, l'ampleur et la variété de l'expression [6]. Pour développer l'éloquence, ajoutait-il, les péripatéticiens et les académiciens sont bien plus indiqués [7]. A cela près que les stoïciens dont parlait le grand orateur du Ier siècle avant Jésus-Christ étaient des atticistes, tandis que Sénèque se faisait surtout connaître pour un asiatique modéré [8]. Mais ces changements d'option esthétique ne peuvent surprendre, chez les adeptes d'un courant philosophique qui n'accordait à la forme, à l'expression, aucune attention particulière.

A l'opposé des adeptes de Sénèque, les partisans de la doctrine classique respectent rigoureusement les principales normes littéraires classiques et manifestent un grand intérêt pour l'expression. Comme nous l'avons déjà démontré, ils étaient en minorité, et bien plus divisés, plus divergents que les membres du groupe des Annaei. Quelques-uns de ces écrivains classiques semblent avoir gravité autour du sénateur Caius Calpurnius Piso. Celui-ci, qu'avait rendu populaire son zèle à protéger ses amis et ses clients, exerçait une sorte de mécénat littéraire [9]. Plusieurs témoignages sur ce cercle nous sont parvenus, parmi lesquels on remarque les églogues de Calpurnius Siculus. Ce poète, que les églogues désignent sous le nom de Corydon, protégé ou affranchi de Pison, accuse la dureté de son sort [10] et implore l'appui de son patron, travesti sous le nom du berger Mélibée. Illustrant, au fond, les rapports existant dans l'entourage de Pison [11], le poète montre que Pison-Mélibée l'avait tiré du besoin et qu'il dirige son activité littéraire [12]. Pour Calpurnius Siculus, Mélibée est un modèle littéraire, un poète d'une valeur exceptionnelle [13]. Plusieurs fois, il conjure son protecteur de faire parvenir ses vers aux oreilles d'un *alter Phoebus* qui est, de toute évidence, Néron lui-même [14]. Trois de ces sept églogues, la première, la quatrième et la septième, sont consacrées en premier lieu à la gloire de Néron et imitent les éloges classiques en vers que l'on rencontre aussi chez Virgile ou Horace. Dans la première, le poète déclare que l'*aurea aetas* est sur le point de renaître [15], tandis que dans la quatrième, composée à une date ultérieure, il juge les *aurea saecula* effectivement instaurés, [16] avec toutes leurs conséquences: paix perpétuelle, nature plus douce et plus généreuse aux humains et même aux divinités champêtres: Pan, *Faunus*, naïades et oréades [17]. Calpurnius Siculus vante la *clementia* instaurée par Néron [18], la paix intérieure et extérieure [19], la

[6] Cicéron, *Brutus*, 31, 119: *Non inquam, Brute, sine causa, propterea quod istorum in dialecticis omnis cura consumitur; uagum illud orationis, et fusum, et multiplex non adhibetur genus.* Pour les rapports de la philosophie et des doctrines esthétiques: Alain Michel, *A propos de la théorie du decorum: L'art poétique d'Horace et la philosophie de son temps*, A. C. I. H. B, Prague, 1968.

[7] Cicéron, *loc. cit.*

[8] Eugen Cizek, *op. cit;* les mêmes appréciations chez A. D. Leeman, *Orationis ratio, the stylistic theories and practice of the Roman orators, historians and philosophers*, Amsterdam, 1963, p. 277—278, 279, 280—281, 282—283.

[9] Tacite, *Ann.*, 15, 48, 3 et 65, 2.

[10] Dans les églogues I, IV et VII *(exempli gratia* le vers 40 et surtout les v. 79—82).

[11] Calpurnius Siculus, *Ecl.* IV, 31—47.

[12] *Ecl.* IV, 50—52.

[13] *Ecl.* IV, 55—57; 73.

[14] *Ecl.* I, 93—94; IV, 47—49; 157—159.

[15] *Ecl.* I, 42—45; 77—81.

[16] *Ecl.* IV, 6—7.

[17] *Ecl.* IV, 85; 97—100; 102—106; 112—116; 119—121; 132—136.

[18] *Ecl.* I, 58—59.

[19] *Ecl.* I, 47—48; 50—54; IV, 127—129.

sécurité et le bien-être qui en découlent [20], la fastueuse politique de la Rome néronienne avec ses magnifiques spectacles [21]. Il rappelle et exalte la faveur que Néron témoigne aux arts [22]. De fait, l'empereur est un *iuuenis deus* ou un *deus iuuentae* qui s'est dédoublé pour prendre une apparence humaine, un *uenerandum numen* réunissant Mars et Apollon dans la même personne [23]. Il est clair que les églogues de Calpurnius Siculus reflètent l'attitude dominante dans l'entourage de Pison avant le passage de celui-ci dans l'opposition. D'ailleurs, si la première églogue semble écrite au cours des premières semaines du règne de Néron [24], la dernière, c'est-à-dire la septième, date probablement de l'époque des Juvénalia ou des jeux néroniens de 59—60, comme en font foi les allusions aux spectacles de Rome et aux concours des amphithéâtres, que le César honore de sa présence [25].

Mais les passages qui chantent les louanges de l'empereur ne sont pas les seuls à reproduire les modèles classiques. Calpurnius Siculus respecte les normes fondamentales de la poésie bucolique traditionnelle, son style, le nom de ses héros, ses thèmes, tels qu'ils avaient été créés par Théocrite et Virgile. Plein d'enthousiasme, il confesse l'amour et le respect qu'il porte à un devancier, le poète-pâtre Tityre, évidemment Virgile [26]. Corydon, alias Calpurnius Siculus, reçoit une flûte ayant jadis appartenu à Tityre et qui symbolise le flambeau vivant de la poésie bucolique, passant de Virgile à l'auteur:

> Tityrus hanc habuit, cecinit qui primus in istis
> Montibus Hyblaea modulabile carmen auena [27]

Pour le poète, Tityrus est un *uates sacer* [28], un véritable dieu. Corydon le déclare péremptoirement: *est — fateor, Meliboee — deus* [29] et supplie Mélibée de jouer auprès de lui le rôle tenu jadis par un autre — Pollion probablement, ou Mécène — auprès de Tityre-Virgile [30].

Outre les conversations entre les bergers qui vantent les bienfaits de l'ère néronienne — I, IV, VII —, les églogues de Calpurnius Siculus contiennent de véritables tournois entre poètes rustiques, dont le prix est soit simplement la gloire, soit le cœur d'une jeune fille que se disputent deux poètes rivaux — IIe églogue. Dans une autre élégie, un jeune pâtre exprime la douleur que lui cause la trahison de la femme aimée (IIIe églogue). L'œuvre de Calpurnius Siculus n'est pas faite seulement de poncifs. Ses bucoliques contiennent des accents vrais et un humour succulent, rappelant la spontanéité réaliste de Théocrite. La sixième églogue contient une vive

---

[20] *Ecl.* IV, 117—118; 122—126.
[21] *Ecl.* VII, 24—38; 43—46.
[22] *Ecl.* IV, 29—31.
[23] *Ecl.* I, 46; IV, 7—11; 48; 82—86; 93—94; 97—100; 137—146; 164—165; VII, 4—6; 76; 82—83 etc.
[24] Raoul Verdière, *T. Calpurnii Siculi De laudis Pisonis et Bucolica*, Bruxelles 1955, p. 31—39 et E. Cizek, *Aspecte ideologice în literatura latină a epocii lui Nero*, Studii Clasice, IV (1962), p. 227.
[25] Calpurnius Siculus, *Ecl.* VII, 4—6; 45—46, etc.
[26] Bien que le poète n'indique nulle part le nom de Virgile, Tityre ne peut être que lui.
[27] Calpurnius Siculus, *Ecl.* IV, 62—63.
[28] Mélibée dit: *Mangna petis, Corydon, si Tityrus esse laboras. / Ille fuit uates sacer et qui posset auena / Personuisse chelyn, blandae cui saepe canenti / Adlusere ferae, cui substituit aduena quercus* (*Ecl.* IV, 64—67).
[29] *Ecl.* IV, 70.
[30] *Ecl.* IV, 160—161.

discussion entre deux pâtres. Mais à aucun moment, celle-ci ne parvient à être un véritable débat artistique, car ses protagonistes sont trop violents, s'injurient et finissent par faire de leur duel poétique un vrai conflit personnel. La cinquième églogue est une suite de conseils fort compétents sur le métier de berger, adressés par le vieux Micon au jeune Canthus, son fils. En fait, il y a là une Géorgique en miniature. Mais dans le reste des bucoliques, malgré les nombreuses allusions à la nature ou aux occupations pastorales — tels les propriétaires de troupeaux recherchant assidûment leurs bêtes perdues [31] — le cadre rustique demeure, de toute évidence, conventionnel, maniéré, artificiel. On y rencontre aussi des discordances flagrantes. Dans la IIIe églogue, Iollas s'engage à porter à la belle Phyllis des vers composés à son intention par l'inconsolé Lycidas et gravés sur un livre étincelant [32]. Convenons que la présence aux mains d'un pâtre, d'un livre de ce genre est pour le moins insolite. Les bergers de Calpurnius Siculus, comme leurs homologues du XVIIIe siècle, se comportent en citadins raffinés, amateurs de poésie classique, spirituelle, élégante. Leurs amours, leurs rivalités sentimentales sont d'un urbanisme parfait, comme ceux du milieu aristocratique de Calpurnius, et de même leurs douleurs, leurs défaites, leurs jalousies, leur espoir de reconquérir le cœur de leurs belles. Il est très rare d'y rencontrer quelque chose qui ressemble aux réactions authentiquement paysannes des bergers de Théocrite. Nous n'y trouvons pas non plus la fraîcheur de sentiment des bucoliques virgiliennes. Certes, les pâtres de Virgile n'étaient peut-être pas parfaitement rustiques, mais ils s'exprimaient toujours directement, avec simplicité, révélant des émotions profondes, douées d'un grand pouvoir de rayonnement. Les héros de Calpurnius Siculus éprouvent des émotions délicates, mais pâles et parfois sophistiquées. Comme une certaine sensibilité, une certaine finesse sont présentes même dans les pièces les plus conventionnelles, on comprend que Calpurnius Siculus ait été goûté par les lecteurs des siècles ultérieurs et imité, au IIIe siècle, par Nemesianus. Mais nous ne trouverons jamais chez lui l'ambiance solaire et tonique qui est celle des Idylles de Théocrite, ni la mélancolie crépusculaire qui sert de toile de fond aux bucoliques virgiliennes.

Il ne nous semble pourtant pas que l'explication en soit simplement dans la décadence maniériste qui caractérise, à toutes les époques, la survie affaiblie de la poésie classique. Certes, Calpurnius Siculus n'a pas le talent de Virgile; mais le raffinement excessif de l'expression, le caractère alambiqué de son œuvre poétique s'expliquent aussi par l'atmosphère d'une époque où dominait le goût nouveau, le style nouveau cultivé dans le groupe des Annaei. Chez ceux-ci, même sans être intentionnellement recherchées, l'élégance de l'expression et les subtilités d'une analyse psychologique fouillée avaient fini par s'imposer. De plus, la mode d'ignorer ce qu'on appelle aujourd'hui la couleur locale, et même la psychologie différenciée des âges de la vie — dans *Les Troyennes*, de Sénèque, Astyanax n'est pas vraiment un enfant — donnait facilement à la peinture de tous les milieux, y compris la campagne, un air de convention. Calpurnius Siculus est certes un admirateur des classiques; en principe, il s'oppose au goût nouveau, mais consciemment ou non, il subit l'influence du courant littéraire prépondérant. Ainsi s'explique qu'il nous rappelle parfois Catulle, poète non classique, fort prisé par les écrivains d'orientation nouvelle. À l'opposé des adeptes de Sénèque, Calpurnius s'occupait beaucoup de la forme littéraire et cherchait scrupuleusement à imiter ses précurseurs classiques. Mais privé de leur talent et

[31] *Ecl.* III, 1—6.
[32] *Ecl.* III, 44.

subissant l'influence d'une certaine mentalité baroque, commune, nous le verrons bientôt, au mouvement littéraire patronné par Sénèque et à certains milieux d'orientation classique, sans posséder d'autre part la vigueur novatrice que manifestaient les productions des *Annaei*, il en arriva à rendre presque artificiels les sentiments de ses personnages, à force de les édulcorer. Son style même reflète cette tendance. De façon générale, c'est le style virgilien: on perçoit même l'effort du poète de s'exprimer à la manière de son modèle. Certaines tournures et certains vocables appartiennent pourtant à l'époque impériale. On trouve ainsi un *nemorale*[33], venant d'un adjectif *nemoralis,-e*, pris dans le sens de « sylvestre », lorsque le poète oppose un chant de la forêt à celui qu'il consacre à l'âge d'or. Le terme n'apparaît comme adjectif que chez Ovide et dans la poésie post-classique, chez Stace par exemple. Il y a là, par conséquent, la même volonté de reprendre les canons et les modèles classiques, mais coexistant avec une tendance plus faible, presque involontaire, à dépasser ces modèles, mettant à profit l'expérience contemporaine des auteurs qui ouvertement, conséquemment, pratiquaient le nouveau style.

Une autre œuvre poétique, née dans le cercle des Calpurnii, nous imposera des constatations analogues. Il s'agit de *Laus Pisonis*, un éloge en vers, composé, selon toutes probabilités, par le même Calpurnius Siculus ou par un autre poète du même milieu. Les allusions assez fréquentes à la paix et à la détente intérieure[34] laissent établir que le poème dût être composé dans la même période que les églogues; les nombreuses références à la *uirtus* et à la *facundia* du personnage célébré permettent d'identifier en celui-ci le protecteur de Calpurnius Siculus. L'auteur souligne la sympathie dont Pison jouit dans le peuple[35], au sénat[36], parmi ses clients, surtout les plus pauvres[37]. Il fait ressortir le fait que *uenerandus Piso*[38] s'est fait connaître par sa dignité et sa générosité[39], par son comportement aimable et doux[40], par sa bravoure en temps de guerre[41], par sa gravité et son charme, car il a su heureusement unir la *grauitas* au *lepos*[42]. Le poète vante l'illustre naissance de Pison[43], mais — expression d'une idée d'origine stoïcienne fort en faveur à l'époque — il apprécie encore plus la *nobilitas* morale de son héros[44]. Il exhorte celui-ci à s'égaler en vertu à ses ancêtres, mais par des moyens pacifiques, car c'est un excellent orateur[45]. Plusieurs fois, il met en lumière la *facundia*[46] et le talent poétique de Pison, véritable disciple d'Apollon[47]. S'il en était capable, il

---

[33] *Ecl.* IV, 5. L'influence de la littérature dominante de l'époque néronienne sur le coloris des églogues de Calpurnius Siculus a été signalée en quelques mots par Ettore Paratore, *Storia della letteratura latina*, IIe Ed., Florence, 1961, p. 553.

[34] *Laus Pisonis*, 26, 27; 32—35; 168—170, etc.

[35] *Laus Pisonis*, 39—40; 65—66; 84—86.

[36] *Laus Pisonis*, 66—67; 98.

[37] *Laus Pisonis*, 109—127.

[38] *Laus Pisonis*, 129 *(Piso uenerande)*.

[39] *Laus Pisonis*, 100—111.

[40] *Laus Pisonis*, 129—132.

[41] *Laus Pisonis*, 158.

[42] *Laus Pisonis*, 162—163.

[43] *Laus Pisonis*, 3—4; 16—24.

[44] *Laus Pisonis*, 8—11. Sans être des stoïciens, les écrivains du cercle des Calpurnii reprenaient certaines idées appartenant à la doctrine philosophique dominante.

[45] *Laus Pisonis*, 32—34.

[46] *Laus Pisonis*, 39—48; 57—58; 61—64. Le talent de Pison a quelque chose de commun avec les éléments de la nature et les grands orateurs légendaires; 84—96; 98; 109.

[47] *Laus Pisonis*, 163—177.

chanterait le talent de Calpurnius Pison[48]. Mais son propre talent n'est pas plus comparable à celui de son héros que ne l'est la voix du grillon à celle du rossignol:

Sic et aedonia superantur uoce cicadae[49]

Le poète est pauvre, mais pur[50]. Grâce à l'appui de Pison, son talent se développera, comme jadis celui de Virgile sous la protection de Mécène[51]. L'auteur nous dévoile ainsi les relations existantes à l'intérieur du cercle de Pison. Les jeunes se pressaient pour écouter la voix du chef de la maison de *Calpurnii*[52]. Un véritable cénacle y était né, et les poètes y étaient protégés et aidés de toutes les manières[53].

Le poème n'a pas le charme suave des églogues, mais on y trouve de la sincérité, de l'enthousiasme, une ardeur vraie, malgré le caractère conventionnel des éloges, taillés selon les formules consacrées du genre. L'attachement sincère et profond de l'auteur n'évite donc pas l'écueil des recettes traditionnelles. Au temps où Lucain renonçait à toute invocation aux muses, se contentant d'en adresser une à Néron[54], l'auteur de l'*Eloge de Pison* invoque, selon le rite traditionnel, Calliope, pour l'aider à chanter les qualités de son héros[55]. Le langage poétique est, lui aussi, d'une façon générale, le langage classique. Le lexique comporte pourtant certaines dérogations à la tradition, plus nombreuses même que dans les églogues. On trouve ainsi un *tetricitas* («air sombre, sévère»)[56], mot dont la formation témoigne de la tendance, si caractéristique à l'époque impériale, à passer, dans les termes du langage, du concret à l'abstrait. Inusité, de même, *classicus horror* dans le sens d'*effroi causé par le son de trompette*[57].

C'est dans le même esprit qu'ont été composées deux autres églogues, dues à un ou peut-être deux auteurs anonymes, et connues sous le nom de *Carmina Einsiedlensia*. Bien qu'elles soient une imitation de Calpurnius Siculus — d'un niveau moins élevé, ainsi que nous le verrons plus bas — le cercle des Calpurnii, pas plus que Pison, n'y sont jamais mentionnés. La raison en est qu'elles datent des années 60, quand Pison était passé dans l'opposition; peut-être même ont-elles été écrites peu après l'anéantissement de la conspiration dont il fut le chef. Dans la première églogue, les allusions à Troie ressuscitée par Néron[58] semblent concluantes; elles se rapportent peut-être à la reconstruction de Rome après l'incendie de 64 et en tout cas à la politique d'un empereur qui s'efforçait d'helléniser la civilisation romaine; significatives aussi, les allusions au poème de Néron sur la chute d'Ilion[59]. De même, les passages de la seconde églogue où l'on constate que la peur des brigands a disparu[60], et qui peuvent viser l'écrasement de la conspiration de Pison en 65. La substance de ces églogues anonymes rappelle celle des bucoliques de Calpurnius Siculus: on y trouve les *iurgia* et d'autres éléments d'une existence pseudo-pastorale, traités avec maniérisme et

[48] *Laus Pisonis*, 72—78.
[49] *Laus Pisonis*, 79; 209—213; 214—215.
[50] *Laus Pisonis*, 254—255.
[51] Sans l'appui de Mécène, Virgile serait demeuré un inconnu *(ignotus populis, si Maecena — te careret: Laus Pisonis*, 235; 230—242; 216—224; 256—258).
[52] *Laus Pisonis*, 84—86; 109—114; 131—137.
[53] *Laus Pisonis*, 244—245.
[54] Lucain, *Phars.*, 1, 66.
[55] *Laus Pisonis*, 81—83.
[56] *Laus Pisonis*, 141. Citons aussi *sudabundus* (v. 189).
[57] *Laus Pisonis*, 103.
[58] *Carmin. Einsiedl.* I, 38—41.
[59] *Carmin. Einsiedl.* I, 48—49.
[60] *Carmin. Einsiedl.* II, 5—7.

trahissant le transfert hâtif d'éléments étrangers dans un cadre bucolique de convention. Il faut ajouter que le ton du panégyrique politique adressé à l'empereur devient plus exagéré encore. Dans la première églogue, les bergers Thamyra et Ladas, arbitrés par un troisième du nom de Mida, chantent à qui mieux mieux les mérites de Néron, comparé à Phoebus-Apollon[61]. Dans la seconde, le berger Mystes glorifie, dans un poème qu'écoute son ami Glyceranus, la paix instaurée par Néron, la félicité parfaite, l'âge d'or depuis longtemps restauré[62]. Ce nouvel Apollon[63] a fait disparaître les guerres civiles, il a sauvé les Romains de la gloire malheureuse de Sylla *(infelix gloria Sullae)*[64]. De toute évidence, on sent l'intention d'une réplique à la Pharsale de Lucain. L'époque agitée est loin, que chantait, semble-t-il, avec complaisance, le neveu de Sénèque.

Comme dans les poèmes pastoraux de Calpurnius Siculus, les contradictions abondent. Les bergers de la première églogue professent des idées panthéistes d'origine stoïcienne, ils nomment Jupiter *mens caeli*[65], mettent en doute l'existence des dieux traditionnels, qu'on peut tout au plus confondre avec la nature ou son essence rationnelle[66]. Virgile est imité à travers Calpurnius Siculus, mais les descriptions pittoresques, la grâce factice et pourtant charmante de ce dernier et surtout les traits de réalisme et d'humour de la sixième églogue en sont absents. Absente aussi l'ardeur vraie de *Laus Pisonis*. On peut d'ailleurs observer certaines différences entre les deux églogues: la première est plus pauvrement rédigée, elle semble plus sèche, plus rigide, tandis que l'autre, assez maniérée, est plus souple, plus calpurnienne dirions-nous[67]. Les éloges adressés à Néron restent en général fidèles aux normes classiques, mais l'image de Néron, dans la première églogue[68], est nettement influencée par celle que Sénèque réalisa dans l'Apocoloquintose, surtout en ce qui concerne l'aspect physique, le talent, etc. Si le lexique est classique, la construction des phrases est plus simple, presque paratactique. Simple et aussi plus rigide, en un mot plus pauvre. On y trouve donc, comme dans les poèmes de Calpurnius Siculus, la fidélité aux modèles classiques, mais la pression, l'influence du goût contemporain s'y font sentir plus fort que chez ce dernier.

On peut donc observer la continuité d'une littérature bucolique d'inspiration classique pendant presque tout le règne de Néron. Il existe d'ailleurs des manifestations bien plus rigoureuses, plus pures dirions-nous, de l'esprit ancien, — il est vrai, non pas en littérature, mais dans la grammaire et la théorie philologique. Nous voulons parler surtout de M. Valerius Probus Berytius, philologue atticiste, grand admirateur des auteurs anciens, censeur sévère de toutes les erreurs de langage[69]. Il ne jouissait pas d'une aussi large audience que son rival moderniste Palaemon, mais

---

[61] *Carmin. Einsiedl.* I, 33—37; 43—47.

[62] *Carmin. Einsiedl.* II, 15—20; 21—38.

[63] S'adressant à Lucine, il demande sa bénédiction, car son fils Apollon est régnant: *Casta fave, Lucina; tuus iam regnat Apollo (Carmin. Einsiedl.* II, 38).

[64] *Carmin. Einsiedl.* II, 32 et suiv.

[65] *Carmin. Einsiedl.* I, 26.

[66] *Carmin. Einsiedl.* I, 34. *Si les dieux existent*, ils parlent comme Néron *(Caelestes ulli si sunt, hac uoce locuntur).*

[67] Mais évidemment, le fait que les deux églogues nous sont parvenues incomplètement nous retient d'insister sur ces caractères.

[68] *Carmin. Einsiedl.* I, surtout 43—48.

[69] Suétone, *De grammaticis et rhetoribus*, 24; sur l'activité de Valerius Probus, voir aussi Heinrich Keil, *Grammatici latini*, Hildesheim, 1961, vol. IV, p. 267 et suiv.

il avait quelques disciples très fidèles [70], à qui l'on devra, pour une bonne part, la réaction antimoderniste des années de la dynastie flavienne.

Mais il y eut au temps de Néron, outre l'atticisme sévère de Valerius Probus et le classicisme des poètes bucoliques, relativement peu influencé par les opinions esthétiques modernisantes de l'époque, d'autres écrivains d'orientation classique, qui se montrèrent bien plus réceptifs à l'influence du goût nouveau. Nous pensons en premier lieu à Pétrone, auteur d'une des œuvres littéraires les plus fascinantes de l'antiquité, le roman-satire Ménippée, que nous appelons le Satyricon. Dans cette œuvre extraordinaire, douée d'une force de suggestion rarement vue dans la littérature universelle et rédigée, selon nous, entre 61 et 63 apr. J.-Chr. [71], Pétrone fait plusieurs fois allusion aux controverses littéraires et rhétoriques du temps, choisissant systématiquement les positions classiques [72]. Dans le débat qui ouvre le livre, et que Pétrone consacre au déclin de l'éloquence, on peut remarquer une parodie des opinions attribuées par Sénèque le père au rhéteur Cassius Severus sur le déclin de la rhétorique [73]. Comme ce dernier, Encolpe commence par constater le fait que l'éloquence s'est détachée de la vie et que l'expression s'est excessivement dilatée [74], tandis qu'Agamemnon met tout ceci sur le compte de l'altération du goût. Mais l'opinion d'Agamemnon avait été formulée, en termes presque analogues, par le rhéteur évoqué par Sénèque le père [75]. Cependant, comme les idées exposées dans cette section du Satyricon coïncident avec celles que Pétrone énonce dans d'autres passages de son œuvre, nous pouvons considérer qu'indépendamment de toute parodie et des ridicules personnages qui les émettent, elles illustrent assez bien ses propres convictions [76]. Il faut retenir pour particulièrement significative la critique adressée à Lucain pour son excès de rhétorique et pour avoir éliminé de son poème le merveilleux mythologique [77]. Et pourtant, l'œuvre de Pétrone est loin de s'en tenir au ton, au style et aux normes de composition classiques. Il ne nous est pas possible d'analyser ici la texture littéraire et linguistique du Satyricon, mais il est clair que si l'abandon total de la gravité classique est naturel dans le genre abordé par Pétrone, la mobilité psychologique des personnages, présentés d'une

---

[70] Suétone, *loc. cit.* C'est dans le même style, rigoureusement atticiste, qu'est écrite la biographie de Perse, due probablement au même Valerius Probus. L'importance de l'activité atticiste et antimoderniste de Probus a été brièvement soulignée il y a déjà longtemps (voir Ed. Norden, *Die antike Kunstprosa*, IIe éd., Berlin, 1909, t. I, p. 255).

[71] E. Cizek, *Autour de la date du Satyricon de Pétrone*, Studii clasice, VII (1965), p. 197—207. On a récemment proposé une autre date, les années 64—65 (K. F. C. Rose, *The date of the Satyricon*, Classical Quartely, XII, 1962, p. 166—168), donc encore le règne de Néron.

[72] Pétrone, *Sat.* 1—5; 83—84; 88—89; 118. Il est vrai que l'affranchi Ganymède admire l'édile Safinius de s'exprimer comme un orateur asiatique (*Sat.*, 44, 9: *puto enim nescio quid Asiadis habuisse*), mais ce personnage, méprisé par le narrateur, ne pouvait exprimer l'opinion de Pétrone. Tous les autres passages qui ont trait aux problèmes littéraires infirment catégoriquement cette supposition. Pour la critique des abus du nouveau style chez Pétrone, voir A. D. Leeman, *op. cit.*, p. 287—288.

[73] Sénèque le rhéteur, *Controu*, 3, *praefatio*, 12—5; et 9, *praef.*, 2—5.

[74] *Sat.*, 1—2 à comparer à *Controu.*, 3, praefatio, 12—13. Il y a des similitudes jusque dans l'expression: Pétrone parle d'un *umbraticus doctor*, peu exercé à la rhétorique vivante, déroulée en plein air, (*Sat.*, 2, 4), tandis que Sénèque le rhéteur avait remarqué, lui aussi, que les orateurs se formaient exclusivement à l'ombre des écoles: *uelut assueta clauso et delicatae umbrae corpora sub diuo stare non possunt (Controu.*, 3, *praefatio*, 13).

[75] *Sat.*, 3—4 à comparer à *Controu.*, 3, *praefatio*, 15.

[76] Pour la démonstration de cette thèse, Eugen Cizek, *Detașarea ironică — procedeu compozițional în Satyriconul lui Petroniu*, Studii clasice, VIII (1966), p. 171—180.

[77] *Sat.*, 118, 1—2 et 6; et Eugen Cizek, *op. cit.*, p. 176—177..

manière évolutive, infirme la règle classique de la fixité des caractères. Il sera plus profitable encore d'examiner le langage des héros. Comme l'ont déjà montré plusieurs chercheurs, il diffère radicalement d'un personnage à l'autre, en accord avec le niveau culturel, l'origine ethnique et la qualité morale de chacun, et sert ainsi à caractériser et à différencier les personnages. Mais pour réaliser cette performance, le romancier doit avoir eu conscience, d'une part, de l'existence d'une langue latine classique, relativement cristallisée, et d'autre part, de la nécessité de prendre, vis-à-vis d'elle, ses distances. Ce n'est donc pas involontairement, ni simplement pour satisfaire à un goût généralement répandu, comme ce fut le cas pour d'autres écrivains classiques, que l'auteur du Satyricon, délibérément et exprimant ainsi une finalité fondamentale de son art, tend vers une synthèse audacieuse unissant étroitement les expériences classiques aux acquisitions les plus récentes[78]. Il sera critiqué par Sénèque le fils, qui considérera que Pétrone s'est laissé de cette façon entraîner à la vulgarité. Nous croyons que l'allusion qu'il fit aux écrivains qui *in sordes incidunt*[79] ne visait pas seulement C. Albucius Silus, déjà réprouvé par son père pour son penchant vers le trivial et l'abject[80], mais aussi Pétrone, maître incontesté du langage familier, de l'*idiotismus*, selon le terme de Sénèque le rhéteur[81]. L'effort de Pétrone a pourtant eu pour conséquence une brillante réussite, que nul ne conteste plus de nos jours.

On peut déceler, chez d'autres écrivains encore, la même aspiration vers la réalisation d'une synthèse qui, prenant pour point de départ les thèmes, les principes et le langage de la littérature classique, en dépasse pourtant l'expérience et s'incorpore les conquêtes du nouveau style. Nous pensons moins à Perse, à la fois admirateur déclaré des grands précurseurs[82] et créateur d'un langage poétique baroque, renouvelant le langage traditionnel, qu'à Néron lui-même et aux poètes qui l'entouraient. Il nous reste bien peu de l'œuvre poétique néronienne, fruit, selon Suétone, d'un travail minutieux[83]; elle est tout aussi difficile à interpréter au point de vue esthétique que la politique culturelle de l'empereur. De là, la diversité d'opinions des chercheurs modernes sur la position adoptée par Néron dans le litige esthétique qui opposa les partisans et les adversaires de la nouvelle littérature cultivée dans l'entourage des Annaei. M. A. Lévi opine que Néron fut un adepte conséquent des doctrines classiques[84]; il s'appuie sur l'admiration du César pour les grands classiques grecs, sur la facture des poèmes écrits à sa louange (Calpurnius Siculus, *Carmina Einsiedlensia)*, etc. *E contrario*, d'autres chercheurs, parmi lesquels tout récemment Gilbert-Charles Picard, soutiennent que Néron fut un romantique, un adepte de l'esthétique nouvelle[85]. Le professeur Picard montre que Néron n'était pas un rationaliste, mais un passionné, un adepte du bacchisme[86], qu'il avait été formé par Sénèque, initiateur d'un courant littéraire

---

[78] Voir aussi A. D. Leeman, *op. cit.*, p. 287. Pétrone réalise certaines synthèses sur d'autres plans encore. L'architecture du Satyricon englobe, en une manière inédite, les expériences du roman grec, de la satire Ménippée, du récit de voyage, de la rhétorique, de la comédie grecque et romaine,etc.

[79] *Dum nihil nisi tritum et usitatum uolunt* (*Ep.* 114, 13).

[80] Sénèque le rhéteur, *Controu.*, 7, *praefatio*, 3—5.

[81] Sénèque le rhéteur, *Controu.*, 7, *peaefatio*, 5. Dans l'Apocoloquintose, Sénèque le fils avait fait appel, lui aussi, au langage familier, mais à un bien moindre degré.

[82] Persius, *Satir.*, 63—102; 123—125.

[83] Suétone, *Nero*, 52.

[84] M. A. Levi, *Nerone e i suoi tempi*, Milano, 1949, p. 79, 158, 161, 162.

[85] Gilbert-Charles Picard, *Auguste et Néron, le secret de l'Empire*, Paris, 1962, p. 150—151.

[86] G.-Ch. Picard, *op. cit.*, p. 209—210.

romantique [87], enfin que les monuments d'architecture construits par le dernier julio-claudien, et avant tout la *domus aurea*, illustrent non pas une conception artistique traditionnelle, mais une orientation moderniste [88]. Quant à nous, il nous semble plutôt déchiffrer chez Néron, comme chez Pétrone, une évolution qui se déroule tout au long de son existence, un effort de clarification, l'aspiration à une synthèse. L'analogie n'aurait d'ailleurs nullement de quoi nous surprendre, si l'on pouvait prouver que le fameux courtisan de Néron est l'auteur même du Satyricon.

De toute façon, il est indéniable que Néron ait été profondément influencé par Sénèque dans sa première jeunesse. Suétone le dit carrément: *a cognitione ueterum oratorum Seneca praeceptor (auertit), quo diutius in admiratione sui detineret* [89]. Mais le litige entre Néron et Lucain, dont la conclusion fut si tragique, nous semble tout aussi significatif. Outre les raisons d'ordre politique qui déterminèrent Néron à examiner plus attentivement l'épopée de Lucain et même les tragédies de Sénèque [90], les considérations esthétiques jouèrent leur rôle dans la dispute des années 61—63 apr. J.-Chr. [91]. Néron, de plus en plus envoûté par le charme de la poésie grecque, dut avoir été choqué par les innovations introduites par Lucain dans la technique de l'épopée. Sa rupture avec Lucain et Sénèque le détermina à se rapprocher sensiblement des positions classiques. Son admiration pour les grands poètes grecs s'accentuant, Néron écrivit un poème sur un thème traditionnel, la chute de Troie. Tacite lui-même distingue une évolution dans l'art néronien, lorsqu'il affirme que la création de Néron manque d'uniformité de ton (. . . *nec uno ore fluens*) [92]. Dans les dernières années de sa vie s'accrut aussi l'admiration de Néron pour Virgile, ainsi que nous le signale Suétone [93]. Cependant, il ne se situa jamais sur les positions de Calpurnius Siculus. En faveur de cette thèse plaide non seulement la facture des édifices construits sur son ordre, mais aussi les particularités des rares vers néroniens parvenus jusqu'à nous. Sénèque en cite un:

Colla Cytheriacae splendent agitata columbae [94].

Les autres témoignent de la même recherche des constructions sophistiquées ou pittoresques, voire violentes, paradoxales. Il est vrai que ces citations appartiennent généralement à la période qui précéda de peu la rupture de Néron et des Annaei; elles étaient donc choisies justement afin de démontrer la passion de l'empereur-poète pour un coloris à la fois intense et alambiqué. Mais, à notre avis, la manière de Néron après 60 ne devait pas être radicalement différente de celle qu'on peut déchiffrer dans les fragments qui nous sont parvenus, et elle ne dut pas non plus subir ultérieurement des modifications substantielles. Cela est attesté par le discours que Néron prononça devant les Grecs rassemblés à Corinthe dans l'automne de l'année 67. Certes, il abonde en formules auliques consacrées, mais on y peut pourtant reconnaître un véritable amour de l'emphase, du pathos et de la préciosité. On y a relevé entre

[87] G.-Ch. Picard, *op. cit.*, p. 194.
[88] G.-Ch. Picard, *op. cit.*, p. 152—180.
[89] Suétone, *Nero*, 52.
[90] Néron renonçait à la ligne politique des Annaei. De même, certains accents de la *Pharsale* ont pu contrarier l'empereur.
[91] Pour dater la rupture entre Néron et Lucain, Jacqueline Brisset, *Les idées politiques de Lucain*, Paris, 1964, p. 12—13; p. 227.
[92] Tacite, *Ann.*, 14, 16, 2.
[93] Suétone, *Nero*, 54.
[94] Sénèque, *Nat. Quaest.*, 2, 5, 6.

autres une grande quantité d'adjectifs[95]. Un effort s'est donc fait sentir vers une expression subtile, raffinée, presque baroque, sans pourtant exclure le respect des prescriptions classiques traditionnelles, du moins dans l'art poétique. C'est un *credo* esthétique qui, dans la mesure où il peut être reconstitué, rappelle celui d'Apollonius de Rhodes et en certaine mesure celui d'Ovide. Ce qui importe surtout pour notre étude, c'est que l'on peut ainsi enregistrer un effort vers une formule de synthèse qui fasse converger l'expérience classique et celle, plus moderne, des Annaei. Il est probable que les mêmes aspirations animaient les poètes de l'entourage de Néron, les versificateurs de l'*aula Neroniana*[96].

Notre recherche se borne donc à signaler deux grands problèmes qui s'élevaient devant les différents écrivains classiques ou semi-classiques à l'époque de Néron:

1) Le respect des thèmes, des canons et des recettes poétiques classiques, associé au désir de réaliser une œuvre viable, que le public n'aille pas repousser *de plano* (ce fut la position adoptée par les auteurs de vers bucoliques);

2) Le respect des dogmes, l'utilisation et surtout l'éloge des moyens traditionnels, et cependant leur dépassement, grâce à l'emploi des ressources stylistiques découvertes par les auteurs enrôlés sous la bannière du nouveau style (ce fut le cas de Pétrone et des poètes néroniens).

On tend donc vers une synthèse à peine entrevue dans les églogues anonymes, plus confuse encore dans celles de Calpurnius Siculus, mais délibérément, manifestement tentée par Pétrone et Néron. La tentative de Néron échoua lamentablement lors de sa fin tragique, et celle de Pétrone ne fut pas reprise sous le règne des Flaviens. Au temps des trois empereurs qui succédèrent aux descendants d'Auguste, on vit refleurir, surtout dans l'éloquence, un classicisme tributaire des sévères préceptes de Valerius Probus. Nous devrons attendre Tacite — l'influence de Sénèque sur le grand historien reste encore à étudier de façon approfondie — pour retrouver une brillante synthèse des trouvailles récentes et de l'expérience classique. Mais l'étude de cette synthèse grandiose, qui fut éblouissante par sa capacité d'interprétation originale, dépasse l'objet de notre conférence *.

---

[95] Maurice Holleaux, *Discours de Néron prononcé à Corinthe pour rendre aux Grecs la liberté*, BCH, XII (1888), p. 510 et suiv. (surtout p. 522).

[96] N'oublions pas que Silius Italicus, poète classique sous la dynastie flavienne, fut consul au temps de Néron, c'est-à-dire en l'an 68 apr. J.-Chr. et certainement un des membres marquants du groupe de lettrés qui entouraient l'empereur et partageaient, *uolens nolens*, ses opinions littéraires.

* Le texte de cet article a fait l'objet d'une conférence tenue devant les étudiants de la Faculté des Lettres de Lille, en avril 1967.

POUR UNE ÉDITION DU SATIRICON

PAR

EUGEN DOBROIU [1]

Les propositions qui suivent se réfèrent au texte du Satiricon établi dans les éditions modernes de la plus grande autorité: de Bücheler-Heraeus [2], d'Ernout et de Konrad Müller [3].

42,4 Heu, eheu! Vtres inflati ambulamus. Etc.

On croit que le passage entier ne contiendrait que les mots de Séleucus. Mais, après *Videor mihi cum illo loqui*, on s'attendrait à ce que Séleucus reproduisît la scène de son entretien avec Chrysanthus. Au fond, c'est à ce dernier, et non à Séleucus, qu'appartiennent les mots qui suivent; voilà pourquoi il faudrait indiquer graphiquement que Séleucus cite les mots de Chrysanthus: '*Heu, eheu! Vtres inflati ambulamus. Minoris quam muscae sumus.* < *Illae* > [4] *tamen aliquam uirtutem habent; nos non pluris sumus quam bullae*'.

Ce sont les réflexions pessimistes d'un homme que beaucoup de médecins ont soigné et qui, quoiqu'il observât strictement leurs indications, voyait qu'il ne recouvrait plus sa santé. De telles réflexions ne correspondent pas à la manière de penser de Séleucus, qui paraît tout envisager avec nonchalance, avec dureté même.

43,6 Tamen uerum quod frunitus est, quam diu uixit

Dans cette courte phrase, où il y a tant de fautes du point de vue du latin classique, Philéros emploie la conjonction temporelle *quamdiu* [5]. En latin classique, *quamdiu* est toujours accompagné du corrélatif *tamdiu*. Pourtant, dès la première

---

[1] Au sujet de certaines questions, nous renvoyons à nos travaux: *Quelques problèmes de la documentation de Pétrone*, Analele Universităţii Bucureşti, Filologie, 1964 (= *Documentation*); *Contributions à l'explication de la loterie de Trimalcion*, *ibid.*, 1965 (= *Loterie*).

[2] *Petronii Saturae et liber Priapeorum*. Recensuit Franciscus Buecheler. Editionem sextam supplementis auctam curauit Guilelmus Heraeus. Berlin, Weidmann, 1922.

[3] *Pétrone, Le Satiricon*. Texte établi et traduit par Alfred Ernout. Cinquième tirage. Paris, Les Belles Lettres, 1962. *Petronii Arbitri Satyricon*. Cum apparatu critico edidit Konrad Müller. München, E. Heimeran, 1961.

[4] *Illae* (Ernout), *Muscae* (Bücheler et Müller, comme Heinse), *quae* (Anton).

[5] Pour cette conjonction les éditeurs adoptent à cet endroit la forme dissociée *quam diu* (qui convient plutôt à l'adverbe interrogatif), tandis qu' au ch. 45,9 apparaît la forme *quamdiu*.

StCl, X, 1968, p. 159—170, Bucureşti.

moitié du Ier siècle de notre ère elle s'impose aussi dans la langue littéraire en tant que conjonction temporelle [6] au sens de « aussi longtemps que ».

À étudier l'aspect de cette conjonction dans notre passage ainsi que dans l'autre où elle apparaît (45,9), on pourrait soupçonner l'intervention d'un humaniste dans le texte. Ce sont des formes telles que: *unquam*, *nunquam*, *tanquam*, *quacunque*, *quicunque*, qui se retrouvent dans le langage des personnages non cultivés du Satiricon. La forme *tamquam*, avec un *m* étymologique, est accidentelle et est due à un copiste. La preuve en est le fait que, chez Herméros, la seule fois où elle apparaît, elle se trouve près de *nunquam* de la narration d'Encolpe (41,5). Il en résulte qu'il n'y a pas eu d'intervention pour le rétablissement de l'orthographe étymologique dans le Satiricon et que, par conséquent, il ne fallait pas corriger *quandiu* en *quamdiu*.

La forme *quam diu* ou *quamdiu* indique qu'on a remplacé un mot dans le texte.

Dans le parler vulgaire, au littéraire *quandiu* correspondait un *quandius*, que le grammairien Consentius avait enregistré parmi les barbarismes „per adiectionem litterae". *Quandīus* et *tandīus*, avec un *i* long, sont à la base des mots respectifs conservés dans les langues romanes de la Gaule et de la Rhétie: prov. *quandius* et *tandius*, fr. *tandis*, lad. tandi [7]. Nous croyons que c'est de la même manière qu'on pourrait expliquer le fr. *jadis* (< *iam dīus*). *Quandius* a pu apparaître depuis longtemps dans la langue parlée à côté de *dius* (Plaute, Titinius), *interdius* (Plaute, Térence, Caton, Varron, Aulu-Gelle, l'Itala, les Acta Petri), *perdius* [8] (nous ne doutons pas de son existence dans des textes anciens, car c'est l'unique explication de son adoption par Aulu-Gelle). Nous connaissons quatre inscriptions de Rome dans lesquelles apparaît *quandius* ou *quamdius*: CIL, VI, 6308: *quandius uixit*; 30111: *quandius uixi*; 13101: *quamdius uiuo*; 31852: *quadius* (sic) *nome* (= nomen) *originis nostre* (sic) *costituerit* (= constiterit) [9]. La première inscription, celle de Iucundus, lecticarius de T. Statilius Taurus, a été écrite avant 47, ou, de toute façon, avant 53 de notre ère [10].

La supposition que Pétrone n'aurait pu omettre une forme comme *quandius*, courante dans le langage des gens simples, ne serait pas inattendue, parce qu'elle dériverait des conclusions des chercheurs sur la bonne connaissance que celui-ci avait des traits caractéristiques aux parlers vulgaires et familiers. La constatation que *quam diu* du texte qui nous a été transmis a été introduit à la place d'un autre mot vient à l'appui de cette supposition. *Quandius uixit* obsède l'écrivain qui, lorsqu'il introduit Échion dans la conversation, lui fait dire: *quandius uixerit* (45,9).

Et, pourtant, nous sommes toujours dans le domaine des hypothèses. La preuve la plus convaincante ressort de la recherche de la source dont Pétrone s'est inspiré directement pour rédiger le récit de Philéros. Celui-ci parle de personnes qui n'existent plus. Or, où un écrivain peut-il trouver plus de détails nécessaires à une conversation sur les morts qu'au cimetière, en lisant des épitaphes, regardant des monuments, écoutant des à-propos?

---

[6] Voir des exemples pour *quamdiu uixit* etc. chez Hofmann, *2. diu*, dans le *Thesaurus Linguae Latinae*, vol. V 1, col. 1562, l. 32 sqq.

[7] W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, IIIe éd., Heidelberg, 1935, art. 6929 et 8549; mais, l'auteur indique pour étymons: *quamdiu*, *tamdiu*. Pour les formes *quandiu*, *tandiu* voir Hofmann, *op. laud.*, col. 1561, l. 74 sq.; col. 1560 l. 69 sq.

[8] A. Walde-J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, IIIe éd., vol. I, Heidelberg, 1938, p. 360, s.u. *1 dius*.

[9] Pour *quamdius*, voir Hofmann, *ibid.*, col. 1561, l. 72 sqq.; l'auteur ne connaît que deux inscriptions: CIL, VI, 13101 et 31852.

[10] Th. Mommsen, CIL, VI, 2, p. 995, a.

La plupart des détails du récit de Philéros on été suggérés à l'écrivain par les inscriptions du grand columbarium des affranchis et des esclaves des Statilii (CIL, VI, 2, p. 994 sqq.), qui se trouvait sur l'Esquilin et dont on s'était servi depuis les derniers ans de la République jusqu'à l'époque de Néron. Nous ne voulons certainement pas accréditer l'idée que ce monument a été le seul que Pétrone ait examiné avec attention, ou que, généralement, il ne connaissait la vie des affranchis que des inscriptions funéraires. Mais, les coïncidences sont trop nombreuses, et certaines en sont trop singulières, pour ne pas admettre qu'il a tiré profit de quelques épitaphes lorsqu'il a imaginé le chapitre qui, dans la division des éditeurs, porte le numéro XLIII. D'ailleurs, dans les inscriptions du monument, Pétrone a trouvé des détails aussi pour d'autres chapitres de la *Cena* [11].

Dès le premier mot du chapitre on entre dans le domaine de l'épigraphie funéraire. *Molestus fuit* (43,1) pouvait être suggéré à l'auteur par des épitaphes en vers qui commençaient par une exhortation de ce genre: *Si non molestum est, hospes, consiste et lege* (CIL, IX, 60), ou: *Hospes, resiste et, nisi molestust, perlege* (X, 5371). Il est possible qu'il ait trouvé une pareille épitaphe dans le columbarium même.

Phileros apparaissait bien fréquemment parmi les noms d'esclaves des Statilii: aujourd'hui on le rencontre encore dans sept inscriptions (CIL, VI, 6248. 6264. 6311. 6328. 6381. 6499. 6500: cf. 6435 Philerotianus).

Dans ce qui suit, nous montrerons succinctement, par ordre des paragraphes, de quelle manière les inscriptions du columbarium. mentionné ont offert de la matière linguistique à l'écrivain, lui ont évoqué des expressions proverbiales [12] ou des jeux étymologiques.

Philéros commence par demander: *Viuorum meminerimus* (43,1). Même si cette expression a eu une autre application (voir aussi 75,7 Trimalcion), elle a été suggérée à Pétrone par les inscriptions du columbarium dans lesquelles le trépassé était prié de se souvenir de ceux qui étaient encore vivants: CIL, VI, 6214: *et tu memineris*, 6250: *tu nostri memento*.

Chrysanthus, avec l'éloge duquel Séleucus avait ennuyé ses convives, *honeste uixit, honeste obiit* (*ibid.*). Iucundus, esclave porteur de litière de Statilius Taurus, de même *honeste uixit* (VI, 6308; à la différence de Parra, qui *uixit suauiter, uixit probe*, VI, 6548).

Il est possible que l'affirmation que Chrysanthus *paratus fuit quadrantem de stercore mordicus tollere* (*ibid.*) soit le résultat d'une blague étymologique que Pétrone a fait pour lui-même: *Quadratus* (nom) — *quadrata* — *quadrans* (voir ci-dessous, au 43,7).

Le frère de Chrysanthus est caractérisé comme il suit: *fortis fuit, amicus amico, manu uncta, plena mensa* (43,4). Cette caractérisation coïncide partiellement avec celle de Iucundus, que nous avons déjà mentionné, qui *uir fuit et se et alios uindicaui* (sic)

---

[11] Voir *Documentation*, p. 167 (23).

[12] Nous n'attirons plus l'attention sur les expressions proverbiales, nous contentant de renvoyer à A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Leipzig, 1890, et à P. Perrochat, *Pétrone. Le Festin de Trimalcion.* Commentaire exégétique et critique, IIIe éd., Paris, 1962, p. 80 sqq. E. V. Marmorale (*Petronii Arbitri Cena Trimalchionis*, Florence, 1947, IIe éd., 1961, p. 52), ainsi que W. Truszkowski (*Teksty łacini poloczney*, Varsovie, 1957, p. 25) respectent la leçon *manu uncta, plena mensa* du ms. *H;* celui-là y voit une variante du *plena manu*; celui-ci pense que la modification, dans la bouche d'un homme sans culture, viserait un effet comique.

(VI, 6308). *Amicus amico* l'a été aussi Parra, également mentionné par nous (VI, 6548), et encore un autre trépassé (VI, 6275) [13]. Quant à l'expression *manu uncta*, elle pouvait être due à une association d'idées provoquée par l'apparition fréquente dans les inscriptions du columbarium de la fonction de *unctor*: il y a encore neuf inscriptions de ce genre, dont l'une inclut le pluriel *unctores* (VI, 6376; un *unctor* s'appelle *Phileros*, VI, 6381). L'expression *plena mensa*, la pouvait bien évoquer les images de « cena funebris », nombreuses dans un cimetière romain. La parfaite logique des deux expressions, qui reflètent l'observation des détails d'une opulence généreuse, nous dispense de recourir à l'interversion des adjectifs *uncta* et *plena*, que, après Reinesius, ont adoptée la plupart des éditeurs.

Le narrateur continue: *Et inter initia malam parram pilauit, sed recorrexit costas illius prima uindemia: uendidit enim uinum quantum ipse uoluit* (*ibid.*). Pétrone a eu cette idée de malchance, associée à l'expression proverbiale (*malam parram pilare*) qui la renferme, en regardant l'épitaphe, remarquable entre autres par son aspect, de Parra, affranchi de Statilius Taurus, affranchi dont nous venons de dire qu'il était *amicus amico* (VI, 6548). L'autre idée, celle du redressement par le commerce des vins après la première vendange, pouvait lui venir à l'esprit au cours d'une promenade dans un cimetière, car, parmi les symboles funéraires, la vigne et les grappes de raisin ou les amphores apparaissaient fréquemment. Mais, l'idée en est venue sur la place: la plaque même de l'épitaphe de Parra était ornée de trois amphores [14].

Le marchand dont parle Philéros eut la bonne chance de devenir héritier (nous entendons: de son ancien maître), *hereditatem accepit* (*ibid.*). Il se peut qu'au temps où Pétrone visitait le columbarium, il y ait eu quelque inscription qui mentionnât un *heres* ou des *heredes*; mais, en tout cas, il y avait l'inscription que nous possédons aujourd'hui encore, celle de l'affranchi Iucundus, qui avait la fonction *ad hereditates* (VI, 6291).

Philéros avoue à ceux qui l'écoutent que Chrysanthus était en mauvais termes avec son frère (43,5). Les nombreuses épitaphes mises par les frères des morts auront poussé Pétrone à penser à la sincérité de ceux-ci dans la douleur qu'ils affichaient. Certes, il aura été désagréablement impressionné par la mesquinerie de quelque épitaphe bon marché, mise par un individu n'étant pas à court de ressources matérielles, qui, au lieu de montrer, ainsi qu'on le faisait d'habitude, qu'il avait offert l'inscription en qualité de frère, ajoutait simplement la fraternité au nom du mort, comme un titre de noblesse; telles, par exemple, les épitaphes mises par l'affranchi intendant T. Statilius Auctus pour ses frères, Epicrates (VI, 6268: *Aucti disp. frater*) et Mena (VI, 6269: *Aucti frater*).

Habuit autem oracularios [*oricularios* K. Müller, comme Reinesius] *seruos, qui illum pessum dederunt* — tient à préciser Philéros (43,6). C'était un phénomène commun du temps de Pétrone; il s'en sera souvenu en voyant les nombreuses épitaphes des esclaves dont les fonctions les plaçaient dans l'intimité de leur maître; c'étaient d'abord les *cubicularii*, qui se disputaient les faveurs du maître [15] et que les

[13] Certaines épitaphes du columbarium sont mises par des amis, qui, parfois, exhibent cette qualité, comme dans VI, 6220: *amici*, 6487: *amico suo carissimo*.

[14] Cf. *amphoras copiosas gypsatas, ne effluant uinum*, dans le projet du monument funéraire de Trimalcion (72, 11); cf. aussi, *amphoras uitreae diligenter gypsatae*, qu'on apporte à la table avec du prétendu Falerne Opimien (34, 6) (*Falernus* était le nom d'un esclave de la fille de Statilius, VI, 6272).

[15] Cf. *iudicium inter cubicularios* (53, 10).

ennemis employaient dans leurs manigances contre celui-ci. En dépit de la disparition de beaucoup d'inscriptions du columbarium, on y a toujours trouvé treize épitaphes dans lesquelles apparaissent des noms de *cubicularii*, dont un affranchi, *Phileros* (VI, 6264).

Nous voilà maintenant arrivés à la phrase qui nous intéresse: *Tamen uerum quod frunitus est, quam diu uixit* (*ibid.*). Parmi les épitaphes relativement peu nombreuses à contenu plus riche, il existe une, écrite sur une plaque d'alabastre, où *quandius uixit* se répète: *Iucundus, Tauri lecticarius. Quandius uixit, uir fuit, et se et alios uindicaui* (sic). *Quandius uixit, honeste uixit. Callista et Philologus dant* (VI, 6308). Pétrone aurait très bien pu se servir de la construction, fréquente dans la langue littéraire, *quoad uixit* [16], qui apparaît dans l'épitaphe de Parra: *Quoat* (sic) *uixit, uixit suauiter* (VI, 6548). Si Pétrone avait employé le *quoat* de cette épitaphe, à la transcription, on l'aurait corrigé directement en *quoad*, ou bien on ne l'aurait pas du tout corrigé, comme il en est allé de *quitquit* du propos même de Philéros (43,1). Voilà un argument de plus en faveur de l'adoption de la forme *quandius*.

Les deux épitaphes susmentionnées présentent des répétitions. C'est justement l'abus de répétitions qui caractérise la manière de parler de Philéros: *honeste uixit, honeste obiit* (43,1), *creuit quicquid creuit* (*ibid.*), *longe fugit quisquis suos fugit* (43,6), *datum est cui datum, non cui destinatum* (43,7, avec notre ajoute).

Quant à *frunitus est* — qui précède *quam diu* (ou, comme nous proposons, *quandius*) [17] —, par la forme et par l'idée que Philéros lui fait exprimer, nous pousse à supposer qu'il a figuré dans le texte de quelque épitaphe que Pétrone aura vue dans le columbarium, copie ou adaptation d'un certain modèle. Nous en trouvons une variante dans une inscription plus récente: *Eadem fecerunt hi cuncti cum uiuerent: dederunt, acceperunt. Dum essent, fruniti sunt* (VI, 30103). Qu'on remarque le même emploi absolu du verbe *fruniscor*. La constatation du fait que le gain alterne avec la perte, se retrouve dans une épitaphe, peut-être du IIIe siècle, épitaphe qui, sans doute, a orné la tombe d'un marchand de l'espèce de celui dont parle Philéros, et qui commence justement par *quandius: Quandius uixi, quaesiui nec cessaui perdere semper. Mors interuenit quae facet* (= facit) *ut ab utrquae* (= utroque) *uace* (= uacem) (VI, 30111). C'est le résultat de l'adaptation [18] d'un distique ancien, dont la forme originale se reflète dans une inscription d'Augusta Praetoria: *Dum uixi, quaesi, cessaui perdere numquam. Mors intercessit. Nunc ab utroque uaco* (V, 6842; voir d'autres variantes, *ibid.*, 4656 et 7047. 3415. 2986).

Philéros continue à faire le portrait: *Plane Fortunae filius* (43,7). L'expression proverbiale *Fortunae filius* — que nous trouvons aussi chez Horace (*Serm.*, II, 6, 49) — pouvait être rappelée à l'écrivain par la lecture de certains noms ayant à peu près la même signification: *Fortunata* (VI, 6565. 6602), *Fortunatus* (VI, 6669, sur une tombe à proximité du columbarium des Statilii).

Pour être encore plus convaincant, Philéros ajoute une explication qui n'est autre qu'une nouvelle expression proverbiale: *In manu illius plumbum aurum fiebat*

---

[16] On peut citer pour premier exemple le *quo ad ueixei* de l'éloge mutilé d'un Scipion (CIL, I[2], 14).

[17] La servante de la matrone d'Éphèse emploie les deux mots, mais sous leur forme littéraire: *Vis discusso muliebri errore, quamdiu licuerit, lucis commodis frui?* (111, 12).

[18] Notre « versificateur » avait déjà un modèle qui se fondait sur le rythme, mais la mémoire ne l'aida plus à le reproduire avec exactitude. Dans le deuxième vers, *quae* avait, pour sûr, dans l'original un correspondant *-que*, postposé à *facit*.

(*ibid.*). L'apparition, dans le cadre de la même épitaphe, d'un *a manu* et d'un *dispensator*: *T. Statilius Iucunus* (sic; encore un Iucundus !) *T. l. disp. Optatus, Coruini a manu* (VI, 6273) [19], pouvait suggérer à l'écrivain la relation entre la main et l'homme qui s'entend à administrer l'argent.

Ce qui suit dans le discours de Philéros est une vérité empruntée à la sagesse populaire: *Facile est autem, ubi omnia quadrata currunt* (*ibid.*). C'est toujours un nom propre, *Quadratus*, qui — surtout lorsqu'il était porté par un ancien esclave enrichi après son affranchissement et devenu, à son tour, propriétaire d'esclaves (VI, 6487. 6568. 6579) — a évoqué l'expression du langage familier *quadratus* (*-a, -um*) *currere*.

Nous ne saurons affirmer si, parmi les inscriptions du columbarium à avoir attiré l'attention de Pétrone, il y a eu une renfermant l'expression employée par Philéros: *Et quot putas illum annos secum tulisse?* (*ibid.*) Elle se rencontrait dans les épitaphes (voir, par exemple, VI, 12178: *tulit autem secum annos*).

Philéros rappelle encore quelques autres traits du défunt, après quoi il conclut: *hoc solum enim secum tulit* (43,8). La même idée que le mort emporte avec lui son caractère, se retrouve dans l'épitaphe de l'affranchie Vedusia Auge: *bonitatem suam et fidem bonam secum apstulit* (VI, 6214, épitaphe que nous avons citée à propos de *Viuorum meminerimus*), et aurait été peut-être exprimée aussi par d'autres épitaphes du columbarium, qui se sont perdues. Le motif du tombeau qui entre en possession des années vécues et des qualités du mort, est très ancien. Pétrone s'en est rendu compte du moment où il examinait les monuments funéraires de la Voie Appienne. Sur le sarcophage de L. Cornelius Cn. f. Cn. n. Scipio, il a pu lire: *Magna sapientia multasque uirtutes aetate quom parua posidet hoc saxsum* (I^2 11, éloge dont nous reparlerons ci-dessous, au 71,12).

Comme on l'a vu, à confronter le chapitre XLIII du Satiricon avec les épitaphes qui se conservent encore du columbarium des esclaves et des affranchis des Statilii, on découvre toutes sortes de coïncidences frappantes, y compris des coïncidences d'expression. Dans de pareilles conditions, s'impose la conclusion que le mot qui a été remplacé dans le texte du Satiricon y figurait sous une forme incorrecte pour ceux qui avaient transcrit ou examiné le manuscrit, mais existante dans les épitaphes vues par Pétrone.

C'est pourquoi nous proposons de corriger *quam diu* du 43,6 (Philéros) et *quamdiu* du 45,9 (Échion) en *quandius*, de même que *interdiu* du 64,13 (Trimalcion) en *interdius*.

51,2 **Admissus ergo Caesarem est.** Etc.

J. Scheffer (1665) a plaidé pour conserver la leçon *ergo Caesarem*. Mais, de même, on a corrigé en *erga Caesarem*, ou on a donné au verbe le complément attendu, *ad Caesarem* [20].

On ne peut pas admettre que Pétrone, bon connaisseur du parler vulgaire, ait attribué à Trimalcion une construction grammaticale que même les intellectuels de son temps n'auraient pu comprendre. Scheffer trouvait un argument dans le fait que les écrivains anciens omettaient la préposition des compléments des verbes composés;

[19] Trimalcion a été, lui aussi, « dispensator ». Lui aussi, il a été protégé par Minerve, Mercure et Fortune (29, 3 sqq.).

[20] C. G. Antonius, *Petronii Arbitri Satyricon*, ex recensione Petri Burmanni passim reficta... Leipzig, 1781, p. 148, n. 2.

aduortere était accompagné de deux accusatifs, le complément d'objet direct *animum* et le complément de direction dépendant de l'idée du préverbe.

Le double accusatif après les verbes préfixés de *ad-* et *in-* se retrouve chez Plaute, mais comme un archaïsme commode pour la versification. *Adigere aliquem arbitrum* ou *adigere aliquem iusiurandum*, même apparaissant chez Cicéron, ne représentent pas des constructions courantes à son époque, mais des formules techniques conservées dans le langage juridique, des formules qui sont déjà concurrencées par les constructions normales (l'archaïsant Salluste dit: *adigere aliquem ad iusiurandum*). Quant à l'expression invoquée, celle qui renferme *animum* (*aduertere*, *adicere*, *inducere*, etc.) ou *manum* (*inicere*), elle s'est grammaticalisée [21] et, comme telle, elle a un objet en accusatif, alors que, très rarement, on n'emploie pas d'autres constructions [22]. Déjà chez Térence on rencontre: *animum adicere*, *adiungere*, *adpellere* accompagné d'un complément introduit par *ad*; *animum inducere* déjà chez Plaute est concurrencé d'une autre expression, produit d'une contamination, *in animum inducere*. D'ailleurs, *animum aduertere* a été vite remplacé par *animaduertere*. *Manum inicere*, même dans le style officiel, avait depuis longtemps un objet en datif [23].

Après le verbe *admittere*, comme après tous les verbes de sa famille sémantique, la personne chez qui l'accès est permis est exprimée à l'aide d'un complément gouverné par la préposition *ad*. Le seul exemple du type *admittere aliquem aliquem* que les textes offrent, est celui en question, fourni par le manuscrit *H* du Satiricon [24]. Concédons pourtant qu'à la voix passive [25], *admittere* a été assimilé aux verbes de mouvement passifs et moyens préfixés de *ad-* et que Trimalcion s'en sert à la manière des poètes. Mais, nous nous heurtons à cette réalité que de tels verbes ont pour complément en accusatif un nom d'objet et surtout de lieu, jamais un nom de personne. Le *Dardanus* [. . .] *aduehitur Teucros* de Virgile (*Én.*, VIII, 136), qu'on cite parfois comme exemple de nom de personne employé comme complément en accusatif de sens local ne fait pas l'office qu'on désirerait, car on n'a pas ici un nom de personne; *Teucri* est un nom de peuple utilisé comme nom de pays -- qu'on compare *ibimus Afros* (*Buc.*, 1, 64) à *Ibitis Italiam* (*Én.*, III, 254)[26].

Une autre difficulté que le texte présente, consiste dans la manière inaccoutumée dont on emploie la conjonction *ergo*. L'analyse du Satiricon nous montre que le narrateur, Encolpe, n'est pas le seul à user correctement de cette conjonction; les autres personnages le font tout aussi bien: pour marquer une conclusion ou une suite logique, parfois le retour au sujet du discours. Trimalcion, non plus, ne s'écarte pas de cette règle (voir 34, 7. 9; 49,8; 59,2; 63,4; 72,2).

La proposition introduite par *ergo* du passage qui nous intéresse est précédée d'une phrase qui ne contient pas une seule prémisse: *Fuit tamen faber qui fecit phialam uitream quae non frangebatur* (51,1). Dans de pareilles conditions, on s'attendrait à ce que la proposition suivante soit introduite par une conjonction qui indique la raison

[21] A. Szantyr, dans Leumann-Hofmann-Szantyr, *Lateinische Grammatik*, vol. II, München, 1965, p. 44, d.

[22] Voir Klotz, *animus*, dans *Thes. L. Lat.*, vol. II, col. 93, l. 26 sqq., et col. 97, l. 58 sqq.

[23] Voir Bulhart, *l. manus*, *ibid.*, vol. VIII, col. 360, l. 26 sqq.

[24] Voir Kempf, *admitto*, *ibid.*, vol. I, col. 749, l. 46 sqq.

[25] C. F. W. Müller, *Syntax des Nominativs und Akkusativs im Lateinischen*, Leipzig—Berlin, 1908, p. 133.

[26] Trimalcion aussi dit: *cum Africam libuerit ire* (48, 3). Nous pensons qu'une pareille construction est due non pas à l'effort de s'exprimer élégamment, mais au manque de culture de notre personnage: il croit que l'Afrique est une ville.

pour laquelle l'artisan a été admis devant l'empereur. C'est la conjonction *ideo* qu'auraient employée les personnages de Pétrone pour exprimer ladite raison. Si Trimalcion avait voulu suggérer que l'intérêt de l'empereur pour l'invention du verre incassable allait de soi, il aurait pu utiliser la conjonction *itaque*, mais pour introduire une proposition avec un verbe signifiant « faire venir ». Pour la manière nuancée dont Trimalcion fait usage des conjonctions *ideo* et *itaque*, voir, par exemple, sa leçon d'astrologie (39,5 sqq.).

Les deux difficultés que nous venons de signaler peuvent être aisément évitées en substituant *erga* à *ergo*.

Dans les manuscrits *ergo* apparaît souvent là où l'on s'attendrait à un *erga*[27], ce qui ne pourrait, peut-être, pas toujours s'expliquer par une confusion de la part des copistes du moyen-âge. Il se peut que certains d'entre eux aient employé la forme connue dans leur langue romane, à savoir *ergo*, que demande la préposition correspondante de l'ancien portugais, le seul héritier qu'on connaisse[28]. Mais, nous ne croyons pas que Trimalcion ait dit *ergo* au lieu de *erga*, car le premier n'est nulle part attesté pour la préposition en question.

C'est la valeur locale[29] de la préposition *erga*, conservée seulement dans la langue vivante, que Pétrone veut présenter dans la tournure de Trimalcion ; cette valeur locale signifie « dans la direction de, en face de, devant », et, par évolution, « aux environs de, autour de », « auprès de, chez ». Dans les gloses, *erga* a pour équivalent *iuxta*, *circa*, *apud*[30], et, dans les traductions du grec, il correspond à περί. En littérature, après Plaute, on retrouve *erga* à sens local chez son imitateur, Apulée, et, à partir du IVe siècle, chez des auteurs qui n'évitent pas les vulgarismes: le traducteur d'Irénée, Donat, Rufin, Pseudo-Jérôme, etc.

56,9 'Passeres et muscarium': uuam passam et mel Atticum

Nous croyons que ce passage du manuscrit archétype a été modifié par un copiste ou par un chercheur, pour que la norme littéraire soit respectée.

Tout comme dans d'autres *pittacia*, l'objet à gagner est défini par la synonymie — y compris le procédé de réunir des mots courts et indépendants, à la manière de nos charades — et correspond à une solution inattendue. Le possesseur du billet pense à des moineaux (oiseaux) et à des carrelets (poissons), mais il reçoit des raisins secs, *uua passa*, c'est-à-dire « une chose qui (préalablement) a été étalée (pour sécher au soleil) », *passa res*.

C'est la première attestation qu'on puisse dater de la forme vulgaire *passar* — connue d'une inscription de Rome (CIL, VI, 2698: cognomen d'un Aurelius), de l'*Appendix Probi* (163) et de l'Itala (Levit. 11,15) —, qui explique l'aspect des héritiers romans[31].

---

[27] Groth, *ergā*, dans *Thes. L. Lat.*, vol. V 2, col. 750, l. 39 sq.

[28] W. Meyer-Lübke, *op. laud.*, art. 2892, admet que c'est *erga* qui se trouve à la base de l'a. port. *ergo*.

[29] Voir A. Ernout-A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, IVe éd., Paris, 1959, p. 201, s.u. *ergō* ; Groth, *op. laud.*, col. 755, II A.

[30] Groth, *ibid.*, col. 750, l. 22 sq. Il n'y a pas d'exemples pour *admittere* suivi de *apud*, mais il y en a pour *accipere* ; voir *Thes. L. Lat.*, vol. I, col. 310, l. 42 sqq. ; vol. II, col. 340, l. 4 sq. 18 sq. 27 sq.

[31] Voir *Loterie*, s. tit. *Passeres*...

57,10 homini maiiesto et dignitosso

Les éditeurs modernes ont adopté la graphie *maiiesto*. K. Müller lit *maiesto* (comme Muncker).

Le fait que l'archétype contenait la forme *maiesto* (avec un seul *i*) peut être démontré par deux arguments: l'un d'ordre linguistique, l'autre d'ordre paléographique.

Pétrone n'emploie jamais la gémination du yod intervocalique, dans la narration d'Encolpe, pas plus que dans les interventions des convives. On trouve constamment des forme du type: *cuius*, *huius*, *eius*, *aiebat*, *aiunt*, *Aiax*, etc. La solution graphique susmentionnée n'apparaît ni dans les inscriptions que Pétrone reproduit, mais on y rencontre: *Pompeio* (30,2), *Pompeius* (38,10. 71,12).

Le manuscrit *H* offre à cet endroit *mali isto*, qui, au fait, représente la perpétuation d'une faute commise à la transcription de l'archétype écrit en vieille cursive romaine. MAIIISTO (= *maiesto*) a été interprété commme MALI ISTO. Pour la confusion qu'on faisait entre II (= *e*) et d'autres lettres à hastes, voir, par exemple: *laticlauia in eis erat* H (où le copiste a éliminé une dittographie présupposée) = *laticlauiam immiserat* L p t (32,2), *mutes* H = *multis* editt. (61,2). La suppression de la terminaison commune après la syllabe accentuée devrait être indiquée par un petit tiret: *maiesto- et dignitosso*.

71,12 C. Pompeius Trimalchio Maecenatianus hic requiescit. Etc.

Une épitaphe en prose sur le gigantesque monument d'un homme important comme Trimalcion est une chose incroyable. Pour ce qui est du vers dans lequel elle devait être composée, il ne pouvait s'agir que du saturnien, vers adéquat à l'épitaphe d'un « bon Romain » — ainsi que notre affranchi, devenu propriétaire foncier, se présente sans cesse. De pareilles épitaphes d'affranchis enrichis, rédigées en saturniens, se trouvaient même sur la Voie Appienne. Pétrone y a pu voir, près de la Porte Capène, le tombeau de Pompeia Asclepias (CIL I² 1366). Qu'on note que Asclepias et Trimalcion portent le même « nomen gentile ».

À une autre occasion [32], nous avons démontré que Pétrone avait observé la prosodie et la métrique anciennes. Pour que les vers deviennent saturniens, il faut rétablir le texte en trois endroits, où il y a eu probablement l'intervention de quelque humaniste; il faut donc: que la préposition *in* soit placée entre *omnibus* et *decuriis*, que *Romae* reprenne son aspect archaïque, *Rōmāī* (trois syllabes longues), et que *decretus est* soit écrit tel qu'on le prononçait: *decretust*.

Tout comme les éloges des Scipions, l'épitaphe a six vers, et leurs membres comptent un nombre égal de mots.

À l'instar des éloges des Scipions, le texte dicté par Trimalcion comprend: le nom (en qualité d'ancien esclave, et du fait qu'il était sa propre création, il n'indique pas la paternité, tout comme il n'indique pas sa condition d'affranchi), les titres (celui qu'il avait eu et ceux qu'il avait refusés), les traits moraux (modeste, pieux, vaillant, fidèle), les faits méritoires dans sa lutte contre la vie et l'héritage en argent comptant

[32] *Documentation*, p. 161 (17) sq. Les fautes d'impression peuvent être facilement corrigées. Au vers 5, après *paruo*, il n'y a pas de ligne verticale, mais un point pour indiquer la longue prolongée; l'apex doit être mis sur les demi-pieds forts.

qu'il laissait (il ne pouvait pas étaler, comme les premiers Scipions, des faits d'armes et des territoires conquis).

La formule *hic requiescit*, qui suit après le nom, prouve que, sur la tombe de Trimalcion, il existait aussi un titulus: *C. Pompeius Trimalchio Maecenatianus hic requiescit.*

Après le titulus, tout comme sur les sarcophages des Scipions, suivaient les six vers de l'épitaphe, dont le premier était formé par le nom même, au complet, de Trimalcion. Dans l'une des transcriptions, le copiste a considéré que le nom avait été répété par erreur, et il l'a éliminé.

Les quatre premiers vers de cette épitaphe peuvent être comparés à des vers de l'éloge de Scipio Barbatus (CIL I² 7) et de celui de son fils (I² 9), tandis que les deux derniers sont comparables à des vers de l'éloge du frère de Scipio Hispanus (I² 11).

Les coïncidences concernent à la fois le mètre (même coupe; très souvent, même séparation de mots à l'intérieur du même membre du vers; même écart de quelque règle du saturnien; longue prolongée dans la même position), la prosodie, l'emploi de certains mots (un dans chaque vers, à l'intérieur du même membre).

On pourrait se demander pourquoi dans l'épitaphe de Trimalcion ne figure pas un mot qui apparaît d'une manière obsédante dans les éloges des Scipions, à savoir *uirtus* (I² 7 *uirtutei*; 10 *uirtus*; 11 *uirtutes, uirtutei*; 15 *uirtutes*). Nous sommes d'avis que c'est à dessein que Pétrone ne l'a pas employé à cet endroit, justement pour masquer l'imitation des respectables éloges. Pourtant il ne l'omet pas de l'exposé autobiographique de Trimalcion, qui s'en sert dans la même intention de marquer sa supériorité sur le commun des gens: *Nam ego quoque tam fui quam uos estis, sed uirtute mea ad hoc perueni* (75,8). C'est pour les mêmes raisons que l'écrivain n'a gardé dans l'épitaphe que l'adjectif de l'expression *fortis uir*, mais il a transposé l'expression complète dans le même exposé de Trimalcion: *Alteras* (naues) *feci maiores et feliciores, ut nemo non me uirum fortem diceret* (76,5).

Dans ce qui suit, nous confrontons les vers de l'éloge de Trimalcion avec ceux des Scipions.

Trim.1	*Caius Pompeius*		*Trimalchio*	|| *Maecenatianus*	
I² 7, 3	CORNELIVS	LVCIVS		|| SCIPIO	BARBATVS
I² 9, 3	LVCIOM SCIPIONE			|| FILIOS	BARBATI

Vers du nom. La coupe est au même endroit.

Trim.2	*Huic*	*seuiratus*		|| *absenti*	*decretust*
I² 7, 4	CONSOL CENSOR	AIDILIS		|| QVEI FVIT	APVD VOS
I² 9, 4	CONSOL CENSOR	AIDILIS		|| HIC FVIT	APVD VOS

Vers des titres. La coupe est au même endroit et, dans le second membre, la séparation de mots l'est aussi. On s'attendrait à ce que la phrase commence par *cui*, mais l'éloge du fils de Barbatus emploie toujours le démonstratif seul *(hic, honc)*. *-ui-* est une longue prolongée dans *seuiratus*.

Trim.3	*Cum posset omnibus*			|| *in decuriis*	*Romai*
I² 9, 1	HONC OINO PLOIRVME			|| COSENTIONT	R[OMAI

Vers qui renferme l'appréciation dont il jouissait à Rome pour ses qualités. La structure du vers coïncide intégralement avec celle du premier vers de l'éloge de L. Cornelius L. f. Scipio (le fils de Barbatus). L'opinion de Sirmond et Ritschl, reprise par Havet[33] à l'aide de citations de Tite-Live, que la fin du vers de l'éloge du fils de Barbatus doit être *Romai*, non *Romane*, trouve une confirmation dans la parodie de Pétrone.

Trim.4	*Esse, tamen*	|	*noluit.*	||	*Pius fortis fidelis*
I² 7, 2	GNAIVOD PATRE	|	PROGNATVS	||	FORTIS VIR SAPIENSQVE
I² 9, 2	DVONORO	|	OPTVMO	||	FVISE VIRO

Vers du portrait moral. Le mot *fortis*, tout comme dans I² 7, est dans le même membre. Il y a coïncidence avec l'éloge de Barbatus même en ce qui concerne la coupe du vers et la séparation de mots du premier membre. Pompeia Asclepias (voir plus haut) est caractérisée comme *fide maxsuma pia*. L'allitération avec *f* se rencontre aussi dans l'éloge de P. Cornelius P. f. Scipio (I² 10): *facile facteis* : il y a beaucoup d'allitérations dans l'éloge de L. Cornelius Cn. f. Cn. n. Scipio, le frère de Hispanus (I² 11): *parua posidet, honos honore, uictus est uirtutei, minus sit mandatus*.

Trim.5	*Ex paruo*	*creuit*	||	*sestertium*	|	*reliquit*
I² 11, 2	AETATE QVOM PARVA		||	POSIDET	|	HOC SAXSVM

La structure des deux vers coïncide intégralement en ce qui concerne la coupe, la séparation de mots du second membre, la longue prolongée du premier membre (*-uo-* : *quom*). *Ex paruo* (dans un autre sens) correspond à *parua* de l'éloge du frère de Hispanus.

Trim.6	*Trecenties*	|	*nec unquam*	||	*philosophum* |	*audiuit*
I² 11, 4	IS HIC SITVS	|	QVI NVNQUAM	||	VICTVS EST |	VIRTVTEI

La structure des deux vers coïncide intégralement. *Nec unquam* correspond à *nunquam*.

Les vers de l'éloge de Trimalcion étaient peut-être séparés par de petits intervalles comme ceux de l'éloge du fils de Barbatus (I² 9) ou de celui de P. Cornelius Scipio (I² 10). N'ayant pas compris la raison d'être de ces intervalles, les copistes ne les ont plus observés.

Après les vers de l'éloge suit le dialogue entre le mort et le passant: *Vale. Et tu.* C'est sous cet aspect que Pétrone a vu le dialogue dans l'épitaphe de Parra (VI 6548, mentionnée par nous au ch. 43, 6).

95,3 **Iam enim faxo sciatis non uiduae hanc insulam esse, sed Marci Mannicii**

Le nom du propriétaire de l'*insula* connaît plusieurs graphies[34]. Bücheler et Ernout adoptent la forme *Mannicii*, qui apparaît dans six manuscrits, tous datant du quinzième siècle (*A*, *C*, *D*, *F*, *V1*), ainsi que dans les éditions de Pithou et Sambuc. Deux manuscrits, *E*, du douzième siècle, et *V2*, du quinzième siècle, donnent la forme

[33] L. Havet, *De Saturnio Latinorum versu*, Paris, 1880, p. 221 sqq.
[34] A. Ernout, *op. laud.*, app. crit. au ch. 95,3.

Manicii avec un seul *n*. Le manuscrit *E*, qu'Ernout considère comme l'un des meilleurs, jouit le plus souvent — ainsi qu'il résulte, d'ailleurs, de l'apparat critique même de ce savant — d'une rédaction plus correcte que les manuscrits du quinzième siècle précédemment cités, „qui nous apportent plutôt des spécimens de fautes nouvelles ou des corrections d'humanistes, que des leçons originales"[35].

Bien sûr, ce n'est pas là le motif pour lequel nous proposerons l'adoption de la forme avec un seul *n*.

Mannicius ou *Manicius* fait partie des noms que l'épigraphie n'atteste pas. Il devrait donc figurer parmi les noms forgés par Pétrone et, comme tels, avoir une étymologie. À côté des personnages à nom symbolique justifié par leurs actes et attitudes, Pétrone a aussi des personnages qu'on ne mentionne que dans les récits des autres, et dont le portrait est remplacé par le nom symbolique à étymon reconnaissable. C'est le cas de *Melissa* (nom qui fait un rapprochement avec le naturel butineur de l'abeille) et de *Scissa* (nom qui suggère le déchirement d'âme).

Le propriétaire de l'*insula* où Encolpe a loué une chambre ne participe point à l'action; c'est le *deuersitor*, dans la menace qu'il lui adresse, qui rappelle son nom. L'opposition *uidua — Marcus Manicius* est une preuve de plus que le nom a été employé pour son étymologie. Le nom est forgé par Pétrone à partir de μανικός « fou, insensé »[36].

Le rapport avec son étymon impose la prononciation *Manikius*, ce qui prouve, une fois de plus — en même temps que le jeu de mots σκέλος — sceleratum[37] —, que le langage des personnages de Pétrone ne connaît pas la palatalisation.

[35] Id., *ibid.*, p. XXVIII, cf. p. XXXIII.

[36] Le mot *manicos* se trouve chez Pline (*Hist. nat.* 21, 179) avec son sens actif « qui trouble la raison, qui rend fou », mais comme terme technique.

[37] Voir a ce sujet *Lolerie*, s. tit. *Argentum sceleratum*.

ANSAMBLURI DE TERMENI FIGURAŢI ÎN CRITICA LITERARĂ A LUI PERSIUS

DE

DAN SLUŞANSCHI

Părerile critice ale lui Persius asupra manifestărilor literare nu provin dintr-o preocupare la fel de constantă ca a lui Horatius, dar, ca obiect secundar al atenţiei poetului, sînt mărturii de valoare pentru critica literară latină.

Nu vom lua în considerare întregul vocabular întrebuinţat în satire, ci doar cîteva grupări de termeni solidar închegate în jurul unor imagini poetice.

I. 1. Partea activă, de *pronuntiatio*, pe care formele latine ale artei cuvîntului o aveau bine marcată în sec. I e.n. [1], constituie un punct spectacular de atracţie pentru autorul nostru. Pasajele la care ne vom referi sînt următoarele:

Scribimus inclusi...
Grande aliquid, quod pulmo animae praelargus anhelet (I, 13—14)
Sede legens celsa, liquido cum plasmate guttur
Mobile collueris... (I, 17—18)
Rancidulum quiddam, balba de nare locutus... (I, 33)
...summa delumbe saliua
Hoc natat in labris et in udo est Maenas et Attis. (I, 104—5)
Vatibus hic mos est, centum sibi poscere uoces,
Centum ora et linguas optare in carmina centum. (V, 7—8)
...aut quantas robusti carminis offas
Ingeris, ut par sit centeno gutture niti? (V, 5—6)
Tu neque anhelanti, coquitur dum massa camino,
Folle premis uentos, nec clauso murmure raucus
Nescio quid tecum graue cornicaris inepte,
Nec scloppo tumidas intendis rumpere buccas.
Verba togae sequeris iunctura callidus acri,
Ore teres modico... (V, 10—15)
Hic ego centenas ausim deposcere fauces,
Vt, quantum mihi te sinuoso in pectore fixi,
Voce traham pura... (V, 26—28)

---

[1] Există o clară convergenţă între retorica şi poezia acestei perioade. Retragerea oratoriei «luptătoare» din for, şi ieşirea poeziei şi a istoriei în public, prin recitări, colaborează cu efectele dezvoltării învăţămîntului şi duc la succesele «de lume» ale noii arte a cuvîntului.

StCl, X, 1968, p. 171—175, Bucureşti

Aceste atacuri contra formelor umflate și sunătoare într-o lume literară care urmărește doar spectacolul declamației sau al recitării, fără să privească substanța operei de artă, s-au întruchipat violent într-o supralicitare poetică a vocabularului obișnuit al retorilor.

Examinînd pasajele mai în amănunt observăm în primul rînd că *pulmo*, termen tehnic medical, comentat de *praelargus* și îmbinat cu *anhelo*, termenul tehnic pentru defectul giffielii în *pronuntiatio*, contrastează comic cu *grande*, adjectivul care caracterizează deseori genul sublim. În pasajul paralel V, 10—11, expresia este mai apăsată și mai implicită, doar *anhelo* ușurînd înțelegerea acestei formule figurate ca o « scădere » înjositoare a suflului emisiei fonice în recitare la un aspect ab-normal, de mașinărie. *Anima* și respectiv *uentus* sînt calificări indirecte pentru un banal *spiritus*, prima prin valorile sale de conotație, al doilea și prin amplificarea pe care o conține.

Fauces din V, 26 apare, neutral tehnic, și la retori [2]. Peste acest termen apariția lui *guttur* — I, 17 —, a lui *raucus* — V, 11 — și a inovației *cornicor* — V, 12 —, trebuie să o apropiem de a doua strofă a prologului:

Quis expediuit psittaco suum chaere
Picasque docuit nostra uerba conari?
Magister artis ingenique largitor
Venter, negatas artifex sequi uoces.
Quod si dolosi spes refulserit nummi
coruos poetas et poetridas picas
cantare credas Pegaseium nectar.

Arta este redusă aici la un cadru mecanic în care un șir de forme pline de pretenții se realizează doar ca o reproducere sonoră automată, păsărească [3]. În sensul acestui tipar de imagine s-au produs probabil și asimilările de termeni din satira a V-a, cu sprijinul termenilor mai frecvenți în critica literară (*carmen*, *inepte*, *os*, *iunctura*, etc.).

Cam în același mod putem înțelege violenta imagine care asimilează expunerea artistică orală cu actul mîncatului (V, 6—7). Coborîrea la funcția animală a mestecatului, adusă de *offa*, *niti* și *guttur* (în context nou dar cu valori afective similare), îl influențează și pe *robustus* [4], termen încă neuzat de formule, care poate apărea cu valori pozitive și în domenii concrete (*terra*, *uires*, *corpus*), și în critica literară (Seneca, *Contr.*, 1, pr., 16 *robusta uox*; Seneca, *Epist.*, 114, 8 *robusta oratio*; Quintilian, 2, 4, 2, *historia . . . tanto robustior, quanto uerior*). Se produce astfel o asimilare de planuri cu efect mai categoric decît orice judecată de valoare [5].

Gura și nasul, ultim stadiu al emisiei fonice, folosesc și ele ca material pentru imagini frapante (cf. I, 33: V, 13). Aici *naris* nu este decît o concretizare care contrastează pe de o parte cu pluralul *nares*, forma tehnică întrebuințată de retori [6], pe de alta cu sintagmele mai curente ale lui *balbus* pe lîngă un nume propriu sau cel mult lîngă *os* (Hor., *Ep.*, II, 1, 126.). De altfel I, 35 . . . *ac teuero subplantat uerba palato*

[2] Quintilian, 11, 3, 19—21.

[3] Villeneuve îl califică în ediția sa pe *cornicor* ca « étrangement surchargé ». Chiar dacă termenul este menit să « îngroașe » imaginea, straniu nu trebuie considerat, ci doar o limită, exagerată poate, a căutării poetice într-o sferă de imagini familiară poetului.

[4] Cf. Georges[11], vol. II, col. 2402.

[5] În aceeași linie de figuri « fizice », putem încadra și folosirea lui *desterto* — VI, 10—11 *cor iubet hoc Enni, postquam destertuit esse / Maeonides . . .*, umilitoare etichetă pentru un *somnium* inspirat de divinitate.

[6] Quintilian, 11, 3, 16.

conţine o formulă şi mai apăsată decît celelalte prin combinarea lui *palatum*, concret prin excelenţă, cu figuratul *subplanto* = a se împiedica[7]. Pentru a încheia mai întîi cu expresiile negative legate de acest cîmp de imagini, remarcăm şi caracterul popular al expresiei din V, 13 (v. mai sus), în care şi *scloppus* — *hapax* — şi *bucca* sînt forme vulgare moştenite în limbile romanice.

Aprecieri pozitive nu apar prea des sub forma imaginilor care se referă la pronunţare (V, 1—2; 14—15; 26—28), iar expresiile sînt variaţii pe teme date[8], formate în general din termeni obişnuiţi în critica literară: *acer*, *carmen*, *iunctura*, *lingua*, *modicus*, *os*, *uates*, *uerba*, *uox*. Credem că influenţa lui Horatius este cea care a determinat selectarea acestui vocabular mai « după norme », acolo unde violenţa sentimentelor şi a cuvintelor nu-şi avea locul. De altfel şi figurile de stil sînt, am spune, mai liniştite: *callidus* (cf. *Ars*, 47, pasaj sub a cărui influenţă regăsim la Persius de trei ori *iunctura*, în sensul tehnic arătat mai sus), *pura uox* (cf. *Sat.*, I, 4, 54, *pura uerba* cu sens identic), *sequi uerba* (cf. *Ep.*, II, 2, 143), *teres* (cf. *Sat.*, II, 7, 86). Singura formulă originală pare să fie folosirea verbului simplu *traho* în sensul lui *protraho* « dévoiler, produire au grand jour » (Villeneuve, în ediţia amintită, p. 117).

Vedem pe de altă parte că apar termeni tehnici de critică literară în pasajele virulente tratate mai sus. Interesant de remarcat este faptul că aceştia se reconcretizează, fiind aleşi în contexte unde califică detalii precise (v. *tumidus*, *canto*, *anhelo*, *robustus*).

2. O linie asemănătoare cu cea a « mestecatului », de care aminteam mai sus, este transformarea convenţională, peiorativă, a procesului de creaţie într-o muncă de bucătărie. Această asimilare are ca rezultat cîteva expresii:

> ...quaerisne unde hasc sartago loquendi. (I, 80)
> Sed numeris decor est et iunctura addita crudis. (I, 92)

Addo, folosit curent de retori pentru a denumi *figurae per adiectionem*, sau, mai vag, sub forme ca *addita est probatio*, este readus în mod ambiguu spre întrebuinţarea sa concretă.

Crudus, fără alte posibilităţi de comparare exactă, pare a fi o invenţie grăitoare pentru stilul autorului[9].

Sartago însă (= sfîrîitul cratiţei pe foc) face legătura şi cu aspectul sonor de care am vorbit şi, termen vulgar, provoacă pînă şi prin pronunţarea sa o impresie de etichetă categorică.

O situaţie specială are *decoctus* în I, 125: *si forte aliquid decoctius audis* . . . La Cicero (*De or.*, 3, 26, 103) *nouitas decocta* are sens net peiorativ: « prea copt, răscopt ». După Villeneuve, aici textul ar implica o interpretare « quelque chose de mieux réduit par la cuisson » ca o apreciere pozitivă. Ar putea fi însă la fel de bine o fină autoironie, un termen rar, cu oarecare predispoziţii spre accepţii peiorative, datorite designatului, primind, într-un context de calificări pozitive, rolul de a aduce o atenuare.

---

[7] Villeneuve, *Essai*, p. 383.

[8] Pentru formula *centum*... cf. Verg., *Georg.*, 2, 43—44; *Aen.*, 6, 25—26.

[9] Quint., 10, 1, 19, *ut cibos mansos*... *ita lectio non cruda*..., arată că formula nu era obişnuită. Oricum pentru Persius legarea creaţiei de digestie constituie o imagine stabilă: cf. I, 51, *non si qua elegidia crudi | Dictarunt proceres*...

3. Aplicarea termenilor care denumesc părți ale corpului la unele elemente retorice este un mijloc frecvent în critica de școală. Un pasaj de acest gen apare la Persius tot în prima satiră (103—104):

> **Haec fierent, si testiculi uena ulla paterni**
> **Viuerent in nobis? Summa delumbe saliua...**

Vena are deseori rolul de a califica forța expresiei și pe el se sprijină de fapt integrarea celorlalți termeni, supralicitări ale unor formule curente: *delumbis* (poate o urmă a afirmației lui Brutus — *(Ciceronem* sc.) *fractum et elumbem*, Tac., *Dial.*, 18 — modificată pentru evitarea unui hiat)[10] este paralel cu *effeminatus*, dar mult mai colorat, prin sfera sa de conotație. Aceeași este și situația lui *testiculi*, formă pretențioasă alături de exclamația populară *si coleos haberemus !* (Petron., *Sat.*, 44, 14). De altfel se poate apropia întreaga formulă de Hor., *Epod.*, 15, 12 *si quid in Flacco uiri est*, regăsind aceeași șarjare a expresiei ca și în celelalte situații.

II. Tot elementul spectaculos este relevat și în remarcile asupra prezentării scrise a operei literare, precum și asupra întrebuințărilor date acestei întruchipări concrete a artei cuvîntului. Versurile respective sună astfel:

> **...et cedro digna locutus**
> **Linquere nec scombros metuentia carmina nec tus? (I, 43—44)**
> **...non quicquid denique lectis**
> **Scribitur in citreis? (I, 52—53)**
> **Non equidem hoc studeo pullatis ut mihi nugis**
> **Pagina turgescat dare pondus idonea fumo. (V, 19—20)**

Atît imaginea în mare, cît și unii termeni provin de la Horatius *(Ars*, 331—332, *carmina fingi / Posse linenda cedro et leui seruanda cupresso)*[11]; ba uneori Persius a folosit și alte formule verbale similare (cf. *Ep.*, I, 16, 12, *Fons etiam, riuo dare nomen idoneus)*. Dar aria negativă a calificărilor este inovația lui Persius *(fumus, scombri, tus)*, pe lîngă simpla supralicitare sinonimică a textului, clasic deja, al lui Horatius *(citrei / cupressi)*[12].

Am putut deci observa un proces unitar și stabil de atragere în critica literară a unor imagini concrete din cîmpuri care au prin sine puternice valori afective; intrînd în contexte în care sînt aplicate mai ales la spectacolul ieșirii în public a operei de artă a cuvîntului (prin *declamationes*, *recitationes* sau în forma scrisă), termenii aceștia își păstrează în noul context valorile lor de conotație, aducînd totodată, prin concretul imaginii, un aer de veridicitate judecăților pe care le conțin.

---

[10] Villeneuve, *Essai*, p. 158 și nota 4.

[11] Pentru *turgeo* și *nugae* v. *Ars*, 127 și respectiv 322.

[12] Imaginile lui Horatius au lăsat și alte urme la Persius: *hedera, Carm.*, I, 1, 29 față de *Prol.*, 6; *mordax, Sat.*, I, 4, 93 și Pers., I, 107; *callidus* și în special *iunctura, Ars*, 47 și 242 și Pers., I, 65; I, 92 și mai ales V, 14.

Reacția auditoriului la această translație masivă de semnificații este cu atît mai mare, cu cît noile expresii îi solicită imaginația «la pătrat», dacă putem spune astfel, pentru că fiecare cuvînt sau frază este o șarjare față de formulele autorilor anteriori (de obicei ale lui Horatius). Nu putem deci vorbi de observații critice obiective, dat fiind că vocabularul nu reflectă nici un fel de obiectivare, dar aceste izbucniri de sentiment se justifică prin însăși coerența lor, a unor comentarii literare în imagini [13]. Interesant este însă și că aceste schițe în tonuri închise au rareori un termen pozitiv. Pe de altă parte banalitatea și lipsa de precizie a calificărilor pozitive, întreruptă în mod cu totul excepțional de o figură de stil originală, moderată și ea, arată limpede că dezechilibrul acesta de valori afective este important și pentru definirea poziției generale a criticului Persius, și pentru examinarea exhaustivă a modalităților sale de exprimare.

[13] Cf. și I, 98 *Quid igitur tenerum et laxa cervice legendum?* și V, 8 *Fabula seu maesto ponatur hianda tragoedo*, expresii care denotă fixarea unei imagini vizuale, dorită ca judecată de valoare.

UN DOCUMENTO TARDO DI SINCRETISMO PAGANO

DI

GABRIELLA BORDENACHE

Negli ultimi anni del secolo scorso, tra il 13° e il 14° Km. della linea ferrata Costanza—Cernavoda venne in luce una tomba ipogeica a volta, purtroppo già violata nell'antichità. Vi si rinvennero tuttavia due monete costantiniane, utili per la datazione del complesso, e resti della decorazione pittorica e scultorea sufficienti a dimostrare l'importanza e l'originaria ricchezza dell'ipogeo.

Gli unici dati su questa tomba sono conservati nei succinti giornali di scavo di Tocilescu e Polonic [1], dati ripresi e pubblicati, in maniera piuttosto confusa, dal Netzhammer [2]. Si tratta di una tomba a camera di tipo corrente: dal livello di calpestio antico scendeva una scala d'accesso di cinque gradini sino a una prima porta che immetteva in un piccolo vestibolo, ancora due gradini e una seconda porta, quella della tomba propriamente detta, composta di due camere, lungo un asse unico: la prima di m. 3 × 4,58, la seconda piú piccola e quasi quadrata di m. 2,58 × 2,20. La volta era in mattoni e le pareti conservavano tracce di pittura che, a giudicare dallo schizzo conservato nei mss. Tocilescu, constava in lunghe fasce verticali alternativamente di colore rosa ed azzurro, ciascuna ornata da un racemo semplice.

Nell'ingresso (« în antreu ») vennero trovati numerosi frammenti di una grossa lastra di pietra conchiglifera, piena di concrezioni e di irregolarità, ornata di bassorilievi — frammenti che, secondo la prima impressione dello scavatore (Polonic), appartenevano a due pannelli distinti, di forma quadrata e di proporzioni identiche, l'uno con scene di mitologia antica, l'altro con foglie e fiori (« arabescuri »); per questo vennero raccolti con cura in due grandi scatole lignee, deposte poi nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest; e da quel momento si è sempre parlato e si sono riprodotti *due* rilievi [3].

Ma un'attenta opera di restauro da me iniziata nel 1961, con l'aiuto competente dello scultore R. Bedi — quando i rilievi si trovavano ancora nelle scatole lignee sud-

[1] Mss. Tocilescu, *Săpături arheologice în Dobrogea*, No 5132, f. 227—229; Mss. Polonic, *Ruinele oraşului Tomis* VIII, f.

[2] R. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobroudscha*, Bucarest, 1918, p. 79 ss. fig. 9 (situazione topografica della tomba), fig. 13 (pianta e sezione), fig. 14—15 (schizzo assai infedele dei due rilievi).

[3] D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomis*, in BCMI, VIII, 1915, p. 75 s., fig. 62—63; Netzhammer, *o.c.*, fig. 14—15; E. Condurachi, *Sur deux bas-reliefs « chrétiens » de Tomis*, in Arta şi arheologia, fasc. 13—14, 1937—1938, p. 14, fig. 1—2.

dette — ha dimostrato che si tratta, senza possibilità di dubbio, di un solo rilievo che attira la nostra attenzione per tutta una serie di dettagli singolari. È un grande pannello rettangolare — m. 1,28 × 0,76 — con numerose lacune che, concentrandosi sulla larga bordura piatta, risparmiano quasi integralmente la zona decorata; i due quadrati sovrapposti, di proporzioni eguali (0,53 × 0,52), che costituiscono la decorazione di tale pannello spiegano l'errore di una prima e affrettata osservazione di scavo (fig. 1).

Pur attraverso le gravi offese del tempo appare ora con chiarezza la struttura e la destinazione di tale pezzo: si tratta di una porta che riproduce fedelmente in pietra la sintassi decorativa di una porta in legno a due battenti, secondo un uso corrente nell'arte funeraria di epoca ellenistica e romana. E il fatto che i numerosi frammenti sono stati trovati nel vestibolo depone a favore dell'ipotesi che si tratti proprio della porta d'ingresso nella tomba.

Concordemente alla fuzione di porta, i margini verticali del nostro pezzo sono diversamente lavorati; il margine sinistro a spigolo acuto, quello destro invece a profilo tondeggiante, per entrare a girare più facilmente nell'apposito incasso dello stipite. La serie di fori a sezione quadrangolare o circolare, con tracce evidenti di ruggine e, a volte, resti di perni in ferro, scavati lungo l'asse verticale del pannello e sulla sua larga bordura (là dove essa è conservata, vedi fig. 2), senza penetrare nella lastra litica in tutto il suo spessore, che aveva lasciato perplesso il Tocilescu [4], ci indica verosimilmente la traccia della tradizionale serie di bulloni, già da secoli divenuti semplice motivo decorativo; basti pensare, per l'epoca ellenistica, alle porte delle tombe macedoniche, conservate nel Museo di Istambul o al Louvre [5], o, per restare nell'ambito della Dobrugia, a un frammento del Museo Nazionale di Antichità (fig. 4), mentre per l'epoca romana gli esempi si potrebbero moltiplicare, dalle innumerevoli porte dell'Hades, semplici o ornate da rilievi, rappresentate in tutta una serie di sarcofagi [6], alle porte vere e proprie come quella di un piccolo mausoleo di Hierapolis [7] e quelle tuttora inedite, scoperte recentemente a Ostia. Soltanto che nel nostro rilievo che, cronologicamente, appartiene al tardo antico, i bulloni non erano imitati in pietra, come negli esempi citati, ma erano reali bulloni metallici [8], di un effetto tutto particolare.

Il fatto che il primo e l'ultimo degli incassi tracciati lungo l'asse centrale sono considerevolmente più grandi degli altri e a sezione rettangolare, ci permette di postulare che, al centro, fosse applicato un elemento architettonico verticale che si appesantiva alle estremità, forse una colonnetta, per simulare la sovrapposizione di un

[4] Il Tocilescu infatti ha dapprima pensato che tali fori avessero servito per fissare il rilievo su un punto imprecisato delle pareti dell'ipogeo; poi, non trovando traccia sui muri di tale montaggio, ha postulato che i due rilievi fossero montati verticalmente nei due incassi visibili nel muretto di separazione tra i due ambienti della tomba stessa — ipotesi di per sé stessa assurda, che cade definitivamente una volta stabilito che si tratta di un solo rilievo.

[5] Mendel, *Cat. des sculptures*, I, p. 348, No 138 (porta marmorea di tomba proveniente da Langaza, a nord di Salonicco); Henzey, *Mission Archéologique de Macédoine*, Paris, 1876 (porta marmorea di Pidna e Palatitza, oggi al Louvre).

[6] Il motivo della porta dell'Hades, spesso socchiusa, così frequente nelle rappresentazioni dei sarcofagi di età romana (citiamo ad esempio il bel sarcofago del Palazzo dei Conservatori, Matz, *Ein röm. Meisterwerk*, 1958, Tav. 4, b nonché le numerose porte del sarcofago di Velletri, B. Andreae, *Studien zur röm. Grabkunst*, Tav. 2,6—9; specialmente Tav. 13) continua anche in epoca cristiana, R. Calza, *La probabile zona cristiana di Ostia e di Porto*, in Rend. Pont. Acc. Romana di Archeologia, XXXVII, 1964—1965, p. 231 s., fig. 47.

[7] Ann. Sc. Arch. Ital. d'Atene, NS, XXV—XXVI, 1963—1964, p. 378, fig. 18.

[8] Vedi ad esempio il piccolo rilievo tardo antico, con ornamenti applicati in bronzo (una croce e due colonnette) pubblicato da R. Calza, *l. s. c.*, No LI, p. 249ss., fig. 54.

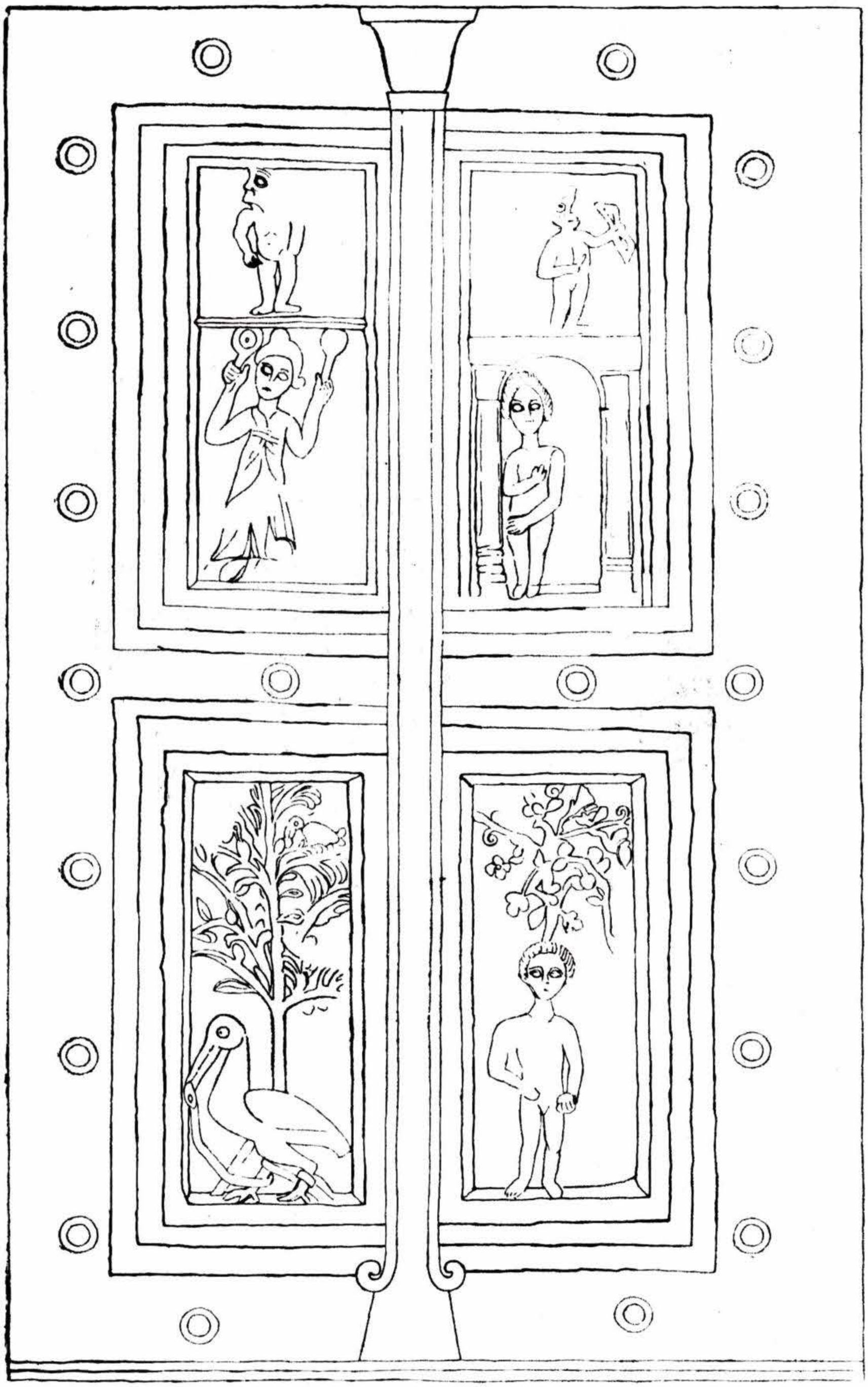

3. Porta fig. 1: **restituzione ideale** della sintassi decorativa.

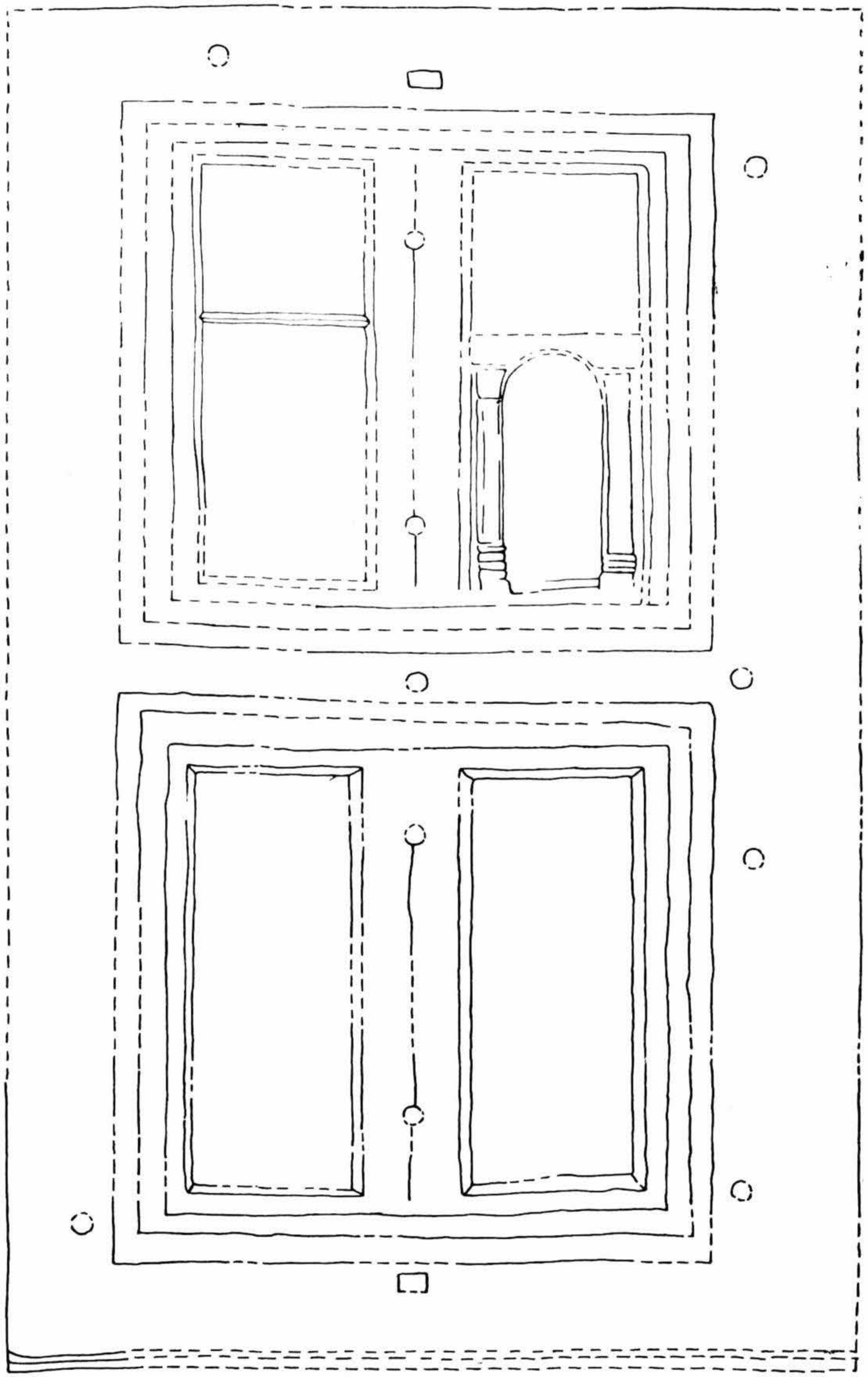

2. Porta fig. 1: distribuzione degli incassi superstiti.

Les « tétrastatères » de Lysimaque, trouvés à Baia Mare

1. Porta di tomba di età costantiniana, da un ipogeo tomitano. Bucarest, Museo Nazionale di Antichità.

battente sull'altro. Nella restituzione ideale che presentiamo a fig. 3 ci siamo ispirati, per forma e proporzioni di questo elemento centrale, a una stele frigia del Museo del Cinquantenario di Bruxelles, ornata dalla simbolica porta dell'oltretomba [9].

Ma l'interesse tutto particolare di questo rilievo sta non soltanto nel fatto di essere una porta — e, allo stato attuale delle nostre conoscenze, l'unica porta conservata di una tomba di età romana della Scythia Minor — ma anche e soprattutto nel suo contenuto figurativo che costituisce un vero e proprio panottico cultuale, concepito nello spirito sincretistico del tardo paganesimo.

La decorazione figurata è divisa in quattro quadretti rettangolari (m. 0,45 × × 0,22) — due per ogni battente, secondo la normale partizione di una porta in legno

4. Frammento di porta marmorea (Dobrugia). Bucarest, Museo Nazionale di Antichità

a due battenti. È interessante osservare però che, trattandosi ormai di una struttura fittizia, i rilievi sono raggruppati a due a due in senso orizzontale in una larga e piatta cornice, costituita da quattro linee incise profondamente e con una certa irregolarità, anche a causa dell'irregolarità e della durezza della pietra.

Ogni rettangolo è ornato da bassorilievi a piccola scala, disposti con una certa cura di simmetria: nel rettangolo superiore sinistro è rappresentata la dea Iside con un sistro in ciascuna delle mani sollevate e la caratteristica veste annodata all'altezza del petto; una informe sporgenza sul capo, che per l'inabilità del marmorario non è neppure nel centro, ricorda confusamente uno dei simboli della dea, l'*ureus*, il fiore di loto o il crescente lunare. In un registro superiore è rappresentato, su un listello sporgente, un fanciullo nudo, di prospetto e con testa di profilo a destra (senza le ali però,

[9] Fr. Cumont, *Cat. des sculptures et inscriptions*, p. 96 s., No 77.

che una crinatura della pietra ha suggerito ai primi editori), una cornucopia nella sinistra, un attributo non chiaro nella destra: certamente Arpocrate, come è stato già postulato.

Nel rettangolo sottostante è scolpito un paesaggio egittizzante, naturale decoro per la dea Iside: un albero che sembra essere una palma dattilifera; due uccelli esotici a becco ricurvo, disposti simmetricamente su due rami alla stessa altezza, ne beccano le frutta mature. Ai piedi dell'albero un grande ibis in atto di divorare un serpentello, motivo « nilotico » ben noto, che assume nell'arte funeraria romana un trasparente senso simbolico.

Nel rettangolo superiore destro, parallelamente a Iside, appare Afrodite, nel conosciuto gesto della « pudica » in un'edicoletta ad arco ribassato di cui la dea non occupa il centro; le profilature architettoniche dei pilastri laterali di tale edicola — plinto, base attica e capitello — sono appena indicate. La ben nota pettinatura della dea, con un nodo di capelli a sommo il capo, è indicata schematicamente con una serie di linee incise, rigidamente parallele. In un registro superiore, ma non in asse con la dea, approssimativamente all'altezza di Arpocrate, è rappresentato un piccolo Eros alato, anch'esso col corpo di prospetto e la testa di profilo, un arco nella sinistra protesa e una freccia nella destra. L'unione Iside-Afrodite è cosí comune che non ha bisogno di essere commentata.

Nel rettangolo sottostante è di nuovo rappresentato un grande albero frondoso, nettamente differenziato dal precedente però, davanti al quale appare una figura virile nuda, con attributi non chiari. È dall'esegesi di questa immagine che comincia la storia esegetica del rilievo. Sebbene infatti le descrizioni di scavo, piú volte menzionate, parlino chiaramente di « scene di mitologia antica », il primo editore — Teodorescu [10] — interpretando questa immagine virile quale Adamo nel paradiso terrestre e l'Afrodite pudica del registro superiore quale Eva, non ha esitato a classificare i csd. « due » rilievi tra i monumenti cristiani, prima testimonianza figurata del cristianesimo nella Scizia Minore; Iside, secondo un'ipotesi forzata del Netzhammer, sarebbe stata rappresentata soltanto per essere derisa dai cristiani, particolarmente ostili ai culti orientali. È merito di E. Condurachi di aver dimostrato con chiarezza l'assurdità dell'interpretazione « cristiana », le due pretese immagini di Adamo ed Eva non potendosi in alcun modo ridurre alla scena della cacciata dal paradiso, già cristalizzata nel IV secolo in schemi fissi e ben noti; tanto piú assurda l'ipotesi di una eventuale rappresentazione in senso spregiativo di una divinità pagana in una tomba cristiana, qualora si tenga conto del rispetto degli antichi per il riposo dei morti. Sbarazzato dunque il terreno da due ipotesi ingombranti, ci domandiamo quale divinità abbia voluto rappresentare l'ignoto e modesto artigiano di questo singolare rilievo: un dio nudo, con un oggetto indistinto nella sinistra protesa, davanti a un grande albero; mi sembra logico pensare a Ercole, rappresentato in una delle sue ultime fatiche nel lontano giardino delle Esperidi, ai piedi dell'albero meraviglioso, con le mele d'oro nella sinistra protesa e, forse, la clava appoggiata alla spalla (invisibile oggi per una grave frattura), eco imbarbarita di uno schema statuario ben noto nell'arte delle province danubiane. Non deve stupire la mancanza della *leontis* spesso eliminata nell'arte tardo-romana [11]. In un panottico cultuale come il presente rilievo, concepito nello spirito sincretistico del

[10] Cfr. n. 3.

[11] Vedi le immagini di Ercole nelle monete della tetrarchia, Panvini Rosati, *I tetrarchi* (Arte e Moneta III) Tav. VII.

tardo paganesimo, presso Iside e Arpocrate, Afrodite ed Eros, ben si addice una divinità quale Ercole, altrettanto popolare e «salvatrice» nel difficile cammino dell'ultimo viaggio.

Di estrema importanza dal punto di vista cultuale, tale rilievo è di grande interesse anche sotto altri aspetti: esso è una rarità nel repertorio dell'arte funeraria della Scizia Minore che, come ho già dimostrato altrove [13], non si serve delle immagini divine o del mito allegorizzato in senso catartico e si limita alla rappresentazione della scena del banchetto eroico, del cavaliere trace, dell'immagine del defunto, intiera o in forma di busto. La scelta di Iside tra le divinità salvatrici del vecchio fondo greco-romano quale Afrodite ed Ercole non sorprende a Tomis ove il culto delle divinità egizie è documentato sin dall'epoca ellenistica [14] e, a giudicare soprattutto dalla ricca testimonianza numismatica, è addirittura fiorente in epoca romana, quando per piú decenni l'immagine di Serapide appare sul rovescio delle monete — eretto, seduto, in forma di erma — o addirittura sul diritto, affrontata all'immagine dell'imperatore, quale massima divinità poliade [15]. Nella scarsezza della nostra informazione per l'epoca tardo romana, questo rilievo è per il momento un documento unico per la durata del culto votato alle divinità egiziane.

Unico dunque per quanto riguarda il suo contenuto figurativo, il rilievo lo è egualmente per stile e cronologia. L'ignoto artigiano esprime le sue immagini in maniera schiacciata e livellata, come in un piatto ricamo, in rigida frontalità, stagliando le figure sullo sfondo in maniera puramente disegnativa: il panneggio (veste di Iside) e i nudi (Arpocrate ed Eros, Afrodite ed Ercole) sono avolumetrici, senza passaggi di piani o indicazioni di dettaglio. La figura umana, rappresentata in proporzioni assai ridotte (Iside, alt. 0,25; Afrodite, alt. 0,20; Ercole, alt. 0,24; Arpocrate ed Eros, alt. 0,12) ha perduto la sua organicità; i rapporti tra le varie parti del corpo sono abnormi, sia nell'insieme — la testa grande rispetto al corpo — sia negli elementi interni di singole parti — gli occhi immensi e sbarrati nell'economia del viso. In compenso, come si verifica sempre nei prodotti provinciali di tutti i tempi, gli elementi decorativi — gli alberi, il grande uccello nilotico — sono fini arabeschi, ben differenziati e accuratamente eseguiti. Dobbiamo aggiungere che anche la cornice che inquadra i rilievi ha perduto il suo valore plastico ed è ridotta a un gruppo di quattro linee profondamente incise. Possiamo affermare che, allo stato attuale delle nostre conoscenze, tra il materiale figurato venuto in luce nelle città pontiche o nei centri urbani della Moesia Inferior non esistono opere similari.

Il fatto che il nostro rilievo è venuto in luce in un complesso chiuso, datato (e non strappato dal rispettivo contesto archeologico, come la maggior parte del materiale funerario di tutti i musei) costituisce pur esso una condizione eccezionale; perché alla

---

[13] G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesia Inferior*, I, in Dacia, NS, VIII, 1964, p. 170.

[14] D. M. Pippidi, *Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie Mineure*, in Studii clasice, VI, 1964, p. 103 ss.

[15] Pick-Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, 2, 2692, 2695, Commodo; 2736—2737, Settimio Severo; 2792, Giulia Domna; 2829—2831, 2832—2834, Caracalla; 3042, Geta; 3045—3046, 3046*, Eliogabalo; 3146, 3147—3150, 3151—3154, 3155 Tav. XIII, 26, Alessandro Severo; 3302—3305, Massimino; 3342, Massimo; 3379—3389, Gordiano III; 3513—3516, Gordiano e Tranquillina; 3559, 3577 Filippo Senior; 3590—3616, 3622 Filippo Iunior. Per il culto di Serapide all'epoca di Gordiano III vedi E. Condurachi, *Gordien et Serapis sur les monnaies pontiques*, in Cron. num. şi arch. XIII, 1938, p. 355 ss.

cronologia sempre incerta basata su elementi interni tipologici e stilistici — quale il dissolvimento delle forme organiche e il carattere nettamente disegnativo — possiamo sostituire l'elemento cronologico incommensurabilmente piú preciso offerto dalle monete costantiniane, sia pure quale *terminus ante quem*. Il rilievo si può dunque considerare uno degli ultimi documenti scultorei della Scizia Minore (prima metà del IV secolo e.n.), fatto tanto piú interessante in quanto, come ho già avuto occasione di mettere in evidenza [15], nel corso del IV secolo, quando la religione cristiana trionfa anche nella Scizia Minore, non si crea qui, come nelle province occidentali dell'impero, una plastica al servizio della nuova fede, né nei monumenti ufficiali né in quelli privati.

Importante dunque per lo studio dell'arte tardo romana nella Scizia Minore, questa datazione relativamente circoscritta è non meno importante per la durata del culto isiaco e dei culti ad esso associati nello spirito sincretistico del paganesimo morente.

[15] G. Bordenache, *Temi e motivi*... II, *Dacia*, NS, IX, 1965, p. 273.

OPTIMVS ŞI *OPTIMVS MAXIMVS* ÎN TEHNICA JURIDICĂ ROMANĂ: *OPTIMA LEX, OPTIMVM IVS, FVNDVS OPTIMVS MAXIMVSQVE*

— Contribuţie la cunoaşterea pluralismului sistemelor de drept la Roma şi a procesului de formare a proprietăţii quiritare —

DE

VALENTIN AL. GEORGESCU

I. *Punerea problemei. Sporadica ei tratare în literatură.* Utilizarea calificativelor de *optimus* şi *optimus maximus* în tehnica juridică romană şi sensul exact al noţiunilor de *optima lex* (*o.l.*) *optimum ius* (*o.i.*) şi *fundus optimus maximusque* (*f.o.m.*) au fost pînă acum cercetate de romanişti nu ca atare şi în complexa lor corelaţie, ci oarecum în treacăt, în cadrul a numeroase lucrări privind cele mai variate probleme. Astfel, expresia *f.o.m.* n-a fost analizată decît ca o simplă clauză prin care se garanta dobînditorului inexistenţa oricărei servituţi prediale de natură să micşoreze, în profitul unui teren vecin, valoarea economică şi autonomia juridică a fondului dobîndit prin vînzare sau printr-un legat. Îmi voi permite să notez că încercarea mea de a lărgi problema acestei clauze pe baza unui text din Siculus Flaccus [1] a trecut neobservată, într-o prea discretă notă a tezei de doctorat din 1932 despre « Leges priuatae » [2].

Un inventar destul de complet al surselor în care sînt folosite expresiile *o.l.* şi *o.i.* îl datorăm lui Pietro Ciapessoni [3], care s-a servit de el numai pentru a lumina noţiunea de *optimum ius legati*, în legătură cu senatus consultul neronian. L. Mitteis [4], în paginile remarcabile despre *lex* şi despre binomul *lex iusque* [5], nu s-a ocupat de aceste noţiuni cînd li se adaugă calificativul *optimus*. În schimb, Th. Mommsen [6] dă preciziuni interesante despre textul din Festus privind dispariţia clauzei *ut optima lege* din formula de numire a dictatorilor şi sugerează că procesul legat de expresia respectivă s-ar fi oprit pe loc.

În cadrul aceleiaşi problematici, H. Siber a propus de curînd o nouă interpretare, pe care S. de Martino şi U. von Lübtow au aprobat-o şi pe care va trebui s-o supunem

---

[1] Despre care vom vorbi mai departe.

[2] *Essai d'une théorie des « leges priuatae »*, Paris, 1932, p. 49, n. 6.

[3] *Sul Senatoconsulto neroniano*, în *Studi in onore di Pietro Bonfante*, III, Milano, 1930, p. 659—673.

[4] *Römisches Privatrecht*, I, 1907, p. 30 urm., 149.

[5] Asupra căruia vezi şi Fabio Lanfranchi, *Il diritto nei retori romani*, Milano, 1938, p. 92—95.

[6] *Droit public romain*, III, trad. fr. de P. F. Girard, 1893, p. 164, n. 2.

StCl, X, 1968, p. 185—206, Bucureşti.

mai departe unei verificări atente. În ceea ce privește problema lui *praetor maximus*, de care se ocupase Ihne, Schwegler, Mommsen și de Sanctis, datorăm unui șir de reputați romaniști (A. Heuss, G. Wesenberg, Gioffredi, K. Hanell, H. Siber, U. von Lübtow, G. Dulckeit, W. Kunkel și Max Kaser) noi contribuții temeinice, încă mult controversate în literatură, dar care nu pun titlul de *maximus* în legătură cu *optima lex*.

Folosind aceste prețioase, dar foarte variate rezultate, îmi propun să reiau problema într-o cercetare unitară de filologie și de tehnică juridică, urmărind un întreit scop: *a)* să analizez mai de aproape sensul exact al acestor expresii; *b)* să degajez evoluția istorică a acestui sens pentru fiecare din ele; *c)* să arăt că cele două calificative împrumutate dreptului pontifical, *optimus* și *optimus maximus*, au servit ca elemente fecunde de tehnică juridică la elaborarea unor noțiuni juridice originale, în legătură, pe de o parte, cu pluralismul sistemelor de drept la Roma și cu structura ierarhizată a statutelor juridice, iar, pe de altă parte, cu procesul de formare a noțiunii de proprietate privată de tip quiritar.

II. *Sensul originar al superlativului «optimus». Scurtă incursiune filologică.* O scurtă incursiune introductivă de ordin filologic asupra sensului originar al calificativului *optimus*, care constituie și elementul cel mai sensibil al formulei *o.m.*, va ușura mult analiza noastră de tehnică juridică.

Este meritul lui Jules Marouzeau[7], reputatul latinist francez, de a fi atras atenția că, în formula dedicatorie *Ioui optimo maximo*, *optimus* nu trebuie tradus prin *foarte bun*, deoarece concepția religioasă romană nu atribuia lui Iupiter calitatea morală pe care noi o numim bunătate. Toate derivatele de la rădăcina *op-*: *ops* și *Ops*, *opulentus*, *optimas* și *optimates* (marii posedanți) evocă ideea de abundență, bogăție, activitate productivă care dă putere, superioritate, excelență, eminență. *Boni* și *optimi ciues* formau la început, prin puterea lor economică și influența lor politică, nu prin însușiri de ordin etic, pătura privilegiată a societății romane, chiar dacă în decursul vremii fiecare *optimus* a ajuns să se considere și să se afirme și ca o personalitate morală și intelectuală.

Cînd cuvîntul *manes (manis)*, care înseamnă «bun», «binevoitor», «înzestrat cu bunătate morală», de unde *di manes*, a dispărut, golul astfel ivit a fost umplut cu *bonus* (bogat, fertil, fecund), înclinat acum spre sensul etic de «înzestrat cu bunătate», sens care se întîlnește rar pînă la sfîrșitul Republicii.

Numai mai tîrziu, și îndeosebi în cadrul creștinismului, sensul etic al lui *bonus-optimus* se lărgește. Calitatea de «binevoitor», «înzestrat cu bunătate», la superlativ, devine acum apanajul eminent al noului Dumnezeu. Linia generală a acestei evoluții era bine percepută de Isidorus din Sevilla, cînd scria: *bonus a uenustate corporis creditur dictus, postea ad animum translatum nomen (Orig.*, 10, 23).

Regretatul savant francez n-a recurs însă la texte juridice, așa de elocvente, pentru a-și fundamenta interpretarea sau cel puțin pentru a o ilustra. Nici n-a apropiat formula dedicatorie aplicată lui Iupiter de curioasa clauză *uti fundus optimus maximusque*. În ea, ca și în expresiile *o.l.* și *o.i.*, este evident că *optimus* nu putea avea un sens etic. În schimb, texte din Digeste ar fi arătat că în cadrul cultului imperial[8], începînd

---

[7] *Comment il faut comprendere le qualificatif «Ioui optimo maximo» dans les dédicaces à Jupiter*, în Revue des études latines, 34 (1956), p. 40—41. Forma mai dezvoltată a acestei note, anunțată ca trebuind să apară în *Mélanges J. Björck*, nu ne-a fost accesibilă.

[8] Vezi asupra problemei de ansamblu, D. M. Pippidi, *Recherches sur le culte impérial*, Paris—Bucarest, 1940. Asupra adorării avînd ca obiect *uirtus* a împăratului și asupra «înclinării de a zeifica aspectele cele mai înalte ale vieții», vezi *ibidem*, p. 34—35.

cu sec. I e.n., *optimus* e un atribut etic: *optimi imperatores*[9], *optimus maximus princeps*[10] sau *Seuerus Augustus*[11].

Cu acest nou înţeles, se făcea în Imperiul de Jos (Eutropius, 8,5) fiecăruia din succesorii lui Traian urarea să fie *felicior Augusto, melior Traiano*, şi în acest sens R. Paribeni şi-a intitulat *Optimus princeps* al său *Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*[12].

În seria de epitete acordate lui Traian, *optimus* alternează cu *maximus* şi cu *optimus maximusque*[13]. În această ordine de idei, este interesant de notat că, din momentul în care şeful statului roman a fost proclamat *optimus princeps*, a devenit necesar[14] să i se atribuie o virtute specială, *indulgentia principis*[15], care va deveni obiect de cult imperial şi — chiar fără să existe un împrumut direct[16] — nu poate să nu fie apropiată de φιλανθρωπία care distingea, cu acelaşi caracter, pe regii Egiptului din dinastia Lagizilor[17]. Totodată *princeps optimus*, în exercitarea virtuţii de *indulgentia*, devine depozitarul şi titularul mai vechiului drept de graţiere şi amnistie[18], care la Roma se va numi nu numai *abolitio* şi *uenia*, ci şi *indulgentia* şi va cunoaşte o largă dezvoltare ca prerogativă imperială. Şi virtutea imperială în general, numită *indulgentia*, şi dreptul de graţie, denumit cu acelaşi termen, au fost repede considerate ca un element politic al personalităţii morale a unui *optimus princeps*. Începînd cu această epocă, vechea idee de excelenţă, de putere şi eminenţă politică era redată prin *augustus* şi *auctoritas* (ambele de la *augere*).

Cum însă utilizarea lui *optimus* şi a lui *optimus maximus* în cadrul cultului imperial nu este originară şi nici dominantă în latina juridică şi în limbajul politic, o voi lăsa la o parte, concentrîndu-mi mai departe atenţia asupra celorlalte noţiuni: *o.l.*, *o.i.* şi *f.o.m.*, a căror istorie ne rezervă surprize interesante şi concluzii noi.

III. «*Optima lex*» *în dreptul pontifical şi în vechiul drept public.* «*Optima lex*» *şi* «*praetor maximus*». Sensul originar al noţiunii de *o.l.* trebuie căutat în clauza *uti optima lege*, pe care Aulus Gellius[19] după Fabius Pictor (a doua jumătate a sec. III î.e.n.) ne-a

[9] D, 48, 19, 39: *ab optimis imperatoribus nostris rescriptum est*; cf. CIL, X, 444, 22 (*Caulio Phaonis*, sub Domiţian); 1401 (an. 44—46 e.n.): *optimi principis*.

[10] D, 27, 1, 30 pr.: *Iuris peritos... in consilium principum adsumptos optimi maximique principes nostri constituerunt excusandos...*; 34, 9, 16, 1: *optimi maximique principes nostri iudicauerunt...*; cf. Tabula din Veleia (a. 109—112 e.n.), CIL, XI, 1147; Bruns, *Fontes*, I_7, p. 346: *indulgentia optimi maximique principis* (privind pe Traian).

[11] D, 31, 78, 1: *optimus maximusque princeps noster Seuerus Augustus rescindi... iussisset ...*; 50, 5, 8 pr.: *quod optimus maximusque princeps noster Seuerus Augustus decreuit...*; CIL, X, 7852, 9 (an. 69 e.n.): *optimi maximique principis* (privind pe Otho).

[12] Tom. I—II, Messina, 1926—1927.

[13] Tabula din Veleia, cit. mai sus: CIL, V, 875: *pleniorem indulgentiam maximi imperatoris* (Traian); cf. Jean Gaudemet, *Indulgentia principis*, în *Conferenze romanistiche*, II, Milano, 1967, p. 8 (extras).

[14] Pentru legătura între *indulgentia* şi calitatea de *optimus*, vezi mai sus textul privitor la Traian, din Tabula din Veleia.

[15] Jean Gaudemet, *op. cit.*

[16] *Ibidem*, p. 17—18.

[17] Vezi Wolfgang Waldstein, *Untersuchungen zum röm. Begnadigungsrecht: abolitio, indulgentia, uenia*, Innsbruck, 1964, p. 34—41; J. Modrzejewski, la J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 16, n. 68.

[18] Wolfgang Waldstein, *op. cit.*; cf. recenzia noastră în Studii clasice, VIII (1966), p. 370—373.

[19] *Noctes Atticae*, 1, 12, 14: *Sacerdotem uestalem quae sacra faciat quae ius siet sacerdotem uestalem facere pro populo Romano Quiritibus, uti quae optima lege fuit, ita te, Amata, capio* (vezi Aulu-Gelle, *Les nuits attiques*, cărţile I—IV, editate de René Marache, «Les Belles Lettres», Paris, 1967, p. 47.

transmis-o, ca figurînd în formula de alegere *(capio)* a unei vestale de către marele pontif, iar Festus [20], în formula de numire a dictatorului pînă la introducerea apelului la popor contra condamnării la moarte pronunţată de acest magistrat extraordinar. Tot Festus arată că aceeaşi clauză era folosită la numirea mai multor magistraţi [21]. Textele lui Festus luminînd şi pe acelea din Aulus Gellius, trebuie să începem cu cele dintîi, chiar dacă originea clauzei se găseşte, probabil, în dreptul pontifical, de care se ocupă Aulus Gellius.

Festus ne spune că la numirea lui *magister populi*, denumit şi dictator, clauza *o.l.* însemna că se conferiseră acestuia prerogativele maxime, competenţa cea mai largă, adică inclusiv *ius gladii*, dreptul de pedeapsă capitală.

Cînd însă, probabil prin a treia lege Valeria din anul 300 î.e.n. [22], s-a introdus apelul la popor, tot Festus spune că a încetat să se mai adauge în textul legii de numire a dictatorului clauza *ut optima lege*, deoarece dreptul de pînă atunci al dictatorilor fusese micşorat. Bineînţeles însă, că sub noul regim, legea de numire cu drept de apel *(cum prouocatione)*, putea fi o lege desăvîrşită ca formă, fără vicii, dar, tehnic vorbind, ea nu mai era *optima*, din cauza conţinutului ei sărăcit, redus. Iată un rezultat, în aparenţă modest, dar care confirmă teza lui Marouzeau şi care ne va permite să lămurim pe o bază nouă întreaga problemă a lui *optimus* în latina juridică.

În ceea ce priveşte analiza textului din Festus, ea oglindeşte fără îndoială o mai tîrzie evoluţie a noţiunii de *o.l.*, în sensul că majoritatea romanilor după introducerea apelului la popor puneau clauza *o.l.* în legătură cu competenţa liberă sau legată de acest apel, a unui magistrat, şi îndeosebi, aşa cum rezultă din textul lui Festus, a unui dictator. Dar şi înainte de a şti că dreptul de apel la popor va fi vreodată introdus, romanii au putut să se gîndească îndeosebi la *ius gladii*, atunci cînd desemnau prin noţiunea de *o.l.* sursa legală a competenţei unui dictator. Oricum, înainte ca şi după *lex Valeria*, clauza *o.l.* avea şi o accepţie generală, care se întemeia nelimitat pe conţinutul deosebit de lărgit şi energic al legii de numire a magistratului în chestiune. Această accepţie nu este nici ea străină de pasajul din Festus şi se găseşte în plină afirmare la Cicero (vezi mai jos). Acestei interpretări nu cred că i se pot opune obiecţii temeinice şi ea înlătură rezervele autorilor mai sus citaţi, faţă de textul din Festus şi de noţiunea de *o.l.*

În ceea ce priveşte alegerea vestalelor, Aulus Gellius ne spune că o lege Papia (65 î.e.n.) [23] a limitat dreptul excesiv de alegere pe care îl avea pînă atunci *pontifex maximus* şi a decis ca alegerea să se facă prin tragere la sorţi, desigur *pro populo*, în public, dintr-un grup de numai 20 de fete alese în prealabil tot de P.M. Acesta păstra mai departe o largă competenţă disciplinară asupra vestalelor. Colegiul pontifilor avea doar un rol consultativ, iar poporul intervenea, în practică, numai pentru a suplini lipsa de severă sancţiune a marelui pontif, în caz de abateri ale vestalelor.

---

[20] *De uerb. significatione*, ed. Lindsay, p. 216, 11: *Optima lex... in magistro populi faciundo, qui uulgo dictator appellatur, quam plenissimum posset ius eius esse significabatur... Postquam uero prouocatio ab eo magistratu ad populum data est, quae ante non erat, desitum est adici « ut optima lege », ut pote imminuto iure priorum magistrorum.*

[21] Ed. Lindsay, p. 204, 21: « *Vt qui optima lege fuerint* » *adici solet cum quidam magistratus creatur.*

[22] Mommsen, *op. cit.*, III, p. 189. Asupra apariţiei tîrzii a apelului la popor, vezi H. Siber, *Provocatio*, în ZSS, RA, 62 (1942), p. 376—391; U. von Lübtow, *Das röm. Volk. Sein Staat und sein Recht*, Frankfurt/M., 1959, p. 284—286; W. Kunkel, *Bericht*, I şi III, în ZSS, RA, 72 (1955), p. 325; 75 (1958), p. 339.

[23] Cf. A. Bouché-Leclercq, *Manuel des Institutions romaines*, Paris, 1886, p. 515.

În formula de alegere, P.M. declara că, pentru ca vestala să-şi îndeplinească sarcinile *quae ius siet*, consacrate de *ius*, el alege pe o anumită fată: *pro populo Romano Quiritibus (Quiritium), uti optima lege fuit, ita te, Amata, capio.* Toţi interpreţii au înţeles textul în sensul că exercitarea atribuţiilor de vestală se făcea *în folosul* poporului roman, trebuia să-i fie acestuia utilă. Pe de altă parte, ei au tradus clauza *uti optima lege* prin «în mod ritual» «şi toate să urmeze fericit» (J. Proust, 1681 [24]); «conforme legii celei mai drepte» (trad. română din 1965 [25]) sau: «en tant que candidate choisie selon la plus pure des lois» (René Marache, în ediţia din colecţia G. Budé a Nopţilor Atice, 1967). Uneori, neclara clauză a fost omisă cu totul, cum este cazul în traducerile franceze în colecţia Garnier, 1863 şi Nisard, 1875 [26]. Eu înţeleg textul ca spunînd că actul se face «în faţa poporului» şi în virtutea şi potrivit dispoziţiilor unei legi care recunoştea marelui pontif o largă competenţă disciplinară, comparabilă cu aceea pe care tot o *lex optima* o recunoştea dictatorului. Cu alte cuvinte o lege din care rezulta un astfel de *ius optimum* adică atît de energice atribuţii pentru *pontifex maximus* şi de grave obligaţii pentru vestală, încît era bine să fie amintită. Diferenţa de sens, faţă de interpretările actuale este considerabilă.

La Cicero, expresiile *o.l* şi *o.i.*, cu înţelesuri lărgite pe care le vom regăsi în mai multe texte din *Corpus iuris ciuilis*, apar în peste 20 de pasaje [27], în opere din toate genurile cultivate de el [28]. Mommsen [29] afirmă că expresia *o.l.* se întîlneşte numai în stilul solemn şi în limba savantă, dispărînd din viaţa comună, în vremea lui Cicero şi Varro. Or, larga ei folosire de către marele orator se lega de o vie tradiţie străveche a limbii juridice pontificiale şi comiţiale, cu ecouri la Plautus [30], Catullus [31] şi Sallustius [32] şi care va constitui punctul de plecare al unei noi evoluţii organice. În felul acesta, cele două expresii şi calificativul de *optimus* îşi vor păstra un loc important în tehnica şi terminologia juridică.

Sînt însă în Cicero două texte dificile, în care expresiile *o.l.* şi *o.i.* se leagă direct de sensul lor originar şi nu se lămuresc bine decît dacă le apropiem de textele din Festus şi Aulus Gellius.

---

[24] Ed. Jacobus Proust, Paris, 1681, p. 33: *Interpretatio: Amata, capio te tanquam Virginem Vestalem, quae curet sacra, quae pro iure suo Virgo Vestalis curet pro populo Romano, et Quiritibus: ita hoc rite fiat, et omnia succedant feliciter.*

[25] *Noptile atice* trad. David Popescu, Ed. Academiei, Bucureşti, 1965, p. 31: «...ca să îndeplineşti sacrificiile pe care trebuie să le îndeplinească preoteasa vestală pentru poporul roman şi pentru cetăţenii romani, conform legii celei mai drepte».

[26] *Œuvres complètes d'Aulu-Gelle*, nouă ed. de M. Charpentier şi M. Blanchet, I, Garnier, Paris, p. 46: «Amata, je te prends conformément aux lois, je te fait vestale, je te charge, en ta qualité de vestale, de faire ce qui est utile au peuple et à l'Empire romain». La Nisard, 1875, p. 442, finalul devine: «et te charge de t'acquitter de tout ce qu'une vestale doit faire pour le peuple romain». Aici «conformément aux lois» pare să fie traducerea lui *quae ius siet.*

[27] Vezi referinţele la P. Ciapessoni, *op. cit.*, p. 663, n. 4.

[28] *Verrine, Philippice, De lege agraria, In Cat., Pro Sest., Pro Planc., Pro Marcello, De har resp., De fin., De off., De leg., Epist.*

[29] *Op. cit.*, III, p. 164, n. 2.

[30] *Most.*, 713: *Abitus tuo' tibi, senex, fecerit male: nil erit, quod deorum nullum accusites te ipse iure optumo merito incuses licet. Tempus nunc est senem hunc adloqui mihi.*

[31] *Carm.*, 71, 1: *Si cui iure bono sacer alarum obstitit hircus,*
aut si quem merito tarda podagra secat.

[32] *M. Aemilii Lepidi consulis oratio*, 1: *Satellites quidam eius, homines maxumi nominis ... nequeo satis mirari, qui dominationis in uos seruilium suum mercedem dant, et utrumque per iniuriam malunt quam optumo iure liberi agere.*

Astfel, în *De lege agraria*, 2, 11, 29 [33] este vorba de dispensa legală pe care, în condiţiile turburi ale anului 63 î.e.n proiectul de lege agrară al lui P. Servilius Rullus, tribunul plebei, urma s-o consacre prin cap. 4, în sensul că la numirea decemvirilor însărcinaţi cu aplicarea noii legi, votarea unei *lex curiata de imperio*, dacă votarea ei normală întîmpina dificultăţi, să nu mai fie necesară. Dar cap. 3 al proiectului de lege crease pentru decemviri (aleşi de numai 9 din cele 35 de *tribus* ale Romei) o aşa de largă competenţă (*imperium* şi *potestas*), încît în acel capitol se declara expres necesară votarea unei *lex curiata de imperio*. Numai că, printr-o ficţiune brutală, cap. 4 răpea acestei cerinţe orice realitate. Prin tradiţie, *o.l.* se referea mai mult la cazurile în care legea curiată avea ca obiect *imperium militare* (*militae*), adică puterea de comandă supremă care se apropia atît de mult de aceea a dictatorului. Conţinutul bogat, eminent al competenţei decemvirilor, făcea ca *lex curiata*, care putea fi numită *de imperio* cînd nu se referea la censori şi questori [34], să fie o *lex optima*. Competenţa izvorîtă dintr-o astfel de lege se numea *ius optimum*. În caz de dispensă, prin efectul unei ficţiuni care pentru Cicero făcea inutilă menţinerea principiului obligativităţii legii, aceeaşi competenţă energică, lărgită, aparţinea magistratului dispensat, ca şi cînd legea ar fi fost votată, sau cum spune Cicero: *Si ea* (scil. *lex curiata) lata non erit... tum ei decemuiri... eodem iure sint, quo qui optima lege* [35].

Din cele ce preced rezultă clar că aici *o.l.* nu poate fi tradus prin «cea mai bună lege», cum se obişnuieşte pînă în prezent (vezi şi trad. rom. a lui I. Suchianu, Bucureşti, 1921, p. 43).

Temei noastre îi aparţine şi un pasaj din Filippice (5, 16, 45) din care aflăm că Cicero cerea pentru Octavianus, viitorul Augustus, un *imperium extraordinarium*, *sine quo res militaris administrari, teneri exercitus, bellum geri non potest*. Propunînd şi formula juridică a acestui *imperium* [36], Cicero conchidea cu aceste cuvinte: *sit pro praetore eo iure, quo qui optimo*. Acest *ius* excepţional de intens *(optimum)* n-ar fi putut rezulta decît dintr-o lege care în terminologia surselor precedente, s-ar fi numit *optima lex*. În acelaşi sens, Cicero cerea tot în Filippice (11, 12, 30) pentru triumvirul C. Cassius, un *maius imperium* în provincia Siriei, *ut qui optimo iure eam prouinciam obtinuerit*. Această excelenţă, această intensitate a puterii politice şi a competenţei juridice, traducătorii persistă s-o redea prin «en jouissant des meilleurs droits».

---

[33] *Videt sine lege curiata nihil agi per X uiros posse. 29. Quid postea, si ea lata non erit? Attendite ingenium «*TVM EI X VIRI» *inquit «*EODEM IVRE SINT, QVO QVI OPTIMA LEGE»—Critica adresată în continuare de Cicero acestei soluţii nu interesează în ordinea de idei în care ne găsim: *Si hoc fieri potest ut in hac ciuitate quae longe iure libertatis ceteris ciuitatibus antecellit quisquam nullis comitiis imperium aut potestatem adsequi possit, quid attinet tertio capite legem curiatam ferre iubere, quoniam quarto permittas ut sine lege curiata idem iuris habeant quod haberent, si optima lege a populo essent creati?*

[34] Vezi Mommsen, *op. cit.*, II, p. 279, n. 2. Asupra naturii *legii curiate* ca lege de investitură (Bethmann-Hollweg) sau lege-angajament al cetăţenilor faţă de magistratul investit cu puteri legale, vezi *ibid.*, p. 281, n. 4. Mommsen (p. 279, n. 1) distinge, pe de o parte, legea care conferă puterea publică, iar pe de altă parte, legea de recunoaştere formală, posterioară intrării în funcţiune şi comparabilă, dar nu identică, după Mommsen, cu prestarea de credinţă şi omagiu din dreptul medieval.

[35] Nisard, II, 1869, p. 517 traducea prin: «en vertu de la loi la plus favorable», ceea ce din punct de vedere juridic n-are nici un sens.

[36] *Ob eas causas Senatui placere C. Caesarem C.f., pontificem, pro praetore, senatorem esse sententiamque loco praetorio dicere eiusque rationem, quemcumque magistratum petet, ita haberi per leges liceret, si anno superiore quaestor fuisset.*

Aşadar, *optimus* nu se referă la simpla legalitate, la împlinirea unor condiţii formale sau materiale de valabilitate juridică a unui act. Ceea ce conferea unei *lex* calificativul de *optima* este conţinutul ei bogat, de maximă intensitate. Dreptul *imminutum*, competenţa largă izvorîtă dintr-o astfel de lege, este un *ius optimum*. Adesea *lex optima* reprezintă trecutul, cînd noua normă de drept permite diminuarea competenţei de pînă atunci, sau noua normă poate face ca în anumite condiţii vechea competenţă să se nască prin ficţiune, fără ca *lex optima* să mai intervină.

Numai printr-o metaforă, expresia *o.l.* va ajunge să desemneze o lege desăvîrşită din punct de vedere al condiţiilor de formă, iar expresia de *o.i.* să aibă sensul de drept ce nu poate fi anulat pentru nici un viciu de fond sau de formă. Dar chiar acest sens metaforic, tardiv, păstrează ca un accent latent şi o nuanţă din sensul de *lege puternică*, drept energic, fără obstacol.

Rezultatele obţinute pînă aici, prin analiza textelor din Festus, Aulus Gellius şi Cicero, privitoare la noţiunea originară de *optima lex*, trebuie să fie puse în legătură şi confruntate cu cele la care s-a ajuns în literatură în problema lui *praetor maximus* [37]. Textele fundamentale sînt acelea ale lui Titus Livius (7, 3, 5): *Lex uetusta est, priscis litteris uerbisque scripta, ut, qui praetor maximus sit, idibus Septembribus clauum pangat*, şi al lui Festus [38]: *Maximum praetorem dici putant ali eum, qui maximi imperii sit; ali, qui* [*a*] *aetatis maximae. Pro collegio quidem augurum decretum est quod in Salutis augurio praetores maiores et minores appellantur, non ad aetatem, sed ad uim imperii pertinere.*

Ar fi excesiv să intrăm în discuţia problemei de fond, privind structura — încă neclară şi controversată [39] — a magistratului care purta titlul de *praetor maximus*, probabil [40] în cadrul unui colectiv de trei *(praetores)*. Aici vom releva numai identitatea de criterii, folosite pentru calificarea unei legi de alegere a magistraţilor, ca *optima*, şi a unui pretor, ca *maximus*. În primul caz era vorba de conţinutul energic al legii în ce priveşte competenţa conferită; în al doilea era vorba de *uis imperii*, adică de acelaşi lucru. Din acest punct de vedere, dictatorul, creat printr-o *optima lex* care conferea cea mai mare putere posibilă în statul roman, ar fi trebuit să poarte de la sine şi titlul de *maximus*. Şi în teoria lui Mommsen, poziţia de *praetor maximus* revenea de la un

---

[37] Alfred Heuss, *Zur Entwicklung des Imperiums der röm. Oberbeamten*, în ZSS, RA, 64 (1944), p. 68—71; Gerhard Wesenberg, *Praetor maximus*, în ZSS, RA, 65 (1947), p. 319—326 şi RE XXII, 2, 1954, s.u. *Praetor*, col. 1581—1605; Gioffredi în Com. arch. di Roma, 71 (1945), p. 124 şi urm.; Krister Hanell, *Das alte röm. Eponyme Amt*, Svenska Institutet i Rom, 2 (1946), p. 197 şi urm.; H. Siber, *Röm. Verfassungsrecht in geschichtlicher Entwicklung*, Lahr, 1952, p. 85, n. 1; U. von Lübtow, *op. cit.*, p. 166—175; 182—202, cu literatura veche şi nouă. Problema ridicată de noi nu-şi schimbă termenii în cadrul teoriei lui Täubler, reluată de G. I. Luzzatto (în *Symbolae R. Taubenschlag dedicatae*, I, EOS, 48, 1, Bratislava—Varşovia, 1956, p. 437—471), care explică esenţa pretorului nu prin comanda militară *(praeire)*, ci prin misiunea de dictare a formulelor rituale *(uerba praeire)*, în sfera jurisdicţiei sale.

[38] Ed. Lindsay, 156; pentru o punctuaţie diferită, a ed. anterioare, vezi Bruns, *Fontes*, II (1909), p. 14.

[39] *Sic:* G. Wesenberg, RE cit., col. 1587; W. Kunkel, *Bericht* I = cit., p. 323—324 şi IV, ZSS, RA, 77 (1960), p. 367: « Sind die Anhaltspunkte... für ein dreistelliges Prätorenkollegium mit ungleichem Range... zu dürftig und zu unsicher »; Max Kaser, *Das röm. Zivilprozessrecht*, München, 1967, p. 26.

[40] *Sic:* G. Wesenberg, în ambele lucrări citate, şi W. Kunkel, *Bericht* I şi IV citate, cu punerea problemei şi literatura ei, pentru care a se vedea şi P. de Francisci, *Primordia Civitatis*, Roma, 1959, p. 749, n. 1; M. Kaser, *op. cit.*, p. 26, n. 4.

moment dat, tocmai dictatorului [41]. Dacă totuşi sursele nu-i aplică lămurit acest titlu, este poate fiindcă nu-şi exercită atribuţiile în cadrul unui colegiu de magistraţi cu aceeaşi denumire tehnică.

Dacă însă, la începuturile Republicii, Roma a fost condusă de un colegiu de trei magistraţi [42] (pretori), diferenţierea între ei, cu privire la calificarea ca *maximus*, s-a putut face, la origine, nu după criteriul vîrstei [43], ci după acela pe care Festus îl numeşte atît de sugestiv: *ad uim imperii*, adică al alegerii magistratului pe bază de *optima lex*. Acest criteriu este indicat de Festus în primul rînd, în partea întîi a textului său, cînd se enumeră interpretările care s-au propus în decursul vremii, şi tot pe el îl consfinţeşte prin decret colegiul augurilor, pentru a curma controversa ivită cu privire la întîietatea pretorilor *maiores* şi *minores* în anumite ceremonii religioase, decret cu un vădit caracter nu reformator (contra criteriului vîrstei), ci conservator, în sensul tradiţiei puse în discuţie.

În direcţia apropierii între *optima lex* şi *praetor maximus*, care n-a preocupat pe cercetători pînă acum, se pot căuta, în datele sărace de care dispunem, indicii despre o astfel de diferenţiere de competenţă în cadrul magistraturilor superioare ale Republicii, diferenţiere atestată de primul text din Festus în ceea ce-l priveşte pe *dictator*, şi extinsă prin analogie asupra colegiului pontifilor şi vestalelor, după mărturia lui Aulus Gellius, şi aplicată magistraţilor superiori, după aceea a lui Cicero.

Este adevărat că, la o dată mai tîrzie, cum rezultă din sursele noastre, în colegiile de pontifi şi auguri, calitatea de *maximus* se acorda celui mai vîrstnic [44] şi această practică a putut determina pe unii auguri să aplice acelaşi criteriu şi pretorilor, ceea ce a părut o inovaţie inacceptabilă, probabil pentru magistraţii statului, care nu erau aleşi pe viaţă ca preoţii şi pentru care ierarhia nu putea fi uşor desprinsă de noţiunea de *imperium* şi *potestas*. Este ceea ce rezultă sugestiv dintr-un text din Cicero *(Cato maior*, 64), unde se insistă asupra faptului ca numai cînd vine în concurenţă un augur cu un magistrat care are *imperium*, criteriul vîrstei poate hotărî în favoarea augurului: *iis etiam qui cum imperio sunt, maiores natu augures anteponuntur*. De unde rezultă că între doi magistraţi investiţi cu *imperium*, întîietatea decurgea nu din vîrstă, ci, probabil, cum spune Festus, *ad uim imperii*, şi după cum acesta rezultă sau nu dintr-o *optima lex*.

În concluzie asupra acestei probleme particulare: calificativul de *maximus* în dreptul public roman trebuie să fie privit, pentru perioada originii, într-o lumină nouă şi raportat la o tehnică şi la o concepţie străveche, coerentă. Această tehnică se servea,

---

[41] În teoria lui Mommsen *(Droit public*, III, p. 85—86), respinsă de Wesenberg şi von Lübtow, consulul, dictatorul, *interrex*, după caz, ca cel mai înalt magistrat al Cetăţii, asuma calitatea de *p. maximus claui fingendi causa;* dictatorul, fără a purta efectiv titlul de *praetor*, fiind înglobat în noţiunea abstractă de *praetor maximus;* totuşi numai lui i s-ar aplica în mod corect denumirea şi definiţia dată de Festus. Pentru *praetor* în sensul de magistrat *cui parere exercitus*, vezi Pseudo-Asconius, *ad Cic. Verr.*, 1, 14, 36. Livius, 8, 18, 12 vorbeşte de un *dictator claui fingendi causa*, care nu putea să nu aibă poziţia de *maximus;* el era numit în timp ce consulii se găseau în exerciţiul funcţiunii, şi împreună cu al său *magister equitum* se retrăgea după îndeplinirea ritualului anual (nu o dată la un secol) privitor la înfigerea cuiului; vezi Wesenberg, ZSS cit., p. 321, n. 11. Criteriul *ad uim imperii* se regăseşte, în stadiu de destrămare, şi la categoria numită *consul maior: cum penes quem fasces sint, uel eum qui prior factus sit* (Festus ep., *V° maiorem consulem)*. B. von Ihne, *Forschungen...*, 1847, p. 45, afirma deja: « Dieser *Praetor maximus* kann nur der Diktator sein ».

[42] Cum susţin, cu nuanţe care nu interesează aici, autori ca Ihne (1847), Schwegler (1856), De Sanctis (1907; 1929) şi apoi A. Heuss, G. Wesenberg, H. Rudolph etc. Vezi un inventar complet al diferitelor ipoteze la U. von Lübtow, *op. cit.*, p. 166—173.

[43] G. Wesenberg, dimpotrivă, crede că acest criteriu a fost originar şi aplicat atît magistraţilor, cît şi colegiilor sacerdotale; emiterea decretului augural menţionat de Festus ar fi o dovadă că se introduce prin el un criteriu nou *(ad uim imperii)* în locul celui străvechi *(ad aetatem)*.

[44] G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, 1902, p. 424.

în primul rînd, de calificativul *optima*, aplicat actului de numire a celui care, dobîndind astfel un *ius optimum* (am fi îndreptăţiţi să spunem: *imperium maximae uis*), avea dreptul de a se numi *maximus*. Această străveche îmbinare a celor doi termeni o regăsim în formula *optimus maximusque* aplicată nu numai lui Iupiter, de care am vorbit, ci şi unui teren de pămînt *(fundus)*, de care ne vom ocupa mai departe. Ne-am limitat, în acest loc, la problema lui *praetor maximus*, inseparabilă de aceea a unei *o.l.* Celelalte cazuri în care, în afara formulei *optimus maximus*, apare termenul tehnic de *maximus*, le rezervăm pentru o cercetare ulterioară *(maxima hostia, maxima curia, maximi annales, comitiatus maximus, imperium maius, maxima capitis dominatio)*.

IV. «*Optima lex*» — «*optimum ius*», *ca expresie a pluralismului sistemelor de drept şi a structurii dreptului roman bazat pe inegalitate şi ierarhie discriminatorie.* Într-o serie unitară de texte care merg de la sfîrşitul sec. II î.e.n. pînă în sec. II e.n., expresiile *optima lege* şi *optimo iure* sînt folosite fie separat, fie ca sinonime formînd un binom comparabil cu *ius lexque*. P. Ciapessoni le-a examinat pentru problema legatelor.

Legea agrară din 111 î.e.n.[45] conferă anumitor terenuri *(agri)* calitatea de *locus priuatus* ca un statut de maximă intensitate, ca derivînd dintr-o *optima lege*, adică un statut de *dominium ex iure Quiritium*. Într-un caz analog Cicero va vorbi de *optimum ius priuatum*[46]. Deci se acorda forma cea mai intensă de stăpînire privată.

Prin *lex Salpensana* din anii 81—84[47], se recunoştea unor dezrobiţi statutul de latini *optimo iure*, adică cel mai bogat în conţinut din statutele de latinitate posibile, aşa cum fusese recunoscut, după întemeierea Ariminiului (268 î.e.n.), coloniilor şi municipiilor înzestrate cu *dreptul latin*.

Prin *lex Coloniae Genetiuae Iuliae siue Ursonensis*[48], din anul 44, augurii şi pontificii erau constituiţi în colonia respectivă *optima lege optimo iure*, adică pe baza celui mai puternic statut admisibil în astfel de aşezări.

Prin *Edictum Octauiani*[49] din anii 40—37 î.e.n. şi printr-o diplomă militară[50] din anul 94 e.n. se recunoaşte cetăţenia, în primul caz, *optimo iure optimaque lege* persoanelor în cauză, iar în al doilea caz, *omni optimo iure*, unor veterani.

În toate aceste cazuri, avem de-a face cu instituţii structurate ierarhic, după nevoile şi concepţiile societăţii sclavagiste. În fiecare caz amintit, ca şi în multe altele, în locul unui statut unitar, întîlnim o gamă de situaţii juridice diferenţiate, inegale. Diversitatea aceasta era uneori legată de coexistenţa mai multor sisteme de drept, care

---

[45] CIL, I, 2_2, 585, 27; Bruns, *Fontes*, I_7, 79; [*is ager locus do*]*mneis priuatus ita uti quoi optima lege priuatus est, esto.*

[46] *De lege agr.*, 3, 2, 7: «**Ea omnia eo iure sint... ut quae optimo iure priuata sunt**». *Etiamne meliore, quam paterna et auita? Meliore;* cf. Emilio Costa, *Cicerone giureconsulto*, I_2, p. 98—99; *De lege agr.*, 3, 4, 14: *Habet agros nonnullos... desertos atque longiquos: uendet eos mea lege, quanti uolet. Habet incertos ac nullo iure possessos: confirmabuntur optimo iure. Habet publicos: reddam priuatos.* Aici se enumeră cîteva din treptele ierarhiei stăpînirilor funciare care culmina prin *o.i.* (pe care Nisard îl traducea prin *le meilleur titre possible*).

[47] CIL, II, 1963, II, 26—27: Bruns, *op. cit.*, 146: *quaeque ita manumissa liberaue <esse> iussa erit, libera esto, uti qui optumo iure Latini libertini liberi sunt erunt.* Vezi în acelaşi sens, D, 4, 4, 31 (Pap., *l. 9 resp.*): *(serui hereditarii) nec erunt cogendi (XX aureos) pro libertate retinenda dependere, quam iure optimo conseculi uidentur:* asupra genuităţii acestei părţi a textului, vezi P. Ciapessoni, *op. cit.*, n. 47.

[48] CIL, I, 2_2, 5439, 66[36]—[37]; Bruns, *op. cit.*, 125: *ita uti qui optima lege optumo iure in quaque colon(ia) ponti(fices) auguresque sunt erunt.*

[49] BGU, I, 628: *utique optimo iure optimaque lege ciues erunt.*

[50] Wilken, *Chrestomatie*, nr. 463: *Veterani milites... omni optumo iure c(iues) R(omani).*

produceau efecte practice inegale, potrivit unei complexe ierarhii, aproape de neînțeles pentru modernul obișnuit cu unitatea formală a ordinii juridice, cu principiul egalității în drepturi și cu acela al abrogării legii vechi de către o lege nouă contrară. Lumea romană cunoștea un *ius ciuile*, *ius praetorium*, *ius prouinciale*, *ius peregrinum*, fără a mai vorbi de *ius pontificium*, *ius sacrum* și *diuinum*, *ius augurale*, *ius censorium*, *ius naturale*. Pluralismul rezultat din coexistența acestor sisteme constituia o structură fundamentală și specifică a lumii romane sclavagiste. Sub forme corelative ea are corespondent și la alte popoare antice, după cum va exista un alt interesant pluralism juridic în lumea feudală. El ducea la conflicte complicate și adesea subtile, între statutele juridice, între drepturile corespunzătoare fiecărui sistem.

În fața acestor structuri, juriștii romani au avut nevoie de o tehnică adecvată pentru a exprima crearea unei situații de drept, a unui drept, a unei competențe cu conținut eminent, cu o eficacitate maximă, de o intensitate excepțională. Clauzele *optima lege* și *optimo iure* sau reunirea lor în binom redondant, și totuși complimentar, au corespuns acestui scop.

La Roma, însuși dreptul public și dreptul privat se găseau în raporturi ierarhice. Ierarhia se exprima, în primul rînd, prin imposibilitatea de a deroga de la o regulă de drept public prin convenții private. Cicero, *De harusp. resp.*, 7, 14, exprima un aspect al ierahiei dintre aceste două sisteme de drept servindu-se de noțiunea *o.l.*: *Multae sunt domus in hac urbe. . . atque haud scio an paene cunctae iure optimo, sed tamen iure priuato, iure hereditario, iure auctoritatis, iure mancipi, iure nexi: nego esse ullam domum aliam priuato eodem quo quae optima lege, publico uero enim praecipuo et humano et diuino iure munitam.*

Aici, *ius optimum* și *lex optima* desemnau titlul de drept public, în contrast cu diferitele titluri civile pe care Cicero le enumeră într-o serie destul de greu de interpretat. Așa cum de curînd a observat cu drept cuvînt prof. Theo Mayer-Maly [51], curioasa enumerare a lui Cicero se poate datori faptului că « die eigenartigen *iura* auf die spezielle Zielsetzung der Rede *de haruspicino responso* zurückzuführen sind ».

Nu același lucru se poate spune despre diferența calitativă pe care Cicero și aici, ca și în alte locuri (cînd vorbește de *usucapio*), o face între titlurile de drept public și cele de drept privat, exprimînd această diferență prin epitetul de *optimus*, aplicat celor din prima categorie. Și pentru a aprecia just diferența, să notăm că Cicero înglobează în *ius publicum* și pe *ius diuinum* [52], așa cum de altfel o va face și Ulpianus în celebra sa definiție, cînd va spune că dreptul public *in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus consistit*. Acest sens larg al noțiunii de *ius publicum* [53] a permis marelui orator să conchidă că asupra unei case, a cărei neconsacrare religioasă a fost recunoscută printr-un decret al pontifilor, el are acum un drept conform cu *ius publicum*, și deci un *ius optimum* în raport cu simplul drept privat.

Dreptul statului, privit ca simplu *ius publicum humanum*, și cu atît mai mult atunci cînd el, ca la Roma, îmbrățișa și pe *ius sacrum*, poseda în comparație cu dreptul

[51] *Studien zur Frühgeschichte der Usucapio* II, în ZSS, RA, 78 (1961), p. 246–248.

[52] *Pro Caec.*, 26, 74; cf. F. de Visscher, *Le rôle de l'auctoritas dans la mancipatio*, în Rev. Inst. de droit, 12 (1933), p. 616, nr. 2; p. 641 și urm.

[53] C. St. Tomulescu, *Nexum bei Cicero*, în Iura, 17 (1966), 1, p. 105—106 afirmă că în acest pasaj din Cicero, noțiunile de *o. i.* și *o. l.* se referă numai la *ius diuinum* (= *ius priuatum*). Autorul a omis să observe că la Cicero, în acest loc, *ius diuinum* este numai un element constitutiv, o subdiviziune a lui *ius publicum* în sens larg. Cînd însă Cicero se ocupa în altă parte cu problema ierarhiei între *ius publicum humanum* și *ius diuinum*, el nu în mod întîmplător întrebuințează epitetul de *optimus*.

privat o bogăţie de conţinut pe care n-o mai aveau actele şi operaţiile legate de vechiul drept gentilic şi domestic al cetăţenilor priviţi ca membri ai unor organizaţii prestatale *(gens, familia)*, care se potenţaseră în mod diferit în cadrul statului-cetate şi se destrămaseră într-un ritm diferit (ginta mai repede decît familia) sub presiunea lentă a statului, în continuă dezvoltare şi consolidare. Afirmarea celor două ordine (publică şi privată), sub forma contrastantă pe care o evocăm aici, era specifică lumii romane. Ea marca un nou pas înainte spre consolidarea ordinei civitale (de stat) şi spre dezagregarea ordinelor juridice supravieţuitoare (a gintei, pînă la instaurarea Principatului, a familiei, pînă în perioada postclasică şi în parte, pînă la Iustinian), ca unele care începuseră a se sprijini de forţa şi valoarea obligatorie pe interese de grupuri opuse statului şi, în orice caz, inseparabile de o autonomie depăşită, care frîna o dezvoltare istorică ireversibilă.

V. *«Optimum ius» şi noile lui aplicări la problema mlădierii formalismului existent şi la procesul de dezmembrare a proprietăţii quiritare.* În texte de vîrstă diferită din *Corpus iuris ciuilis*, expresia *o.i.* este folosită cu sensuri care reprezintă o anumită extindere sau chiar unele inovaţii faţă de semnificaţiile de bază analizate pînă acum.

1. O constituţie fără dată a lui Antoninus Pius, deci din sec. II, decide următoarele: dovedindu-se că promisiunea cuiva de a plăti dobînzi a fost precedată de o întrebare în regulă *(recte facta)*, chiar dacă n-a fost consemnată în scris *(instrumento conscripta)*, totuşi dobînzile promise fără înscris *iure optimo debentur*.

Aici actul formalist, de o valabilitate indiscutabilă, se opune celui care, fără să îndeplinească anumite condiţii formale, este tot mai mult socotit de conştiinţa juridică a interesaţilor ca valabil. Acest *ius nouum* poate fi înlăturat, anulîndu-se actul pentru vicii de formă, sau declarat valabil prin asimilare cu *ius optimum*. Este ceea ce poate face o nouă dispoziţie a organului legislativ sau o interpretare creatoare, ca în cazul de faţă, cînd ea vine de la împărat.

Dreptul în vigoare, producător de efecte neîndoielnice, ar putea fi desemnat prin adjectivul *plenus* sau *bonus* sau pur şi simplu prin *ius*. Ne găsim însă în faţa unei ierarhii: a dreptului consacrat, care rămîne în vigoare, şi a unui drept nou, pe cale de a se naşte, care produce şi el, după caz, efecte mai reduse sau egale cu cel dintîi. Acest ultim drept din cauza noutăţii lui apare lumii romane, puţin grăbită să asimileze orice schimbare, ca ceva inferior. Raportul dintre ele se exprima cu ajutorul noţiunii de *optimum ius* pentru a desemna dreptul vechi, consacrat, făcîndu-se apel la eventuala asimilare cu el a noului drept, care totuşi rămîne ca ceva distinct de *ius optimum*.

Analiza noastră este atît de justă, încît o găsim aproape fidel indicată, în esenţa ei, de un text celebru din *Institute* (2,25, pr.). Ni se spune că înainte de Augustus, *ius codicillorum non fuisse*. Dar Lucius Lentulus, aflîndu-se în Africa, a recurs la codicilii pentru modificarea testamentului său şi a cerut lui *Augustus* să le valideze *(ut facere aliquid)*, ceea ce a avut loc şi textul spune, sugestiv, că fata lui Lentulus a plătit legatele *quae iure non debebat*, pe care, potrivit dreptului vechi, nu le datora. Dar textul precizează cum s-a procedat: au fost convocaţi prudenţii, rolul principal revenind lui Trebatius. S-a pus problema dacă *usus codicillorum* (dreptul nou, neconsacrat) este *absonans a iuris ratione*. Trebatius a arătat utilitatea şi necesitatea noii proceduri, pentru cei care, fiind în deplasări continue de-a lungul imperiului, nu pot face decît codicilii. Într-o primă etapă, cine a executat un codicil a avut sentimentul că plăteşte ceea ce nu datorează *iure*. Dar textul adaugă: cu vremea şi Labeo, marele jurisconsult al epocii, a făcut codicilii şi nimeni nu s-a mai îndoit *quin codicilli iure optimo admit-*

terentur. Aşadar, era *ius optimum* dreptul testamentului tradiţional. Noul drept al codicililor, chiar validat de Augustus, apare ca ceva diferit, inferior, pînă cînd consacrarea generalizată îl introduce în sfera denumită *ius optimum*. Iată cum, departe de sensul originar, noţiunea noastră a ajuns să exprime unul din marile şi puternicele procese de dezvoltare istorică, de înnoire evolutivă foarte lentă şi prudentă, a dreptului: trecerea de la simpla nevoie socială născîndă, încă metajuridică, la *usus*, la noua normă de drept moralmente inferioară şi formal discutabilă, şi în sfîrşit la *ius optimum*, dreptul consacrat şi intrat în tradiţie.

2. Dar iată o accepţiune nouă, la Modestinus, în cartea 4 a Răspunsurilor (D, 20, 1, 26, 1). Un fiu emancipat semnează, în locul tatălui care nu putea scrie, actul prin care tatăl dădea în gaj unui creditor al său o casă a fiului emancipat. După moartea tatălui, fiul se abţine de la moştenire şi se consideră proprietar deplin al casei, pe motiv că n-a consimţit personal la gajarea ei. Modestinus declară *pignus*-ul opozabil şi fiului, deoarece acesta scrisese cu mîna sa propric pentru tatăl său actul de gaj. Problema de drept fusese pusă în termenii următori: dacă fiul poate *hanc domum optimo iure possidere*. Aici *o.i.* înseamnă stăpînirea unei case ca proprietar în virtutea unui drept exclusiv, deplin, nediminuat prin constituirea gajului în favoarea unui terţ. Cu alte cuvinte, *o.i.* desemnează proprietatea nedezmembrată. Nu mai are un *optimum ius* proprietarul care a transmis unei alte persoane, ca drept real sau ca drept de creanţă, una din prerogativele care alcătuiesc dreptul său de proprietate.

3. Înţelesul cel mai îndepărtat de sensul originar îl găsim într-o constituţie din 443 a împăraţilor Teodosie şi Valentinian (*Nou. Th.*, 22, 2, = *C.I.*, 10, 36, 1.4). Din epoca lui Augustus, familia sclavagistă traversa o criză mereu reînnoită. În sec. V, o scutire de taxe *(descriptio)* pentru donaţiile *(res lucratiuae)* făcute între rude sau viitori afini în vederea unei căsătorii, chiar dacă donaţia dobîndea întîmplător caracter lucrativ *(uertatur ad lucrum)*, era astfel motivată: «*nec enim iuris optimi est*, să împovărăm şi cu o greutate întîmplătoare căsătoria deja înăbuşită de atîtea greutăţi inerente ei»[54]. Aici *optimus* are un accent nou, etic. *I.o.* desemnează reglementarea cea mai înţeleaptă din punctul de vedere al politicii legislative, căsătoria fiind, ca şi libertatea, în Roma imperială, o *causa fauorabilior*, adică o materie pe care legiuitorul şi interpretul trebuie s-o trateze cît mai comprehensiv, în cadrul ideologiei social-juridice şi morale a vremii.

4. O interesantă utilizare contradictorie a avut calificativul de *optimus* aplicat la *ius*, la Gaius (*Inst.*, 2, 197)[55] şi Ulpianus (*Epitome* sau *Reg.*, 24,11ª)[56] în materie de legate. La Gaius, cele 4 bine cunoscute tipuri clasice de legate erau ierarhizate cantitativ, după sfera de lucruri pe care le puteau cuprinde, în aşa fel încît enigmaticul jurist din prima jumătate a sec. I e.n., spunea (2,210) că prin legatul *sinendi modo*, prin care se poate lega chiar un bun al moştenitorului, legatarul *plus habet* decît prin legatul de proprietate *(per uindicationem)* şi *minus habet* decît prin cel de creanţă *(per damnationem)*. Pentru exprimarea acestei ierarhii deci, nu se folosea, cum ne-am fi aşteptat,

---

[54] *Nec enim iuris optimi est matrimonium, cum tot tantisque suis difficultatibus opprimatur, aduenticiis etiam cumulare ponderibus.*

[55] (Senatusconsulto Neroniano) *cautum est, ita ut si eam rem quisque legauerit quae eius numquam fuerit, proinde utile sit legatum, atque si optimo iure relictum esset; optimum autem ius est per damnationem legati.*

[56] *Si ea res, quae non fuit utroque tempore testatoris ex iure Quiritium, per uindicationem legata sit, licet iure ciuili non ualeat legatum, tamen senatus consulto Neroniano firmatur, quo cautum est, ut quod minus aptis uerbis legatum est, perinde sit, ac si optimo iure legatum esset; optimum autem ius legati per damnationem est.*

calificativul de *optimus*. În schimb, pînă la unificarea celor patru tipuri de către Iustinian [57] într-un singur concept de legat, Gaius şi Ulpian prezentau legatul valabil *(utile)* după dreptul civil, ca un act făcut *optimo iure*, şi opuneau acestui act legatul, nul după dreptul civil [58], pe care senatusconsultul neronian dintre anii 54—68 e.n. îl confirmase, dîndu-i, printr-o ficţiune, aceleaşi efecte ca şi cînd ar fi fost făcut *optimo iure*. Situaţia s-a schimbat în perioada postclasică, prin graduala fuziune a tipurilor de legat. Întărirea prevăzută de senatusconsult a apărut acum ca o nouă formă de legat, rezultînd nu dintr-o ficţiune, ci din transformarea unui legat *per uindicationem*, şi nul după dreptul civil, într-un legat *per damnationem*, adică în altă formă de drept civil, ceea ce pentru clasici ar fi fost o imposibilitate. Tehnica aceasta trădează deja o perioadă de reînnoire a dreptului, numită convenţional « vulgară », « neclasicizantă ».

În realitate este vorba de reducerea pluralismului sistemelor de drept, care nu mai era viu simţit, cum o spune însuşi Iustinian (*Inst.*, 2, 10, 3): *paulatim tam ex usu hominum quam ex constitutionum emendationibus caepit in unam consonantiam ius ciuile et ius praetorium iungi*. Legatul nul, validat prin ficţiune de senatusconsult, devenea o formă de legat, dar fiindcă terminologia clasică supravieţuia, era brutal identificată cu legatul *per damnationem*. Sfera acestuia se găsea mărită, devenind, în altă ierarhie decît cea clasică, forma cea mai practică, cea mai interesantă de legat, numită în glosele identice introduse în textele lui Gaius şi Ulpian: *optimum ius est per damnationem legati* (Gaius) şi *optimum ius legati per damnationem est*. Aici *optimum ius* sau *optimum ius legati* nu este actul valabil din punct de vedere formal, ci actul cel mai avantajos sau mai important dintr-o serie organică de acte valabile. Glosarea acestor texte a fost relevată de P. Ciapessoni, în 1930.

În concepţia şi terminologia clasică a părţii genuine a celor două texte citate, noul drept impus de nevoile sociale schimbate era, prin ficţiune, juxtapus dreptului existent, care rămînea, el, *optimum ius*. În mod diferit, în glose, *o.i.* este o nouă formă a dreptului rezultat prin profunda alterare a dreptului clasic, fără înlăturarea totală a terminologiei şi structurilor lui oarecum moarte. Este *o.i.* vechiul legat *per damnationem*, văzut într-o nouă ierarhie provizorie — pînă la Iustinian — a formelor moştenite de la dreptul clasic. Este un proces de lentă transformare, în care structurile juridice se schimbă, avînd totuşi aerul că stau pe loc, proces caracteristic pentru aşa-numitul imobilism juridic al lumii sclavagiste şi, în special, al dreptului roman. Totodată analiza noastră furnizează, credem, un puternic criteriu material de interpolare, sub forma de glosă postclasică, a celor două texte de care ne ocupăm.

Noţiunea postclasică de *ius optimum legati* nu mai este necesară şi de aceea n-o mai întîlnim în dreptul lui Iustinian (*Inst.* 2, 10), fiindcă dispăruseră cu totul formele ierarhizate ale legatelor. Cu alte cuvinte, unde dispare ierarhia de statute juridice de tip sclavagist, acolo dispare şi tehnica juridică întemeiată pe noţiunea de *optimus*. După părerea noastră, procesul de înnoire analizat mai sus nu este bine exprimat prin încadrarea lui în aşa-numita « vulgarizare » a structurilor juridice în sec. III—VI e.n.

VI. *Clauza « fundus uti optimus maximusque » (respectiv « aedes optimae maximaeque »).* Nu este locul să înfăţişăm aici teoria noţiunii de *fundus*. Această noţiune, împreună cu cele de *heredium* şi *ager*, a fost fundamentală pentru economia agrară şi

[57] *Inst.*, 2, 20, 1: *Legatum itaque est donatio quaedam a defuncto relicta. Sed olim quidem erant legatorum genera quattuor.*

[58] Vezi P. Ciapessoni, *op. cit.*, p. 668.

pentru tehnica gromatică (sau agrimensională), pentru dreptul agrar şi *ius rerum*, ramură principală a lui *ius ciuile*. La Roma se înţelegea prin *fundus* o unitate funciară [59], la început fără construcţii pe el [60], iar din vremea lui Labeo [61], indiferent dacă era sau nu clădit [62]; un *fundus* se identifica prin numele său, care în general se trăgea fie de la numele proprietarului actual, fie de la al celui anterior [63]. Noţiunea de *fundus* s-a născut într-un regim de proprietate funciară mică şi mijlocie şi într-un anumit complex de relaţii de obşte gentilică patriarhală, intrată într-un proces de teritorializare şi privatizare. Noţiunea de *fundus* este numai un element din bogatul arsenal cadastral şi juridic *(ius fundi)*, elaborat de romani pentru a rezolva, la nivelul economiei lor, o problemă generală, care reapare pe toate treptele de dezvoltare social-economică: problema unităţii exploatărilor funciar-agricole.

Noţiunea de *fundus* a prilejuit un adevărat corp de consideraţii teoretice din partea agrimensorilor şi juriştilor, iar gramaticii latini ne-au conservat o serie de etimologii [64] — simple metafore de interpretare semantică — lipsite de interes pentru tema de care ne ocupăm aici.

Raporturile fiecărui *fundus* cu unităţile funciare vecine erau foarte complicate în Laţiul primitiv şi apoi în întreaga Italie, în condiţiile sociale de dezvoltare a proprietăţii private sclavagiste. Ele au constituit o problemă de interes vital pentru buna exploatare a domeniilor respective. Ieşirea oamenilor, a căruţelor, a turmelor, graţie unui drept de *iter*, *uia* sau *actus*, la drumul cu care *fundus* nu se găsea în contiguitate; scurgerea sau primirea apelor; aducerea unui apeduct sau trimiterea unui canal de scurgere *(cloaca)*; zeci de astfel de situaţii au fost transformate de dreptul roman în *servituţi prediale*, fie rurale, cînd terenul era neconstruit, fie urbane, cînd avea construcţii pe el. Unele din aceste servituţi, ca cele trei citate mai sus şi cea de *aquaeductus*, sînt străvechi. Problema era cu atît mai complicată şi mai acută, cu cît proprietatea era mai fărîmiţată, şi *fundus* avea proporţiile de *lot* mic sau mijlociu. În regim de latifundii, problema servituţilor prediale se simplifică în mod considerabil.

Fundus-ul care, beneficiind de astfel de servituţi, îşi mărea puterea şi valoarea economică, devenea un *fundus dominans*, iar cel care suporta exercitarea lor, se numea *fundus seruiens*, denumiri caracteristice pentru tehnica unui drept sclavagist, însă conservate şi de sistemele juridice ulterioare. Prin aceste expresii, optica relaţiilor dintre sclav şi stăpîn era proiectată asupra «raporturilor» dintre domeniile vecine, care nu puteau fi exploatate în mod izolat unul de altul. În realitate, calitatea de *dominans* şi de *seruiens* o avea stăpînul fondului, în limita situaţiei obiective a acestuia.

---

[59] Vezi El. Kalla, *L'unité foncière en droit romain*, Paris, 1927.

[60] Cato, *De R. R.*, III: *Ita aedifices, ne uilla fundum quaerat neue fundus uillam*; Cicero, *Top.*, 4: *Quoniam usus auctoritas fundi biennium est, sit etiam aedium*; Ulpianus, *Reg.*, 19, 1: *Mancipi res sunt praedia in Italico solo, tam rustica, qualis est fundus, quam urbana, qualis domus.*

[61] D, 50, 16, 60.

[62] CIL, III, no 456: *fundus... cum aedificiis suis*; Florentinus, D, 50, 16, 221; Ulpianus, *ibid.*, 60 şi 116; Isidorus, *Orig.*, 15, 13, 4.

[63] Ulpianus, *D*, 50, 16, 4, pr.: *nomen fundi cuiusque.*

[64] Cicero, *Carm. frag.*, 18,1: *fundum Vetto uocat, quem possit mittere funda;* Varro, *L.L.*, 5,37: *Ager quod uidebatur pecudum ac pecuniae esse fundamentum, fundus dictus, aut quod fundit quotquot annis multa;* Paul. Fest., 89; *fundus dicitur ager, quod planus sit ad similitudinem fundi uasorum;* Servius, *Georg.*, 2, 468: *fundus dicitur ab eo quod sit rerum omnium fundamentum;* Isidorus, *Orig.*, 15, 13, 4: *fundus dictus, quod in eo fundatur uel stabilietur patrimonium; Diff.*, ed. Beck, 34, 64: *fundus appellatus est ab eo, quod fundatus sit, id est a fundamentis aedificatus;* v. *Thes. l. L.*, VI, 1, 1893, col. 1573 *(u° fundus)*.

Numai un *fond* îmbogăţit prin anumite drepturi de servitute a putut apărea ca un *fundus optimus maximus*, înainte ca sensul expresiei să se stabilizeze în alt fel.

Dezvoltarea proprietăţii quiritare romane a făcut ca unitatea funciară să fie tot mai mult apreciată în sensul unei *libertăţi*, a unei independenţe a fiecărui *fundus*, punîndu-se un preţ deosebit pe latura negativă a inexistenţei servituţilor pasive pe care un teren trebuia să le presteze unui *fundus* vecin. Un astfel de *fundus liber* a devenit *optimus maximusque*, indiferent de faptul că beneficia de anumite servituţi. Cu acest sens este folosită expresia respectivă în textele noastre juridice, datînd din sec. I î.e.n. pînă în sec. III e.n. şi păstrate în legislaţia lui Iustinian.

Să ilustrăm prin textele de care dispunem această evoluţie. Vom începe cu preţiosul text al gromaticului Siculus Flaccus [65] (sec. II e.n.) care ne spune următoarele: « La toate ogoarele *(agri)* dreptul de trecere *(iter)* este liber. Căci uneori dreptul de trecere peste ogoare străine va fi prestat cînd lipsesc drumurile vicinale. Ba unii chiar convin în mod special să presteze o servitute terenurilor la care este necesar să se treacă peste ogorul lor. Căci un astfel de drept este cuprins şi în aceste cuvinte: *ita uti optimus maximusque est.* Căci se obişnuieşte să se facă să treacă şi dreptul de aqueduct prin ogoare străine ».

Cu referinţa lui la cele 3 din cele 4 servituţi străvechi, textul se leagă de vechi obiceiuri de drept funciar, şi oglindeşte situaţii de destrămare a comunităţilor rurale de tipul obştii *(uicus, pagus)*, sub acţiunea crescîndă a privatizării stăpînirilor fiecărei familii din comunitatea respectivă. Din textul citat, ca şi din ecourile de drept popular, îndeosebi grec şi oriental, rămase în constituţiile sec. III studiate de R. Taubenschlag [66], rezultă că obiceiul străvechi era ca fiecare unitate funciară, *ager* sau *fundus*, care ajungea să fie stăpînit *priuatim*, să aibă un drept de ieşire la drum peste terenurile vecinilor, adică să se bucure activ de *ius itineris, uiae* şi chiar de *ius aquaeductus* (sau *aquae haustus* în sec. III). Ca reflex al unei puternice solidarităţi de obşte, servituţile făceau parte în mod natural din *ius fundi*, fără nici o clauză expresă, practica acestora introducîndu-se abia mai tîrziu şi treptat.

Pe măsura slăbirii solidarităţii de obşte şi a adîncirii procesului de privatizare, fiecare stăpîn de *fundus* a tins să dea stăpînirii sale un caracter cît mai absolut, adică suveran şi exclusiv, cerînd ca vechile servituţi, şi mai ales cele mai noi, să fie exercitate numai pe baza unui acord al celui ce stăpînea fondul aservit. S-a născut astfel nevoia clauzelor exprese, care la început au consacrat situaţia tradiţională a existenţei servituţilor necesare, declarînd că un fond care se bucura de astfel de avantaje era *optimus maximus*, adică era *bogat, excelent*, în raport cu situaţia şi nevoile lui normale, deci înzestrat cu *ieşire la drum* şi cu *aqueduct* şi, probabil, cu alte servituţi obişnuite în obştea respectivă. Clauza avea un sens pozitiv care răzbate în pretenţiile de mai tîrziu, considerate abuzive de către jurisconsulţii clasici. Acelaşi sens răzbate într-un fragment din cartea a 3-a a Sentenţiilor lui Paulus (D. 33, 22, pr), unde se spune că fondul al cărui principal venit era vînătoarea, dacă fusese descris ca *o.m.*, trebuia predat lega-

---

[65] *Ad omnes agros semper iter liberum est. Nam aliquando deficientibus uicinalibus uiis per agros alienos iter praestabitur. Quidam etiam conueniunt specialiter uti seruitutem praestent his agris ad quos necesse habent transmittere per suum. Nam et his uerbis comprehenditur, ita uti optimus maximusque est. Nam et aquarum ductus solent per alienos agros ius transmittere (De cond. agr.*, în Blume, Lachmann şi Rudorff, *Die Schriften der röm. Feldmesser*, I, Berlin, 1848, p. 146, l. 14).

[66] Vezi *Das röm. Privatrecht zur Zeit Diokletians*, în *Opera minora*, I, Varşovia, 1959, p. 131—135.

tarului cu tot echipamentul cinegetic potrivit destinaţiei lui economice *(retia apraria et caetera uenationis instrumenta)*. Cu mult însă înainte de data acestor supravieţuiri procesul de privatizare făcuse mari progrese. Începînd cu Q. Mucius Scaevola (începutul sec. I. î.e.n.) şi continuînd cu Sabinus (înc. sec. I e.n.) se accentuase caracterul exclusiv al proprietăţii quiritare. A fi proprietar însemna în primul rînd a fi un adevărat stăpîn de sclavi, să-ţi stăpîneşti pămîntul fără ca cineva să se amestece în sfera ta de activitate. O constituţie din 269 va declara că este *durum et crudelitati proximum* (C.I., 3, 34, 6) ca apa ce izvorăşte dintr-un teren să fie folosită de vecini *contra statutam consuetudinis formam*. Fondul, pentru a avea o maximă valoare de circulaţie, trebuia să nu fie aservit celor din vecinătate. Numai această importantă calitate dădea acum unui fond şi latifundiilor vremii caracterul de *optimus maximus*. Orice înfiinţare de servituţi, constituind o situaţie excepţională, a tins să rezulte numai din acceptarea expresă sau cel puţin tacită a stăpînului.

Noua tehnică de constituire a servituţilor prediale, în spirit individualist, privatistic, s-a exprimat prin clauzele care se introduceau în mancipaţii [67], în stipulaţii, mai ales în cele de garanţie pentru evicţiune [68], în vînzările consensuale [69], în legate [70]. Clauza era o *lex priuata*, de tipul *lex rei suae dicta* de către proprietar în momentul înstrăinării [71] lucrului, căruia astfel îi determina suveran statutul juridic. Această *lex* lua forma: *fundus uti optimus maximusque est*, care acum primea un sens nou. Aşa o găsim în mancipaţia transmisă prin *tabula Bethica* [72] (sec. I — II e.n.), sau în fragmentele din Digeste unde cuvintele care priveau mancipaţia *(mancipatio, mancipii dare)* au fost înlocuite cu cele referitoare la tradiţie *(traditio, tradere)* [73], fiindcă pe vremea lui Iustinian mancipaţia dispăruse.

Un text din cartea 6 *Membranarum* a lui Neratius [74] ne spune că dacă după vînzarea unui *fundus* ca *optimus maximus*, cineva reclama o servitute asupra lui (ceea ce însemna că se produsese o evicţiune *seruitutis nomine)*, vînzătorul răspundea pentru diminuarea valorii, deoarece clauza amintită garanta absenţa oricăror servituţi pasive. Un alt text din Venuleius [75], care dă aceeaşi soluţie, precizează că în astfel de cazuri fondul *liber ab omni seruituti praestandum (est)* ca şi fondul *o.m.* legat cuiva, cum arată un text din Gaius [76]. Venuleius se referă expres la Q. Mucius Scaevola şi la Sabinus, ceea ce dovedeşte că aceşti jurisconsulţi celebri contribuiseră la fixarea în acest sens exclusivist şi individualist a clauzei *fundus optimus maximus*.

Iată cum suna clauza noastră în *tabula Bethica: Dama L. Titi seruus fundus Baianum, qui est in agro qui Veneriensis uocatur pago Albensi,* **uti optumus maxumusque** *esset H. S. nummo I . . . mancipio accepit.* Dacă pe lîngă această clauză se adăuga şi o alta care obliga pe vînzător să presteze paguba rezultată din orice pretenţie a cuiva, prin care *ius fundi deterius factum (est)*, cumpărătorul nu dobîndea nici un alt drept

---

[67] Vezi nota 72.
[68] *D*, 21, 2, 48; 50, 16, 126 şi 169.
[69] *D*, 21, 2, 48 şi 75; 50, 16, 169.
[70] *D*, 30, 69, 3; 33, 7, 22, pr.; 50, 16, 169.
[71] *D*, 50, 16, 126. Asupra noţiunii de *lex rei suae dicta*, vezi teza noastră, *Essai d'une théorie des Leges privatae*, Paris, 1932, p. 189—193.
[72] Bruns, *Fontes*, ed. a 7-a, Tübingen, 1909, nr. 135; Girard, *Textes*, ed. a 6-a, 1937, p. 827.
[73] *D*, 21, 2, 75; 41, 1, 20, 1 *(liberum fundum)*; 50, 16, 90 şi 169.
[74] *D*, 21, 2, 48.
[75] *D*, 21, 2, 75 (l. 6 stip).
[76] *D*, 30, 69, 3 (Gaius, l. 2 *de leg. ad ed. prov.*).

în plus peste acela de a primi un fond liber de servituţi. *Ius fundi*, aici, desemnează statutul juridic al fondului, toate drepturile şi obligaţiile legate de fond, privit tocmai ca unitate funciară, economică şi juridică.

Unele texte din Digeste dovedesc lămurit că în practica juridică existau stăruitoare discuţii asupra sensului exact al clauzei *f.o.m.* [77], pînă în plină epocă clasică. Din simpla ciocnire de interese, mai ales pentru că era vorba de o *lex* străveche a cărei semnificaţie devenea obscură. Ulpianus (D, 50, 16, 90) [78] ne transmite ecoul acestor discuţii într-un fragment din cartea 27 *ad Sabinum*, adică în comentariul asupra operei jurisconsultului care, ca şi Scaevola, am văzut că se ocupase cu fixarea sensului clauzei noastre: «Cine tradiţioncază nişte case *uti o.m.*, nu declară că li se datorează vreo servitute, ci numai că acele case sînt libere, adică neaservite faţă de nimeni». În acest text, cum s-a arătat, *hoc est nulli seruire* este interpolat. Mai probabil este o glosă interpretativă, introdusă în corpul fragmentului.

Din alte texte constatăm că unii cumpărători de *fundus o.* au reclamat de la vînzătorii lor prestarea garanţiei de evicţiune, fiindcă fondul nu beneficia activ — faţă de terenurile vecine — de unele servituţi necesare, susţinînd deci că numai prin astfel de avantaje fondul devenea *optimus maximus*. Este ceea ce rezultă din citatul text al lui Venuleius [79]. Paulus (D, 50, 16,169) analizează şi el aceeaşi controversă şi dă aceeaşi soluţie în cartea a 5-a a comentariului său la opera aceluiaşi Sabinus [80]. Din text rezultă că pentru vechiul act al *mancipaţiunii* (înlocuit în Digeste prin *traditio)* controversa era mai puţin aprigă decît pentru vînzări, stipulaţii de garanţie şi testamente, ceea ce invederează că este vorba de o veche *lex mancipi*, curentă în caz de *mancipatio*, şi că Q. Mucius şi Sabinus se ocupaseră numai de această clauză, iar ulterior s-a pus problema dacă aceeaşi interpretare restrictivă este valabilă şi pentru o vînzare consensuală, o stipulaţie sau un testament. Este un indiciu de vechimea clauzei, care aparţinea probabil fondului de noţiuni ale lui *Ius Quiritium*.

Pînă acum, doctrina dominantă a interpretat aceste texte ca şi cînd sensul normal al clauzei *uti f.o.m.* ar fi fost individualist, exclusivist (= *fond liber de orice servitute pasivă)*, iar sensul pozitiv (fond care beneficiază de servituţile necesare) ar rezulta dintr-o tendinţă abuzivă şi tardivă, acelaşi caracter tardiv avîndu-l şi accepţiunea din textul lui Paulus privind domeniul destinat vînătorii. În realitate, pasajul analizat mai sus din Siculus Flaccus dovedeşte că procesul cronologic a fost invers şi că el are o semnificaţie mai adîncă.

Liberă de sarcini şi deci cît mai exclusivă, mai independentă, mai necondiţionată, proprietatea quiritară nu putea deveni decît emancipîndu-se cît mai mult şi chiar de orice legături de solidaritate din sînul grupului de rudenie şi de vecini. O asemenea

---

[77] Paulus în cartea a 2-a a comentariului său asupra lui Sabinus (D, 50, 16, 163) a simţit nevoia să precizeze: *Illa uerba «optimus maximusque» uel in eum cadere possunt, qui solus est;* adică fondul este calificat astfel în conţinutul dreptului existent asupra lui, nu comparativ cu alte fonduri asemănătoare.

[78] *Qui «uti optimae maximae sunt» aedes tradit, non hoc dicit seruitutem illis deberi, sed illud solum ipsas aedes liberas esse, hoc est nulli seruire.*

[79] *Si uero emptor petat uiam uel actum, uenditorem teneri non posse, nisi nominatim dixerit accessurum iter uel actum: tunc enim teneri eum, qui ita dixerit. Et uera est Quinti Muci sententia, ut qui optimum maximumque fundum tradidit, liberum praestet, non etiam deberi alias seruitutes, nisi hoc specialiter ab eo accessum sit.*

[80] *Non tantum in traditionibus, sed et in emptionibus et stipulationibus et testamentis adiectio haec «uti optimus maximusque est» hoc significat, ut liberum praestetur praedium, non ut etiam seruitutes ei debeantur.*

emancipare se oglindea în schimbarea de sens a clauzei *ut f.o.m.*, de la accepţia pozitivă, solidaristă la una negativă, individualist exclusivă şi autonomistă, pentru *pater familias* şi treptat pentru orice *persona*. Cît priveşte legăturile de solidaritate de care am vorbit, ele se traduceau, în alte sisteme juridice, începînd cu cel babilonian (codul din Ešnunna, atribuit lui Bilalama), prin dreptul rudelor, vecinilor, devălmaşilor de a cumpăra ei cu preferinţă bunul, şi îndeosebi pămîntul sau sclavii pe care unul din ei ar fi voit să-i vîndă în afara cercului respectiv de solidaritate (drept de protimisis, preemţiune, retract)[81].

Nu voi intra aici în discuţia acestei importante probleme. *Agnaţi* şi *gentiles* aveau drepturi de tutelă şi succesiune, care ar fi cu totul firesc să se fi întregit în perioada străveche şi cu un drept de preemţiune. Servituţile prediale ţin seama de o inevitabilă solidaritate vicinală. Pe de altă parte, în sec. III e.n. şi următoarele, cel puţin în părţile orientale ale Imperiului, dreptul popular va cunoaşte un drept de preferinţă al rudelor şi vecinilor *(proximis consortibusque*, expresie al cărei sens este discutat)[82]. Însă dreptul imperial oficial a combătut energic şi această tendinţă, înainte de a-i face, la începutul sec. IV, unele concesii[83] repede abrogate în 391, aşa cum a combătut solidaritatea de obşte în materie de servituţi prediale. Între aceste două momente extreme, ca şi în legislaţia lui Iustinian, nu se recunoaşte, la Roma, rudelor, devălmaşilor şi vecinilor, nici un drept de protimisis. Constituţiile din 415 şi 468 n-au admis, pentru motive fiscale, decît o mărginire a înstrăinării pămîntului din metracomii, la alte persoane decît *conuicanii* din aşezarea respectivă[84]. Proprietatea quiritară era *liberă* de grava limitare derivînd din protimisisul propriu-zis. Este una din cele mai

---

[81] Acestui drept de proprietate quiritară clasică, exaltat în societatea modernă capitalistă i se potriveşte într-o mare măsură imaginea pe care Aurel David *(La cybernétique et l'humain* N.R.F., Paris, 1965, p. 143—144) o propune — hipostaziind-o — despre dreptul de proprietate în general: « Considérons donc la propriété non comme un droit (du propriétaire, *n. ns.*), mais comme une absence de tout droit (d'autrui, de la société, *n. ns.*), comme une « défense » au droit d'entrer.

On peut imaginer ce cercle de néant social comme un enclos où l'on laisse pénétrer le seul propriétaire portant sa chose dans ses bras. L'Etat circule ensuite autour de l'enclos, s'interdisant et interdisant aux individus de franchir la palissade (c'est déjà par là que la propriété est dans le droit). Mais l'essentiel se passe derrière cette palissade, à l'abri du droit et de la société, entre l'homme et la chose.

Le lien qui se forme dans le silence de l'enclos entre cet homme et cette chose est si puissant... »

În acest pasaj sugestiv, care se menţine în cadrul unei sincronii echivoce, accentul existenţialist şi structuralist sînt evidente. Dreptul roman a exprimat o poziţie de felul acesta a proprietarului prin formula clasică a lui *ius optimum* şi a lui *f.o.m.* Dar diacronia, istoria, îşi spune şi ea cuvîntul într-atît, încît aceleaşi formule aveau, cu cîteva secole mai înainte, un sens cu totul diferit, care era legat de o mai accentuată acţiune a elementului social. Cît priveşte « ţarcul » proprietarului, el poate rezulta fie dintr-o puternică autonomie domestică, fie dintr-o alienare economică şi socială, şi se poate ridica fie contra vechilor forme de coeziune socială, fie contra statului care se consolidează treptat.

[82] Vezi R. Taubenschlag, în *Opera minora*, I, Varşovia, 1959, p. 139, n. 959; W. Felgenträger, *Antikes Lösungsrecht*, Leipzig, 1933, p. 30—51 şi rec. lui M. Kaser, în ZSS, RA, 54 (1934), p. 435—440, Z. von Lingenthal, *Geschichte des gr.-röm. Rechts*, ed. a 3-a, 1891, p. 236—248, nouă impr., Aalen, 1955); ZSS, RA, 54 (1934), p. 435—440; V. Georgescu, *Preemţiunea în istoria dreptului românesc*, Buc., 1965, p. 19—21.

[83] Probabil sub Constantin cel Mare, abrogată prin C. Th., 3, 1, 6 = C.I., 4, 38, 14.

[84] C. Th., 11, 24, 6, 1 (cf. C. I., 11, 58, 14): C.I., 11, 56, 1. Leon VI (nov. 114 a cărei autenticitate este admisă de Ostrogorsky şi Lemerle) nu permite răscumpărarea (retractul) de către vecini decît în termen de 6 luni.

semnificative trăsături ale sistemului proprietăţii romane, deşi asupra ei se insistă foarte puţin. Numai prin convenţii între părţi, cu efecte limitate, se putea crea în favoarea oricui, la alegerea proprietarului, un drept de preemţiune. Dacă ar fi existat dreptul de protimisis al rudelor, al devălmaşilor sau vecinilor, cu baza lui de solidaritate comunitară din atît de multe sisteme juridice sclavagiste şi medievale, un *fundus* cu greu ar mai fi putut primi calificarea de *optimus maximus*. Dimpotrivă, această calificare se justifica nu numai atunci cînd lipseau servituţile pasive, ci şi pentru că nu existau limitări de protimisis. Explicaţia absenţei acestor ultime limitări este o problemă dificilă, poate încă insolubilă pentru noi, şi nu-şi are locul să fie abordată aici. Dar ea trebuia amintită pe scurt pentru că este în totul paralelă cu cea care face obiectul expunerii de faţă. Pe de altă parte, numai această absenţă dă toată amploarea reală, problemei privitoare la caracterul liber şi exclusiv al proprietăţii quiritare. Acest caracter a fost foarte sugestiv exprimat prin formula *fundus optimus maximus*, dar numai în dreptul clasic. La această dată, prin opera interpretativă a jurisconsulţilor republicani şi clasici, formula a fost desprinsă de semnificaţia ei originală şi solidaristă, care, după cum am văzut, mai răzbătea în conştiinţa celor care în sec. II şi III e.n. formulau pretenţii respinse cu energie de jurisconsulţi, ca abuzive. *Fundus optimus maximus* reprezintă, aşadar, forma ideală a proprietăţii quiritare, sau cum spune unul din textele noastre: cînd se stipulează un *optimum*, *id stipulari intellegitur, cuius bonitas principalem gradum bonitatis habet*. Ea însemna o proprietate necondiţionată nici faţă de un proprietar superior (Populus Romanus, în cazul stăpînirii de *ager publicus)* [85], nici faţă de vechiul beneficiar al unor servituţi prediale, nici faţă de neamuri, de devălmaşi sau de vecini prin drepturi de preemţiune din partea acestora, în caz de vînzare. Este un proces de puternică privatizare, care va triumfa în cadrul proprietăţii capitaliste. Dar pentru aprecierea lui trebuie să ţinem seama, mai ales în ceea ce priveşte perioada clasică, de următoarele particularităţi:

a) proprietatea quiritară se aplica unei porţiuni reduse din teritoriul Imperiului;

b) adevăraţii titulari de proprietate quiritară erau numai şefii de familie. Femeile căsătorite fără *conuentio in manum* şi copiii *in patria potestate* sau soţia *in manu mariti* aveau o poziţie care, cu toată lărgirea statutului lor, nu le permitea să dobîndească în mod curent un *optimum ius*;

c) circulaţia proprietăţii quiritare rămînea într-o anumită măsură formalistă;

d) colonatul, care apare încă din sec. II e.n., şi preemţiunea de rudenie şi vicinală, ce se face simţită în sec. IV e.n. şi următoarele, contrazic stadiul procesului de privatizare oglindit în clauza *optimus maximus*. În aceeaşi antiteză se va găsi întregul sistem de drepturi superficiare şi emfiteotice (inclusiv *ius in agro uectigali)*, care se dezvoltă în perioada dreptului postclasic. În curînd aceste drepturi vor lua un stil feudal, apărînd ca o conexitate de mai multe stăpîniri ierarhizate, asupra aceluiaşi lucru; conexitate respinsă de romani, prin noţiunea de *ius optimum*, numai în materie de proprietate quiritară, unde dezmembrarea duce la crearea de drepturi de altă natură, nu la coexistenţa mai multor proprietari.

---

[85] Acest principiu enunţat de Gaius 2,47, D, 6, 1, 38 itp.?) ridică astăzi mari dificultăţi; vezi discuţia şi literatura la Maxime Lemosse, *Le régime des relations internationales dans le Haut Empire romain*, Paris, 1967, p. 144—149, cu o soluţie nuanţată în ceea ce priveşte teritoriul cetăţilor din provincii şi teritoriile netransformate în provincie romană. În aceste teritorii, dreptul superior aparţinea în general cetăţii sau statului respectiv, supus Romei fără a fi fost transformat în provincie.

Potrivit unei tehnici curente în mitologia antică, poziția socială de stăpîn suveran, absolut, exclusiv, cîștigată pe plan social de proprietarul quiritar sclavagist, a fost proiectată asupra divinității supreme, Iupiter. Am avut astfel, pe de o parte *fundus optimus maximus* și *optimum ius*, iar pe de alta, *Ioui optimo maximo*. Apoi, potențată și cealaltă la nivelul religiei antropomorfice, calitatea numită acum *optimus maximus* a devenit un model, o paradigmă pentru noțiunea de *dominium (dominus)*, și pentru *princeps* și *imperator*. Folosit în condițiile laice mai sus arătate, calificativul de *optimus maximus* conferea proprietății și proprietarului o dimensiune pe care am putea-o numi *iupiterică*, în sensul de *excelentă*, care exclude amestecul și diminuarea forțată. Tot așa, Iupiter apare ca avînd asupra cosmosului, adică asupra spațiului și timpului[86], și asupra faptelor oamenilor un drept de proprietate, de stăpînire, un *ius optimum maximum*. În ambele cazuri, excelența poziției lui Iupiter sau aceleia a lui *dominus* laicizat, nu implica nici un criteriu etic. Acest ultim criteriu va apărea, timid, în climatul gîndirii stoice romane, numai în măsura în care principiul înregistrat de Celsus și de Gaius: *neque malitiis non indulgendum est* (D, 6.1.38); *male enim nostro iure uti non debemus* (Gaius, *Inst.*, 1, 53) va deschide poarta unei aprecieri a mobilelor care dictau exercitarea în aparență legală a dreptului absolut de proprietate. Criteriul etic mai apare și în textul din Nou. Th.: *non est iuris optimi* de a îngreuna statutul iuridic al căsătoriei.

În perioada postclasică și în codificarea lui Iustinian, preocuparea etică în cadrul general al dreptului și în acela special al dreptului de proprietate a adus un progres neîndoielnic. Această preocupare este paralelă și se conjugă strîns cu cea pe care Marouzeau o semnala pentru transformarea creștină a concepției despre divinitate. Explicația socială a acestui proces nu poate fi încercată decît în alte studii speciale. Cît privește calificativul de *optimus*, a rămas, și el, în esența lui și multă vreme, străin de orice reflex etic. În drept, ca și în cultul triadei capitoline, a fost folosit cu înțelesul de competență deplină, de putere maximă, de act juridic (lege etc.) creator de atribuții și facultăți a căror energică eficacitate am putea-o numi «iupiteriană». Toate celelalte întrebuințări sînt tardive și derivate. Foarte originală este accepțiunea de «drept nedezmembrat» care introduce pe *optimus* în teoria generală a proprietății quiritare.

În concluzie generală, putem spune că din punct de vedere social și economic, istoricul calificativului *optimus* și al formulei dedicatorii *optimo maximo* este pasionant și revelator, atunci cînd îl urmărim nu atît în domeniul religiei, servind drept calificativ iupiteric, ci în acela al pluralismului sistemelor de drept, al structurii ierarhice a dreptului la Roma și al procesului de privatizare a proprietății funciare quiritare.

---

[86] Pentru problema «proprietății» atribuită divinității asupra timpului la Roma, vezi sugestivele cercetări ale lui Jules Paoli, *Le monde juridique du paganisme romain*, în Revue hist. de droit, 23 (1945), p. 6; *Les définitions varroniennes des jours fastes et néfastes, Varron, De L.L., 29—30 et 53*, *ibid.*, 29 (1952), p. 293—327; *La notion de temps faste et celle de temps comitial*, în Revue des études anciennes, 56 (1954), p. 121—149 (Annales de la Faculté des Lettres de Bordeaux, 76, 1954).

« OPTIMVS » ET « OPTIMVS MAXIMVS » DANS LA TECHNIQUE JURIDIQUE ROMAINE: « OPTIMA LEX, OPTIMVM IVS, PRAETOR MAXIMVS, FVNDVS OPTIMVS MAXIMVS »

Contribution à la connaissance de la pluralité des systèmes juridiques à Rome et du processus de formation de la propriété quiritaire

En rappelant la démonstration de Jules Marouzeau au sujet du sens primitif de la formule *Ioui optimo maximo*, où *o.* évoque l'idée d'abondance, de fertilité qui socialement procure excellence et pouvoir, sans d'autres implications tardives d'ordre éthique, l'auteur étudie l'emploi que la technique juridique romaine a réservé aux qualificatifs et expressions qui figurent dans le titre de l'article. Chez Festus (*s.u. optima lex)*, Aulus Gellius (N. A. 1, 12, 14) et Cicéron *(De l. agr.* 2, 11, 29; *Phil.* 5, 16, 45), *o. l.* désigne en droit pontifical et en droit public une loi conférant des prérogatives très énergiques et étendues, comportant par ex. pour le *dictator*, d'après Festus, le *ius gladii*, sans appel au peuple. Le titre de *maximus* que porte le *praetor* (Liuius, 7, 3, 5; Festus, *s.u. max. praet.)* semble donc se rattacher justement à la compétence *(ius optimum)* créée par voie d'*o. l.* Une série de textes (111 av. n. è. — 94 n.è.) emploient l'expression *i.o.* au sens de statut juridique conférant le *summum* de prérogatives consacrées par le système de droit placé le plus haut dans la hiérarchie du pluralisme juridique des Romains. Le droit public (surtout lorsqu'il englobe aussi le *ius sacrum)* constituait un *i.o.* par rapport aux titres de droit privé (Cicéron, *De har. resp.* 7, 14). L'analyse de l'auteur rectifie sensiblement la traduction traditionnelle des textes cités.

Les expressions étudiées connaissent un large développement. *O.i.* en vient à désigner, d'abord, le droit traditionnel, avec son prestige rituel, en contraste avec une opération nouvelle, à peine consacrée ou non encore pourvue d'effets juridiques (C 4, 32, 1), ou bien le droit (de propriété) non démembré (D 20, 1, 26, 1, Modestin) ou, finalement, la plus sage réglementation d'un point de droit (Nou. Th. 22, 2, 15 = = C I 10, 36, 1, 4). Chez Gaius (2, 197) et Ulpien *(Reg.* 24, 11 a), *optimus* qualifie l'opération assimilée, par fiction ou par une confirmation exceptionnelle (Sen. C. Néronien), au droit traditionnel *(o.i.)*. Par contre, les deux gloses post-classiques de ces deux testes désignent par *o.i. legati* — dans une série de formes survivantes de legs — celle qui par ses avantages prévaut sur les autres. Quant à *f.o.m.*, un texte peu utilisé de Siculus Flaccus (ci-dessus n. 66) montre qu'elle avait commencé par désigner le fonds enrichi des servitudes économiquement nécessaires dans un cadre de solidarité communautaire, où s'affirmait la possession privée de la terre. Q. M. Scaeuola et Sabinus se sont occupés de cette notion pour en fixer l'acception restrictive, individualiste qu'attestent les fragments bien connus du Digeste. Les controverses qui y percent s'expliqueraient justement comme un écho de l'évolution sémantique (et par les transformations économiques et sociales) que le texte de Sic. Flaccus suggère avec force. Par le triomphe de la privatisation plus individualisée (en la personne des *patres familias)* de la propriété quiritaire, *o.m.*, qualificatif impliquant une excellence jupitérienne, en vient à désigner le *fundus libre* de servitudes prédiales et, partant, la position exclusive, absolument souveraine du *dominus ex i.Q.* Appliqué au *princeps*, à l'empereur, surtout à partir de Trajan, *o.m.* acquiert déjà un riche contenu éthique, ce qui ouvre

l'évolution sémantique dont J. Marouzeau voyait le triomphe dans la nouvelle conception chrétienne de la divinité. Pour mettre en relief la position jupitérienne du propriétaire quiritaire de l'époque classique, l'auteur évoque le problème souvent ignoré de l'absence à Rome des restrictions (largement pratiquées ailleurs même dans l'Antiquité esclavagiste et très fréquentes dans le Monde féodal) qui, sous forme de retrait lignager, vicinal ou autres, auraient pu faire que le *dominium ex i.Q.* méritât moins le qualificatif si caractéristique d'*optimus maximus*.

LA HIÉRARCHIE DES VALEURS HUMAINES CHEZ HÉSIODE

PAR

N. I. BARBU

On a beaucoup étudié l'œuvre d'Hésiode et des études sur les œuvres du poète d'Ascra ne cessent pas de paraître, mais, à notre connaissance, on n'a pas encore posé le problème de la hiérarchie des valeurs humaines dans l'œuvre de ce grand poète et, comme il est naturel, dans *Les Travaux et les Jours*. Pour illustrer cette affirmation, il suffit de citer quelques-unes des plus récentes études, qui s'occupent, il est vrai, des idées fondamentales des *Travaux et jours*, mais n'envisagent pas le problème des valeurs humaines chez Hésiode et surtout celui de la hiérarchie des valeurs humaines.

Par exemple, K. Kumaniecki [1] soutient que l'œuvre *Travaux et jours* est unitaire et que deux idées y sont dominantes, à savoir l'idée de justice, dans la première partie, et l'idée de travail, dans la seconde partie. En 1960 W. J. Verdenius [2] se propose de démontrer que le poète d'Ascra ne systématise pas les sujets traités, mais qu'il existe un certain nombre de préceptes généraux, par exemple la justice, le travail, l'utilité, le châtiment divin et la récompense, etc., qui font que l'œuvre d'Hésiode soit cohérente, ayant une certaine direction de pensée. L. Margetić [3] est d'avis que dans la conception d'Hésiode le droit avait pour but moins de rendre la justice que de maintenir l'ordre et la paix sociale. P. Walcot [4] affirme que c'est l'intérêt pour la loi qui est prédominant dans les *Travaux et jours*, et non pas l'exposé d'un litige.

Nous croyons que ces exemples suffisent pour montrer: primo, les efforts que font les savants pour montrer que, dans l'œuvre discutée d'Hésiode, il y a certaines idées fondamentales et, secundo, pour préciser quelles sont ces idées fondamentales. Il ressort de ces efforts que les idées exprimées par Hésiode n'ont pas l'ordre et la cohérence d'un système philosophique et qu'il est nécessaire de les préciser. C'est là une réalité et nous sommes d'accord qu'il faut toujours tâcher d'essayer de voir quelle a été la vraie pensée d'Hésiode dans ses *Travaux et jours*. Mais nous ne sommes plus d'accord avec les savants cités, lorsqu'il s'agit des idées fondamentales d'Hésiode et sourtout avec l'ordre de ces idées. Comme l'on voit des exemples cités, l'accord ne règne pas parmi les savants lorsqu'il s'agit de préciser quelles sont les idées fondamentales

[1] *The structure of Hesiod's Works and Days*, dans BICS, 1963, pp. 79—96.
[2] *Aufbau und Absicht der Erga*, Scientia juridica, IX, 1960, pp. 109—170.
[3] *Il diritto nel Erga kai Hemerai d'Esiodo*, publié dans la revue Živa Antika, XII (1962), en croate, avec un résumé en italien, pp. 39—49.
[4] *Hesiod and the law*, dans Symbolae Osloenses, XXXVIII, 1963, pp. 5—21.

dans les *Travaux et jours*. Pour Verdenius, il y a plusieurs idées générales qui sont de la même importance pour Hésiode. Kumaniecki est d'avis que les idées dominantes y sont la justice et le travail, tandis que pour Margetić les idées maîtresses qui retiennent l'intérêt d'Hésiode sont l'ordre et la paix sociale.

Nous nous proposons de montrer que dans les *Travaux et jours* il y a une hiérarchie des valeurs humaines, que le poète voudrait voir acceptée par tout le monde et pour l'obtention de laquelle chaque individu devrait dépenser toute son énergie, mais que cette hiérarchie ne correspond pas à l'ordre des idées fondamentales, ou, pour parler plus exactement, aux ordres des idées fondamentales envisagés par les divers savants.

Avant de discuter de cette hiérarchie des valeurs chez Hésiode, nous croyons qu'il est nécessaire d'esquisser le tableau des réalités économiques et sociales du temps du poète, pour comprendre mieux ses plaintes, ses désillusions, ses espoirs, ses idéaux et, en somme, la hiérarchie des valeurs humaines qu'il préconise.

Les réalités sociales et économiques du temps d'Hésiode n'ont pas été décrites de la même manière par les savants. Par exemple, pour ne citer que des discussions plus récentes, Ernest Will [5] se déclare d'accord avec T. A. Sinclair [6] et avec G. Nussbaum [7] et affirme que dans l'œuvre d'Hésiode se reflètent les types de propriété suivants:

la petite propriété (vers 405—440), réduite à la maison habitée par l'épouse du propriétaire et par une esclave achetée; le maître dispose d'un ou de deux bœufs, qui sont sous les soins de l'esclave;

la propriété moyenne (vers 436; 602—603; 608) composée d'une maison, habitée par 6—12 hommes libres et esclaves; les esclaves travaillent pour l'entretien des hommes libres et, de cette manière, rendent inutile l'appel aux services du potier, du menuisier du village qui doivent être payés. Les esclaves labourent le champ avec les deux bœufs dont dispose la maison. Les esclaves construisent eux-mêmes leurs cabanes. Le poète remarque qu'il n'y a que les esclaves qui travaillent, tandis que l'épouse et la fille du propriétaire ne font que se parer, manger et dormir (v. 519 et 551).

Se fondant sur ces données du poème, l'auteur de l'étude citée tire les conclusions suivantes: Hésiode décrit dans ces vers la propriété moyenne, qui s'est développée aux dépens de la grande propriété; la grande propriété était en regrès; Hésiode est le poète de la propriété petite et moyenne. Will contredit aussi F. Kraft [8], en soutenant que Hésiode présente une situation réelle, parce que le pathos du poète est trop puissant pour qu'il s'agisse d'un simple exercice littéraire sur un sujet bien connu. Will conclut en remarquant que le poète est l'aède de la vérité, le poète des propriétaires petits et moyens, tandis que Homère est le poète des grands propriétaires. L'auteur affirme que l'atmosphère du poème est optimiste, parce que le poète déclare avec énergie que par le travail et la justice on peut arriver à entrevoir l'aube des jours meilleurs. Cette opinion de Will contredit ceux qui, comme R. Cohen [9] par exemple, affirment que le poète présente un tableau sombre des réalités et une situation désespérée. Les remarques de Will nous dispensent de reprendre la discussion du problème et, sans généraliser, il faut dire que la situation présentée par l'auteur correspond à la réalité des choses.

---

[5] *Hésiode: crise agraire? ou recul de l'aristocratie?*, dans REG, LXXVIII, 1965, pp. 543—556.
[6] *Hesiod Works and Days*, Londres, 1932.
[7] *Labour and Status in the Works and Days*, Classical Quarterly, 1950, pp. 213—220.
[8] *Vergleichende Untersuchungen zu Homer und Hesiod*, Hypomnemata, 6, 1965, pp. 88—89.
[9] *La Grèce et l'hellénisation du monde antique*, Paris, 1934, p. 46.

Nous exprimons donc, comme lui, la conviction qu'Hésiode présente une situation réelle et qu'il ne fait pas seulement un exercice littéraire et que la situation des propriétaires petits et moyens était à l'époque d'Hésiode telle que la présente le poète et que la met en relief Will. Nous croyons qu'il est difficile de parler d'un regrès général de la grande propriété, comme le fait Will, mais nous estimons que, se trouvant en présence du développement continu des métiers et du commerce, certains propriétaires terriens, pour de motifs que nous ne pouvons pas discuter ici, ont aliéné une partie de leur propriété, qu'ils ont cédée à un petit propriétaire. Celui-ci, à son tour, a pu se constituer la petite propriété présentée par Hésiode.

Si telle était la situation économique et sociale à l'époque où éclate la dispute entre Hésiode et son frère Persès, il est évident que l'échelle des valeurs humaines est toute autre pour le poète que pour les grands propriétaires. En effet, le grand propriétaire ayant assez d'esclaves, qui pourvoyaient à tous les travaux, ne pouvait pas se rendre compte de la valeur du travail, comme un propriétaire petit et moyen pour qui le travail était la source unique de l'existence, voire même du bien-être. Le travail et la justice étaient donc des valeurs essentielles pour Hésiode, comme pour tout propriétaire petit et moyen. Les recherches qu'ont faites les auteurs cités et d'autres nous dispensent de reprendre la démonstration, pour prouver que le travail et la justice sont les deux idées dominantes du poème, comme l'a très bien démontré Kumaniecki dans l'article cité, c'est-à-dire les deux valeurs humaines essentielles, comme nous le disions. N'importe qui lit avec attention le poème d'Hésiode peut se rendre vite compte que le poète insiste avec un pathos soutenu sur la nécessité de travailler et de pratiquer la justice.

Mais ce n'est pas tout. Le poète se rend compte que le travail et la justice sont indispensables pour apporter la prospérité dans la maison. Mais, après avoir réalisé cette prospérité, est-ce-que l'homme a atteint son idéal et il devient comme un être quelconque qui vit sur la terre et qui se contente d'être bien nourri et abrité? En d'autres termes, la nourriture, les vêtements et, en général, le bien-être constituent-ils les valeurs suprêmes convoitées par l'homme? Le poète ne tarde pas de donner des réponses à cette question, bien que cette réponse ait passée inaperçue par ceux qui se sont occupés des *Travaux et jours*. En effet, si l'on lit avec attention quelques passages, on s'aperçoit vite que le poète a eu en vue certaines valeurs humaines et que la justice et le travail n'étaient à ses yeux que les valeurs-instruments de ces valeurs suprêmes. Citons donc les passages les plus importants de ce point de vue: « Mais ceux qui, pour l'étranger et pour le citoyen, rendent des sentences droites et jamais ne s'écartent de la justice, voient s'épanouir leur cité et, dans ses murs, sa population devenir florissante. Sur leur pays s'étend la paix nourricière de jeunes hommes, et Zeus au vaste regard ne leur réserve pas la guerre douloureuse. Jamais ses droits justiciers ne sont suivis de la famine, ni des désastres: ils jouissent dans les festins du fruit des champs auxquels ils ont donné leurs soins. La terre leur offre une vie abondante; sur leurs montagnes, le chêne porte à son sommet des glands, en son milieu des abeilles; leurs brebis laineuses sont alourdies par leur toison; leurs femmes leur enfantent des fils semblables à leurs pères; ils s'épanouissent en prospérité sans fin et ils ne partent pas en mer, le sol fertile leur offrant ses moissons» (vers 225—238, trad. P. Mazon, éd. 1928).

Le poète continue à montrer ce qui attend ceux qui pratiquent l'injustice, à savoir: des calamités, la mort des hommes, la stérilité des femmes, la guerre.

Le passage suivant vient nous donner quelques précisions précieuses: « Pour toi, Persès, mets-toi ces avis en l'esprit: écoute donc la justice, oublie la violence à jamais. Telle est la loi que le Cronide a prescrit aux hommes: que les poissons, les fauves, les oiseaux ailés se dévorent, puisqu'il n'est pas parmi eux de justice; mais aux hommes Zeus a fait don de justice, qui est bien de beaucoup le premier des biens. A celui qui sciemment prononce suivant la justice, Zeus au vaste regard donne la prospérité; mais celui qui, de propos délibéré, appuié d'un serment des déclarations mensongères et par là, blessant la justice, commet un crime inexpiable, verra la postérité qu'il laisse décroître dans l'avenir, tandis que la postérité de l'homme fidèle à son serment dans l'avenir grandira » (vers 274—285, la même traduction). Dans un autre passage le poète remarque: « Richesse toujours est suivie de mérite et de gloire. Dans la condition où t'a placé le sort, ton intérêt est de travailler et, détournant du bien d'autrui ton esprit léger, de recourir au travail pour assurer ton pain, ainsi que je t'y engage. C'est une honte mauvaise qui suit les pas de l'indigent: la honte est liée au malheur, comme l'audace au bonheur » (vers 313—320, la même traduction).

Dans les vers suivants (320—340) Hésiode mentionne d'autres faits, qui amènent la colère des dieux et la perte du coupable: maltraiter un suppliant; prendre la femme de son frère; faire tort à un orphelin; chercher querelle à un père âgé. Voilà d'autres valeurs que conseille Hésiode à son frère de tâcher d'avoir: un bon voisin, qu'on peut gagner en lui donnant et en étant juste à son égard; le payement du salaire convenu et, bien entendu, le respect des dieux.

Dans ces passages, il s'agit, évidemment, de deux catégories de réalités qui suivent la justice et l'injustice. La justice amène donc les réalités suivantes: l'épanouissement de la cité; la paix; une fleurissante jeunesse; l'abondance dans les festins; la terre et la montagne comblent de biens ceux qui pratiquent la justice, comme le gland des chênes, le miel des abeilles, la laine des troupeaux; la fertilité de leurs femmes; la prospérité en général; le bonheur, une riche postérité; la richesse, le mérite et la gloire. L'injustice elle aussi est suivie d'un cortège de maux, tels que: la mort des hommes, la stérilité des femmes, la guerre, la disparition de la postérité dans l'avenir, la honte, le malheur.

Parmi les valeurs citées qui, de l'avis du poète d'Ascra, sont amenées par la justice, il y en a quelques-unes qui évidemment sont d'ordre économique, telles que: de riches récoltes sur les champs, des glands sur les arbres de chênes, du miel dans leurs creux, des troupeaux chargés de laine, d'autres biens qui sont désignés par le mot « richesse ». Il y a d'autres valeurs humaines qui sont d'ordre social, telles que: la fertilité des femmes, une jeunesse florissante, la postérité puissante. Il y a des valeurs d'ordre politique: la paix. Il y a des valeurs d'ordre psychologique: le mérite, la gloire, le bonheur. Les contraires de ces valeurs sont elles aussi de mêmes ordres: économique: la pauvreté; social: la stérilité des femmes, la disparition de la postérité; politique: la guerre, la mort des hommes; psychologique: la honte, le malheur.

Si l'on examine les choses de plus près, on s'aperçoit que le poète ne se borne pas à énumérer les valeurs d'ordre économique, social et politique qu'amènent la justice et le travail, mais qu'il va jusqu'aux valeurs d'ordre psychologique, qui sont amenées par les autres valeurs, à savoir: le mérite, la gloire, le bonheur. Il est évident que parmi toutes ces valeurs, c'est le bonheur qui est le dernier en ordre chronologique, puisque c'est la valeur qui est conditionnée par les autres. En effet, on ne peut pas parler de bonheur tant que l'homme est pauvre, tant que les chênes ne lui fournissent pas les glands et les abeilles, le miel, les troupeaux, la laine, la terre, de riches récoltes et l'abon-

dance dans les festins. On ne peut pas parler de bonheur tant que les femmes sont stériles, la jeunesse se meurt dans les guerres, la postérité diminue, la pauvreté amène la misère et la honte. De cette façon, on peut dresser le schéma suivant de la hiérarchie des valeurs humaines chez Hésiode:

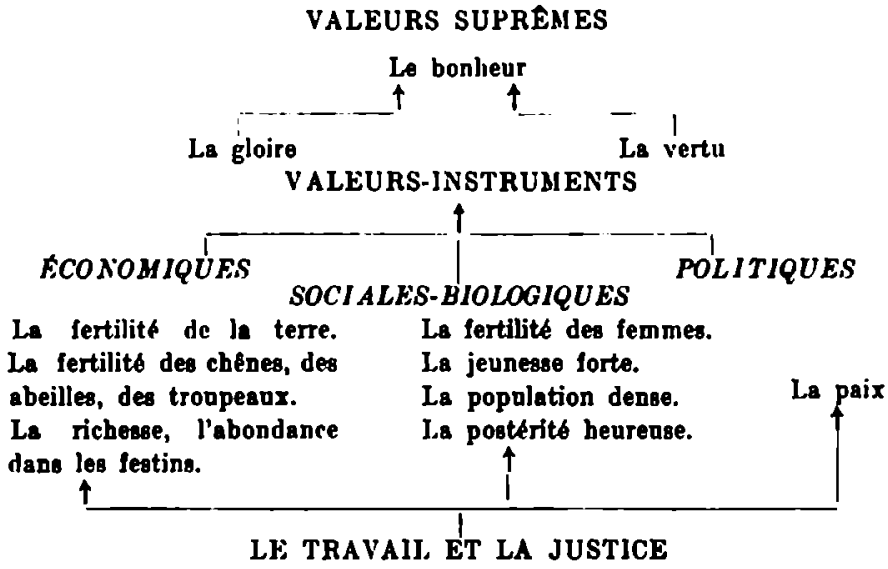

Le schéma est tout à fait clair. En effet, le bonheur est l'état d'âme d'une sorte de satisfaction, qui embrasse toutes les facultés psychiques: la raison est contente, en constatant que tous les désirs ont été satisfaits, que tous les buts ont été atteints, que tous les objets, c'est-à-dire les valeurs matérielles ou spirituelles ont été obtenues et sont en la possession de celui qui ressent le bonheur. Il faut ajouter que le bonheur est l'état d'âme de contentement, de satisfaction, de béatitude, le plus intense, justement par ce que celui qui ressent le bonheur est en la possession des plus hautes valeurs humaines qu'il convoite.

Dans l'échelle des valeurs humaines, parmi les valeurs-instruments on voit que le travail et la justice sont à la base de toutes les autres. Alors on peut dire, en simplifiant, que le travail et la justice procurent la richesse, la fertilité des femmes, la postérité heureuse, la paix, et enfin la triade des valeurs suprêmes, la gloire, la vertu, le bonheur, cette dernière étant au sommet.

Cette échelle des valeurs humaines devient de cette manière une vraie philosophie. En effet, Hésiode, par ses exhortations au travail et à la justice, qu'il adresse à son frère Persès, lui donne, au fond, une leçon de philosophie, qui atteint le problème du bien suprême et du but de l'homme sur cette terre. Ce but est le bonheur atteint par l'activité. Cette philosophie devient d'autant plus grave et solennelle, que le poète d'Ascra associe les dieux aux travaux de l'homme. Les dieux sont les êtres les plus puissants du monde imaginé par Hésiode. Zeus, le dieu suprême, est le gardien de la justice et des autres vertus, qui amènent, en dernière instance, le bonheur aux hommes. Il est vrai qu'aux vers 42—165 Hésiode parle du mythe de Pandore et des âges, qui présentent un triste tableau de la condition humaine, mais aux vers 166 et suivants nous lisons: « À d'autres, enfin, Zeus, fils de Cronos et père des dieux, a donné une existence et une demeure éloignée des hommes, en les établissant aux confins de la

terre. C'est là qu'ils habitent le cœur libre de soucis, dans les îles des Bienheureux, aux bords des tourbillons profonds de l'Océan, héros fortunés, pour qui le sol fécond porte trois fois l'an une fleurissante et douce récolte » (vers 166—173, trad. Mazon). Déjà dans le tableau sombre du mythe de Pandore et de l'histoire des âges, Hésiode parle des Bienheureux. Cette mise en contraste ne fait que confirmer la valeur suprême que doit convoiter et tâcher d'obtenir tout homme raisonnable — le bonheur. Tellement cher est aux dieux le bonheur des hommes, obtenu par la justice et le travail, qu'ils veillent, conduits par Zeus, à ce que les méchants soient punis et les bons récompensés: « Et vous aussi, rois, méditez sur cette injustice. Tout près de vous, mêlés aux hommes, des Immortels sont là, observant ceux qui, par des sentences torses, oppriment l'homme par l'homme et n'ont souci de la crainte des dieux. Trente milliers d'Immortels, sur la glèbe nourricière, sont, de par Zeus, les surveillants des mortels. Ils surveillent leurs sentences, leurs œuvres méchantes, vêtus de brume, visitant toute la terre. Songez qu'il existe une vierge, Justice, la fille de Zeus, qu'honorent et vénèrent les dieux, habitants de l'Olympe. Quelqu'un l'offense-t-il par de tortueuses insultes? Aussitôt elle va s'asseoir aux pieds du Cronide, son père, et lui dénonce le cœur des hommes injustes . . . C'est contre soi-même qu'on prépare le mal préparé pour autrui: la pensée mauvaise est surtout mauvaise pour qui l'a conçue. L'œil de Zeus, qui perçoit tout et saisit tout, voit aussi cela, s'il lui plaît, et n'ignore pas ce que vaut la justice qu'enferment les murs d'une ville » (vers 248—270, trad. Mazon).

Ces longues citations sont suffisantes pour prouver que même les dieux ne sont au fond que des valeurs-instruments pour les hommes, parce qu'ils veillent au bonheur des hommes, en punissant l'injustice, qui amène le cortège de toutes les souffrances aux mortels. On a l'impression que le poète, peut-être sans se rendre suffisamment compte lui-même, a été dominé par l'idée que les dieux n'ont fait les hommes que pour être heureux et qu'ils les ont punis et les punissent par le malheur, lorsqu'ils s'écartent de la voie du bonheur, tellement le bonheur est la valeur suprême pour Hésiode.

Si telles sont les choses, *Les Travaux et les Jours* est un poème comprenant une vraie philosophie de l'échelle des valeurs humaines, à l'époque du poète, au sommet de laquelle se trouve le bonheur.

DESPRE ΛΕΞΙΣ LA ARISTOTEL

DE

VASILE ŞTIRBU

1. ΜΕΡΗ ΤΗΣ ΛΕΞΕΩΣ

1.1. Două sînt problemele controversate în legătură cu «părţile expunerii verbale»[1] la Aristotel: problema numărului lor şi problema criteriilor de clasificare. Deşi pînă la un anumit punct se întrepătrund, principial, fiecare din ele poate fi abordată independent. Stabilirea inventarului aristotelic al părţilor expunerii verbale este, înainte de toate, o chestiune de textologie. Identificarea criteriilor de clasificare ţine de domeniul logicii şi al lingvisticii.

În articolul de faţă vom face unele consideraţii privitoare la aspectul logic-lingvistic pe care-l implică determinarea bazelor a ceea ce se numeşte «clasificare aristotelică» a părţilor de vorbire. Observaţiilor noastre le atribuim valoarea unui punct de vedere susceptibil de îmbunătăţiri în eventuale discuţii viitoare.

1.2. «Expresia verbală — spune Aristotel în *Poetica* — se compune pe de-a-ntregul din următoarele părţi: litera, silaba, conjuncţia, numele, verbul, articolul, flexiunea, propoziţia»[2]. Iată, pe scurt, cum sînt definite ele:

α) *litera* (στοιχεῖον) este un sunet indivizibil care participă la alcătuirea unui complex sonor[3];

β) «*silaba* (συλλαβή) este un sunet lipsit de înţeles alcătuit dintr-o mută şi o literă cu sunet. Aşa, sunetul ΓΡ, fără Α, este o silabă, după cum tot silabă este dacă i se adaugă Α şi se formează, de pildă, ΓΡΑ»[4];

γ) *conjuncţia* (σύνδεσμος) este şi ea lipsită de înţeles. Se deosebeşte de literă şi silabă prin funcţia sa: poate alcătui o expresie cu înţeles din mai multe sunete cu înţeles[5];

---

[1] Expresia «părţile expunerii verbale» am adoptat-o după modelul „части словесного изложения" prin care I. M. Tronski traduce pe μέρη τῆς λέξεως. Cf. I. M. Tronski, *Учение о частях речи у Аристотеля*, în Уч. зап. Ленинградского ун-та, № 63 серия фил. наук, т. 7, p. 20—36.

[2] Aristotel, *Poetica*, XX, 1456 b.

[3] Idem, *ibidem*.

[4] Idem, *ibidem*.

[5] Aristotel, *Poetica*, XX, 1456 b — 1457 a.

StCl, X, 1968, p. 213—217, Bucureşti.

δ) *articolul* (ἄρθρον) — locul al şaselea în enumerarea aristotelică — nici nu împiedică, nici nu înlesneşte alcătuirea unei expresii cu înţeles, el însuşi fiind fără înţeles. În frază arată fie începutul, fie sfîrşitul, fie împărţirea acesteia [6];

ε) *numele* (ὄνομα), *verbul* (ῥῆμα), *flexiunea* sau *cazul* (πτῶσις) sînt îmbinări de sunete cu înţeles. În propoziţie ὄνομα îndeplineşte funcţia de subiect [7], ῥῆμα se referă la timp şi joacă rolul de predicat [8], iar πτῶσις nu poate fi nici subiect nici predicat [9];

ζ) *propoziţiunea* (λόγος) reprezintă o alcătuire fonică semnificativă ale cărei elemente constitutive pot avea prin ele însele înţeles [10].

2. PUNCTE DE VEDERE

2.1. Se pare că primul care întrevede în înşiruirea părţilor expunerii verbale din capitolul al XX-lea al *Poeticii* o clasificare, este M. Pohlenz. El afirmă că la baza ei stau criterii semantice şi poziţionale (locul cuvîntului în propoziţie) [11]. Problema a fost reluată în cîteva lucrări datorate lui I. M. Tronski, A. Pagliaro, Vl. V. Karakulakov şi Feliciei Vanţ-Ştef, care împing analiza spre adîncime.

2.2. I. M. Tronski [12] e de părere că punctul de plecare al lui Aristotel în definirea componentelor λέξις-ului îl constituie sunetul (φωνή). Μέρη τῆς λέξεως ar reprezenta unităţi fonice (звуковые единства) deosebite prin înţeles şi expuse în ordinea creşterii volumului lor fonetic. Lingvistul sovietic aduce în sprijinul aserţiunii sale constatarea că principiul creşterii corpului fonetic al elementelor a fost folosit încă de Democrit în introducerea triadei « *silabă: picior: diferiţi metri* » care a avut un rol decisiv în teoria metrică greacă.

Italianul A. Pagliaro [13], comparînd definiţiile *numelui*, *verbului*, *flexiunii* şi *articolului* cu cele ale *literei* şi *silabei*, ajunge la concluzia că, în afara criteriului fonetic — semantic, clasificarea artistotelică este fondată şi pe un criteriu morfo-sintactic. Împotriva acestei idei se pronunţă Vl. V. Karakulakov [14], după care cele opt părţi ale expunerii verbale ar fi evidenţiate pe baza unui singur criteriu fundamental: cel fonetic — semantic. Lui i se adaugă momente logice şi sintactice din nevoia specificării depline a « părţilor », care nu poate fi realizată altfel din cauza unei anumite insuficienţe a criteriului primar.

---

[6] Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a.

[7] Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a şi Aristotel, *Organon*, I, περὶ ἑρμηνείας, 2, 16 a. Pentru funcţia sintactică a *numelui* trimitem la Felicia Vanţ-Ştef, *Probleme de limbă în opera lui Aristotel*, în Studii clasice, V, p. 105—106.

[8] Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a; Aristotel, *Organon*, I, περὶ ἑρμηνείας, 3, 16 b.

[9] Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a; Aristotel, *Organon*, I, περὶ ἑρμηνείας, 2, 16 b; privitor la sintaxa cazului v. Felicia Vanţ-Ştef, *op. cit.*, p. 106—107.

[10] Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a.

[11] M. Pohlenz, *Die Begründung der abendländischen Sprachlehre durch die Stoa*, în Nachrichten von der Gesellschaft der Wissensch. zu Göttingen, philol.-hist., Kl. Fachgruppe I, Altertumswissenschaft, 1939, Bd. III, Nr. 6, p. 163. Citat după Vl. V. Karakulakov, *К вопросу о классификации частей речи у Аристотеля*, în Studii clasice, II, 1960, p. 81.

[12] I. M. Tronski, *op. cit.*

[13] A. Pagliaro, *Il capitolo linguistico della « Poetica » di Aristotele*, în Ricerche linguistiche, III, Roma, 1954, p. 1—55.

[14] Vl. V. Karakulakov, *op. cit.*

Felicia Vanț-Ștef [15] emite ipoteza că temelia clasificării aristotelice o constituie criteriul foneticii sintactice. În lumina lui pot fi explicate *litera*, *silaba*, *cuvîntul fonetic* și *propoziția*. Împărțirea cuvîntului fonetic în *nume*, *verb*, *caz*, *articol* și *conjuncție* este făcută, afirmă autoarea, după funcția sintactică.

3. CLASIFICARE SAU DIVIZIUNE ?

3.1. Examinarea opiniilor de mai sus ne permite să surprindem termenii în care a fost pusă problema ce ne interesează. Se vede imediat că cercetătorii au dat diverse răspunsuri la întrebarea: care sînt temeiurile clasificării părților expunerii verbale? Cu alte cuvinte, toți cei care văd în înșiruirea amintită din *Poetica* o anume ordine admit că Aristotel a făcut o clasificare și încearcă să-i determine fundamentele.

O atare formulare a problemei are o scădere fundamentală: se presupune stabilit ceea ce, de fapt, trebuie demonstrat. Altfel spus: pentru identificarea criteriilor e necesar mai întîi să vedem dacă sîntem sau nu în prezența unei clasificări. Precizarea este importantă pentru alegerea procedeelor de identificare a criteriilor pe care le căutăm. Deoarece în textul aristotelic nu se face nici un fel de referire la operația logică întrebuințată, se ivește posibilitatea teoretică de a lua în discuție și diviziunea, ale cărei criterii reclamă alt procedeu de stabilire decît cel necesar în cazul clasificării.

3.2. Pentru a răspunde la întrebarea «clasificare sau diviziune?» trebuie să discutăm, fie și sumar, aceste două concepte.

Clasificarea și diviziunea sînt operații logice polare: prima constă în compunerea sferei noțiunilor iar a doua în descompunerea ei. Clasificarea are drept rezultat formarea noțiunilor de gen pornindu-se de la noțiunile de specie [16]. Am putea spune, folosindu-ne de o analogie, că prin clasificare se ajunge la constituirea unei mulțimi, plecînd de la un număr finit sau infinit de elemente. A identifica criteriul de clasificare înseamnă a găsi nota comună în virtutea căreia un număr oarecare de elemente se constituie în mulțimea dată.

Prin diviziune se formează noțiunile de specie de la o noțiune de gen [17]. Aici se pleacă de la conceptul de mulțime și se ajunge la cel de element al mulțimii. În urma operației de diviziune apar o serie de noțiuni specificate în virtutea criteriului diviziunii. De aceea a identifica acest criteriu înseamnă a găsi baza trăsăturilor diferențiatoare ale elementelor unei mulțimi.

3.3. Analiza textului *Poeticii* ne prilejuiește următoarele constatări:

a) pentru fondatorul logicii formale deductive, vorbirea (λέξις), cum au arătat mulți învățați, se prezintă ca o mărime infinită. Μέρη τῆς λέξεως reprezintă segmente, mărimi finite, care compun vorbirea;

b) noțiunile specificate sînt părțile expunerii verbale, în timp ce λέξις-ul este o noțiune supraordonată nedefinită.

---

[15] Felicia Vanț-Ștef, *op. cit.*
[16] Henri Wald, *Structura logică a gîndirii*, Editura științifică, București, 1962, p. 89.
[17] Idem, *ibidem*.

Aceste două observaţii ne duc la concluzia că Aristotel a făcut o diviziune a vorbirii, nu o clasificare a elementelor ei [16].

4. FUNDAMENTELE DIVIZIUNII

4.1. Operaţia de identificare a fundamentelor diviziunii are un caracter ipotetic. Plecînd de la definiţiile diferitelor «părţi», pot fi încercate toate criteriile posibile sugerate de ele: fonetice, semantice, morfologice, sintactice. Considerăm valabilă din punct de vedere logic şi lingvistic acea soluţie care explică toate membrele diviziunii prin cel mai mic număr de criterii. Dacă, spre exemplu, putem ordona părţile expunerii verbale prin două combinaţii, una de trei şi una de patru criterii, acceptăm prima combinaţie. În cazul în care două criterii diferite sau două combinaţii diferite cu acelaşi număr de criterii explică în mod egal părţile de vorbire aristotelice, diviziunea este ambiguă.

Conform acestor consideraţii procedăm astfel: aplicăm succesiv cîte unul din cele patru criterii; dacă nici unul nu explică în întregime toate «părţile», alegem arbitrar cîte o combinaţie de două criterii; dacă, după ce am epuizat toate combinaţiile acestea, nu am ajuns la nici un rezultat, trecem la aplicarea combinaţiilor de trei şi a celor de patru criterii.

4.2. Remarcăm de la început că nici una din notele pe care le-am putea lua, conducîndu-ne după definiţiile din *Poetica*, drept fundament al diviziunii nu explică singură toate elementele constitutive ale λέξις-ului. Criteriul fonetic (creşterea corpului elementelor) lămureşte doar *sunetul*, *silaba* şi *propoziţia*, iar cel semantic este insuficient pentru stabilirea diferenţelor în interiorul elementelor cu şi fără sens. Tot aşa nici criteriul morfologic şi nici cel sintactic nu clarifică lucrurile.

Trecem acum la încercări cu două criterii. Sînt posibile şase combinaţii:

1. criteriul fonetic + criteriul semantic
2. criteriul fonetic + criteriul morfologic
3. criteriul fonetic + criteriul sintactic
4. criteriul semantic + criteriul morfologic
5. criteriul semantic + criteriul sintactic
6. criteriul morfologic + criteriul sintactic

Din combinaţiile de aici numai una explică în întregime toate cele opt părţi ale expunerii verbale: cea dintre criteriul fonetic şi cel sintactic. În lumina acestor două fundamente părţile expunerii verbale se ordonează astfel:

α) στοιχεῖον, συλλαβή şi λόγος sînt evidenţiate pe baza creşterii volumului lor fonetic;

β) ὄνομα, ῥῆμα, πτῶσις, ἄρθρον şi σύνδεσμος se deosebesc prin funcţia lor sintactică după cum urmează:

ὄνομα = subiectul propoziţiei;
ῥῆμα = predicatul propoziţiei;
πτῶσις = nici subiect nici predicat;
ἄρθρον = arată începutul, sfîrşitul sau împărţirea frazei;
σύνδεσμος = se uneşte cu părţile semnificative de propoziţie.

[16] Faptul că Aristotel descoperă mai multe părţi de vorbire decît înaintaşii şi contemporanii săi este încă o dovadă că a procedat la diviziunea λέξις-ului.

Schematic, raporturile dintre părţile expunerii verbale pot fi prezentate astfel:

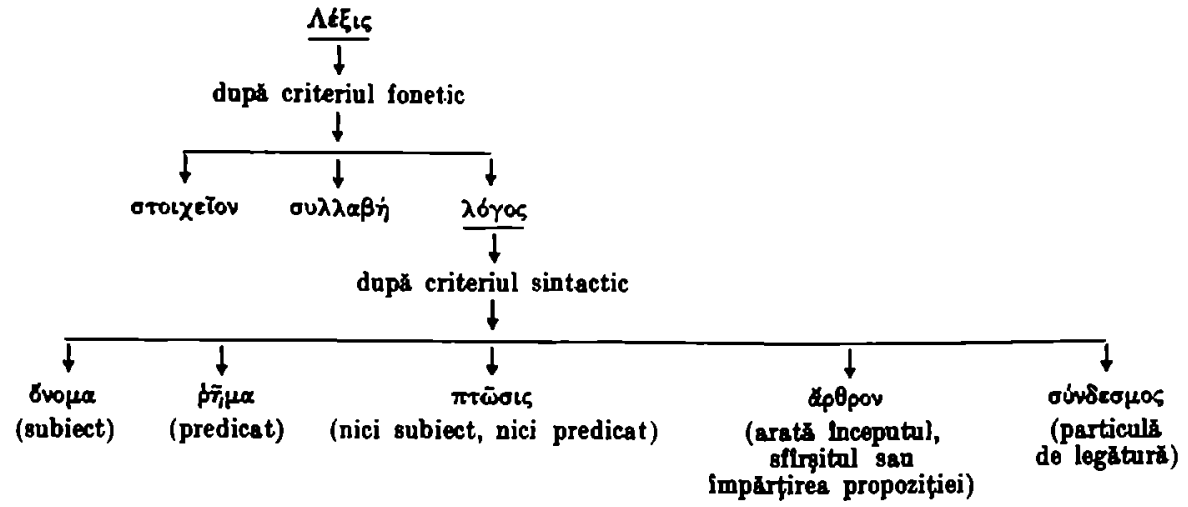

5. OBSERVAŢII FINALE

5.1. Pornind de la conceptul de λέξις Aristotel face o diviziune a lui în părţi pe baza criteriului fonetic şi a criteriului sintactic. De fiecare dată fundamentul diviziunii este unic, membrele ei se află în raport de opoziţie iar în operaţia de descompunere a noţiunii-gen în noţiuni-specie nu se produc salturi.

5.2. Presupunerea că între *silabă* şi *propoziţie* ar mai exista o mărime, *cuvîntul fonetic*, nu este necesară sub raport logic şi lingvistic. Principiul creşterii volumului fonetic al elementelor unei diviziuni nu spune cît de mult trebuie să se amplifice acesta pentru a constitui o unitate lingvistică.

5.3. Soluţia propusă de noi mai lămureşte o problemă: mult discutatul *articol*. Locul al şaselea pe care-l ocupă în enumerarea din *Poetica* a făcut pe unii învăţaţi să creadă că el ar fi o interpolare aparţinînd unui copist.

În legătură cu aceasta facem observaţia că într-o diviziune, ordinea în care sînt înşirate membrele ei nu este relevantă pentru criteriul diviziunii. Acest loc ar putea tot aşa de bine să fie fixat de Aristotel sau, după cum s-a mai spus, să fie rezultatul unei scăpări a copistului. Important e că locul al şaselea nu poate constitui un temei logic şi lingvistic pentru excluderea articolului dintre părţile expunerii verbale.

LUCRETIUS, II, 1—4

DE

C. SĂNDULESCU

Suaue mari magno turbantibus aequora uentis
E terra magnum alterius spectare laborem.
Non quia uexari quemquam est iucunda uoluptas,
Sed quibus ipse malis carere, quia cernere suaue est.

Versurile de mai sus, cu care începe cartea a II-a a poemului *Despre natura u cr urilor*, provoacă un legitim sentiment de contrarietate, din cauza nemijlocitei note de egoism, exprimată îndeosebi prin cuvîntul *suaue*, care deschide şi termină în sinisecă acest catren hexametric. Faptul a mai fost remarcat în treacăt, editorul şi traducătorul Ernout, bunăoară, fiind de părere că în acest pasaj este vorba de o simplă frază cu caracter proverbial, atestat şi într-o scrisoare a lui Cicero [1]. Socotim totuşi că explicaţia nu este fără cusur şi nu ne convinge; de aceea ni se pare indicată o analiză mai extinsă a conţinutului acestui pasaj.

Cheia interpretării textului o constituie cuvîntul menţionat: *suaue (est)*. Traducătorii îl redau de obicei prin expresia «este dulce», cu accepţia de «este plăcut», «este convenabil», tălmăcire care necesită un comentariu mai amplu.

O scurtă incursiune în literatura versiunilor poemului *De rerum natura* ne va orienta mai lesne asupra conţinutului pasajului menţionat; mulţi traducători se încumetă să redea textul filozofic complex al lui Lucreţiu în versuri, uneori în metrul original, care în materie de poezie clasică ni se pare cel mai recomandabil. Mai precis, credem că trebuie preferată categoric exactitatea, tendinţei de poetizare moderniste, excesive uneori, a versurilor autorilor clasici.

Traducerea lui Murăraşu (1947) reuşeşte să transmită suficient de exact conţinutul original, inclusiv faptul psihologic, atitudinea morală a poetului latin din versurile pe care le analizăm:

Dulce-i cînd marea umflată o sbuciumă vînturi turbate
Tu să te uiţi de pe ţărm cum în valuri se chinuie altul...
Nu c-ai simţi bucurie cînd sufere cel de aproape,
Dar e plăcut să priveşti de ce rele ferit eşti tu însuţi.

[1] Lucrèce, ed. IV, Belles-Lettres, 1920, p. 239, nota: «On a souvent reproché à Lucrèce l'égoïsme de cette exclamation, malgré le correctif apporté par le v.3. C'est peut-être interpréter trop à la lettre une phrase de caractère nettement proverbial. Cf. Cicéron, *Att.*, II, 7, 4 et Otto, *Sprichwörter*, 239». După o altă explicaţie, pasajul II 1—13 ar exprima «idealul omului liber» (P. Boyancé, W. Otto).

Traducerea lui T. Naum (1965) redă ideea de fond a celor patru versuri, totuşi într-un mod mai puţin fidel textului:

E dulce de pe mal să vezi pe altul
Cum se trudeşte cînd noianul mării
E răscolit de vînturi. Nu fiindcă
Te-ar desfăta pe tine chinul altuia
Ci pentru că-i plăcut să vezi cu ochii
De cîte rele eşti scutit tu însuţi.

Interpretul, folosind aici o altă modalitate prozodică, este obligat să adauge, *metri causa*, cuvinte nu tocmai oportune: « te-ar desfăta pe tine », « să vezi cu ochii » etc. Pentru acest motiv este preferabilă, cînd nu se poate realiza versiunea în metrul original, interpretarea simplă în proză ca aceea franceză a lui Ernout, exactă, pentru că e liberă de opreliştile metrice:

« Il est doux, quand sur la vaste mer les vents soulèvent les flots, d'assister de la terre aux rudes épreuves d'autrui: non que la souffrance de personne nous soit un plaisir si grand; mais voir à quels maux on échappe soi-même est chose douce ».

De observat că traducerea lui Ernout începe şi se termină prin epanalepsă ca în originalul latin: « il est doux, douce ». Acelaşi lucru îl observăm la bicentenara versiune italiană a lui *AlessandroMarchetti*, care foloseşte predicatul nominal « dolce è » la începutul pasajului şi în final:

Dolce è mirar da ben sicuro porto
L'altrui fatiche all'ampio mare in mezzo
Se turbo il turba o tempestoso nembo;
Non perchè sia nostro piacer giocondo
Il travaglio d'alcun, ma perchè dolce
È se contempli il mal di cui tu manchi.

Aci de asemenea veşmîntul prozodic modernizant obligă pe interpret la adaos de cuvinte sau dimpotrivă la eliminări, precum şi la redări perifrastice ale conţinutului, pe scurt la unele inexactităţi. « Iucunda uoluptas » este totuşi interpretată exact prin « piacer giocondo ».

Deşi nu mai utilizează cuvîntul « dolce », traducerea lui Camillo Giussani (1939) este în parte mai exactă ca aceea a lui Marchetti; conţinutul ideologic însăşi fiind ca atare re-creat într-un mod destul de corespunzător originalului:

Giova a chi in terra sta, sull'ampio mare
che la rissa dei venti agita, in duro
travaglio altri veder; non perche sia
dilettevole al cor l'afanno altrui,
ma sol perchè da quegl'istessi mali
se stesso immune ravvisar, conforta.

Menţionăm că Giussani traduce « suaue est » prin « giova », « ne bucură » şi prin « conforta », « ne reconfortează ». Cît despre versiunea mai recentă a lui *Pietro Parella* (1958), nu putem spune nimic, lipsindu-ne lucrarea. O bună traducere este acea rusă

a lui *F. A. Petrovschi* (1958), în versuri hexametrice, care începe şi se termină prin cuvîntul exact corespunzător ca sens lui *suaue*.

În limba germană, traducerea lui K. Büchner (1956) în versuri hexametrice satisface de asemeni condiţia exactităţii, fără a recurge la adausuri estetizante. Büchner se conformează textului traducînd corect, inclusiv expresia de început şi terminală «suaue est... süss ist es...».

> Süss, wenn auf hohen Meer die Stürme die Weiten erregen
> ist es, des anderen mächtige Not vom Lande zu schauen.
> Nicht weil wohlige Wonne das ist, dass ein andrer sich abquält,
> Sondern zu merken weil süss es ist, welcher Leiden du ledig.

«Auf hohen Meer, mari magno», «die Weiten, aequora», «wohlige Wonne, iucunda uoluptas», sînt exemple de echivalenţe semantice. De notat că Büchner traduce titlul «De natura rerum» prin «Welt aus Atomen».

Nu putem omite versiunea germană mai veche a filologului Hermann Diels (1924), care redă de asemeni exact textul original, cu excepţia interpretării termenului *suaue* prin «Wonne, wonnevoll, Wonnegefühl», cuvinte care înseamnă «plăcere extremă», «voluptate», depăşind astfel accepţia lui «suaue» şi deci intenţia poetului latin. Diels consideră în mod just că versurile 1—13 ale cărţii a 2-a alcătuiesc un întreg tematic pe care îl intitulează «Plăcerea înţeleptului», «Die Wonne des Weisen». Pasajul care ne preocupă este redat astfel de către merituosul editor al fragmentelor presocratice:

> Wonnevoll ist's bei wogender See, wenn der Sturm die Gewässer
> Aufwühlt, ruhig vom Lande zu sehn, wie ein Andrer sich abmüht,
> Nicht als ob es uns freute, wenn jemand Leiden erduldet,
> Sondern aus Wonnegefühl, dass man selber vom Leiden befreit ist.

Analizînd diferitele interpretări constatăm că o parte dintre traducători consideră în mod conformist sensul expresiei «suaue est», redîndu-l prin: «este dulce», «este plăcut»; alţi interpreţi ai textului preferă să meargă alături cu dicţionarul, traducînd prin cuvinte care exprimă nu atît starea afectivă în sine sau plăcerea ca atare, cît mai ales pura satisfacţie generată de sentimentul egoist al siguranţei proprii, în comparaţie cu starea nefericită a altora.

Putem interpreta acum înţelesul autentic al acestui pasaj, cam în felul următor: «ce plăcut este ca stînd la adăpost sigur pe malul înalt să priveşti truda imensă, *magnum laborem*, sbuciumul fără perspective al celui care se luptă chinuindu-se în valurile răscolite de vînturi». Acesta pare a fi sensul liber exprimat al pasajului lucreţian II, 1—4, chiar dacă în versul 3 autorul încearcă să diminueze efectul propriei declaraţii prin cuvintele: «nu doar că suferinţa altuia ar fi o plăcere, *non quia vexari quemquam est iucunda uoluptas*». De altfel imediat în versul următor este anulată şi această concesie altruistă, printr-o curioasă motivare: «ci pentru că este plăcut (comod) să priveşti relele de care tu însuţi eşti scutit, *sed quibus ipse malis carere, quia cernere suaue est*».

Poziţia ideologică a poetului-filozof nu lasă ca atare loc unei alte interpretări, afară de cazul cînd am acorda, fără temei, un sens deosebit de cel obişnuit cuvîntului *suaue*.

După părerea noastră, Lucreţiu nu a fost un autor sentimental, un autentic poet. Deşi s-au semnalat pasaje cu valoare poetică în *Poemul naturii* [2], ele nu sînt concludente sub raportul capacităţii afective propriu-zise a lui Lucreţiu; poate ar fi de admis o singură excepţie, netrecută în lista lui Mewaldt (RE), anume locul II, 353—370 unde este înfăţişată cu duioşie şi compasiune veridică jalea unei vite-mame, ce rătăceşte în căutarea viţelului jertfit. Motivul a fost reluat, desigur în mod independent, de către poetul rus Esenin, în sugestiva poezie *Korova*.

Faptul că *De natura rerum* este scrisă, probabil după exemplul lui Parmenide şi al lui Empedocle, în versuri, are semnificaţia unei simple maniere literare şi nu înseamnă că este vorba aici de poezie ca atare. Lucreţiu a fost un gînditor pozitiv, mai degrabă cercetător decît poet, iar caracterizarea lui Cicero: «poëmata... multis luminibus ingeni, multae tamen artis» (*ad. Q. fr.*, II, 9) se referă pe de o parte la cunoştinţele concrete (luminibus), iar pe de altă parte la arta de versificator a lui Lucreţiu. De altfel credem că *Poemul naturii* ar fi cîştigat în interes şi valoare literară, dacă ar fi fost redactat în proză, ţinînd seama şi de dificultăţile tehnice de vocabular, mărturisite de însuşi autorul: «patrii sermonis egestas» (I, 832).

În sfîrşit, sensul versurilor II, 1—4 ale *Poemului naturii* mai poate fi corect analizat, dacă avem în vedere filozofia lui Epicur, la care Lucreţiu aderă, după cum se ştie, cu maximă ardoare, ca să nu spunem cu fanatism. Teoria despre structura lumii şi despre atomi, termen pe care poetul încearcă, fără succes, să-l anexeze vocabularului latin *(primordia, exordia, elementa, corpora prima)* este expusă paralel cu cele două concepţii esenţiale ale acestei filozofii: concepţia asupra cunoaşterii şi aceea asupra fericirii în viaţă sau concepţia morală. Sub raportul analizei celor patru versuri, ne limităm să amintim pe scurt că filozoful grec consideră posibilă realizarea fericirii, între altele, printr-o atitudine de neparticipare şi indiferentism egal faţă de întîmplările vieţii cotidiene, *aequo animo*, ca să folosim cunoscuta caracterizare ciceroniană. Acesta este însuşi conţinutul ideativ al ataraxiei epicureene.

Poziţia lui Lucreţiu exprimată în pasajul «suaue mari magno...» poate fi considerată ca fiind aceea a unui intelectual comod, a cărui experienţă nu coexistă cu evenimentele din jur, într-un cuvînt atitudinea unui epicurian quietist, diferit totuşi de personajul ironizat în formula horaţiană «Epicuri de grege...» Amintind că adevărata esenţă a eudaimonismului epicurian este cu precădere de natură somatică [3], vom acorda poetului latin privilegiul unei atitudini subtile, exclusiv intelectuale. Dar tocmai acest fapt, dacă explică în bună parte cuprinsul pasajului comentat, nu legitimează prezenţa sentimentului de satisfacţie egoistă, care se desfăşoară aici pe linia celor mai caracteristice maxime ale lui La Rochefoucauld. Versurile II, 1—4 ale *Poemului Naturii* constituie expresia unui sentiment, care nu poate fi socotit altruist; ele sînt citate şi comentate ca atare de către Schopenhauer în opera de bază *Lumea ca voinţă şi reprezentare*, IV, 58:

«De asemeni nu se poate tăgădui că în această privinţă şi în această ipostază a egoismului, care este o formă a voinţei de viaţă, contemplarea sau descrierea suferinţei altora ne oferă satisfacţii şi plăcere, tocmai în modul pe care Lucreţiu îl exprimă frumos şi franc la începutul cărţii a II-a...» (urmează citatul latin).

---

[2] RE XXV, col. 1672, s. u. *Lucretius*. Cf. Ed. Norden: «Ganze Partien lesen sich wie dürre Prosa (= ca o proză uscată) deren metrische Gestaltung geradezu schadet». *Gesch. d. röm. Lit.*, p. 340.

[3] Vezi în deosebi fr. 403 şi 602 (Usener).

Continuînd această scurtă incursiune în domeniul gîndirii moderne, amintim că filozoful plin de contradicţii Nietzsche, în tinereţe filolog clasic cu suficiente perspective, cultivă din motive structurale proprii afirmaţiile de acest gen:

« Cu riscul de a displăcea urechilor nevinovate, afirm că egoismul face parte din fiinţa spiritelor alese... » *(Dincolo de bine şi de rău*, 265*)*.

Nu este cazul să discutăm aici pe tema lipsei de justificare morală, practică a unor asemenea opinii mai degrabă paradoxale. Vom încheia deci notele noastre asupra pasajului II, 1—4 al *Poemului Naturii*, subliniind încă o dată că interpretarea menţionată mai înainte a conţinutului acestor patru versuri reprezintă unica modalitate de înţelegere corectă a sensului lor. Le putem acorda — spre a menaja pe merituosul şi atît de actualul Lucreţiu — cel mult caracterul unor declaraţii de circumstanţă.

GOETHE ŞI OVIDIU

DE

GRIGORE TĂNĂSESCU

În afară de Homer, nici unul dintre poeţii antichităţii nu s-a bucurat în ochii lui Goethe de atîta favoare ca Ovidiu. Pe Sofocle, Euripide, Pindar, Theocrit, Goethe i-a venerat şi i-a urmat, pe Ovidiu însă l-a iubit. Referiri frecvente la poetul latin subliniate de o participare afectivă, ieşită din comun, ne îndreptăţesc să-l considerăm pe marele fiu al Sulmonei drept «favoritul lui Goethe, aşa cum este caracterizat de însuşi poetul german *(mein Liebling, mein Ovid)*. Goethe îi ia apărarea lui Ovidiu faţă de Herder, care exprima rezerve asupra *Metamorfozelor* pe motivul că fabulaţiile ovidiene n-ar avea nici o contingenţă cu evoluţia reală a lucrurilor, că n-ar reprezenta o treaptă anume în dezvoltarea istorică a umanităţii, ci ar fi doar plăsmuiri poetice, detaşate de timp şi spaţiu.

În celebra strofă, în care Goethe îşi trasează — în veşmîntul poeziei — arborele genealogic şi ne spune ce datoreşte el părinţilor şi străbunilor în ce priveşte caracterul, înclinaţiile şi darurile sale creatoare, în această strofă ni se relevă ca o marcă a talentului său «plăcerea de a povesti» *(Lust zu fabulieren)*. O asemenea înclinaţie, ca şi natura veselă *(Frohnatur)* — moştenite, după arătările lui Goethe, de la maica sa *(Frau Aja)* — noi presupunem că au fost favorizate încă din copilărie şi de lectura *Metamorfozelor* lui Ovidiu, unde lumea de mituri i s-a înfăţişat poetului german ca într-un caleidoscop plin de vrajă.

În lucrarea sa autobiografică *Poezie şi adevăr* (c. I), vorbind despre importanţa bibliotecilor pentru copii şi tineret, Goethe arată că a cunoscut la o vîrstă destul de fragedă *Metamorfozele* şi că a citit, «cu sîrguinţă, mai ales primele cărţi». Mintea i s-a îmbogăţit cu o multitudine de imagini, fapte şi chipuri memorabile, pe care apoi le-a prelucrat şi reprodus în diferite forme. În opoziţie cu povara de a reţine în mod mecanic paradigmele gramaticii latineşti şi greceşti, tînărul cititor — spune Goethe — este introdus de poetul *Metamorfozelor* în «colţişoarele cele mai tăinuite ale inimii şi ale pasiunilor omeneşti» (Goethe, *op. cit.*, c.IX). Arachne, transformată în păianjen, Tereus în pupăză, Byblis în izvor, Atalanta în leoaică ca şi alte nesfîrşite metamorfozări ale figurilor mitologice în plante, pietre şi animale, i-au hrănit fantezia de copil şi de adolescent.

Mai tîrziu, într-o operă de maturitate *(Anii de ucenicie ai lui Wilhelm Meister)*, un personaj ne spune că se află într-o «stare mitologică» şi zilnic se teme să nu fie

StCl, X, 1968, p. 225—232, Bucureşti.

« metamorfozat ». Această afirmaţie ne sugerează atmosfera din poemul *Ganymed*, de o senzualitate sublimată, unde tînărul păstor este răpit de Zeus, ca să-i slujească drept paharnic în Olimp. Poezia redă elementele caracteristice din descrierea episodului la Ovidiu *(Metam.*, X).

Interesul pentru « schimbatele chipuri » nu l-a părăsit pe Goethe nici în anii bătrîneţii sale prelungite, căci îl aflăm în 1813 — la 64 de ani — recitindu-le cu aceeaşi plăcere juvenilă, în traducerea lui Voss.

În jurnalul său (25.I.1818) notează că a răsfoit *Metamorfozele*, traduse în rondeluri şi prevăzute cu figuri — în ediţia lui de Benserade, apărută la Paris în anul 1676 ca, în alt loc, *(Maximeşi reflecţii*, nr. 232*)* să ne arate cît de mult l-a încîntat « modul fericit în care Domenichin redă pasaje din *Metamorfoze*, în cadrul lor natural cel mai nimerit ». Acestea se găseau figurate şi împodobeau sala Apollo a vilei Aldobrandini din Frascati. Pe lîngă lucrarea de mai sus, Goethe are sub ochi — în repetate rînduri — diferite alte versiuni ale *Metamorfozelor*. Menţionăm pe cea italiană a lui I. W. Baur, tipărită la Viena în 1641, pe care — după cum remarcă o dată în *Jurnal* (1818) — o consultă împreună cu amicul său Knebel, traducătorul operei lui Lucreţiu şi a lui Properţiu, din îndemnul lui Goethe. Deseori, poetul german se sfătuia în chestiuni mai speciale cu un alt familiar al său, clasicistul Riemer, profesor la gimnaziul din Weimar. Goethe mînuieşte în răstimpuri ediţia operelor lui Ovidiu de Nic. Heinse — Ioh. Fr. Fischer (Leipzig, 1758), apoi cea lucrată de Daniel Crispinus şi apărută la Leiden, în 1689 (v. E. Grumach, *Goethe şi antichitatea clasică*, vol. I., Berlin, 1949, p. 382).

Ceea ce-i reţine atenţia lui Goethe, frecventîndu-l pe Ovidiu, este — în primul rînd — « umanismul » artei poetului latin. Lucrînd cu o pasiune şi o tenacitate vrednică de un filolog la reconstituirea tragediei lui Euripide *Phaëton*, Goethe poartă discuţii aproape de la egal la egal, aprinse şi prelungite, cu un specialist reputat al vremii, prof. Hermann. Poetul relevă tendinţa de a « politiza » a lui Euripide, punînd-o în contrast cu « tonul uman, emoţionant », în care Ovidiu redă mitul lui Phaëton, temerarul conducător al carului soarelui. Datele acestei legende cuprinse în cartea a II-a a *Metamorfozelor*, întărite de cele transmise de Nonnus, constituie pentru autorul lui *Faust* punctul de plecare în strădania lui de a reconstitui opera de mai sus a tragicului grec.

Plasticitatea, simţul « formelor şi al culorilor », calitate atît de preţioasă şi atît de rară la scriitori, Goethe o vede realizată prin contactul direct al poeţilor cu operele artei plastice şi menţionează cu acest prilej pe Ovidiu. Picturile aduse din Grecia la Roma şi plasate sub porticele din capitala lumii — notează Goethe într-o convorbire — i-au inspirat lui Ovidiu multe scene, dintre cele mai reuşite pe care le găsim în *Metamorfoze*. Mai adăugăm şi folosul pe care i l-au adus poetului latin în îmbogăţirea procedeelor sale de plasticizare călătoriile întreprinse — însoţit de amicul său, poetul Macer — în Sicilia, în Grecia, desigur la Atena, apoi în Asia Minoră, locuri bogate în vestigii de artă şi care — după atestările cunoscătorilor — au fost indicate să-i incinte imaginaţia.

Un exemplu de îmbinare plină de efect a artei poetice cu plastica îl vede Goethe în relatarea meşteşugită a lui Ovidiu despre mişcătoarea poveste de dragoste dintre Pyramus şi Thisbe (*Metam.*, IX), perechea de tineri nefericiţi din Babilon, a căror soartă — relevă tot Goethe — prezintă izbitoare analogii cu cea a lui Romeo şi a Juliettei. Remarcăm — la rîndul nostru — că figura babilonienei Thisbe, cu suavitatea ei feciorelnică, ne duce cu gîndul la Margareta din *Faust*. Mai mult: şi alte chipuri

de femei, care populează opera lui Goethe, pot fi raportate la eroinele lui Ovidiu, poetul care se bucură de faima de a fi fost unul din cei mai subtili şi mai avizaţi cunoscători ai sufletului femeii.

Goethe, constatînd — cum am arătat mai sus — plasticitatea artei ovidiene, deplînge risipa de talent şi rîvnă a artiştilor plastici contemporani cu el, în lucrări nepotrivite geniului lor, sfătuindu-i cu acest prilej să înveţe de la cei vechi modul de a folosi în opere întrepătrunderile şi condiţionarea reciprocă a picturii şi a poeziei, problemă dezbătută cu pasiune în acea epocă de Lessing, în al său *Laocoon sau despre graniţele picturii şi ale poeziei*.

În Faust (partea II-a, sc. 5) apar figurile venerabile ale celor doi bătrîni, înfrăţiţi în viaţă ca şi după moarte, a lui Philemon şi Baucis, devenite vestite prin pana lui Ovidiu (*Metam.*, VIII). Într-o convorbire cu Eckermann (6.VI.1831) Goethe arată: «am dat perechii mele acele nume, ca prin aceasta să înalţ caracterele».

Pe lîngă acest episod, *Faust* mai conţine — după opinia noastră — şi alte scene ce par scoase din Ovidiu.

În afară de *Metamorfoze*, îi erau familiare lui Goethe şi alte opere ale bardului latin: elegiile amoroase (*Amores*, *Ars amandi* etc.) — ca şi epistolele din exil. *Elegiile romane* (1788—1790), scrise după întoarcerea lui Goethe din memorabila şi fructuoasa sa călătorie în Italia, trădează în tonul lor general precum şi în unele amănunte semnificative cunoaşterea adîncită a lui Horaţiu, a lui Ovidiu, precum şi a aşa-numiţilor «triumviri ai iubirii»: Catul, Tibul şi Properţiu. Desigur, în afară de adoptarea distihului elegiac de la aceştia din urmă — ca şi de la Ovidiu — nu putem vorbi, la un creator de talia lui Goethe, de împrumuturi. Nu putem însă nici trece cu vederea prezenţa unor denumiri geografice şi a unor figuri mitologice cu anumită pondere în discursul poetic goethean, care ne întîmpină şi în opera lui Ovidiu: Ixion, Prometeu, Proteus, Tiresias, Tetis etc. Aceasta din urmă este invocată de Goethe (*Elegii romane*, *IV*) asemenea celei descrise de Ovidiu (*Metam.*, XI). Tetis fuge de urmărirea lui Peleu, transformîndu-se — ca autentică fiică a lui Proteu — în pasăre, apoi în copac şi, în urmă, în tigroaică.

Se ştie că, potrivit mentalităţii anticilor, Ovidiu procedează etiologic cînd atribuie în *Faste*, *Metamorfoze* etc. denumiri locurilor. O modalitate similară aflăm la Goethe, folosită de el în descrierea procesiunii recoltei, pornind de la misterele zeiţei Ceres (Demeter, la greci), pe care romanii învingători le-au transplantat de la Eleusis pe pămîntul italic (*Eleg. rom.*, XII).

Pentru titanul de la Weimar, amorul — ştim toţi — a constituit marea şi nesecata raţiune a existenţei sale. Nu-i nici o mirare, deci, că el s-a apropiat cu veneraţia unui învăţăcel de poemele amoroase ale lui Ovidiu, incomparabilul «cîntăreţ al amorurilor gingaşe» (*tenerorum lusor amorum*).

În epoca războaielor napoleoniene, cînd patria sa era cuprinsă de febra patriotică, Goethe se cufundă în lectura poeziilor erotice ale poetului său favorit, ajutat de o traducere în metru original, apărută în acelaşi timp (1815) la Frankfurt; cu acest prilej el notează: «în timpuri aşa de sălbatice, pline de tumult războinic, spiritul şugubăţ ce răzbate din versurile fericitului Ovidiu reprezintă un oaspete binevenit». Este momentul să ne întrebăm dacă nu cumva voluptatea clipei trăite din plin, gustarea licorii vieţii intime, pe care Goethe le recomandă insistent în al său *Divan răsăritean-apusean* — conceput în aceeaşi perioadă — n-au izvorît — pe lîngă sugestiile primite de la Hafis şi de la alţi poeţi orientali — şi din îndemnurile cuprinse în versurile lascive, dar nu totdeauna vinovate ale marelui cîntăreţ latin.

Poetul german a străbătut ţinuturile Italiei, copleşit de amintirea lecturilor din clasici, cu Homer şi cu poeţii latini în mînă şi în inimă, exaltat de tovărăşia şăgalnicului Cupidon, inspiratorul lui ca şi al lui Ovidiu deopotrivă. Într-una din *Elegiile romane* (III) Goethe menţionează «timpurile eroice cînd zeii şi zeiţele se înamorau, cînd simpla privire năştea pofte irezistibile şi poftelor le urmau plăceri de negrăit» — parcă transcriind aici fraze din Ovidiu. Cu gîndul la Faustina Antonini, dar şi la alte iubite, care i-au umplut de dulceaţă zilele marelui popas în Italia, Goethe ne descrie tipul iubitei ideale, cea care a învăţat bine tainele amorului *(gelehrig)*, copleşindu-l cu îmbrăţişări şi sărutări pătimaşe *(Eleg. rom.*, IV şi V). Relevăm că termenul de mai sus, *gelehrig*, precum şi altele din aceeaşi familie: *gelehrt*, *sich belehren*, *die Liebe lehren*, ne duc nemijlocit la expresia *docta puella*, aşa de frecventă şi de caracteristică la poeţii latini neoterici, la elegiaci, dar mai ales la Ovidiu. De o *docta puella* în deplin înţeles — acela al unei iubite iniţiate în toate secretele dragostei — Goethe, totuşi, n-a avut parte. Căci întreg cortegiul de iubite — să le numim generic Gretchen, Lottchen, cum vrem — nu suferă comparaţie cu farmecele Lesbiei, Cynthiei, Deliei, cîntate de elegiacii Romei, sau cu închipuita Corinna a suprarafinatului Ovidiu. În alta din *Elegiile romane* (XX) este ridiculizat netotul rege Midas, cel cu urechile alungite, el fiindu-ne înfăţişat aidoma ca în Ovidiu (*Metam.*, XI).

Un contemporan pedant, Ioh. Casp. Friedr. Manso, publicase la Breslau în 1794 — pe urmele poetului latin — o lucrare, *Die Kunst zu lieben*, din care voia să facă o nouă *Ars amandi*. Goethe îi ridiculizează pretenţia de a fi un al doilea Ovidiu (*Xenii*, 35—38), îl numeşte un nefericit, căruia lipsindu-i darul natural de a crea nu-i rămîne decît să se restrîngă la meşteşugul sterp al versificaţiei, căci — cum spune Goethe în altă parte (cartea X-a din *Poezie şi adevăr*) — «numai ceea ce crează un individ superior înzestrat reprezintă glasul naturii, transpus cu mijloacele artei». «Nimic nu-i mai îngrozitor decît un pedant care se încumetă să scrie despre iubire» subliniază Goethe şi conchide cu sarcasm: «Naso sărmane, tu dac-ai fi scris ca Manso al nostru! / N-ai fi văzut, tovarăş iubit, tu Pontul vreodată (*Xenii*, 35—38, apud E. Grumach, *op. cit.*, v. I, p. 381).

Frumuseţea e provocatoare, ba chiar dăunătoare, sieşi, ca şi altora. Această idee exprimată de Ovidiu (*Heroides*, XVI, 290) este preluată de Goethe (*Faust*, partea a II-a, scena a 3-a: «E vechi cuvîntul, dar rămîne pururi nou / Că nu poţi fi şi castă şi frumoasă totodată». Tristele îi erau aşa de familiare, încît la despărţirea de Roma — cum citim în monumentala sa *Călătorie în Italia* — Goethe murmură, cu lacrimi în ochi, traducînd din faimoasa elegie a lui Ovidiu, *Ultima noapte la Roma*, versul: «*Şi luna telegarii în noapte, îi mîna*»: *(Luna nocturnos alta regebat equos)* (*Trist.*, I, 3).

Edificatoare sînt şi alte ecouri din epistolele pontice, care ecouri, deşi nu sînt atît de transparente, au totuşi darul la un examen atent să arunce lumină în înţelegerea naturii raporturilor lui Goethe cu opera şi personalitatea poetului relegat la Tomis. Ne vom referi, în primul rînd, la drama lui Goethe *Ifigenia în Tauris (1787)*, străbătută de cel mai autentic spirit clasic, dar în care Goethe îl «modernizează» pe marele său model — Euripide. La poetul german, Ifigenia — sortită să fie preoteasă printre barbari în templul zeiţei Artemis, protectoarea ei — are mereu în faţă imaginea scumpei sale patrii. Fiica lui Agamemnon ne este sugestiv reprezentată la ţărmul mării — într-un vestit tablou de Anselm Feuerbach, inspirat de un vers din *Ifigenia* lui Goethe: *Cu sufletul ea căuta la Grecia iubită*. Ne întrebăm: soarta preotesei, sbuciumul şi gîndurile de care era măcinată printre «barbarii» tauricni să nu se fi întrepătruns în imaginaţia

lui Goethe cu amărurile celuilalt mare nefericit — Ovidiu-exilatul la Pont, pe ţărmul învecinat cu Taurida?

Goethe trebuie să fi reţinut sacrificarea Ifigeniei, descrisă atît de înduioşător în cartea a XII-a a *Metamorfozelor* şi nimic nu ne împiedică să bănuim reminiscenţe din Ovidiu, alături de cele din Euripide şi — poate — din Lucreţiu, în întruchiparea Ifigeniei, aşa cum o aflăm în drama lui Goethe.

Descrierea ţărmurilor scitice şi a locuitorilor, Goethe o face împrumutînd elemente din scrisorile pontice ale lui Ovidiu. Urarea: *Lebt wohl*, rostită de un «barbar», regele Thoas al taurienilor, care urare încheie drama Ifigeniei printre sciţi, ne sugerează acea *humanitas* a tomitanilor despre care ne vorbeşte Ovidiu. *Ţara* (*tellus mea* — chiar aşa este numit de către Ovidiu ţinutul tomitan) şi locuitorii ei s-au arătat vrednici de un asemenea geniu. «Nici ginta mea peligină şi nici concetăţenii mei sulmonezi — mărturiseşte relegatul — n-ar fi arătat mai multă înţelegere faţă de suferinţele mele decît tomitanii, pe care îi iubesc *(Tomitae, quos ego amo)*».

Într-o scurtă poezie — trecută pînă acum cu vederea *(Tabloul unui port la Marea Neagră)* — Goethe avînd probabil în minte rigorile climei, dar şi mărinimia autohtonilor, subliniate de Ovidiu şi de el însuşi în *Ifigenia*, cîntă: *Stînci abrupte, mări cît zarea / Nu ne plac şi nu ne învaţă — Ne vestesc doar depărtarea / Unui vast ţinut sub gheaţă. / Dar prietenia caldă, / Dorul ei — şi-a ei făptură / Luminează şi ne scaldă / Sufletul peste măsură.*

Ne întrebăm, mai departe, dacă conceptul goethean de *Gelegenheit* (un dat al trăirii), cît şi cel derivat, de *Gelegenheitsdichtung* (poezie ocazională), care reprezintă la Goethe premisele artei sale poetice — dacă acest concept nu s-a constituit şi nu s-a îmbogăţit şi sub înrîurirea termenului *ars*, întrebuinţat obsesiv în poezia lui Ovidiu. Poetul latin, cu tot respectul său pentru înaintaşi, cu tot cultul ce-l nutrea faţă de un Lucreţiu, Vergiliu, Horaţiu etc., rămîne totuşi — cum singur subliniază — un om al timpului său, un poet «modern». În acelaşi spirit, Goethe, ca ucenic al anticilor, în bună măsură al lui Ovidiu, va marca, cu o vigoare unică în literatura lumii, valoarea momentului, a trăirii cu frenezie a clipei, conferindu-i acesteia sensurile eternităţii.

Termenul *ars*, care invadează poezia lui Ovidiu (îl întîlnim de peste 3.000 de ori), este cît se poate de caracteristic atît pentru «alexandrinismul» artei ovidiene, cît şi — notăm — pentru întreaga concepţie despre viaţă şi despre menirea poeziei, profesată de Ovidiu. Într-una din *Elegiile romane* (IV), Goethe nu face decît să parafrazeze concepţia confratelui său latin: *Zea, ea se numeşte momentul; învăţaţi s-o cunoaşteţi ! / Des vă apare dînsa, de tot înnoită la chipu-i. / Ea lui Proteu copilă îi e, făcută cu Tetis / Seamănă în vicleşug; cu el eroi înşelat-a.*

Izbitoare sînt aici, pe lîngă invocarea de figuri mitologice extrase din *Metamorfoze* (Proteu, Tetis), jocurile de cuvinte pe tema: *Gelegenheit — List* (*moment — vicleşug*), utilizate pentru a desemna caracterul proteic al vieţii, multiplicitatea împrejurărilor înşelătoare ca apele mării, simbolizate prin Tetis. În acelaşi spirit se exprima Goethe şi în *Torquato Tasso:* «Prezenţa-i o puternică zeiţă».

Etimologic, *ars* exprimă ideea de ajustare, de adaptare la împrejurări, răspunsul pe care geniul uman îl dă nenumăratelor situaţii, realităţii concrete. *Ars* semnifică apoi: pricepere, îndemînare, meşteşug, artă, cunoaştere, ştiinţă, dar şi creaţie, corespunzător greceseului τέχνη (de la τίκτω = a crea) precum şi termenului german *Kunst*, (de la *können* = a putea, a avea capacitatea de a săvîrşi ceva într-o împrejurare dată). Goethe foloseşte termenul *Kunst*, dîndu-i sensul unei îndemînări omeneşti, echivalent

uneori cu *List* (vicleşug), în accepţiuni înrudite cu cele pe care le închide termenul *ars* la Ovidiu. *Ars* este specific geniului ovidian, el însuşi proteic, suplu, şugubăţ, inspirat fără contenire de muza sa jucăuşă *(musa iocosa)*.

În spiritul concepţiei lui Ovidiu, omul ne apare şi la Goethe ca un diriguitor şi «corector» al naturii. Prin artă, care-i dată numai omului, noi depăşim condiţia naturală, ne erijăm în *directori ai naturii (Direktor der Natur* apare la Goethe cu acest înţeles în elegia *La moartea lui Mieding* şi în lucrarea dramatică *Triumful sensibilităţii*, act. II).

Raportul *natură-artă* sugerat de întreaga operă a lui Ovidiu este tratat şi reluat de Goethe în multe din creaţiile sale. În una din *Elegiile romane* (XIX), numele lui Heracle este menţionat în legătură cu cei doi poli: forţa fizică *(Gewalt)* şi îndemînarea *(Kunst)* — aceasta din urmă ajutîndu-l pe erou să evite apăsarea brutală.

În drama *Ifigenia în Tauris* în care, precum am arătat mai sus, întrezărim ceva din suflul operei lui Ovidiu, citim următoarele rînduri: *Natura nu l-a părăsit pe slab: / I-a dat un vicleşug, l-a învăţat chiar arte* (v. 1869—1870). Este greu de presupus că frecventarea atît de asiduă a elegiacilor latini, şi în particular a lui Ovidiu, nu şi-a lăsat amprenta şi pe aceste stihuri.

Dar mai presus de toţi şi de toate, cel care operează cu cea mai infailibilă *artă*, traduceţi *dibăcie* — atît la Ovidiu cît şi la Goethe — este zeul *Amor*, prin excelenţă «meşteşugăreţ».

Conceptul de *clasic* la Goethe — în sens de echilibrat, sănătos, opus morbidităţii romanticilor — se clarifică mai bine dacă ascultăm ceea ce spune el despre factura definitorie a geniului confratelui latin. «Ovidiu a rămas un clasic chiar în exil: el nu-şi caută nefericirea în el însuşi, ci în depărtarea sa de capitala lumii» (*Maxime şi reflecţii*, nr. 1030, apud F. Grumach, *op. cit.*, vol. I, p. 384).

Goethe nu interpretează, aşadar, lamentările din exil ale lui Ovidiu *subiectiv* şi nu-i impută acestuia lipsa de demnitate, aşa cum fac cohorte de comentatori scolastici şi moralizanţi, ci încearcă să le explice *obiectiv*, căutîndu-le motivarea în afara eului poetului, în pierderea *obiectivă* pe care acesta a suferit-o.

În această capacitate de *motivare obiectivă* rezidă — după Goethe — sensul clasicismului; ea îi conferă, în primul rînd, valoare perenă. Nu realizările artistice, ci mai ales *directiva morală* determină şi explică — în concepţia poetului german — excelenţa celor vechi.

Existenţa paralelismelor de mai sus, care — socotim noi — ţin nemijlocit de concepţia despre artă şi despre viaţă a celor doi poeţi, relevarea de către noi a unor structuri poetice comune amîndurora ne duc la convingerea că raporturile lui Goethe cu opera exilatului de la Tomis sînt mult mai întinse şi mai pline de semnificaţii, decît ne apar la prima vedere.

În fine, dacă îi considerăm pe cei doi poeţi în ambianţa vremii lor, nu e greu să înţelegem sensul cuvintelor lui Ovidiu, pe care Goethe le citează — în original — într-o scrisoare adresată Charlottei v. Stein în 1784: *Pauper undique iacet — săracul zace pretutindeni (Fast.*, I, 218). Acest emistih subliniază, o dată mai mult, faptul că atît marele fiu al Germaniei, cît şi ilustrul vlăstar al Italiei au resimţit la fel de dureros condiţia socială umilitoare hărăzită poeţilor.

GOETHE UND OVID

ZUSAMMENFASSUNG

Kein Dichter des klassischen Altertums — außer Homer — erfreute sich einer solchen Gunst bei Goethe, wie Ovid. Einen Pindar, Sophokles, Euripides, Theokrit hat Goethe bewundert und befolgt, den Ovid hat der deutsche Dichter wahrhaft geliebt.

In bezug auf Goethes Verhältnis zu Ovid besitzen wir die von Ernst Grumach herausgegebene wertvolle Sammlung *(Goethe und die Antike*, Band I, Berlin, 1949 S. 377—385), die aber nur sichere Textstellen aus Goethes Werken enthält, und zwar nur diejenigen, an welchen Ovid bei Namen genannt wird. Andere nicht so auffallende Stellen wurden leider bisher nicht nach Gebühr verwertet und gedeutet. Dieser Tatbestand veranlaßte den Verfasser dieses Artikels, die Frage nach dem Verhältnis Goethes zu Ovid im kleinen und im großen wiederaufzunehmen, und er war bemüht, die geistige Eigenart der beiden Dichter im Sinne eben seiner Ergebnisse aufzuhellen.

Goethe hat nach seinen eigenen Angaben schon früh *die Metamorphosen* des Ovid kennengelernt ; er las sie von Kindheit an mehrmals und zwar mit größter Bezauberung.

In der bekannten Strophe, in welcher uns der deutsche Dichter seine Abstammung aufzeigt, indem er der Nachwelt vorführt, was er seinen Vorfahren und Eltern verdankt, sagt Goethe, daß er die *Lust zu fabulieren* und die *Frohnatur* von seinem Mütterchen (Frau Aja) geerbt hat.

Der Verfasser des obigen Aufsatzes meint, diese seine Neigungen und dichterischen Wesenszüge ebenfalls auf Ovid und seine *Metamorphosen* zurückführen zu dürfen.

Die beständige Lektüre der « Verwandlungen » hat sicherlich seine Neigung zum Fabulieren und seine schöpferische, phantasievolle Begabung wesentlich gefördert.

Wir dürfen weiter vermuten, daß Goethe bei der Wiederherstellung der verlorengegangenen Tragödie des Euripides *Phaëthon*, die er mit glühendem philologischen Interesse in Anspruch nimmt, auch die Beschreibung der Phaëthonepisode in dem zweiten Buch der Ovidschen *Metamorphosen* vor Augen hatte.

Es ist ferner nicht schwer, in der jungfräulichen Gestalt der Thisbe, wie sie bei Ovid erscheint *(Metamorph.* IX), einige Züge — vielleicht ein Vorbild — von Goethes Gretchen im *Faust* zu erkennen.

Aber nicht nur als Kind und junger Mann las Goethe « seinen Ovid » mit Begeisterung. Wir finden ihn, wie er selbst in seinem *Tagebuch* (25. I. 1818) gesteht, in vorgerücktem Alter mit dem wiederholten Lesen der *Metamorphosen* beschäftigt, diesmal in der Voßschen Übersetzung.

Außer den *Metamorphosen* hat Goethe selbstverständlich auch die *Liebeselegien* des Ovid mehrfach durchgelesen.

Die *Römische Elegien* bezeugen eine tiefe Kenntnis der erotischen Dichtungen des Ovid sowie der übrigen römischen Elegiker, der sogenannten « Triumvirn der Liebe »: Catull, Tibull und Properz. Man spürt darin den Hauch von Ovids Schaffen nicht nur im Gebrauche des Distichon, sondern auch an bestimmten Stellen, wie z.B. *Röm. Eleg. IV.*, wo selbst von Thetis die Rede ist, und zwar auf dieselbe Weise, wie im XI. Buch der *Metamorphosen*. In der XII. *Röm. Eleg.* bespricht Goethe die eleusischen

Mysterien ganz in der Art des ätiologischen Verfahrens, wie es bei Ovid und anderen römischen Dichtern vorkommt.

Der Verfasser des Artikels fragt sich weiter, ob nicht auch im *West-östlichen Divan* Goethe den Ermahnungen seines Lieblingsdichters folgte. Goethe selbst sagt irgendwo, daß er sich wärend der Befreiungskriege in die Lektüre der ovidischen Liebeselegien vertieft hat. Er nennt dieselben « willkommene Gäste » für seinen Geist.

Der häufige Gebrauch vom Prädikat *gelehrig, gelehrt*, von den Ausdrücken *sich belehren, die Liebe lehren*, die Goethe besonders in den *Römischen Elegien* oftmals benutzt, ist wieder dem Einfluß von *docta puella* des Ovid und anderer römischen Elegiker zuzurechnen.

Ovids *Klagelieder* kannte Goethe sehr gut. Daraus zitiert er am Ende seiner *Italienischen Reise* einen Vers; nun befand er sich in derselben traurigen Stimmung, wie Ovid bei seinem Abschied von Rom.

In *Iphigenie auf Tauris*, in diesem Stück wahrer Humanität, erinnert uns das letzte Abschiedswort des skythischen Königs Thoas *Lebt wohl* an die *humanitas* der Tomitaner, die Ovid vielfach preist.

In einem kleineren Gedicht, das bisher noch nicht hervorgehoben wurde, beschreibt Goethe die Schwarzmeerküste und ihre Bewohner, indem er von Ovidschen *Klageliedern* ausgeht.

Der *Gelegenheitsbegriff*, der für Goethes Lebens- und Schaffensauffassung so bezeichnend ist, wurde bei Goethe durch den Ovidischen Begriff von *ars* bereichert und deutlicher gemacht. Das Wort *ars* verwendet Ovid in seinen Dichtungen mehr als 3000 mal.

Die Wortspiele: *Gelegenheit-List-Kunst* bei Goethe führen uns unmittelbar zu jener *ars*, die denselben Sinn hat wie bei Ovid. In *Iphigenie auf Tauris* spricht Goethe von den Künsten, welche die Natur den Schwächeren geschenkt hat.

Das obenerwähnte Wort zeigt den Einfluß Ovids auf Goethe nochmals aufs deutlichste.

Die Parallelen, die der Verfasser oben aufzustellen bemüht war, beweisen, — seiner Meinung nach — daß das Verhältnis Goethes zu Ovid ein viel tieferes und ausgedehnteres war, als man bisher glaubte.

NOTE DE LECTURĂ *

DE

D. M. PIPPIDI

18. ÎN LEGĂTURĂ CU IARNA «SCITICĂ»

Printre alte contribuţii de preţ, ultimul volum din Revue des Études Latines aduce o notă pătrunzătoare a lui R. Martin, de la Universitatea din Bordeaux, intitulată *Virgile et la 'Scythie'* [1]. E vorba de un comentariu la versurile 349—383 din cartea a III-a a *Georgicelor*, în care, pornind de la valoarea literară a acestei părţi a poemului, socotită de cei mai mulţi ca o «bucată de bravură», cînd nu ca un simplu exerciţiu retoric, autorul îşi propune să lămurească structura pasajului discutat şi problema izvoarelor eventuale, literare sau geografice.

În prima privinţă, o observaţie întemeiată a lui R. Martin e aceea că tirada supusă examenului e alcătuită din două părţi, în măsura în care cuprinde două categorii distincte de notaţii. Prima — de la versul 349 la versul 359, inclusiv — e descrierea în linii mari a unui ţinut imprecis localizat, unde iarna e neîntreruptă, iar viaţa oamenilor şi a animalelor îmbracă trăsături fabuloase, ca în tabloul cunoscut al ţărmului cimmerian din *Nekyia* homerică: «învăluit în ceaţă şi-ntuneric, / că-n veci nu-l vede luminosul soare, / ... ci beznă urgisită cotropeşte / pe bieţii muritori» [2]. În evocarea la care mă refer reminiscenţele literare sînt indiscutabile, şi cu drept cuvînt relevă comentatorii, printre modelele care vor fi stăruit în amintirea lui Vergiliu, pe lîngă versurile abia pomenite, tabloul iernii la Ascra, în *Muncile* lui Hesiod (506 urm.), paginile despre Nordul depărtat din *Istoriile* lui Herodot (IV, 28 urm.), pînă şi unele notaţii caracteristice din tratatul hipocratic Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων (19). În asemenea condiţii, s-ar putea crede că de o identificare a locurilor unde iarna prezintă aspectul descris de Vergiliu nu poate fi vorba şi că orice încercare de a folosi aceste versuri ca izvor istoric e sortită eşecului.

Şi totuşi, cum relevă R.M., unele repere geografice nu lipsesc în tabloul impresionant al iernii scitice. Chiar de la începutul tiradei, trei versuri lesne de interpretat

---

* Primele serii ale acestor *Note* au apărut în Studii clasice, VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237.

[1] RÉL, XLIV, 1966, p. 286—305.

[2] *Odys.*, XI 14 urm. (trad. Murnu). În original, versurile sună: ἔνθα δὲ Κιμμερίων ἀνδρῶν δῆμός τε πόλις τε, / ἠέρι καὶ νεφέλῃ κεκαλυμμένοι· οὐδέ ποτ' αὐτοὺς / Ἠέλιος φαέθων καταδέρκεται ἀκτίνεσσιν, / ... ἀλλ' ἐπὶ νὺξ ὀλοὴ τέταται δειλοῖσι βροτοῖσι...

StCl, X, 1968, p. 233—243, Bucureşti.

lasă să se înţeleagă că poetul avea în minte un pămînt depărtat dar *real*, despre care nu-i lipseau desigur ştirile şi în legătură cu care ne oferă destule date susceptibile să-i înlesnească localizarea:

> At non qua Scythiae gentes Maeotiaque unda
> turbidus et torquens flauentis Hister arenas,
> quaque redit medium Rhodope porrecta sub axem.

Atribuind expresiei *Maeotia unda* un sens cît se poate de larg — « l'onde qui baigne la terre des Scythes »—, nu-i greu de văzut că regiunea evocată de Vergiliu se conturează cu precizie: « il s'agirait du triangle délimité par le cours inférieur du Danube, la mer Noire et la chaîne du Rhodope, c'est-à-dire de l'actuelle Bulgarie et d'une partie de la Roumanie ou, pour les Anciens, de la Thrace et de la Mésie »[3].

Firește, alte interpretări sînt de asemeni posibile şi asupra lor R. M. zăboveşte cu plăcere, chiar dacă fără multă convingere. În ce mă priveşte, înainte de a păşi la analiza trăsăturilor realiste ale descrierii vergiliene, cuprinse în versurile 360—383, prefer să relev împrejurarea semnificativă că mult celebra descriere a iernii dobrogene din *Tristele* lui Ovidiu (III, 10) în care s-a văzut dintotdeauna rodul observaţiei directe a poetului exilat[4], *e în realitate imitată după Vergiliu*, în sensul că înfăţişează aceleaşi date, într-o ordine care e şi ea aceeaşi. « Il est pour le moins curieux — notează în această privinţă un critic din zilele noastre — de constater qu'Ovide, malgré ses possibilités de décrire un hiver très personnel, a cependant pris, dans l'hiver en Scythie de Virgile (qui ne connaissait pas personnellement le pays), bien des détails »[5]. Faptul ca atare nu poate fi contestat, dar înseamnă cumva că din această pricină descrierea lui Ovidiu ar fi mai puţin veridică? Mai curînd cred că e vorba de procedeul — larg răspîndit la poeţii antichităţii — care consta în citarea uneori textuală şi întotdeauna tacită a înaintaşilor, ca un omagiu adus virtuozităţii acestora ; de care Vergiliu se slujeşte şi el în *Georgice* (în raport cu Hesiod, de pildă) şi care, în cazul lui Ovidiu, îi era desigur sugerat de asemănarea propriilor observaţii cu trăsăturile principale ale descrierii vergiliene. « L'univers dans lequel lui, Ovide, était condamné à vivre, était en effet celui-là même qu'avait décrit le poète des *Géorgiques*, et l'imitation, à première vue surprenante, que fait Ovide, s'explique dès lors aisément: *elle est un hommage rendu par lui à l'exactitude de Virgile* »[6].

Această exactitate, într-adevăr, nu poate fi pusă la îndoială, fie că ne ducem cu gîndul la tabloul mai amănunţit al lui Ovidiu, fie la propria noastră experienţă cu privire la iarna dobrogeană. Notele principale sînt aceleaşi la cei doi poeţi: rîurile prinse de ger, transformate în drumuri de care, bălţile împietrite ori vinul tăiat cu securea, vitele zgribulite şi oamenii înfăşuraţi în blănuri. Doar asupra uneia din aceste trăsături aş vrea să mă opresc, pentru că face obiectul unui examen atent din partea lui R. Martin şi pentru că la observaţiile acestuia se mai pot adăuga altele, de o oarecare importanţă.

---

[3] *Art. cit.*, p. 293.

[4] Cf., de pildă, consideraţiile lui N. Lascu în volumul colectiv *Publius Ouidius Naso*, Bucureşti, 1957, p. 144 urm.

[5] Aurèle Catin, în Latomus, XXII, 1963, p. 693.

[6] R. Martin, *op. cit.*, p. 295.

Vorbind de locuitorii ţinutului despre care e îngăduit acum să spunem că se confundă cu ţărmul de apus al Mării Negre, între Balcani şi gurile Dunării, Vergiliu arată:

ipsi in defossis specubus secura sub alta
otia agunt terra —

particularitate atît de curioasă încît, într-un prim moment, amintindu-ne că şi Pliniu citează printre locuitorii Sciţiei o populaţie numită *Troglodytae*, ne-am putea întreba dacă în amîndouă cazurile nu-i cumva vorba de un neam de oameni «mai mult sau mai puţin legendar»[7]. Răspunsul e uşor de dat: nici «troglodiţii» nu-s ieşiţi din imaginaţia lui Pliniu, de vreme ce în chiar anii cînd Ovidiu se stingea la Tomis, Strabon îi menţionează — alături de moesi şi de crobyzi — printre locuitorii dintotdeauna ai pămîntului dobrogean[8], nici adăposturile subterane evocate de Vergiliu nu-s lipsite de analogii cunoscute arheologilor şi etnografilor, în Sud-Estul traco-ilir sau în alte părţi ale Europei antice. În această din urmă privinţă, comentatorul francez citează fraza din Tacit unde se spune despre germani: *solent et subterraneos specus aperire eosque multo insuper fimo onerant, suffugium hiemis et receptaculum frugibus*[9], împreună cu mărturia lui Varro, după care o seamă de neamuri... *granaria habent sub terris, speluncas, quas uocant* σείρους, *ut in Cappadocia et in Thracia*[10]. Dar e uşor de văzut că în ambele cazuri e vorba de gropi de grîne, *nu de locuinţe*[11], şi că în aceste condiţii afirmaţiile lui Vergiliu s-ar cere întărite de exemple locale, pe cît posibil explicite. Asemenea dovezi oferă cu prisosinţă cercetările arheologice de pe întreg întinsul Dobrogei: oriunde s-au săpat aşezări băştinaşe de o oarecare importanţă, ca la Tariverdi, în vecinătatea Histriei, s-au scos la iveală numeroase gropi de bordeie semiîngropate de un tip ce avea să se perpetueze pe pămîntul dintre Dunăre şi Mare pînă aproape de zilele noastre[12]. Nu e, firește, locul să intru în această privinţă în amănunte: pentru că mi-ar cere mai mult răgaz decît am la dispoziţie şi pentru că, din punctul de vedere al problemei ce ne reţine atenţia, o confirmare literară a spuselor lui Vergiliu e fără îndoială mai concludentă decît datele de fapt a căror cunoştinţă a putut scăpa poetului. Acelaşi Strabon, pe care R.M. ar fi trebuit să-l citeze înaintea lui Pliniu cînd era vorba de troglodiţi[13], ne face serviciul de a ne informa, vorbind de tribul ilir al dardanilor, că-şi avea locuinţele «săpate în bălegar» (ὑπὸ ταῖς κοπρίαις ὀρύξαντες σπήλαια), ceea ce nu-i de înţeles, de bună seamă, decît în sensul că bordeiele acestei populaţii (altminteri lăudată pentru însuşirile-i muzicale!) erau acoperite cu acel strat izolator de bălegar a cărui folosire de germani o semnalează Tacit, explicîndu-i şi rostul: *quia rigorem frigorum eius modi loci molliunt*[14].

---

[7] Id., *ibid.*, p. 297.
[8] *Geogr.*, VII 5, 12.
[9] *Germania*, 16.
[10] *De re rustica*, I 57, 3.
[11] Vezi, în acelaşi capitol din *Germania*, ultimele rînduri, făcute să risipească orice îndoială: «si quando hostis aduenit, aperta populatur, abdita autem et defossa aut ignoratur aut eo ipso fallunt, quod quaerenda sunt».
[12] Pentru rezultatele săpăturilor de la Tariverdi, vezi rapoartele preliminare publicate, începînd din 1952, în SCIV, III—VI, şi Materiale..., IV—V; pentru bordeiele de la Garvăn, Eugen Comşa în lucrarea colectivă *Dinogetia I* (Bucureşti, 1967), capitolul *Locuinţele şi anexele lor* (p. 33—50).
[13] Ei înşişi locuitori de *bordeie*, iar nu de *peşteri*, cum ne-ar lăsa s-o credem numele, aplicat fără discernămînt unei populaţii din Sciţia Mică după pilda altor autentici Τρωγλοδύται din Africa de Nord şi Nubia (Strabon, I 2, 34; Herod., IV 183). În secolul al II-lea e.n., troglodiţi dobrogeni — locuind undeva la sud de Peuce — sînt pomeniţi de Ptol., *Geogr.*, III 10,4.
[14] Strabon, *Georg.*, VII 5,7; Tacit, *Germ.*, 16.

Dar comentariul ce ne reţine atenţia nu se opreşte aci. Cu drept cuvînt, după ce a relevat deosebirea dintre partea generală şi cea specială a *excursus*-ului, în care fiece vers aduce indicaţii precise, confirmate de descrierea amplă a lui Ovidiu, autorul se întreabă de unde-şi va fi luat poetul informaţiile pe care ni le serveşte? Şi în această privinţă el are dreptate să releve împrejurarea că *Georgicele* au fost compuse într-o vreme cînd interesele Romei în Peninsula Balcanică făceau ca atenţia biruitorului de la Actium să se îndrepte stăruitor spre frontiera dunăreană. Anul 29, cînd Vergiliu pare să-şi fi sfîrşit munca, e anul expediţiei lui Crassus împotriva dacilor şi bastarnilor, încheiată în 27 cu triumful generalului roman ... *ex Traechia et Geteis*[15]. Cum relevă R.M., «il est à peu près certain que la question était «à l'ordre du jour» au moment où Virgile achevait le chant III, ou du moins au moment où il mettait la dernière main à l'ensemble des *Géorgiques*»[16]. Unde greşeşte, e cînd îşi închipuie că romanii aşteptaseră campania lui Crassus pentru a se informa despre stările de lucruri din Marea Neagră sau din Sciţia Mică. Campaniile în direcţia Dunării nu încep «en 75 exactement», cum citim la p. 301, ci încă din ultimul pătrar al secolului al II-lea, de cînd sînt pomenite triumfurile celebrate «asupra populaţiilor din Tracia» de C. Caecilius Metellus[17] şi de Livius Drusus[18]. În cursul secolului I numărul şi amploarea lor nu fac decît să crească, în aşa măsură că biruinţa lui Crassus apare, în toată puterea cuvîntului, ca încununarea unui efort secular. Afirmaţia lui R.M. după care «în anul 66, nevoile războiului împotriva lui Mithridate» i-ar fi silit pe romani «să pluteacă în Marea Neagră şi să cunoască astfel populaţiile de pe ţărmurile ei»[19], se cere şi ea îndreptată în îndoitul sens că războiul al III-lea mitridatic n-a început în 66, ci în 73, şi că o parte însemnată din operaţiile pe care le-a necesitat s-au desfăşurat nu numai pe mare, sau în Asia Mică, ci şi pe pămîntul Peninsulei Balcanice, unde M. Terentius Varro Lucullus, fratele comandantului suprem L. Licinius Lucullus, şi-a condus oştile de-a lungul ţărmului de apus al Mării Negre împotriva cetăţilor greceşti aliate cu regele Pontului, de la Apollonia pînă la gurile Dunării[20]. E ştiut că în aceste împrejurări grecii învinşi s-au văzut siliţi să devină aliaţi ai romanilor, şi abia dacă trebuie să mai adaug că din jurul anului 70 datează tratatul de alianţă şi ajutor reciproc dintre Roma şi Callatis, păstrat astăzi la Muzeul Naţional de Antichităţi[21].

Aceste cîteva precizări confirmă în ansamblu sugestia lui R. M. cum că — în anii premergători compunerii *Georgicelor* — «des missions de reconnaissance avaient été envoyées dans le pays, et Virgile, lié comme on le sait aux milieux gouvernementaux, avait pu avoir connaissance de leurs rapports ou rencontrer les hommes qui les avaient accomplies»[22]. Chiar fără să ne însuşim ipoteza după care anexarea oraşelor greceşti din Pontul Stîng s-ar fi petrecut la sfîrşitul campaniilor lui Crassus[23], e neîndoios că

---

[15] CIL, I², 478. Cf. *Geţi şi greci la Dunărea-de-jos*, p. 291—293.

[16] P. 301.

[17] T. Liv., *Per.*, 62; Eutrop., *Breu.*, IV, 10.

[18] T. Liv., *Per.*, 63; Eutrop., *Breu.*, IV, 24; CIL, I², 49.117

[19] P. 301.

[20] Textele în *Geţi şi greci la Dunărea-de-jos*, p. 276—280.

[21] Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, III—IV, 1927/32, p. 456; S. Lambrino, CRAI, 1933, p. 279; A. Passerini, Athenaeum, XIII, 1935, p. 57—72; CIL, I², 2676 = Degrassi, *Inscr. Lat. liberae Rei publicae*, II, 516.

[22] *Op. cit.*, p. 301.

[23] Cum socoate, între alţii, R. Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 104.

primirea lor în Imperiu trebuie să fi avut loc în următoarele trei decenii[24]. Se poate deci spune că de-a lungul întregului veac I î.e.n. problema Dunării-de-jos n-a încetat să preocupe cercurile conducătoare din Roma, poate chiar opinia publică romană într-un înţeles mai larg[25], şi aceasta îndreptăţeşte încheierea după care partea cea mai personală a digresiunii despre iarna scitică a putut fi sugerată poetului de iminenţa campaniei din anul 29 în Moesia[26].

19. DESPRE UN ANTIC DRUM AL MĂTĂSII, MAI PUŢIN CUNOSCUT

Într-un articol intitulat *Serica. Le rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l'Empire romain*, publicat în frumoasa revistă a filologilor clasici de la Universitatea din Debreţin[27], Zóltan Kádár se ocupă, alături de alte aspecte ale problemei studiate, de căile de pătrundere în Imperiul roman a preţioaselor produse ale Răsăritului depărtat, şi în special ale Chinei. Fără s-o spună lămurit, dar referindu-se la ştirile oferite fie de obişnuitele izvoare istoriografice şi geografice, fie de un tratat special ca *Periplus Maris Erythraei*, cercetarea lasă să se înţeleagă că drumurile mătăsii în primele veacuri ale erei noastre ar fi fost — dacă se exceptă calea maritimă de la Barbarikon sau Barygaza către Marea Roşie — două îndeosebi active: unul, de la Turnul de Piatră (Λίθινος Πύργος) peste Oxus spre Marea Caspică, şi de-aci mai departe, pe valea rîului Cyros, către portul Phasis din Colchida; altul, de la acelaşi Turn de Piatră (d localizare anevoioasă), prin Bactria către Antiochia şi Mediterana orientală. Trec anume cu vederea varianta Palmyra-Seleucia pe Tigru (prelungită peste Golful Persic către gura Indusului), pentru că e de ajuns de bine cunoscută şi fără legătură cu observaţia pe care mi-o prilejuieşte studiul colegului maghiar. Prefer să relev faptul că nici textul pe care-l analizez, nici harta ce-l însoţeşte (întocmită după o hartă mai veche, de Maurice Besnier, şi după alta, mai nouă, de Jeannine Auboyer) nu păstrează urmă a unei variante nordice a drumului ce trecea pe lîngă Marea Caspică, despre care există indicaţii în izvoare.

E vorba de un traseu a cărui însemnătate în ansamblul schimbului de bunuri dintre Europa şi Asia nu se poate aprecia cu exactitate, dar care a putut fi mai mare decît se admite îndeobşte[28], ţinînd seamă de ţinuturile pe care le străbătea înainte de a atinge ţărmul de nord al Mării Negre, şi mai precis Olbia. Despre el ne dă ştiri Strabon în cartea a XI-a a *Geografiei*, într-un context privind popoarele dintre Marea de Azov

---

[24] *Terminus ante quem* — exilarea lui Ovidiu la Tomis în anul 8 e.n. Către aceeaşi vreme, dacă nu puţin înainte, un cetăţean din Histria înalţa lui August un ναός a cărui menţiune se întîmpină într-o inscripţie publicată în 1954 (*Histria I*, p. 511, nr. 9 = *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias*, p. 101—110).

[25] O vîlvă destul de mare trebuie să fi pricinuit, oricum, procesul intentat lui C. Antonius Hybrida, guvernatorul din anul 62 al Macedoniei, după înfrîngerea ruşinoasă suferită din partea grecilor aliaţi cu geţii şi bastarnii, undeva prin părţile Histriei. (Cf. R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939, p. 197; J. Carcopino, *Les secrets de la Correspondance de Cicéron*, Paris, 1947, I, p. 206 urm.).

[26] « Dans cette perspective, on peut.. se demander si l'expression *gens effrena* du vers 382 ne constitue pas une sorte de justification implicite de la conquête imminente », — se întreabă în această ordine de idei R.M. (p. 303), exagerare asupra căreia nu mi se pare necesar să mă opresc.

[27] Acta Classica Vniuersitatis Scientiarum Debrecinensis, III, 1967, p. 89—98.

[28] Cf. rezervele lui W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria, and India*[3], Cambridge, 1951.

şi jumătatea superioară a Mării Caspice. Printre nomazii din aceste locuri, geograful menţionează pe aorsii de pe ţărmul de nord al Caspicii şi din bucla fluviului Ural (Rha), în legătură cu care ne spune, în primul rînd, că erau destul de numeroşi pentru a putea strînge la nevoie oşti considerabile, iar în al doilea rînd, că ţineau în mîinile lor o parte însemnată a negoţului cu Mesopotamia şi India. Drept vorbind, pasajul nu-i tocmai limpede şi lectura lui stîrneşte nedumeriri pe care abia încerc să le risipesc. În mare, totuşi, înţelesul e neîndoios şi ne îndreptăţeşte să vorbim de un «drum al mătăsii» diferit de cel ce se sfîrşea la Phasis, de vreme ce beneficiile lui rămîneau în bună măsură în punga aorsilor abia pomeniţi. «Cît priveşte pe aorsii-de-sus (înţelege: de pe ţărmurile Caspicei, o altă ramură a neamului, aorsii nordici, fiind aşezaţi pe cursul inferior al Donului) tăria lor ostăşească era încă mai mare, pentru că aveau pămînturi mai întinse şi stăpîneau cea mai mare parte a ţărmului locuit altădată de caspii, ceea ce le îngăduia să poarte mai departe cu cămilele mărfurile din India şi Mesopotamia aduse pînă la ei de armeni şi de mezi; de atîta bogăţie umblau cu toţii în veşminte împodobite cu aur» (Οἱ δὲ ἄνω Ἄορσοι . . .σχεδόν τι τῆς Κασπίων παραλίας τῆς πλείστης ἦρχον, ὥστε καὶ ἐνεπορεύοντο καμήλοις τὸν Ἰνδικὸν φόρτον καὶ τὸν Βαβυλώνιον, παρά τε Ἀρμενίων καὶ Μήδων διαδεχόμενοι· ἐχρυσοφόρουν δὲ διὰ τὴν εὐπορίαν [29]).

Pentru istoric, textul pune cel puţin două probleme: 1° pe ce cale ajungeau mărfurile pînă la aorsi şi 2° în ce consta negoţul ce le aducea acestora atîtea foloase. În ce priveşte drumul, într-o carte abia apărută am făcut greşeala de a afirma — fără să stărui altminteri asupra subiectului — că trecea *pe la nordul Mării Caspice*, de unde se putea înţelege că ar fi fost în întregime *un drum de caravane*[30]. Un examen mai atent al spuselor lui Strabon, completat cu un examen tot atît de atent al hărţii Asiei centrale în antichitate, mă aduce acum la încheieri diferite, pe care cutez să le socot mai întemeiate. În primul rînd, din textul citat reiese că negustorii care se slujeau de cămile pentru transportul mărfurilor orientale erau chiar aorsii (subiectul indiscutabil al verbului ἐνεπορεύοντο), care le primeau de la mezi şi armeni. Dar mezii şi armenii îşi aveau aşezările la sud-vestul, nu la răsăritul Mării Caspice, ceea ce înseamnă că pentru a ajunge la aorsi pe uscat ar fi trebuit să facă un ocol considerabil prin Hyrcania, apoi prin stepele dahilor şi masageţilor. În condiţiile lumii vechi, o călătorie atît de lungă şi primejdioasă înceta însă de a mai fi remuneratoare, nici nu se vede cum ar fi adus marile beneficii de care vorbeşte Strabon. Evident, negustorii puteau alege calea mai scurtă prin Harmozica (Tiflis) şi Caucasiae Portae (pasul Darial), cunoscută din vremea elenistică, dar care — pentru a ajunge în Regatul Bosporan şi la cetăţile greceşti vecine cu acesta — era mai lungă şi mai costisitoare decît calea de apă dintre Phasis şi porturile de pe ţărmul de nord al Mării Negre, fără să mai vorbim de faptul că în mod normal n-avea de ce trece prin ţinutul aorsilor! Aşa stînd lucrurile, socot acum că pasajul din Strabon abia reprodus trebuie interpretat precum urmează: negustori armeni şi mezi porniţi din porturile cele mai apropiate ale Caspicei de sud străbăteau *pe corăbii* aproape întreaga lungime a acestei mări pînă-n părţile Astrahanului de astăzi. De-aci, aorsii, locuitorii statornici ai acestor ţinuturi, transportau mai departe *pe cămile* mărfurile aduse din Mesopotamia şi India, realizînd cîştigurile bogate de care vorbeşte geograful.

Evident, o cale spre aorsi prin ţinuturile de la răsărit de Caspica — în ultimă instanţă prin Bactria ori Ferghana şi Choresm — nu-i nici ea exclusă, mai ales de cînd

[29] *Geogr.*, XI 5, 8.
[30] *Contribuţii la istoria veche a României*², p. 328, n. 138.

avem dovezile tot mai numeroase şi mai uimitoare ale influenţei exercitate asupra acestor ţinuturi de greco-macedoneni, începînd cu expediţiile lui Alexandru şi ale Seleucizilor şi continuînd cu opera de intensă colonizare de care vorbesc izvoarele, confirmate în zilele noastre de explorări arheologice de felul celor actualmente în curs la Ai-Chanoum, în Bactriana [31]. Dacă-i vorba de textul lui Strabon, însă, pomenirea mezilor şi a armenilor, ca şi menţiunea tot atît de limpede a mărfurilor aduse din Babylon, ne obligă să ne oprim la singura interpretare compatibilă cu aşezarea geografică a neamurilor implicate în procesul de schimb: acea pe care abia am enunţat-o şi potrivit căreia sîntem aduşi să atribuim Mării Caspice un rol în mişcarea comercială a antichităţii despre care nu ştim să existe o altă menţiune, în vreun alt text.

Rămîne să ne întrebăm ce mărfuri ascund expresiile generale folosite de Strabon: Ἰνδικός καὶ Βαβυλώνιος φόρτος, şi încotro vor fi îndreptat aorsii curentul de bunuri de pe urma căruia se îmbogăţeau? De data aceasta răspunsul poate fi scurt. E mai bine de o jumătate de veac de cînd E. von Stern a căutat să arate că Olbia a jucat, în primele veacuri ale erei noastre, rolul unui punct terminal în comerţul cu Asia centrală şi cu Asia răsăriteană [32]. O listă precisă a produselor ajunse aci prin mijlocirea aorsilor nu se poate întocmi, dar descoperirile de obiecte de provenienţă chineză nu lipsesc [33] şi, printre ele, e uşor de presupus că nu putea lipsi mătasea, dacă ne gîndim la căutarea de care se bucura pretutindeni în Imperiul roman [34] şi la împrejurarea că, din punctul de vedere al mijlocitorilor, oferea avantajul de a fi uşor de mînuit, reprezentînd — într-un volum relativ mic — o valoare inestimabilă.

Încotro era mai departe îndreptată această marfă de preţ, iarăşi nu-i greu de spus, dacă ţinem seamă, pe de o parte, de faptul că legăturile maritime ale Olbiei cu Byzanţul au fost intense de la începutul procesului de colonizare [35], pe de alta, de împrejurarea, şi ea cunoscută, că în oraşul de la gura Bugului se sfîrşeau două importante drumuri terestre din interiorul Imperiului. Unul, de-a lungul coastei de vest a Mării Negre şi a Mării Marmara, unea Olbia cu Tessalonicul peste Byzanţ, unind totodată între ele coloniile greceşti din Pontul Stîng şi de dincolo de gurile Dunării [36]; din Tessalonic, tăind de-a curmezişul Macedonia spre Marea Adriatică, se lega pe ţărmul din faţă cu Via Appia, care peste Brindisi şi Capua ducea la Roma. E îngăduit totuşi să credem că pentru negoţul Olbiei cu Imperiul un alt drum de uscat prezenta o mai mare însemnătate, chiar dacă folosirea lui va fi fost nu o dată stingherită de împrejurările politice în continuă schimbare. Vorbesc de calea de comunicaţie Aquincum-Tyras, care, după cucerirea Daciei — prin Porolissum şi pasul Oituz, apoi pe valea Trotuşului spre Dunărea pe care o atingea la Gherghina — lega Pannonia cu ţărmul

---

[31] Cu privire la descoperirea şi recunoaşterea preliminară a aşezării, vezi D. Schlumberger, în CRAI, 1965, p. 36—46; despre rezultatele primei campanii de săpături: P. Bernard — D. Schlumberger, CRAI, 1966, p. 127—133; al doilea raport preliminar, P. Bernard, CRAI, 1967, p. 306—324.

[32] Hermes, L, 1915, p. 161 urm., îndeosebi p. 166.

[33] M. I. Rostovtzev, *Skythien und der Bosporus*, Berlin, 1931, I, p. 153, n. 1; cf. p. 563, n.1, 601, 609.

[34] Textele principale sînt strînse şi comentate la Z. Kádár, *op. laud.*

[35] Literatură prea bogată şi, de altminteri, prea cunoscută pentru a mai trebui citată. Pentru epoca romană, vezi, oricum, lucrarea lui Erik Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941, p. 86 urm. (la care toată bibliografia mai veche).

[36] Cf. M. P. Charlesworth, *Les routes et le trafic commercial dans l'Empire romain* (tr. fr. Blumberg-Grimal), Paris, 1938, p. 127 urm.

de nord al Mării Negre [37], deci şi cu drumul răsăritean al cărui traseu ne-a fost păstrat de Strabon şi a cărui însemnătate pentru economia lumii antice am încercat s-o arăt pe scurt.

20. PENTRU UN COMENTARIU EPIGRAFIC AL LUI AENEAS TACTICUS

După o destul de lungă perioadă de obscuritate (*editio princeps* e din 1609 şi se datoreşte lui Isaac Casaubon), micul tratat Πολιορκητικά, transmis sub numele unui altminteri necunoscut Αἰνείας, (îndeobşte citat ca Aeneas Tacticus), s-a bucurat şi continuă să se bucure în veacul nostru de un interes susţinut. Ediţiile lui R. Schöne (*Aeneae Tactici de obsidione toleranda commentarius*, Leipzig, 1911) şi W. A. Oldfather (în Loeb Classical Library, 1923), au fost urmate la scurt interval de comentariul şi studiile exegetice semnate L. W. Hunter şi S. A. Handford (Oxford, 1927), iar după un oarecare interval, de un adevărat *Lexicon Aeneium*, prezentat în 1955, ca teză, Universităţii din Utrecht de Daniel Barends. Şi mai de curînd, două articole privind conţinutul social-politic al tratatului, apărute aproape în acelaşi timp în Germania şi în U.R.S.S. [38], — în aşteptarea studiului mai vast pe care-l pregăteşte asupra aceluiaşi subiect un tînăr cercetător de la Institutul de istorie antică din Padova, — dovedesc, dacă mai era nevoie, pe lîngă interesul problemelor puse de textul «Tacticianului», oportunitatea unei zăbave pe marginea lui, înlesnită de stadiul prezent al cunoştinţelor despre cetatea-stat greacă în epoca elenistică [39].

Două împrejurări mi se par a fi contribuit în chip deosebit la acest spor de înţelegere a crizei societăţii eline în veacurile postclasice: influenţa metodei materialist-dialectice asupra unui număr crescînd de cercetători chiar lipsiţi de alte legături cu marxismul şi, în al doilea rînd, înmulţirea considerabilă a documentelor privitoare la viaţa internă a cetăţilor în perioada atinsă de criză. Una a fixat luarea aminte a învăţaţilor asupra unor probleme social-economice altădată nesocotite; cealaltă ne-a adus ştiri nebănuite despre aspecte ale lumii antice total lăsate în umbră de izvoarele contemporane — cu excepţia celor epigrafice [40].

Mai ales descoperirea în număr mare a unor inscripţii de o însemnătate deosebită mi se pare a fi contribuit la înnoirea cunoştinţelor noastre despre Grecia clasică şi elenistică. Aportul lor a venit să împlinească goluri regretabile în informaţia despre o problemă sau alta, dar totodată să şi ajute la mai buna înţelegere a izvoarelor literare şi istoriografice. Cine s-ar mai încumeta să comenteze astăzi — nu zic un tratat special, ca Ἀθηναίων πολιτεία, dar pînă şi pe Herodot ori Demostene, fără ajutorul oferit în acest scop de inscripţiile privitoare la viaţa publică ateniană în secolele V—IV,

---

[37] *Contribuţii la istoria veche a României* [2], p. 324 şi n. 124.

[38] H. Bengtson, *Die griechische Polis bei Aeneas Tacticus*, în Historia, XI, 1962, p. 458—468; L. P. Marinovici, *Socialno-političeskaja borba i naiomničestvo v Grecii IV v.d.n.e., v traktate Eneia Taktika*, VDI, 1962, fasc. 3, p. 49—77.

[39] În clipa cînd dau la tipar aceste pagini iau cunoştinţă de apariţia unei alte ediţii a textului care ne reţine atenţia, în Collection des Universités de France a Asociaţiei «Guillaume Budé»: Énée le Tacticien, *Poliorcétique*. Texte établi par A. Dain et traduit par A.-M. Bon (1967).

[40] Cu privire la însemnătatea şi caracteristicile documentelor epigrafice în raport cu alte categorii de izvoare ale istoriei antichităţii, fie-mi îngăduit să trimit la reflecţiile publicate de curînd, sub titlul *Épigraphie et historiographie*, în Acta Vniv. Scient. Debreceniensis, III, 1967, p. 35—41.

mai numeroase în această vreme decît în orice altă perioadă a istoriei Aticii? Iar dacă aşa stau lucrurile, se va înţelege desigur nu numai folosul pentru filolog ori istoric de a folosi fără reţinere nişte documente care, cum mi s-a întîmplat s-o scriu de curînd, «ne dau sentimentul de a sorbi de-a dreptul din izvorul cunoaşterii trecutului»[41], dar poate şi îndreptăţirea sugestiei formulate în titlul acestei note, la care e timpul să mă întorc, după consideraţiile generale ce preced.

După indicii scoase din propria-i scriere, Aeneas pare să fi trăit în secolul al IV-lea î.e.n. În intenţia autorului, cartea avea a fi o contribuţie la arta militară a vremii, şi e evident că şi din acest punct de vedere interesul ei nu e neglijabil. Tot atît de preţioasă se dovedeşte însă ca izvor pentru cunoaşterea frămîntărilor din sînul cetăţilor greceşti la sfîrşitul epocii clasice, cînd criza economică şi înăsprirea luptelor politice pregătesc condiţiile supunerii Greciei de macedoneni şi cînd, alături de problemele apărării faţă de duşmanul din afară, autorul se îndeamnă să examineze măsurile potrivite să înlăture sau să reducă primejdiile rezultînd din tensiunea socială. Mai ales în această privinţă indicaţiile tratatului îmbracă o însemnătate deosebită, şi nu e desigur o întîmplare faptul că unele împrejurări asupra cărora zăboveşte sau la care face numai o aluzie îşi găsesc în documentele epigrafice o ilustrare elocventă.

Un prim amănunt asupra căruia mă opresc, şi care a fost relevat şi de Bengtson în articolul citat la începutul acestei note[42], e deprinderea de a încredinţa, în vreme de război, locuitorilor dintr-o cetate neutră vitele, sclavii şi îndeobşte bunurile în mod obişnuit ţinute la ţară. Confirmarea acestui soi de măsuri o găsim în tratatul încheiat către 350 între Hermeias din Atarneus şi oraşul Erythrai (*Syll.*[3], 229 = Tod, GHI, II 165), după ale cărui prevederi asemenea bunuri erau scutite de dări pentru tot timpul cît rămîneau în teritoriul prieten. Ele urmau a fi retrase în termen de 30 de zile după încheierea păcii, iar în caz de zăbavă recădeau în regimul normal şi se supuneau impozitelor.

Interesante sînt şi măsurile de securitate recomandate în situaţiile pînă astăzi denumite «de asediu» sau «de alarmă». Între altele, interzicerea oricăror ceremonii celebrate în χώρα capătă un înţeles clar în lumina inscripţiei din Chersonesul Tauric în care se vorbeşte de un atac neaşteptat al barbarilor vecini împotriva populaţiei dezarmate ieşite la cîmp pentru o procesiune în cinstea lui Dionysos (IPE, I[2], 343). Tot aşa, sfatul de a rechema în cetate, în caz de război, întreaga populaţie liberă din teritoriu — τὰ ἐλεύθερα σώματα — îşi găseşte confirmare (ca să citez numai două exemple, şi acelea din părţile noastre) în decretul în cinstea lui Protogenes (IPE, I[2], 32), după ale cărui spuse, cu prilejul unui atac anterior, aşa-numiţii Μιξέλληνες din χώρα olbiană fuseseră lăsaţi să se adăpostească în oraş, şi tot aşa în decretul histrian în cinstea lui Agathocles, unde de asemeni se arată că în faţa ameninţării unor vrăjmaşi conduşi poate de Zoltes, o parte din «barbarii» din teritoriu ceruseră şi obţinuseră îngăduinţa să se refugieze în cetate (*Contribuţii la istoria veche a României*[2], p. 189, r. 43—44).

În aceeaşi ordine de idei, reţin atenţia sfatul de a încuraja prin răsplăţi pe corăbierii şi pe importatorii chemaţi să sporească rezervele de grîne ale populaţiei (aci ar fi de menţionat decretul histrian în cinstea negustorului cartaginez rugat să-şi cedeze încărcătura cetăţii: Dacia, III—IV, 1937/32, p. 400, nr. 3), ori măsurile de securitate preconizate pentru vremuri de primejdie în termeni care amintesc de aproape dispo-

[41] *Ibid.*, p. 41.
[42] Historia, XI, 1962, p. 462.

ziţiile decretului tomitan în cinstea Gărzii cetăţeneşti, de care am fost adus să mă ocup cu alt prilej (*Syll.*[3], 731; cf. *Geţi şi greci la Dunărea-de-jos*, p. 295 şi urm.).

Din punctul de vedere al întăririi « frontului intern », foarte interesante sînt precauţiile de luat, după autorul nostru, fie pentru împiedicarea eventualelor lovituri de stat urmărind instaurarea unei tiranii sau înlocuirea constituţiei în vigoare (asemenea măsuri se citesc în legea votată de locuitorii din Ilion către anul 280 î.e.n.: OGI, 218), fie pentru a preveni mişcări sediţioase din partea sclavilor, a băştinaşilor lipsiţi de drepturi sau a datornicilor, cărora, « de dragul mîntuirii obşteşti », cum se exprimă un document din Pergam, li se acordă, de la caz la caz, libertatea, drepturi cetăţeneşti sau iertarea datoriilor. Numeroase asemenea hotărîri ne sînt cunoscute prin documente epigrafice de felul decretului din Pergam abia pomenit (OGI, 338), sau al altuia din Efes (*Syll.*[3], 742); de asemeni, cînd e vorba de sclavi, prin numeroase inscripţii strînse şi comentate, într-un caz, de L. Robert (*Études épigraphiques et philologiques*, Paris, 1938, p. 124—125), în altul de Christiane Dunant şi J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, II (Paris, 1958), p. 36—37.

Alte exemple s-ar putea cita, dar nu e în intenţia mea să zăbovesc mai mult asupra subiectului. Puţinele referiri făcute *currente calamo* mi se par de ajuns pentru a arăta că ne găsim înaintea unui subiect plin de interes, a cărui cercetare adîncită ar putea oferi materia unei atrăgătoare lucrări de doctorat.

NOTES DE LECTURE *

(RÉSUMÉ)

18. À PROPOS DE L'HIVER EN 'SCYTHIE'

Un récent travail de R. Martin, consacré à *Virgile et la 'Scythie'* (RÉL, XLIV, 1966, p. 286—305), ayant tenté de démontrer que l'*excursus* du IIIe livre des *Géorgiques* (vers 349—383) est composé de deux morceaux différents quant à la longueur et à l'inspiration (l'un étant l'évocation conventionnelle d'une région polaire, l'autre, une description réaliste d'une contrée facile à identifier, et plus précisément du pays où Ovide allait finir sa vie), on s'est appliqué, dans cette note, à relever le bien fondé de cette interprétation, tout en essayant de compléter sur certains points la documentation de l'auteur. Ainsi, à propos des vers 376—77 (*Ipsi in defossis specubus secura sub alta / otia agunt terra...*), on rappelle que les recherches archéologiques ont montré que ce genre d'habitations à demi enterrées était très répandu dans la région du Bas-Danube non seulement pendant l'antiquité, mais aussi à des époques plus récentes; elles sont d'ailleurs mentionnées explicitement — à propos des Dardanes — par Strabon, VII 5, 7, dont le témoignage a échappé à R. Martin. Quant à la question de savoir quelles ont pu être les sources de Virgile (qui, selon R. M., aurait eu connaissance des informations recueillies par les autorités romaines en vue de l'expédition de Crassus de

* Les premières séries de ces *Notes* ont paru dans Studii clasice VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237.

29—27 av. notre ère), après avoir brièvement esquissé l'histoire des expéditions romaines en direction du Danube à partir de la fin du IIe siècle, on insiste sur l'importance toute particulière de la campagne de M. Terentius Varron Lucullus, au cours de la IIIe guerre mithridatique, qui devait conduire les troupes romaines jusqu'aux bouches du Danube et à la fin de laquelle les colonies grecques de la côte occidentale de l'Euxin allaient toutes être obligées de devenir les alliées de Rome (*foedus* Rome-Callatis: CIL, I², 2676 = Degrassi, *Inscr. Lat. lib. Rei publicae*, II, 516).

19. SUR UNE ROUTE COMMERCIALE DE L'ANTIQUITÉ TOMBÉE DANS L'OUBLI

Dans une étude consacrée au rôle de la soie dans la vie économique et sociale de l'Empire romain (Acta Classica Vniuersitatis Scientiarum Debreceniensis, III, 1967, p. 89—98), Zóltan Kádár a été amené à s'occuper dernièrement des routes commerciales entre l'Europe et l'Asie aux Ier et IIe siècles, en groupant à ce propos les informations fournies par les sources gréco-latines et aussi par les annales chinoises. Sur ce point, il omet toutefois de discuter et même de mentionner une information précieuse de Strabon, qui — en parlant du peuple des Aorses, vivant sur les bords de la Caspienne et dans la boucle de l'Oural — nous apprend que ceux-ci jouaient un rôle important dans les échanges commerciaux entre l'Europe et l'Asie, en transportant à dos de chameau les marchandises de l'Inde et de Babylone reçues par l'intermédiaire des Arméniens et des Mèdes (*Geogr.*, XI, 5,8). Sur ce texte d'interprétation difficile, on fournit des précisions historiques et géographiques visant à en faciliter la compréhension. On insiste également sur l'importance du commerce de la soie dans la vie économique des colonies grecques de la rive septentrionale de l'Euxin, et tout particulièrement d'Olbia, qui semble avoir été le point terminal de cette route transcontinentale.

20. POUR UN COMMENTAIRE ÉPIGRAPHIQUE DES 'POLIORCÉTIQUES' D'ÉNÉE LE TACTICIEN

Se référant aux travaux consacrés un peu partout, depuis un demi-siècle, aux *Poliorcétiques* d'Énée le Tacticien — depuis l'édition de Schöne jusqu'à celle toute récente d'Alphonse Dain —, l'auteur rappelle l'intérêt de cet écrit non seulement du point de vue de la technique militaire de l'antiquité, mais aussi et surtout de l'histoire politique et sociale d'une époque qui marque la fin de la période classique de Grèce. Par la même occasion, en soulignant l'importance des documents épigraphiques pour la connaissance de la vie intérieure des cités, ainsi que le profit qu'on en peut tirer pour l'intelligence de certaines situations dont il est parlé dans les *Poliorcétiques*, il montre l'utilité d'un commentaire épigraphique de ce texte précieux, illustrant par des données précises les recommandations générales du Tacticien et visant à démontrer que la plupart du temps celles-ci ont dû lui être inspirées par des événements contemporains ou encore par des souvenirs d'un passé récent. A titre d'exemples, on cite à ce propos un certain nombre d'inscriptions susceptibles d'éclairer le texte des Πολιορκητικά, le plus souvent empruntées au monde des colonies grecques du bassin de la mer Noire.

O NOUĂ EDIȚIE A *ORESTIEI* *

DE

M. NASTA

Reeditarea unei însemnate lucrări filologice care ne prezintă textul *Orestiei*, însoțit de ample comentarii moderne și de o selecție judicioasă a scoliilor din antichitate, se cuvine salutată, ca una dintre cele mai fecunde colaborări pe tărîm umanistic. Apărută prima dată la Cambridge în 1938, opera lui Headlam — Thomson a putut fi reeditată, grație generoasei ospitalități oferite de editura Academiei Cehoslovace de Științe. Față de ediția din 1938, actuala reeditare a textului propriu-zis al tragediilor nu prezintă modificări prea numeroase. Profesorul Thomson rămîne un apărător intrepid al emendațiilor propuse de marele său predecesor Walter Headlam. În schimb, așa cum se precizează chiar în prefață (I, p. 11—12), comentariul a fost transformat pe alocuri, pentru a fi ținut la curent cu progresele studiilor eschileene, în primul rînd cu propriile achiziții ale investigației autorului, expuse pe larg în *Aeschylus and Athens* (ed. a III-a, 1966) și *Studies in Ancient Greek Society* (vol. I, ed. a III-a, 1961; vol. II, ed. a II-a, 1961). Referitor la cîteva probleme concrete ale stabilirii textului în această ultimă ediție vom avea ocazia să facem cîteva observații ceva mai departe. Trebuie să precizăm totuși de la început că George Thomson ține foarte rar seama de bogata contribuție textologică a editorilor contemporani care s-au ostenit asupra numeroaselor dificultăți propuse investigației critice de textul deteriorat al manuscriselor lui Eschil. Printre cele mai importante performanțe editoriale din ultimii treizeci de ani menționăm: ediția Gilbert Murray în colecția Oxford *(Septem quae supersunt Tragoediae*, ed. I, 1937; ed. a II-a, 1955; retipăriri «from corrected sheets» în 1957 și 1964); monumentalul *Agamemnon*, edited with a Commentary by E. Fraenkel, vol. I—III, Oxford, 1950; aceeași piesă editată apoi cu un comentariu mai condensat de J. D. Denniston și D. Page, Oxford, 1957. Prea puține din îmbunătățirile aduse textului de acești editori au fost preluate în aparatul lui Thomson (necum introduse în text). La vremea lui, Paul Mazon se arăta mult mai obiectiv față de emendațiile propuse de alți filologi.

Totuși, în ansamblu, lucrarea pe care o discutăm ocupă un loc de seamă în bibliografia tragicilor greci, tocmai fiindcă păstrează caracterul unei sinteze personale pe care, la interval

* THE ORESTEIA OF AESCHYLUS, edited with an Introduction and Commentary, in which is included the work of the late Walter Headlam, by George Thomson.

New edition revised and enlarged. Academia, Prague 1966; Vol. I, 277 p.; Vol. II, 260 p. (Cuprinsul: *vol. I* — Preface to the First Edition; Preface to the Second Edition; Introduction; Text of the Plays and Critical Notes; Text of the Scholia and Critical Notes. *Vol. II* — Commentary; Appendix A: Classified List of Errors; Appendix B: The Choral Metres; Appendix C: On the order of words; Index).

StCl, X, 1968, p. 245—255, București

de cîteva decenii, au închegat-o doi savanți cu un orizont filologic deosebit de cuprinzător. O asemenea forță de cuprindere — σύνοψία — este indispensabilă pentru o restituire coerentă a *trilogiei*, desfășurată sub ochii noștri în progresiunea ei încheiată. De aceea, lăsînd de o parte unele scăderi ale stabilirii textului, diferitele compartimente ale comentariului exegetic și ale anexelor din această lucrare aduc servicii de neprețuit cercetătorilor de astăzi ai dramaturgiei lui Eschil.

După cum se poate constata chiar din descrierea cuprinsului (v. *supra*), comentariile și aparatul exegetic al lucrării se referă la două categorii de probleme. Cele din prima categorie sînt tratate în analiza *Orestiei* și în exegeza textului (expresia lingvistică analizată sub raportul semnificației literale și figurate; comentariul de idei prin raportări la numeroase locuri paralele din Eschil și din alți autori greci — fără să lipsească nici referirile la pasaje biblice sau la alte expresii poetice de inspirație similară din literatura clasică engleză, dar, așa cum arătam mai înainte, se trec adeseori sub tăcere opinii divergente ale comentatorilor moderni). *Analiza desfășurării dramatice* a trilogiei și a concepției fundamentale care stă la baza acestei progresiuni o aflăm în *studiul introductiv*. *Comentariul pe secțiuni și pe versuri* la fiecare piesă ocupă trei sferturi din volumul al II-lea. Tot un auxiliar pentru înțelegerea conținutului de idei și analiza particularităților idiomatice ne oferă *scoliile*, editate în volumul I (p. 211—277). Pentru prima dată ni se oferă un comentariu perpetuu, alcătuit din scoliile manuscrisului M (*Mediceus*, Bibl. Laurenziana, cod. 32.9, din ultima parte a sec. X, publicat și în facsimil de Rostagno în 1896). Pentru coroborare sînt reproduse la fiecare vers și scoliile marginale din manuscrisul T (*Triclinius*, cod. II F 31 din biblioteca națională de la Neapole, primul pătrar al secolului IV, — comentarii ce se referă în special la *Agamemnon* —; au fost excluse scoliile din T care se referă la metru și selecționate cu grijă cele interliniare, completate cu alte scolii alese din manuscrisul F (cod. 31.8 din Bibl. Laurenziana, Florența, secolul XIV). Datorită faptului că nu s-a dat încă pînă la prezenta ediție un text critic al scoliilor, contribuția lui Thomson în această direcție este cea mai importantă, după ediția lui Kirchhoff, de mult ieșită din uz. Altă serie de probleme alcătuiește a doua categorie de comentarii, care ocupă întreg capitolul IV din *Introducere* (vol. I, p. 61—63): critica doctrinei textologice teoretizată] de Paul Maas (p. 64—68); metode originale de clasificare și depistare a erorilor din tradiția manuscrisă (p. 69—80); încercări de a construi punți solide de legătură între critica de text și critica literară (p. 80—85).

Vom fi obligați să suprapunem și noi în această recenzie cele două serii de considerații, amalgamate uneori într-o interpretare solidară, de o factură cu totul originală, specifică gîndirii lui Thomson: analizele de conținut se întrepătrund adeseori cu observațiile de strictă specialitate, referitoare la transmisiunea și restabilirea textului. Începem prin a discuta pe scurt ideile introducerii. Primele trei capitole cuprind analiza tragediilor, studiate în desfășurarea lor scenică: *prolog, episoade, stasime* etc. Cu alt prilej, am insistat mai pe larg asupra concepției dramatice de ansamblu a trilogiei, magistral definită de Thomson prin formula progresiunii fatidice: I. *Offence;* II. *Counteroffence;* III. *Reconciliation* [1]. Pornind de la dezvoltarea unui asemenea principiu, studiul analitic din prezenta ediție reia considerațiile expuse în vechea introducere a ediției din 1938, cu anumite modificări dintre care vom semnala pe cele mai importante. Sînt omise antecedentele istorice ale conflictului dintre cele două concepții juridice și morale: cea tribală (care moștenește superstițiile răzbunării de sînge) și cea democratică, întemeiată pe noua teodicee. În schimb, de astă dată va fi pusă în lumină o analogie sistematică, elaborată de poetul-inițiat, între desfășurarea misteriilor de la Eleusis și lenta trezire a conștiinței protagoniștilor de-a lungul celor trei faze ale acțiunii. Thomson afirmă categoric: « the dramatic use of mystical ideas is an

[1] Cf. *Aspects de la Trilogie chez Eschyle*, în Studii clasice, VI (1964), p. 25—56.

outstanding feature of the Oresteia». Se acordă o importanță deosebită mărturiei lui Cicero cu privire la tendința pitagoreică fundamentală, specifică poeziei lui Eschil (*Tusc. Disp.*, III, 23). Ca atare, începînd cu solilocviul paznicului, atent la potrivirea semnelor cerești (*Agamemnon*), o serie întreagă de replici, care încadrează uneori peripeții tragice cu răsfrîngere imediată, îndeplinesc funcția unor elemente de semnificație secundară, cu o răsfrîngere îndepărtată dar mult mai profundă asupra destinului personajelor implicate în acțiunea trilogiei. Este succesiunea momentelor din «călătoria» inițiaților de la Eleusis: cufundarea în beznă și lenta revenire la o viață nouă. De bună seamă, transpunerea lui Eschil nu se mărginește la o simplă dezvoltare alegorică. Uneori menirea personajelor inițiatice, însăși semnificația rolurilor jucate de actorii slujbelor de la Eleusis va fi subordonată ironiei tragice. Datorită unor asemenea modificări, *peripeția*, momentul de cotitură definit de Aristotel, capătă dimensiuni polivalente. Iată, de exemplu, peripeția din *Agamemnon* care va preceda nemijlocit deznodămîntul: «Clytemnestra has determined that her husband's concubine shall die with him. Once more she exerts her powers of persuasion, assisted this time by the chorus, who, cowed with terror, submits in trance-like helplessness. And as she speaks we realise that she is using the *language of mystical initiation*. With blasphemous audacity she imagines herself as the officiating priest, Cassandra as the candidate for initiation, and the impending murder as a holy mystery». Autorul ilustrează această ultimă afirmație prin referirea la versurile 1050—1052 și 1060—1061 (cu un comentariu bogat *ad locum* în vol. II). Din punctul de vedere al situației alegorice, Clitemnestra îndeplinește rolul unui preot sacrificator: «a priest of avenging bloodshed» (735—736). Vom adăuga că paralelismul cu ritualurile de sacrificiu este dezvoltat în mod consecvent și în cealaltă tragedie care înfățișează jertfa ultimei răzbunări. Strigătele care aclamau căderea victimei sub cuțitul preoților sînt menționate literal de poet prin termenul sugestiv de ὀλολυγμός (în traducerea lui Thomson «cry of Alleluia»). Dar de fiecare dată semnificația lor diferită trebuie să trezească în sufletul spectatorilor o reacție de spaimă, în așteptarea jertfei omenești pe care o prevestește această «jubilație» nemiloasă (cuvîntul trebuie înțeles prin antifrază, referindu-se la mecanismul ironiei tragice). Așadar, strigătul de jubilație al femeilor din palat, care aclamă fără să știe intrarea lui Agamemnon, victima luată în stăpînire de ucigașul ei (cf. v. 1236 și observația lui Thomson de la p. 28, n. 1), va fi reluat în *Coeforele*, de astă dată sub forma unei jubilații conștiente și agresive a corului care prefigurează uciderea vinovaților. Parțial întrevăzută de Paul Mazon [2], această referire sistematică la ritualul jertfelor nu a fost încă pe deplin valorificată în comentariul lui Thomson. Se cere întocmirea unor ample concordanțe care să pună în lumină întregul mecanism semantic al metaforelor lui Eschil (asemenea comentarii nu le aflăm nici în studiul lui Dumortier[3], nici în lexiconul lui Gabriel Italie [4]). În alte privințe, analiza conflictului reușește să surprindă cu concizie tot ce trebuia spus în legătură cu progresiunea dramatică. Nu lipsesc succinte caracterizări ale repertoriului de imagini, cu organizarea sa diferențiată de la o tragedie la alta. Soarele și luna, stelele și spațiile interstelare, abisurile mării, jocul anotimpurilor, furtunile de zăpadă care decimează păsările, alternanța de simboluri ale naturii înfloritoare cu revelația unor simboluri de apocalips (strigătul păsărilor de pradă, pustietatea văzduhului amenințător, vînzolirea văpăilor de jertfă care nu vor să ardă), iată multipla înfățișare a naturii păgîne care luminează concentric tragedia omului în *Agamemnon*. «In contrast to this, the imagery of the *Choephori* will be less lavish and more sombre — a withered forest-oak, meteors, dragons and monsters of

[2] Cf. *Coeforele*, v. 385—388, cu nota din ediția Budé (p. 94, n. 3), care trimite și la strigătul ritual din viziunea Casandrei (*Agam.*, v. 1118).
[3] *Les images dans la poésie d'Eschyle*, Paris, 1936.
[4] *Index Aeschyleus*, ed. a 2-a, Leiden, Brill, 1964.

the deep. But at the end of the *Eumenides* the bright colours will return, when the maledictions of the Furies break into sunshine and soft breezes bringing increase to crops, to cattle and to men».

Cu aceeaşi sensibilitate descrie Thomson prefacerile sufleteşti din scena culminantă a *Coeforelor* (din *kommos*, v. 306—478, şi din episodul al doilea, v. 479—584), raportîndu-se la măiestria compoziţiei de tip muzical, în formă de *fugă*. Cele trei *voci* — corul, Electra şi Oreste — se întrec în reluarea şi potenţarea unor teme, pînă la suprapunerea perfectă din partea finală, fuziunea denumită în arta fugii «stretto».

Analiza ultimei tragedii, *Eumenidele*, demonstrează cu strălucire teza convingerilor moral-politice care au modelat deznodămîntul tragediei lui Orestes. În afară de triumful noilor rînduieli patriarhale asupra matriarhatului, verdictul Areopagului se întemeiază de asemeni şi pe o concepţie nouă, democratică, a judecăţii raţionale, care cîntăreşte obiectiv argumentele împricinaţilor şi se străduieşte să sustragă procedura penală de sub autoritatea obştei rivale: «In the dispute between the Furies and Apollo over the fate of Orestes, and in the feud between Zeus and the Fates, who are now to be reconciled by Athena, we see as it were mirrored in heaven the terrestrial process that began with the primitive tribe and ended with the emergence of a state in which the common people had recovered in a new form the equality denied to them during the rule of the aristocracy». Comentatorul pune un accent dominant pe concepţia lui Headlam despre inspiraţia realistă care stă la baza procesiunii solemne din finalul *Eumenidelor*. Escortarea zeiţelor cumplite cu alai de făclii, în drum spre peştera în care Furiile vor fi venerate ca Eumenide, divinităţi tutelare ale prosperităţii pămîntului atic, reproduce în multe privinţe atmosfera şi tîlcul convoiului de torţe, «lampadeforia», din procesiunea Panateneelor. La fel, veşmintele de purpură arborate de zeiţe reiau simbolul hainelor festive, îmbrăcate în cursul serbării ateniene de străinii adoptaţi în mod solemn: «metecii» care acceptă haina de purpură a bunăvoinţei cetăţenilor şi mărturisesc propria lor intenţie de a răsplăti cu devotament ospitalitatea oraşului (la p. 59 Thomson citează în sprijinul acestei interpretări vv. 992, 1012—1013, 1030, 1034).

În concluzia interpretărilor sale, umanistul englez aminteşte conferinţele pe care le-a ţinut într-un amfiteatru din Elada, în faţa unui auditoriu de 2000 de persoane, ca un preludiu la reprezentaţiile date de cunoscutul ansamblu Piraicon. Cititorii din ţara noastră au avut şi ei privilegiul să admire virtuozitatea protagonistei elogiate de Thomson: Aspasia Papathanasiu.

Judecată cu obiectivitate, rîvna lui Thomson de a insufla o viaţă nouă interpretării marxiste a *Orestiei* s-a bucurat adeseori de o primire caldă, demonstrînd unui auditoriu foarte larg unitatea organică şi bogăţia de sensuri a trilogiei. Pe bună dreptate, în prefaţă şi în ultimele capitole ale introducerii, referitoare la raporturile dintre critica de text şi cea literară, profesorul de la Birmingham respinge cu seninătate obiecţiile formulate de ultimii comentatori, Fraenkel şi Page, împotriva interpretării sale de ansamblu. În esenţă, aceşti filologi neagă existenţa unei concepţii morale unitare, ilustrată de progresiunea trilogiei. Fraenkel insistă asupra situaţiei aporetice a corului din *Agamemnon*, care se iroseşte în speculaţii contradictorii, fără să poată descifra înţelesul nenorocirilor şi pedepselor puse la cale de Zeus: «tot ce trebuie să învăţăm este lecţia dureroasă pe care divinitatea vrea s-o îndurăm: τῷ πάθει μάθος» (am reprodus concluzia ideilor lui Fraenkel citate de Thomson la p. 86). La fel de neconcludentă este şi judecata lui Page, care nu se sfieşte să declare că poetul nu era cîtuşi de puţin înzestrat cu darurile unei gîndiri profunde.[5] În asemenea împrejurări tentativa lui Thomson de a reconstitui etapele unei

[5] Cf. *Introducerea* ediţiei Denniston — Page: «Aeschylus is first and foremost a great poet and a most powerful dramatist: the faculty of acute and profound thought is not among his gifts» (p. XV).

progresiuni demonstrative, realizată prin desfășurarea momentelor tragice, vine la momentul oportun și capătă semnificația unei autentice reabilitări a poetului-cugetător, adept al teoriilor pitagoreice despre purificarea prin suferință [6]. Cu toate acestea severitatea cu care condamnă « deteriorarea interpretării lui Eschil » nu poate provoca o discreditare totală a muncii ultimilor editori în domeniul stabilirii textului. Thomson este convins de faptul că neînțelegerea unor elemente de concepție dramatică influențează în mod negativ exegeza tradiției manuscrise. Or, în această privință se cade să relevăm cu obiectivitate conținutul criticilor sale, fără să neglijăm rezultatul concret al metodelor pe care le preconizează el însuși pentru stabilirea textului. Anticipînd asupra exemplelor, vom spune din capul locului că emendațiile din prezenta ediție nu stau la înălțimea observațiilor de conținut din studiul introductiv și din comentariile care alcătuiesc cea mai mare parte a volumului II. După părerea profesorului de la Birmingham, majoritatea considerentelor filologice care i-au călăuzit pe editorii moderni din ultimii 30 de ani se întemeiază pe o doctrină greșită. În cea mai mare parte a pasajelor în care textul manuscriselor oferă indicii neîndoielnice de alterare, Thomson consideră că se poate restabili înțelesul pe baza emendațiilor propuse de Headlam. Așadar, în textul său au dispărut toate pasajele suspecte; în locul tradiționalei « crux philologica » vom da peste un text corectat sau transcris fără nici un fel de indicații critice. Orice nedumerire, acolo unde lecțiunea manuscriselor este păstrată ca atare, în ciuda discrepanțelor ilogice, urmează să fie înlăturată în comentariul din volumul al doilea. Totuși incertitudinea noastră nu poate fi spulberată prin asemenea expediente.

Se impune deci să examinăm pe scurt în ce constă doctrina textologică pe care Thomson a preluat-o de la Walter Headlam. În primul rînd ea se bazează pe convingerea că W. Headlam, decedat în 1908, era cu mult superior învățaților din generațiile următoare. Se acordă unui singur om o întîietate zdrobitoare, argumentîndu-se cu aceeași vehemență pe care o regăsim la unii filozofi ai culturii, care dezvoltă pînă la ultimele ei consecințe apologia lui Nietzsche. Situația devine totuși paradoxală, cînd se trece la un examen mai sobru al realizărilor lui Headlam. Desigur, în cursul unei existențe scurte (care se încheie la 42 de ani), savantul englez i-a întrecut pe mulți contemporani ai săi. S-a ocupat cu aceeași competență de fragmentele liricilor, de textul lui Herondas, de poezia epigramatică și de comentarii arheologice. Însă proiectul filologic de căpetenie, care l-a preocupat în mod stăruitor, a fost editarea pieselor de Eschil. În această direcție nu apucase să publice decît articole teoretice, unele schițe de comentariu și note, apărute în subsolul unei traduceri a sa în colecția Bell, Thomson descoperă, în 1932, un material bogat de note textuale, incluse într-un exemplar din ediția Wecklein, cu pagini intercalare. În actuala reeditare a *Orestiei*, emendațiile și lecțiunile lui Headlam, intercalate în text o dată cu redactarea primei ediții din 1938, Headlam — Thomson, au fost în cea mai mare parte conservate; în plus, o serie de ameliorări aparțin ultimului editor. Noua ediție, spre deosebire de cea din 1938, nu mai conține traducerea engleză; între timp Thomson însuși a publicat o tălmăcire în versuri engleze a *Orestiei*, apărută la New York în 1965. Pentru înțelegerea textului, stabilit de astă dată în dezacord cu numeroși alți editori, ar fi fost foarte utile indicațiile unei traduceri poetice, menite să demonstreze superioritatea configurației textuale pentru care au optat Headlam—Thomson. Discutăm acum principalele puncte de vedere originale din ultimele 7 capitole ale introducerii, reelaborate în actuala ediție și îmbogățite cu cele două anexe din volumul II, referitoare la clasificarea erorilor (237—240) și la ordinea cuvintelor (p. 253—256). Expunerea divergențelor doctrinale începe cu o critică a teoriilor lui Maas, așa cum au fost expuse în *Textkritik* (reeditată la Oxford în 1958). Principala obiecție se referă la prioritatea acordată de Maas operației de clasificare a manuscri-

[6] Pentru stabilirea filiațiilor dintre ideile pitagoreice și sensurile trilogiei (de ex. funcția purificării lui Orestes), Thomson citează o serie de texte convingătoare din Iamblichus și din alte surse. Referitor la « compensația prin suferință » v. și studiul nostru precitat, p. 45 și urm.

selor, pe care o denumește *recensio*, în detrimentul cercetării mai complexe care urmărește determinarea greșelilor comune diferitelor familii de manuscrise, pentru a se stabili filiația lor exactă și descendența dintr-un *arhetip* — operație denumită *examinatio*. După Maas, *recensio* urmărește în primul rînd să stabilească datarea corelativă a manuscriselor pe baza scrierii și să determine astfel o primă grupare, în funcție de varietatea și recurența lecțiunilor. Abia prin *examinatio* se determină care sînt lecțiunile greșite, eventual se depistează contaminările, ajungîndu-se astfel cît mai aproape de izolarea unui arhetip original. Pentru a se stabili în sfîrșit un text inteligibil, care să oglindească totodată cît mai fidel tradiția manuscrisă, editorul va proceda la emendații, căutînd să aproximeze pe baza conjecturilor ce fel de greșeli au putut deteriora textul pierdut al arhetipului; această operație, pe care se întemeiază în ultimă instanță editarea unui text corect, Maas o denumește *diuinatio*. În opinia lui Thomson, nu se poate despărți *recensio* de *examinatio* (în această privință el preia în parte critica ideilor lui Maas, așa cum a fost ea formulată de Pasquali în *Storia della tradizione e critica del testo*, ed. a 2-a, 1952). Cel mai important argument pe care se bazează această obiecție derivă din constatarea erorilor lingvistice de conținut pe care le poate stabili numai *examinatio* și care contribuie totuși în mod decisiv la perfectarea unei *recensio* acceptabile. Maas și o serie de filologi care aplică doctrina sa iau în considerare pentru *recensio* mai ales conformația scrisului (« ductus litterarum ») și erorile de scriere. Mai existau însă și erori gramaticale, pe de o parte, deformări și corecturi arbitrare, pe de altă parte, introduse de diferiți copiști ai unei familii de manuscrise care mai consultau și un al doilea exemplar de referință pentru a verifica textul modelului pe care îl copiaseră. În asemenea situații speciale de contaminare, pentru a face o *recensio* corectă putem determina unele erori de colaționare prin *examinatio*. Thomson reproșează majorității editorilor moderni inaptitudinea lor de a depista cea mai frecventă greșeală, teoretizată de marea tradiție a criticii de text din secolul trecut în doctrina lui Porson, Cobet, Heimsoeth și Headlam. Ea constă în schimbarea topicii autentice din arhetip, în urma faptului că foarte mulți copiști ori și-au permis ei înșiși introducerea unei topici mai simple *(simplex ordo)*, ori au inserat în text glose marginale, scolii sau indicații convenționale, cum ar fi cele interliniare, prin care comentatorii alexandrini înlesneau cititorilor restabilirea ordinii logice a cuvintelor. În capitolele 5—7 (p. 70—80), Thomson citează situații caracteristice de acest tip și uneori polemizează pe un ton acerb cu ceilalți editori. Desigur, unele alterări ale topicii discutate de Thomson, pe urmele lui Headlam, sînt absolut clare și deosebit de instructive: *Eum.*, v. 150: / νέος δὲ γραίας δαίμονας καθιππάσω / apare în ms. T cu o topică alterată /γραίας δὲ δαίμονας νέος καθιππάσω « in order to show that the adjective goes with the subject of the verb ». În alt pasaj (v. 79) Παλλάδος ποτὶ πτόλιν comportă varianta ποτὶ πτόλιν Π., care suprimă anastrofa.

Dar în multe situații Headlam—Thomson nu se mărginesc la o simplă restabilire a topicii elaborate (o denumim astfel în opoziție cu *simplex ordo* al comentatorilor), ci emendează totodată textul pentru a obține și corectitudinea gramaticală în cadrul unei noi configurații sintactice. Iată un exemplu: *Coef.*, v. 482, apare în mss. deteriorat, lipsind probabil un cuvînt la sfîrșitul replicii /φυγεῖν μέγαν προσθεῖσαν Αἰγίσθῳ.../ completat de Enger prin «πόνον». Headlam schimbă întreaga propoziție: φυγεῖν μ'ἐς ἀνδρὸς θῆσαν Αἰγίσθῳ τύχην. Asemenea corectări devin la Headlam—Thomson un obicei. Mai mult: ei nu admit că trebuie să renunțăm uneori la restabilirea unui text corect în pasaje iremediabil corupte. Propun corecțiuni sau emendații care afectează sintagme și propoziții întregi, scoțînd adeseori la iveală licențe poetice, abateri de la norma gramaticală și cuvinte *hapax* pe care nici una din conjecturile tradiționale nu le-ar fi putut obține pe baza unui examen critic al tradiției manuscrise, nici chiar în urma celei mai ingenioase *diuinatio*... Ne vom mărgini să citățm numai trei exemple, împrumutate fiecare uneia din cele trei tragedii.

În concluzia corului inaugural (parodos) din *Agamemnon* manuscrisele ne dau un text foarte deteriorat, cu lecţiuni variante care nu contribuie în mod hotărîtor la restabilirea unui text acceptabil:

τοτὲ δ'ἐκ θυσιῶν ἀγανὰ φαίνεις *
ἐλπὶς ἀμύνει φροντίδ' ἄπληστον
† τὴν θυμοφθόρον λύπης φρένα †
(vv. 101—103)

* M: ἀγ. φαίνειν, ἀγ. φαίνουσ' F Tr.

Cea mai judicioasă ni se pare configuraţia adoptată de Mazon, pe baza emendaţiilor propuse de Havet şi Pauw: λύπης φρενὶ φροντίδ' ἄπληστον. Headlam a preluat exact lecţiunea din *Mediceus* pentru versul 101, dar nu a introdus în text pe θυμοβόρον, cum procedează Mazon, deoarece aici avem de-a face, în mod evident, cu preluarea unei glose în textul unor manuscrise. În sfîrşit Thomson a mers cel mai departe, schimbînd cu totul ordinea cuvintelor:

τοτὲ δ'ἐκ θυσιῶν τὴν θυμοβόρον
φροντίδ ἄπληστον
φαίνουσ' ἀγαν' ἐλπὶς ἀμύνει.

După părerea noastră, în aceste condiţii subzistă o dificultate gramaticală şi semantică foarte mare, deoarece subiectul subînţeles al celor două propoziţii corelative din vv. 100—103, care trebuie să rămînă acelaşi, — μερίμνη, «grija» (la Mazon «mon âme anxieuse») —, se transformă în mod prea radical la Thomson în «speranţă blîndă». În aceeaşi tragedie versurile 412—413 sînt considerate de mai toţi editorii iremediabil corupte:

πάρεστι † σιγᾶς ἄτιμος ἀλοιδόρως
ἄδιστος ἀφεμένων † ἰδεῖν

Mazon specifică prudent: «Le texte ici traduit est purement conjectural». Pe baza unei emendaţii conjecturale de tipul] /πάρεστι σιγὰς ἀτίμους ἀλοιδόρους/ αὖτως ἀφημένων ἰδεῖν/ el traduce: «Nous voyons déjà le silence dédaigneux d'invective, d'un homme assis immobile à l'écart». La Thomson restituţia se bazează pe conjecturile mult mai problematice ale lui Hermann — Wecklein (versul 412 rămîne ca în conjectura din aparatul lui Mazon; — în versul 413 primul cuvînt modifică sensibil contextul: ἀσίτους ἀφημ.): «Poţi vedea tăcerile ofensate ale celor ce stau postind (sau «fără să mănînce»), fără cuvinte de mustrare». În comentariu *a.l.* (vol. II, p. 40—41), se dau ample referinţe în legătură cu tăcerea consternată a celor ce deplîng o nenorocire. Totuşi nu înţelegem cum se pot concilia primele două determinări ἀτίμους «dezonoraţi, umiliţi» şi ἀσίτους, «care postesc», cu ἀλοιδόρους, «fără să blameze» sau «care nu găsesc cuvînt de mustrare». Ni se pare dimpotrivă că atitudinea profeţilor sau a oamenilor de credinţă din casa lui Menelau, cei care deplîng absenţa Elenei, este o «mustrare mută». Vom conchide deci împreună cu Denniston — Page că «the trio ἀτίμους, ἀλοιδόρους, ἀπίστους (sau ἄδιστος din mss) are most incomfortable yoke-fellows».

În *Coeforele*, versurile 958—959 sînt considerate de marea majoritate a editorilor aproape inînţeligibile: κρατεῖ τ'αἰεί πως τὸ θεῖον [παρὰ] τὸ μὴ / ὑπουργεῖν κακοῖς.]Headlam—Thomson introduc o conjectură foarte îndrăzneaţă: κρατ. πως τὸ θεῖον αἰεὶ *τομὰν* ὑπουργεῖν κακοῖς pentru *τὸ μὴ* ὑπ... Astfel se introduce în text o metaforă medicală pe care tradiţia manuscrisă şi comentariile nu ne îndreptăţesc s-o bănuim: «Divinitatea învinge, arătîndu-se pregătită să taie răul cu cuţitul» (v. comentariul lui Thomson *a.l.*: «to provide surgery for evil» or «to treat

evil with the knife»). Şi aici, lăsînd de o parte cutezanţa corectării formelor, «Graecitatis norma et usus» nu ne oferă destule argumente pentru a construi pe ὑπουργεῖν în sens figurat cu obiect direct şi complement indirect. Thomson citează întrebuinţarea similară a verbului ὑπηρετεῖν în Soph., *O.T.*, 217; dar se vede tocmai din acest exemplu că un asemenea verb se construieşte de obicei numai cu obiect indirect; construcţia propusă de Thomson ni se pare deci forţată iar sensul lexical devine un *hapax legomenon*.

În *Eumenidele* Thomson a restabilit textul numai acolo unde pasajele corupte careau în mod evident o emendaţie hotărîtă. De altfel, pentru această tragedie numărul variantelor de manuscris este mult mai redus. În partea finală, versurile 632—633 prezintă în mod evident o lacună:

τὰ πλεῖστ' ἄμεινον, εὔφροσιν δεδεγμένη
<.....>
δροίτῃ περῶντι λουτρὰ κἀπὶ τέρματι.

Folosind conjecturile lui Headlam, în actuala ediţie Thomson a restituit un vers întreg ‹λόγοις, παρέστη θέρμ' ἐν ἀργυρηλάτῳ› «primindu-l cu *vorbe blînde, l-a priveghiat în timp ce se scălda cu abluţiuni calde* în baia *de argint* / şi la sfîrşit a înfăşurat în jurul său vălul cel mare...». Restituirea pare foarte verosimilă, deşi nu sîntem siguri că lipseşte un singur vers. Ireproşabilă ni se pare emendaţie lui Headlam din v. 634: κατεσκήνωσεν pentru περ ἐσκήνωσεν din manuscrise (emendaţia sprijinită de locul paralel din *Cho.*, 984—985).

Ca un exemplu de conjectură deplasată, care suplineşte în mod inutil lipsa unor cuvinte şi născoceşte o lecţiune pentru a umple o lacună imaginară, citäm din *Agamemnon*, vv. 144—145, care se prezintă în cele mai bune mss sub forma:

τούτων αἰτεῖ ξύμβολα κρᾶναι,
δεξιὰ μὲν κατάμομφα δὲ φάσματα † στρουθῶν.

Ultimul cuvînt este considerat, pe drept, un exemplu de glosă, intercalată în text (pentru a explica pe τούτων). În rest, majoritatea editorilor consideră că fraza este inteligibilă: «îmi cere zeiţa să tălmăcesc adevărul semnelor pe care le-au dat aceste ‹păsări› — arătări favorabile şi îngrijorătoare în acelaşi timp». Mazon şi-a permis numai preluarea emendaţiei lui Hermann: κρῖναι pentru κρᾶναι. În plus, intercalează un pronume înainte de verb pentru a preciza referinţa la persoana lui Calhas: τούτων ‹μ'›αἰτεῖ. Iată, pare-mi-se, un procedeu foarte raţional de corectare a textului. G. Murray nu şi-a permis nici măcar atîta. Denniston—Page adaugă un verb la sfîrşitul frazei: φάσματα ‹κρίνω› —«uersum ex. grat. supplenimus (κρίνων iam Schwerdt)». În comentariul lor aceşti autori specifică: «text and interpretation are extremely doubtful» (p. 81—82). Pe κρᾶναι îl înţeleg în sensul de «a desăvîrşi»; cel chemat să aducă la îndeplinire semnele ar fi Zeus. În ultimul rînd ei consideră că glosa στρουθῶν ar fi alterat textul: «the... gloss... has ousted a word, and that word may have given the key to the understanding of the whole». Thomson modifică textul după cum urmează: în primul rînd transformă pe αἰτεῖ în αἰνεῖ (pe baza unei presupuse confuzii de *ductus*? !). Apoi, presupune că cuvîntul pierdut la sfîrşitul versului ar fi ἀπειπεῖν. Nouă ni se pare că această «respingere a semnelor» nu este cîtuşi de puţin în spiritul textului şi de vreme ce, din punct de vedere gramatical, fraza este întreagă, nu erau necesare nici conjectura lui Denniston—Page, nici cea a lui Thomson (cel mult pot fi admise uşoarele corectări ale lui Mazon).

La v. 215—216 în mod evident Thomson introduce în text glosa ἀυδᾷ περιοργῶς, procedeu pe care în formularea doctrinei sale editoriale îl stigmatizează cu vehemenţă (cf. aparatul din ediţiile Fraenkel, Denniston—Page etc.).

În sfîrșit, iată și două exemple în care au fost dispreţuite două excelente emendaţii operate de G. Murray pe baza unor conjecturi mai vechi: *Agam.*, vv. 713—716: "Απαριν τὸν αἰνόλεκτρον,/ *παμπορθῆ* πολύθρηνον / αἰῶν' ἀμφὶ πολιτᾶν / μέλεον αἷμ' ἀνατλᾶσα. În v. 714 Thomson preferă conjectura mai veche a lui Casaubon παμπευθῆ.

În alt loc, — *Choeph.*, 832—837, textul este atît de mult emendat încît diferă cu totul de oricare altă ediţie: Περσέως τ' ἐν φρεσὶν καρδίαν ἄγε σχεθών, / τοῖς θ'ὑπὸ χθονὸς φίλοις / τοῖς τ'ἄνωθεν προπράσσων χαρὰς λυτηρίας, / ἔνδοθεν / φόνιον ἄταν τίθει, τὸν αἴτιον δ'ἐξαπόλλυε σπόρον. / Strofă cu totul diferită în ediţia Murray care emendează prudent textul din mss.: Περσέως τ'ἐν φρεσὶν / ‹σαῖσι› καρδίαν σχεθών, / τοῖς θ'ὑπὸ χθονὸς φίλος / τοῖς τ'ἄνωθεν, προφράσσων φάρος / Γοργοῦς λυγρᾶς ἔνδοθεν / φόνιον ἄταν τίθει, τὸν αἴτιον δ' / ἐξαπόλλυ' εἰσορῶν.

Majoritatea emendaţiilor noi pe care le introduce Thomson, pentru ameliorarea textului din prima sa ediţie (în actuala ediţie figurează aprox. 20 de asemenea « îmbunătăţiri ») reprezintă reproducerea unor lecţiuni care nu-şi au punctul de plecare în tradiţia manuscrisă şi determină modificarea topicii din textul transmis pe baza considerentului că s-a produs de fiecare dată o alterare de tipul *simplex ordo*, care ar fi înlăturat adevărata ordine a cuvintelor. Iată cîteva din principalele intervenţii *sui generis* în textul ultimelor două tragedii emendat de Thomson. În *Coefore* v. 544 apare sub forma ἐκομίζεθ' οὕφις σπαργάνοισι παῖς ὅπως în loc de οὗφ. τε, παῖς ὡς, σπαργάνοις ὡπλίζετο cu emendaţia lui Mazon—Turnèbe, care corectează mult mai discret şi mai verosimil greşeala de grafie a manuscriselor (—ηπλείξετο). În *Eumenidele*, vv. 96—98, se propune din nou o modificare a topicii care antrenează inversarea unor versuri: 98, 96, 97, 99, în loc de ordinea tradiţională din textul manuscriselor.

În alt pasaj ediţia G. Murray ne indică în mod clar o lacună de cel puţin un vers (după 483) şi admite o deteriorare a cuvintelor în versul 481: "πέμπειν τε, † δυσπήματ' ἀμηχάνως ἐμοί †" Şi de astă dată Thomson se contrazice singur, socotind că textul trebuie restabilit, folosindu-se glosa scoliastului: "δυσμήχανον πέμπειν τ'ἀμηνίτως ἐμοί".

*

Pentru a încheia cu o judecată de ansamblu observaţiile noastre referitoare la ediţia Thomson—Headlam, vom reproşa în primul rînd aparatului critic din ultima ediţie că nu reproduce destul de obiectiv cele mai recente propuneri şi toată bogăţia lecţiunilor, care ar putea să ne ofere un material de referinţă pentru ediţia *uariorum* pe care una din prefeţele lucrării o considera extrem de oportună. În al doilea rînd, emendaţiile bazate pe îndreptarea erorii denumite *simplex ordo* rămîn prin excelenţă conjecturale şi nu pot fi apărate de fiecare dată printr-o argumentare ştiinţifică. Principala lor îndreptăţire Thomson o caută în ansamblul pasajelor similare din poezia greacă, căutînd să aplice în comentariul său « the test of usage » (*v.* şi cap. 7 al introducerii, vol. I, p. 78—84). Totuşi, credem că nu pot fi înlăturate două obiecţii majore care pun sub semnul întrebării însuşi principiul emendaţiilor de topică: 1) dacă un copist sau un scoliast şi-a permis să substituie prin *simplex ordo* topica din original, care trebuie considerată o abatere de la norma vorbirii curente (în terminologia lingviştilor americani « non casual speech »), în ce măsură putem noi restabili configuraţia exactă a topicii *neobişnuite* pe care o întrebuinţase poetul? Poate oare rivaliza competenţa unor filologi moderni, care au învăţat o limbă moartă, cu simţul lingvistic al bizantinilor sau al scoliaştilor din perioada elenistică? 2) să admitem totuşi că putem restabili uneori topica unor versuri cu emendaţii în spiritul unor pasaje similare din poezia lui Eschil. În asemenea împrejurări recurgem la resursele *evidenţei interne*. Aici însă intervine o nouă dificultate, pe care nu o poate înlătura decît descoperirea unor atestări noi; deocamdată colecţia textelor din tragedia greacă nu ne oferă nici măcar a zecea parte din totalul operelor compuse de tragici. În lipsa unui

corpus suficient de cuprinzător nu ne putem întemeia pe aşa-numitul «test of usage»; de cele mai multe ori compararea locurilor paralele se bazează pe microcontexte şi pe similitudini cu totul izolate.

Acestea fiind zise, nu contestăm valoarea metodei solidare de stabilire a textului, preconizată de Thomson: «a scientific method operating simultaneously at three levels — textual, linguistic, and literary». Efectiv, ultimii editori au înclinat adeseori să disocieze argumentele gramaticale sau pur formale de o investigaţie mai profundă a conţinutului, renunţînd la conjecturi valoroase ale marilor predecesori din secolul trecut sau din perioada antebelică: Wecklein, Headlam, Wilamowitz. Ultima ediţie a lui Thomson restabileşte la loc de cinste multe dintre conjecturile lor, fără să redea însă la fel de riguros şi obiecţiile pe care le ridică asemenea emendaţii. Critica conjecturală care se călăuzeşte după indicaţiile conţinutului şi recunoaşte că arta lui Eschil «este un produs al evoluţiei sociale» reprezintă în opinia lui Thomson un curent filologic materialist. Pentru noi această apreciere este pe deplin îndreptăţită. De aceea şi studiul introductiv şi volumul de comentarii aduc o contribuţie însemnată la înţelegerea gîndirii lui Eschil şi reuşesc să demonstreze cu argumente foarte serioase transpunerea ideilor pitagoreice în limbajul figurat pe care îl foloseşte poetul în trilogia sa. Din acest punct de vedere ni se pare oportună păstrarea lecţiunii manuscrise în *Agamemnon*, vv. 180—181: "στάζει δ'ἔν θ'ὕπνῳ πρὸ καρδίας / μνησιπήμων πόνος, καὶ παρ'ἄκοντας ἦλθε σωφρονεῖν".

Printr-o argumentare convingătoare Thomson ilustrează ideea din text prin referinţe la învăţătura pitagoreilor despre activitatea şi remuşcările sufletului clarvăzător, «care se zbuciumă în *timpul somnului*». Vom adăuga că şi traducerea marelui poet Paul Claudel a preferat aceeaşi lecţiune tradiţională care se menţine în ambianţa reprezentărilor iniţiatice: «Car goutte à goutte, jusque dans le sommeil, sur le cœur / Continue la peine avec le souvenir...».

Ne mai rămîne să facem cîteva observaţii despre materialul auxiliar din anexe. În *Appendix A*, lista clasificată a erorilor este deosebit de utilă. Sînt destul de rare *itacismele*; abundă în schimb erorile morfologice pe care Thomson le numeşte «false divisions and combinations»; de ex.: *Ag.* 252 ἐπεὶ γένοιτ'/ἐπιγένοιτ' în M. Mai există şi alte false contopiri de cuvinte, pe care Thomson—Headlam nu le-au depistat (am citat mai înainte σπαργανηπλεί̈ζετο pentru σπαργάνοις ὠπλίζετο). Cititorul va găsi în aceeaşi listă (vol. II, p. 239—240) şi erorile de *simplex ordo* despre care am avut ocazia să discutăm mai înainte (în *apendice* se dau numai o parte din erorile constatate de alţi editori; pentru cele conjecturale, a căror existenţă o *presupun* Headlam—Thomson, trebuie consultat aparatul critic). În *Appendix B* se fac unele consideraţii despre principalele figuri metrice din versificaţia corurilor. Autorul insistă pe bună dreptate asupra specificului părţilor corale în care tratarea silabelor şi a secvenţelor metrice nu poate fi discutată în termenii unei analize întemeiate pe isocronie. Ritmurile cuvintelor erau acordate cu forme variate de simetrie în execuţia mişcărilor de dans şi determinau melodia; metrica nu poate fi deci disociată de melopoie. Fiecare partitură corală reprezintă o scriitură unică şi scandarea ei trebuie reconstituită pe baza responsiunii şi a necesităţilor unei intonări expresive, în acord cu caracteristica emotivă («etosul») care se desprinde din ambianţa pasajului respectiv.

Ultimele consideraţii, din *Appendix C*, se referă la *ordinea cuvintelor* şi încearcă pe cît se pare să justifice emendaţiile de topică propuse în stabilirea textului. «În analiza unor asemenea fenomene nu putem vorbi de reguli, numai de principii, care se cer determinate prin statistică». Or, din cauza inconvenientelor pe care le implică sărăcia «evidenţei interne» — situaţie semnalată de noi mai sus —, trebuie să ne mărginim la simple conjecturi în privinţa frecvenţei unor anumite configuraţii de topică.

Indicele anexat lucrării ni se pare prea sărac (p. 257—258). Erorile de tipar sînt destul de rare; semnalăm omisiunea unei referinţe la p. 85 n. 3; *potilora* în loc de *potiora* la p. 68; Karstan în loc de Karsten în nota critică la v. 275.

Așa cum se prezintă, noua ediție în două volume va aduce servicii considerabile comentatorilor lui Eschil. Pentru înțelegerea textului am fi preferat desigur să găsim lecturile tradiționale, cu emendații mai prudente și cu « ameliorările » trecute în subsol. După lectura unei lucrări de tipul comentariului H. J. Rose (vol. I—II, Amsterdam, 1958), cercetarea notelor exegetice bogate din lucrarea lui Thomson ne arată că se mai pot face interpretări de conținut și note explicative pentru înțelegerea particularităților lingvistice fără să se cadă în monotonia vastelor compilații școlare, care se străduiesc să înlocuiască formulările textului poetic (elipsele, expresiile figurate, aluziile), prin parafraze prozaice, impersonale, lipsite de gust. Bogăția referințelor din poezia greacă și caracterul neașteptat al asociațiilor propuse de Thomson atenției noastre vor asigura, credem, un succes binemeritat acestei ediții refăcute a comentariului său.

SCULTURA DI CARATTERE ARTIGIANO. RICERCHE E RICOMPOSIZIONI

DI

GABRIELLA BORDENACHE

Tutta la storia dell'arte antica ha, alla sua base, un paziente lavorio di ricerca per la ricomposizione dei complessi scultorei o di opere singole per una migliore conoscenza di grandi personalità artistiche, spesso anonime. Basti ricordare gli infaticabili e tenaci studi per restituire la composizione plastica frontonale dei piú famosi templi di epoca arcaica e classica (il tempio di Athena Aphaia, il Partenone, il tempio di Zeus a Olimpia, i templi di Epidauro) alcuni dei quali arricchiti d'importanti frammenti ancora in epoca recente (Partenone, Epidauro, gruppi frontonali del tempio di Marasà a Locri). Spesso la felice intuizione di uno storico dell'arte, lanciato sulle tracce di un dato artista, ha permesso di ricomporre l'unità di opere che le avventurose vicende del commercio antiquario o la passione di collezionisti avevano disperso ai quattro venti (basti ricordare il cavaliere Payne-Rampin).

È naturale che questo lavorio di ricerca si sia svolto e concentrato principalmente, quasi esclusivamente anzi, intorno a opere di prima grandezza. E le opere di secondo piano, le ricche serie cioè della scultura artigiana, sono state piú o meno neglette, anche se nelle sillogi di determinate categorie di monumenti — le stele funerarie greche ad esempio — non sono mancati tentativi isolati di raggruppare piú pezzi e di attribuirli alla stessa mano o alla stessa bottega, nel desiderio di ricostituire la personalità dell'ignoto artigiano che le aveva scolpite.

Per questo consideriamo una felice iniziativa le sostenute ricerche che lo studioso ceco Jiří Frel sta svolgendo in questi anni intorno alla produzione corrente delle botteghe del IV — III secolo prima dell'e.n. [1] — sia attiche, sia di centri periferici del mondo greco, come Mesambria pontica — che costituisce il migliore campo d'investigazione per determinare l'attività di artefici anonimi. Limitate dapprima alle stele funerarie, le indagini del Frel si sono estese in maniera organica a tutta la produzione di serie, cioè anche ai rilievi e alle statuette votive nonché ai rilievi delle testate dei decreti [2].

Come già il Beazley per la ceramica attica, il Frel costituisce gruppi e sottogruppi attribuendoli allo stesso artefice e alla stessa bottega, in base a un attento esame delle peculiarità

---

[1] Jiří Frel, *Études sur les stèles funéraires attiques*, I—II, in Listy Filologicke, 88, 1965, p. 13 ss.; p. 256 ss.; *Une tête rajustée*, *ib.*, 89, 1966, p. 85 ss.; *Les sculpteurs à Mesambria Pontica*, in Graecolatina Pragensia, III, 1966, p. 73 ss.

[2] *Le sculpteur d'Acharnes et son atelier*, Graecolatina Pragensia, III, 1966, p. 79 ss.; *Ateliers et sculpteurs attiques fin V^e – début IVe s.*, in Eirene, V, 1966, p. 79 ss.

StCl, X, 1968, p. 257—259 București

tipologiche, stilistiche e tecniche. Sono in tal modo messi in evidenza, con la stessa perspicacità, sia i temi e i dettagli antiquari, sia la disposizione e il trattamento del drappeggio (effetti di trasparenza, rapporto tra corpo e vesti), sia le proporzioni del nudo e la maniera di rendere i lineamenti, specialmente gli occhi e i capelli ; particolarmente preziose sono le osservazioni sui dettagli tecnici, sui vari strumenti di lavoro usati — osservazioni che non si possono fare su una fotografia e che, generalmente, non sono suggerite dagli studiosi.

Le varie analisi sono in complesso convincenti, anche se non è sempre agevole seguire il ragionamento dell'A. in base a un materiale illustrativo frammentato (dato che il Frel, per un piú rapido confronto, riproduce, di un rilievo, solo il dettaglio che l'interessa) e di non facile consultazione per le didascalie ridotte a indicazioni algebriche. Le conclusioni sono a volte di una singolare importanza come ad esempio la constatazione che una stessa bottega produceva stele a rilievo e stele dipinte. Al tutto si deve aggiungere l'interesse immediato e circoscritto di felici ricomposizioni di rilievi dismembrati (cfr. *Une tête rajustée*).

L'unico elemento, spesso invocato dal Frel (Graecolatina Pragensia, 74; Eirene V, 81), che, secondo noi, non può essere utile per confermare o infirmare la validità di tali raggruppamenti è la qualità del marmo. Alla luce delle ricerche moderne (vedi Braemer, Revue belge de philologie et d'histoire, 1962) è certo ormai che la precisa determinazione del marmo delle opere di scultura e di architettura è essenziale per lo studio di tutta una serie di problemi economici e anche artistici, dato che, con i marmi, viaggiavano anche le maestranze. Ma non si può postulare che una determinata qualità di marmo possa costituire l'esclusività di un artista o anche di una bottega; perché dobbiamo logicamente ammettere che un dato marmo sia stato impiegato da piú botteghe di una stessa città per un periodo di tempo che può essere considerevolmente lungo — e quindi oltrepassare gli anni d'attività di uno scultore e di una scuola.

Attiriamo l'attenzione sullo studio dedicato dall'A. alle stele di buona epoca ellenistica (III sec. prima dell'e.n.) di Mesambria pontica; egli costituisce due gruppi ben delimitati e mette in evidenza un caratteristico fenomeno di provincialismo, che permette di cogliere quelle tendenze che verranno sviluppate e portate alla loro ultima espressione nell'arte romana e tardo romana : « le modelé — osserva giustamente il Frel (*Les sculpteurs à Mesambria* s.c., p. 78) s'éloigne de la réalité, les proportions, les articulations et les attitudes deviennent raides, la draperie perd sa souplesse, ses plis se transforment dans des éléments décoratifs. Les représentations cessent d'être organiques ». Possiamo aggiungere, anticipando le conclusioni di uno studio in corso, che tutta una serie di statuette e di rilievi di Callatis, un'altra città del Ponto sinistro « aux confins de l'univers grec » per dirla col Frel, ci permettono di punteggiare lo stesso fenomeno di arte provinciale, che potremmo definire *ante litteram*.

★

In tutt'altra epoca ci porta un interessantissimo studio di Hans Jucker[3] che, partendo da una testina-ritratto conservata nel Museo di Cleveland con la vaga indicazione « testa d'imperatore romano, III secolo » è riuscito a ricomporre uno dei piú famosi sarcofagi, prodotto in una bottega di marmorari romani, fiorente verso la metà del III secolo e.n.

Dall'attento esame della testina — sia iconografico che cronologico — lo Jucker arriva alla conclusione che si tratta dell'immagine di Balbino in giovane età: trattandosi non di una scultura a tutto tondo ma di un altorilievo a carattere ufficiale — la testina essendo incoronata d'alloro — era logico postulare l'esistenza di un rilievo che, a giudicare dal piccolo ritratto, era di alta qualità artistica. Stile, proporzioni, iconografia, tecnica e qualità del marmo hanno concordemente portato l'A. a ritrovare il monumento cui la testa apparteneva: il grande sarcofago di D. Caelius Calvinus Balbinus nel Museo delle catacombe di Pretestato a Roma. È noto infatti che tale sarco-

[3] *Die Behauptung des Balbinus*, in AA, 87, 1966, p. 501 ss.

fago, ricomposto nel 1929 da M. Gütschow e H. von Schönebeck da centinaia di frammenti — che sino al 1926 giacevano abbandonati all'ingresso delle catacombe stesse — presentava gravi lacune nella rappresentazione figurata della sua fronte, prima tra tutte la testa del personaggio virile della *dextrarum iunctio;* « hier, scriveva M. Gütschow [4], hat der Zufall arge Zerstörungen angerichtet. Der Kopf des Balbinus ist schräg abgebrochen oder abgeschnitten ». A tale lacuna si adatta perfettamente la testina di Cleveland, (acquistata nel 1925, prima cioè della restituzione del fregio). L'identità dei tre ritratti — del personaggio rappresentato nei due gruppi che ornano il sarcofago e del giacente sul coperchio — è evidente, nonostante le inevitabili diversità dovute non solo all'età ma anche alla condizione di Balbino in questa vita (scene del sarcofago) o nell'altra (immagine del coperchio), nella pace che dà la morte.

La scoperta è importante non solo perché restituisce la sua integrità alla scena centrale di un fregio di considerevole qualità artistica ma anche e soprattutto perché apporta un contributo notevole all'iconografia di Balbino e risolve il discusso problema dell'appartenenza del famoso arcofago a questo imperatore. Tale ipotesi infatti, sostenuta da M. Gütschow, era stata infirmata da alcuni studiosi, tra i quali proprio lo Jucker, per il fatto che le scene del rilievo e i numerosi simboli che vi appaiono non sono necessariamente di carattere ufficiale ma possono adattarsi anche a un'iconografia privata (che, com'è ben noto, si ispira largamente a quella ufficiale). Ora è lo Jucker stesso a rivenire all'identificazione di M. Güstchow, anzi a sostenerla con una nuova argomentazione: l'elogio che il rilievo suggerisce — *concordia*, *fides*, *pietas*, *uirtus* — un po' passato di moda verso la metà del III secolo, corrisponde perfettamente ai vecchi ideali civici romani cui Balbino si ricollegava; ideali che vengono chiaramente espressi anche dalle emissioni monetali del breve periodo di regno di Pupieno e Balbino, le quali ci offrono sul rovescio le mani riunite e le leggende *amor mutuus Augg.*, *concordia Augg.*, *pietas*, *caritas*, *fides mutua Augg.*

[4] *Das Museum der Prätextat-Katakombe*, Mem. Pont. Acc., 4, 2 (1938), p. 92.

CONGRESUL INTERNAȚIONAL «ANTIQVITAS GRAECO-ROMANA AC TEMPORA NOSTRA»

(Brno, 12—16 aprilie 1966)

DE

I. FISCHER

A IX-a Conferință internațională de studii clasice din seria celor organizate de Comitetul «Eirene», ținută în primăvara anului 1966 în frumoasa capitală a Moraviei, a întrecut fără îndoială pe toate cele precedente prin amploarea și prestigiul participării internaționale (au fost reprezentate douăzeci de țări), prin varietatea programului și prin precizia organizării. Este meritul inițiatorilor, profesorii L. Varcl, directorul Cabinetului de studii greco-romane al Academiei Cehoslovace de Științe, și P. Oliva, înconjurați de o echipă entuziastă și pricepută (din care citînd numele profesorilor K. Janáček, M. Okál, L. Vidman, J. Burian și, pentru colocviul micenian, al lui A. Bartoněk, sîntem convinși că am nedreptățit, omițîndu-i, pe foarte mulți alții), de a fi conceput cu îndrăzneală o manifestare atît de complexă și de a fi știut să o domine cu măiestrie. Nu le-a lipsit însă nici comprehensiunea și sprijinul activ al unor organizații oficiale, interne și internaționale: Academia Cehoslovacă de Științe, reprezentată la ședința inaugurală de președintele ei, F. Šorm, Ministerul Învățămîntului, reprezentat de titularul departamentului, J. Hajek (ambii au făcut gestul simbolic de a-și rosti în latinește alocuțiunile cu care au salutat lucrările Congresului), Federația Internațională de Studii Clasice (FIEC), prezentă la Brno în persoana neobositei ei secretare, D-ra J. Ernst (autoarea unui raport asupra activității Federației, ținut în cadrul aceleiași ședințe inaugurale), Uniunea Internațională de Istorie a Filozofiei și a Științelor, secția de istorie a științelor, reprezentată de președintele acesteia, V. Ronchi.

Lucrările celor trei secții (filozofie și istorie, literatură, arte), împărțite, la rîndul lor, în subsecții, ale celor două colocvii (colocviul de studii miceniene și cel consacrat rolului culturii antice în învățămînt) și ale simpozionului «Antichitatea clasică și începuturile științei moderne» s-au desfășurat exclusiv în ședințe paralele, singurele ședințe plenare fiind cele cu caracter solemn, de la deschiderea și încheierea Congresului. Foarte judicioasa distribuire pe secții a comunicărilor și strictețea respectării programului au compensat în largă măsură dezavantajul acestui sistem, care obligă pe participanți să renunțe la urmărirea unor comunicări care i-ar putea interesa. Este desigur foarte greu să prezentăm într-un cadru limitat ca al acestei cronici complexitatea problemelor discutate și rezultatele la care s-a ajuns. Ne vom limita așadar la expunerea tematicii secțiilor, citînd cîteva titluri mai reprezentative.

În secția «Filozofie, istorie» s-au dezbătut patru teme:

StCl, X, 1968, p. 261—264, București.

1. Concepția antică asupra comunității civice și umane; dintre comunicările prezentate citățm: Br. Snell (Hamburg), *Die menschliche Gesellschaft bei Homer*, P. Oliva (Praga), *Die bürgerliche Gemeinschaft in Sparta*, I. Hahn (Budapesta), *Der Begriff der Demokratie in der politischen Theorie des Prinzipats*, A. Lesky (Viena), *Protagoras und der Staat*, O. Luschnat (Berlin-Vest), *Griechisches Gemeinschaftsdenken bei Clemens Romanus*. În cadrul acestei subsecții s-au ținut două comunicări ale delegației românești: C. Poghirc (București), *L'idée de solidarité humaine chez Homère*, și M. Jacotă (Iași), *Rome et les étrangers; la conception romaine des rapports entre citoyens et étrangers aux premiers siècles de la Cité*.

2. Antichitatea clasică în teoriile sociologice și filozofice ale celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și ale secolului al XX-lea: M. I. Finley (Cambridge), *Utopianism Ancient and Modern*, I. Bieżuńska-Małowist (Varșovia), *Les recherches sur l'esclavage dans le monde antique et le mouvement abolitionniste au XIX-ème siècle*, K. Janáček (Praga), *Zur Bilanz des griechischen Skeptizismus*.

3. Aristotel și gîndirea filozofică contemporană: E. Ch. Welskopf (Berlin), *Aristoteles und Marx*, O. Gigon (Berna), *Jugend und Alter in der Ethik des Aristoteles*.

În cadrul secției «Literatură», lucrările s-au axat pe temele:

1. Ideile sociale ale dramei clasice; tradițiile umaniste ale antichității clasice în teatru: J. P. Vernant (Paris), *Le moment historique de la tragédie en Grèce: quelques conditions sociales et psychologiques*, V. N. Jarxo (Moscova), *Ideologija arxaiki i ee preodolenie v tragedijax Eshila*, L. Winniczuk (Varșovia), *Humour in the Jesuit-Schooldrama and the Roman Comedy*, M. D. Petruševski (Skopje), *La catharsis tragique et la Poétique d'Aristote*, E. G. Schmidt (Jena), *Antiker Ursprung und nachantike Verwendung der Begriffe «Rührung» und «Erschütterung»*. La această secție s-a înscris și comunicarea Martei Guțu, *Antike Gestalten im epischen Theater (B. Brecht und Fr. Dürrenmatt)*.

2. Influența teoriilor estetice ale antichității clasice asupra literaturii epocilor ulterioare: *Homer and the Modern World* a regretatului J. A. Davison (Leeds), A. Michel (Lille), *L'Art poétique d'Horace et la philosophie de son temps*. În această subsecție, delegația românească a prezentat mai multe comunicări: E. Cizek, *Les controverses esthétiques de l'époque dans la lettre 114 de Sénèque*, Tr. Costa, *De codicibus Theophrasti Bucarestinis doubus*, A. Piatkowski, «*Vt pictura poesis*» *dans l'esthétique de la première moitié du XVIII*ème *siècle*, L. Stoianovici, *La contribution de l'école grecque de Bucarest au développement de l'humanisme dans la Roumanie du XVIII*ème *siècle*.

A treia și ultima secție a Congresului propriu-zis, «Arte», a luat în discuție două teme, înrudite cu cea precedentă: 1. Teoriile estetice și practica artistică în antichitatea clasică. 2. Influența teoriilor estetice ale antichității clasice asupra epocilor ulterioare. Dintre comunicări, care s-au ținut în ședințe comune (fără împărțirea pe subsecții), citățm: E. Frézouls (Strasbourg), *La conception de l'art chez Vitruve*, J. Frel (Praga), *Le type et le portrait en Grèce*.

După cum am arătat mai sus, pe marginea Congresului s-au desfășurat două colocvii și un simposion. Organizarea primului dintre ele, consacrat rolului culturii clasice în învățămînt, a coincis cu restabilirea învățămîntului limbii latine în liceele cehoslovace; acest succes al colegilor noștri nu va rămînea desigur fără urmări favorabile pentru dezvoltarea ulterioară a științei antichității. În cadrul Colocviului au fost prezentate rapoarte asupra situației studiului limbilor clasice și a culturii antice în învățămîntul mai multor țări. Pentru România, raportul a fost ținut, din însărcinarea Comitetului de organizare și la recomandarea Societății de studii clasice, de prof. Gh. Guțu. Printre celelalte rapoarte citățm: V. N. Jarxo (URSS), O. Gigon (Elveția), H. P. Drögenmüller (R. F. Germană), I. Bieżuńska-Małowist (Polonia). Pe lîngă rapoarte s-au ținut și comunicări privind diferite aspecte ale învățămîntului și răspîndirii cunoștințelor din domeniul antichității. Nume de prestigiu și-au arătat interesul și pentru aceste probleme: Br. Snell (Hamburg), *Was sollen die Schüler der Gymnasien aus der antiken Kultur kennenlernen*, J. Irmscher

(Berlin), *Altklassische Erbe und Kulturrevolution*, L. Vidman (Praga), *Les tendances générales de l'enseignement des langues classiques*, A. R. Burn (Glascow), *Ancient History in Modern Education: the General Reader*, R. G. Todd (Londra), *Classics in a General Education*, R. Dostálová (Praga), *Der moderne Leser und die Antike Literatur*.

Colocviul de studii miceniene a reunit numele cele mai ilustre ale acestei discipline, relativ recent constituite; amintim aici, alături de unul dintre fondatorii micenologiei, J. Chadwick (Cambridge), pe R. Crosaland (Scheffield), J. A. Davison (Leeds), de curînd dispărut, L. Deroy (Liège), M. Doria (Triest), J. Harmatta (Budapesta), A. Heubeck (Erlangen), J.-P. Olivier (Bruxelles), M. și D. Petruševski (Skopje), C. J. Ruigh (Amsterdam), A. Scherer (Heidelberg), O. Szemerényi (Freiburg i. Br.). Organizatorul Colocviului, A. Bartoněk (Brno), a reușit să distribuie dinainte textele integrale ale majorității comunicărilor, astfel că discuțiile au putut fi precise și fructuoase. Dintre numeroasele comunicări, de lingvistică, epigrafie, istorie etc., citățm: J. Chadwick, *The Organization of the Mycenaean Archives*, J.-P. Olivier, *Les scribes de Cnossos*, O. Szemerényi, *The Mycenaean and Historical Greek Comparative and their Indo-European Background*, M. D. Petruševski, *L'alternance vocalique u/e du dialecte mycénien de Pylos*, N. S. Grinbaum (Chișinău), *Les textes créto-mycéniens et la langue de la poésie lyrique chorale grecque*, S. Calderone (Catania), *Remarques sur l'histoire de quelques idées politiques, de Mycènes à Homère*, J. Harmatta, *Zum Problem der Ahḫijawa*, A. Bartoněk, *Greek Dialectology after the Linear B Decipherment*. Delegația românească a prezentat două comunicări: L. Lupaș, *Le système consonantique du dialecte attique*, și *Observations sur la notation des occlusives en mycénien et dans les langues italiques* ale semnatarului acestei cronici.

Simpozionul consacrat raportului dintre antichitatea clasică și începuturile științei moderne s-a desfășurat în ședințe plenare și pe secții, acestea din urmă organizate după criteriul disciplinei științifice luate în discuție (fizică și tehnică, medicină și biologie, astronomie și geografie, matematică, chimie și geofizică). Găzduit în localul vechii Primării (în timp ce lucrările celorlalte secții și colocvii se țineau la Facultatea de filozofie), simpozionul a avut aspectul unui congres independent. S-au dezbătut probleme generale de evoluție a științelor sau a unor idei științifice (J. Mittelstrass, Erlangen, *Zur Frage nominalistischer Wurzeln der neuzeitlichen Wissenschaft*, A. Keyserling, Viena, *Der Pythagoreismus und sein Einfluss auf die neuzeitliche Wissenschaft*, G. Arrighi, Lucca, *La pensée mathématique grecque dans la Renaissance*, A. P. Luškevič, Moscova, *K istorii Arximedovoj tradicii*) sau cîte un aspect de detaliu din istoria gîndirii științifice (M. Okál, Bratislava, *L'humaniste slovaque M. Rakovský et le nombre nuptial de Platon*, W. Hertner, Frankfurt, *Die Bewegung der achten Sphäre nach Georg Peurbach*).

În ședința de închidere a Congresului, «delegații» fiecărei secții au prezentat cîte o dare de seamă asupra desfășurării lucrărilor și a rezultatelor obținute. În numele organizatorilor Conferinței următoare (de la Goerlitz), a vorbit prof. J. Irmscher. Cuvîntul de închidere a fost rostit de prof. P. Oliva.

Organizatorii n-au oferit însă congresiștilor numai acest amplu program științific, pe care nu l-am putut decît schița în rîndurile de mai sus, ci și un foarte atent alcătuit program de «destindere», cu ocazia căruia, într-un minim de timp, participanții au putut lua cunoștință de cît mai multe din vechea viață culturală a Moraviei, din pitorescul regiunii, și, ca un complement al lucrărilor Congresului, de rezultatele activității arheologilor cehoslovaci. Amintim în primul rînd excursia din 16 aprilie, care a dat posibilitatea de a admira castele medievale, din vremea Renașterii și a barocului, precum și săpăturile de la Mikulčice, cetate moravă din sec. al IX-lea, unde o impresie puternică a produs grija deosebită a arheologilor și autorităților pentru conservarea, restaurarea și protejarea monumentelor istorice.

La Brno, o recepție i-a reunit pe congresiști în citadela Špilberk, locul de detențiune al lui Silvio Pellico, amenajată în «taberna uinaria». Mai pot fi menționate spectacole de operă,

concertul de muzică contemporană cehoslovacă, pe versuri latinești, dat de formația «Parasiti Apollinis», și multe altele.

În dimineața zilei de 15 aprilie a avut loc ședința Comitetului «Eirene». Din partea Societății de studii clasice din România a luat parte semnatarul acestor rînduri. S-au luat în discuție desfășurarea Congresului de la Brno, problema studiilor de micenologie în țările membre, pregătirea Conferinței de la Goerlitz, reprezentarea Iugoslaviei. Toți delegații au exprimat organizatorilor Congresului aprecieri elogioase. S-a hotărît ca, exceptînd anii colocviilor micenologice internaționale, toate conferințele Eirene să prevadă un colocviu de micenologie; de asemenea s-a recomandat constituirea, în măsura posibilului, a unor comitete naționale de micenologie (eventual secții ale Societăților de studii clasice) în fiecare țară membră. În ce privește Conferința de la Goerlitz, s-a definitivat tematica și s-au făcut propuneri pentru referenți; a fost abordată de asemenea problema tematicii conferinței de la Varșovia din 1968. Reprezentarea Iugoslaviei (care nu are o Societate de studii clasice și nici o Academie unică) a fost soluționată provizoriu prin cooptarea cu titlu personal a prof. M. D. Petruševski în colegiul redacțional al revistei «Eirene»; se va propune Academiilor din Iugoslavia constituirea unei societăți unice de studii clasice, care să-și delege reprezentanții în Comitet.

În încheiere, cîteva cuvinte despre participarea românească la Congres. În afara celor doi delegați ai Academiei (Gabriella Bordenache și I. Fischer) și de delegatul Facultății de limbi clasice (C. Poghirc), Societatea de studii clasice a reușit, cu concursul O.N.T., să alcătuiască o delegație importantă atît prin număr (30 de persoane), cît și prin caracterul ei reprezentativ (au luat parte membri ai corpului didactic universitar și liceal, cercetători ai Academiei și ai Muzeelor etc.; în afara congresiștilor din București, au participat colegi din Iași, Cluj, Timișoara, Craiova, Constanța, Oradea). După cum am arătat mai sus, delegația a prezentat 10 comunicări, favorabil primite de asistență, și a intervenit în numeroase discuții pe marginea comunicărilor Congresului.

Pentru toți participanții, Congresul de la Brno a fost o manifestare de neuitat, prilej de interesante contacte personale și de bogate experiențe, ale căror roade se vor face fără îndoială simțite în activitatea ulterioară a tuturor.

COLOCVIUL « AFRIKA UND ROM»
(Halle / Saale, 1967)

DE
EM. POPESCU

În cadrul tot mai numeroaselor întruniri internaţionale — congrese, conferinţe, colocvii — la care asistăm cu deosebire în perioada următoare celui de-al doilea război mondial, se înscrie şi colocviul care a avut loc la Halle (R.D.G.) între 25—27 mai 1967.

Întrunirea de la Halle n-a avut nici în intenţia organizatorilor, şi nici în modul desfăşurării ei, caracterul unei manifestări de mare amploare, de talia unui congres sau conferinţe, de pildă. Ea a avut ţeluri mult mai modeste, dar nu fără însemnătate.

Iniţiată de către Institutul pentru ştiinţa antichităţii greceşti şi romane (Institut für griechisch-römische Altertumskunde) al Academiei de Ştiinţe din Berlin, în colaborare cu Seminarul de istorie antică (Robertinum) al Universităţii Martin Luther din Halle, ea a fost concepută ca un simplu colocviu, menit să ofere specialiştilor (istorici, arheologi, jurişti, geografi, istorici ai religiei, teologi etc.) prilejul unor discuţii în care să fie dezbătute principalele probleme ale istoriei Africii şi ale raporturilor ei cu Roma, aşa cum se pun ele în momentul de faţă.

Punctul de vedere din care trebuiau abordate aceste probleme era cel al istoriei Africii, nu cel al istoriei Romei, aşa cum se obişnuia pînă acum. În felul acesta se tindea să se scoată în evidenţă necesitatea unei cunoaşteri mai aprofundate a vieţii economice, sociale şi culturale a populaţiilor autohtone africane, precum şi contribuţia pe care au avut-o ele şi, în general, provincia Africa, la civilizaţia romană. Modul acesta de a aborda problemele, adică de a limita cercetarea la o anumită zonă geografică, de a atrage atenţia asupra populaţiilor autohtone şi de a releva contribuţia lor la patrimoniul cultural universal, constituie continuarea unei direcţii noi în cadrul manifestărilor ştiinţifice internaţionale, direcţie care, deşi abia trasată, a început să-şi dea primele roade.

Privit şi numai din acest punct de vedere, colocviul de la Halle reprezintă o realizare. Chiar dacă numărul participanţilor nu a fost prea mare (circa 80) şi dacă printre ei nu s-au găsit destui specialişti în problemele africane care să dezbată competent referatele şi comunicările prezentate — discuţiile fiind din această cauză foarte firave —, totuşi noutăţile aduse la cunoştinţa ascultătorilor, precum şi punctele noi de vedere în probleme tratate pînă acum numai sub un anumit aspect, au contribuit la îmbogăţirea ştirilor pe care le aveam în privinţa vieţii în provincia Africa şi a relaţiilor ei cu Roma.

Programul a cuprins 38 de comunicări, citite toate în şedinţe plenare, dar orînduite cronologic în trei perioade, potrivit problemelor pe care aveau să le dezbată: 1) Africa şi Roma în epoca Republicii; 2) Africa şi Roma în timpul Principatului; 3) Africa şi Roma în vremea Dominatului.

StCl, X, 1968, p. 265—266, Bucureşti

Pentru fiecare din aceste perioade a fost prezentat cîte un referat în care se dezbăteau problemele generale ale epocii, urmat de comunicări cu subiecte mai mult sau mai puțin limitate. Referatele au fost alcătuite de J. Burian (Praga) (epoca Republicii), E. Staermann (Moscova) (perioada Principatului) și H. J. Diesner (Halle) (epoca Dominatului).

Varietatea problemelor puse în discuție de diversele comunicări poate fi cu greu expusă în această scurtă dare de seamă, dar o spicuire a cîtorva titluri va sugera măcar unele dintre ele. Probleme de natură economică și social-economică au fost prezentate cu o oarecare preferință în referatul și comunicările privind epoca Republicii (H. Kreissig — Berlin, *Bemerkungen zur Produktionsweise in Nordafrika. Vorrömische und republikanische Zeit;* B. Brentjes—Berlin, *Zink als künstlerischer Werkstoff in der Antike und in Westafrika;* J. Kolendo — Varșovia, *Les influences puniques sur la civilisation matérielle de Rome).* Ele n-au lipsit însă nici pentru imperiu (H. Wilsdorf — Dresda, *Afrika als Lieferant von Steinen und Edelsteinen für das Imperium Romanum;* W. Heid — Greifswald, *Probleme des Kolonats in Nordafrika zur Zeit des Prinzipats).* Subiectele cu caracter demografic sau prosopografic s-au grupat tot cam la aceste două perioade (A. Désanges — Paris, *Recherches récentes sur le peuplement et les structures autochtones de l'Afrique romaine;* L. Petersen — Weimar, *Lusius Quietus, ein Reitergeneral Trajans aus Mauretanien;* K. Wachtel — Berlin, *Römische Ritter afrikanischer Herkunft. 1—3. Jahrhundert).*

Alte comunicări au tratat despre aspecte ale vieții interne în comunitățile urbane (T. Kotula — Wroclaw, *Zum Problem der afrikanischen Municipalcurien),* despre raporturile Imperiului cu Africa în vremea Flaviilor (M. Leglay — Lyon, *Les Flaviens et l'Afrique),* de asemenea, probleme de geografie istorică (R. Käubler — Halle, *Zur kartographischen Situation in römischen Nordafrika im 1. u. 2. Jahrhundert),* probleme juridice (P. Csillag — Budapesta, *Der Beitrag der afrikanischen Juristen zum römischen Recht)* și de organizare a armatei (D. Hoffman — Hamburg, *Die Heeresorganisation des römischen Afrika in 4. Jahrhundert n. Chr.)* etc. Destul de numeroase comunicări au fost axate pe teme religioase (St. Segert — Praga, *Phönizische Traditionen im nordafrikanischen Christentum;* M. Bronislava — Grodno, *Zur Frage der Entstehung und der Quellen des Gnostizismus in Nordafrika. Gnostiker und Rom;* R. Freudenberger — Erlangen, *Probleme römischer Religionspolitik in Nordafrika nach der Passio S. S. Perpetuae et Felicitatis;* M. Seyberlich — Berlin, *Ketzeraufstreit und Bussdisziplin im 3. Jahrhundert;* G. Thümmel — Greifswald, *Afrikanischer Kirchenbau* etc.).

O frumoasă comunicare privind călătoriile de agrement din Africa la Roma (R. Gründel — Berlin, *Private Reisen von Afrika nach Rom nach Ausweis der lateinischen Inschriften 1.—3. Jahrhundert)* a adus o notă de destindere în desfășurarea lucrărilor. La ea s-a adăugat o alta, scrisă în latinește de (R. Avallone — Salerno, *(Quid Africa Romae illa quae Imperii dicitare acate dederit)* și care ar fi meritat să închidă dezbaterile colocviului, nu numai pentru tonul ei apologetic și însuflețirea cu care a fost citită, dar și pentru sinteza pe care autorul a încercat s-o facă, scoțînd în evidență contribuția Africii la civilizația Romei.

AL V-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ (Cambridge, 1967)

DE

D. M. PIPPIDI

Primul congres internațional de epigrafie greacă și latină s-a ținut la Amsterdam, în 1938. După lunga cezură a războiului, firul rupt al relațiilor dintre cercetători s-a reînnodat în 1952, la Paris, unde, sub impulsul viguros și lucid al lui Louis Robert, epigrafiștii din lumea întreagă și-au strîns din nou mîinile și au pornit la treabă, hotărîți să cîștige anii pierduți și să ducă mai departe lucrările de interes comun ce așteptau să fie reluate. Sub acest raport, ca și din alte puncte de vedere, Congresul al II-lea a însemnat un moment hotărîtor în organizarea pe plan internațional a publicațiilor de inscripții, ba chiar și în materia delicată a legăturilor dintre epigrafie și celelalte discipline istorice privind antichitatea. Cuvîntarea de deschidere a lui Louis Robert conține, mai ales în această din urmă privință, interesante luări de poziție, și ea va rămîne pentru totdeauna o contribuție prețioasă la definirea epigrafiei ca știință și la precizarea locului ei în ansamblul așa-numitei *Altertumswissenschaft*.

Dar întîlnirea de la Paris a făcut epocă și în altă privință. Spre deosebire de congresul precedent și de cele ce aveau să-i urmeze, Congresul al II-lea a fost un congres *oriental*, în sensul că dezbaterile au fost din capul locului concentrate asupra unei unice preocupări. Alegînd ca temă a discuțiilor situația studiilor de epigrafie în lume, Louis Robert înțelegea să contribuie la întocmirea unui bilanț sincer al realizărilor și proiectelor, al succeselor și al rămînerilor în urmă, cu scopul de a pune în lumină țelurile și de a fixa, în funcție de ele, o ordine prioritară a întreprinderilor. Tocmai de aceea *Actele* congresului, cuprinzînd rapoarte amănunțite asupra stadiului de pregătire a diferitelor *corpora*, generale sau regionale, începînd cu cele două mai mari ale Academiei din Berlin, precum și date bibliografice precise asupra publicațiilor de oarecare interes, individuale sau colective, constituie un instrument de lucru prețios pentru epigrafiști, așa cum în dezvoltarea studiilor de epigrafie congresul a constituit o piatră de hotar.

De-aci înainte, cu prilejul întîlnirilor de la Roma (1957) și Viena (1962), s-a revenit la sistemul dezbaterilor libere, altfel spus la deprinderea de a lăsa pe fiecine să-și întrețină colegii despre indiferent ce, în limite de timp care — din pricina marelui număr de participanți — au trebuit treptat reduse, de fiecare dată în paguba discuțiilor. Din respect pentru tradiție, s-a continuat să se programeze un număr de referate privind proiecte de lucrări sau rapoarte asupra unor întreprinderi în curs de realizare: dar partea cu mult cea mai mare a timpului a fost de fiecare dată rezervată comunicărilor individuale, pe cît de variate ca teme, pe atît de inegale ca însemnătate. De unde, pentru participanții la ședințe, o inevitabilă impresie de dispersiune (cînd nu de

StCl, X, 1968, p. 267—269, București

oboseală), abia compensată de discuțiile însuflețite legate în pauze între congresiștii cu aceleași preocupări.

Congresul al V-lea, întrunit la Cambridge între 18—23 septembrie 1967, nu s-a deosebit de cele precedente decît prin cadrul excepțional în care s-a ținut și prin împrejurarea demnă de semnalat că — mulțumită condițiilor de cazare a oaspeților (în colegii !) și a posibilității pentru aceștia de a-și lua mesele în comun — contactele între participanți au fost mai directe și mai prelungite decît în oricare din reuniunile organizate în metropolele a căror întindere face anevoioasă pînă și participarea regulată la ședințe. Din pricina marelui număr de vorbitori înscriși, lucrările au trebuit să se desfășoare în două secțiuni paralele — epigrafie greacă și latină —, ceea ce, din capul locului, reducea la jumătate posibilitatea de a urmări comunicările programate.

Sub raportul cuprinsului, acestea au fost cît se poate de variate, îmbrățișînd, se poate spune, întreg domeniul preocupărilor epigrafice — din epoca arhaică pînă în pragul epocii bizantine —, fără a exclude problemele de metodă, nici referatele despre stadiul de pregătire a anumitor lucrări. Multiplicate prin grija organizatorilor, acestea din urmă s-au distribuit congresiștilor fără a mai fi citite în ședință, cu dublul avantaj de a economisi timpul și de a pune la dispoziția interesaților o documentare prețioasă. E cazul raportului lui Attilio Degrassi despre activitatea epigrafică în Italia în ultimii cinci ani, e de asemeni cazul mănunchiului de rapoarte prezentate de Günther Klaffenbach pentru IG, de Hans Krummrey pentru CIL și de Leiva Petersen pentru *Prosopographia Imperii Romani*. În aceleași condiții și în cadrul acelorași preocupări, s-au supus congresiștilor planurile mai multor lucrări viitoare, din numărul cărora reținca deosebit de interesant proiectul unui *corpus* al inscripțiilor de pe vasele atice (circa 10.000, risipite în toată lumea), pregătit pînă în cele mai mici amănunte de Henry Immerwahr, de la Universitatea North Carolina.

Pentru înlesnirea ascultătorilor, comunicările de tip obișnuit au fost și ele grupate pe epoci sau pe arii geografice, în ședințe care în unele zile începeau la 8,45 dimineața și — cu firești întreruperi — continuau pînă la 10,30 seara. Cum era de așteptat, prima zi a programului a fost închinată inscripțiilor atice. Alte ședințe speciale au grupat comunicări despre documente din Peloponez, din Creta, din Roma sau din cutare provincie romană: Africa, Asia, Dacia, Panonia, Dalmatia, Moesia. Pînă și inscripțiile funerare și-au avut ședința lor specială și, tot așa, inscripțiile metrice ori militare. A le menționa pe toate ar fi cu neputință, în cadrul acestei scurte dări de seamă și, tot așa, a încerca o eventuală clasificare, în funcție de valoarea documentării sau de măiestria interpretării. Ca în orice reuniune similară, o oarecare inegalitate între contribuțiile prezentate era inevitabilă: dacă puține s-au ridicat peste nivelul mijlociu, rare au fost și cele despre care s-ar putea spune că n-au izbutit să trezească interesul. Pentru cititorii Studiilor clasice mi se pare mai util să reținc o seamă de știri despre pregătirea celor două mari corpora: *Inscriptiones Graecae* și *Corpus Inscriptionum Latinarum*, la care voi adăuga și unele informații cu privire la *Prosopographia Imperii Romani* și la *Corpus Inscriptionum Etruscarum*.

Din IG, ni se anunță apropiata apariție a fasciculului IX 1[3] (Locrida occidentală), îngrijit de Günther Klaffenbach, precum și primul fascicul din volumul X (Thessalonike), îngrijit de Charles Edson. În lucru se mai găsesc ediția a treia a volumului I din *Inscriptiones Atticae* (editori: un întreg grup de epigrafiști condus de D. M. Lewis și Lilian Jeffery), pe lîngă inscripțiile din Chios și Samos (XII 6), editate de G. W. Forrest și Günther Dunst. Tot așa, o nouă ediție a inscripțiilor tesalice (IX 2[2]) pregătită de Yves Béquignon, și al doilea fascicul al inscripțiilor macedonene, încredințat lui J. M. R. Cormack.

Din CIL, a apărut în 1963 un fascicul nou din vol. IV (3,3), îngrijit de Matteo Della Corte, și, în 1965, prin osteneala lui Attilio Degrassi, albumul intitulat: *Inscriptiones Latinae liberae Rei publicae — Imagines*. În curs de înaintată pregătire se găsesc o seamă de alte fascicule, precum urmează: CIL I[2] 2,4 (editor A. Degrassi); II 2 (prin grija Consiliului Superior al Cercetării științifice din Madrid); III[2] pars 3—7 (cu colaborarea academiilor din Sofia, București, Belgrad,

Budapesta, Praga şi Viena); IV 3,4 (Matteo Della Corte şi Pio Ciprotti); VI 6,2 (*Cognomina* şi indice de cuvinte, pregătit cu ajutorul unui calculator electronic prin grija lui E. J. Jory, de a University of Western Australia); VI 7 (Silvio Panciera şi H. Solin); IX 1 (M. Torelli); XIII Suppl. (A. Deman); XIV Suppl. (H. -G. Kolbe şi G. Barbieri); XVI Suppl. (H. Nesselhauf); XVII (*Miliaria:* G. Walser); XVIII (*Carmina epigraphica:* H. Krummrey, în colaborare cu B. Thomasson şi J. Suolahti).

Noua ediţie din *Prosopographia Imperii Romani*, începută de Stein şi Groag, progresează şi ea încet dar sigur: în 1966 a apărut fasciculul IV 3 (litera I), redactat de Leiva Petersen. Fasciculul V 1 (litera L) e şi el pregătit pentru tipar şi ar putea apărea în cursul anului 1968.

O veste nouă, importantă, e şi constituirea, în 1966, pe lîngă Academia din Berlin, a unei grupe chemate să reia munca de pregătire a unui *Corpus Inscriptionum Etruscarum*. Lucrările sînt încă în faza de documentare şi atenţia colaboratorilor se îndreaptă cu precădere asupra documentelor recent descoperite la Pyrgi.

Ţara noastră a fost reprezentată la Congresul din Cambridge de o delegaţie formată din profesorul M. Macrea de la Universitatea din Cluj, din D. Protase, cercetător la Institutul de istorie şi arheologie din acelaşi oraş, şi din semnatarul acestor rînduri. Regretatul Macrea a citit o comunicare intitulată *Apollo Parthicus;* D. Protase a vorbit despre *Legiunea a IV-a Flavia în nordul Dunării şi prima organizare a Daciei romane.* În aceeaşi şedinţă, cel ce scrie a prezentat un raport despre activitatea epigrafică în România între ultimele două congrese, iar cu alt prilej, comunicarea *'La seconde fondation d'Istros' à la lumière d'une découverte épigraphique récente.*

Cum am mai avut prilejul s-o notez, cadrul excepţional în care s-a ţinut congresul şi unele împrejurări tot atît de neobişnuite au făcut ca în timpul reuniunii de la Cambridge contactele personale dintre participanţi să fie considerabil înlesnite. La crearea unei ambianţe prielnice lucrului în comun a contribuit, de altă parte, în cea mai mare măsură, ospitalitatea localnicilor şi rîvna organizatorilor, din numărul cărora mă simt dator să numesc în primul rînd pe Miss Joyce Reynolds, a cărei gentileţe firească şi a cărei neobosită solicitudine i-au cîştigat recunoştinţa generală a oaspeţilor.

CONGRESUL ASOCIAȚIEI « EIRENE » (GÖRLITZ, 10—14 octombrie 1967) ȘI COLOCVIUL INSTITUTULUI DE STUDII GRECO-ROMANE DE LA BERLIN CU TEMA « STUDIILE DE MICENOLOGIE ȘI UTILIZAREA MAȘINILOR DE CALCUL» (16 octombrie 1967)

DE

M. NASTA

Stăruind să promoveze studiile umaniste prin manifestări științifice internaționale, Asociația « Eirene » a izbutit să mențină o frumoasă tradiție a congreselor cu tematică largă și sugestivă, în deplin acord cu varietatea de preocupări umanistice din epoca noastră. Raportarea la valorile culturii clasice ne poate ajuta desigur să îmbogățim sensurile umanismului modern și ne obligă să trezim la viață o serie de preocupări savante sau erudite care se cer integrate într-o viziune istorică mai largă.

Congresul din R. D. Germană s-a deschis în dimineața zilei de 10 octombrie, în pitoreasca localitate de pe țărmul fluviului Neisse, cu o ședință inaugurală festivă, la care și-a dat concursul o formație de muzică de cameră, compusă din membrii corpului didactic al școlii de muzică Görlitz. În a doua parte a ședinței, prof. Johannes Irmscher a prezentat, sub forma unui discurs comemorativ, opera umanistului August Böckh, întemeietor al disciplinei cu profil enciclopedic: « Klassische Altertumswissenschaft ». Prilejul unui asemenea bilanț l-a oferit centenarul lui Böckh (sărbătorit și la Berlin, în ziua cînd se împlinea exact un secol de la moartea savantului german: 3 august 1867). Ultimul vorbitor al ședinței inaugurale a evocat într-o prelegere academică, ilustrată cu diapozitive, trecutul orașului în care ne aflam (referatul se intitula, potrivit devizei străvechi, din Renaștere, a municipiului Görlitz: *Nulla uia uirtutis inuia*).

Următoarele ședințe s-au desfășurat pe secții, tratînd următoarele teme:

1. Criza polisului grec; 2. Rolul plebei în epoca tîrzie a imperiului roman; 3. Descoperiri arheologice recente în țările socialiste; 4. Problema « clasicității » (mai exact: « Das Problem des Klassischen als historisches archäologisches und philologisches Phänomen »); 5. Elemente de continuitate în latina medievală; 6. Problematica traducerii tragediilor antice.

Ultima zi a Congresului (14 octombrie) a fost rezervată pentru informările curente despre activitatea comitetelor naționale care alcătuiesc Asociația « Eirene » și pentru alocuțiunea finală, rostită în latinește de ilustrul savant polonez Kazimir Kumaniecki.

În ansamblu, deși au lipsit o serie de raportori, lucrările reuniunii științifice pe care o prezentăm au adus contribuții de valoare, atît pentru cunoașterea substratului social-politic al fenomenului clasic cît și pentru definirea unor concepte cu caracter normativ, cum ar fi: canonul clasic în artele plastice și în arhitectură; evoluția normelor clasice în secolele ulterioare, pînă la diversificarea tendințelor « clasicizante »; actualitatea traducerilor din tragedia greacă și problema

StCl, X, 1968, p. 271—273, București

găsirii unor corespondențe veridice pentru a reda valoarea poetică și conținutul bogat de idei al textelor clasice; semnificația unora din cele mai recente descoperiri arheologice în diferite țări socialiste.

Printre umaniștii cu contribuții marcante, în cadrul problematicii schițate mai sus, citățm următoarele nume, însoțite de titlul referatelor:

— *La prima temă* prof. V. N. Iarcho (Moscova): *Die Krise der Vernunft in der attischen Tragodie als Widerspiegelung der Krise der athenischen Polis.* Autorul a discutat în special probleme de gnoseologie legate de atitudinea lui Oedip în tragediile lui Sofocle. În același cadru, lectorul Vladimir Iliescu a prezentat comunicarea: *Bemerkungen zur Aussenpolitischen Krise der westpontischen Griechenstädte in der 2-Hälfte des 4 Jhr.* (cu referiri speciale la invaziile scitice și la expansiunea macedoneană).

— *În cadrul temei nr. 2* (« Rolul plebei. . . »), semnalăm raportul principal, ținut de prof. V. Beșevliev (Sofia), și comunicările prezentate de V. Velkov (Sofia): *Plebs urbana in der Diözese Thrakien im 4. Jhr.* și de St. Mrosek (Torun): *Zur Lage der Bergarbeiter im spätrömischen Reich.*

— *La secția a 4-a* raportul principal, despre « Constituirea normelor clasice în evoluția generală, sincronică, a diferitelor arte din Elada secolului V î.e.n. », a fost încredințat arheologului prof. R. Heidenreich (Leipzig). Au mai prezentat comunicări deosebit de interesante E. G Schmidt (Jena): *Voraussetzungen des Klassischen bei Sophokles;* L. Richter (Berlin): *Das Problem des Klassischen in der griechischen Musikgeschichte;* Verena Zinserling (Jena): *Bemerkungen zur Porträtkunst der attischen Hochklassik;* J. Werner (Leipzig): *Die griechische Sprache im Bewusstsein der antiken Griechen.* A suscitat vii controverse comunicarea profesorului J. Zinserling (Jena): *Klassische Kunst und Kunst der Gegenwart.*

În cadrul *secției a 5-a* menționăm raportul prezentat de J. Schneider (Berlin): *Probleme ale vocabularului latinei medievale*, și comunicările prezentate de K. Kumaniecki (Varșovia): *Die verlorene Consolatio des Cicero* și de St. Borzsak (Debrecen): *Zum Nachleben des Lateinischen in der Feudalgesellschaft.*

Deosebit de animate au fost lucrările secțiunii a 6-a, consacrate problematicii traducerilor. Referatul principal a fost întocmit de D. Ebener (Rehbrücke), traducător de prestigiu al tragediilor lui Euripide. Comunicările și discuțiile au abordat o gamă largă de probleme, începînd cu efectele psihologice ale traducerii fidele — prof. R. Schottländer (Berlin): *Der Grundsatz des « wirkungsgetreuen » Übersetzens* —, trecînd apoi la diferite aspecte ale receptării unor traduceri celebre (G. Perl (Berlin): *Bemerkungen zur Aufführung des Oidipus Tyrannos im Deutschen Theater in Berlin* — pe marginea transpunerii scenice a versiunii lui Hölderlin — și W. Schmitt (Berlin): *Erasmus als Euripidesübersetzer*), analizînd în sfîrșit și aspecte teoretice de bază, legate de probleme fundamentale, specifice traducerilor care urmăresc să găsească echivalențe poetice exacte și nu simple redări aproximative sau prozaice ale textelor. În acest sens au fost orientate analizele și punctele de vedere exprimate prin propriul nostru coreferat: *Translating the text of Greek tragedies — problems of poetical equivalence.* Tot de probleme specifice, cu caracter filologic și teoretic, s-au mai ocupat și următoarele comunicări: J. Łanowski (Wrocław), *Einige Probleme der Euripidesübersetzung;* B. Häsler (Halle/S): *Zur Übersetzung der Chorlieder in der griechischen und römischen Tragödie;* W. Hofmann (Leipzig): *Zur Übersetzung Plautinischer Cantica.*

În privința participării clasiciștilor români la manifestările din R. D. Germană, menționăm că prof. M. Macrea a prezentat în ședința din 11 octombrie coraportul intitulat: *Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des römischen Dazien.* Au trezit un interes deosebit observațiile cu privire la atestarea continuității elementului daco-roman în țara noastră, precum și precizările aduse în legătură cu statutul celor « Trei Dacii » de-a lungul deceniilor. Tot prof. Macrea a dat citire în altă ședință și coraportului Gabriellei Bordenache: *Monumente ale artei clasice și clasicizante în Scythia Minor.* Am menționat mai sus titlul și orientarea coraportului pe care l-am prezentat personal în secția de traduceri.

Înainte de a încheia capitolul acestor însemnări, se mai cuvine să reliefăm în mod special calda ospitalitate de care au dat dovadă autoritățile municipale. În afară de conferința cu caracter de inițiere, menționată la începutul acestei cronici, tot sub auspiciile primăriei a fost organizată în seara zilei de 12 octombrie o recepție în sălile muzeului orășenesc. Clădirea este una dintre cele mai tipice pentru stilul baroc de la începutul veacului luminilor; portalul fastuos, stucaturile ingenioase în tonuri verzi-aurii, colecțiile de sticlărie și marchetăria discretă luceau la lumina lanternelor și a lumînărilor, aprinse înadins pentru a crea o atmosferă de epocă « symposionului filologic ».

Pentru a face un bilanț final și obiectiv al congresului « Eirene » din R. D. Germană, se poate spune că obstacolele ridicate în calea participanților de un itinerar mai puțin accesibil, situat în afara traficului internațional, au dăunat în mod regretabil succesului deplin al acestei reuniuni științifice, care îmbina interesul de strictă specialitate al dezbaterilor cu atracțiile culturale de natură istorice, oferită de trecutul unui oraș renascentist. Organizate într-un asemenea context, întrunirile asociației « Eirene » răsplătesc adeseori străduințile organizatorilor și deschid orizonturi noi « peregrinului » clasicist.

*

Așa cum se poate vedea chiar din titlul acestei cronici, după congresul « Eirene », la interval de o zi, s-a ținut la sediul Academiei de Științe din Berlin conferința cu tema: *Anwendung Maschineller Lochkarten bei der Auswertung von Linear B.* Propriu-zis, paralel cu problemele ridicate de verificarea descifrării linearului B cu ajutorul mașinilor de calcul, prof. J. Harmata și E. Welskopf au mai prezentat și o dare de seamă asupra Congresului general de micenologie de la Roma, din august 1967. În sfîrșit, după cum vom arăta mai departe, s-a discutat și problema utilizării fișelor perforate pentru analiza textelor clasice din autorii latini.

În dimineața zilei de 16 octombrie dr. H. Geiss a vorbit despre perspectivele imediate ale utilizării mașinilor de calcul în descifrarea scrierii miceniene (comunicarea: *Einige Probleme der Mykenologie und ihre Lösungsmöglichkeiten mittels maschineller Lochkarten).* Totuși, cu ocazia demonstrației practice care a urmat, nu s-a putut constata în mod peremptoriu cît de departe ne poate duce metoda fișelor perforate, în lipsa unei coroborări precise a descifrării propuse de metoda Ventris cu noua codificare matematică, propusă de Geiss, care nu a găsit încă o recunoaștere internațională.

În ședința de după amiază am căpătat informații mai precise referitoare la posibilitățile de programare cibernetică a diferitelor descifrări în referatul prezentat de dr. E. Mater: *Zur Verwendung von datenverarbeitenden Maschinen bei der Entschlüsselung der Linear B-Inschriften.* În alt referat, dr. Liselote Huchthausen (Rostok) ne-a vorbit despre « Utilizarea fișelor perforate pentru analiza statistică a textelor clasice latine ». Cercetătoarea urmărește în primul rînd să determine în ce ordine ar fi rațional să se predea cunoștințele de vocabular și de gramatică latină în cadrul unei programe condensate, care se limitează la patru semestre. Analizele cu ajutorul metodelor cibernetice au pus în lumină necesitatea de a se acorda prioritate în predarea structurilor gramaticale unor elemente care prezintă o frecvență foarte mare în textele clasice și nu pot fi neglijate pe considerentul situării lor oarecum periferice în sistematica gramaticilor tradiționale (acesta este, de exemplu, cazul conjugării a treia consonantice, care, după părerea referentei, vine la rînd mult prea tîrziu în desfășurarea lecțiilor; rangul de frecvență pe care îl ocupă aceste forme în analizele cibernetice impun o reconsiderare a planurilor de lecții pentru a înlesni predarea acestor verbe (unele numai aparent neregulate), simultan cu capitole de morfologie din prima parte a cursului.

Alternarea punctelor de vedere tradiționale cu informările utile despre utilizarea metodelor cibernetice în domenii conjecturale, cum ar fi micenologia, sau în studiul gramaticii latine au stîrnit discuții animate, oferind sugestii prețioase pentru lărgirea unor domenii cu totul noi de investigație.

CRONICA DE DREPT ROMAN

DE

FRITZ RABER

Revista noastră va consacra o serie de cronici informative organizării studiilor de drept roman în diverse ţări ale Continentului şi chiar din afara lui. Unul din obiectivele urmărite este acela de a compara experienţe diverse, dar şi de a desprinde tendinţele generale de dezvoltare a acestor studii. Obiective necesare, deoarece romanistica juridică este peste tot confruntată cu probleme speciale, deosebit de grele şi de complexe, într-un climat din care nu lipsesc unele erori de înţelegere, nici unele contradicţii. Pe unele şi pe altele, din timp în timp, mari romanişti încercă să le formuleze critic, indicînd remedii care se dovedesc insuficiente sau care sînt repuse în discuţie de însăşi dezvoltarea culturii noastre şi de dezvoltarea istorică, în general.

Începem astăzi cu o scurtă, dar substanţială prezentare a organizării studiilor de drept roman la Facultatea de ştiinţe juridice şi de Ştiinţe de Stat a Universităţii din Salzburg. Ea dă o imagine a modelului austriac actual de organizare a acestor studii. Autorul prezentării este Dr. Fritz Raber, Privat-docent la Institutul de istoria dogmelor juridice de dogmatică a dreptului privat, condus de prof. Th. Mayer-Maly, d-sa făcînd şi un curs de introducere romanistică în studiul codului civil austriac. Conducătorul Institutului este binecunoscut prin bogata şi valoroasa sa activitate ştiinţifică în domeniul dreptului roman şi al celui modern, iar conducătorul Institutului de drept roman, prof. Wolfgang Waldstein, este, între alte lucrări erudite, autorul disertaţiei inaugurale recenzată în tomul VII al Studiilor clasice (1966), despre dreptul de graţie. În jurul lor lucrează o întreagă echipă de privat-docenţi, doctori şi doctoranzi, asigurîndu-se astfel atît formarea cadrelor ştiinţifice, cît şi o rodnică activitate didactică.

Din expunerea ce urmează, se va remarca interesanta încadrare a cursurilor de drept roman într-un ansamblu de studii juridice cu caracter istoric, precum şi legătura lor directă cu studiul dreptului modern prin Institutul condus de prof. Th. Mayer-Maly, care n-are corespondent în planul de învăţămînt al facultăţilor noastre de drept. Se va remarca de asemenea absenţa, în planul austriac, a unui învăţămînt de istorie generală a dreptului — existent la noi — precum şi a unei tendinţe precise de a lărgi cursul de drept roman pînă la proporţiile unei istorii a drepturilor antice (*Antike Rechtsgeschichte*), cu caracter sociologizant şi comparatist, ca în Franţa, după reformele din 1954 şi 1960.

Val. Al. G.

DIE STELLUNG DES RÖMISCHEN RECHTS IM RECHTSUNTERRICHT AN DER WIEDERERRICHTETEN SALZBURGER UNIVERSITÄT

Dem Salzburger Fürsterzbischof Paris Graf Lodron gebührt das Verdienst, dass er den schon seit längerer Zeit bestehenden Plan, in Salzburg eine Universität zu gründen, verwirklichte. Er untersützte die Salzburger Bestrebungen beim Kaiser und erlangte so die Privilegien, die es

SCC, X, 1968, p. 275—277, Bucureşti

ihm ermöglichten, die Salzburger Universität am 8. Oktober 1622 formell zu eröffnen [1]. Die einzige, im Reichsgebiet nicht von Jesuiten, sondern von Benedektinern geführte katholische Universität erfreute sich — wie die Vergleiche mit der Hörerzahl der benachbarten Universitäten Graz, Innsbruck und Dillingen beweisen — bald grosser Beliebtheit. Seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts wurde allerdings die Zahl der Studenten in Salzburg immer kleiner. Der Grund dafür ist wohl in einem Verbot Maria Theresias zu suchen: Ordensgeistlichen wurde der Besuch ausländischer Universitäten verboten. Merkantilistischen Grundsätzen huldigend glaubte man das Abfliessen des Geldes ins Ausland unterbieten zu müssen; bald darauf wurde in Österreich und Bayern das Auslandsstudium generell verboten. Für die Salzburger Universität wenig fördernd war auch das Ende des Erzstiftes Salzburg 1803, die Besitznahme von Salzburg durch Österreich 1806 und zuletzt die bayrische Herrschaft, die dann schließlich am 24. Dezember 1810 das Ende der Universität brachte. Bereits in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts, besonders aber dann in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen, bestand der Plan, in Salzburg eine katholische Universität zu gründen; die diesem Zweck gewidmeten Mittel sind heute im „Internationalen Forschungszentrum für Grundfragen der Wissenschaften" angelegt. Nach diesen Ansätzen kam es endlich durch Bundesgesetz vom 1. Oktober 1962 zur Widererrichtung der Salzburger Universität als staatliche Universität. Der bestehenden selbständigen theologischen Fakultät wurde eine philosophische angegliedert. Mit Bundesgesetz vom 30. Juni 1965 ist die rechts- und staatswissenschaftliche Fakultät wiedererrichtet worden.

Es entspricht der derzeitigen Gliederung des Studiums der Rechtswissenschaften in Österreich, dass zuerst die Institute des ersten der drei Studienabschnitte, des rechtshistorischen, gegründet wurden: Das Institut für Römisches Recht, das Institut für Kirchenrecht und das Institut für Deutsches Recht und Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Es folgten die Institute für Arbeitsrecht, für Bürgerliches Recht, für Internationales Privatrecht und Privatrechtsvergleichung, für Straf- und Strafprozessrecht, für Zivilgerichtliches Verfahren, für Handelsrecht und Wertpapierrecht und gleichsam als Bindeglied zwischen den Instituten des rechtshistorischen und des judiziellen Studienabschnittes das Institut für juristische Dogmengeschichte und Privatrechtsdogmatik. Das Institut für gerichtliche Medizin soll der Grundstein für eine angestrebte medizinische Fakultät sein, wie das an der philosophischen Fakultät bestehende Institut für Rechts- und Staatsphilosophie und Politische Wissenschaft einen Ansatzpunkt für die juristische Fakultät bildete.

Das Studium der Rechtswissenschaften ist in Österreich in drei Studienabschnitte gegliedert, deren erster, der rechtshistorische, zwei Semester umfasst, deren zweiter und dritter, der judizielle und staatswissenschaftliche, je drei Semester umfassen. Jeder der drei Studienabschnitte wird durch eine Staatsprüfung beendet. In den beiden ersten Semestern ist der Student verpflichtet, Vorlesungen aus Kirchenrecht, aus deutscher und österreichischer Rechtsgeschichte und aus römischem Recht zu hören. Die gesetzlich vorgeschriebene Zahl von 12 Wochenstunden römischrechtlicher Vorlesungen für zwei Semester wird wie meist in Österreich auch in Salzburg geteilt in 6 Stunden Institutionen des römischen Privatrechts, 4 Stunden römische Rechtsgeschichte und 2 Stunden römisches Zivilprozessrecht.

Um zur rechtshistorischen Staatsprüfung zugelassen zu werden, muss durch ein Übungszeugnis der erfolgreiche Besuch einer zweistündigen Übung aus einem der drei Prüfungsfächer (Römisches Recht, Kirchenrecht, österreichische und deutsche Rechtsgeschichte) nachgewiesen werden. Für das Römische Recht ist der Erwerb eines solchen Zeugnisses in jedem Semester möglich.

[1] Zur Geschichte der Universität Salzburg vgl. den Beitrag von H. Wagner in: *Gedanke und Gestalt — Universität Salzburg* (Universitätsverlag A. Pustet, Salzburg-München, 1967) 18 ff; sowie Kaindl-Honig und Ritschel, Die Salzburger Universität 1622* 1964 (Salzburg, 1965).

Den Interessierten unter den Studenten wird in Salzburg außderdem durch kombinierte römisch-rechtliche und bürgerlichrechtliche Seminare die oft entsprechende Problematik des Römischen und des Bürgerlichen Rechts nahegebracht. Für die romanistischen Fragen steht dabei eine durch den Ankauf der Bibliothek Ernst Levy's außerordentlich bereicherte Institutionsbibliothek zur Verfügung. Eine jedes zweite Semester veranstaltete 2-stündige Vorlesung « Romanistische Einführung in das ABGB » soll dem Studenten des rechtshistorischen Studienabschnittes einen ersten Einblick in das geltende bürgerliche Recht vermitteln. Alternierend mit dieser Vorlesung wird eine ebenfalls zweistündige, teils wissenschaftsgeschichtlich, teils dogmengeschichtlich aufgebaute Lehrveranstaltung abgehalten, die dem Erst- und Zweitsemesteriegen die Entstehung einzelner Rechtsinstitute verständlich machen soll. Dieses Verständnis soll dann vor allem bei der am Ende des Studiums stehenden dritten (rechtshistorischen) Doktorprüfung, dem Romanum, beim Prüfungsgegenstand Römisches Recht bewiesen werden. Doch wird mit diesen Vorlesungen auch einer Forderung entsprochen, die in der gegenwärtigen Diskussion um die Erneuerung der juristischen Studienordnung immer wieder erhoben wurde: die Rechtsgeschichte nicht zum Selbstzweck werden zu lassen, sondern ihr eine über das Historische hinausgreifende Funktion zu geben; sie soll dem Studenten das geltende Recht leichter verstehen helfen [3].

[3] Eine ausführliche, Deutschland und Österreich in der Behandlung des römischen Rechts vergleichende, Information bietet die Studie von Mayer-Maly, RIDA[3] 11 (1964), 395 ff.

O SUTĂ DE ANI DE LA NAȘTEREA LUI GEORGE MURNU

DE

D. MARMELIUC

Memorabilă va rămîne în istoria culturii românești ziua de 1 ianuarie 1868, atîta timp cît va dăinui această cultură. Căci în această zi s-a născut, într-un oraș din Macedonia grecească, situat în apropierea Salonicului, inspiratul Muzelor, care avea să facă literaturii române neprețuitul dar al celor două grandioase epopei de la începutul vieții spirituale a Eladei și a Europei întregi: *Iliada* și *Odiseea* lui Homer în strălucitoare haină românească.

George Murnu, care din tinerețe scria versuri, ne spune însuși într-un catren, scris în dialectul aromân și tălmăcit apoi tot de el, în limba literară:

Se cheamă Veria locul, unde-am văzut eu ziua,
Cetate veche, strungă de turci și de grecime.
Aici cresc flori de rodii, belșug de vii pe dealuri
Și vuie mori, tot macină la grîne și susamul.

De pe aceste dealuri cu podgorii ale cetății natale, dar mai ales din localitatea de munte Selia, unde familia Murnu avea o locuință de vară, cel care avea să fie interpretul măiestru al lui Homer, Eschil, Sofocle, Pindar și Sappho, contempla, în copilărie încă, crestele însorite ale Olimpului, lăcașul zeilor Eladei antice.

Vlăstar al unei familii de autentici cărturari aromâni, George Murnu a urmat studiile medii la liceul elenic din Bitolia și, nu întîmplător, lucrarea lui de absolvire a fost o compoziție asupra lui Homer.

Mutîndu-se, împreună cu familia, la București, tînărul bacalaureat a urmat cursurile Facultății de filozofie și litere din capitala României, specialitatea *filologie*, unde a avut profesori, care au tras brazde adînci și durabile în ogorul științei și culturii naționale, ca Titu Maiorescu, Al. Odobescu și Ion Bogdan.

În anul 1894 și-a luat licența în filologie cu teza *Studiu asupra elementului grec antefanariot în limba română*, premiată atunci de Universitate și valabilă, în întregime, și astăzi ca izvor de informare și documentare pentru cercetătorul pe care-l preocupă raportul dintre cele două limbi.

Era firesc ca un astfel de licențiat să fie trimis pentru desăvîrșirea studiilor în străinătate, mai ales cînd își exprima dorința să-și lărgească cîmpul specialității cu o nouă disciplină, aceea a *arheologiei*. Centre universitare pentru scopul urmărit erau în Germania, îndeosebi Universi-

StCl, X, 1968, p. 279—283, București

tăţile din Berlin şi München, unde funcţionau profesori, rămaşi celebri, ca *Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff*, *Wilhelm Christ*, *Otto Krumbacher*, *Adolf Furtwängler* şi alţii.

La Universitatea din München îşi luă, în anul 1902, doctoratul în aceeaşi specialitate ca şi licenţa, cu teza: *Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen mit historischen Vorbemerkungen* (tipărită la München). Completîndu-şi apoi studiile prin aprofundarea specialităţii arheologiei la şcolile din Atena, Roma şi Berlin, fu numit, în anul 1908, conferenţiar, iar în 1914 profesor titular la *catedra de arheologie* a Universităţii bucureştene. Între timp, în 1909, deveni şi membru corespondent al Academiei Române.

Căci tenacele şi inspiratul George Murnu nu şi-a neglijat, în cursul acestor studii, vocaţia sa adevărată, aceea de *poet*, şi îndeosebi de *poet al epopeilor homerice*. Pe lîngă versuri de inspiraţie proprie, publicate prin revistele vremii şi întrunite apoi în volum *(Gînduri şi vise*, 1908*)*, în anul 1906 apar, în editura «Luceafărul» din Budapesta, primele 12 cînturi din *Iliada*, cărora le-au urmat, în anul 1912, celelalte 12 cînturi.

A fost un moment de generală uimire în lumea literelor româneşti. Ziarele şi revistele se luară la întrecere pentru a scoate în evidenţă *evenimentul literar* de importanţă istorică pentru cultura românească.

Răsplata muncii uriaşe, «de ani de zile, de cizelare de zeci de ori repetată, pentru a putea ieşi astfel de versuri naturale româneşti», cum se exprimă I. Agîrbiceanu într-o apreciere apărută în ziarul Patria din Cluj, a fost premierea *Iliadei* cu cel mai mare premiu al Academiei Române *premiul Năsturel*, pe care pînă la el, îl primiseră doar «V. Alecsandri şi Al. Odobescu pentru operele lor... după care Academia a intrat într-un lung repaus, atît de lung şi venerabil, încît numai Vergiliu, prin intermediul lui George Coşbuc, şi Homer, prin intermediul lui George Murnu, au mai putut să-l întrerupă», cum aprecia *C. Paul* în paginile revistei Flacăra, din 8 iunie, 1913, număr închinat, lui George Murnu cu prilejul acestei premieri.

În acelaşi număr al revistei, profesorul M. Dragomirescu aprecia că «alături de poeziile lui Eminescu, *Iliada* lui G. Murnu este o carte clasică... un adevărat monument al literaturii noastre, un monument, care, desigur, nu va putea fi refăcut de altcineva nici în secole».

Entuziasmul tinerei generaţii de scriitori din acea vreme se exprima prin scrisul criticului Ion Trivale, căruia Parcele nu-i îngăduiră să-şi verifice intuiţia, deoarece îi curmară firul vieţii în timpul primului război mondial. Iată ce scria acest tînăr slujitor al condeiului: «Uimiţi ne întrebăm unde a găsit d-l Murnu mijlocul de a realiza minunea aceasta?... Ei bine, a trebuit să-şi creeze singur bagheta acestei resuscitări a lumii homerice şi a izbutit să făurească acea limbă, incomparabilă în vigoarea şi plasticitatea ei. Dezgropînd şi înviind o întreagă comoară de forme pline de vlagă, de cuvinte pline de sevă virgină, d-sa a creat cu adevărat o nouă limbă şi un nou vers românesc... acel stil, care ne deschide vederi nebănuite asupra potenţelor poetice ale limbii româneşti şi face din traducerea d-lui Murnu o mare creaţiune naţională» (v. *Cronici literare*, 1915, p. 385).

Mai presus de toate recenziile şi articolele din presă şi reviste se ridică însă recomandarea pentru premiere, făcută de Duiliu Zamfirescu în şedinţa solemnă a Academiei, în care i s-a decernat această excepţională cinstire: «*Marele merit al acestei lucrări este limba.* Nu e vorba aici numai de o limbă neaoş românească, ci de *o limbă nouă*, parcă făurită înadins pentru epopee, plină de suflu eroic, de viaţă şi de tinereţe şi, mai mult, este singura limbă în care ar fi putut să vorbească eroii lui Homer.

Încheind această recenziune — care se face cu ocazia acordării premiului mare Năsturel, noi credem că Academia îl poate da cu amîndouă mîinile d-lui Murnu» (An. Acad., Seria II, 35, 1912—1913).

Aceste şi alte aprecieri elogioase nu l-au făcut pe George Murnu să se aşeze pe laurii gloriei cîştigate. El avea de completat opera începută, dăruind culturii româneşti cea de-a doua capo-

operă homerică: *Odiseea*. Încurajările n-au lipsit nici în intervalul de timp care a urmat pînă la acest al doilea «moment fundamental din evoluția literaturii române», cum caracterizează G. Călinescu apariția *Iliadei* în a sa *Istorie a literaturii române*.

Într-un articol, publicat în Gazeta Bucureștiului din 17 aprilie 1918, Tudor Arghezi scria printre altele: «Sub pana d-lui Murnu, *Iliada* nu e o traducere, ci o poemă zămislită în românește, și numai așa citirea *Iliadei* este un instrument pentru afirmarea literaturii românești».

Ce întîmplări miraculoase se petrec în viața oamenilor! George Murnu este ales membru al Academiei Române în anul 1923 în locul lui Duiliu Zamfirescu, care-l recomandase pentru marele premiu Năsturel și care s-a stins din viață în acel an.

Iată aprecierea omului chibzuit la minte și cumpănit la vorbă, căruia-i revine meritul principal al existenței și îmbogățirii bibliotecii Academiei Române, profesorul Ion Bianu, cu prilejul acestei alegeri: «D-l Murnu are în viața literară românească o situațiune atît de înaltă și așa de bine cunoscută, încît Secțiunea literară a Academiei a socotit de prisos o deosebită motivare a votului ei pentru a propune ca d-sa să fie ales în locul rămas vacant prin pierderea regretatului Duiliu Zamfirescu... D-sa este mai presus de toate *poetul clasic*, care are marele merit de a fi tălmăcit în românește pe eternul Homer cu pricepere, un talent, o pătrundere și o artă așa de înalte, încît Academia l-a distins cu cel mai mare premiu al ei».

Iar în ședința plenară din 5 iunie al aceluiași an, Vasile Pârvan, care prezida, l-a întîmpinat la intrarea lui în sală cu următoarele cuvinte: «Am plăcerea de a saluta întîia dată în mijlocul nostru pe colegul Murnu ca membru activ al Academiei noastre. Traducerile sale clasice din Homer constituie un titlu de glorie, nu numai personal al d-sale, ci al literaturii românești în general».

Același savant Vasile Pârvan, care, la o vîrstă cînd alții dibuiesc abia drumul spinos al cercetărilor științifice, ajunsese să aibă un nume respectat în toată Europa, avea să-și ajute prietenul mai în vîrstă să-și tipărească *Iliada* și, apoi, și *Odiseea*, care apărea întîiași dată în anul 1924, în ediții strălucit executate din punct de vedere editorial (format, tipar, hîrtie), la «Cultura Națională» al cărei director era.

Evenimentul literar a fost imediat surprins și comentat în toate publicațiile românești. Iată ce apărea în «Neamul Românesc» al lui N. Iorga din 10 mai 1924: «Evenimentul cultural din anul acesta e fără îndoială ediția *Odiseei* în românește, tradusă de d-l G. Murnu... Dacă versiunea pe care ne-a dat-o dl. G. Murnu din Iliada a fost socotită epocală, Odiseea iese din aceeași mînă pricepută... Cultura românească își pune astfel pietrele unghiulare ale universalității».

G. Murnu putea să-și îngăduie acum, după aceste succese, dobîndite în viață fiind, cum înaintea lui le dobîndise, în viață fiind, doar Vasile Alecsandri, o atenuare a încordării de continuă aprofundare și îmbogățire a limbii, de șlefuire a versurilor, de febrilă căutare a celei mai «fericite și neașteptate expresii românești» pentru cuvîntul din textul original. «Mi-am dat seama că oceanul Homer nu-l pot străbate cu o plută, ci cu un vas cît mai solid, care dispune de tot echipajul, de toată armătura și merindea trebuitoare. Și acest vas mi l-am făurit și proviantat cum am putut, studiind ani îndelungați și concomitent — la masa mea de lucru sau călătorind prin țară — izvoarele, *toate izvoarele de bogăție ale graiului românesc de prelutindeni*... pentru a contribui, după putință, la alcătuirea și desăvîrșirea acelui mare organ de robustă expresie «valahă»... exponentul fonetic de un pronunțat caracter romanic, cel puțin în sunete, prin urmare cel mai eufonic, mai plastic și sugestiv al unei rase privilegiate de natură... De-aici inexorabila nevoie de-a îmbogăți și lărgi capacitatea expresivă a limbii noastre și, ca urmare fatală, ideea de a contopi dialectele, urmînd criteriul selecțiunii și necesității, și chiar de-a făuri cuvîntul nou, ... nu numai spre a varia expresia și a fi la înălțimea textului original, care-i de o bogăție și varietate uimitoare, ci și spre a umple un gol sau a evita un neologism proaspăt, element vitreg sau mort în acordarea tonalității epice, fără de care stilul epopeii nu există». (Prefață la *Iliada*, ediția «Cultura Națională», p. II—III.)

Apariția *Odiseii* a fost însă o surpriză, cel puțin pentru cunoscătorii epopeilor homerice și din alt punct de vedere, special: *transpunerea textului grecesc în hendecasilabi iambici*. Ne-o mărturisește într-o recenzie făcută traducerii celor 12 cînturi de la început ale epopeii de către Cezar Papacostea (1929) elenistul clujan Ștefan Bezdechi (Rev. Societatea de mîine, nr. 5 din 1931): «Oricît aș admira talentul de traducător al d-lui Murnu, tot aș fi dorit mai degrabă, chiar de la d-sa, care făcuse cei mai frumoși hexametri în românește, să ne fi dat o Odisee în același vers antic ca și Iliada».

George Murnu, care încercase hexametrul și pentru textul *Odiseei* sale (cîntul I, publicat în Țara Noastră a lui N. Xenopol), a constatat însă că pentru această «poemă, mai mult familiară, idilică sau dramatică, mai puțin solemnă și avîntată», hexametrul este «incongruent și anacronic» și a «preferit metrul iambic, ritmul care, după Aristotel, e cel mai apropiat de vorbirea obișnuită».

În ce privește *Iliada* însă, G. Murnu ne mărturisește că, prin folosirea altui sistem de versificație decît hexametrul homeric, s-ar suprima rezonanța de mare amploare melopeică, specifică acestei opere (gravitatea solemnă sacerdotală a atitudinii generale, măreția și dinamismul expresiei epice, caracterul hieratic al multor momente, sublimul ce rezultă din simbioza divinului cu umanul, amploarea și frumusețea magistralelor descripții și comparații homerice etc.). De aceea s-a hotărît s-o traducă în hexametri, absolut indispensabili pentru *Iliada*, «singura matcă încăpătoare pentru Dunărea homerică, care nu poate fi îndrumată în albia lăturașilor ei».

«Aceste preferințe, în aparență numai de ordin tehnic, nu se datoresc prin urmare unei întîmplări sau unui capriciu momentan, cum au bănuit unii, ci unor criterii interne bine și îndelung cumpănite». (Aceeași prefață, p. IV.)

Timpul care s-a scurs după momentul cînd G. Murnu scria aceste rînduri, prefațînd nemuritoarea sa *Iliadă*, i-a dat dreptate.

Eugen Lovinescu, care în anul 1935 publica *Odiseea* în transpunere prozaică, scria pentru prefața sa la ediția a treia din 1946: «Țin să-mi precizez poziția față de versiunea George Murnu, recunoscînd în ea una dintre cele mai mari realizări estetice din cîte are limba română și fără echivalent în celelalte literaturi culte».

Nici după aceste izbînzi de recunoaștere generală a operei de trudă și migală, dar și de deosebit talent — am putea spune ca Perpessicius, de geniu — al tălmăcirii, George Murnu, cu toată povara anilor ce se îngrămădeau pe nesimțite, n-a încetat nici un moment să modifice, să cizeleze, să adauge continuu la marile sale creații.

Și a avut bucuria, ca, în pragul trecerii sale în lumea umbrelor, să-și vadă cele două mari creații ale vieții sale, *Iliada* și *Odiseea*, apărînd în ediții științifice, prefațate de temeinice și competente studii, însoțite de ample comentarii și bogate glosare ale limbajului poetic, cu care a îmbogățit tezaurul limbii române.

Edițiile acestea, îngrijite de elenistul cu largi orizonturi asupra întregii lumi elenice și cu substanțiale cunoștințe în toate domeniile ei, profesorul D. M. Pippidi, sînt astăzi și vor rămîne încă multe decenii cel mai bun mijloc de introducere a intelectualității românești în conținutul și frumusețile poeziei homerice.

Dar George Murnu nu s-a mărginit numai la poemele homerice, ceea ce ar fi fost de ajuns pentru o viață de om, cum a fost de ex. cazul lui J. H. Voss, tălmăcitorul poemelor homerice în limba germană, ci setea lui de frumos și sublim i-a îndreptat talentul și spre alte domenii ale poeziei eline. Ostenelii lui binecuvîntate i se datorează tălmăcirea *Orestiei* lui Eschil și a tragediilor *Oedip-Rege* și *Electra* lui Sofocle, în care genialitatea lui se ia la întrecere cu originalele, îndeosebi în tălmăcirea părților lirice, recitate de cor, al căror lirism este, cum arată G. Murnu într-o conferință despre poezia dramatică elină «un apogeu al inspirației și creației poetice, o bogăție de ritm, o finețe de sensibilitate, un flux de libertate și elasticitate sintactică, o complexitate de structură

sintetică și de frumusețe eufonică, ale căror efecte se înalță pînă la culmile liricii moderne cele mai avîntate și eterice».

Pasiunii lui pentru poezia înălțătoare i se datorează și volumul de *Poezii antice și moderne*, apărut în anul 1943, în care talentul său se îndreaptă către geniile poeziei tuturor timpurilor, ca Pindar și Sappho, Catul, Lucrețiu și Vergiliu, Goethe, Schiller și Heine, Dante, Leopardi și Carducci, Shelley, Keats și Poe, Victor Hugo, Baudelaire, Verlaine și Paul Valéry, pentru a aminti numai pe cei mai reprezentativi din mănunchiul oferit literaturii române de genialitatea lui George Murnu.

Dar titlul lui de glorie nepieritoare rămîne traducerea *Iliadei* și *Odiseei*, căreia i se poate adăuga *Orestia* și cele două capodopere ale lui Sofocle. S-au ostenit și alți cărturari-poeți români să contribuie la înavuțirea patrimoniului literaturii române cu tălmăciri din poezia clasică greacă și latină, dar cum constată D. M. Pippidi «ceea ce trebuie subliniat e că între (numele acestor ostenitori) nici unul nu se învrednicește de o mai recunoscătoare prețuire decît acel al academicianului George Murnu, a cărui neîntreruptă trudă ne-a dat în ultimii cincizeci de ani, în haină vrednică de ele, trei culmi ale poeziei grecești, *Iliada* și *Odiseea* lui Homer, urmate de *Orestia* lui Eschil. Fiecare în parte ar fi fost de ajuns ca să asigure învățatului o faimă meritată. Laolaltă, ele consacră în profesorul Murnu pe principalul ostenitor român în cîmpul literelor antice, pe deschizătorul de drum la pilda căruia va trebui să se revină, ori de cîte ori problema traducerilor din clasici se va pune cu seriozitatea pe care o comportă». (Prefața la *Iliada*, p. 26.)

*

La 17 noiembrie 1957 s-a stins din viață poetul, care a fost atît de mult *om* în trecerea lui prin lumea pe care a voit-o nobilă și ferice. Cu trudă și entuziasm a coborît de pe firmamentul eternității giuvaere pe care le-a dăruit poporului său.

Poemele homerice, creații de culme ale geniului uman, care au înfruntat veacurile, vor dăinui, cu farmecul lor recreator, și în haina românească, cu care le-a învestmîntat George Murnu, atîta timp cît va trăi poporul român.

La mormîntul lui din cimitirul Bellu, împodobit cu o veche coloană dorică de marmură, se ridică adeseori, în nopți senine, cîntecul Muzelor, care l-au inspirat în viață, cîntec de șoapte înălțătoare și de vibrații spre veșnicie:

Nu e un θρῆνος, ci un ἐπινίκιον.

ECOURI CLASICE ÎN POEZIA LUI EMINESCU

DE

C. POGHIRC

Influența culturii clasice asupra lui Eminescu a fost studiată în numeroase articole și note menite să precizeze ce datorează marele nostru poet antichității [1]. Traducerile directe ori parodiile unor texte clasice, numeroasele teme antice ca și frecvența numelor de autori, personaje istorice sau mitologice risipite în opera tipărită sau în manuscrisele poetului, precum și indicarea unor surse antice directe, reale sau măcar posibile, în unele dintre producțiile lui, au arătat că sfera acestei influențe este, deși adesea indirectă, cu mult mai mare decît ne-am fi așteptat la fostul corigent la limba latină [2]. Oda în metru antic, care depășește indiscutabil pe oricare dintre odele lui Horațiu și nu așteptă parcă decît să fie pusă în latinește, dovedește cu prisosință acest lucru.

Astfel stînd lucrurile, ceea ce ne propunem în cele ce urmează este nu de a relua problema de ansamblu, problemă rezolvată în liniile ei mari, ci de a preciza prin cîteva noi exemple adîncimea uneori de-a dreptul nebănuită a acestei influențe, caracterul ei organic, pentru că, oricît ar protesta poetul cînd ne asigură

Nu-ncărcați a mea gîndire [3]
Nici cu stil curat și antic,
Toate-mi sînt de o potrivă
Eu rămîn ce-am fost: romantic
(Eu nu cred nici în Iehova),

componenta clasică a fost, alături de filonul popular și de alte cîteva filoane de aur ale poeziei sale, unul dintre elementele care l-au ferit de fatala cădere în desuetudine care i-a atins pe mai toți poeții romantici.

★

Necunoașterea acestor surse, uneori de-a dreptul dăunător exagerate, alteori respinse din principiu, întrucît, după falsa concepție a unora, știrbeau originalitatea poetului, poate duce adesea la greșita înțelegere a unor pasaje. Iată un exemplu:

[1] Vezi, de ex. N. Sulică, *Clasicismul greco-roman și literatura noastră (în special Eminescu)*, în Anuarul liceului Papiu Ilarian, 1919—1929, p. 47—115 și 1930—1931, p. 21—56; D. Murărașu, *Eminescu și clasicismul greco-latin*, în Făt Frumos, mai-august 1932, și în extras 61 p.; C. Papacostea, *Filozofia antică în opera lui Eminescu*, București, 1933, 55 p.; mai recent vezi de ex. Tr. Costa, *Ausonius și Eminescu*, Studii clasice, II, 1960, p. 373—376; T. Vianu, *Imaginea Greciei antice în Memento mori de Eminescu*, în *Studii de literatură universală și comparată*, 1963, p. 579—588; Al. Piru, *Eminescu și clasicismul*, Viața românească, 1964, nr. 4—5, p. 308—313.

[2] O cercetare extrem de judicioasă a limitelor culturii clasice a lui Eminescu și a surselor ei vezi la G. Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, II, București, 1935, p. 26—48.

[3] Sub această formă apare versul în ms. 2769, 106; v. ediția Perpessicius, vol. V, p. 297.

Nu există, cred, vorbitor de limba română capabil să descifreze buchile, care să nu cunoască faimosul pasaj din răspunsul lui Mircea către sultan:

După vremuri mulţi veniră, începînd cu acel oaspe,
Ce din vechi se pomeneşte, cu Dariu al lui Istaspe;
Mulţi durară, după vremuri, peste Dunăre vreun pod,
De-au trecut cu spaima lumii şi mulţime de norod;
Împăraţi şi regi ce lumea nu putea să-i mai încapă,
Au venit şi-n ţara noastră de-au cerut pămînt şi apă...

Furaţi de farmecul incontestabil al pasajului, mulţi vor fi refuzat să-l mai analizeze în elementele lui. Pe cel care a stăruit însă cu ochi critic asupra acestor versuri n-a putut să nu-l mire pretenţia năvălitorilor: De ce «pămînt şi apă»? Dacă pămîntul a fost adesea obiect de dispută, apa a fost dintotdeauna la îndemîna oricui. De aceea în mod firesc trebuie să fi apărut în mintea multora ideea că *apă* a fost atras aici numai de nevoia unei rime cu *încapă* de la sfîrşitul versului precedent.

În realitate, nimic mai greşit. Aflăm din Herodot, sursa istorică asupra expediţiei lui Darius, că formula prin care perşii cereau supunere necondiţionată era a cere *pămînt* şi *apă* (γῆν τε καὶ ὕδωρ, c. IV, 126—127). Pasajul unde apare formula în Herodot se află în episodul expediţiei lui Darius peste Dunăre, contra sciţilor, dar formula se regăseşte şi mai departe, la sfîrşitul unor lungi pasaje despre geţi, traci şi peoni (V, 17). Numeroasele teme geto-dacice din opera poetului ne dovedesc că acesta cunoaştea, desigur, bine locurile citate din Herodot, dar fără îndoială nu din original, căci greaca îi era prea puţin cunoscută [4]. Este foarte posibil ca Eminescu să fi folosit, ca şi în alte cazuri, vreo traducere germană, căci o traducere românească nu se publicase încă. Totuşi posibilitatea folosirii unui intermediar românesc nu este exclusă. Manuscrisul traducerii româneşti făcute din Herodot în secolul al XVII-lea a fost descoperit de N. Iorga în ţinutul Botoşanilor, locul de origine al poetului, în mănăstirea Coşula, pe care nu se poate să nu o fi vizitat poetul în una din multele sale peregrinări. Dar pentru a cunoaşte această traducere nici nu era măcar necesar ca el să fi vizitat numita mănăstire. Manuscrisul de la Coşula, cum era însemnat pe el [5], fusese copiat în 1816 de pe altul aparţinînd lui Vasile Pogor. Manuscrisul lui Pogor putuse să-l consulte poetul, probabil, în casele urmaşului acestuia, junimistul. Nu este deci exclus, dată fiind cunoscuta pasiune a lui Eminescu pentru manuscrisele vechi româneşti, ca sursa lui pentru locul de care ne ocupăm să fi fost tocmai această frumoasă traducere bătrînească. Spre ea ne duce, de altfel, şi o chestiune de amănunt: numele tatălui lui Darius apare la Eminescu sub forma *Istaspe*. Forma încetăţenită în germană pentru acest nume este *Hystaspes*, formă pe care trebuie s-o fi învăţat şi poetul nostru în şcoala de tradiţie germană de la Cernăuţi. Or, manuscrisul de la Coşula dă, conform tradiţiei bizantine de pronunţare încetăţenite în trecut la noi, formele *Istaspis* şi *Istaspu*, din care Eminescu a făcut *Istaspe*, iarăşi nu de dragul rimei, ci conform tendinţei fireşti în limba noastră, devenită regulă astăzi, de a reda numele greceşti în -ης prin românescul -*e* (cf. Patrocle, Isocrate etc.).

O comparaţie mai atentă a Scrisorii a III-a cu cartea a IV-a din Herodot, sugerată de descoperirea întîmplătoare a expresiei amintite mai sus, ne-a dovedit că şi alte elemente, fără a mai vorbi de atmosfera generală, sînt luate din Herodot. Celebrele versuri:

Eu? Îmi apăr sărăcia şi nevoile şi neamul...
Şi de aceea tot ce mişcă-n ţara asta, rîul, ramul,
Mi-e prieten numai mie, iară ţie duşman este... [6]

[4] G. Călinescu, *op. cit.*, p. 42.
[5] Vezi prefaţa lui N. Iorga la ediţia apărută la Bucureşti, 1908, p. III.
[6] «Sărăcia şi nevoile» vizează, credem, cunoscuta istorie a lui Lisimah şi Dromihete.

au ca sursă, credem, tot cartea a IV-a, cap. 46—47, unde se spune (cităm după traducerea de la Coşula): «Cum nu vor fi aceştia nebiruiţi şi neînfrînţi la război? 47. Şi acest lucru îl pot face, pentru că le prietinesc şi apile şi locul». Termenii *prieten-prietenesc* constituie un argument în plus în sprijinul ideii că traducerea de la Coşula e sursa lui Eminescu pentru Herodot, căci în original se spune literal: «pămîntul fiindu-le prielnic şi apele aliaţi» (τῆς τε γῆς ἐούσης ἐπιτηδέης καὶ τῶν ποταμῶν ἐόντων σφι συμμάχων), iar alte traduceri se ţin în general aproape de textul grecesc şi nu folosesc cuvîntul «prieten».

Tot din Herodot (I, 108), de altfel, provine şi visul cu arborele care creşte şi acoperă tot pămîntul, episod care a servit însă doar ca pretext poetic iniţial, amplu dezvoltat la Eminescu [7].

Faptele citate din Herodot, incluse în textul Scrisorii a III-a, ne dovedesc că atmosfera creată de poet în episoadele istorice este adesea mult mai puţin imaginară şi aproximativă decît sîntem în general dispuşi să o credem.

★

Aproape la fel de cunoscute sînt pentru cititorii lui Eminescu şi următoarele versuri din poezia «Despărţire»:

La ce statornicia părerilor de rău,
Cînd prin această lume să trecem ne e scris
Ca visul unei umbre şi umbra unui vis?

Tema «viaţa e vis» e una din cele mai răspîndite teme în toate literaturile, dezvoltată mai ales sub influenţa filozofiei idealiste germane [8]. Dar se pare că aici avem a face totuşi cu altceva. Dacă partea finală a versului — «umbra unui vis» — pare suficient de clară, sugerînd fragilitatea condiţiei umane, prima parte — «visul unei umbre» — pare, cu toată incontestabila-i frumuseţe, logic puţin ciudată şi e, în orice caz, o figură cu totul neobişnuită. Nu e oare, tocmai de aceea, curios să găsim exprimată exact în aceiaşi termeni ideea la unul din cei mai mari, dar şi mai singulari poeţi ai antichităţii, la Pindar? [9]. O influenţă directă a lui Pindar asupra lui Eminescu nu a fost pînă acum demonstrată, ba, după cîte ştim, nici numele acestuia nu se întîlneşte în opera poetului nostru. De o lectură în greceşte nu poate fi, desigur, vorba fie şi numai dată fiind dificultatea înţelegerii lui chiar şi pentru cei care cunosc bine limba greacă. În lipsa oricăror alte date este greu de precizat dacă Eminescu a cunoscut această celebră sentinţă a lui Pindar, reprodusă de mai toate istoriile literaturii greceşti, dintr-o traducere integrală a lui Pindar, din vreo antologie ori culegere de vorbe celebre, sau cu totul întîmplător, din cine ştie ce text, imposibil de identificat astăzi. Fără a fi o dovadă indiscutabilă, ciudăţenia acestei imagini pledează pentru ideea că Eminescu a cunoscut, într-un fel sau altul, locul citat din Pindar. În sprijinul acestei idei pare a vorbi şi faptul, că, din numeroasele variante ale poeziei «Despărţire», versul citat nu apare decît în cîteva manuscrise, toate databile, ca şi forma definitivă, de altfel, din anul 1879, an de vîrf în preocupările poetului pentru limbile şi literaturile clasice. Cît priveşte reluarea primei părţi a versului, cu inversarea termenilor enunţului, ea este un procedeu frecvent şi specific lui Eminescu [10].

---

[7] Sugestia o datorăm prietenului Florea Fugariu.

[8] Cf. de ex. A. Schopenhauer, *Sämtliche Werke*, Leipzig, Brockhaus, vol. III, p. 535, 573 etc.

[9] Pindar, *Pythica*, VIII, 135—136: σκιᾶς ὄναρ ἄνθρωπος «omul e visul unei umbre».

[10] Vezi de ex. «O femeie între flori zi-i şi o floare-ntre femei» (Scrisoarea a V-a); «Să faci din viaţa mea un vis, Din visul meu o viaţă» (S-a dus amorul) ş.a.

În încheierea acestei note mai observăm că, deşi apariţia independentă la Eminescu a expresiei amintite ni se pare puţin probabilă, între cei doi poeţi există — fără a neglija imensele deosebiri care îi despart — anumite afinităţi structurale (de ex. îndrăzneala imaginaţiei, exuberanţa imaginilor, gravitatea ţinutei, tonul hieratic-profetic, amploarea gîndirii dublată de tumultul dezordonat al expresiei care l-a făcut pe Horaţiu să-l compare pe Pindar cu un rîu de munte revărsat [11], caractere vizibile la Eminescu mai ales în postume), afinităţi care ar merita, poate, să fie relatate cîndva mai pe larg şi ar servi, ori cît de ciudată ar părea la prima vedere apropierea, la o mai exactă intuire a poeziei lui Eminescu.

★

Citim în Scrisoarea a V-a:

În zadar boltita lîră, ce din şapte coarde sună,
Tînguirea ta de moarte în cadenţele-i adună...

Expresia *boltita lîră* e ciudată în româneşte, căci lira nu are nici un fel de boltă. Atunci cum se explică epitetul dat de Eminescu? După părerea noastră tot printr-o influenţă antică. Un epitet tradiţional al lirei la Homer este adjectivul *boltită, scobită* [12]. Epitetul este justificat la Homer, căci, aşa cum aflăm din imnul homeric închinat lui Hermes, acesta a făcut prima liră dintr-o carapace de broască ţestoasă, care e într-adevăr scobită.

Odiseea lui Homer putea Eminescu s-o consulte la vremea redactării Scrisorii a V-a şi în româneşte, în traducerea în proză a junimistului Caragiani, apărută la Iaşi în 1876. Totuşi în cazul dat avem motive să credem că intermediarul a fost traducerea lui I. H. Voss, cea mai celebră şi mai răspîndită traducere germană din Homer, şi iată de ce: Redarea în româneşte a epitetului homeric prin *boltită*, nepotrivită în fond, se explică prin intermediarul german citat. Voss traduce cuvintele din Homer prin « die (schön) gewölbte Harfe », or germ. *gewölbt* înseamnă mai degrabă « boltit » decît « scobit » [13]. Acest fapt ne face să credem că sursa lui Eminescu este Homer, prin traducerea germană, şi nu Horaţiu, de pildă, care — tot sub influenţa homerică probabil — dă lirei un epitet asemănător [14]. Dacă sursa ar fi Horaţiu, Eminescu care ştia destul de bine latineşte ar fi redat pe *curuus* printr-un echivalent mai potrivit [15]. În schimb din Horaţiu provine sigur cealaltă parte a versului citat: « ce din şapte coarde sună », de n-ar fi decît pentru faptul că pe timpul lui Homer lira nu avea şapte coarde, ci trei sau patru. Eminescu a tradus din Horaţiu oda către Mercur (cartea a III-a, oda a XI-a) şi a redat versurile 3—4 din Horaţiu *tuque testudo resonare septem / callida neruis*, prin « Şi tu liră care-n avînt din şapte / Coarde răsuni... ».

Tot din Homer provine şi expresia *corăbii negre* din cunoscutele versuri:

Pe mişcătoarele cărări
Corăbii negre duce.
(Luceafărul)

Epitetul e tradiţional în Homer (νῆα μέλαιναν, Iliada I, 141, Odiseea VIII, 34, XIV, 308 etc.). În acest caz şi Caragiani traduce locurile din Odiseea prin « corabie neagră », dar nu e nici o dovadă că el a servit ca sursă lui Eminescu.

Că Eminescu era atent la epitetele din Homer ne-o dovedeşte următorul pasaj dintr-un manuscris (2276, fol. 231), relevat de D. Murăraşu [16]: « Homerismul constă în atribute. A homeriza

[11] Horaţiu *Ode*, IV, 2, versul 5—8.
[12] Homer *Odiseea*, VIII, 257, XXIII, 144 etc: φόρμιγγα γλαφυρήν, de la γλάφω « a scobi ».
[13] Caragiani traduce în acest caz (c. XXIII, 144) « Lyra încovăiată ».
[14] *Ode*, I, 10, v. 6 « curuaeque lyrae parentem... ».
[15] I. H. Voss traduce în acest caz « dir Anordner der krummen Lyra » (lira încovoiată).
[16] *Op. cit.*, p. 9.

înseamnă va să zică a atribui unui substantiv un atribut care să-l izoleze de toate celelalte în frumusețea lui: „luna resăritoare din valuri, luna stăpînitoare de ape, zorii prevestitori de zio, corăbii străbătătoare de ape, corăbii lunecătoare pe ape, corăbii înpingătoare de valuri, luceafăr resăritor din noapte"». Poetul înțelesese perfect una dintre trăsăturile caracteristice ale artei homerice și nu s-a mulțumit numai să creeze epitete în stil homeric (ca «mișcătoarele cărări» citat mai sus, de exemplu) dar uneori nu s-a sfiit chiar să le împrumute de-a dreptul din Homer, ca în locurile de care ne ocupăm. Tot astfel procedase Virgiliu la timpul său, ca și mulți alți «poeți homerizi», cum i-a denumit Goethe, înglobîndu-se și pe sine între ei și considerînd aceasta cel mai înalt titlu la care poate aspira un poet.

★

Scurtele note de mai sus au avut de scop nu atît a indica noi surse antice la Eminescu, în stilul unor lucrări astăzi desuete, dar abundente în trecut, care reduceau toată istoria literară la surse și înțelegeau prin surse orice expresie sau temă, cît de cît asemănătoare, care apare înaintea autorului studiat, fără a se mai preocupa adesea, dacă o influență a fost sau nu posibilă. Observațiile de mai sus au fost făcute mai mult pentru a arăta că Eminescu a pătruns esența artei antice, înțelegînd una dintre caracteristicile care o deosebesc esențial de arta modernă, aflată adesea în goană după originalitate cu orice preț, și anume, ideea că meșterul are nu numai dreptul, dar chiar datoria de a înacadra plăcile rămase din edificiile mai vechi în mozaicul creat de el dîndu-le prin aceasta o nouă strălucire și viață.

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÂNEASCĂ (1967) *

DE

I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂŢI

1. *Bibliographie historique.* [Vezi mai jos, nr. 4.] RRH, VI, 1967, 5, p. 841—850.
2. I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1966).* StCl, IX, 1967, p. 275—288.
3. C. Fotino, *Bibliographie historique 1964 (I—II).* RRH, V, 1966, 6, p. 1021—1032, VI, 1967, 1, p. 151—162.
4. C. Fotino, *Bibliographie historique 1965 (I).* RRH, VI, 1967, 3, p. 491—504.
5. Al. Graur, *Haralambie Mihăescu. À l'occasion de son 60e anniversaire.* [Cu bibliografie.] RL, XII, 1967, 2, p. 79—86.

---

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din România, tipărite în ţară sau străinătate, lăsînd la o parte lucrările savanţilor străini publicate la noi. Dintre recenzii, au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele româneşti (despărţite de indicaţiile bibliografice ale acestora printr-o linie verticală). Lucrările litografiate şi manuscrise (dactilografiate) nu figurează în repertoriu. Au fost incluse şi unele lucrări mai vechi, omise din bibliografia anilor precedenţi. La articolele de revistă am dat, unde a fost cazul, între croşete, indicaţii asupra cuprinsului. La capitolul *Arheologie*, am înregistrat şantierele consacrate altor civilizaţii decît celei greco-romane numai în cazul în care a fost găsit material grecesc sau roman (am semnalat sumar, între croşete, natura acestui material) sau se pot detecta influenţe greceşti sau romane; acelaşi principiu ne-a călăuzit şi în redactarea paragrafului consacrat lingvisticii indo-europene: am înregistrat numai lucrările care au un raport direct cu cele două limbi clasice sau care folosesc material (surse literare, epigrafice, onomastică) din aceste limbi. La capitolul *Texte, traduceri*, ordinea este cea alfabetică a scriitorilor antici; în cadrul celorlalte capitole s-a ţinut seama de ordinea alfabetică a autorilor moderni.

Deoarece strîngerea documentării din publicaţiile puţin accesibile întîmpină dificultăţi, rugăm pe autorii lucrărilor publicate în străinătate, în volume izolate sau în culegeri care nu au ca obiect principal Antichitatea, să ne semnaleze contribuţiile de acest fel.

Dăm mai jos abrevierile publicaţiilor despuiate:

AMN = *Acta Musei Napocensis.* Cluj, Muzeul de istorie.
AUB = *Analele Universităţii din Bucureşti, Seria ştiinţe sociale.*
AUI = *Analele ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza» din Iaşi. Secţiunea III (ştiinţe sociale).*
AUT = *Analele Universităţii din Timişoara. Seria ştiinţe filologice.*

6. G. Istrate, *I. M. Marinescu.* [Necrolog.] AUI (Limbă şi literatură), XII, 1966, 1, p.137—141.
7. M. Macrea, *Cercetările privind epoca romană în Transilvania de la început până în zilele noastre.* AMN, II, 1965, p. 141—162.
8. M. Macrea, L. H. Crişan, *Două decenii de cercetări arheologice şi studii de istorie veche la Cluj (1944—1964).* AMN, I, 1964, p. 307—365.
9. C. Noica, *Două noutăţi filozofice în «Collection des Universités de France».* [Aristote, *Du ciel*, ed. P. Moraux, şi E. des Places, *Lexique de la langue philosophique et religieuse de Platon.*] StCl, IX, 1967, p. 247—248.
10. D. M. Pippidi, *Note de lectură.* [În jurul decretului pentru Epinikos. Inscripţie greacă din colecţia Marcu Beza. Tomitana iterum (discuţie a lecturii unei inscripţii în *Tomitana* de Iorgu Stoian). Cybele sau Anaitis (problema destinatarei unui altar votiv cu inscripţie latină din Tomis; se referă la articolul R. Vulpe, *Akte d. IV. Kongr. f. gr. u. lat. Epigr.*)? Instalaţii portuare în Histria romană. Altă aşezare uitată din Dobrogea antică (Gargalik-Corbu). Pietre călătoare (inscripţie din Bizanţ considerată ca provenind din Tomis).] StCl, IX, 1967, p. 223—237.
11. E. Popa, I. Dănăilă, *Bibliografia lucrărilor de lingvistică apărute în ţara noastră de la 1 aprilie 1966 până la 1 aprilie 1967.* LR, XVI, 1967, 4, p. 319—387.
12. Em. Popescu, *Primul Congres internaţional de studii balcanice şi sud-est europene.* StCl, IX, 1967, p. 249—251.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

13. L. Lupaş, *L'interprétation phonologique de l'accentuation attique.* StCl, IX, 1967, p. 7—18.
14. L. Lupaş, *Les signes démarcatifs du dialecte attique.* [Rezumat.] Rés. Cong. Ling., p. 219.
15. C. Săndulescu, *Note filologice:* τέμνειν καὶ καίειν. [Terminologie medicală trecută în cea filozofică.] StCl, IX, 1967, p. 219—222.

CL = *Cercetări de lingvistică.* Cluj, Ed. Academiei.
Dacia = *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire anciennes.* Bucureşti, Ed. Academiei.
FVL = *Forschungen zur Volks- und Landeskunde.* Sibiu, Ed. Academiei.
LR = *Limba română.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Ortodoxia = *Ortodoxia. Revista Patriarhiei Române.* Bucureşti, Institutul biblic.
Rés. Congr. Ling. = *Xème Congrès International des linguistes. Résumés des communications.* Bucureşti, 1967.
RESEE = *Revue des études sud-est européennes.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RF = *Revista de filozofie.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RL = *Revue roumaine de linguistique.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RRH = *Revue roumaine d'histoire.* Bucureşti, Ed. Academiei.
RSS = *Revue roumaine des sciences sociales.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SCIV = *Studii şi cercetări de istorie veche.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SCL = *Studii şi cercetări lingvistice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SLU = *Studii de literatură universală.* Bucureşti, Societatea de ştiinţe istorice şi filologice.
ST = *Studii teologice.* Bucureşti, Institutul biblic.
StCl = *Studii clasice.* Bucureşti, Ed. Academiei.
Studii = *Studii. Revistă de istorie.* Bucureşti, Ed. Academiei.
SUC = *Studia Vniuersitatis Babeş-Bolyai.* Cluj.

B. Limba latină

16. N. I. Barbu, *Pour une étude du vocabulaire latin.* [Rezumat.] Rés. Congr. Ling., p. 26.
17. I. Glodariu, *În legătură cu «Torna, torna, fratre».* [Documentul e de latină vulgară, nu de română comună.] AMN, I, 1964, p. 483—488.
18. A. Graur, *Participe et adjectif en latin.* [Raportul cu tema verbului: folosirea adjectivală şi pierderea legăturii cu verbul favorizează menţinerea unor forme arhaice; formele refăcute sînt în majoritate participii.] StCl, IX, 1967, p. 19—25.
19. H. Mihăescu, *Influenţa greacească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea.* [Răspîndirea limbii latine, p. 21—33; elenismele limbii latineşti din provinciile dunărene, p. 34—45; cuvinte vechi greceşti în limba românească, p. 46—65; romanitatea dunăreană în veacurile IV—IX, p. 66—82.] Bucureşti, Ed. Academiei, 1966, 227 p. | CL, XII, 1967, 2, p. 327—332, I. Mării.

C. Lingvistică indo-europeană

20. Vl. Bănăţeanu, *L'élément -r médio-passif dans les langues indo-européennes.* RL, XII, 1967, 3, p. 187—207.
21. I. I. Russu, *Limba traco-dacilor.* Ediţia a II-a. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1967, 253 p. + 1 hartă.

III. CRITICĂ ŞI EXPLICAŢII DE TEXT

22. Tr. Costa, *De codicibus Theophrasti Bucarestinis duobus.* Listy Filologické (Praga), XC, 1967, 1, p. 1—8.
23. H. Daicoviciu, *Coson sau Cotiso?* [În Suetonius, *Aug.*, LXIII, 4, trebuie citit *Coson* nu *Cotiso.*] AMN, II, 1965, p. 107—110.
24. A. Graur, Philaenon arae *(Salustiu,* Iugurtha, *79).* [Rezumat.] StCl, IX, 1967, p. 387.

IV. ISTORIE LITERARĂ

25. N. I. Barbu, *Recunoştinţa şi meritul, valori umane la Tucidide.* [Rezumat.] StCl, IX, 1967, p. 390.
26. I. Beşliu, *Consideraţii asupra idealului eroic în literaturile Orientului şi Greciei antice.* SLU, IX, 1967, p. 11—28.
27. G. Călinescu, *Scriitori străini.* Antologie şi text îngrijit de V. Nicolescu şi A. Marino. Prefaţă de A. Marino. [Horaţiu, fiul libertului, p. 27—112; Ovidiu, poetul, p. 113—139.] Bucureşti, Ed. pentru literatura universală, 1967, 829 p.
28. Al. Cizek, *Imaginea conducătorului ideal şi premisele ei filozofice în concepţia lui Tucidide.* StCl, IX, 1967, p. 41—55.
29. Tr. S. Diaconescu, *Însemnări despre metafora homerică.* [Clasificarea metaforei: transfer nominal, transfer verbal, transfer complex; sursele metaforei şi rolul ei în constituirea limbii poetice greceşti.] StCl, IX, 1967, p. 27—40.
30. G. Guţu, *Despre compunerea cărţii a III-a a Eneidei.* [Atmosfera antiorientală a cărţii o situează în anii imediat consecutivi luptei de la Actium, înainte de 27, însă; a precedat deci cărţile I—II.] StCl, IX, 1967, p. 167—180.
31. M. Mihalevschi, *Tema «nebuniei» lui Oreste la tragicii greci şi la Racine.* SUC (Philologia), XII, 1967, 1, p. 111—118.
32. Simina Noica, *Captive şi captivitate în tragedia lui Euripide.* [Captivitate de război; captivitate socială — problema situaţiei femeii în Antichitate —; captivitate interioară — instincte, pasiuni —.] StCl, IX, 1967, p. 57—83.

33. E. Perhaita, M. Beju, *Despre poezia operei lui Lucreţiu.* SLU, IX, 1967, p. 141—145.
34. A. Piatkowski, *Mitul lui Busiris în literatura greacă.* [Rezumat.] StCl, IX, 1967, p. 389.

V. ISTORIA FILOZOFIEI ŞI A ŞTIINŢELOR. ISTORIA CIVILIZAŢIEI ŞI A CULTURII

35. Ath. Joja, *Ethos şi logos.* [Logos şi ethos în filozofia stoică, p. 5—64; Coriscos sau jocul sofistic, p. 67—84; Eleaţii şi logica, p. 87—177; Actualitatea logicii şi eticii lui Heraclit, p. 179—189.] Bucureşti, Ed. politică, 1967, 304 p.
36. Ath. Joja, *Coriscus ou le jeu sophistique.* RSS (Philosophie et logique), XI, 1967, 1, p. 3—13.
37. O. Onicescu, E. Nicolau, N. Botnariuc, L. Bulborea, C. Daniel, A. Tache, D. Todericiu, *Figuri ilustre ale Antichităţii. Pitagora, Herodot, Hipocrate, Democrit, Aristotel, Teofrast, Euclid, Arhimede, Hiparh, Heron, Vitruviu, Strabon.* Bucureşti, Ed. tineretului, 1967, 382 p.
38. G. N. Öffenberger, *Zur Frage der Umkehrung allgemein verneinender Urteile in der Aristotelischen Syllogistik.* RSS (Philosophie et logique), XI, 1967, 1, p. 59—69.
39. Th. Papadopulo, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλείτου. Atena, Πολιτικὲς καὶ λογοτεχνικὲς ἐκδόσεις, 1966, 150 p. | RF, XIV, 1967, 1, p. 120—122, C. Noica.
40. Ath. Papadopoulos, *La logique de Démocrite.* RSS (Philosophie et logique), XI, 1967, 1, p. 39—51.
41. A. Tache, Gh. Vlăduţescu, *Prometeu împotriva lui Zeus (Libera cugetare în Grecia şi Roma veche).* Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1967, 91 p.
42. I. Tóth, *Das Parallelenproblem im Corpus Aristotelicum.* Arch. f. Hist. of Exact Sciences (Berlin), III, 1967, 4—5, p. 249—422.
43. D. Tudor, *Beiträge zur Frage der Erziehung und des Unterrichts in Scythia Minor und Dazien.* Das Altertum (Berlin), XI, 1965, 2, p. 102—114.

VI. ISTORIA RELIGIILOR

44. I. Caraza, *Doctrina hristologică a lui Leonţiu de Bizanţ.* ST, XIX, 1967, 5—6, p. 321—333
45. I. G. Coman, *Prezenţa mîntuitorului Hristos în noua creaţie după învăţătura sfinţilor părinţi.* Ortodoxia, XVIII, 1966, 4, p. 495—512.
46. R. Constantinescu, *Les martyrs de Durostorum.* [Discuţie critică a problemei creştinismului pe malul drept al Dunării.] RESEE, V, 1967, 1—2, p. 5—20.
47. C. M. Iana, *Învăţătura despre întrupare în «Marele cuvînt catehetic» al sfîntului Grigorie din Nisa.* ST, XIX, 1967, 5—6, p. 309—320.
48. Gh. A. Nicolae, *Învăţătura despre sfîntul duh în Catehezele sfîntului Chiril al Ierusalimului.* ST, XIX, 1967, 5—6, p. 302—308.
49. M. Nişcoveanu, *Teologia sfîntului Vasile cel Mare în Rugăciunile euharistice.* ST, XIX, 1967, 5—6, p. 290—301.

VII. ISTORIE ECONOMICĂ ŞI SOCIALĂ. ETNOGRAFIE

50. A. Frenkian, *«Definuţii» (ἐγκάτοχοι) în templul lui Sarapis din Memfis.* [Sînt datornici neplatnici ai templului.] StCl, IX, 1967, p. 121—141.
51. I. I. Russu, *Trăsăturile somatice ale traco-dacilor.* [Reluare şi grupare a surselor.] SCIV, XVIII, 1967, 2, p. 343—349.

VIII. ISTORIE POLITICĂ

52. P. Alexandrescu, *Atais.* [Discută reconstituirea făcută de Pârvan a istoriei acestui rege scit, bazat pe descoperiri numismatice recente; situează dominația lui Atais asupra cetăților dobrogene între 342 și 339, data morții regelui.] StCl, IX, 1967, p. 85—91.
53. I. Barnea, *Themistios despre Scythia Minor.* [Discută pasajele din discursul X, privind pacea dintre Valens și Athanaric.] SCIV, XVIII, 1967, 4, p. 563—576.
54. A. Bodor, *Contribuții la problema cuceririi Daciei.* [Soarta prizonierilor.] AMN, I, 1964, p. 137—162.
55. E. Chirilă, *Relațiile dintre daci și romani pînă la expediția lui Marcus Vinicius.* [Începe în sec. II î.e.n.: comerț, năvăliri dace în Moesia.] AMN, I, 1964, p. 125—136.
56. E. Chirilă, *Un pasaj din Scholia Bernensia despre daci.* [Ad *Georg.*, II, 497.] AMN, I, 1964 p. 465—467.
57. C. Daicoviciu, *Coniuratus Dacus.* [Îndoieli asupra autenticității istorice a pasajului din Servius, *Georg.*, II, 497.] AMN, II, 1965, p. 649—650.
58. C. Daicoviciu, *La Dacie romaine et sa romanité.* [Rezumat.] Rev. d. ét. lat., XLIV, 1966, p. 55—56.
59. I. Glodariu, *Sarmizegetusa dacică în timpul stăpînirii romane.* AMN, II, 1965, p. 119—133.
60. V. Pârvan, *Dacia. Civilizația antică din țările carpato-danubiene.* Ediția a IV-a. Traducere după manuscrisul original francez inedit de R. Vulpe. București, Ed. științifică, 1967, 272 p.
61. D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României.* Ediția a II-a. București, Ed. științifică, 1967, 600 p.
62. D. M. Pippidi, *Sur les gérousies d'Istros et de Callatis.* Charisterion... Orlandos, IV, Atena, 1967, p. 75—82.
63. D. M. Pippidi, *Din nou despre pontarhi și pontarhie.* [Discută articolul P. Veyne, BCH, 1966.] SCIV, XVIII, 1967, 3, p. 423—430.
64. Em. Popescu, *Aspecte ale colonizării și romanizării în Dacia și Scythia în lumina unor inscripții din muzee bucureștene.* [Discută datele oferite de trei inscripții din Ampelum — Zlatna și de una din Roșiorii de Vede; în cea dintîi, CIL, III, 1322, titlul de *princeps* se referă la șefii, cetățeni romani, ai populațiilor indigene romanizate.] StCl, IX, 1967, p. 181—201.
65. D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii.* București, Ed. Academiei, 1967, 249 p. | RRH, 1966, 5, p. 865—869, R. Theodorescu.
66. I. I. Russu, *Obîrșia împăratului Constantinus I.* [Era trac.] AMN, II, 1965, p. 295—305.
67. Al. Suceveanu, *Un callatien dans l'armée d'Alexandre le Grand.* [Arr., *An.*, VI, 23, 5: Cretheus; relațiile dintre Callatis și Macedonia.] Dacia, X, 1966, p. 339 — 346.
68. D. Tudor, *Viața romană în cîmpia romînă.* [Între sec. II și VI, lîngă Dunăre așezări rurale consolidate de cucerirea de către Constantin a sudului Daciei.] AUB (Istorie), XIV, 1965, p. 23—43.

IX. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ

69. *Histria. II.* Sub îngrijirea acad. Em. Condurachi. [Vezi bibl. 1966, nr. 99.] București, Ed. Academiei, 1966, 559 p. | SCIV, XVIII, 1967, 3, p. 539—543, Al. S. Ștefan.
70. *Tabula Imperii Romani. Drobeta — Romula — Sucidava.* A cura di D. Tudor. București, Ed. Academiei, 1965, 25 p. + 1 hartă. | AMN, II, 1965, p. 651—653, C. Daicoviciu.
71. A. D. Alexandrescu, *Die Bronzeschwerter aus Rumänien.* [Săbii miceniene, p. 119—121.] Dacia, X, 1966, p. 117—189.

72. M. Alexandrescu-Vianu, *Un sarcophage mithriaque au Musée d'histoire de Galatzi.* RESEE, V, 1967, 1—2, p. 229—233.
73. I. Barnea, *L'incendie de la cité de Dinogetia au VIe siècle.* Dacia, X, 1966, p. 237—259.
74. G. Bordenache, *Nuovi documenti sui culti di Istros in epoca ellenistica.* [Monumente votive inedite: Afrodita, Moirele, Sabazios.] StCl, IX, 1967, p. 143—151.
75. M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis.* Constanța, Muzeul regional de arheologie Dobrogea, 1967, 135 p.
76. V. Canarache, *Edificiul cu mozaic din Tomis.* Constanța, Muzeul regional de arheologie Dobrogea, 1967, 28 p. Versiuni în franceză, engleză, germană și rusă.
77. V. Canarache, *Muzeul de arheologie din Constanța.* Constanța, Muzeul regional de arheologie Dobrogea, 1967, 103, p. Versiuni în franceză, engleză, germană și rusă.
78. I. H. Crișan, *Săpături și sondaje în valea Mureșului (Lechința, Cristești, Războieni-Cetate).* AMN, II, 1965, p. 39—76.
79. C. Daicoviciu, *E Malva la Cioroiul nou?* AMN, II, 1965, p. 654—655.
80. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian.* București, Meridiane, 1966, 111 p. | RRH, VI, 1967, 2, p. 292—294, I. D. Suciu.
81. S. Dimitriu, *Despre circulația unor categorii de ceramică curentă la Histria, în perioada arhaică.* [Ceramică importată.] SCIV, XVIII, 1967, 2, p. 224—234.
82. O. Floca, M. Valea, *Villa rustica și necropola daco-romană de la Ciniș.* AMN, II, 1965, p. 162—194.
83. I. Glodariu, *Un altar votiv roman în Muzeul de istorie Cluj.* AMN, II, 1965, p. 667—668.
84. K. Horedt, *Unele probleme privind răspîndirea culturii Sîntana de Mureș — Cerniakov în România.* [Pînă în a doua jumătate a sec. II, cultura de acest tip e a populației provinciale romane.] SCIV, XVIII, 1967, 4, p. 575—592.
85. M. Irimia, *Bronzuri figurate.* Constanța, Muzeul regional de arheologie Dobrogea, 1967, 53 p.
86. D. Isac, *O piesă ornamentală de la un car roman descoperită la Porolissum.* SUC (Historia), XII, 1967, 2, p. 7—11.
87. M. Macrea, D. Protase, St. Dănilă, *Castrul roman de la Orheiul Bistriței (r. Bistrița, reg. Cluj).* SCIV, XVIII, 1967, 1, p. 113—121.
88. L. Mărghitan, *Două noi reliefuri mithriace de la Vîlpia Traiana — Sarmizegetusa.* [Sec. III.] SCIV, XVIII, 1967, 4, p. 693—700.
89. I. Mitrofan, *Contribuții la cunoașterea orașului Napoca.* [Zid de incintă; menținerea așezării urbane după părăsirea Daciei.] AMN, I, 1964, p. 197—214.
90. I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice în Cluj și împrejurimi.* [Fragmente ceramice romane.] AMN, II, 1965, p. 657—666.
91. D. M. Pippidi, *În jurul papirilor de la Derveni și Callatis.* [Papirusul de la Callatis era, ca și cel de la Derveni, din ultima treime a sec. IV; ar putea să fi fost o scriere de inspirație dionisiacă sau orfică.] StCl, IX, 1967, p. 203—210.
92. C. Pop, Z. Milea, *Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater.* [10 monumente: tabulă votivă, reliefuri, fragmente de statui, statuetă de bronz.] AMN, II, 1965, p. 195—208.
93. Dorin Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1965.* Dacia, IX, 1966, p. 387—401.
94. Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1966.* SCIV, XVIII, 1967, 3, p. 521—558.
95. D. Protase, *Castrul roman de la Călugăreni (r. Tîrgu Mureș). Săpăturile din anul 1961.* [Cohors prima Alpinorum.] AMN, II, 1965, p. 209—214.
96. C. Scorpan, *Cavalerul trac.* Constanța, Muzeul regional de arheologie Dobrogea, 1967, 86 p.

97. C. Scorpan, *Reprezentări bahice.* Constanța, Muzeul regional de arheologie Dobrogea, 1967, 79 p.
98. Al. Suceveanu, *Depozitul de statuete romane de teracotă de la Histria.* [200 exemplare, provenind dintr-un atelier a cărui activitate s-a întrerupt la sfîrșitul secolului II e.n.; clasificarea statuetelor.] SCIV, XVIII, 1967, 2, p. 243—268.
99. C. Suter, *Istoria artelor plastice.* [Grecia, p. 57—100; Etruria și Roma, p. 101—118.] București, Ed. didactică și pedagogică, 1967, 340 p.
100. Al. S. Ștefan, *Săpăturile de la Sardis.* StCl, IX, 1967, p. 239—242.
101. Silvia Teodor, *Contribuții la cunoașterea ceramicii din secolele III—II î.e.n. din Moldova.* [Influență greacă prin intermediul cetăților pontice.] SCIV, XVIII, 1967, 1, p. 25—45.
102. D. Tudor, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie.* Bruxelles, Latomus, 1965, 140 p. + 30 pl.
103. D. Tudor, *Depozitul de vase dacice și romane de la Stolniceni.* [Atestă prezența, la Buridava, în sec. III, alături de romani, a elementului autohton.] SCIV, XVIII, 1967, 4, p. 655—660.
104. L. Țeposu-David, *Teracote reprezentînd pe Venus.* [7 exemplare din Dacia, provenind din ateliere locale.] AMN, I, 1964, p. 473—476.
105. N. Vlassa, *Cercetări arheologice în regiunile Mureș-Autonomă Maghiară și Cluj.* AMN, II, 1965, p. 19—38.

X. EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ. PROSOPOGRAFIE

106. Al. Bărcăcilă, *Rectificarea interpretării inscripției CIL, III, 8009 (=1559).* SCIV, XVIII, 1967, 2, p. 183—184.
107. C. Daicoviciu, L. Groza, *Diploma militară de la Tibiscum.* [Cetățenie acordată în 126 unor *sagittarii Palmyreni.*] AMN, II, 1965, p. 135—139.
108. C. Daicoviciu, D. Protase, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane.* [Din 2 iulie 133, în castrul de la Gherla; provincia D.P. exista la acea dată.] AMN, I, 1964, p. 163—180.
109. V. Eftimie-Andronescu, *Ștampilă pe o amforă de producție locală, cu imitarea literelor grecești.* [La Cetățeni.] SCIV, XVIII, 1967, 3, p. 401—421.
110. D. M. Pippidi, *Inscriptions monumentales d'Istros.* Mélanges... K. Michalowski, Varșovia, 1966, p. 619—623.
111 . D. M. Pippidi, *Épigraphie et historiographie. À propos des relations gréco-indigènes dans le bassin de la Mer Noire.* Acta classica Vniuersitatis Debrecenensis, III, 1967, p. 35—41.
112. D. M. Pippidi, *«A doua întemeiere» a Histriei, în lumina unui document inedit.* [Album de peste 100 de persoane, atestînd o distrugere și o refacere a cetății; evenimentul e înfrîngerea Histriei de către geții lui Burebista, la începutul celei de a doua jumătăți a sec. I î.e.n.] StCl, IX, 1967, p. 153—166.
113. A. Popeea, *Cîteva toarte de amforă ștampilate descoperite la Medgidia.* [5 exemplare găsite în 1960, provenind din sec. III—II î.e.n.] SCIV, XVIII, 1967, 3, p. 509—512.
114. I. I. Russu, *Materiale epigrafice din estul Daciei.* [8 inscripții, aparținînd în majoritate unor militari.] AMN, I, 1964, p. 181—195.
115. I. I. Russu, *Note epigrafice. Seria VII. Inscripții «false» din Dacia care nu sînt false.* [CIL III, 36*, 37*, 38*, 60*, 65*, 73*, 74*, 88*, 102*, 294*; au fost regăsite 37* 73*, 294*.] AMN, I, 1964, p. 477—481.
116. I. I. Russu, *Note epigrafice. Seria a X-a: inscripții din Dacia revăzute.* [12 inscripții latine.] SCIV, XVIII, 1967, 1, p. 167—182.

117. I. I. Russu, *Aurelius Valentinianus Biercus.* [Rectificarea unor lecturi anterioare; *Biercus* e o formă vulgară pentru βίαρχος.]SCIV, XVIII, 1967, 4, p. 701—705.

118. I. I. Russu, *Domus diuina în Dacia.* [Dedicaţie a unui Antonius Domitius Primus, din Vlpia Traiana, pentru a cinsti *Domus diuina* « familia imperială », formă a cultului imperial neatestată altfel în Dacia.] StCl, IX, 1967, p. 211—218.

119. S. Sanie, *Unele observaţii asupra altarului dolichenian de la Majdanište (Sarajevo, R. S. F. Iugoslavia).* [Rectificări de lectură.] SCIV, XVIII, 1967, 4, p. 707—712.

120. Th. Sauciuc-Săveanu, *Pe marginea unui decret de politie callatian.* [Rectificări la inscripţia publicată de A. Aricescu, StCl, V, 1963.] SCIV, XVIII, 1967, 3, p. 501—507.

121. Iorgu Stoian, *Le culte des Dioscures et les tribus tomitaines à la lumière d'un monument récemment publié.* [Inscripţie găsită la Tomis în 1962.] Dacia, IX, 1966, p. 339—346.

122. Iorgu Stoian, *Un nou fragment de decret histrian.* [Sec. I î.e.n., menţionînd existenţa unui gimnaziu la Histria.] SCIV, XVIII, 1967, 2, p. 235—242.

XI. NUMISMATICĂ GRECO-ROMANĂ, PONDEROLOGIE

123. G. Bordenache, *La moneta come documento d'arte.* [Colecţia *Arte e Moneta*, publicată de Inst. italian de numismatică.] StCl, IX, 1967, p. 243—245.

124. E. Chirilă, N. Chidioşan, V. Lucăcel, Z. Milea, I. Ordentlich, *Descoperiri monetare antice în Transilvania.* [Monede din Dyrrhachium la Şimleul Silvaniei.] AMN, II, 1965, p. 645—647.

125. O. Iliescu, *Contribuţii la studiul metrologiei ponderale a oraşului Callatis.* [Cronologia sistemului ponderal din vremea autonomiei cetăţii.] SCIV, XVIII, 1967, 4, p. 687—691.

126. B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie.* Dacia, IX, 1966, p. 403—414.

127. B. Mitrea, *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Republica Socialistă România.* SCIV, XVIII, 1967, 1, p. 189—202.

128. I. Molnár, I. Winkler, *Tezaurul de monede romane de la Sălaşuri (r. Tg. Mureş, reg. Mureş — Autonomă Maghiară).* [3200 piese republicane şi imperiale, pînă în 158.] AMN, II, 1965, p. 269—294.

129. C. Preda, *Aspects de la circulation des drachmes d'Histria dans la plaine gétique et la datation des premières imitations de type Philippe II (Trésor de Scărişoara, district d'Olténita).* Dacia, X, 1966, p. 221—235.

130. D. Protase, A Zrinyi, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Cristeşti pe Mureş.* [150 piese, de la M. Aurelius la Gordian III.] AMN, II, 1965, p. 257—268.

131. H. Ţintea, C. Kovács, *Compoziţia chimică a unor monede de argint din antichitate.* AMN, I, 1964, p. 469—472.

132. I. Winkler, *Despre circulaţia monetară la Porolissum.* [Atelier local; menţinerea vechii aşezări urbane pînă la sfîrşitul sec. IV.] AMN, I, 1964, p. 215—223.

133. I. Winkler, *Circulaţia monetară la Apulum.* AMN, II, 1965, p. 215—256.

XII. TEXTE, TRADUCERI

A. Literatura greacă

134. *Izvoare privind istoria României. I. De la Hesiod la Itinerariul lui Antoninus.* Bucureşti, Ed. Academiei, 1964, XXIV + 791 p. | AUB (Istorie), XIV, 1965, p. 147—151, V. Dupoi; FVL, IX, 1966, 1, p. 162—163, G.G.

135. Flauius Arrianus, *Expediția lui Alexandru cel Mare în Asia*. Traducere și indice de nume de R. Alexandrescu. Studiu introductiv, note, indice de termeni de Al. Suceveanu. București, Ed. științifică, 1966, 487 p. + 3 pl. + h. | StCl, IX, 1967, p. 333—334, Marina Marinescu.
136. Xenofon, *Viața lui Cyrus cel Bătrîn, întemeietorul statului persan*. Traducere, studiu introductiv și note: M. Marinescu-Himu. București, Ed. științifică, 1967, 456 p.

B. Literatura latină

137. *Satirici și epigramiști latini*. Pagini de antologie traduse și prezentate de P. Stati. [Lucilius, Lucrețiu (!), Catul, Horațiu, Petroniu, Persiu, Marțial, Iuvenal.] București, Ed. pentru literatură universală, 1967, 865 p.
138. C. Iulius Caesar, *Fragmentele. Opera apocrifă*. Studiu introductiv și note: C. Poghirc; *Războiul alexandrin*, trad.: J. Vilan-Unguru; *Războiul african*, *Războiul spaniol* și *Fragmentele*, trad.: E. Poghirc; indice: E. Poghirc. București, Ed. științifică, 1967, 285 p. + 1 pl. + 4 h.
139. A. Gellius, *Nopțile atice*. Traducere: David Popescu introducere și note: I. Fischer. București, Ed. Academiei, 1965, LXXX + 605 p. | StCl, IX, 1967, p. 329—331, D. M. Pippidi.
140. Persius, Iuvenal, Marțial, *Satire și epigrame*. Traducere de T. Măinescu și A. Hodoș. Prefață de I. Fischer. Note de I. Fischer și Tr. Costa. București, Ed. pentru literatură, 1967, XLIX + 460 p.
141. Seneca, *Apokolokyntosis*, Petroniu, *Satyricon*. Traducere, prefață și note de E. Cizek. București, Ed. pentru literatură, 1967, XLVIII + 287 p.
142. Seneca, *Scrisori către Luciliu*. Traducere și note de Gh. Guțu. Studiu introductiv de I. Davidsohn. București, Ed. științifică, 1967, 560 p.
143. Virgiliu, *Bucolice*, *Georgice*. În românește de T. Naum și D. Murărașu. Prefață de G. Guțu. București, Ed. pentru literatura universală, 1967, 190 p.
144. Vergiliu, *Eneida*. Traducere de E. Lovinescu. Text revăzut și note de E. Cizek. Prefață și note finale de Edgar Papu, București, Ed. tineretului, 1967, 407 p.

XIII. MANUALE DIDACTICE[1], ANTOLOGII

145. M. Hetco, J. Vilan-Unguru, R. Cizek, *Antologie de texte latine (sec. II—V e.n.)*. București, Ed. didactică și pedagogică, 1967, 252 p.

XIV. SUPRAVIEȚUIREA ANTICHITĂȚII

146. G. Guțu, *Antichitatea clasică și învățămîntul liceal*. [Referat prezentat la Conferința de la Brno, aprilie 1966.] StCl, IX, 1967, p. 267—273.
147. M. Marinescu-Himu, *Aspecte ale umanismului românesc*. [Rezumat.] StCl, IX, 1967, p. 391.
148. C. Noica, *Aristotelismul în Principatele române în sec. XVII—XVIII. Pentru valorificarea filozofică a lui Teofil Coridaleu*. StCl, IX, 1967, p. 253—266.

[1] Manualele pentru învățămîntul mediu retipărindu-se la începutul fiecărui an școlar fără menționarea numărului ediției, nu vom înregistra în această rubrică decît lucrările noi (sau cele omise din repertoriile precedente).

149. A Piatkowski, *Herodot, inspirator al lui Victor Hugo.* [În *Légende des siècles*, ecouri din cărțile VII—VIII.] SLU, IX, 1967, p. 63—76.
150. N. A. Uruu, *Modelul latin al gramaticii lui Eustatievici Brașoveanul.* [Gregorius Molnar, *Elementa grammaticae Latinae*, Cluj, 1556.] LR, XVI, 1967, 5, p. 423—433.

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine.

I. *Autori antici*

Arhimede 37
Aristotel 9, 37, 38, 42, 148
Arrianus 67, 135
Caesar 138
Catul 137
Ciril al Ierusalimului 48
Democrit 37, 40
Euclid 37
Euripide 82
Gellius A 139
Grigorie din Nisa 47
Heraclit 35, 39
Herodot 37, 149
Heron 37
Hiparh 37
Hipocrate 37
Homer 29
Horațiu 27, 137
Iuvenal 137, 140
Leontius din Bizanț 44
Lucilius 137
Lucrețiu 137
Marțial 137, 140
Ovidiu 27
Persius 137, 140
Petronius 137, 141
Pitagora 37
Platon 9
Salustiu 24
Scholia Bernensia 56
Seneca 141, 142
Servius 57
Strabon 37
Suetonius 23
Teofrast 22, 37
Themistios 53
Tucidide 25, 28
Vasile cel Mare 49
Vergiliu 30, 56, 57, 143, 144
Vitruviu 37
Xenofon 136

II. *Cuvinte*

a. grecești

βίαρχος 117
ἑγκάτοχοι 50
καίειν 15
τέμνειν 15

b. latine

Biercus 117
domus diuina 118
princeps 64

III. *Autori moderni*

Alexandrescu A D 71
Alexandrescu P 52
Alexandrescu R 135
Alexandrescu-Vianu M 72
Barbu N I 16, 25
Barnea I 53, 73
Bănățeanu Vl 20
Bărcăcilă Al 106
Beju M 33
Beșliu I 26
Bodor A 54
Bordenache G 74, 123
Botnariuc N 37
Bucovală M 75
Bulborea I 37

Canarache V 76, 77
Caraza I 44
Călinescu G 27
Chidioşan N 124
Chirilă E 54, 55, 56, 124
Cizek Al 28
Cizek E 141, 144, 145
Coman I G 45
Condurachi Em 69
Constantinescu R 46
Costa Tr 22, 140
Crişan I H 8, 78
Daicoviciu C 57, 58, 70, 79, 80, 107, 108
Daicoviciu H 23, 80
Daniel C 37
Davidsohn I 142
Dănăilă I 11
Dănilă St 87
Diaconescu Tr S 29
Dimitriu S 81
Dupoi V 134
Eftimie-Andronescu V 109
Fischer I 2, 139, 140
Floca O 82
Fotino C 3, 4
Frenkian A M 50
Glodariu I 17, 59, 83
Graur Al 5, 18, 24
Groza L 107
Guţu G 30, 142, 143, 146
Hetco M 145
Hodoş A 140
Horedt K 84
Iana C M 47
Iliescu O 125
Irimia M 85
Isac D 86
Istrate G 6
Joja Ath 35, 36
Kovács C 131
Lovinescu E 144
Lucăcel V 124
Lupaş L 13, 14
Macrea M 7, 8, 87
Marinescu M 135
Marinescu-Himu M 136, 147
Marino A 27
Măinescu T 140
Mărghitan L 88
Mării I 19
Molnár I 128
Mihalevschi M 31
Mihăescu H 19
Milea Z 92, 124
Mitrea B 126, 127
Mitrofan I 89, 90
Murăraşu D 143
Naum T 143
Nicolae Gh A 48
Nicolau Edm 37
Nicolescu V 27
Nişcoveanu M 49
Noica C 9, 39, 148
Noica S 32
Onicescu O 37
Ordentlich I 124
Öffenberger G N 38
Papadopol T 39, 40
Papadopulo Th, vezi Papadopol
Papadopoulos Ath, vezi Papadopol
Papu Edg 144
Pârvan V 60
Perhaita E 33
Piatkowski A 34, 149
Pippidi D M 10, 61, 62, 63, 91, 110, 111, 112, 139
Poghirc C 138
Poghirc E 138
Pop C 92
Popa E 11
Popeea Al 113
Popescu David 139
Popescu Dorin, 93, 94
Popescu Em 12, 64
Preda C 129
Protase D 65, 87, 95, 108, 130
Russu I I 21, 51, 66, 114, 115, 116, 117, 118
Sanie S 119
Sauciuc-Săveanu Th 120
Săndulescu C 15
Scorpan C 96, 97
Stati P 137
Stoian Iorgu 121, 122
Suceveanu Al 67, 98, 135
Suciu I D 80

Suter C 99
Ştefan Al S 69, 100
Tache A 37, 41
Teodor S 101
Theodorescu R 65
Todericiu D 37
Tóth I 42
Tudor D 43, 68, 70, 103
Ţeposu-David L 104
Ţintea H 131
Ursu N A 150
Valea M 82
Vilan-Unguru J 138, 145
Vlassa N 105
Vlăduţescu Gh 41
Vulpe R 60
Winkler I 128, 132, 133
Zrinyi A 130

L'ANNÉE PHILOLOGIQUE. *Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine.* Fondée par J. Marouzeau, publiée par Juliette Ernst et par T. Robert S. Broughton, avec la collaboration de P. Langlois, W. W. De Grummond, Ingrid Herb, sous les auspices de la Société Internationale de Bibliographie classique. Tome XXXVI: Bibliographie de l'année 1965 et complément d'années antérieures. Paris, « Les Belles Lettres », 1967. XXVIII + 736 p.

Dînd seamă, în numărul precedent al Studiilor Clasice (p. 289), de volumul XXXV din Année philologique, atrăgeam atenţia cititorilor asupra mai multor schimbări importante pe cale de a interveni în publicarea binecunoscutei « bibliografii a antichităţii greco-latine ». Înainte de toate, relevam acordul pe baza căruia profesorul T. Robert S. Broughton, de la Universitatea New Carolina, devenea codirector al publicaţiei şi conducător al unui grup de colaboratori recrutaţi în Statele Unite cu scopul de a asigura despuierea tuturor tipăriturilor de limbă engleză, din întreaga lume. Cu volumul a cărui apariţie o semnalez, noua întocmire redacţională intră în fiinţă. Pe copertă, alături de numele celor doi directori, figurează acum numele lui P. Langlois, dintre colaboratorii francezi, şi al lui Will De Grummond, din partea celor americani. Se adaugă o redactoare germană, Ingrid Herb, pentru unele materiale în limba germană, pe lîngă alţi cîţiva, ale căror nume se amintesc în Cuvîntul înainte.

Împrejurarea de care vorbesc subliniază, dacă mai era nevoie, caracterul internaţional al întreprinderii şi sarcinile complexe ale echipei redacţionale. Faţă de numărul sporit al publicaţiilor de specialitate, editate în cele mai felurite limbi şi în punctele cele mai depărtate ale globului, devenise de mult evident că o singură grupă de redactori, oricît de competentă, nu-şi mai putea îndeplini munca în condiţii satisfăcătoare. Din acest punct de vedere, o restructurare a colectivului era inevitabilă şi e evident că soluţia adoptată, care asigură Anului filologic sprijinul mai multor societăţi savante din Franţa şi Statele Unite, are toate şansele să dea rezultate satisfăcătoare.

Ca alcătuire, volumul XXXVI se depărtează de cele anterioare în două privinţe: e mai cuprinzător (736 pagini în loc de 634, cîte număra volumul precedent) şi e scris în parte în limba engleză (fişele analitice întocmite în Statele Unite). Cum am mai avut prilejul s-o spun altădată, l'Année philologique e un instrument de lucru ideal, aşa cum puţine specialităţi au mulţumirea să posede, şi care la toate celelalte calităţi adaugă şi extrema regularitate cu care se tipăreşte.

D. M. Pippidi

WALTHER KRAUS, *Ovid*, I. Bericht, 3. Teil (*Der Forschungsbericht*, în *Anzeiger für die Altertumswissenschaft*, Innsbruck, XVIII. Band, 4. Heft, oct. 1965, col. 193—208).

Autorul articolului despre Ovidiu din *Real-Encyclopädie* (1942) continuă trecerea în revistă a lucrărilor consacrate poetului sulmonez, prilejuite în mare parte de bimilenar. (Capitolele anterioare au apărut în *Anzeiger*..., XI, 1958, 130—146 şi XVI, 1964, 1—14.) În principiu, cercetarea se opreşte la anul 1960; ea va fi continuată de Michael v. Albrecht din Heidelberg.

Studiile prezentate se grupează în secțiunile: generalități (incluzînd biografia), poezia erotico-elegiacă, *Fastele*, operele din exil. Multe dintre ele sînt publicate în *Atti del convegno internazionale Ovidiano* (Sulmona, 1958), *Studi Ovidiani* (Roma, 1959) și *Ouidiana* (Paris, 1958).

Dintre lucrările generale de sine stătătoare recenzate de Kraus, pomenesc întîi *Ovidio* al lui Salvatore D'Elia, *Ovid, Dichter und Mensch* de F. Stoessl și *Ovid surveyed* de L. P. Wilkinson, apoi edițiile *Amores, Ars, Remedia, Medicamina* (E. Kenney, Oxford, 1961), *Liebesgedichte* (W. Marg și R. Harder, München, 1961), *Heroidele* 1—10 (R. Giomini, Roma, 1957), *Remedia, Medicamina* (F. Lenz, Berlin, 1960), *Fastele* (F. Bömer, Heidelberg, 1957—1959; W. Gerlach, München, 1960; cartea I: H. Le Bonniec, Paris, 1961), *Ibis* (F. W. Lenz, 1956; A. La Penna, 1957), *Halieutica* (J. A. Richmond, Londra, 1962; cu *Appendix*; F. W. Lenz, 1956), *Appendix Ouidiana* (G. Baligan, Bari, 1959). O mențione aparte merită comentariile la cartea a IV-a a *Tristelor* de Th. J. de Jonge (Groningen, 1951) și la cartea a V-a de J. Th. Bakker (Amsterdam, 1946). Kraus consemnează și o traducere fără text: *Remedia, Medicamina* (în germană), de Josef Eberle (1959).

Urmînd pulsul editorial, autorul acordă o deosebită atenție *Fastelor;* el consacră o coloană întreagă ediției cu traducere și comentariu a lui Bömer (citeva inadvertențe subliniate de Krau le-am semnalat și eu, în notele traducerii românești apărute în 1965); urmează prezentarea ediției parțiale a lui Le Bonniec, însoțită de o serie de observații privind anume pasaje ale acestei opere, și, în sfîrșit, o seamă de amănunte privind critica textului *Fastelor*, datorate mai ales lui Le Bonniec (pe care autorul îl situează cu mult deasupra lui Bömer) și lui D. R. Shackleton Bailey.

Evident, articolele privind existența reală a Corinnei și mai ales numeroasele studii despre eterna problemă a cauzelor exilului sînt în chip diferit apreciate.

În încheiere, Walther Kraus prezintă situația actuală (adică din 1962) în dezbaterile închinate autenticității *Halieuticelor* și a celorlalte opere minore, ca *Nux, Consolatio ad Liuiam, Priapea* etc.

Traian Costa

ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ Περὶ ἱππικῆς. Edidit Klaus Widdra. Abiectae sunt duae tabulae. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, MCMLXIV, XXVIII + 66 p.

După datele înfățișate de Xenofon în cuprins, subiectul lucrării *Despre arta ecvestră* sau *Despre echitație* nu constituia o descoperire personală, adică un subiect pus în circulație pentru prima oară de autor, ci înaintea lui îl tentase și pe sculptorul Simon, care, pe lîngă sculpturi reprezentînd în special atleți și cai, năzuise să înzestreze literatura cu o operă inspirată de preocupările sale [1].

Simon, autorul lucrării omonime, aparține școlii plastice din Egina, vestită prin operele consacrate imortalizării victoriilor atletice repurtate în Olimpia. Acest sculptor pare să fi fost hiparh în 424 î.e.n. și nu este exclus ca el să fi fost personajul la care se referă versul 442 din *Cavalerii* lui Aristofan. Un fragment al lucrării lui Simon a fost descoperit în 1835 de Daremberg în Biblioteca Colegiului Emanuel din Cambridge și a fost editat ultima dată de G. Pierleoni în 1951. Este interesant de reținut faptul că, chiar de la începutul lucrării sale, Xenofon ne mărturisește că a repetat ideile înaintașului său în materie de echitație, atunci cînd era de acord cu ele, și că a sporit aceste informații cu ajutorul datelor dobîndite prin propria-i experiență. Atitudinea lui Xenofon este specifică unei tendințe care se va face din ce în ce mai simțită în cuprinsul epocii.

[1] Maxime Collignon, *Geschichte der griechischen Plastik*, vol. I, Strassbourg, 1897, p. 295.

Îmbogăţită cu observaţii prilejuite de o practicare efectivă şi pasionată a echitaţiei ca şi de o îndelungă cunoaştere a calului în timpul lungilor sale peregrinări, în special pe tărîmurile asiatice, unde a avut putinţa să cunoască şi modul de luptă al perşilor, al odrysilor şi al altor popoare, opera lui Xenofon a fost folosită cu succes pînă-n timpurile moderne. Tratatul avea să trezească interesul lui Paul Louis Courier, polemistul şi eruditul francez (1772—1825) care, cu prilejul unei misiuni militare în Italia, a cercetat tezaurul aflat în biblioteca Vaticanului. Rod al acestor cercetări a fost publicarea printre altele a celor două lucrări xenofontice *Hiparhul* sau *Comandantul de cavalerie* şi *Despre arta ecvestră*, apărute la Paris în 1809. Autorul căutase în prealabil să se convingă prin proprie experienţă de utilitatea şi punerea în practică a preceptelor care emanau de la un fervent practicant şi maestru al echitaţiei. Vremurile şi mai apropiate de noi au trezit un interes crescînd pentru opera lui Xenofon în întregimea ei. Περὶ ἱππικῆς a cunoscut o interesantă ediţie în 1950, realizată de E. Delebecque, de la Universitatea din Aix en Provence. Lucrarea înfăţişează consideraţii interesante privind arta ecvestră înainte de Xenofon şi pe vremea lui, privind compoziţia şi valoarea lucrării. Textul n-a fost stabilit pe baza manuscriselor, ci pe baza ediţiei lui Ruehl din Biblioteca Teubner. Notele critice sînt reunite la sfîrşitul lucrării, iar emendaţiile propuse sînt puţine la număr. Lucrarea are în continuare textul şi traducerea în franceză a fragmentelor lui Simon. Două apendice privitoare la problema şeii şi a zăbalei întregesc lucrarea.

Un progres real în fixarea textului tratatului Περὶ ἱππικῆς a fost făcut prin disertaţia lui Klaus Widdra, susţinută la Universitatea din Marburg în 1959 şi apărută sub egida Academiei din Berlin sub titlul *Xenophon, Reitkunst, griechisch und deutsch*, în colecţia «Schriften und Quellen der Altenwelt», în 1965. În 1964 a apărut o nouă ediţie a textului, pe care o datorăm muncii tenace şi pline de competenţă a aceluiaşi filolog şi care îmbogăţeşte seria publicaţiilor Editurii Teubner cu o nouă ediţie critică ce atinge τὴν ἄκραν ἀκρίβειαν.

Din trecerea în revistă a manuscriselor utilizate, desprindem faptul că cele mai multe aparţin secolului al XV-lea, două mss. secolului al XIII-lea, patru manuscrise secolului al XIV-lea şi două secolului al XVI-lea. Autorul a pus la contribuţie cele 17 ediţii care au apărut din 1568—1959, adică de la prima ediţie, în care Περὶ ἱππικῆς s-a bucurat de tălmăcirea învăţatului Camerarius, şi pînă la ediţia din 1950 a lui E. Delebecque şi la propria-i disertaţie, susţinută la Universitatea din Marburg în 1959. Este interesant de reţinut că în secolul al XVI-lea au apărut două ediţii: a lui Ioachim Camerarius şi a lui Henricus Stephanus; în secolul al XVIII-lea o singură ediţie; în secolul al XIX-lea şase ediţii, iar în secolul al XX-lea opt ediţii. Traducerile sînt în număr mare. De la prima traducere apărută la Bonn, în 1502, şi pînă la traducerea lui R. Keller din 1962, care reia o tălmăcire mai veche din 1830 a lui A. H. Christian, *in ein Deutsch unserer Gegenwart*, ostenitorii pe tărîmul comorilor antichităţii au dat la iveală 63 de tălmăciri ale tratatului Περὶ ἱππικῆς. De asemenea Klaus Widdra a pus la contribuţie o impresionantă bibliografie, înglobînd atît studii speciale, ca acela al lui G. Rigo, intitulat *L'hippologie de Xénophon* apărut în Revue Belge de Phil. et d'Histoire, 1939, cît şi studii de interes general privind cronologia operei xenofontice, lexicoane şi alte lucrări auxiliare. În continuarea textului Περὶ ἱππικῆς, este editat textul amintit al sculptorului Simon din Atena, intitulat Σίμωνος Ἀθηναίου, περὶ εἰδους καὶ ἐπιλογῆς ἵππων (p. 39—44) pe baza mss. C. Cantabrigiensis 3, 19 din secolul al XII-lea şi a lui L. Londinensis din secolul al XIV-lea şi luînd în considerare aportul adus de ediţiile lui Fr. Blass din 1864, a lui L. Dindorf, din 1866, a lui E. Oder din 1896, J. Soujoup din 1911 şi Fr. Ruehl din 1912.

Lucrarea este prevăzută şi cu un indice de cuvinte greceşti. Cu privire la filiaţia manuscriselor (20 la număr) Klaus Widdra relevează două mss.: ms. A Vindobonensis Phil. Graecus 37 din secolul al XVI-lea şi B. Vaticanus Graecus 988 din secolul XIII/XIV. Klaus Widdra, în concluziile sale cu privire la filiaţia manuscriselor, stabileşte că B şi celelalte mss. nu pot rezulta din A sau din vreun izvor necunoscut al acestuia.

Lecțiunile variate ce apar în B pot fi considerate greșite. Codicele B nu poate reprezenta o autoritate, de vreme ce se îndepărtează de la lecțiunile celorlalte mss., căci din A și a', care concordă, a rezultat forma existentă în arhetipul a:

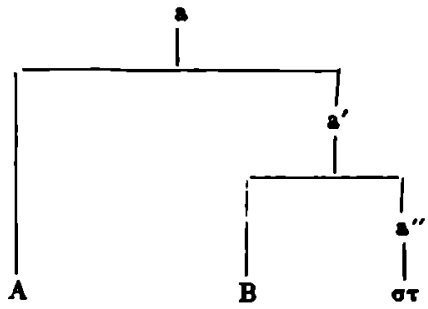

Contribuția adusă de Klaus Widdra prin cele două lucrări amintite satisface deopotrivă exigențele oamenilor de știință care pot avea la îndemînă un text riguros stabilit ca și pretențiile unui public cititor mai larg, dornic să cunoască unul din aspectele pasionante ale sportului antic.

M. Marinescu-Himu

M. TVLLI CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia*. Fasc. 4: *Brutus*, recognouit H. Malcovati, Leipzig, Teubner, 1965, XVIII + 126 p.

Deosebit de bună cunoscătoare a oratoriei latine, E. Malcovati, după ce a discutat într-o serie de articole unele din problemele ridicate de formele atestate de mss.[1], aduce prin ediția de față o importantă contribuție la stabilirea textului acestui tratat fundamental.

Într-o cuprinzătoare și succintă expunere a istoriei mss., autoarea se declară de acord cu părerea că acestea își au cu toate originea în acel *Laudensis*, ms. în minuscule, în *scriptio continua*, anterior secolului al nouălea ca execuție și pierdut în condiții obscure în secolul al cincisprezecelea, după ce fusese în prealabil copiat în mai multe rînduri.

Pe lîngă revederea mss. mai importante[2], o noutate deosebită o constituie aducerea în comparație a ms. U, de la Universitatea Cornell, Ithaca, New York, foarte valoros, dat fiind că se apropie considerabil de F, cel mai bun ms. existent.

În al doilea rînd, sînt excluse din aparatul critic mss. H (*Neapolitanus* IV B 36) și M(*Mutinensis* α Q. 8, 25), ca fiind simple copii, care nu aduc nimic nou, ale ms. B.

În sfîrșit, fără a relua demonstrația făcută în primul din articolele citate, autoarea consideră ca admis faptul că fragmentul *Cremonense* (C, din sec. al IX-lea) nu aparține lui *Laudensis*, ci că *uel e Laudensi, qui sine dubio antiquior fuit, eum fluxisse, uel ex eodem fonte unde Laudensis ipse.* (p. XIII).

Considerăm că este mai bine să redăm pasajul în care domnia-sa își expune metoda de lucru fără prescurtări sau parafraze:

---

[1] *La tradizione del Brutus e il nuovo frammento cremonese*, « Athenaeum », 1958, p. 30—47; *Ancora sulla tradizione del Brutus*, *ibid.*, 1959, p. 174—183; *Per una nuova edizione del Brutus*, *ibid.*, 1960, p. 328—340.

[2] În ordinea valorii lor: *Florentinus Magliabechianus* I 1 14 (F), *Ottobonianus Lat.* 1592 (B), *Ottobonianus Lat.* 2057 (O), *Neapolitanus* IV A 44 (G), *Venetus Marcianus* 3859 (V). Au mai fost folosite π, λ, γ, ρ = *deteriores* și *editio princeps* (Roma, 1469 = R).

His adhibitis subsidiis Bruti textum restituere nobis fuit propositum non cum quem Laudensis ille maximi pretii codex iis, qui eum uiderunt atque descripserunt, exhibuit permultis deprauatum mendis, uerum quem e Ciceronis ipsius manibus prouenisse ueri simile est: ad illudque specimen quam proxime accedere, scriptoris ipsius scribendi generis ratione habita et clausularum rhetoricarum usus, quarum ille obseruantissimus fuit, enixe studuimus. ideoque primum multis eum purgauimus coniecturis quibus plus aequo priores indulserant editores, easque in apparatum criticum ablegauimus, rectam subtilemque uerborum interpretationem sufficere rati; neque medelam adhibuimus nisi ubi manifesta corruptela eam flagitare uideretur, neque ullam unquam nisi quae ueritatis maximam praeberet speciem; interdum uero lacunae uel desperationis signa ponere maluimus, quam pro Ciceronis uerbis dubia atque commenticia exhibere (p. XIV).

Prefaţa se încheie cu motivarea hotărîrii de a păstra într-o mai mare măsură ortografia atestată de mss.[3], iniţiativă demnă de amintit, dat fiind că regularizările intervin poate prea des în ediţii de altfel solide: Jahn-Kroll[4], Martha[5], Reis[6].

După formula obişnuită a noilor ediţii ale casei Teubner[7], înaintea textului propriu-zis apare o listă a celor mai noi lucrări asupra autorului în cauză, urmată de enumerarea ediţiilor mai recente, iar la sfîrşitul volumului se găsesc indicii de nume proprii şi de *uerba notabilia*.

Trecînd la analiza textului în sine, nu putem să nu ne exprimăm de la început admiraţia pentru modul în care metoda enunţată în prefaţă este urmată pas cu pas, cu tact de maestru.

Diferenţa esenţială care separă această ediţie de cele anterioare este prudenţa faţă de mss. În patru situaţii din cinci, acolo unde ar exista dubii, E. Malcovati intervine în favoarea lecţiunii asigurate de mss. împotriva modificărilor, a explicitărilor sau chiar a fanteziilor editorilor anteriori şi, în majoritate, dreptatea nu poate fi decît de partea domniei-sale.

Citîm cîteva cazuri mai edificatoare: 84, 129 *habitus est sane, ut ita dicam, luculentus patronus: asper maledicus, genere toto paulo feruidior atque commotior, diligentia tamen et uirtute animi atque uita bonus auctor in senatu;* Ceilalţi editori, care îl scot pe *patronus*, îl schimbă pe *luculentus* (mss.) în *lutulentus* (Jahn, Stangl, Martha, Wilkins), în *truculentus* (Ernesti, Ellendt, Ercole), sau chiar *turbulentus* (Ammon). Mai plauzibilă teoretic[8], prima emendare deplasează însă problema în terenul pronunţiei din cel al genului şi al preocupărilor, unde *luculentus* poate nota anume însuşiri mediocre. (Cf. *Brutus*, 26, 112: *L. Coelius Antipater scriptor, quemadmodum uidetis, fuit ut temporibus illis luculentus, iuris ualde peritus...*) Şi mai evidentă este evitarea unei explicaţii pentru *luculentus* în celelalte două variante. Tot un efect de lumină, folosit la figurat, notează şi *inluminatus* în 58, 213 *multorum insitam et inluminatam sapientiam!* (modificat în general în *innatam*, după Jacques Cujas[9]. Cu aceeaşi prudenţă, care lasă mai degrabă drum explicaţiilor decît modificărilor, este păstrată ordinea mss. în 83, 288... *nouam istam quasi de musto ac lacu feruidam orationem*, unde Martha inversase, de dragul logicii, se pare, pe *mustus* cu *lacus*[10].

Nu rezultă din această tendinţă conservatoare că autoarea n-ar emenda textul acolo unde acesta este în mod evident greşit. Simple şi necesare, intervenţiile domniei-sale se sprijină fie pe

---

[3] *Ciceronis enim temporibus scripturae perturbationem esse factam compertum habemus, neque ullam certam in rebus orthographicis constantiam ab eius aetatis scriptoribus seruatam esse constat* (p. XIV).

[4] Berlin, 1908.

[5] Paris, Belles Lettres, 1923[1]; 1931[2].

[6] Leipzig, Teubner, 1934.

[7] În treacăt zis, ne miră faptul că redacţia a lăsat pe copertă forma « E. Malcovati », iar pe foaia de titlu apare « H. Malcovati ».

[8] Şi sprijinită pe *De or.*, II, 22, 91, unde, cu referinţă la acelaşi personaj, sînt menţionate *oris prauitas* şi *uerborum latitudo*.

[9] Afară de aceasta mai există propunerile, făcute în aparatul critic de către Stangl *(inseminatam)* şi de către Martha *(insinuatam)*, acesta din urmă notînd totodată pasajul cu *cruc.*

[10] Încercări paralele sînt *de musti lacu* (Baehrens) şi [*musto ac*] (Ellendt).

o altă atestare antică a pasajului [11], fie pe modificări propuse deja de Manutius sau de Lambinus și întărite de lungul șir al tuturor edițiilor. Exemple mai reprezentative ar putea fi: modificarea lui *facile* (mss.) în *facete* [12] și, tot atît de justificată, excluderea lui *quod ueri simile dixisset*, ca o *emblema*, în 81, 280.

Mult mai rar decît lasă să se înțeleagă prefața, E. Malcovati se resemnează să noteze o lacună (6, 23; 8, 31 și 56, 206) [13], sau să introducă o *crux* (47, 175 și 66, 234), în limitele unei prevederi bine înțelese.

Dacă cele relevate mai sus confirmă capacitatea, să spunem, «tehnică» pe care autoarea o posedă, sînt la fel de frecvente mărturiile care să ateste vastele cunoștințe ale domniei-sale asupra epocii, a autorului și, prin urmare, asupra valorilor relative ale argumentelor de sens (sau, mai bine zis, de fond) care pot fi aduse în sprijinul stabilirii textului. Interpretarea lui *actio* din 79, 273 [14], de pildă, este perfect licită, ceea ce anulează necesitatea unor modificări de către editori, care oricît de limitate, nu pot decît să semene a glose.

Foarte importante pentru înțelegerea calităților acestei ediții sînt principiile pe care autoarea le enunță în două ocazii: 93, 327, unde, după reținerea unui pasaj în genere exclus de editori, se explică *lectionem traditam, quoad fieri potuit, retinuimus; quaedam enim negligentia Ciceroni ipsi tribui posse uidetur;* de asemenea la 89, 306, unde mss. dau *Q. Scaevolae P. f.* (corect ar fi *Q.f.*), se spune *at falli potuit ipse Cicero* [15]. Credem că această imagine mai «omenească» asupra lui Cicero scriitorul este o tendință care, păstrînd o mare atenție și același respect față de mss., merită să-și facă loc mai des în stabilirea textului operelor acestuia.

Multe sînt și observațiile de pur amănunt de natură să încline balanța în favoarea sublinierii calităților acestei ediții. Ne-am mărgini să amintim în încheiere doar că, în afara multiplelor aspecte ale selectării din mss. a urmelor de ortografie antică, se impun cazurile din 76, 265 și 77, 268, unde *derant* este asigurat ca formă și de clauzulă; de asemenea și *mercule* (85, 293, în genere dezvoltat în *mehercule* de către editori) ar avea multe șanse să corespundă originalului ciceronian.

D. Sluşanschi

M. TVLLI CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia.* Fasc. 19: *Oratio Pro Sulla*, tertium recognouit H. Kasten; *Oratio Pro Archia Poeta*, post P. Reis tertium recognouit H. Kasten, Leipzig, Teubner, 1966. XVI + 49 p.

Cea de a 19-a fasciculă din colecția scrierilor păstrate ale lui Cicero publicată la Leipzig cuprinde, ca și ediția sale anterioare, apărute în 1932 și în 1949, două discursuri din perioada postconsulară, *Pro Sulla* și *Pro Archia*. Ambele texte sînt stabilite cu competența pe care i-au dat-o unui filolog ca H. Kasten patruzeci de ani de studii ciceroniene.

Cu privire la valoarea și raporturile reciproce ale mss. care ne fac cunoscut discursul *Pro Sulla*, ideile editorului sînt aceleași ca în 1949 [1]. În stabilirea textului au intervenit însă modificări

[11] În 75, 261—262, unde modificările se fac în baza textului lui Suetonius, *Iul.*, 55, 1 și 56, 2.

[12] *M. Pennus facete agitauit in tribunatu C. Gracchum* (28, 109) și *tum ridicule et facete explicans...* (53, 198).

[13] Introducerea ultimelor două îi aparține.

[14] *non enim ad dicendi artem, uerum ad rem publicam uerbum actio referendum uidetur*, în aparatul critic.

[15] Cf. și, foarte aproape, 89, 307, unde reținerea pasajului autobiografic, ca o «Flüchtigkeitversehen» de către Klotz, este urmată și de către Malcovati.

[1] Nu am putut consulta ediția din 1932.

însemnate. În primul rînd, ediția pe care o prezentăm propune două conjecturi noi, ambele excelente. Astfel, la § 3, unde mss. au fie *michi me* (V), fie *mihi* (Tω), Kasten scrie *mihi ‹non›ne*, renunțînd la soluția, general acceptată, a lui Halm, *mihine*. La fel de interesantă este și restituirea de la § 71 *ui ‹esse› conatum* pentru ininteligibilul *ui et conatum* T (*ui conatum* sau *ui conatu* ω). Această conjectură are avantajul de a schimba mai puțin textul mss. decît soluția tradițională, eliminarea lui *et conatum*, sau decît cea susținută tot de Kasten, în 1949, *‹uidimus, quem› ui conantem*. În mai multe cazuri, editorul renunță la versiunea adoptată în 1949, pentru a se apropia mai mult de tradiția mss. El revine astfel la lecțiunea mss. în § 82, *apertissime*, eliminînd conjectura lui Spengel, *optime*. La § 1 el păstrează lecțiunea ms. V, *et in amplissimo*, înlăturînd din text conjectura lui Grill, *et amplissimo*, iar la § 5, unde toate mss. au *quorum ego*, el preferă pe *quom ego* lui *quorum ego ‹exemplo›*, din ediția anterioară. La fel, în § 17, Kasten scrie *signa legionis* pentru *signa legiones*, evident corupt, din mss., înlocuind cu restituirea tradițională conjectura sa mai veche, *signa ad legiones*. La § 29 textul ediției pe care o prezentăm, *qui me non [modo] solum* coincide cu lecțiunea mss. π c k și pare mai recomandabil decît conjectura lui Busche, *qui me solum non modo*, acceptată, printre alții, de Kasten în 1949 și de A. Boulanger. Mai multe modificări reflectă tendința de a se prefera lecțiunea mss. celor mai bune (V pentru § 1—43, T pentru § 43—81, T și E pentru § 81—93). Așa se explică înlocuirea variantelor *a me uidelicet* (§ 21) și *hoc respuerunt* (§ 70) din ediția din 1949, cu *uidelicet a me* și *haec respuerunt*. Rămîn însă cîteva pasaje în care soluția adoptată de Kasten nu pare cea mai indicată. Astfel, la § 57 credem că se putea păstra topica ms. T, *semper secum*. De asemenea, la § 17 unde majoritatea mss. au forma coruptă *tubes*, restituirea *tub‹as secur›es* propusă de editor nu este acceptabilă. Textul din *Catilinara a II-a* invocat de el în sprijinul acestei conjecturi nu este perfect paralel cu cel în discuție. În *Pro Sulla* enumerarea are forma « ...ille arma misit, cornua, tubas *(tubas, secures*, după Kasten), fasces, signa... », iar în *Catil.* 2, 13 citim « ...cum arma, cum secures, cum fasces, cum tubas, cum signa militaria, cum aquilam illam argenteam... ». Aparatul critic este în esență identic cu cel al ediției din 1949. Puținele modificări care se pot observa au scopul de a prezenta cît mai clar atît variantele mss. cît și principalele conjecturi propuse de editori.

Cel de al doilea discurs cuprins în acest volum, *Pro Archia*, apare pentru prima dată sub îngrijirea lui H. Kasten, edițiile din 1932 și 1949 fiind datorate lui P. Reis. Cei doi editori nu împărtășesc aceleași opinii în legătură cu înrudirea dintre diferitele familii de mss. După părerea lui Reis, tradiția manuscrisă se grupează în două mari categorii: pe de o parte mss. bune, GEV, derivate dintr-o sursă unică pierdută, ψ, pe de alta mss. *deteriores* care ne lasă să întrevedem o a doua sursă pierdută, ω. Renunțînd la această poziție, Kasten restituie două prototipuri pierdute, X, care stă la baza lui E și V, și Y care a dat naștere lui G și mss. *deteriores*. Deosebirile dintre cele două ediții nu se datorează atît schimbării intervenite în aprecierea raporturilor dintre mss., cît unei evoluții a atitudinii editorului față de tradiția manuscrisă. În general, ediția pe care o prezentăm se remarcă prin caracterul ei conservator. Dacă în textul stabilit de P. Reis lecțiunile mss. sînt înlocuite la tot pasul cu conjecturi nejustificate, în cel îngrijit de H. Kasten acest fenomen dispare aproape cu totul. Nu putem decît să apreciem revenirea la variantele mss. în §§ 5 *et Tarentini* (Reis: *et Tarentini ‹et Locrenses›)*, 9 *his igitur tabulis* (Reis: *his igitur ‹in› tabulis)*, 13 *hoc adeo* (Reis: *hoc idem eo)*, 15 *et sine doctrina* (Reis: *sine doctrina et)*, 16 *hanc animaduersionem* (Reis: *hanc animi remissionem)*, 18 *et doctrina* (Reis: *ex doctrina)*, 21 *ipsa naturae regione* (Reis: *ipsa natura et regione)* și *et incredibilis* (Reis: *est incredibilis)*, 23 *quo minus* (Reis: *quo eminus)*, 28 *huius aeque imperi et* (Reis: *huius ‹urbis› atque imperi)*. La § 32 pare mai judicios să se dea între *cruces* textul mss., *firme a me*, cum face H. Kasten, decît să se introducă o conjectură cu totul neverosimilă *(a forensi abhorrentia)*, cum face P. Reis. Pe de altă parte, în mai multe cazuri H. Kasten adoptă lecțiunile mss. mai bune, ale lui G în special, renunțînd la

variantele consemnate de *deteriores* şi acceptate de Reis. El transcrie astfel la § 14 *omnes sunt* ca în G ω, nu *sunt omnes* ca în EV, la § 15 *certum quod* ca în majoritatea mss. nu *certum quid* ca în φ, la § 19 *et qui* ca în mss. bune, nu *qui et* ca în cîteva *deteriores*, iar la § 25 *uidemus* ca în GEV etc., nu *uidimus* ca în φ. Avînd de ales între variantele mss. şi cele oferite de scholii sau de autorii antici care citează pasaje din *Pro Archia*, H. Kasten, spre deosebire de P. Reis, se opreşte întotdeauna la lecţiunile mss. El scrie la § 19 *saxa et*, nu *saxa atque* ca Quintilian, la § 25 *sub ea condicione*, nu *sed ea condicione* ca scholiile, iar la § 26 *illis libellis* şi *ac nominari*, renunţînd la variantele lui Ammianus Marcellinus *in his libellis* (Reis adoptă aici conjectura lui Madvig, *in iis libellis)* şi *ac se nominari*.

Acolo unde este necesar să se modifice textul păstrat de mss. se remarcă siguranţa cu care alege Kasten între diferitele conjecturi propuse. La § 10 de pildă, considerăm mai interesantă conjectura lui Gaffiot, *grauatim*, acceptată de Kasten, decît cea a lui Stuerenburg *‹non›grauate*, adoptată de Reis. De asemenea soluţia asupra căreia se opreşte Kasten la § 21 *(ecferuntur* sugerat de acelaşi Stuerenburg) pare mai atrăgătoare decît cea pe care o găsim la Reis *(sic feruntur)*. O menţiune specială se cuvine conjecturilor originale propuse de H. Kasten, cu toate că nici una dintre ele nu credem că se impune. Cele de la § 5 *(sed* [*ei*] *iam hoc* şi *uirtutis ‹gratia›)* nu par necesare. Textul mss., transcris fără nici o intervenţie de F. Gaffiot, este corect şi inteligibil. Conjectura de la § 28, *adoptaui (adortaui* GV, *adoraui* Schol. etc.) îi atribuie lui *adopto* un sens, apropiat de cel al lui *adhortor*, pe care nu pare să-l fi avut niciodată. Singurele exemple care s-ar putea cita în favoarea acestei valori sînt o glosă suspectă, un pasaj corupt din Plaut *(Truc.* 859) şi o conjectură la Ov., *Fast.* 4, 880 (cf. *Thes. L. L.* s.u.). Cu aceeaşi rezervă trebuie privite şi cîteva dintre conjecturile pe care Kasten le introduce în text urmînd exemplul editorilor mai vechi. Credem astfel că Gaffiot are dreptate atunci cînd refuză să corecteze variantele mss. la §§ 9 *in nomen* (Kasten: *in nomine)*, 16 *adulescentiam aguni* (Kasten: *acuunt)*, 24 *illi ars illa* (Kasten: *Ilias illa)*, 31 *isque est eo numero* (Kasten: *estque ex eo numero)*. Pe de altă parte, în cîteva pasaje ar fi fost de preferat să se adopte lecţiunile mss. mai bune, § 9 *uidemus* G în loc de *habemus* E, § 14 *exsilia* ψ în loc de *exsili*, § 23 *eandem* G în loc de *eodem*. Aparatul critic nu diferă mult de cel al lui Reis. Este evident că H. Kasten s-a străduit să simplifice şi să modernizeze aparatul ediţiei anterioare, renunţînd la unele conjecturi mai vechi şi introducînd altele mai recente.

Volumul se încheie cu un « Index nominum et rerum aliquot memorabilium » care nu a suferit decît modificări superficiale.

Liana Lupaş

M. TVLLIVS CICERO, *Orationes selectae*, vol. II (56 + 32 p), vol. III (52 + 14 p.), Altsprachliche Textausgaben, Sammlung Klett, Stuttgart.

Din colecţia de texte antice publicată de editura Ernst Klett din Stuttgart cunoaştem 2 volume cuprinzînd o antologie din principalele discursuri ciceroniene: vol. al II-lea al acestei colecţii, apărut sub îngrijirea Dr. Niels Wilsing şi conţinînd fragmente din discursurile *Pro Roscio Amerino*, *De lege agraria*, *Pro Sestio*, *Orationes Philippicae*, şi vol. al III-lea, publicat de Dr. Walther Sontheimer, cu pasaje alese din discursurile *In Verrem*, *De imperio Cn. Pompei*, *De prouinciis consularibus*, *Pro Milone*.

Cum din această colecţie nu am avut la îndemînă decît aceste 2 volume, şi cum în publicaţiile consultate nu am găsit făcută nici o menţiune, semnalăm că nu cunoaştem planul general al colecţiei, că nu ştim dacă se ocupă numai de proza literară latină sau dacă are în vedere şi publi-

carea de antologii poetice sau filozofice. Probabil că în primul volum, de care nu dispunem, editura şi-a expus planul şi scopul urmărit.

Judecînd după pasajele alese şi după notele prezentate, avem de-a face cu o bună ediţie şcolară, nu prea dezvoltată, dar îngrijit lucrată. Adresîndu-se elevilor de liceu şi nu specialiştilor, colecţia nu are aparat critic.

Din comparaţia textelor alese cu cele publicate în ed. Teubner rezultă unele deosebiri, ceea ce ne îndreptăţeşte să afirmăm că autorii n-au reprodus întocmai textele din ediţiile mai vechi Teubner, deşi ei nu menţionează lecţiunile de text noi pe care le propun. Se pare că în interesul de a face cît mai accesibil cititorilor textul latin editorii au adoptat lecţiunile de text cele mai comode, precum şi ortografia obişnuită în astfel de antologii. De pildă, acuzativul plural de la temele vocalice de la declinarea a III-a este scris întotdeauna *-es*, faţă de ed. Teubner, care menţine, desigur conform manuscriselor, grafia cu *-is*, de asemenea se scrie *vulnus*, faţă de *volnus*, din ed. Teubner, *cognoverunt*, forma gramaticală, acolo unde ed. Teubner menţine forma uzuală *cognorunt*. Tendinţa de a uşura lectura textului original a mers pînă acolo încît numeralele nu sînt redate în cifre, ca în celelalte ediţii, ci sînt scrise în litere. Fiind o ediţie cu bucăţi alese, în mod firesc editorii s-au văzut în faţa unor pasaje ale căror prime cuvinte nu puteau fi înţelese fără pasajul imediat precedent, omis însă, şi de aceea au socotit potrivit să le schimbe. De pildă, la pag. 37, vol. al III-lea în loc de *ceteros idem* autorii folosesc *omnes deos*, sau la pag. 34, vol. al III-lea, pag. 160, pentru a se preciza cine era acel *Gavius*, despre care s-a vorbit în pasajele anterioare, s-a adăugat Gavius *municeps Compsanus*.

De bună seamă, într-un spaţiu atît de restrîns, nu se putea da decît un număr mic de fragmente. Remarcăm însă că aceste fragmente sînt alese cu grijă, dintre pasajele cele mai reprezentative ale discursurilor şi sînt marcate printr-un titlu pus de autor care sintetizează ideea principală a fragmentului. N-am înţeles însă după ce criterii s-a aranjat succesiunea discursurilor, întrucît în cele două volume pe care le avem ele nu sînt rînduite nici după criteriul cronologic, nici după genul discursurilor: politice, judiciare etc. După părerea noastră succesiunea cronologică este cea mai nimerită, pentru că ne permite să urmărim evoluţia atît în gîndirea scriitorului, cît şi în forma artistică.

Notele explicative, numeroase şi variate, sînt de un real folos pentru cititor, facilitîndu-i înţelegerea textului. Comentatorii, ori de cîte ori au avut prilejul, au căutat să redea atmosfera în care au fost scrise şi rostite aceste discursuri. Reies din note (de exemplu notele referitoare la pasajele din *Orationes Philippicae)* luptele politice dintre diferiţii conducători, poziţia lui Cicero în mijlocul acestor lupte, realităţile istorice ale vremii. Pentru cunoaşterea mai exactă a vieţii şi activităţii oratorului latin, vol. al III-lea cuprinde, într-un tabel cronologic, datele biografice şi evenimentele cele mai importante din viaţa lui Cicero. Socotim că acest tabel este binevenit, dar credem că ar fi fost mai potrivit să se afle fie la sfîrşitul primului volum din opera lui Cicero, fie la volumul care încheie seria fragmentelor alese din opera acestui orator, constituind în felul acesta un rezumat al întregii lui activităţi politice şi literare.

O atenţie deosebită acordă comentatorii explicaţiilor de limbă. Sînt lămurite în note problemele mai dificile de sintaxă şi de morfologie, sînt date explicaţii în legătură cu vocabularul folosit de autor. De multe ori, pentru claritate, cuvintele şi expresiile mai grele sînt traduse în limba germană. Nu lipsesc din note nici aprecieri asupra stilului specific ciceronian.

Notele sînt redactate într-un stil clar şi precis, fără explicaţii de prisos, interesante şi utile pentru cei preocupaţi să cunoască în original fragmente deosebite ca valoare estetică şi istorică din autorii latini.

Socotim că această culegere îşi atinge scopul de a populariza cele mai reprezentative opere ale antichităţii.

Florica Demetrescu

PHILON D'ALEXANDRIE, *In Flaccum*. Introduction, traduction et notes par A. Pelletier, S. J. (Les Œuvres de Philon d'Alexandrie publiées sous le patronage de l'Université de Lyon par R. Arnaldez, J. Pouilloux et Cl. Mondésert, 31). Paris, Editions du Cerf, 1967. 195 p. in 16°.

Într-un fascicul precedent al revistei (VII, 1965, p. 349—351), semnalînd noua traducere a *Operelor* lui Philon din Alexandria începută sub direcţia mai multor profesori ai Universităţii din Lyon, cu sprijinul Centrului Naţional al Cercetării Ştiinţifice din Franţa, semnalam, pe lîngă alte merite ale întreprinderii, rapiditatea cu care — într-un interval relativ scurt — a fost asigurată publicarea a nu mai puţin de 15 tratate din 35, cîte urmează să numere colecţia. De-atunci, într-un ritm tot atît de sprinten, au mai apărut alte 7, pe care le amintesc în treacăt, înainte de a zăbovi asupra tratatului catalogat sub nr. 31:

4. *De sacrificiis Abeli et Caini*, text şi traducere de Anita Méasson (1966);
5. *Quod deterius potiori insidiari solet*, text şi traducere de Irène Feuer (1965);
14. *De migratione Abrahami*, text şi traducere de Jacques Cazeaux (1965);
15. *Quis rerum diuinarum heres sit*, text şi traducere de Marguerite Harl (1966);
16. *De Congressu eruditionis gratia*, text şi traducere de Monique Alexandre (1967);
20. *De Abrahamo*, text şi traducere de Jean Gorez (1966).
22. *De uita Mosis* I—II, text şi traducere de R. Arnaldez, Cl. Mondésert, J. Pouilloux, P. Savinel (1967).

Cum se ştie, împreună cu *Legatio ad Caium*, tratatul *In Flaccum* reprezintă, în ansamblul operelor lui Philon, singurele scrieri de caracter istoric şi de conţinut, oarecum, autobiografic. Evenimentele narate în fiecare sînt trăite de autor şi, deşi expuse din puncte de vedere diferite, converg într-un tablou de ansamblu al suferinţelor îndurate de evreii din Alexandria din partea concetăţenilor lor greci, sprijiniţi şi încurajaţi de prefectul Egiptului Aulus Avilius Flaccus. În ambele cazuri, tendinţa apologetică nu întunecă valoarea documentară a textelor, care rămîn izvoare de primă mînă pentru istoricul antisemitismului în antichitate. Mai mult, în măsura în care ne fac cunoscute figurile cîtorva din aţiţătorii populaţiei greco-macedonene împotriva comunităţii iudaice din portul de la gura Nilului, — un Isidoros ori un Lampon, exaltaţi pentru dîrzenia lor în literatura apocrifă a aşa-ziselor *Acte ale martirilor păgîni* —, ele constituie o sursă indispensabilă şi pentru istoria mişcării antiromane în cuprinsul Imperiului, în primele veacuri ale erei noastre.

Din cele două tratate amintite, *In Flaccum* s-a bucurat în mai mare măsură de atenţia cercetătorilor, avînd parte, în 1939, de o bună ediţie de sine stătătoare — text, traducere şi comentariu — prin grija lui Herbert Box (Oxford University Press). Textul publicat de Box era al clasicei ediţii Cohn-Wendland-Reiter (1896—1915), şi acelaşi e şi cazul ediţiei de care mă ocup, care nu se depărtează decît în rare locuri de citirile înaintaşilor. În schimb, introducerea întinsă şi comentariul bogat reprezintă — împreună cu traducerea elegantă şi exactă — contribuţia valoroasă a noului editor la mai buna cunoaştere a operei philoniene.

Într-adevăr, tendinţa apologetică la care m-am mai referit, şi care e sensibilă de-a lungul întregului tratat, face ca spusele filozofului să nu fie întotdeauna limpezi, nici de o veracitate înfrîngibilă. Atunci cînd vorbeşte de provocările «grecilor» sau de părtinirea vinovată a prefectului pentru adversarii evreilor; mai ales atunci cînd încearcă să-şi convingă cititorii de vechimea comunităţilor evreeşti în Egipt sau de condiţia lor juridică sub stăpînirea lagidă sau romană, examenul atent al termenilor întrebuinţaţi şi confruntarea lor cu datele oferite de alte izvoare se impune la fiecare pas. Un comentariu adîncit e deci indispensabil pentru înţelegerea corectă a textului şi, fără să atingă amploarea comentariului lui Box (ale cărui informaţii şi explicaţii le urmează nu o dată), deslușirile lui Pelletier sînt de o precizie care lasă puţin de dorit: obişnuitele

note din josul paginilor sînt urmate de o seamă de «note complementare» (p. 157—165), iar acestea, la rîndul lor, de mai mulţi apendici unde se discută cu răgaz cîteva probleme geografice, istorice ori juridice ridicate de text (p. 167—184). Din numărul acestora, mai însemnat e *excursus*-ul III: *Le sens des revendications politiques de Philon et de Josèphe*, foarte util pentru înţelegerea raporturilor comunităţii evreeşti din Alexandria cu Flaccus, în primul rînd, dar şi cu primii patru împăraţi din familia Iulio-Claudică.

D. M. Pippidi

PLUTARCHI *Vitae Parallelae*. Recognouerunt Cl. Lindskog et K. Ziegler. Vol. II, fasc. 1. Iterum recensuit K. Ziegler. Lipsiae, Teubner, 1964.

Este vorba de o reeditare a perechilor de *Vieţi paralele:* Phocion-Caton; Dion-Brutus; Timoleon-Aemilius; Sertorius-Eumenes, pe care K. Ziegler, aşa cum mărturiseşte în prefaţă, a făcut-o la vîrsta de optzeci de ani, după ce trecuseră treizeci de ani de la prima ediţie. Textul grec, aşa cum este de mult obiceiul în această colecţie, este însoţit de testimoniile autorilor antici referitoare la diferite pasaje şi de aparatul critic. Este uşor de înţeles ce grijă şi competenţă au stat la baza acestei ediţii. Aşa se şi explică acurateţea cu care au fost selectate cele mai bune lecţiuni ale manuscriselor şi satisfacţia pe care o dau specialistului.

Avînd în vedere că avem în faţă a doua ediţie făcută de acelaşi autor, este în primul rînd util să comparăm pe Ziegler cu el însuşi şi ne vom da imediat seama de emendările pe care le prezintă această ediţie. De pildă, în capitolul 2 al Vieţii lui Phocion, în ediţia primă Ziegler propusese să se citească Καίτοι δοκοῦσιν ‹ἐνίοις› uel ‹τισιν› οἱ δῆμοι μᾶλλον εἰς τοὺς ἀγαθοὺς ἐξυβρίζειν ὅταν εὐτυχῶσιν... În lecţiunea ediţiei de faţă autorul a renunţat la propunerea de adăugare a cuvîntului ἐνίοις sau ‹τισι› făcută în prima ediţie, şi pe drept cuvînt, deoarece Plutarh nu avea nevoie să restrîngă sfera de aplicare a noţiunii exprimată de verbul δοκοῦσιν numai la cîţiva oameni. În acest fel, traducerea în ediţia actuală sună mai potrivit cu adevărul: «Şi se pare că poporul devine violent...», decît în prima, unde ar fi trebuit tradus: «Şi unii socotesc». În Viaţa lui Brutus, cap. 53, 2 în prima ediţie, Ziegler socotise că la cuvintele ἀποδεξάμενος | οὖν ὁ Καῖσαρ ἔσχεν αὐτὸν ἔν τε τοῖς πόνοις καὶ ἐν τοῖς περὶ Ἄκτιον ἀγῶσι trebuiau adăugate înainte de cuvîntul πόνοις cuvintele καθ'ἡμέραν, iar traducerea ar fi fost: «Primindu-l deci Caesar, l-a ţinut pe lîngă sine şi în strădaniile zilnice şi în luptele de la Actium». În ediţia de faţă autorul a renunţat la propunerea de a se mai adăuga cuvintele καθ'ἡμέραν. Aceste două exemple ilustrează o nouă atitudine a autorului faţă de textul grec şi anume aceea de respect faţă de tradiţia manuscrisă.

Ediţia actuală, pe lîngă calităţile subliniate la început, comportă şi pe aceea de a ilustra două atitudini avute la vîrste diferite de acelaşi autor faţă de tradiţia manuscrisă.

N. I. Barbu

DIOGENIS OENOANDENSIS *Fragmenta*, ediţia C. W. Chilton, Leipzig, Teubner, 1964, XVIII + 106.

Ultimul editor al fragmentelor inscripţiei epicureice din Oinoanda (Lycia), C. W. Chilton, s-a ocupat intens în ultimii 10 ani de moştenirea filozofică a epicureismului. Studiile sale în această direcţie au fost încununate cu îngrijirea ediţiei de faţă. Precedenta ediţie a fragmentelor aparţine italianului A. Grilli, *Diogenis Oenoandensis Fragmenta*, Milano, 1960.

Marea inscripție epicureică din Oinoanda, datată în jurul anului 200 e.n., a fost descoperită în 1884. În anii următori, respectiv în 1889 și 1897, au fost scoase la iveală și studiate numeroase alte fragmente. Inscripția, săpată pe blocuri de piatră inserate pe ambele fețe ale unui zid, era destinată să fie citită de cei care se plimbau prin Stoa orașului lician. Numele aceluia care a compus-o poate fi citit în diferite rînduri, printre altele frag. 23 Chilton (= XXII William (1907) și 23 Grilli) Διογένους [Οἰνο]ανδέως. Amănunte despre istoricul descoperirii și conținutul inscripției se găsesc în articolul lui R. Philippson, *Diogenes von Oinoanda*, RE, Supplbd. V, 1931, col. 153—170. Cine va fi fost acest Diogenes, pe cheltuiala căruia s-a și săpat inscripția, nu se știe. Puținele amănunte care pot fi culese despre personalitatea sa sînt propriile lui mărturii: avea legături cu centrele epicureice din Atena, Teba, Chalkis și, mai cu seamă, cu cel din insula Rhodos; o secțiune din inscripție, *De mundorum innumerabilitate*, este închinată unui anume Antipatros, un cetățean de bază din Oinoanda; nu încape îndoială că uriașa inscripție, săpată pe blocuri de piatră de diferite mărimi (zidul porticului avea aproape 50 m lungime), echivala cu «o carte de învățătură» epicureică, la îndemîna oricui, intenția vădită a lui Diogenes fiind aceea de a crea un centru al sectei căreia aparținea în orașul său de baștină.

Inscripția cuprinde scrieri aparte despre învățăturile lui Epicur. Aceste secțiuni corespund cu anumite nivele în așezarea blocurilor de piatră iar literele folosite de lapicizi diferă ca mărime; variația dimensională este determinată de înălțimea la care se aflau așezate inscripțiile. Propunerile cu privire la aranjamentul blocurilor atît pe linie orizontală cît și verticală diferă de la ediție la ediție, cu excepția cîtorva fragmente a căror succesiune este absolut sigură (vezi Chilton, p. IX—X).

Ediția Chilton respectă, în general, propunerile ediției William din 1907 adoptînd următoarea împărțire: *Exordiu*, *Fizica* (De natura rerum), *Etica*, *Sentințe*, *Scrieri*, *Despre bătrînețe*. Motivarea unei noi structurări a fragmentelor în aceste secțiuni poate fi citită la p. X—XII. La sfîrșitul ediției (p. 94—97) se găsesc tabelele de corespondență cu edițiile precedente. Aparatul critic a fost întocmit de Chilton pe baza unei confruntări minuțioase a edițiilor precedente: Cousin (1892), Usener (1892), Heberdey-Kalinka (1897), William (1907), Grilli (1960)) cu fragmentele epigrafice, studiate în cursul anului 1961. Fiecare bloc de piatră cuprinde o coloană de 14, maximum 15 versuri scurte (de șase sau șapte silabe).

Importanța inscripției din Oinoanda este deosebită prin amploarea și conținutul ei. Diogenes a avut ambiția să înfățișeze diversele ramuri ale epicureismului și astfel a lăsat în urma sa o prețioasă mărturie asupra modului cum se înfățișa doctrina în primele veacuri ale erei noastre. Documentului epigrafic i-au fost închinate numeroase studii (vezi *Bibliografia* de la p. XVI—XVII) din care, unele sînt comparative. Un interes firesc l-a stîrnit secțiunea A, intitulată de editor *De natura rerum liber*, pentru comparația care se impune cu opera lui Lucretius. Această secțiune cuprinde un mic istoric al direcțiilor filozofice materialiste din Grecia veche și o trecere în revistă, în spirit critic, a unor cunoscute teorii despre apariția limbajului (frag. 10, col. III). Dezvoltarea societății omenești este explicată numai după criterii materialiste. Nu lipsește nici o oarecare notă ironică la adresa unor naivități sau a unor propuneri lipsite de orice temei. Secțiunea B, *De innumerabilitate mundorum* (frag. 15—22), care se înfățișează sub forma unei scrisori către Antipatros, expune doctrina epicureică despre universul infinit (τὰ περὶ ἀπειρίας κόσμων frag. 16, col. I, 4—5) și pluralitatea lumilor; cea mai interesantă secțiune din punct de vedere al umanismului ideilor rămîne însă C, *Disputatio ethica*, frag. 29—39, unde întîlnim o caldă pledoarie pentru avantajele înfrățirii între popoare precum și o polemică violentă cu stoicii asupra mijloacelor prin care poate fi dobîndită fericirea. Nu au fost uitate nici discuțiile legate de controversa existenței liberului arbitru. Superstițiile, mantica, favorabile întreținerii unui climat apăsător pentru viața spirituală sînt condamnate cu vehemență. Ultima secțiune, *De senectute*, frag. 55—72, redactată probabil după o carte populară, folosită la timpul lor atît de Cato cel Bătrîn cît și de Cicero, conține un elogiu adus bătrîneții, vîrsta potrivită pentru obținerea adevăratului echilibru necesar fericirii.

Fără a aduce nimic deosebit pentru cunoașterea ansamblului învățăturilor epicureice, inscripția din Oinoanda constituie un document grăitor pentru maniera critică și polemică în care era predată filozofia în primele secole ale erei noastre. Anumite apropieri față de peripatetism și chiar și de stoicism dovedesc primejdia eclectismului greu de evitat chiar și pentru cei mai convinși filozofi materialiști.

A. Piatkowski

ANAXIMENIS *Ars rhetorica, quae uulgo fertur Aristotelis ad Alexandrum*, edidit Manfred Fuhrmann, Leipzig, Teubner, 1966, XLVIII + 114 p.

Textul acestui tratat a mai fost editat o singură dată după 1900 (H. Rackham, Loeb Classical Library, Londra, 1937), lucru de mirare, dacă luăm în considerare importantele date asupra, teoriei politice și asupra retoricii pe care acesta le conține. Nu putem, deci, decît să salutăm apariția, sub auspiciile casei Teubner, a acestei ediții.

În prima parte a prefeței autorul trece în revistă cu amănunțime manuscrisele și edițiile acestui text. Apoi urmează o analiză clară a celor două mari familii de manuscrise (*a* și *b*), care provin din arhetip, un ms., probabil în minuscule, din sec. XIII.

Dat fiind că mss. grecești din familia *a* datează din jurul lui 1425, iar cele din familia *b* nu depășesc jumătatea secolului al XIV-lea, o deosebită importanță o au cele două traduceri latine (α și β) ale tratatului, datate cca. 1300. Acestea, strîns legate, poate printr-un singur intermediar ipotetic (ρ), de arhetipul *b*, dau, uneori, indicații interesante pentru stabilirea textului grec.

Stingher ca poziție, papirusul Hibeh 26 (editat de Grenfell și Hunt în 1906) este anterior arhetipului cu cel puțin șaisprezece secole. Chiar și așa stînd lucrurile, el nu poate fi adus în comparație decît cu intermitențe și pentru o porțiune relativ mică a textului (1, 13—2, 28). Diferențele dintre papirus și arhetip îl silesc pe Fuhrmann să presupună o deosebită frecvență a omisiunilor și a corupțelelor și să accentueze necesitatea unor repetate intervenții în text ale editorului.

Noi probleme le ridică unele interpolări care par să fi intervenit în mss. Față de acestea Fuhrmann se arată în genere mai precaut, folosind mai ales observații în aparatul critic.

Textul este precedat de lista lucrărilor care se referă la tratat, iar la sfîrșitul volumului apar indicii de nume proprii și de termeni mai importanți pentru teoriile politice și retorice pe care acesta le conține.

Obiecția fundamentală pe care o aducem acestei ediții este lipsa de delimitare metodologică între stabilirea și interpretarea textului. Continuînd linia edițiilor lui Spengel[1] printr-o serie de noi intervenții, uneori sugerate de critici ai secolului trecut (Kayser, Sauppe), autorul modifică poate prea des textul atestat de mss., în numele unei claritați și al unei echilibrări a frazelor originalului, care sînt departe de a fi demonstrate.

Considerăm discutabile următoarele modificări:

I. *Addugiri față de mss.*

Kayser propunea următorul text pentru cap. 4, 10: ἐφ'οἷς τῶν ἀδικημάτων οἵ τε νόμοι τὰς τιμωρίας ἔταξαν καὶ ‹ἐφ'οἷς› οἱ δικασταὶ ‹τὰς› ζημίας τιμῶσι· Nu credem însă că Fuhrmann

[1] Prima ediție: Anaximenis *Ars rhetorica* rec. et illustr. L. Spengel, Computatorium litterarum, Turici et Vitoduri, 1844; a douaediție: *Rhetores Graeci*, ex rec. L. Spengel, Leipzig, Teubner, 1853—1856.

are dreptate să preia această sugestie, pentru că nu este de loc simplă introducerea lui «ἐφ' οἷς», după cum o arată τε ... καί, care leagă pe νόμοι de δικασταί şi nu doi membri începînd cu ἐφ'οἷς.

După Sauppe, Fuhrmann redă astfel 6, 3: προκαταλήψεις καὶ αἰτήματα καὶ παλιλλογίαι «καὶ ἀστειολογίαι» καὶ μῆκος λόγου καὶ μητριότης μήκους καὶ βραχυλογία καὶ ἑρμηνεία ... Analog cu acest pasaj apare şi 7, 2: ἐπίθετοι δὲ «δόξαι τοῦ λέγοντος», μάρτυρες βάσανοι ὅρκοι, unde mss. au... ὅρκοι βάσανοι. Aceste două modificări presupun o perfectă coerenţă şi un echilibru exact în originalul textului (probabil în baza caracterului de manual al acestuia), şi de aici rezultă automat că orice stricare a ordinii este o greşeală a copiştilor, deci un loc de emendat. Fuhrmann, acceptînd principiul, continuă această tendinţă: 28,2 καὶ γὰρ τὸ δίκαιον «καὶ τὸ νόμιμον» καὶ τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον καὶ τὰ λοιπὰ αὐτά τε ἴσμεν .... 28, 3 ὁμοιοτρόπως δὲ τούτοις τάς τε «πίστεις καὶ τὰς» προκαταλήψεις καὶ τὰ παρὰ τῶν ἀκουόντων αἰτήματα καὶ τὰς παλιλλογίας καὶ τὰς ἀστειολογίας καὶ τὰ μήκη τῶν λόγων καὶ τῆς ἑρμηνείας τὴν σύνθεσιν ἅπασαν ἴσμεν. Dacă punem în paralel pasajul 6, 3, citat deja, cu cel din 28, 3, urmînd cu rigurozitate principiul amintit al celor doi editori, ar trebui să inserăm noţiunea de πίστεις în primul şi cea de βραχυλογία în al doilea pasaj, pentru a avea în adevăr lista completă a mijloacelor tratate. Exagerarea aceasta ne foloseşte în combaterea principiului conform cu care o listă, o dată fixată, trebuie să fi fost respectată şi reluată întocmai cu fiecare ocazie. Acesta este motivul pentru care credem că în 28, 2 «τὸ νόμιμον» poate să fi fost integrat în τὰ λοιπά, deşi, în genere, el apare pe locul al doilea în enumerări.

Alte cazuri mai speciale sînt:

1, 20 δεῖ δὲ λαμβάνειν εἰς τοὺς λόγους «ὡς ἐκ» τῶν προειρημένων καὶ ἐκ τοῦ συμφέροντος ἂν ὑπάρχῃ τι... Aici credem că τοὺς λόγους τῶν προειρημένων (mss.) înseamnă «în tipuri de expresie de cele amintite», adică folosite în cadrul unei teme (τὸ δίκαιον de ex.), în argumentări ἐκ τῶν ὁμοίων, ἐκ τῶν ἐναντίων şi ἐκ τῶν κεκριμένων, deci «ὡς ἐκ» nu este necesar.

În 7, 8 ἐπιδείκνυε ..., εἰ δὲ μὴ «τὰ» ὅμοια τούτῳ, schimbarea se face în baza lui 7, 7 ὅτι τὰ τούτῳ τῷ πράγματι ὅμοια ... şi a lui 7, 9 ἀπὸ τῶν ὁμοίων τὰ εἰθισμένα, deşi în ultimele pasaje este vorba de precizări, reprezentate în mod normal prin forme cu articol, pe cînd în primul caz generalizarea ar fi mai bine reprezentată prin lipsa de definire care există în textul mss. 36, 7 τῷ μὲν οὖν μήτε εὖ μήτε κακῶς διακειμένῳ ἐκ τούτων ἐν τοῖς δικασταῖς τὴν εὔνοιαν ποριστέον· τὸν δὲ διαβεβλημένον, ἐὰν μὲν ἐκ τοῦ παροιχομένου χρόνου «περὶ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον» αἱ διαβολαὶ ὦσιν «ἢ» περὶ τὸν λόγον, ἴσμεν ὡς δεῖ τὰ τοιαῦτα λύειν ἐκ τῶν προτέρων ἐὰν δὲ ἐκ τοῦ παρόντος χρόνου περὶ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον, ἀναγκαῖον διαβεβλῆσθαι ...

Am citat un loc mai întins, dat fiind că în acest punct intervenţia lui Fuhrmann este mai energică decît de obicei. Mss. dau τῷ δὲ διαβεβλημένῳ, ceea ce corespunde perfect cu τῷ μὲν... anterior. Schimbarea, argumentată prin apropierea cu 29, 10 (la distanţă de 20 de pagini de text!), unde apare τοὺς δὲ διαβεβλημένους ἀναγκαῖον..., este incorectă, pentru că aici ἀναγκαῖον imediat următor determină în mod necesar un acuzativ cu infinitiv, pe cînd în locul în discuţie δεῖ este mult mai departe decît influenţa primului membru al opoziţiei. În al doilea rînd introducerea celorlalte cuvinte este din nou o interpretare abuzivă, şi anume περὶ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον se referă strict la situaţia de moment din proces, fiind analizate imediat *după aceea* variantele posibile ale calomniilor în acest caz, ceea ce reduce verosimilitatea apariţiei în locul respectiv a expresiei discutate.

Un alt grup de observaţii îl vom dedica tendinţei de a presupune lipsa unui δεῖ ca regent al unui verb *dicendi*. În text tonul profesoral este cel obişnuit şi preceptele sînt marcate prin imperative, adjective verbale în -τέον, sau verbe ca χρή şi δεῖ. Δεῖ apare în pasajele 2, 15; 22, 3; 22, 32. Presupunînd lipsa lui acolo unde în mss. nu există un verb de necesitate, Spengel (pentru 2, 35), Halm (pentru 32, 7) şi după ei Fuhrmann în toate celelalte cazuri (22, 5; 22, 6;

28, 1), îl introduc, sprijinindu-se în unele cazuri pe un δὲ învecinat, (2, 35; 28, 1; 32, 7). Situaţia nu este însă chiar atît de limpede, şi am bănui că ar fi mai degrabă vorba de o elipsă originară a unui verb de acest gen, sigură pentru pasajele 22, 5 şi 22, 6, unde contextul hortativ este mai pregnant, posibilă şi în restul cazurilor prin faptul că şi din contradicţia dintre varianta latină β, care dă un *oportet* şi restul mss. am putea suspecta o tendinţă de întregire din partea traducătorului.

II. *Elimindri faţă de mss.*

Destul de des apare şi eliminarea unor pasaje sau cuvinte, fără argumente decisive în privinţa interpolării.

Nemotivată, eliminarea din 5, 2 σκοπεῖν ἐν τῷ παροιχομένῳ χρόνῳ εἴ τῳ πρῶτόν τις φίλος γενόμενος πάλιν ἐχθρὸς ἐγένετο καὶ πάλιν φίλος τῷ αὐτῷ τούτῳ, ἤ τι ἄλλο {ἐναντίον ἢ εἰς μοχθηρίαν φέρων} ἔπραξεν ἢ ἔτι πράξειεν ἄν . . . poate fi un exemplu de intervenţie grăbită, pentru că dubla formulă eliminată se încadrează perfect în argumentul «evoluţiei contradictorii şi degradante» studiat în pasaj.

30, 1 ἀναγκαῖον ἡμᾶς ἐστιν ἢ τὰς προγεγενημένας πράξεις ἀπαγγέλλειν ἢ ἀναμιμνήσκειν, ἢ τὰς νῦν οὔσας {περίζοντας} δηλοῦν, ἢ τὰς μελλούσας γενήσεσθαι προλέγειν. Emendarea era propusă deja de către Spengel, pe care Fuhrmann simte nevoia să-l justifice: *cum praeceptum argumenta partiendi inepte e cap. 22 huc illatum sit. Inepte* nu este însă, în fapt, decît o judecată de valoare perfect discutabilă. Prin astfel de încercări de a ajunge la textul autorului nu *prin* textul mss., ci mai degrabă *peste* acesta, orice editor riscă să-şi facă şi să insufle o imagine deformată asupra originalului.

35, 8 οὐ γὰρ εἰκὸς φανῆναι τοὺς τοιούτους καλοὺς ἢ ἀγαθοὺς {εἶναι} ἐκ μοχθηρῶν προγόνων γεγονότας. Acceptînd astfel în text o altă propunere făcută de Spengel în aparatul critic, Fuhrmann presupune în aparatul său critic necesitatea unei schimbări de locuri între εἶναι şi φανῆναι. Dar această interpretare, menită să elimine un aparent pleonasm φανῆναι | εἶναι, nu ţine seama de faptul că opoziţia esenţială este εἶναι | γεγονότας: «căci nu pare verosimil ca oameni din aceştia, care provin din înaintaşi vicioşi, să fie desăvîrşiţi». Fiecare termen îşi are astfel locul său: εἰκὸς reprezentînd verosimilitatea retorică, φανῆναι impresia asupra publicului, γεγονότας rezultatul procesului discutat, iar εἶναι cumulează rolul de a arăta şi *status praesens* şi realitatea.

III. *Crux philologica* apare în această ediţie cu o uşurinţă demnă de mirare:

5, 3 ὡσαύτως δὲ ὅρα καὶ εἴ τι † εἰπὼν νῦν λέγει ἐναντίον τοῖς πρότερον αὐτῷ εἰρημένοις, ἢ εἴ τι εἶποι ἐναντίον τοῖς λεγομένοις ἢ τοῖς πρότερον εἰρημένοις †. Dacă luăm în consideraţie şovăiala mss.: εἶποι CN, εἶπεν F, εἴποιεν U H'P, corectura εἶποι ἄν (H, Halm, Sauppe), care se susţine perfect în context, are avantajul de a clarifica întreg pasajul [8].

6, 3 χρησιμώτατοι δέ εἰσιν ἐν ταῖς κατηγορίαις καὶ ταῖς ἀπολογίαις. † ταῦτα γὰρ πλείστης ἀντιλογίας δέονται †. Îndoieli asupra lecţiunii au avut şi Halm (care încerca αἰτιολογίαις) şi Kayser, care elimina locul pus de Fuhrmann între *cruces*. Dar dacă apropiem sensul acestui fragment de 36, 1 λοιπὸν δέ ἐστιν ἡμῖν εἶδος τό τε κατηγορικὸν ‹καὶ τὸ ἀπολογικὸν› καὶ τὸ ἐξεταστικόν, pentru a vedea apropierea acestor categorii, şi de 37, 1 τὸ δὲ ἐξεταστικὸν εἶδος . . . μάλιστα πρὸς τὰς ἀντιλογίας χρήσιμόν ἐστιν, pare probabil că textul nu are nevoie de corectări, fiind menţionate, doar în treacăt, «contestaţiile», fără a fi tratate mai pe larg.

Frazei 9, 1 τεκμήρια δέ ἐστιν, † ὅσ' ἂν ἐναντίως ἢ πεπραγμένα τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος †, καὶ ὅσα ὁ λόγος ἑαυτῷ ἐναντιοῦται îi corespunde în aparatul critic *haud scio an recte, cum modus euen-*

[8] Sensul fiind: «De asemeni vezi şi dacă, după ce a spus ceva, acum vorbeşte împotriva celor afirmate de el mai înainte, sau dacă ar fi posibil să spună ceva împotriva celor pe care le spune, sau a celor pe care le-a spus deja».

tualis definitioni minime aptus sit. Dar nuanța de eventualitate, de nesiguranță, adusă de acest conjunctiv în prima parte a definiției poate sublinia realitatea celei de a doua, deci am prefera să tragem concluzia că prima variantă i-a părut autorului grec mai rară și mai problematică, decît să punem pasajul sub semn de întrebare.

18, 14 ἐγὼ δ'οἶμαι δεῖν τοὺς ἐμοὺς λόγους παρ'ἐμοῦ πυθάνεσθαι, ἀλλὰ μὴ παρὰ τούτου, † εἰ καὶ ταῦθ' οὗτος προδιέσυρε λέγων, ἃ φημι οὐ μικρὰ σημεῖα εἶναι † τοῦ μηδὲν ὑγιὲς τοῦτον λέγειν. Obiecțiile lui Fuhrmann sună astfel: *non intellego quid sibi uelit nuntiatum concessiuum* εἰ καὶ *etc., nec quid significet pluralis* ταῦθ'... ἃ... μικρὰ σημεῖα. Ținînd însă seama că presupusul avocat al apărării își folosește *totuși* argumentele, *deși* (εἰ καὶ) acestea au fost deja atacate de acuzator, și că pluralul neutru este concretizarea generalității din τοὺς λόγους, rezultă că textul se poate păstra, chiar dacă limpezimea lui nu este desăvîrșită.

23, 1 δευτέρα δὲ (sc. θέσις ὀνομάτων) † ἀπὸ ἀφώνου ἀρξάμενον εἰς ἄφωνον τελευτᾶν †. Corectura lui Usener (ἀρξόμενον) este mult mai ușor de admis decît o modificare ca *fort. scrib.* εἰς ἄφωνον τελευτᾶν καὶ ἀπὸ ἀφώνου ἄρχεσθαι, în special într-un context în care autorul caută formule variate, fără a evita o oarecare pompă. În orice caz însă, notarea cu semnul disperării este exagerată.

29, 13 καὶ † ῥητέον, ὡς ἀδίκως ἡ κρίσις † ἐγένετο καὶ ὡς ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν κατεστασιάσθημεν. Spengel, în comentariu, încerca o dezvoltare, în numele clarității, καὶ «εἰ μὲν ἐγένετο» ῥητέον... Fuhrmann supralicitează din nou, propunînd în aparat *fort. scrib.* καὶ εἰ μὲν ἡ κρίσις ἐγένετο, ἢ ῥητέον ὡς ἀδίκως ἐγένετο *etc.*.. Ambele încercări ne par inutile, pentru că exprimarea, mai rapidă decît de obicei, este perfect inteligibilă.

IV. *Modificări în text fără o motivare stringentă.*

Mss. dau: 3, 6 ἀποφαίνων... πολλὰ γεγενῆσθαι καλὰ ἢ ἀγαθά, și nu vedem de ce editorul modifică în γεγενημένα, de vreme ce ἀποφαίνω se întrebuințează la fel de bine și cu infinitivul și cu participiul.

13, 4 τοὺς μὲν οὖν ἐλέγχους ἐκ τούτων καὶ ἐκ τῶν τούτοις ὁμοιοτρόπων «πολλοὺς» ποιήσομεν. În mss. grecești apare ποιησόμεθα. Versiunile latine au însă *multos faciemus.* Argumentul lui Fuhrmann pentru a justifica emendarea îl constituie compararea locului acestuia cu pasajele învecinate 8, 14 (πολλὰ ληψόμεθα); 10, 3 (πλεῖστα ποιήσεις); 11, 6 (ἄριστα χρησόμεθα); și 12, 2 (πολλὰ δὲ ποιήσομεν σημεῖα...). Verificînd însă argumentele, constatăm în primul rînd că ποιέω apare într-un context similar (36, 16) tot la mediu — σωματοειδεῖς ποιησόμεθα mss... Și aici însă, Fuhrmann a modificat textul în ποιήσομεν tocmai și numai pe baza pasajului din 13, 4. În al doilea rînd, variantele latine α și β nu ar fi putut reda mai precis un ποιησόμεθα, pasajele citate în sprijin, imediat precedente, fiind exact elementul care să justifice, prin inerție, un *multos faciemus* care să nu traducă un πολλοὺς ποιήσομεν ci un ποιησόμεθα. Oricum, chiar admițînd că pentru 13, 4 discuția rămîne deschisă, în privința locului din 36, 16, unde nici măcar variantele latine nu sînt invocate ca argument, emendarea nu se susține în nici un fel.

18, 12 καὶ γὰρ κἂν πάνυ ἰσχυρὰ ᾖ τὰ προκατειλημμένα, οὐχ ὁμοίως φαίνεται μεγάλα τοῖς ἤδη προακηκοόσιν. Mss. poartă προδιαβεβλημένα. Deja Spengel propunea simplu διαβεβλημένα, avînd impresia că προ- este în « double emploi » cu προακηκοόσιν. Și mai riscată se arată a fi intervenția lui Fuhrmann, care schimbă complet termenul cu ajutorul unui paragraf învecinat (18, 14), unde apar însă ambii termeni în discuție — προκατέλαβέ μου τὸν λόγον καὶ προδιέβαλεν, — deci locul acesta nu poate constitui în sine nici un argument pentru excluderea unuia dintre ei. Mai mult decît atît, întreg pasajul (18, 11—14) subliniază tocmai prevenirea unor argumentări ale adversarului, prin urmare repetarea derivatelor cu προ- (10 în aceste rînduri, afară de formule cu πρότερον etc.) n-ar avea de ce să mire, sau cel puțin, autoritatea mss. n-ar trebui încălcată cu atîta ușurință.

Tot pe linia căutării unei logici desăvîrşite se înscrie şi modificarea, după Spengel: 30,3 ταῦτα δὲ πιστεύσουσιν ἐπειδὴ τοῖς πράγμασιν οὐ παρεγένοντο πραττομένοις (sc. οἱ ἀκούοντες), sprijinită pe *credent* din varianta latină β faţă de πιστεύουσιν din mss. greceşti şi de *credunt* din α, care, cu valoare de prezent gnomic, sînt potrivite.

În 35, 1 φροιμιαστέον οὖν † καὶ περὶ τούτων πρῶτον προθέμενοι τὰς προθέσεις † καὶ τὰς διαβολὰς ἀπολύομεν ὁμοίως, ὥσπερ ἐν τοῖς προτρεπτικοῖς, textul este neclar din cauza lui περὶ τούτων, care nu se referă la nimic precis. Fragmentul cu care Fuhrmann face o apropiere, renunţînd să intervină în text, este 36, 2 πρῶτον οὖν μὲν ἐν τοῖς προοιμίοις προθήσομεν τὸ πρᾶγμα περὶ οὗ κατηγορήσομεν ἢ ἀπολογησόμεθα ὥσπερ ἐπὶ τῶν ἄλλων εἰδῶν προσέχειν δὲ παρακαλέσομεν ἐκ τῶν αὐτῶν ὧν ἐν τῷ προτρεπτικῷ καὶ ἐν τῷ ἀποτρεπτικῷ. După cum se vede, fără identitate de forme, referirile la τὰ προτρεπτικά sînt relevante, ţinînd seama că, în general, după ce a dezvoltat un subiect, autorul grec are obiceiul de a-şi îndemna cititorul să folosească respectivele forme sau exemple, sau unele similare (cf. de ex. 29, 23 τὰς μὲν οὖν διαβολὰς ἐν ταῖς δημηγορίαις ἐκ τῶν τοιούτων λύειν ἐπιχειρήσομεν, şi, cam la fel, 29, 24; v. şi 37, 7, cu τοιοῦτον τὸν τρόπον etc.). Cel mai simplu ar fi deci să propunem περὶ το‹ιο›ύτων şi pentru textul de la 35, 1, ţinînd seama şi de analogia hotărîtoare cu 36, 42 καὶ οὕτως ἐντέχνως περὶ τῶν τοιούτων ἀπαντήσεις.

În încheiere, o observaţie tehnică. Sistemul lui Fuhrmann de a face toate trimiterile la diferite locuri din text prin intermediul paginii şi a rîndului este cel care l-a silit să adauge la sfîrşitul volumului un indice de corespondenţă cu ediţia Hammer[8], pentru eventuale comparaţii. O asemenea metodă îngreunează considerabil cercetarea unor detalii în alte ediţii ale aceluiaşi text, fiind mult mai puţin practică decît cea a citării capitolului şi a paragrafului, modalitate întrebuinţată de Fuhrmann doar prin excepţie.

Chiar dacă am folosit această ediţie a tratatului lui Anaximenes cu o uşoară senzaţie că textul i-a fost uneori « îndreptat » spre o ordonare şi o echilibrare pe care în tot cazul arhetipul nu o avea, şi care este greu de spus dacă a existat în originalul antic, nu este în intenţia noastră să depreciem calităţile acestui volum, care, binevenit şi întocmit pe baza unei largi informaţii, este menit să uşureze consultarea unei opere importante pentru înţelegerea retoricii de şcoală din secolul al patrulea î.e.n.

D. Sluşanschi

THEMISTII *Orationes quae supersunt.* Recensuit H. Schenkl †. Opus consummauit G. Downey. Volumen I, Lipsiae in aedibus B. Teubneri MCMLXI, XXV + 339 p.

Pe lîngă Ὑπομνήματα εἰς πάντα τὰ Ἀριστοτελικά, pe lîngă Ἐξηγητικοὶ πόνοι εἰς τὰ Πλατωνικά şi o colecţie de scrisori, azi pierdută, opera lui Themistios cuprinde şi un număr de 36 cuvîntări. Ediţia cea mai recentă a acestora se datorează lui G. Downey. Din prefaţa lucrării rezultă că a fost iniţiată de Heinrich Schenkl, decedat în 1919, care dusese la bun sfîrşit colaţionarea manuscriselor, iar unele rezultate ale cercetărilor sale le dăduse la iveală, între anii 1898—1901 şi 1919, sub titlul *Die handschriftliche Überlieferung der Reden des Themistios*, în Wiener Studien, 20, 1898 (p. 205—243) şi 21, 1899 (p. 80—115 şi 226—263); 23, 1901 (p. 14—25); *Beiträge zur Textgeschichte der Reden des Themistios*, Sitzungsberichte Akad. d. Wiss. în Wien, Philosph. hist. Kl., 192. Bd., 1. Abh., 1919 (p. 1—89).

Aceste studii ale lui Schenkl au fost puse la contribuţie de G. Downey. Din lista bogată a manuscriselor lui Themistios, răspîndite în diferite biblioteci, rezultă că nu există nici un codice

[8] *Rhetores Graeci*, ex rec. L. Spengel, vol. I, ed. C. Hammer, Leipzig, Teubner, 1894.

care să conţină toate cuvîntările. După trecerea în revistă a celor 64 de mss., urmează menţionarea ediţiilor începînd cu *editio princeps* Aldina, îngrijită de Victor Trincavelli. La cele opt cuvîntări editate de Trincavelli, Henricus Stephanus a adăugat alte şase cuvîntări. Ediţia Petau II din 1618 conţine 19 discursuri, iar a lui Hardouin din 1684, 32 de discursuri. În 1816 Angelo Mai a adăugat la corpusul discursurilor încă două, intitulate *Despre conducere* şi *Pentru Eugenianus*. Ultimele două ediţii realizate de Dindorf au apărut la Lipsca în 1830 şi 1832. În 1959 a fost tipărit aparte discursul 26 sub titlul *Plaidoyer d'un socratique contre le Phèdre de Platon*. Introducerea, stabilirea textului şi traducerea se datoresc lui Hubert Kesters. Din aceste discursuri, 20 sînt oficiale, în timp ce celelalte se referă la împrejurări particulare şi dezvoltă subiecte morale. Din cuprinsul lor avem posibilitatea să cunoaştem evenimentele timpului, oamenii şi moravurile lor şi însuşi pe orator. Printre cele mai interesante se numără discursul 23, intitulat Σοφιστής, în care Themistios răspunde unor critici şi unde, sub forma unei apologii personale, face o prezentare a propriei sale vieţi. În discursul 24, Περὶ τῆς ἀρχῆς, explică cum a acceptat din partea lui Theodosios sarcina de prefect al oraşului Constantinopol, fără să dezmintă principiile filozofice de care era călăuzit. Întreaga lui elocinţă a fost pusă în slujba umanităţii, dreptăţii şi a unor înalte aspiraţii morale. Vol. I din ediţia lui G. Downey cuprinde primele 19 cuvîntări, celelalte urmînd să apară în vol. II.

Din colaţionarea celor 64 de mss. ale lui Themistios şi care ridică serioase dificultăţi în stabilirea arhetipului, autorul ediţiei ajunge la concluzia că cel mai bun mss. este Ambrosianus A, datînd de la începutul secolului al XV-lea, menţionat de Martini şi Bassi în Cat. cod. gr. bibl. Ambrosianae sub numărul 455 şi care, pe lîngă discursurile lui Themistios, cuprinde discursurile lui Aeschines, adversarul lui Demosthenes. Mss. A Π, adică A Ambrosianus şi Π (Coislinianus) de la începutul secolului al XV-lea şi Ψ (Salmanticus) posterior secolului al IV-lea oferă cea mai bună tradiţie. În privinţa ortografiei manuscrisele sînt inconstante; uneori se întîlneşte forma συμ alteori ξυμ; Ὀλυμπίασιν şi Ὀλυμπιάσιν; Φοίνιξ cu accent ascuţit, ca în ms. Π, şi Φοῖνιξ cu circumflex ca în ms. A.

O traducere engleză şi un comentariu al discursurilor lui Themistios stau să apară, după afirmaţia editorului.

Ediţia s-a bucurat de sprijinul mai multor filologi şi în special de ajutorul lui Rudolf Mach (Princeton), care a pus la îndemîna lui Downey versiunile arabă şi siriană ale cuvîntărilor.

Cu prilejul acestei valoroase ediţii, avem plăcuta datorie să facem menţiunea cuvenită despre unele manuscrise ale lui Themistios, aflate la noi în ţară, la Biblioteca Academiei, înregistrate în cele 2 volume ale Catalogului mss. greceşti. E interesant de reţinut că aceste manuscrise (663, (74), 657 (15), 721 (472) şi 806) au constituit obiect de studiu şi de investigaţie pentru numeroşi profesori care au activat în ţara noastră în cadrul celor două Academii domneşti.

M. Marinescu-Himu

SEXTI AVRELII VICTORIS *Liber de Caesaribus*. Praecedunt *Origo gentis Romanae* et *Liber de uiris illustribus Vrbis Romae*. Subsequitur *Epitome de Caesaribus*. Recensuit Fr. Pichlmayr. Editio stereotypa correctior editionis primae. Addenda et corrigenda iterum collegit et adiecit R. Gründel. Lipsiae, MCMLXVI.

După cum se vede din lungul titlu al cărţii, Editura Teubner ne prezintă o nouă ediţie a cărţii lui Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus* şi a altor trei cărţi mai mici: *Origo gentis Romanae*, *Liber de uiris illustribus Vrbis Romae* şi *Epitome de Caesaribus*. Prima ediţiea fost publicată de Pichlmayr în anul 1911.

Textele sînt însoțite de o prefață, în care editorii se ocupă de autorii cărților menționate, de manuscrise, de edițiile anterioare ale textelor. Textele sînt prevăzute cu apparatus criticus, dar nu au testimonia.

Spre a ilustra atitudinea autorilor față de problemele pe care le ridică tradiția manuscrisă, vom da cîteva exemple. În *Liber de uiris illustribus*, în capitolul Tiberius Gracchus, citim: *Octauio collegae intercedenti nouo exemplo magistratum abrogauit*, subînțeles *Tiberius Gracchus*. Traducerea: «A anulat magistratura lui Octavius, colegul său, care i se opunea». Manuscrisele din grupa B au *collega intercedente*, iar manuscrisele din grupa A, la care se alătură și Andreas Schott, în ediția sa din 1579, prezintă lecțiunea *collegae intercedenti*. E. Keil, în edițiile din 1850 și 1872, propune lecțiunea *collega intercedente <ei>*. După cum se vede, Pichlmayr și Gründel au preferat lecțiunea *collegae intercedenti*, dată de manuscrisele din grupa A (= Gudianus, 84, din secolul al IX-lea, și Gudianus 138, din sec. XI), care sînt cele mai bune. Evident că lecțiunea aleasă de Pichlmayr — Gründel este cea mai clară, deoarece prin dativul *collegae intercedenti* arată cui a răpit Tiberius Gracchus magistratura. Este lecțiunea cea mai logică. Totuși, E. Keil, ținînd seama de faptul că în limba latină sînt adesea cazuri cînd cititorul trebuie să deducă din context anumite lucruri, a încercat o conciliere între păstrarea ablativului absolut *collega intercedente* și arătarea persoanei și a propus introducerea pronumelui *<ei>*, care ar fi putut scăpa copiștilor. Fără să tăgăduim valoarea manuscriselor din grupa A, nu putem totuși să nu subliniem valoarea lecțiunii difficilior: *collega intercedente*.

În capitolul Marcus Tullius Cicero toate manuscrisele au: *...post Rhodum petiit, ubi Molonem Graecum rhetorem tum disertissimum magistrum habuit*. Pe bună dreptate ediția de față păstrează această lecțiune, împotriva lui Markland, care propune: *...Graecorum rhetorum*. Într-adevăr, adverbul *tum* face inutilă prezența unui complement al superlativului, cu atît mai mult cu cît nici autorul acestei cărți nu putea să-și ia răspunderea că Molon era cel mai elocvent dintre autorii greci.

Aceeași prudență o arată autorii păstrînd, în *Epitome de Caesaribus*, 1, 24, lecțiunea: *Nam poetam Ouidium, qui et Naso, pro eo, quod tres libellos amatoriae artis conscripsit, exilio damnauit*, contra lui Opitz, care propunea: *(irreuocabili) exilio*. Este mai mult ca sigur că autorul acestui capitol nu s-a gîndit, cînd a redactat textul, la ce fel de exil a fost condamnat Ovidius.

Aceste exemple sînt suficiente spre a arăta prudența de care dau dovadă autorii în alegerea lecțiunilor, ceea ce mărește considerabil valoarea ediției.

N. I. Barbu

SCRIPTORES HISTORIAE AVGVSTAE edidit Ernestus Hohl. Editio stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecerunt Ch. Samberger et W. Seyfarth (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana). Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 1965. Vol. I—II, XXI—310 + 308 p. in 16°.

Dacă se exceptează edițiile parțiale — însoțite sau nu de comentarii — a cîtorva vieți de împărați sau uzurpatori, *Historia Augusta*, în întregul ei, a cunoscut în ultimul veac abia patru editori: Jordan-Eyssenhardt (1864), Hermann Peter (1865, ²1884), David Magie (1921, ²1930) și Ernst Hohl (1927, ²1955). Istoric mai mult decît filolog, și istoric al Imperiului mai degrabă decît al altei epoci din trecutul Romei, cel din urmă era în măsură a face să beneficieze ediția

sa nu numai de rezultatele unei atente scrutări a tradiției manuscrise (studiată într-o serie de contribuții valoroase, începînd cu articolele din Klio, XIII, 1913 și XVIII, 1918), dar și de cunoașterea adîncită a oamenilor și a împrejurărilor din perioada dintre Hadrian și Diocletian. Aceasta explică primirea favorabilă rezervată lucrării încă de la apariție, acesta e poate și motivul pentru care, în ultimii patruzeci de ani, nimeni n-a încercat să întocmească o ediție nouă, menită să înlocuiască pe a învățatului german.

Ca în cazul ediților Peter și Magie, la baza textului lui Hohl din 1927 (esențialmente același și în 1955) stătea un *codex Palatinus 899* (P), părintele unei familii bogate de manuscrise, a căror stemmă o schițase din 1913. Spre deosebire de predecesori, însă, ultimul editor atribuie o oarecare valoare și o poziție independentă manuscriselor din clasa Σ, în legătură cu care făcea presupunerea că ar deriva dintr-un original tot atît de vechi ca P, în unele privințe mai apropiat de arhetipul comun. Opinia din urmă n-a găsit asentimentul lui Magie, care, în ambele sale ediții, respingînd ca neconvingătoare argumentarea lui Hohl, se oprea la încheierea: « for the present... any constitution of the text must be based on the readings of the *Codex Palatinus* ». Dar scepticismul învățatului american (și el, ca și emulul său german, mai mult istoric decît filolog) n-a împiedicat succesul ediției Hohl, a cărei bună primire din partea specialiștilor se vădește și în retipăririle din 1955 și 1965.

Zic retipăriri, și nu ediții noi, în înțelesul propriu al cuvîntului, pentru că în realitate e vorba de același text, reluat întocmai în 1955 și prea puțin modificat de Samberger și Seyfarth, a căror principală contribuție la îmbunătățirea ediției a II-a stă în întocmirea — la sfîrșitul fiecăruia din cele două volume — a unor liste de lecțiuni noi, spicuite în publicații posterioare morții lui Hohl. Cu același prilej, se aduc și o serie de îndreptări și completări aparatului critic al predecesorului, dintre care unele notate chiar de acesta pe exemplarul său de lucru.

Despre conjecturile acestea noi, în ansamblu, se poate spune că, fără să fie neglijabile, sînt puțin convingătoare, cu excepția puținelor cazuri cînd mărturii epigrafice au venit să infirme sau să confirme exactitatea unei lecțiuni diferite de a manuscriselor (astfel, în *Vita Gall.* 5,2: *Fausiano* pentru *Faustiano* în P și Σ; tot așa, în *Vit. Pert.* 10,2, unde, după *Fabiae... filius*, mi se pare că trebuie reținută propunerea lui Stein: Fabiae *Plautique* filius). Nu o dată e vorba de lacune insanabile, pe care exegeții se întrec să le întregească potrivit cu preferințele proprii; alteori, pornind de la cercetările lui H.—L. Zernial, se sugeră păstrarea sau înlocuirea unor forme verbale ...*propter clausulam;* în sfîrșit, nu lipsesc propunerile de citiri inspirate de dorința de a pune de acord un text defectuos cu datele sigure ale unor discipline speciale, ca istoria dreptului, a armatei, a religiilor ș.a.m.d. Spațiul îmi lipsește pentru a da în această privință prea multe exemple. Notez, oricum, din multele înregistrate în apendici criticii ai celor două volume, în *Hadr.* 13,1: *Philopappique* (Oliver) pentru *Philippique* mss.; tot acolo, în lacuna epigramei lui Florus (16,3): *latitare per Sabaeos* (Clausen); în *Vita Sev.* 3,6: *Massyam* (Thomsen), pentru *Massiliam*, lecțiune vădit defectuoasă a manuscriselor; ceva mai departe (4,5): *fundum Veientanum* (Hammond), pentru *fundum in Venetia* (Salmasius) (din *in Veniteiam* mss.). De reținut mi se pare și sugestia lui Lindsay de a citi în *Ant. Diad.* 4, 6, în loc de ininteligibilul *panthagathi* in domo patris eius nidum posuerant, *pantigati* și cele ce urmează, cu referire la *Corpus Gloss.*, p. 183, care dă pentru *pantigatum* înțelesul de « cocoș de pădure ».

În ciuda multelor adnotări inconcludente, destinate numai să completeze aparatul succint, în așteptarea adevăratului comentariu filologic și istoric pe care singură munca unei echipe de cercetători l-ar putea întocmi, munca ultimilor îngrijitori ai textului nu va fi fost fără folos: mulțumită lor ediția Hohl va continua să aducă multă vreme încă serviciile pe care de patruzeci de ani încoace n-a încetat să le ofere științei.

D. M. Pippidi

IOACHIM KRUEGER, *Ästhetik der Antike*, Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar, 1964, 598 p.

Volumul reprezintă o crestomaţie de traduceri în limba germană a principalelor texte din literatura greacă şi latină referitoare la estetică. În introducere (p. 5—9) I. Krueger expune motivele şi principiile care l-au călăuzit în alcătuirea acestei crestomaţii. Necesitatea ei decurge din influenţa pe care a avut-o estetica greco-latină, mai ales începînd din sec. XVI, asupra gîndirii europene. Principiile care au stat la baza acestei crestomaţii sînt următoarele: *a)* teoriile referitoare la metafizica frumosului sînt prezente numai în cazul în care se încadrează într-o filozofie a artei; de pildă nu figurează în această culegere dialogurile platonice *Phaidros* şi *Symposion*, din motivul mai sus amintit, în schimb sînt traduse toate pasajele referitoare la arte din *Republica* şi *Legile; b)* centrul de greutate al lucrării îl constituie estetica aristotelică, stagiritul fiind considerat de autor drept gînditorul care a ridicat estetica la rang de ştiinţă. Predecesorii săi, chiar şi Platon, sînt consideraţi doar ca preludiul esteticii aristotelice, iar esteticienii postaristotelici sînt dependenţi de opera autorului poeticei.

Scopul crestomaţiei este dublu: în primul rînd de a pune la dispoziţia necunoscătorilor limbii greceşti şi latineşti principalele texte ale gîndirii estetice antice; în al doilea rînd, de a facilita citirea şi interpretarea teoriilor estetice greceşti şi latineşti.

Crestomaţia se încheie cu un apendice care cuprinde:

a) o postfaţă formată din lista traducerilor folosită de autor şi un tablou de concordanţe cu ediţiile lui Nestle, Diels-Kranz şi Capelle pentru filozofii presocratici (p. 493—496); *b)* notiţe biografice cuprinzînd date asupra vieţii şi operelor filozofilor prezenţi în crestomaţie (p. 497—506); *c)* note explicative referitoare la unele probleme din text (p. 507—563); *d)* un indice de nume (p. 564—584) şi unul de materii (p. 585—596).

Utilitatea unei asemenea crestomaţii este evidentă. Din păcate însă modul în care a procedat I. Krueger la alcătuirea ei este deficitar. Cîteva exemple vor fi elocvente în acest sens:

— fragmentele presocraticilor nu sînt însoţite de nici o indicaţie privind operele cărora le aparţin şi ce autor le citează. Indicaţiile ar fi fost deosebit de preţioase mai ales datorită impreciziei tabelului de concordanţe.

— indicaţii complete sînt date numai la operele lui Platon, Aristotel, Horatius, Pseudo-Longin. În schimb la Cicero, Lucretius, Dion Chrysostomul din Prusa, Philostrat cel bătrîn şi cel tînăr etc. nu este menţionat nici măcar titlul operei căreia îi aparţine fragmentul citat în crestomaţie.

— De asemenea este regretabilă şi în acelaşi timp inexplicabilă absenţa din această culegere a scrierilor lui Teofrast, Dionys din Halicarnas, Seneca, Demetrius (autorul tratatului despre stil) ca să nu-i citãm decît pe aceştia. Tot atît de surprinzătoare este absenţa din crestomaţie a cunoscutului dialog platonic *Ion*, a *Apologiei lui Socrate* şi a altor scrieri.

— În altă ordine de idei socotim că ar fi fost preferabilă aşezarea notiţelor biografice la începutul fiecărui capitol, dat fiind scopul lucrării.

În concluzie vom spune despre această crestomaţie că, dacă ar fi fost completă, nu numai că ar realiza scopul pe care şi l-a propus autorul ei ci ar deveni chiar un instrument de lucru deosebit de util pentru studiul doctrinelor estetice antice.

G. Ceauşescu

L'ANNÉE ÉPIGRAPHIQUE. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine, fondée en 1888 par R. Cagnat, dirigée de 1936 à 1964 par A. Merlin. ANNÉE 1965 présentée par Jean Gagé et Marcel Leglay. Paris, Presses Universitaires de France, 1966, VIII + 135 p. in 16°.

Serviciile aduse istoricilor Romei de L'Année épigraphique de-a lungul celor aproape opt decenii de apariţie neîntreruptă nu mai au nevoie să fie relevate. Mai curînd mi se pare util să semnalez schimbările intervenite în vremea din urmă în modul de prezentare a publicaţiei, precum şi în alcătuirea echipei de redactori chemate să-i asigure editarea.

Cum se ştie, decenii de-a rîndul, L'Année épigraphique s-a tipărit ca un supliment la Revue archéologique, de fiecare dată în numărul de iarnă al cunoscutei reviste. După moartea lui Alfred Merlin şi a lui Charles Picard, intervenind transformări însemnate chiar şi în modul de publicare a acesteia, anexa ei epigrafică şi-a cîştigat autonomia, urmînd să apară de-aci înainte în fascicule de sine stătătoare. Numărul de pagini e în creştere, hîrtia şi condiţiile grafice sînt mai bune decît oricînd. Silindu-se să despoaie un număr cît mai mare de publicaţii din cît mai felurite ţări, editorii actuali, profesorii Jean Gagé, de la Collège de France, şi Marcel Leglay, de la Facultatea de Litere din Lyon, acordă o atenţie deosebită materialelor descoperite în Europa centrală şi sud-estică, mai puţin bine reprezentate în fasciculele anterioare. Din Dacia se reproduc în special inscripţiile latine publicate în Apulum V (1964). Dintre documentele descoperite în alte locuri, dar avînd o atingere cu istoria noastră, de o menţiune specială se învredniceşte inscripţia CIL, II, 1180, privitoare la cariera lui Sex. Iulius Possessor, în al cărui *cursus* la r. 4—5, în loc de: *curatori ciuitatis Romulensium, m(unicipii) Ar[uensium*, Herbert Nesselhauf propune să se citească: *curatori ciuitatis Romulensium Mal[uensium* (Madrider Mitteilungen, IV, 1963, p. 180—184).

O precizare necesară e şi aceea că L'Année va continua să publice cu regularitate inscripţii în limba greacă ...*ad res Romanas pertinentes*. Criteriul de selecţionare va fi însă mai riguros, reţinîndu-se, în reproducere integrală, numai «les textes grecs ayant directement trait au règne des empereurs ou aux institutions générales de l'Empire, ...ou donnant des 'cursus honorum' d'intérêt pour le moins prosopographique».

Altă ştire susceptibilă să intereseze pe cititori e că, începînd cu fasciculul viitor, apariţia regulată a Anului epigrafic va fi asigurată de o echipă de patru redactori: celor doi de acum urmînd să li se asocieze, din partea recent întemeiatei Asociaţii internaţionale de epigrafie latină, profesorii H.-G. Pflaum şi Pierre Wuilleumier.

D. M. Pippidi

ACTA INSTITVTI ROMANI FINLANDIAE, vol. III. *Graffiti del Palatino*, raccolti ed editi sotto la direzione di V. Väänänen. I. *Paedagogium*, a cura di H. Solin e M. Itkonen-Kaila. Helsinki, 1966. XII—264 p. in 8°. Numeroase figuri în text, 28 planşe fotografice afară din text.

Activitatea de pînă aci a tînărului Institut finlandez din Roma s-a desfăşurat îndeosebi în domeniul epigrafiei. După o culegere de inscripţii creştine vechi din Muzeul Vaticanului *(Sylloge inscriptionum christianarum ueterum Musei Vaticani)* publicată în 1963 sub conducerea regretatului H. Zilliacus, un al doilea volum, apărut în acelaşi an, aducea, între alte contribuţii,

două lungi memorii ale lui Iiro Kajanto: *Onomastic Studies in the Early Christian Inscriptions of Rome and Carthage* şi *A Study of the Greek Epitaphs of Rome* (ultimul nu tocmai bine primit de specialiştii care l-au recenzat: H.—G. Pflaum, RÉL, XI, 1963, p. 524—531; J. şi L. Robert, RÉG, LXXVIII 1965, p. 190—191). Al treilea volum al seriei e închinat *graffiti*-lor păstraţi pe pereţii aşa-numitului *Paedagogium* de pe Palatin; un al IV-lea, în pregătire, va cuprinde *graffiti* din *Domus Tiberiana*, editaţi şi comentaţi de Paavo Castrén.

În prima parte a lucrării recenzate, Marja Itkonen-Kaila studiază monumentul ca atare, amintind împrejurările în care a fost descoperit şi cercetat — în mai multe etape — între 1846 şi 1939. Identificată pînă la un timp cu *domus Gelotiana*, pomenită de Suetoniu în *Viaţa* lui Caligula 18, clădirea în curs de explorare a fost datată cu precizie abia de Huelsen, care a dovedit pentru întîia oară că e vorba de o zidire din ultimii ani ai lui Domitian. În limitele permise de descoperiri, se schiţează planul întregului şi se descriu amănunţit încăperile pe a căror tencuială s-au citit cei 369 de *graffiti*. Din aceştia, aproximativ două treimi se cunoşteau; restul sînt texte noi, de cele mai multe ori reduse la un nume sau la o frîntură de nume. Toate se publică însoţite de desene ori fotografii şi de comentarii: onomastice şi lingvistice, mai rar istorice — în măsura îngăduită de cuprinsul sărac al documentelor.

Într-adevăr, cel mai mare număr de *graffiti* e reprezentat de simple nume, alături de denumiri de meserii, de reflexii generale şi de obscenităţi. Lipsesc cu totul compunerile metrice. Textele greceşti sînt rare. Printre ele, cel mai celebru e o caricatură a lui Cristos pe cruce, înfăţişat cu cap de măgar, adorat de un credincios cu îmbrăcăminte de sclav *(colobium)*. Inscripţia sună: Ἀλεξομενὸς σέβετε τὸν θεόν, ceea ce, din primul moment, Garrucci n-a şovăit să interpreteze ca o batjocură îndreptată împotriva unui sclav creştin de un tovarăş de soartă rămas la vechea credinţă (pentru învinuirea adusă primilor creştini de a se închina unui zeu cu cap de măgar, cf. Tertul., *Apol.*, 16). De-atunci, s-au propus mai multe alte interpretări, una mai puţin convingătoare decît alta, dar nici una atît de fantezistă ca a lui Staedler, după care, ni se spune, ne-am găsi înaintea unei imagini votive « disegnata da qualche schiavo uscito ferito ma salvo dall, attiguo circo », şi pentru care puţinele cuvinte greceşti reproduse mai sus ar însemna, nici mai mult nici mai puţin decît: « (io) che mi sono liberato (dal disgraziato incantamento grazie all'aiuto di questo dio, io dico a voi tutti che vedete questo disegno): adorate (questo) dio ».

Cu excepţia acestui semnificativ document, inscripţiile din *Paedagogium* au o redusă valoare istorică. Interesul lor e înainte de toate onomastic şi lingvistic, de unde şi grija cu care editorii au întocmit feluriţii indici: de nume, de substantive comune, de *res sacrae*, de particularităţi gramaticale şi alţii mulţi, făcuţi să asigure o consultare rapidă şi exhaustivă a culegerii.

D. M. Pippidi

GEROLD WALSER, *Die römischen Strassen in der Schweiz. 1. Teil: Die Meilensteine* (ITINERA ROMANA. Beiträge zur Strassengeschichte des Römischen Reiches, Heft 1). Bern, Kümmerly & Frey, 1967. 108 p. Numeroase figuri în text şi afară din text.

Cu alt prilej (Studii clasice V, 1963, p. 339—340), am semnalat împrejurarea că, la îndemnul Academiei de Ştiinţe din Berlin, profesorul Gerold Walser, de la Universitatea din Zürich, a luat asupră-şi sarcina de a pregăti, ajutat de membrii seminariului său, un *Corpus Miliariorum* menit să figureze în marea culegere iniţiată de Mommsen — *Corpus Inscriptionum Latinarum* — ca al XVII-lea volum. În acest scop, lucrările începute cu hărnicie de mai mulţi ani l-au purtat pe

rînd prin diferite provincii ale Imperiului roman, începînd cu Spaniile, unde nu s-a mulţumit să revadă cu grijă pietrele păstrate în muzee şi colecţii, dar a urmărit şi pe teren traseele diferitelor *uiae*, în vederea unei istorii a drumurilor romane a cărei întocmire i-a apărut din capul locului ca un complement firesc al editării miliariilor.

În aşteptarea încheierii lucrărilor pentru *Corpus*, a cărui pregătire va mai dura, Walser iniţiază acum — sub titlul *Itinera Romana. Beiträge zur Strassengeschichte des Römischen Reiches* — o serie de publicaţii premergătoare culegerii generale. E vorba de mici *corpora* restrînse la hotarele unor ţări moderne (nu ale unei provincii antice), în care se editează şi se comentează cu mai multă zăbavă decît în CIL miliariile păstrate sau numai cunoscute prin studii anterioare. Volumaşele urmează a fi ilustrate cu reproduceri ale documentelor realizate cu ajutorul unei tehnici noi, despre care s-a vorbit în mai multe rînduri în reuniuni internaţionale (ultima oară la Cambridge) şi care, judecînd după rezultate, e menită să joace un rol de seamă în viitoarele publicaţii de texte epigrafice. Numărul total al acestor lucrări prealabile nu-i fixat, dar de pe acum ni se vestesc — pe lîngă trei fascicule închinate Elveţiei, toate redactate de Walser — alte patru cuprinzînd materiale din Prouincia Narbonensis, din Raetia-Noricum, din Lusitania şi Italia (Aemilia, Etruria-Umbria). Fasciculul apărut reprezintă numai prima parte a studiului consacrat documentelor din Elveţia: o a doua parte urmează să apară — ca nr. 5 al seriei — sub acelaşi titlu ca prima parte, dar cu subtitlul: *Die römische Strassen und Siedlungen (mit einer archäologischen Karte des Schweiz in römischer Zeit)*.

Miliariile cunoscute pînă acum şi care se reeditează după căile de comunicaţie de-a lungul cărora au fost cîndva aşezate, sînt în număr de 50: 16 de pe şoseaua Marele St. Bernard — Lausanne; 17 de pe şoseaua Geneva-Lausanne; 5 de pe şoseaua Lausanne-Avenches; 2 de pe şoseaua Vevey-Avenches; 3 de pe şoseaua Avenches spre nord; 3 de pe şoseaua Bregenz-Windisch-Augst; 3 de proveniență incertă. Unele, mai bine păstrate, sînt însoţite de fotografii; toate, de reproduceri executate după tehnica pomenită înainte şi care permit citiri deplin sigure.

Volumaşul mai cuprinde un capitol închinat problemei de a şti cărei provincii romane i-a aparţinut, sub Imperiu, ţinutul locuit de helveţi. Părerii lui Mommsen, împărtăşită de cei mai mulţi cercetători, după care începînd din zilele lui Domitian teritoriul în chestiune ar fi făcut parte din Germania Superior, i se opun acum observaţiile critice ale lui Herbert Nesselhauf, care relevă nu fără temei similitudinea de formular dintre miliariile helvetice şi cele din regiunea Trier-ului, capitala Belgicei. Din lipsă de documente explicite o dovadă hotărîtoare nu se poate aduce, dar argumentele invocate sînt destul de serioase pentru a merita să reţină atenţia (în aceeaşi problemă, vezi şi contribuţia lui Walser la *Mélanges Piganiol*, Paris, 1966, III, p. 1397—1408: *Die Provinzzugehörigkeit des Helvetiergebietes*). Indici feluriţi şi o tablă de concordanţă completează preţioasa lucrare, căreia — pentru a-i spori utilitatea — i se adaugă o hartă a Elveţiei la scara 1: 600 000.

D. M. Pippidi

LOUIS ROBERT, *Documents de l'Asie Mineure méridionale. Inscriptions, monnaies et géographie.* (Centre de Recherches d'Histoire et de Philologie de la IV-e Section de l'École Pratique des Hautes Études, III. Hautes Études du monde gréco-romain, 2). Genève (Droz) — Paris (Minard), 1966. 124 p. in 16° + 18 planşe afară din text.

Activitatea copleşitoare a lui Louis Robert găseşte mereu căi noi de afirmare, sporind totodată patrimoniul ştiinţific al instituţiilor în cadrul cărora se desfăşoară. Sub impulsul învăţatului, Secţia a IV-a a Şcolii de Înalte Studii (Ştiinţe filologice şi istorice) a pus de curînd bazele mai

multor serii de publicaţii paralele, din numărul cărora de o luare aminte se învrednicesc din partea noastră seriile I — *Hautes Études numismatiques*, în legătură cu care vezi mai departe p. 344 — şi III: *Hautes Études du monde gréco-romain*, în care s-au tipărit pînă acum, pe lîngă paginile postume ale lui Isidore Lévy, *Recherches essénniennes et pythagoriciennes* (1965), *Documentele* aci semnalate, în aşteptarea altora ce vor urma.

Pe lîngă o scurtă introducere (mai curînd un cuvînt-înainte), volumul cuprinde şase studii inedite închinate în principiu unor documente epigrafice dar în cuprinsul cărora, ca de fiecare dată în lucrările autorului, monedele sînt folosite pe o scară largă, la fel cu indicaţiile oferite de topo- şi de antroponimie. În plus, ceea ce constituie o altă caracteristică a scrierilor lui Robert despre Asia Mică în antichitate, cunoaşterea directă a locurilor şi a peisajelor, pe lîngă stăpînirea fără greş a descrierilor lăsate de călători timp de mai multe veacuri, înlesneşte considerabil înţelegerea problemelor puse de texte şi conferă demonstraţiilor întreprinse o soliditate inapelabilă.

Primul studiu priveşte un decret fragmentar din depozitele şantierului Xanthos. Locul lui de proveniență nu rezultă limpede, pentru că în singurul punct al textului unde sînt pomeniţi locuitorii cetăţii (r. 5) numele acestora e trunchiat: ΤΥΜΝΙΣΣΕΥΣΙ. La prima privire, s-ar părea că e vorba de Tymnessos din Caria, dar examenul atent al editorului ne convinge să dăm preferinţă unei alte posibilităţi, întregind pasajul mutilat: κα[θάπερ Ἀρ]τυμνισσεύσι. Ne găsim deci înaintea unui document din Artymnessos, oraş din Lycia cunoscut prin Ştefan din Byzanţ, care ne dă şi informaţia că aşezarea ar fi fost întemeiată de Xanthos: πόλις Λυκίας, ἄποικος Ξανθίων.

Cea mai mare parte a acestui prim capitol al cărţii e consacrat localizării oraşului căzut în uitare. Din fragmentul editat rezultă că era un port, iar faptul de a fi fost găsit în zilele noastre la Pinara lasă să se presupună că la un moment dat, înainte de sfîrşitul antichităţii, trebuie să fi fost absorbit de cetatea mai mare, poate pe calea unei sympolitii. Alte indicii, scoase din călători, completate cu arătările unor portulane medievale, duc la concluzia că Artymnessos s-a putut ridica pe locul numit mai tîrziu Perdikiai, iar în zilele noastre Faralya. « Un nom parlant comme 'Perdikiai' — remarcă autorul — a pu oblitérer le vieux nom d'une Artymnessos déchue, comme il fut lui-même supplanté par Faralya. Les découvertes et l'exploration de l'avenir trancheront sans doute ».

În capitolul II se studiază două inscripţii din Xanthos, astăzi la Liverpool. E vorba de un bloc prismatic, scris pe trei feţe, cuprinzînd în primul rînd un decret al Adunării în cinstea unui everget care lăsase obştii o sumă însemnată (textul A, publicat de Kirchhoff în 1865, reeditat de Ormerod în 1914), apoi testamentul donatorului — inscripţia B, reeditată în ultimă instanţă de Kalinka, după Ormerod. Intervenţia lui Robert reuşeşte să îmbunătăţească lectura acestui din urmă document, propunînd în rîndurile 4—6, în locul întregirilor neconvingătoare ale lui Kalinka, o formulă obişnuită în documentele cu acest caracter şi în acest loc precis al formularului: [εἰη μ]έν μοι ὑγ[ιαί]ν[ον]τι [δι]οικ[εῖν τ]ὰ [ἐ]μαυ[τοῦ . . .].

Capitolul III, intitulat *Une pierre de Phasélis et une inscription de Cilicie*, aduce explicaţia luminoasă a unei inscripţii cunoscute din veacul trecut, dar dintotdeauna socotită ininteligibilă. Împrejurarea că, după arătările primelor editori, piatra ar fi fost găsită « pe malul unui fluviu » (cu multă probabilitate Barsak Çay, în teritoriul rural al vechei Phaselis) dă prilejul lui Robert să întregească în chip convingător cele două cuvinte prescurtate păstrate pe faţa-i principală: ΠΟΡ(ος) ΒΑΤ(ός), « vad bun de trecut ». Inscripţia din Cilicia pomenită în titlul capitolului se referă şi ea, în termeni nu de ajuns de limpezi, la o împrejurare din aceeaşi sferă de preocupări. E vorba de un decret publicat în 1962 de Bean şi Mitford, în care cineva e lăudat pentru un merit formulat astfel în limba greacă: . . . Τὴν Μέλανος ποταμοῦ διάβασιν ἀπολύσαντα. Interpretarea celor doi editori, după care titularul hotărîrii de cinstire ar fi construit pe socoteala lui un pod peste rîul Melas, e combătută de Robert cu argumente de limbă (« le verbe ἀπολύειν ne peut s'employer pour 'payer' quand il s'agit d'un cadeau, d'une générosité, d'un acte spon-

tané et qui ne découle pas d'une obligation » dar şi de fapt, în sensul că Fluviul Negru, azi Manavgat Çay, e un curs de apă extrem de larg, peste care n-a existat niciodată vreun pod pînă-n zilele noastre. « Il n'y avait pas de pont sur le Mélas, — et l'on peut mesurer l'absurdité d'imaginer qu'un pareil pont sur un pareil fleuve aurait pu être construit par un particulier et qu'on aurait fait une discrète allusion à cette γέφυρα en disant « ayant payé la traversée du fleuve Mélas ». C'est à un bac que s'applique ici le mot διάβασις. La tournure ἀπολύειν τὴν διάβασιν retrouve alors un sens acceptable: ayant exempté de payement la traversée du fleuve, ou ayant acquitté le paiement de la traversée du fleuve, — ce qui, je crois, reviendra au même. Le généreux Toués a assuré la gratuité du bac » (p. 51).

Fragmentul de decret editat şi comentat în capitolul IV: *Décret hellénistique de Termessos* aduce informaţia nouă, dar nu surprinzătoare, că în zilele lui Ptolemaios II Termessos (ca întreaga Pamfilie de altminteri) era supusă Egiptului. Cu acelaşi prilej se reeditează şi se corectează o inscripţie din Termessos publicată în 1938 de Mario Segre. Documentul oferă preciziuni despre unele instituţii tradiţionale ale oraşului şi despre organizarea teritoriului sub Lagizi (unitate politică în frunte cu un παμφιλιάρχης).

Capitolul V, care e şi cel mai lung, se intitulează *Inscriptions, sites et monnaies de la Cilicie Trachée*. În esenţă, e analiza unei descrieri de călătorie în Cilicia « aspră » publicată în 1965 de epigrafiştii englezi Bean şi Mitford (Denkschriften Akademie Wien, LXXXV, 1965). Trecînd în revistă recolta de date şi de ştiri prezentate de cei doi autori, Robert completează informaţia culeasă, întregeşte şi comentează textele editate sumar, mai ales relevă — cînd e cazul — interesul deosebit al cutărui document pentru concluzii de geografie istorică. Se înlătură astfel ipoteza temerară despre existenţa a două Claudioseleucii: una, sigură, în Pisidia, alta în Pamfilia (în realitate Seleucia); se explică, într-o inscripţie din acel oraş, expresia eliptică: τὸ ἔργον νεκτάρειον (mai corect: Νεκτάρειον); « zidirea — sau lucrarea — e opera lui Nectarios »;] se expun temeiurile unei posibile identificări a ruinelor de la Ayasofya cu Karallia şi se justifică, o dată mai mult, localizarea oraşului antic Lamus în satul actual Adanda. În legătură cu o seamă de texte se dau indicaţii bibliografice utile, se citează lecţiuni rămase necunoscute editorilor şi se insistă asupra unor reguli « de aur » ale metodei epigrafice: « Si l'épigraphie est science de l'antiquité, et non point sport à la recherche des pierres inscrites, un savant qui étudie les inscriptions d'une contrée ne peut se dispenser d'avoir l'œil sur les monnaies, de faire attention aux trouvailles et d'abord d'avoir regardé, soit avant son voyage, soit, en tout cas, quand il prépare la publication de sa récolte épigraphique, au moins quelques catalogues l'instruisant des types des monnaies, avec ce qu'ils apprennent sur les cultes ou sur l'histoire » (p. 97). Şi iarăşi: « L'épigraphiste qui ne regarde pas une monnaie se ferme à lui-même l'interprétation des inscriptions qu'il copie. Le type monétaire décrit par les catalogues reçoit du rapprochement d'une inscription son interprétation exacte, qui ne pouvait, je crois, être établie par la seule analyse de l'image. J'ose penser qu'il n'était pas difficile, avec les publications dont on dispose, d'étudier les monnaies de Syedra — ce n'est pas un monde ! — en même temps que les deux ou trois dizaine d'inscriptions copiées sur le site. Il n'est pas difficile même d'étudier tout le monnayage des villes de la Cilicie Trachée en même temps que l'épigraphie. Dira-t-on bientôt qu'il faudrait pour cela 'constituer une équipe', 'organiser un groupe de travail', 'créer un laboratoire et une bibliothèque'? Il ne faut point nier que cela n'arrive un jour, si progressent d'un même pas le manque de curiosité et l'enflure organisatrice des prétentions ignorantes » (p. 99).

Astfel, ca în cele mai multe din scrierile autorului, de la observaţii particulare şi analize meticuloase, ne ridicăm pe nesimţite la încheieri general-valabile şi la consideraţii de metodă: trăsături proprii marilor ctitori ai ştiinţei epigrafice — un Boeckh, un Holleaux, un Wilhelm —, şi care fac din lectura cărţilor lui Robert un exerciţiu salutar şi pasionant.

D. M. Pippidi

KONRAT ZIEGLER, *Das Hellenistische Epos.* Leipzig, Teubner, 1966.

La publicarea acestui opuscul în 1934, ca şi la reeditarea lui recentă, autorul a urmărit «să facă dreptate unui capitol uitat al poeziei greceşti» şi, aplicîndu-şi concluziile la domeniul romanităţii, să pună în lumină şi unele surse neexplorate ale *Analelor* lui Ennius «poet *elenistic* (s.n.) de limbă latină».

Metoda reconstituirii originalului pierdut, inevitabilă de altfel în situaţia existenţei fragmentare a textelor directe şi chiar a mărturiilor, a fost deseori aplicată la studierea raportului dintre scriitorii latini şi sursele lor greceşti. Există însă primejdia minimalizării autorului latin transformîndu-l într-un document de cunoaştere a modelului grec pierdut, aşa cum s-a întîmplat de multe ori cu poeţii palliatei şi îndeosebi cu Terenţiu. Trebuie adăugat de asemenea şi riscul unui anume cerc vicios: tipul, factura literară a operei latine este definită prin modelul grec reconstituit tocmai pe baza ei.

Conştient de asemenea primejdii, K. Z. procedează în general cu prudenţa necesară recomandată de *ars nesciendi*. Astfel, el recunoaşte lipsa materialului poetic de comparaţie, a surselor literare directe (p. 31, 45, 55, 59), cît şi a unor mărturii şi dovezi categorice cu privire la epopeile elenistice de tip eroic-istoric (p. 16, 24, nota 1, 48). De aceea argumentarea sa recurge la contextul mai general al culturii şi artei hellenistice în privinţa căreia K.Z. aduce cîteva sublinieri şi puneri la punct menite a risipi unele din acele opinii care seduc, nu arare, judecata critică a specialiştilor, cu tirania tradiţiei. Astfel, e bine-venită, o dată mai mult, distincţia celor două variante stilistice ale elenismului: tipul alexandrin, miniatural, şi cel asianic, grandios-patetic. Discuţia porneşte de la combaterea callimachismului (cap. I—II, III, VI) ca trăsătură esenţială şi generală a hellenismului, — prejudecată creată mai întîi de pretenţiile şi polemica poetului alexandrin cu adversarii idealului său artistic şi apoi de renaşterea influenţei sale în Roma sec. I î.e.n. Autorul subliniază limitarea în timp a acestei orientări (sec. III, sec. I) ca şi limitarea ei socială, de public, — o artă rafinată adresată unor cercuri de cunoscători. În opoziţie cu acestea, K.Z. afirmă că tipul monumental (der grosse Stil) este dominant şi caracteristic pentru elenism în general (cap. VI). Pe această direcţie se înscrie şi ipoteza unei epopei elenistice de tip eroic-istoric, susţinută de autor prin următoarele argumente:

— Existenţa condiţiilor istorice şi spirituale (conştiinţa patriotică şi eroismul) capabile de a genera pe plan literar grandiosul epic (p. 33—36).

— Monumentele de artă plastică inspirate din opere literare de o factură asemănătoare (deşi nici în acest punct corespondenţele nu sînt perfecte: în stilul grandios avem mărturii în artele plastice dar nu şi epopeea istorică respectivă (p. 49), în cel alexandrin, în schimb, ne-au rămas opere literare dar nu, în aceeaşi măsură, şi monumente plastice (p. 50)).

— O literatură encomiastică, orientată spre grandios, în lirică şi istoriografie.

— Inscripţii omagiale dedicate unor poeţi epici.

— Existenţa unor epopei la alte popoare intrate în sfera elenismului (iudei şi romani) sau literatură epică scrisă de greci cu subiect roman în sec. I — atestînd continuitatea unei tradiţii.

Toată această reconstituire a mediului cultural-artistic poate duce într-adevăr la existenţa probabilă a unei epopei elenistice. Dar contribuţia autorului ne apare mai ales în capitolele dedicate lui Ennius, IV şi îndeosebi VII, adăugat la ediţia a doua a lucrării, în identificarea unor motive nehomerice, şi în consecinţă probabil elenistice, din fragmentele *Analelor:* Reliefarea persoanei poetului, filozoful ca sfătuitor al omului politic, modul de tratare a regilor (apoteoza lui Romulus), influenţe astrologice în imaginile cerului înstelat, aspectul şi tehnica scenelor de luptă, elementul patetic.

Dacă toate acestea nu ne conving în egală măsură, e pentru că autorul n-a scăpat cu totul de riscurile metodei folosite, şi, în această privinţă, ar fi de făcut unele rezerve:

Influența grecească, în speță elenistică, asupra formației și a epopeii lui Ennius ne apare prea exclusivă și categoric afirmată (p. 60, 68, 69, 76) în dauna tradiției romane. Experiența istorică a romanilor, spiritualitatea generată de ea ca și tradițiile culturale, oricît de rudimentare, ale analisticii și poeziei epice (se trec sub tăcere inițiativele lui Naevius, remarcate de alți cercetători ca Leo, Büchner, Rostagni, Paratore) puteau duce, dacă nu la o formulă originală de epopee, în orice caz, la constituirea anumitor motive și procedee epice. Așa, de pildă, introducerea zeilor în istorie nu trebuie neapărat legată numai de cultul suveranilor elenistici. Modelul literar este homeric, iar baza istorică o putem afla în tradiția și actualitatea spirituală romană, contemporană cu Ennius: Străvechile *numina* alcătuiau un întins aparat de forțe individuale, protectoare și călăuzitoare ale vieții private dar și ale istoriei. Pe fondul acestei spiritualități primare se ridică mai tîrziu figurile antropomorfice ale divinităților grecești a căror asimilare are deseori o motivare istorică. Or, tocmai în timpul lui Ennius, are loc un proces de oficializare a Olimpului grec la Roma, determinat de nevoia unor forțe spirituale noi, mai puternice, care să facă față, între altele, vitregiilor aduse de amenințarea cartagineză. Literatura nu putea rămîne străină de astfel de evenimente. Jocurile în cinstea lui Apollo se introduc (212) la îndemnul cărților profetice consultate din porunca senatului cu privire la soarta puterii romane. Și poate, nu întîmplător, frg. XIX (inc. Ribbeck) conține parcă răspunsul zeului însuși, care vorbește ca un călăuzitor al istoriei.

În ce privește natura și greutatea argumentelor folosite de K.Z. pentru reconstituirea modelului și măsura influenței acestuia, — criteriul valorii, echivalența calitativă dintre două opere literare, nu este, după părerea noastră, un argument indispensabil pentru dovedirea filiației. Creatorii frizelor din Pergam se puteau inspira și dintr-o operă literară inferioară, folosind-o doar ca pe o sursă de informație, contribuția artistică, specifică mijloacelor de expresie, putînd să le aparțină în întregime. Tot astfel, fragmentele izbutite din *Analele* lui Ennius nu trebuie să ducă neapărat la o sursă elenistică superioară calitativ (pag. 31), micșorîndu-se, în acest fel, capacitatea creatoare a poetului roman.

Din astfel de observații referitoare la raportul dintre model și opera influențată de el, desprindem mai degrabă ideea de afinitate spirituală care orientează creația lui Ennius izvorîtă din condiții specific romane și din experiențe proprii, spre un anumit ideal calitativ, stimulat deopotrivă de pilda Greciei homerice și hellenistice. Spre acest punct de vedere, sintetic, pare a înclina întrucîtva și autorul în cap. VII, adăugat lucrării în recenta ediție, unde se recunoaște, în tratarea anumitor motive, contemporaneitatea inspirației elenistice cu experiența proprie a poetului.

Cu aceste rezerve, nu ne rămîne decît să remarcăm încă o dată meritul lui K.Z. de a fi lărgit cîmpul de investigație al surselor lui Ennius, arătîndu-ni-l sub o înfățișare nouă, de *poeta hellenisticus*.

M. Nichita

LOUIS NOUGARET, *Analyse verbale comparée du* De signis *et des* Bucoliques (Collection d'études latines publiée par la Société des Études latines, Série Scientifique, XXX, Prosodie, métrique et vocabulaire), Paris, Société d'édition « Les belles lettres », 1966, 100 p.

Din cele treizeci de volume ale seriei, doar trei (A. W. de Groot, *La prose métrique des anciens;* Matei Nicolau, *Les origines du cursus;* A. Cordier, *Le vocabulaire épique dans l'Énéide*) mai sînt consacrate unor teme asemănătoare. În schimb, metoda lui Nougaret cred că va fi aplicată

cu succes în numeroase lucrări, de aci înainte, ajungîndu-se poate, odată şi odată, la o descriere completă, şi din acest punct de vedere, a limbii latine.

Într-un scurt cuvînt înainte (p. 9—11), autorul elucidează rosturile acestui nou tip de instrument de lucru, creat în vederea unor cercetări de metrică asupra versificaţiei latine în general, mai precis, asupra hexametrului. Juxtapunerea despuierilor unui text în proză şi a unuia în versuri dactilice ţinteşte să scoată în lumină resursele şi obstacolele pe care poezia dactilică le-a găsit în materialul prozodic al limbii latine, să dea un răspuns obiectiv, evitînd afirmaţiile hazardate, la o întrebare veche şi de importanţă primordială: de ce hexametrul, vers străin, s-a aclimatizat atît de repede la Roma, devenind un mod de expresie tipic latin? Concluzia lucrării (« recapitularea generală » de la p. 98) dă un asemenea răspuns, evidenţiind felul diferit în care poezia şi proza au utilizat cuvintele cu o anumită structură prozodică.

Pentru proză, Nougaret s-a oprit la *De signis*, operă cu un ton foarte variat, care ne descoperă un « Cicero mijlociu », adică un compromis între tendinţele diverse ale stilului şi vocabularului lui. Despuierea s-a limitat la primele cinci mii de cuvinte (inclusiv *ea re tibi* din 4, 20, 45) ale ediţiei lui H. Bornecque din colecţia G. Budé. Autorul subliniază însă cît de necesară ar fi cercetarea frecvenţei tipurilor prozodice în mai multe scrieri ale aceluiaşi autor (Cicero orator, filozof, retorician, epistolograf), într-un orator şi un istoric, în Salustiu şi Tacit...

Textul *Bucolicelor* a fost despuiat integral (5597 de cuvinte); comparaţia între datele furnizate de cele două opere se face, totuşi, uşor, reducînd de fiecare dată cu circa o zecime cifrele referitoare la Vergiliu.

Metoda de clasare (p. 13—20) se ocupă cu prozodia şi structura cuvîntului, apoi de cuvînt în vers. Nougaret accentuează importanţa deosebită care trebuie acordată nu numai numărului de silabe al cuvintelor, ci şi alterărilor cauzate de contactul dintre cuvinte; el distinge, astfel, nu numai cuvintele cu iniţială vocalică de cele cu consoană iniţială, ci şi cele patru structuri diferite ale silabei finale. Ultimele se puteau clasifica şi mai simplu, după părerea mea: finalele elidate, în poezie, n-ar trebui împărţite, poate, în două categorii, iar silabele în *-m* n-ar trebui echivalate cu silabele terminate în vocală lungă sau diftong; *dem*, *em* nu sînt echivalente cu *dant*, *est*, şi nici *pellam*, *addam* cu *pellunt*, *adduni* etc., cînd *-m* e urmat, în proză, de o vocală iniţială. Remarcabilă e ingenioasa notaţie folosită de autor pentru indicarea locului în vers al silabelor, prin următoarea schemă a hexametrului:

```
    a     b     c     x     y
A     B     C     X     Y     Z  z,
  1 2   3 4   5 6   7 8   9 0
```

unde literele mari şi mici ţin locul silabelor lungi, iar cifrele al silabelor scurte. Repertoriul cuvintelor din *Bucolice* fiind prozodic şi, totodată, metric, *equid[em]*, de pildă, (urmat de vocală) nu apare printre anapeşti (!), ci printre dibrahi. Excepţie s-a făcut numai pentru cele 16 cazuri de elidare a monosilabelor şi cele tot 16 cazuri de aferează a lui *est*. E discutabilă (p. 20, n.) cantitatea *-ērunt* la persoana a 3-a plural de la perfect, pentru Cicero, în ciuda faptului că în *Orator* (157) e considerat mai corect *scripsērunt* (*-ērunt* apare şi în proza ritmică a lui Cicero). Nesatisfăcător e şi criteriul hibrid de ordonare a cuvintelor după ultima vocală: e greu de găsit *ecquis* cînd el stă între *esset* şi *emit*, *illud* între *inquit* şi *eius*, sau *siccant* între *spectas* şi *merces*; era preferabilă ordonarea strictă invers alfabetică.

Al doilea capitol cuprinde repertoriul prozodic al primelor 5000 de cuvinte din *De signis*, în succesiunea: monosilabe, disilabe cu iniţială scurtă, lungă, trisilabe cu dibrah iniţial, cu iamb, troheu, spondeu, tetrasilabe cu tribrah iniţial, cu anapest, amfibrah, dactil, bacheu, cretic, palimbacheu, molos; cuvintele cu cinci şi mai multe silabe sînt numai 218 (şi nu 221, cum se spune la

p. 17). Autorul nu dă în paragrafe separate cuvintele cu silabă finală lungă sau scurtă, astfel că, de exemplu, cititorul află că un cuvînt de tip CADAM e urmat în 96 de cazuri de consoană şi în 22 de cazuri de vocală, dar nu poate şti de cîte ori *tuam* e dibrah şi de cîte ori iamb. Nougaret a socotit întotdeauna dibrah pe *mihi*, *sibi*, *tibi*, *nisi*, *ubi*, *modo* (adverb), *duo*, *cedo* (imperativ), *ego*, şi totdeauna iamb pe *modo* (ablativ), *nego*, *scio*, *uli*; nu ştiu însă dacă această măsurare e totdeauna justificată în clauzule. Encliticul *-que* e înglobat de repertoriu cuvîntului la care se alipeşte (deci el nu există ca atare). Mai menţionez silaba iniţială lungă în tetrasilabul *deicere* şi în *obicio* (p. 37). Notarea cantităţii unor vocale e cîteodată inutilă: *confŭgit* (p. 30) figurează, oricum, printre cuvintele cu troheu iniţial, *uĕnire* (p. 32) şi *uĕnirent* (p. 33) printre cele cu spondeu iniţial; alteori notarea e inconsecventă: la p. 36 (tetrasilabe cu amfibrah iniţial) apare o dată *aēnēa*, apoi *aeneum*, iar la p. 42 *apertissimă*, urmat nemijlocit de *honestissima* (care va fi fiind cantitatea finalei în ultimul cuvînt?).

Capitolul al treilea ne oferă repertoriul prozodic şi metric complet al *Bucolicelor* (după ediţia lui E. de Saint-Denis, din colecţia Guillaume Budé), în ordinea: monosilabe scurte, lungi, dibrahi, iambi, trohei, spondei, anapeşti, amfibrahi, bachei, dactili, palimbachei, moloşi, peoni 3, ionici minori, peoni 2, coriambi, epitriţi 1, ionici majori, epitriţi 4, dispondei, cuvinte de cinci silabe (39 cu totul; vezi însă mai departe), monosilabe elidate, afereza lui *est*. Prima observaţie: silaba finală în cuvinte de tip REPELLIT (37 de cazuri) şi ADESSET (13 cazuri) e socotită de Nougaret totdeauna lungă la sfîrşitul versului; cred că trebuiau distinse aici situaţiile în care versul următor începe cu vocală de cele în care începe cu consoană; la fel *hyacintus* (sic) la p. 80. *Orphea* e scandat iambic. A doua observaţie: cantitatea vocalelor semnalată inutil *(hīc, hŏc* la rubrica monosilabe lungi) sau inconsecvent *(quă* în aceeaşi rubrică, dar *qua*, simplu, la monosilabe scurte); la fel contragerea: *Orphei* figurează oricum printre spondei, *Promethei* printre bachei, *dēerrauerat* printre ionicii majori. A treia observaţie: *Phaetontiadas* (sic; p. 89) nu cuprinde numai o eroare de tipar, ci e şi greşit clasat printre cuvintele pentasilabe; aici *-ae-* nu e diftong, deci schema cuvîntului nu e – – ⏑ ⏑ –, ci ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ –; numărul cuvintelor de cinci silabe se reduce, aşadar, la 38 (la p. 17 se indică, iarăşi greşit, 34), apărînd în schimb un hexasilab. Semnalez o inadvertenţă la p. 80: în tabel, apar tipurile ITERASSET, ITERASSEM şi ITERASSENT, dar cuvintele corespunzătoare sînt ordonate sub APERIRENT, APERIRET şi APERIREM, care nu apar nici în lista de tipuri de la p. 16, nici în recapitularea de la p. 95. La p. 70, tabelul include tipul RESPICERE, la p. 84 tipurile ABERRASSET, ABERRASSEM, ABERRASSENT, la p. 90 tipul COMMACVLASSET, toate cinci inexistente în *Bucolice*. Să se noteze că la p. 89—90 la situarea în vers a tipurilor ⏑ – ⏑ ⏑ –, – – ⏑ ⏑ – (corect: ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ –), – – – – ⏑, – – – ⏑ ⏑ şi – ⏑ ⏑ – –, cifra finală indică numărul de atestări, nu locul silabei! (De exemplu, în formula «4 C 5 6 X 1», cifra 1 arată că Vergiliu foloseşte o singură dată, în această parte a versului, un cuvînt cu structura ⏑ – ⏑ ⏑ –.)

Constatări interesante se desprind din tabelele (p. 91—92) monosilabelor elidate şi al aferezelor lui *est*. Din cele 16 cazuri de eliziune a monosilabelor, 9 se produc înaintea silabelor situate în *a*, *C* şi *x* (vezi mai sus schema hexametrului utilizată de autor). Afereza lui *est* are loc de şase ori la finala versului şi de cinci ori în semipiciorul al cincilea; pentru toate celelalte locuri ale versului, Nougaret semnalează numai cinci cazuri.

Recapitularea de la p. 93—97 grupează cele 136 de tipuri diferite de cuvinte, dintre care două (QVĂ şi Ō) apar numai în *Bucolice*, iar 47 numai în *De signis*. Tipurile existente la Vergiliu se repartizează după cum cuvintele sînt urmate de vocală sau de consoană sau se află în poziţie indiferentă, distincţie care lipseşte din corpul repertoriului. Unicul exemplu consemnat de Nougaret pentru tipul – – ⏑ ⏑ – la Vergiliu trebuie transferat însă, cum am arătat mai sus (e cuvîntul *Phaethontiadas)*, la hexasilabe.

Socotesc că recapitularea generală (p. 98) poate fi reprodusă în întregime aici, ea înfăţişînd, foarte scurt şi foarte sugestiv, asemănările şi deosebirile de structură prozodică ale celor două texte.

	De signis	*Bucolice*
Monosilabe	1336	1161
⏑ ×	524	691
– ×	930	1605
⏑ ⏑ ×	299	394
⏑ – ×	233	344
– ⏑ ×	390	546
– – ×	376	433
⏑ ⏑ ⏑ ×	58	—
⏑ ⏑ – ×	112	84
⏑ – ⏑ ×	69	17
– ⏑ ⏑ ×	78	124
⏑ – – ×	52	4
– ⏑ – ×	123	—
– – ⏑ ×	126	130
– – – ×	76	25
Pentasilabe	184	38
Hexasilabe	29	1
Heptasilabe	5	—
Total:	5000	6597

(La *Bucolice* nu figurează ca unităţi autonome cele 16 monosilabe elidate şi nici *est* supus, de 16 ori, aferezei; Nougaret indică 39 de cuvinte de cinci silabe la Vergiliu şi nici unul de şase silabe, dar vezi mai sus.)

*

Pornind de la repertoriile lui Nougaret, mi s-a părut interesant să stabilesc, printr-un calcul sumar, următoarele.

Întîi, frecvenţa relativă a cuvintelor de două, trei şi patru silabe.

	De signis	*Bucolice*
Disilabe	1454	2296
Trisilabe	1298	1717
Tetrasilabe	694	384
Total	3446	4397

Dacă monosilabele sînt cu circa o pătrime mai rare la Vergiliu decît în *De signis*, disilabele sînt mai frecvente cu aproape jumătate, iar tetrasilabele cam în aceeaşi proporţie mai puţin frecvente. Cuvintele de trei silabe sînt şi ele mai des folosite de Vergiliu, cu circa o treime. Dimensiunea medie a cuvintelor este de 2,41 silabe în *De signis*, faţă de 2,26 silabe în *Bucolice*. Edmond Nicolau (*Introducere în lingvistica matematică*, Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1966, p. 274) indică pentru *Luceafărul* lui Eminescu şi *Poeziile* lui Arghezi o lungime medie a cuvintelor de 1,6 silabe, iar pentru *Hanu Ancuţei* al lui Sadoveanu 2,15 silabe: diferenţa dintre poezie şi proză are acelaşi

sens şi în română, şi în latină, fiind totuşi de aproape patru ori mai mare în latină. În alte împrejurări, am putut constata că versiunea românească a unor texte latine în proză este cu aproximativ o treime mai mare decît originalul.

În al doilea rînd, am căutat care sînt cele mai frecvente cuvinte în *De signis*. Pe primul loc stă prepoziţia *in*, folosită de 106 ori; urmează: *non* (de 86 de ori), *est* (74), *et* (72), *ut* (58), *qui* (50), *quod* (47), *te* (39), *quae* (37); de cîte 33 de ori găsim pe *ad*, pronumele *quam* şi pe *si*; de 30 de ori: *quid*, *a*, *esse*; 29: *se*, *tam*, *etiam*; 25: *ab*, *de*, *apud*, *esset*; conjuncţia *quam* apare de 24 de ori; de 23 de ori: *ac*, *atque*; 22: *cum*, *haec*; 21: *neque*, *uerum*; 20: *quo*, *nihil*; 19: *sed*, *enim*; 18: *ex*; 17: *iste*, *argentum*; 16: *aut*, *tamen*; 15: *per*, *sunt*, *erat*; 14: *hoc*, *minus*, *tuam*, *quanti*; 13: *tot*, *id*, *tibi*, *ita*, *iudices*; 12: *tu*, *tum*, *illa*, *istum*, *omnia*; 11: *me*, *ne*, *sibi*, *signa*, *eius*, *opinor*, *Sicilia*; m-am oprit la cuvintele care apar de cîte zece ori: *uos*, *ego*, *illum*, *habere*, *Heius*, *istius*, *Romani*. Aceste 69 de cuvinte (din care 37 sînt monosilabe şi 22 disilabe) apar, cu totul, de 1636 de ori, deci ele acoperă aproape o treime din întregul text (celelalte forme flexionare ale cuvintelor citate au fost excluse). Singure primele şapte cuvinte reprezintă aproape o zecime din toate cuvintele textului, iar primele 25 acoperă peste o cincime. (Datele diferă simţitor de cele din *Introducere în lingvistica matematică*, p. 222.) E remarcabil că primul substantiv ocupă abia locul 36!

Pentru *Bucolice*, m-am limitat la cîteva monosilabe. Aici, pe locul întîi apare *et* (de 154 de ori), urmat de *in* (65), *non* (45), *si* (37), *quae* (34), *est* (31) şi *te* (de 30 de ori). Discrepanţe notabile între poezie şi proză (să nu se uite că textul *Bucolicelor* e cu peste o zecime mai lung decît cel din Cicero): *ut* apare de 58 de ori la Cicero, de 28 de ori la Vergiliu; *qui*: 50 (Cicero) faţă de 13 (Vergiliu); *quod*: 47 faţă de 9; *quam* (pronume şi conjuncţie): 57 faţă de 9! În schimb, *me* apare de 31 de ori în *Bucolice*, faţă de numai 11 ori în *De signis*.

★

Închei aci însemnările prilejuite de studiul lui Nougaret, subliniind însă că el poate sugera numeroase alte cercetări, fapt care îi sporeşte cu mult valoarea intrinsecă.

Traian Costa

KURT SCHNEIDER, *Tacitus und Sallust*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Ruprecht-Karl-Universität in Heidelberg, Heidelberg, 1964, 104 p.

Kurt Schneider reia în lucrarea de faţă una dintre problemele mult dezbătute de cercetarea modernă: compararea operei istorice a lui Tacit cu cea a lui Sallustius. Punînd la contribuţie o bună cunoaştere a operelor celor doi istorici precum şi o bibliografie bogată autorul analizează amănunţit: a) limba şi stilul celor doi istorici, de unde deduce superioritatea poetică, dramatică şi arhitectonică a textului tacitean; b) modul de caracterizare a personajelor (Otho-Catilina); concluzia pe care o desprinde demonstrează unitatea caracterizării personajelor în opera lui Sallustius în contrast cu caracterizările făcute de Tacit; c) cauzele conjuraţiei lui Catilina în *de coniuratione Catilinae* a lui Sallustius şi cele ale războiului civil declanşat de Otho, aşa cum reies din *Istoriile* lui C. Tacitus. Cauzele evenimentelor, conchide autorul, apar în mod clar şi unitar la Sallustius, în timp ce la Tacit ele sînt nebuloase; d) raporturile între istoriografia elenistică şi operele celor doi istorici romani.

Lucrarea se încheie cu un indice de nume referitor la personajele care apar în text din monografiile lui Sallustius şi din *Istoriile* lui Tacit (p. 93) şi cu o bibliografie a problemei (p. 99).

În concluzie, considerăm, că teza de doctorat a lui Kurt Schneider prin seriozitatea cu care este concepută se impune ca una din lucrările utile privitoare la operele lui Sallustius şi Tacit.

G. Ceauşescu

WILFRIED EDELMAIER, *Tacitus und die Gegner Roms*, Heidelberg, 1964, IX + 211 p.

Una din problemele cel mai mult dezbătute de cercetarea modernă referitoare la opera lui C. Tacitus o constituie concepţia acestuia asupra politicii externe imperiale. Între lucrările apărute recent şi care dezbat această problemă se află şi lucrarea lui W. Edelmaier. Autorul îşi propune să analizeze concepţia lui Tacitus asupra principalelor personalităţi care se află în fruntea luptei antiromane (Calgacus, Arminius etc.).

Introducerea este consacrată analizei principalelor puncte de vedere ale unora dintre cercetătorii moderni cu privire la concepţiile politice ale lui Tacitus. Critica autorului este orientată în primul rînd în direcţia lui J. Vogt, *Tacitus als Politiker*, Stuttgart, 1924, şi a lui H. Drexler, *Tacitus*, Frankfurt, 1939, în concepţia cărora Tacit « ca orice roman autentic », ar fi fost adeptul unei politici imperialiste şi după care opera sa a constituit un apel la cucerirea popoarelor străine. W. Edelmaier adoptă în această privinţă punctul de vedere al lui Pöschl, expus de acesta în lucrarea *Das Phänomen Rom*, München, 1957, care consideră drept inexistentă o tradiţie imperialistă romană. Aceeaşi teză este susţinută şi de F. Klingner în lucrările *Tacitus*, 1932 şi *Römische Geisteswelt*, München, 1961, care explică poziţia lui Tacitus faţă de problemele politicii externe romane în funcţie de conceptul de *uirtus romana*. Dar *uirtus romana*, consideră Klingner, s-a format numai în luptele romanilor cu barbarii de dincolo de graniţele imperiului. La acestea W. Edelmaier adaugă, în urma analizei capitolului 32, cartea IV din Annale, că Tacit pune pe acelaşi plan problemele de politică internă şi externă şi că le judecă pe baza aceloraşi criterii: *uirtus* şi *moderatio* (p. 2). După aceste consideraţii preliminare W. Edelmaier trece la analizarea personalităţilor din lumea barbară care au fost în fruntea rezistenţei antiromane.

Prima personalitate de care se ocupă autorul este Calgacus. Discursul şefilor britanilor este interpretat drept un mijloc al caracterizării indirecte, prin intermediul căreia istoricul roman marchează contrastul dintre şeful barbar şi comandantul roman (Agricola) şi între cele două lumi pe care le reprezentau. Replica lui Tacit la discursul lui Calgacus s-ar afla, după părerea sa, nu în cuvîntarea lui Agricola, ci în modul de descriere a bătăliei. Marea virtute a generalului roman, Agricola, constă în supunerea liber acceptată faţă de autoritate, în timp ce Calgacus nu cunoaşte limita posibilului şi consideră fantezia sa drept realitate.

Pe de altă parte W. Edelmaier este de părere că Tacit priveşte imperiul şi prin prisma popoarelor cucerite. În acest sens el face o paralelă între Tacit şi Thucidide, pe care-l consideră un adversar al imperialismului atenian, şi atrage atenţia asupra cîtorva idei şi formulări comune la cei doi istorici. În paginile următoare sînt analizate antecedentele discursului lui Calgacus în literatura latină, mai ales la Sallustius (scrisoarea lui Mithridates din Pont şi Iugurtha). În concluzie Edelmaier arată că scopul urmărit de Tacit prin discursul lui Calgacus este de a-i face pe contemporanii săi să înţeleagă personalitatea conducătorului britan (p. 62).

După acestea, autorul inserează o analiză amănunţită a discursului de justificare a expansiunii romane rostit de P. Cerialis în Galia (*Hist.*, IV, 73—74), pe care-l interpretează drept un răspuns la discursul lui Calgacus. Concluziile pe care le desprinde autorul sînt următoarele: 1) În

concepţia lui Tacit antiteza imperiului roman este anarhia; 2) Tacit are sentimentul prăbuşirii imperiului roman; 3) Pentru situaţia internă a imperiului echivalentul discursului lui P. Cerialis îl constituie cuvîntarea lui Maternus din *Dialogus de oratoribus* (36—41). Din compararea celor două discursuri W. Edelmaier reafirmă şi reargumentează teza enunţată în introducere, potrivit căreia în concepţia lui Tacit există o echivalenţă între politica internă şi cea externă.

În continuare este prezentat şeful cheruscilor Arminius *(Annales*, I—II), p. 83—173. Autorul discută: personalitatea lui Arminius, calităţile sale strategice şi militare; Arminius în comparaţie cu adversarii săi (Segestes şi Flavus); Tacitus şi Vergilius (comparaţie între Arminius şi Turnus), după care face o amplă analiză a portretului lui Germanicus (p. 148—173). W. Edelmaier consideră că Tacit îl prezintă în mod negativ pe Arminius deoarece acestuia îi lipsesc, ca şi lui Calgacus, virtuţile esenţiale, *modestia* şi *moderatio*. Tipul antinomic al conducătorului cherusc este Germanicus. Caracterizările făcute partizanilor politicii proromane din Germania (Segestes şi Flavus) îl arată pe Tacit simpatizant al acestora. În portretul lui Arminius autorul descoperă un paradox şi anume caracterizarea conducătorului german drept *liberator Germaniae*, dar şi drept *turbator Germaniae*. Paradoxul este numai aparent după părerea sa, deoarece în discursul lui Cerialis *(Hist.*, IV, 73—74) şi în cel al lui Italicus *(Annales*, XI, 17) Tacit arată că libertatea reprezintă la barbari numai un instrument de propagandă pentru conducătorul respectiv.

Ultima personalitate de care se ocupă W. Edelmaier este Caratacus *(Annales*, XII, 33). Conducătorul britan se caracterizează prin aceleaşi trăsături ca şi Calgacus şi Arminius. Deosebirea faţă de cei doi constă în evoluţia sa de la dorinţa de libertate la acceptarea servituţii.

În urma analizelor făcute autorul trage următoarele concluzii:

1. Tacitus consideră principatul şi imperiul drept fenomene înrudite, derivate ale principiului forţei, deoarece în acelaşi fel se manifestă opoziţia internă şi rezistenţa externă. Simptomul caracteristic al lumii politice în această perioadă îl constituie oprimarea libertăţii atît pe plan intern cît şi pe plan extern.

2. Tacit se opune oricărei soluţionări radicale a problemelor politice, el recunoaşte aspectul pozitiv al principatului, garanţia păcii şi ordinea internă; criteriul judecăţii sale de valoare este *moderatio* (p. 203).

Am prezentat în cele precedente conţinutul lucrării lui W. Edelmaier. Felul în care autorul a rezolvat problemele pe care le pune subiectul cărţii sale, precum şi unele lipsuri, impun următoarele observaţii:

1) Între paginile 207—211 autorul indică bibliografia folosită şi care este exclusiv limitată la lucrările apărute în limba germană şi engleză, cele apărute în limbile romanice lipsind cu desăvîrşire; lipseşte de asemenea şi prezentarea principalelor lucrări apărute în ultimele două decenii, intitulată *Auswahlbericht zu Tacitus*, publicată de A. Brismann în revista Gymnasium, în anul 1961, vol. 68, 1, p. 64—80, de unde W. Edelmaier ar fi putut afla măcar un rezumat sumar al lucrărilor lui Ciaceri, Parratore etc. În felul în care se prezintă bibliografia taciteană a cercetătorului german este lacunară. Nefolosirea studiilor lui Boissier, Fabia, Marchesi, Carcopino etc. se repercutează negativ asupra cercetărilor sale. De pildă în discutarea tezei existenţei sau a neexistenţei unui imperialism tradiţional roman, i-ar fi fost utilă consultarea cărţii lui J. Carcopino, *Les étapes de l'impérialisme romain*. În acest caz introducerea s-ar fi micşorat ca dimensiuni şi discuţia ar fi devenit mai puţin oţioasă.

Lipsesc însă din bibliografia autorului şi lucrări importante pentru obiectul studiului său apărute în limba germană şi engleză, cum ar fi de pildă:

a) Pentru problema criticii făcută de Tacit administraţiei romane abuzive în Britania şi cauzele răscoalelor: Christoph M. Bulst, *The revolt of Queen Boudica in A. D. 60*, Historia, 4, 1961, p. 496—509, mai ales Appendix II, *Camulodunum, an exemple of Tacitus' way of describing provincial administration*.

b) Pentru problema germană şi concepţiile lui Tacit cu privire la germani: H. Drexler, *Die Germania des Tacitus*, Gymnasium, 59, 1952, p. 52—70 şi Friedrich Pfister, *Tacitus und die Germanen*, Stuttgart, 1936, p. 35.

c) Pentru portretul lui Germanicus se impunea folosirea articolului lui G. Aalders, *Germanicus und Alexander der Grosse*, Historia, 1961, 3, p. 216—220, în care este dezbătută teza potrivit căreia Germanicus ar fi fost un imitator al lui Alexandru Macedon.

d) Pentru problema raporturilor între opera lui Tacitus şi cea a lui Sallustius disertaţia lui G. Schönfeld, *De Taciti studiis Sallustianis*, Leipzig, 1884, iar pentru raporturile între Tacit şi Vergiliu, cea a lui H. Schmaus, *Tacitus ein Nachahmer Vergils*, Erlangen, 1887.

2) W. Edelmaier prezintă dintre conducătorii barbari doar pe Calgacus, Arminius, Caratacus. Civilis este foarte sumar prezentat în cadrul analizei pe care o face discursului rostit de P. Cerialis în Galia. În nota 1 de la pagina 63 autorul afirmă că o descriere a răscoalei lui Civilis ar constitui ea singură un subiect de dezvoltat. Sîntem de părere însă că indiferent de spaţiul pe care l-ar fi necesitat prezentarea lui Civilis, el trebuia să figureze în studiul acesta şi că o comparaţie între el şi ceilalţi conducători barbari ar fi fost utilă. De asemenea lipsesc, de data aceasta fără explicaţie, conducătorul numid Tacfarinas şi regii parţi. Compararea adversarilor orientali ai imperiului cu cei occidentali ar fi adus argumente noi în controversata problemă a concepţiei diferite a lui Tacit privitoare la politica romană orientală faţă de cea occidentală.

3) Raporturile dintre politica internă şi cea externă sînt mai complexe la Tacit decît le socoteşte W. Edelmaier. Istoricul roman nu numai că le pune pe acelaşi plan ci analizează şi corelaţia care există între politica externă şi cea internă. Această corelaţie constituie baza pe care Tacit îşi întemeiază analiza politică.

4) Elogiul făcut de Tacit lui Tiberius în urma refuzului acestuia de a-l otrăvi pe Arminius (*Annales*, II, 88) este interpretat de W. Edelmaier drept o ironie la adresa împăratului. Ne asociem în această privinţă lui R. Syme, *Tacitus*, vol. I, p. 428 şi lui E. Köstermann, *Annales — Kommentare*, p. 414, care consideră sincer elogiul făcut de Tacit împăratului roman pentru această acţiune.

În urma observaţiilor făcute socotim lucrarea lui W. Edelmaier utilă mai ales pentru materialul abundent pe care-l conţine şi pentru critica bibliografică pe care autorul o face. Sînt de reţinut în special o serie de comparaţii interesante (de pildă compararea lui Arminius cu Turnus) precum şi prezentarea unor probleme în cadrul general al literaturii latine (de pildă analizarea discursului lui Calgacus împreună cu antecedentele sale din istoriografia latină).

G. Ceauşescu

PAUL DIEL, *Le symbolisme dans la mythologie grecque* (étude psychanalytique), Petite Bibliothèque Payot, Paris, 1966, 252 p.

Preocupat şi în alte publicaţii de explicarea anumitor simboluri mitice pe baza datelor oferite de psihanaliza modernă [1], P. Diel completează şi adînceşte cu această carte cercetări anterioare.

Eforturile de interpretare a mitologiei greceşti au fost numeroase şi efectuate din diferite puncte de vedere: istoric, lingvistic, sociologic, filozofic. La această cercetare neîntreruptă în timp şi variată ca domenii P. Diel adaugă o contribuţie cu totul originală, folosind metodele moderne ale psihanalizei pentru a explica simbolismul mitic sau legendar ca rezultat al comporta-

[1] *Psychologie de la Motivation*, Paris, 1948. *La Divinité*, Paris, 1948.

mentului divin sau uman în cîteva momente fundamentale (creaţie-naştere, formare, aspiraţii ideale, realizare-eşec, eroare-ispăşire, vinovăţie, inocenţă-pedeapsă). Această interpretare ar fi mai greu de urmărit dacă autorul nu ar explica pe larg, în capitolul introductiv, corespondenţa simbol-stare psihică şi nu ar confirma prin exemplificări abundente metoda de cercetare urmată. După definirea sensurilor mari ale fabulaţiei mitice şi după o scurtă prezentare istorică în care este urmărită trecerea de la faza animistă la cea antropomorfică, autorul se ocupă de « traducerea » miturilor după cum urmează: mituri despre creaţie (definite ca metafizice-Teogonia) şi mituri despre eroi (considerate etice pentru că reprezintă atitudini ale individului angajat în lupta sa cu destinul — Orfeu, Oedip, Iason, Teseu, Prometeu). Accentul cade asupra miturilor despre eroi şi a încercărilor pe care le au de înfruntat, probe care nu reprezintă date accidentale sau exterioare, ci elemente fundamentale ale structurii omului. Astfel înţelese, faptele mitologice greceşti şi simbolul lor sînt adaptate la concepţia autorului despre psihicul uman: o unitate a două tendinţe contrarii dintre care una, evolutivă, tinde către ideal (« sublimation »), iar cealaltă, involutivă, către decădere (« refoulement »). În interpretarea lui P. Diel, ele sînt reprezentate de universul olimpian opus celui subteran, între care, la nivelul pămîntului, simbol al stării conştiente, se zbate eroul: încercările la care este supus, pe care le învinge sau de care e învins, ajutorul sau nepăsarea zeilor, reprezintă tot atîtea situaţii care reflectă stări sufleteşti în care omul se domină pe sine însuşi sau este dominat, îşi făureşte destinul.

Dacă concepţia autorului cu privire la dihotomia naturii umane urmărită în fazele de subconştient, inconştient, conştient, supraconştient, este de supus unei alte interpretări, noutatea metodei de cercetare, fineţea observaţiilor care însoţesc analiza şi sinteza fabulaţiei mitice, apropierile între miturile greceşti şi cele ale altor culturi, organizarea foarte clară a faptelor prezentate fac ca cercetarea lui P. Diel să pună într-o lumină nouă înţelegerea tradiţională a mitologiei. Prefaţa semnată de Gaston Bachelard, ale cărui studii de psihanaliză din ultima perioadă, elaborate pe baza textelor literare, au influenţat dezvoltarea poeziei franceze contemporane, lămureşte în plus sensul interpretării lui P. Diel.

M. Guţu

DIETER NÖRR, *Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit* (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, 50. Heft), München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1966, 135 p.

Cel de al 50-lea volum al cunoscutei colecţii münchenеze este dedicat analizei relaţiilor dintre polis şi imperiul roman în epoca principatului timpuriu. Investigaţiile autorului urmăresc cu precădere cunoaşterea structurii juridice a relaţiilor dintre stăpînirea romană şi oraşele greceşti din provinciile răsăritene ale imperiului, în epoca dintre sfîrşitul secolului I şi începutul secolului al III-lea al erei noastre. Este deci vorba mai puţin de prezentarea acestor relaţii în evoluţie, cît de aspectul lor la un moment dat, într-un teritoriu şi un spaţiu de timp relativ restrîns. De asemenea, autorul îşi propune să studieze tipurile esenţiale ale raporturilor dintre stăpînirea romană şi oraşele greceşti din Orient, iar nu să dea un tratat de drept administrativ al acestei părţi a imperiului, care ar fi necesitat o luare în considerare aprofundată şi exhaustivă a materialului epigrafic din spaţiul cercetat.

Cartea este împărţită în şase capitole. Primele patru constituie o discuţie a relaţiilor dintre polis şi imperiu în domeniul politicii interne şi al politicii externe. Al cincilea capitol, care reprezintă aproape o jumătate în economia lucrării, este o sinteză a concepţiilor stăpînitorilor romani precum

şi ale grecilor despre natura relaţiilor dintre poleis şi imperiu aşa cum se reflectă ele în literatura vremii. Acest capitol este o reluare aprofundată a unei conferinţe ţinute de autor la « 15. Deutschen Rechtshistorikertag 1964 », publicată în revista Gymnasium, 72, 1965, p. 485 şi urm. Ultimul capitol este consacrat concluziilor generale.

Istoria relaţiilor dintre cetăţile greceşti din partea de răsărit a imperiului şi stăpînirea romană a arătat că epoca principatului timpuriu a fost pentru poleis o epocă de tranziţie, în care s-au întreţesut tendinţe şi principii de guvernare adesea contradictorii, care au dus la transformarea lor în ciuitates cunoscute în epoca romană tîrzie. După ce relevă că esenţa situaţiei juridice a oraşului grecesc în imperiu, precum şi a relaţiilor juridice dintre poleis şi noua stăpînire romană, indiferent de condiţiile în care aceste relaţii s-au născut şi s-au dezvoltat, era dependenţa faţă de împărat, autorul analizează, în funcţie de această premisă, relaţiile dintre polis şi stăpînirea romană în cadrul politicii interne şi al politicii externe. În capitolul al III-lea autorul dă o privire generală asupra vieţii politice interne a oraşului grec în epoca romană. Se ştie că organele de conducere ale oraşelor au rămas aceleaşi ca în epoca preromană, iar teoretic, oraşele şi-au păstrat autonomia în alegerea magistraţilor săi; practic însă, autorităţile imperiale dispuneau de mijloace de intervenţie pentru a-şi susţine interesele, fie prin preluarea onorifică a unor magistraturi de către împărat sau alte personalităţi de seamă, fie prin intervenţia magistraţilor romani în alegerea organelor orăşeneşti, din ce în ce mai frecventă către sfîrşitul secolului al II-lea şi la începutul secolului al III-lea, cît şi prin crearea unor noi funcţii (de ex. acei *curatores rei publicae*, funcţionari imperiali extraordinari, însărcinaţi cu supravegherea finanţelor oraşelor, atestaţi din ce în ce mai des de la criza lui Marcus Aurelius). În ce priveşte legislaţia, autorul arată printr-o serie de exemple că nu era nici o deosebire între oraşele libere şi cele supuse. Ele continuau, ca în epoca preromană, să emită legi privind arendarea pămîntului comunităţii, eliberarea sclavilor, testamentele, organizarea pieţii, acordarea dreptului de cetăţenie etc. Amestecul autorităţilor imperiale s-a făcut în curînd simţit şi în domeniul legislaţiei. Fără ca să existe vreo regulă, adeseori hotărîrile luate de autorităţile orăşeneşti erau supuse aprobării guvernatorului cum rezultă din corespondenţa lui Plinius cu împăratul Traian. De asemenea, *leges prouinciae* puteau cuprinde şi dispoziţii privitoare la oraşe, de ex. *Lex Pompeia* pentru Bithynia (la Plinius, Ep. X, 79, 112, 114, etc.). Uneori împăraţii au stabilit constituţii orăşeneşti, *lex ciuitatis*. Problemele de administraţie curentă erau lăsate în seama magistraţilor locali. Cît despre problemele financiare, acordarea dreptului de cetăţenie a oraşului şi altele ce cădeau în sfera intereselor stăpînirii au trecut treptat în competenţa împăratului sau a guvernatorului, a căror intervenţie s-a făcut din ce în ce mai des simţită către sfîrşitul secolului al II-lea şi începutul secolului al III-lea.

Pe scurt, analiza relaţiilor dintre polis şi imperiu pe tărîmul politicii interne arată o tendinţă din ce în ce mai accentuată de îngrădire a independenţei oraşului grec în epoca romană, atît de fapt cît şi de drept. O dată cu aceasta s-a desăvîrşit şi pierderea conştiinţei civice a cetăţenilor polisului. Semnul exterior al pierderii autonomiei orăşeneşti este unificarea stării juridice a oraşelor în întregul imperiu, aşa cum rezultă din literatura juridică din epoca Severilor, netezind calea spre transformarea polisului dintr-o unitate politică de sine stătătoare într-o parte administrativă a vastului imperiu.

Studiul relaţiilor dintre polis şi imperiu în domeniul politicii externe, care formează obiectul capitolului al IV-lea, arată acelaşi proces de pierdere a autonomiei orăşeneşti. Concepţiei potrivit căreia polisul era centrul vieţii şi al activităţii individului i se opune în epoca imperială ideea unităţii oicumenei stăpînite de romani. Conştiinţa supunerii comune precum şi imposibilitatea unei dezbinări războinice a oraşelor a dus la dispariţia treptată a ideii de « străinătate » între oraşe. Treptat, deosebirea dintre cetăţenii oraşului şi locuitorii străini a devenit mai puţin accentuată; adeseori în inscripţii cetăţenii şi *incolae* apar acţionînd în comun. În epoca Severilor, străinii locuind în oraşele greceşti puteau să ocupe magistraturi locale la fel ca şi cetăţenii înşişi. Asimilarea străinilor

constituie un semn al tendinței de devalorizare a dreptului de cetățenie a orașului și al fenomenului pe care autorul îl numește « teritorializare » a imperiului. O dată cu aceasta a crescut rolul social al păturilor ce dețineau conducerea vieții economice și politice a orașelor, fenomen caracteristic structurii sociale a statului în antichitatea tîrzie.

În capitolul al cincilea autorul analizează modul în care se oglindesc la ideologii vremii raporturile dintre orașele grecești și stăpînirea romană.

În ce privește atitudinea scriitorilor romani, autorul arată că aceștia au evitat să abordeze problema fundamentului juridic al stăpînirii romane și să prezinte deschis caracterul absolut al acestei stăpîniri asupra supușilor. Pentru cunoașterea concepțiilor grecilor despre structura stăpînirii romane asupra orașelor grecești izvoarele de bază sînt scrierile lui Plutarch, discursurile lui Dion din Prusa și ale lui Aelius Aristides. Din studierea lor rezultă că polisul stătea încă în centrul concepției despre teoria statului la greci. Potrivit concepțiilor lor, polisul era singura posibilitate pentru desfășurarea vieții comunității. Preluarea puterii de către romani nu a atins esența existenței polisului, ci i-a limitat doar raza de acțiune. « Depolitizarea » polisului nu se desăvîrșise încă în conștiința contemporanilor, dar, treptat, au redevenit actuale concepțiile cosmopolite, la modă în epoca elenistică, potrivit cărora lumea întreagă putea fi patria omului. Acestor concepții le corespundea pe plan religios cultul imperial. Tuturor grecilor le era clar că romanii erau stăpînii lumii. Întrucît existența polisului era de neconceput fără libertate, în noul conținut al conceptului de libertate a intrat ideea de libertate față de guvernatori sau, mai bine zis, de sprijin al împăratului împotriva tiraniei guvernatorilor.

Către sfîrșitul perioadei cercetate, tendințele de birocratizare și centralizare ale aparatului administrativ imperial s-au intensificat în dauna autoadministrării orașelor. O dată cu aceasta a început declinul lor economic, încă înaintea crizei generale economice a imperiului. Una din implicațiile grave ale acestor fenomene a fost decăderea conștiinței apartenenței la polis a cetățenilor săi. Toate acestea vor duce de la împărțirea pe orașe a imperiului la împărțirea pe caste în epoca imediat următoare, a dominatului, cînd esențială a devenit nu apartenența la polis, ci apartenența la castă.

Rezultatele generale ale cercetării întreprinse de autor în domeniul relațiilor dintre polis și imperiu, rezultate ce reies încă din concluziile parțiale de la finele fiecărui capitol, confirmă în esență teza expusă la începutul cărții și anume, că, istoria polisului în epoca principatului timpuriu era « istoria unor unități politice supuse unui stăpînitor absolut ».

Interesul acestei monografii se impune atît prin tema cercetată, de o deosebită importanță pentru istoria orașului grec din Răsărit în epoca imperială, cît și prin rigurozitatea metodei științifice în valorificarea aprofundată a izvoarelor antice și a literaturii științifice moderne. Cercetătorul aspectelor particulare și locale ale problemelor tratate aici va face mereu apel la această interesantă carte.

Emilia Doruțiu Boild

G. W. BOWERSOCK, *Augustus and the Greek world*. Oxford, At the Clarendon Press, 1966, 176 p.

Retipărit la numai un an de la prima apariție, volumul lui G. W. Bowersock își justifică succesul prin faptul că reprezintă cel dintîi studiu dedicat raporturilor reciproce stabilite între Roma și Orientul elenic în timpul întemeietorului Principatului.

Evitînd o narare continuă a evenimentelor perioadei, autorul urmărește să individualizeze principiile și metodele folosite în organizarea politico-administrativă și culturală a lumii grecești,

precum şi domeniile în care aceasta şi-a exercitat propria influenţă asupra Apusului stăpînitor. Varietatea problemelor suscitate de o asemenea temă, şi necesara lor sistematizare, sînt sugerate de titlurile de capitole: I. *The late Republican background.* II. *Roman magistrates in the Augustan East.* III. *Greeks in the Imperial service.* IV. *Kings and dynasts.* V. *Eastern colonies.* VI. *Romans and the Hellenic life.* VII. *The cities.* VIII. *Opposition among the Greeks.* IX. *The imperial cult.* X. *Greek literature under Augustus.* XI. *Novus status.*

Studiul fiecărei probleme în parte depăşeşte limitele cronologice ale domniei lui Augustus, extinzîndu-se asupra condiţiilor politico-sociale preexistente şi relieîînd, sub diferite forme, concluzia preluării de către Principat a instrumentelor de guvernare verificate de experienţa Republicii tîrzii, şi a înnoirii lor judicioase doar în măsura cerută de evoluţia firească a procesului de consolidare internă a statului. O a doua concluzie esenţială — subordonată celei de mai sus — este aceea a menţinerii neschimbate, chiar şi după Augustus, a unui principiu fundamental al diplomaţiei romane — acela al stabilirii de relaţii cu caracter personal ca mijloc principal de cîştigare a fidelităţii aristocraţiilor locale: «... a network of personal connexions between influential Greeks and eminent Romans imparted stability to the empire by providing advantages to both sides... This pattern of personal relationships was the secret of Roman rule in the East, no less under the Principate than the Republic» (p. 2).

Autorul surprinde prezenţa acestui principiu ca element de bază al celor mai importante metode ale stăpînirii romane în Orientul elenic, fie că este vorba de cultivarea raporturilor clientelare, de acordarea drepturilor de cetăţenie romană, de încurajarea regimurilor oligarhice şi de asigurarea de variate privilegii politice — mergînd pînă la acela al caracterului viager al calităţii de membru al Sfatului (βουλή). Prin acelaşi sistem al relaţiilor personale s-a continuat tradiţia republicană de a se specula erudiţia şi influenţa politică a oamenilor de cultură — filozofi şi retori greci. Între aceştia, unii s-au desprins de cetăţile lor şi, reluînd destinul lui Polybius, au devenit pentru cuceritori dascăli şi sfetnici şi mijlocitori ai doleanţelor concetăţenilor lor. Fără precedent însă, şi însemnată mai ales prin efectele ulterioare, a fost măsura luată de Augustus faţă de unii dintre aceşti fideli, ca Pompeius Macer, Athenodorus şi Nestor din Tars, Areius din Alexandria, de a-i investi cu misiuni politice şi de a-i retrimite astfel în ţinuturi greceşti ca înalţi magistraţi ai statului; în felul acesta se iniţia procesul ce avea să determine în deceniile următoare «elenizarea» senatului roman. Pe principiul legăturilor personale s-a întemeiat şi sistemul monarhiilor clientelare, promovat de fapt de Augustus — cu modificări minore şi în parte efemere — în forma moştenită de la Antonius. Însăşi interpretarea dată de autor originilor cultului imperial conduce la relevarea unui alt aspect al raporturilor personale cu substrat politic apărute în timpul Republicii: este vorba de cultele atribuite oraşului Roma şi înalţilor magistraţi romani, şi între care s-a înscriat în mod firesc acela al învingătorului de la Actium. Ulterior însă, acesta a cîştigat caracterul unui cult dinastic, asemănîndu-se astfel celui de tip elenistic. Preeminenţa definitivă i-a fost în cele din urmă asigurată de măsura cu esenţă politică, luată de Augustus în anul 11 e.n., de a interzice orice onorare — deci şi adorare — a guvernatorilor de provincie în funcţiune.

În privinţa întemeierii de colonii, autorul insistă cu deosebire asupra tradiţiilor triumvirale, datorate lui Caesar şi Antonius, şi precizează ca scopuri iniţiale ale colonizării împroprietărirea plebei italice pauperizate, crearea de noi centre economice şi defensiva militară; acesta din urmă pare a fi fost urmărit cu precădere de Augustus, ale cărui colonii, cu excepţia celor de la Dyrrachium şi Cnossos, au fost tocmai aşezări masive de veterani în importante puncte strategice. Subliniind în acest context absenţa finalităţii deliberate a romanizării prin colonişti a populaţiilor supuse, autorul analizează în schimb în două capitole speciale (VI şi IX) influenţa crescîndă exercitată de cultura greacă asupra civilizaţiei romane.

Lucrării i se adaugă contribuţia celor trei *appendices:* I. *Cults of Roman magistrates in the East.* II. *Triumviral Thracian kings*, completînd cu noi documente epigrafice concluziile lui

Dessau, Ephemeris Epigraphica, IX (1913), p. 696 şi urm., şi III. *Suetonius, Tiberius 8: The trials of Archelaus, Trallians and Thessalians*, aducînd precizări de datare şi de interpretare.

Rămîne inutilă revenirea asupra importanţei deosebite pe care volumul, în ansamblul lui, şi-o cîştigă pentru înţelegerea viabilităţii sistemului politic iniţiat de Augustus, prin această originală prezentare a politicii sale faţă de Orientul grecesc.

Alexandra Ştefan

JENŐ FITZ, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*. Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger, 1966, 92 p. in 16°

,— — *Ingenuus et Régalien*. Bruxelles, Collection Latomus LXXXI, 1966, 71 p.

Timp de aproape trei decenii, cartea lui Arthur Stein *Die Legaten von Moesien* (Diss. Pannonicae ser. I, fasc. 11) a adus istoricilor stăpînirii romane la Dunărea-de-jos servicii nepreţuite. Treizeci de ani după lucrarea lui Stout, *The Governors of Moesia*, — multă vreme singura la îndemîna cercetătorilor, — ea le oferea, pe lîngă o documentare exhaustivă, o stăpînire cu adevărat impresionantă a materialului literar, epigrafic şi numismatic, interpretat cu o rigoare exemplară. Astăzi încă, în general vorbind, lucrarea îşi păstrează valoarea şi e un instrument de lucru indispensabil. Cu toate acestea, încă de la început, *Die Legaten von Moesien* prezenta lacune rezultînd din inegala repartizare a informaţiilor între feluritele perioade ale Principatului; de altă parte, de la apariţia cărţii, inscripţii descoperite pe întreg întinsul lumii romane au venit să se adauge documentelor mai vechi, sporind în bună măsură cunoştinţele noastre despre personalul de conducere al provinciei de la gurile Dunării în intervalul dintre Tiberiu şi Diocleţian. Astfel se explică faptul că, numai în ultimii ani, studii publicate ici şi colo dar de fiecare dată întemeiate pe descoperiri recente, au venit să completeze sau să rectifice cunoştinţele noastre despre un guvernator sau altul al Moesiei-de-jos: C. Bruttius Praesens, Q. Fuficius Cornutus, Flauius Longinus, Q. Marcius Turbo, L. Fabius Iustus — ca să citez numai cîteva nume. Aşa se face, de altă parte, că stringînd laolaltă aceste informaţii şi supunîndu-le unui examen atent în prima-i lucrare pe care o semnalez, Fitz Jenő, care de la primele sale studii s-a impus ca un bun cunoscător al problemelor de prosopografie imperială, a năzuit să ne ofere, pe lîngă *Addenda* şi *Corrigenda* la cartea lui Stein, unele observaţii privind regulile de avansare a guvernatorilor Moesiei Inferioare în ierarhia rigidă a administraţiei romane provinciale.

Ca să încep cu aceste interesante concluzii ale cărţii, Fitz recunoaşte în cariera normală a unui legat împărătesc al provinciei dunărene trei posibilităţi de avansare — trei « Karriereschemata », cu propriul său termen. Una, care trebuia să ducă la administraţia Britanniei, provincie cu o garnizoană de trei legiuni, ca Moesia pînă la jumătatea secolului al II-lea, dar dintotdeauna socotită mai importantă decît Moesia; alta, năzuind spre guvernarea uneia din provinciile spaniole sau, în cazuri excepţionale, spre proconsulatul Africii; în sfîrşit, o a treia posibilitate, trecerea fără tranziţie de la administraţia Moesiei (sau a uneia din cele două Germanii) la cîrmuirea Syriei, cea mai importantă provincie din Răsărit (sau, cu omiterea Syriei, de-a dreptul la proconsulatul Asiei sau Africii).

Mecanismul acestor modalităţi de promovare e studiat pînă în cele mai mici amănunte de învăţatul maghiar, care în cele mai multe din cazurile luate în consideraţie izbuteşte să stabilească o succesiune riguroasă de demnităţi, începînd cu acea de *legatus legionis* şi de guvernator al unei provincii pretoriene, înainte de consulat, continuată după exercitarea supremei magistraturi cu administraţia Moesiei Inferioare (sau a uneia din cele două Germanii) şi sfîrşind invariabil

cu administrația Britanniei. În celelalte două scheme studiate amănuntele variază, dar în esență etapele sînt aceleași: un comandament de legiune urmat de administrația unei provincii pretoriene, apoi consulatul, iar de-aci înainte una din provinciile spaniole sau Syria, urmate în unele cazuri privilegiate de una din cele două provincii proconsulare sau de prefectura Romei. Evident, există în materialul pe care-l avem la dispoziție și cazuri aberante, exemple de cariere care nu se adaptează la schema studiată. Autorul le cunoaște și încearcă să le explice de la caz la caz, prin insuficiența informațiilor sau prin împrejurări de fapt, politice ori militare. În ansamblu, totuși, tipurile de *cursus* stabilite rezistă criticii și oferă puncte de sprijin pentru reconstituirea fie și ipotetică a anumitor cariere lacunare.

Prețioase pentru cercetător sînt și informațiile strînse în prima parte a lucrării lui Stein în condiții nesatisfăcătoare, din pricina insuficienței documentării, sau cu guvernatori noi, impuși atenției noastre de documente de curînd ieșite la iveală. În unele cazuri concluziile sînt negative, în sensul că un nume sau altul urmează să dispară din lista cîrmuitorilor Moesiei, cum e Q. Sosius Senecio, al cărui loc în *fasti*, ca urmaș al lui A. Caecilius Faustinus, are a fi luat acum de L. Fabius Iustus, recunoscut de Syme în Pridianul Hunt II 25—26. De cele mai multe ori, totuși, rezultatele sînt pozitive, informațiile noi venind să umple lacune sau să furnizeze precizii cu privire la cronologia sau la alte aspecte ale carierelor studiate. Lista acestor «adăugiri» și «îndreptări» e lungă și nu poate fi vorba să zăbovim aci asupra ei. Cîteodată, ca în cazul lui C. Bruttius Praesens, un document nou (inscripția descoperită la Mactar) ne oferă date neașteptate: trecerea la conducerea Moesiei e de pus acum, cu o minimă aproximație, între 121—128; alteori precizia atinsă e și mai mare, ca în cazurile lui L. Minicius Natalis Quadronius Verus, guvernator în 142—144, Q. Fuficius Cornutus (151—154, în loc de 156—157) sau C. Iunius Faustinus Placidus Postumianus (176—178, în loc de 206—208). Chiar atunci cînd argumentele autorului nu pot fi socotite decisive, observațiile lui sînt de luat în seamă și marchează pași înainte în clarificarea unor probleme spinoase de cronologie sau de prosopografie.

Materialele epigrafice descoperite în Sciția Mică, mai de mult sau în ultimii douăzeci de ani, sînt bine cunoscute și folosite în carte, fie după edițiile originale, fie după L'Année épigraphique. În legătură cu ele prezint azi cîteva însemnări, rezervîndu-mi dreptul să revin asupra subiectului în alt loc, cu răgaz. La p. 15, Fitz face observația că termenul *consularis*, în înțelesul de *legatus Augusti pro praetore*, s-ar fi folosit abia din zilele lui Marcus Aurelius: în realitate, el apare încă din anul 100 în intitulația Hotărniciei lui Laberius Maximus, unde citirea ὑ[πατικοῦ] poate fi socotită sigură [1]. — În inscripția tomitană reprodusă la p. 41 (după Dacia IV, 1960, p. 267—272), citirea [ἡγ]ησαμένου M. Σερου[λίου Φαβιανοῦ] se cuvine corectată în [προνο]ησαμένου, sau, poate, în [ἐπιμελ]ησαμένου, cum propun J. și L. Robert, RÉG, LXXV, 1962, p. 187. — În legătură cu M. Pontius Laelianus, era desigur de menționat fragmentul *Histria VII*, nr. 40, întregit de mine în *Epigraphische Beiträge*, p. 152, n. 69, și reluat de J. H. Oliver în Greek-Roman-Byzantine Studies VI, 1965, p. 151, n. 5. — În inscripția histriană din zilele lui Gordian III întregită și comentată în *Histria I*, p. 514, nr. 11 (= *Epigraphische Beiträge*, p. 192 urm.) numele lui Tullius Menophilus, restituit de Fitz în rasura rîndului 9, nu mi se pare deplin asigurat, în ciuda argumentelor expuse în Acta Antiqua, XIII, 1965, p. 433—440 (cf. *Contribuții la istoria veche a României* [2], p. 464—480). — Pentru temeiuri înfățișate în *Contribuții* [2], p. 476, n. 46,

[1] La aceasta s-ar putea obiecta, firește, că exemplarul ajuns pînă la noi al inscripției nefiind contemporan cu Ὀροθεσία, cuvîntul a putut fi adăugat pe piatră de un lapicid de la sfîrșitul sec. al II-lea la curent cu terminologia oficială. Rămîne, totuși, întrebarea dacă o asemenea abatere de la model era posibilă și dacă nu-i mai plauzibil să presupunem că textul și intitulația Hotărniciei au fost reproduse — fie și cu unele greșeli de gravură — după înscrisuri oficiale din arhiva guvernatorului, cum se arată în partea finală a textului păstrat, r. 64—70 (*Contribuții* [2], p. 355).

nu mi se pare dovedită nici necesitatea strămutării necunoscutului C. PE.. din zilele lui Gordianus la începutul domniei lui Aurelian (*Der Laufbahn*, p. 37—38).

*

A doua carte a învățatului maghiar pe care-mi propun s-o semnalez astăzi e închinată unui episod obscur din istoria tulbure a ținuturilor dunărene în secolul al III-lea al erei noastre. După interpretarea dată de cei mai mulți unor descoperiri de tezaure monetare din zilele lui Gallienus, o incursiune a sarmaților și a quazilor în vara anului 260 (curînd după înfrîngerea și capturarea de perși a lui Valerianus) ar fi fost respinsă de Ingenuus, guvernatorul din acel moment al Pannoniei, proclamat împărat de trupele victorioase. Înfrînt fără greutate de Gallienus, Ingenuus ar fi căzut în luptă, dar locul lui ar fi fost luat după puțină vreme de Regalianus, guvernatorul Moesiei, la rîndu-i înlăturat de o invazie a roxolanilor la îndemnul împăratului de la Roma.

Împotriva acestui mod de a-și înfățișa desfășurarea evenimentelor, Fitz ridică obiecții serioase, întemeiate pe un nou examen al izvoarelor, ca și pe constatarea unor anumite incompatibilități cronologice și de fapt în situația de la Dunărea-de-mijloc către vremea morții lui Valerianus cel Tînăr. După modul său de a vedea lucrurile, Ingenuus ar fi îndeplinit pe lîngă fiul lui Gallienus sarcini înalte, care i-au permis să devină după moartea acestuia stăpînul de drept și de fapt al Illyricului. Proclamarea lui ca împărat ar fi avut loc cel mai tîrziu în toamna anului 258, — cu doi ani înainte de data îndeobște admisă, — și tot așa riposta lui Gallienus, a cărui biruință e fixată de Fitz în lunile imediat următoare, sau cel mai tîrziu la începutul anului 259. Gallienus ar fi zăbovit în Illyricum tot restul anului: atacul alamanilor în direcția Italiei trebuie să-l fi prins aci, prea tîrziu pentru a le putea tăia drumul, și e posibil ca tot aci să-i fi parvenit știrea despre înfrîngerea și luarea ca prizonier a lui Valerianus.

Potrivit cu aceste prime jaloane cronologice, uzurparea lui Regalianus se cere și ea deplasată, și anume în a doua jumătate a anului 259. Pretextul revoltei trebuie să fi fost marea biruință a perșilor la Edesa, care n-ar fi avut loc în 260, cum s-a susținut dintotdeauna, ci cu un an mai curînd, așa cum și din alte părți se admite de la o vreme (G. Lopuszanski, *La date de la capture de Valérien et la chronologie des empereurs gaulois*, Bruxelles, 1951; cf. J. Gagé, *La montée des Sassanides*, Paris, 1964, p. 158). Pentru autorul nostru, singură această deplasare a datelor permite o înțelegere corectă a succesiunii evenimentelor, fără să mai vorbim de sprijinul pe care această ipoteză îl găsește în emisiunile monetare ale unor ateliere controlate de uzurpator. Tot examenul unor tezaure monetare permite fixarea datei și a direcției invaziei roxolanilor, care avea să provoace căderea lui Regalianus. Lucrarea pe care o analizez oferă în această privință indicații în detaliul cărora nu pot să intru, dar a căror îndreptățire nu mi se pare contestabilă. De altfel, fie și ca o ipoteză de lucru, construcția ale cărei linii le-am înfățișat nu-i mai puțin interesantă: clătinînd păreri dintotdeauna admise și îndemnînd la cercetări suplimentare, ea contribuie la progresul cunoștințelor într-o materie de o complexitate proverbială.

D. M. Pippidi

LOUIS ROBERT, *Monnaies antiques en Troade*. Centre de recherches d'Histoire et de Philologie de la IVe Section de l'École Pratique des Hautes Études, I, Hautes Études Numismatiques, 1, Genève, Droz — Paris, Minard, 1966, 139 p. + 4 pl.

Cu un volum apărut sub prestigioasa semnătură a lui Louis Robert, Centrul de cercetări de istorie și filologie al celei de a IV-a secțiuni a Școlii practice de studii superioare își inaugurează seria de «înalte studii numismatice», după ce, în 1964 și 1965, apăruseră primele volume din

seriile de «înalte studii greco-romane» și «înalte studii medievale și moderne», aflate ambele la al doilea volum.

Ca intenție măcar, volumul pe care ne propunem să-l facem cunoscut prin această recenzie pleacă, așa cum autorul o arată explicit în introducere, de la o recenzie, și anume de la recenzarea volumului datorat cunoscutului numismat american A. R. Bellinger, *Troy Supplementary Monograph 2, The Coins*, apărut în 1962, fiind rezultatul final al integrării monedelor emise sau numai descoperite la Troia, în suma informațiilor pe care epigrafia, instituțiile, prosopografia și onomastica, geografia antică ba chiar și numismatica sînt de natură să le furnizeze cercetătorului.

Această metodă, care ar trebui să fie urmată de toți cercetătorii antichității, este aplicată cu sagacitate de Louis Robert atît în lucrarea de față cît și în numeroase studii anterioare, și dă posibilitatea obținerii unor rezultate altfel cu neputință de atins.

Dată fiind substanța atît de bogată a volumului, ne vom strădui să desprindem cîteva din rezultatele cercetării întreprinse de învățatul francez, unele de natură să ajute înțelegerea activității și a altor monetării din lumea greacă. Vom proceda urmînd sumarul cărții.

În concluzia paginilor consacrate publicației (p. 6—9), L. Robert socotește potrivit să insiste asupra «foarte marii importanțe a acestor monografii sistematice și pentru studiile numismatice și în general pentru studiile istorice», punîndu-le în contrast cu corpusurile universale sau regionale, aflate «în pană», și cu publicarea «fără alegere și fără studiu a tuturor monedelor unui muzeu».

În al doilea capitol, consacrat istoriei orașelor Ilion și Alexandria, L. Robert îmbogățește substanțial referirile lui A. R. Bellinger la materialul epigrafic și pune în lumină necesitatea cunoașterii instituțiilor unui oraș atunci cînd se discută probleme privitoare la baterea monedelor, instituție «atît de legată de celelalte». Cu această ocazie L. R. corectează greșeala lui Bellinger, care susține că eponimul la Ilion era un *arhonte*, arătînd că în realitate nu e vorba nici de un arhonte și nici de un ἐπιμηνεύων ci de un ἱερεύς (p. 13—14).

În paginile următoare autorul stabilește textul regulamentului din 77 î.e.n. (autorul monografiei trimisese la o ediție din care lipsea un rînd și nu-și dăduse osteneala să citească inscripția, esențială, așa cum se va vedea, pentru înțelegerea problemelor legate de emisiunile monetăriei din Ilion), și îi dă traducerea (p. 15—17), apoi trece la unul din cele mai interesante capitole ale volumului, consacrat ligii Atenei Ilias (p. 18—46).

La inscripția mai sus amintită, L. Robert mai adaugă multe altele pe care le comentează, la care îmbunătățește lecturi anterioare sau chiar le publică. Amintim, pentru început, decretul *synedrilor* confederației în onoarea unui *agoranom* trimis de orașul Parion la panegyrie, care împreună cu decretul în onoarea lui Malousios din Gargara dovedește că această confederație depășea cadrul Troadei, fiind acolo menționate orașele Parion și Lampsacos. În inscripția din 77 î.e.n. sînt amintiți delegați veniți din Alexandria, Assos, Skepsis, Dardanos, Abydos și Lampsacos. Se discută apoi data întemeierii confederației de orașe unite în exercitarea cultului Atenei la Troia, pe baza inscripției în cinstea lui Malousios din Gargara, a cărei dată este 306 î.e.n. (p. 18—21).

Tetradrahmele și drahmele bătute la Ilion în sec. II—I î.e.n. nu au legenda Ἰλιέων care apare pe bronzuri și într-un singur caz pe o drahmă, ci legenda Ἀθηνᾶς Ἰλιάδος. După ce amintește părerea mai veche a lui A. Brückner, învățatul francez citează opinia lui A. R. Bellinger, pe care socotim util s-o reproducem, traducînd după traducerea lui L. Robert: «Cu toate că inscripția numește zeița, sînt monede ale orașului și oamenii ale căror nume apar pe ele sînt cetățeni din Ilion, fără îndoială și oameni bogați, care au ajutat la a face posibile aceste emisiuni. Pentru că nu există o rațiune economică adecvată pentru ca orașul Ilion să aibă o monetărie atît de spectaculoasă» (p. 22).

În continuare, după ce autorul arată existența unui raport strîns între legenda de pe monede și panegyria Atenei Ilias, trece la examinarea unei întregi serii de inscripții, pentru a

defini mai bine rolul acesteia. O importantă inscripție, al cărei text e reprodus integral, ne ajută să înțelegem de ce numele Troadei nu apare în titulatura confederației, care este exprimată prin formule de genul « orașele care participă la cult », « ilienii și celelate orașe » și prin alte formule similare (p. 23—34).

În lumina inscripțiilor de mai sus monedele cu legenda Ἀθηνᾶς Ἰλιάδος sînt de considerat ca fiind emise la Ilion de orașele care se reuneau acolo pentru panegyrie, chiar dacă Ilionul este menționat în fruntea orașelor din confederație și un ilian îi prezidează pe *agonotheti*, iar numele de pe monede sînt de ilieni; absența etnicului Ἰλιέων marchează caracterul comun al acestei categorii de monede. Spre deosebire de acestea, monedele de bronz sînt monede « civice », existînd la Ilion două activități distincte în același atelier, care emitea monede de bronz pentru oraș și monede de argint pentru confederație, ultimele avînd un caracter religios, însă nu sacerdotal. Sursele care alimentau această activitate erau averea sanctuarului, veniturile panegyriei, contribuțiile orașelor vărsate *synedrion*-ului sanctuarului, la care sînt de adăugat daniile provenite de la bogații *euergeti* din Troada și din alte părți. L. Robert arată că « acest caracter comun, federal, al monedelor aduce un răspuns categoric nedumeririlor exprimate de A. R. Bellinger, turburat de diferența dintre importanța acestei categorii de monede și modicitatea orașului » (p. 39).

Nu va fi inutil, credem, să subliniem aici, urmîndu-l pe învățatul francez, distincția necesară, între categoria de monede « federale » și monedele emise de alte orașe, cum ar fi Alexandria și Parion, purtînd pe revers etnicul și numele zeului principal la genitiv, pe de o parte, precum și pe de altă parte de monedele tipic sacerdotale, cum ar fi cele emise la Pessinus, fără etnic și numai cu legenda Μητρὸς Θεῶν ori Μητρὸς Θεῶν Πεσσινέντος. În legătură cu tetradrahmele emise de Perge, considerate de H. Seyrig drept un exemplu tipic de monetărie sacerdotală, purtînd inscripția Ἀρτέμιδος Περγαίας, L. Robert întrevede posibilitatea, de dovedit în viitor, ca aceste monede să fie și ele monede ale unei confederații. În lumina noțiunii de panegyrie par a fi de examinat și monedele purtînd numele zeilor din Pergam (p. 44—46).

Mai scurt, însă și el interesant, capitolul următor este consacrat tipurilor monetare ce apar în cele două corpusuri pentru Ilion și Alexandria (p. 46—56) și începe prin a sublinia meritele lui Bellinger, care a încadrat *monedele regale* bătute în aceste ateliere și care sînt de obicei clasate încă sub numele lui Alexandru cel Mare ori Lysimach, de mult răposați la data emiterii unora dintre monedele ce le poartă numele. Urmează imediat critica judicioasă a lipsei de grijă în privința trimiterilor la publicațiile anterioare și a împrejurării că observațiile asupra tipurilor sînt insuficient dezvoltate. Fără a putea intra nici aici în detalii, de multe ori importante, vom arăta doar că autorul corectează exemplar eroarea lui Bellinger, care vede în tetradrahmele pe care apare caduceul expresia unor relații între Ilion și Pergam, caduceul atribuit lui Asklepios (!) și care în realitate nu are nimic a face cu Pergamul și nici cu Asklepios, simbolul neputîndu-se aplica decît lui Hermes, zeul comerțului și al panegyriei (p. 48—49); reatribuie Pergamului o monedă de la Traian pe care numismatul american încercase să citească Zeus Ilion (lectură imposibilă, corect Zeus Idaios) și pe care trebuie citit Zeus Philios (p. 49—50); discută tipurile monedelor autonome din Alexandria cu capul lui Apollo sau cu zeul în picioare și calul păscînd, în legătură cu care pune în evidență și eroarea de a numi coroana de pe revers cînd de măslin, cînd de laur, fiind vorba numai de ultima dintre ele, prima fiind specifică cultului Atenei (p. 51—52) și elimină ca pe un corp străin moneda nr. 125 (p. 51—54). Capitolul se încheie cu discutarea tipurilor alexandrine cu vulturul, purtînd în gheare un cap de bou, și cu Marsyas, la care se pune la zi bibliografia (p. 54—56). Tot aici se amintește lipsa indicelui cuprinzînd simbolurile.

În cel mai scurt capitol al cărții, care se întinde pe numai o pagină (p. 57), L. Robert își exprimă regretul că autorul corpusului, nu numai că nu a studiat contramărcile, dar nici nu a pregătit studiul printr-un tablou sistematic sau măcar printr-un indice. Reținem de aici — pro-

blema studiului contramărcilor fiind în general rămasă în urmă — sugestia învățatului francez de a deosebi contramărci în același atelier și contramărci puse de orașele vecine.

Urmează un capitol, esențial, consacrat monetarilor (p. 58—82) în care după ce critică lipsa indicelui, lipsa transcrierii în cursive și a întregirilor, precum și lipsa apropierilor de inscripții în care sînt menționați cetățenii orașelor respective, L. Robert scrie: « Cu toate acestea, identificarea într-o inscripție a cutărui monetar n-ar putea fi de o importanță capitală pentru datarea emisiunii monetare, mai mult poate decît considerațiile de stil? » (p. 59) ceea ce de altfel demonstrează strălucit în paginile următoare în care numele ce apar pe monede sînt supuse unui adîncit examen prosopografic și onomastic. Se corectează erori, cum ar fi Παρμέντου de citit Παρμενίτου, ΒΟΜΚΙΧΟΥ e în realitate Βόμβιχος (p. 59—62) pe monedele Alexandriei, și cîțiva magistrați monetari sînt identificați în inscripții, lucru cu atît mai interesant cu cît tetradrahmele alexandrine sînt datate: Φιλίτα din 221=80 î.e.n. pare a nu fi altul decît Φιλίτας Σίμωνος primul din cei trei delegați ai Alexandriei numiți în inscripția din 77 î.e.n.; de numele lui Δωκίδης pe o tetradrahmă din 213=88 î.e.n. (Δωκίδου) apropie și tetradrahma din 236=65 î.e.n. cu numele lui Ἑρμοκρέοντος, întrucît pe o inscripție din Alexandria apare Ἑρμοκρέων/Δωκίδαιος. Pentru tetradrahma din 232=61 î.e.n. ΛΩΝΟΦΑΟΥ singura întregire posibilă [Ἀπολ]λωνοφάου iar pentru tetradrahma din 209=92 î.e.n. ΠΡΩΤΟΦΑΟ, în ciuda lui Λ, nu e posibil decît un nume cu aceeași terminație -φάης, fiind de citit pe monedă Πρωτοφάο[υ]. După lista monetarilor în ordine alfabetică (p. 65), urmează cîteva considerații onomastice, după care se trece la analiza monetarilor de pe monedele din Ilion.

Pe tetradrahmele confederației cu sediul la Ilion apar nume de magistrați, însoțite uneori de patronime. A. R. Bellinger a împărțit monedele în patru clase cronologice datate (evident cu rezerve explicite pentru unele categorii, implicite pentru altele) 188—133; 133—119; 95—87 și 86—65 î.e.n. Chiar dacă nu vom purcede la examinarea întregii serii de nume cărora L. Robert le găsește corespondențe în inscripții ori le face întregirile, sau ambele operații, nu va fi inutil să ilustrăm prin cîteva exemple rezultatele la care se ajunge, cu atît mai mult cu cît au certe implicații cronologice. Analiza începe cu ΠΟΔΑ/ΝΤΟΣ pe o tetradrahmă din 133 î.e.n. scris pe două rînduri: înainte de ν fiind încă un α ar trebui citit Ποδααντος, ceea ce nefiind posibil se întregește [Ἱπ]ποδά[μ]αντος ce ne apare ca patronim în inscripția din 77 î.e.n. Δημήτριος Ἱπποδάμαντος, monetarul fiind probabil tatăl Demetrios. Moneda nr. 54 Ἡγησιδήμος τοῦ Διοφάνου făcea parte din seria 188—133, cu explicația dată de Bellinger că ultimele pot fi produse și după crearea provinciei romane Asia în 133 î.e.n. Pe baza unei inscripții în care apare numele Diophanes fiul lui Hegesidemos, ce amintește o alta datată în 80 î.e.n., și a bazei unei statui a lui Augustus, pe care apare numele Hipparchos fiul lui Hegesidemos și care era fratele lui Diophanes: tatăl celor doi frați, monetarul e de plasat, în mare, în 75 î.e.n. data monedei fiind de coborît cu mai multe decenii. Concluzia este, pe baza exemplului de mai sus: « cronologia monedelor este de reluat, ținînd seama nu numai de cîteva fapte propriu-zis numismatice acoperite într-o serie de ipoteze mai mult sau mai puțin în aer (plus ou moins en l'air) dar și de faptele prosopografice, stabilite prin examenul concomitent al legendelor monetare și documentelor epigrafice ». Numele Θεοκύδου, pe o tetradrahmă datată în grupul 95—87, apare în inscripția din 77 î.e.n., al doilea delegat al Ilionului numindu-se Θεοκύδης Ἑρμίου. Numele [Ἑ]ρμίου apare și el pe o tetradrahmă datată 188—133, la sfîrșitul perioadei, cu rezervele de care am amintit. Data este de coborît spre sfîrșitul sec. II î.e.n. Exemplele s-ar putea înmulți. Și în cazul monetarilor ilieni, lucru postulat de A. R. Bellinger, clar demonstrat de L. Robert, se dă lista lor alfabetică (p. 78—79), după care urmează cele cîteva observații onomastice (p. 79—82).

De un interes mai general este discuția privind rolul monetarilor și monetăriei din Ilion, care face obiectul capitolului următor (p. 83—93). În această problemă A. R. Bellinger în dorința de a da o explicație disproporției între însemnătatea monetăriei și resursele modeste ale orașului,

problemă despre care am relatat şi mai sus, pornise pe o cale greşită, acordînd un rol foarte mare donatorilor, cu sarcini de stat sau chiar simpli particulari, al căror nume ar apărea pe tetradrahme şi mergînd pînă a interpreta de pildă monograme care se repetă, ca fiind expresia unor cheltuieli acoperite de fundaţii ale personajului a cărui memorie se perpetua astfel pe tetradrahme, sau altele ca exprimînd doi cetăţeni asociaţi la aceiaşi emisiune ş.a.m.d. După ce găseşte rădăcinile teoriei într-un articol mai vechi al autorului corpusului ANS-MN 8 (1958), p. 11—24, în care susţine că magistratul de pe monede putea avea o situaţie primordială în templul Atenei dar era magistratul principal al oraşului, eponimul avînd funcţia de a produce monedă pentru oraş, L. Robert aduce lucrurile la poziţia normală arătînd că adunarea poporului şi consiliul decide o emisiune şi pune în lumină, de asemenea, inconsistenţa argumentării lui Bellinger. După discuţia generală, învăţatul francez revine la cazul particular al Ilionului, arătînd că tetradrahmele erau emise de confederaţia Atenei, iar magistratul numit pe ele era preşedintele agonothetilor. În încheierea acestui capitol se exprimă nădejdea că aceste categorii de monede de la Ilion şi Troada «vor putea servi la analiza seriilor din alte regiuni, care nu au şansa unei documentări paralele în epigrafie».

Ultimul capitol al cărţii analizează monedele bătute în alte centre şi prezente la Ilion (p. 94—114). Reţinem de aici necesitatea de a urmări monedele unui atelier în răspîndirea lor şi de asemenea, ca extrem de importantă, necesitatea de a trimite nu neapărat la un catalog sau la un inventar de colecţie, ci la publicaţia cea mai utilă, care nu e forţamente şi cea mai recentă. După o bogată serie de exemple de confuzii grave sau foarte grave, se face remarca foarte exactă, chiar dacă aparent exagerată, că trecutul e greu în numismatică şi se poate pune întrebarea dacă nu e o paralizie (p. 104). În analiza circulaţiei monetare, L. Robert mai dă o indicaţie preţioasă în privinţa interpretării monedelor de bronz care nu atestă un schimb de mărfuri, ci circulaţia oamenilor: «Este banul de buzunar al cetăţeanului din Abydos venit la Ilion şi al celui din Ilion reîntors de la Abydos şi cu intermediari posibili — ban care a rămas pe piaţă». Şi mai departe: «Cu cîteva nuanţe, există o stabilitate a legăturilor pe parcursul epocilor greacă şi romană şi se poate proceda pe mari perioade cronologice. Se pot sesiza relaţiile permanente impuse sau permise de geografie. Geografia explică aceste relaţii şi aceste descoperiri şi inventare sublinia ză cu o trăsătură revelatorie geografia» (p. 113—114).

Volumul se încheie cu un apendice: o listă a *prozenilor* din Eresos, ce vine să confirme plasarea la Assos a tetradrahmelor cu bucraniu din faţă şi grifon culcat şi îngăduie întregirea în inscripţie (p. 115—121). În paginile următoare, indicii: indicele general, p. 123—132; indicele grec, p. 133—137; inscripţiile studiate, p. 137—138.

Patru planşe încheie cartea, pe care, lucrul e aparent straniu pentru un volum de numismatică, nu apare nici o monedă. Numai aparent însă pentru că ilustraţia e abundentă în monografia lui A. R. Bellinger, punctul de plecare al «numismatului» francez.

Urmare a prodigioasei informaţii a autorului, în cuprinsul cărţii apar nu o dată fie interpretări, fie aluzii la spaţiul sud-est european, menite să-i intereseze pe cercetătorii istoriei vechi a patriei noastre. Îngăduit să ne fie să le desprindem în cele ce urmează, în ordinea în care se întîlnesc:

p. 44 (în treacăt şi p. 36 n. 5): tetradrahmele din Odessos cu Οδησιτῶν şi cu Θεοῦ Μεγάλου din Thasos Θασίων cu Ἡρακλέους Σωτῆρος şi din Maroneia.

p. 46 şi n. 5 şi 6, în legătură cu monedele de bronz cu inscripţia Ἀπόλλωνος Ἰατροῦ atribuite (în mod just, L.R.) de către B. Pick Apolloniei Pontice. Nu este exclus ca ele să fi fost emise de oraş pentru reuniunile unei confederaţii a Pontului Stîng, ce a trebuit să existe deja, indiferent de forma ei: n. 5 se referă la atribuirea şi datarea monedelor, iar n. 6 la poziţia sanctuarului, cu referire la Bull. Épigr., 1965, 419, p. 191—193.

p. 51 şi n. 4. În legătură cu recunoaşterea ştampilelor de amforă din Abydos din Troada, găsite pe coastele României, Bull. Épigr., 1958, 31; cf. *ibid.*, 1959, 30.

p. 80—81 şi n. 9. p. 80 şi 1—6, p. 81. În legătură cu numele Ζῆνις, greşit aşezat între numele trace şi care este grecesc, chiar cînd apare în inscripţiile din Tracia. De altfel întreaga rubrică a lui D. Decev Ζηνας, Ζηνις este de suprimat, în n. 6 ne împărtăşeşte intenţia de a trata problema într-o viitoare critică a cărţii lui Decev.

p. 105. Monede din Tracia şi insulele mării Traciei « legate în mod direct de faţada de coastă a Troadei », descoperite la Ilion.

p. 110. n. 6. În legătură cu circulaţia monedelor din Apollonia şi Dyrrhachium, se trimite în notă la Rev. Phil., 1958, 82, şi la B. Mitrea, în SCN, 2, 1958, p. 27—93.

Credem că o hartă ar fi facilitat mult urmărirea nu numai a restabilirii ordinei geografice, de care este vorba stăruitor în paginile cap. VIII, dar mai ales urmărirea corecţiilor aduse unor localizări pe care A. R. Bellinger le face după BMC, din care reproduce harta, suprimînd semnele de întrebare ale originalului.

Bogatul studiu al istoricului francez este o lucrare capitală nu numai pentru zona geografică luată în discuţie, dar şi pentru istoricii lumii vechi în general, chiar dacă nu se interesează în chip special de numismatică. Am spus-o la începutul acestor pagini şi o repetăm, după ce am căutat să dăm o imagine a multiplelor învăţăminte ce se desprind din această carte, *Monnaies antiques en Troade*, poate fi considerată drept o adevărată lecţie de metodă oferită de un mare învăţat.

Gh. Poenaru Bordea

NEKRIMAN OLCAY, HENRI SEYRIG, *Le trésor de Mektepini en Phrygie*, (Institut français d'archéologie de Beyrouth, Bibliothèque archéologique, t. LXXXII: Trésors monétaires séleucides, publié sous la direction de H. Seyrig, I) Paris, Geuthner, 1965, 33 p. +33 pl.

Din iniţiativa cunoscutului numismat francez Henri Seyrig, directorul Şcolii franceze din Beirut, unul din cei mai buni cunoscători ai numismaticii elenistice, autorul a numeroase studii şi note care au îmbogăţit în ultimii ani acest domeniu de cunoaştere [1], volumul LXXXII din « Biblioteca arheologică şi istorică » deschide o nouă colecţie « Tezaure monetare seleucide », ce se anunţă deosebit de importantă.

Tezaurul de la Mektepini a fost descoperit întîmplător, în apropiere de satul Dogluşah din vilaietul Kütahya, şi a fost semnalat de N. Olkay [2]. Monedele, fără excepţie tetradrahme, se aflau într-un ulcior. Numărul lor exact nu este cunoscut: în Muzeul arheologic din Istanbul au intrat 686 exemplare, în timp ce un alt lot a intrat în circuitul comerţului cu antichităţi, un număr de 67 exemplare fiind examinate la bazar. Autorul consideră că nu au fost mult mai mult de 753 de exemplare, cîte sînt publicate.

---

[1] H. Seyrig, *Notes on Syrian Coins*, NNM, 119, New York, 1950, p. 35, pl. I—II; *Uranius Antonin — une question d'authenticité*, RN, 1958, p. 51—57; *Monnaies grecques des fouilles de Doura et d'Antioche*, RN, 1958, p. 171—181; *Le monnayage de Ptolémais en Phénicie*, RN, 1962, p. 25—50, pl. I; *LYKKEIOS-LYKPEIOS*, RN, 1962, p. 205—206; *Monnaies hellénistiques*, RN, 1964, p. 7—64, pl. VII; *Monnaies hellénistiques*, RN, 1964, p. 7—67, pl. I—VIII, pentru a aminti măcar cîteva din cele ce ne-au fost accesibile.

[2] În Annual of the Archaeol. Museum of Istanbul, 8, 1958, p. 83.

Organizat geografic pe regiuni şi oraşe emitente, chiar dacă în acest fel rupe unitatea monetăriilor regale, catalogul poate fi consultat cu uşurinţă, fiind precedat de un sumar (p. 5) şi de un tabel al monetăriilor regale (p. 6). Maniera de publicare a catalogului (p. 7—28), organizat extrem de concentrat şi, aşa cum am văzut, sistematic, cuprinzînd toate datele esenţiale, este: legenda (redată prescurtat de exemplu BA. A., pentru βασιλέως Ἀλεξάνδρου), simbolurile, siglele şi monogramele cu poziţia lor (pentru cele aflate în afara legendei á dd. sau á gg), greutatea. Lipseşte diametrul, iar axul nu este dat decît atunci cînd e deplasat cu peste 1/8. Trimiterile din cuprinsul catalogului se fac mai ales la două din lucrările lui E. T. Newell, devenite clasice, ce sînt prescurtate ESM şi WSM, fără a se mai da titlul lor[3], precum şi la alte cîteva titluri ale aceluiaşi autor sau ale altora, şi ele prescurtate, dar mai puţin criptic.

Problema datei tezaurului, în acest caz dificilă (atît de dificilă încît autorul principal el însuşi revine asupra unei impresii dinaintea studiului[4], eroare de moment asupra căreia ţine să atragă explicit atenţia), este rezolvată cu o extremă şi pilduitoare concizinne (p. 29—31). Există o contradicţie între aparent ultimele monede, atribuite în general lui Filip VI Andriskos: 149/148, şi restul tezaurului, în care ultimele monede seleucide sînt de la Antioh III, iar dintre tetradrahmele de la Alexandru cel Mare şi Lysimah, ultimele sînt două monede de tip Alexandru cel Mare, bătute la Aradus şi purtînd data ΞΔ sau ΔΞ 64 = 196/195. Această contradicţie se rezolvă în sensul că primele monede amintite mai sus sînt de reatribuit pentru domnia lui Filip V, aşa cum o va dovedi un viitor studiu al lui Christoph Boehringer[5]. Data este de stabilit, aşadar, în preajma lui 190 î.e.n. şi nu poate fi mult posterioară anului 188 î.e.n. lipsind cistoforii şi tetradrahmele atalide la Pergam după 188 î.e.n. Cu titlu ipotetic autorii par să încline spre o dată mai curînd apropiată de bătălia de la Magnesia, decît mai tîrzie, ţinînd cont şi de topografia locului.

Ca să ne menţinem la problema datării, vom mai adăuga că din monedele « dinastice », mai uşor de datat, 3/5 aparţin jumătăţii de veac ce a precedat bătălia de la Magnesia, ceea ce este sugestiv ni se pare şi pentru datarea, măcar aproximativă, a altor categorii de monede. Pe de altă parte, lipsind ultimele emisiuni ale unor localităţi (o listă aproximativă de 19 oraşe din care nu lipsesc Odessos, Mesembria, Cabylé, Byzantion[6]) apare destul de clar că acestea au fost bătute după 190, eventual 188 î.e.n. (p. 31).

Am stăruit mai mult, poate, decît ar fi fost firesc în cadrul unei simple recenzii, asupra acestei lucrări, ce deschide promiţător o nouă colecţie nu numai pentru că în lista de la p. 31 apar cîteva oraşe din Pontul Stîng, la care este de adăugat şi Byzantionul dar şi, mai ales, pentru că în cuprinsul tezaurului se află şi două tetradrahme bătute la Callatis, avînd la stînga K şi în exergă ΠΟ (greutatea 16,82 gr şi respectiv 16,75 gr)[6], ceea ce interesează direct istoria veche a patriei noastre.

Nu putem însă încheia aceste rînduri fără a sublinia existenţa a 95 monede seleucide, dintre care 36 reproduse în fotografie (pl. 31—33), contribuţie de seamă la o cunoaştere mai bună a iconografiei atît de interesante a acestor dinaşti, precum şi calitatea planşelor ce grupează fotografii făcute după mulaje.

Gh. Poenaru Bordea

---

[3] *The Coinage of the Eastern Seleucid Mints from Seleucus I to Antiochus III*, New York, 1938, *The Coinage of the Western Seleucid Mints from Seleucus I to Antiochus III*, New York, 1941.

[4] H. Seyrig, *op. cit.*, RN, 1963, p. 26.

[5] Ce urmează să fie publicat în seria Antike Münzen und geschnitene Steine.

[6] p. 7, nr. 3 şi 4; pl. I, nr. 3.

LE TRÉSOR D'ARGENT D'ÉPOQUE ROMAINE TARDIVE DE KAISERAUGST/ARGOVIE. Catalogue publié par la Commission Administrative du Musée Romain d'Augste; introduction R. Laur Belart, traduction Yvonne Carjat; photographies Elisabeth Schultz, Bâle; fig. 8 Musée National Suisse, Zürich; Bâle, 1964, 36 p. cu 26 fig.

Publicat în condiţii excepţionale şi prezentînd excelente imagini, catalogul face cunoscută una dintre cele mai importante descoperiri de tezaure făcute în ultimii ani.

Aşa cum aflăm din introducere, primele obiecte au fost găsite în ianuarie 1962 şi s-au întreprins apoi cercetări sistematice. Obiectele au fost descoperite în apropierea turnului 3 al zidului de sud, lîngă castrul roman tîrziu de la Kaiseraugst.

Tezaurul este format dintr-un luxos serviciu de masă, din care se disting un platou reprezentînd faptele lui Ahile, un altul reprezentînd un oraş de pe malul mării (4,775 kg), avînd pe margine patru scene de vînătoare şi în sfîrşit, un al treilea cu Ariana între Dionysos şi Silen, bogat ornamentat pe margine unde apar 12 scene (2,792 kg), 185 medalii şi monede de argint, trei lingouri din acelaşi metal la care se adaugă un candelabru şi o statuetă a zeiţei Venus, formînd un impresionant total de 255 de obiecte.

Monedele provenind din 11 ateliere merg de la Diocleţian la Constantius II: 110 au fost bătute la Augusta Treverorum; dintre atelierele orientale sînt reprezentate Siscia şi Thessalonic. Cele 17 medalii cu efigiile fiilor lui Constantin cel Mare şi mai ales cele ale împăraţilor Constans şi Constantius II constituie, aşa cum subliniază autorul introducerii, raritäţi numismatice. Cele trei lingouri poartă efigia lui Magnentius, datîndu-se în 350/351, îngroparea tezaurului fiind posterioară acestei date.

După ce zăboveşte asupra evenimentelor de la mijlocul secolului IV, e.n. urmîndu-l pe Ammianus Marcellinus, autorul îşi pune întrebarea dacă nu cumva tezaurul ar putea să fie legat de persoana lui Iulian Apostatul. Cum însă nici una din monede nu-l reprezintă şi cum numele lui nu apare pe nici unul din vase, altfel destul de bogate în inscripţii şi grafitti, se renunţă în cele din urmă la o atribuire formală a tezaurului, acceptîndu-se ca perioadă de îngropare 351—361, fără a exclude o îngropare mai tîrzie.

Dacă se poate regreta că în atît de bogata ilustraţie a catalogului sînt prezentate numai două medalii, precum şi lipsa de detalii privind cele 180 de monede şi 17 medalii, trebuie spus totuşi că lucrurile sînt perfect explicabile ţinînd seama de natura publicaţiei.

Informaţii şi preciziuni suplimentare găsim în nota semnată de Ruth Steiger, Herbert Cahn, *Kaiseraugst, Bez. Rheifelden, Spät-römisches Kastell, Schatzfund*, în Jahrbuch der Schweizerischer Gesellschaft für Urgeschichte, 51, 1964, Basel, p. 113—116, pl. 23, 3 — pl. 34, din care de mai mare interes sînt cele privind partea numismatică a tezaurului, neglijate în catalogul recenzat mai sus.

Din comentariul cunoscutului numismat elveţian Herbert Cahn, (p. 115—116), privind descoperirea de la Kaiseraugst, reţinem că acesta este primul tezaur de natură să dea o imagine, imposibilă înainte, asupra emisiunilor de argint dintre 337—349, mai ales pentru Thessalonic, Siscia şi Augusta Treverorum, fiind apropiat ca importanţă de cel de la Southsea din Anglia (Num. Chr. 1936, 292; 1959, 89), ce se datează în 363. Se precizează, faţă de catalogul înainte recenzat, că tezaurul este compus din 163 *argentei*, 5 medalioane mici şi 17 mari = 185 exemplare, urmînd apoi prezentarea în ordine cronologică şi pe ateliere. Cele 185 de monede se grupează cronologic astfel: tetrarhie (11); perioada tîrzie a domniei lui Constantin cel Mare (10); domnia celor trei fii ai lui Constantin cel Mare (52); domnia lui Constantius II şi Constans (112).

Situaţia pe ateliere se prezintă astfel: Antiochia (1) Nicomedia (1), Constantinopolis (6); Thessalonic (20), Siscia (30), Aquileia (8), Ticinum (3), Roma (3), Arelate (6), Lugdunum (1), Augusta Treverorum (118).

Plecînd de la constatarea că Constantius II nu apare ca singur împărat, autorul consideră că data de îngropare este de plasat curînd după 349, precizată de lingourile de argint ce poartă

pe ştampilă chipul lui Magnentius însoţit de o legendă ce se datează, după P. Bastien, între 18 ianuarie şi începutul lui mai 350.

În aşteptarea publicării exhaustive a deosebit de importantului tezaur, la a cărui cunoaştere paginile din cronica revistei citate, datorate lui H. Cahn, contribuie cu date noi de vădit interes, nu putem decît să deplîngem faptul că ilustraţia o repetă pe cea din catalogul mai înainte semnalat şi care este cu totul insuficientă.

Gh. Poenaru Bordea

MARIA CAPOZZA, *Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana. I. Dal 501 al 184 a.Cr.* (Università degli studi di Padova. Pubblicazioni dell'Istituto di Storia Antica. Vol. V). «L'Erma» di Bretschneider, Roma, 1966, 164 p.

Lucrarea de faţă răspunde nevoii de sinteze asupra revoltelor de sclavi, tot mai puternic cerute de studiile recente, prin noutatea şi diversitatea concluziilor lor asupra diferitelor aspecte ale sclaviei antice. Urmînd a prezenta într-un volum viitor seria marilor răscoale posterioare transformărilor politico-sociale din secolul al II-lea î.e.n., autoarea se concentrează în prima parte a studiului său asupra mişcărilor minore anterioare: comploturi relativ restrînse, susţinute de sclavi, fără a fi fost însă întotdeauna iniţiate de ei, şi reprimate adesea chiar din faza de pregătire. Documentele dau asupra lor informaţii vagi, uneori contradictorii şi, în parte, suspecte, — informaţii pe care autoarea le confruntă însă cu migală şi cărora încearcă să le definească adevăratul conţinut prin integrarea în complexul de împrejurări ale momentului istoric respectiv. Delimitînd astfel, pe baza corespondenţelor istorice, nucleul veridic al naraţiunii izvoarelor de adăugirile lor anacronice, Maria Capozza respinge teoriile care considerau mişcările din primul secol al Republicii drept replici fictive ale unor tulburări mai recente: era cazul complotului din 500 î.e.n., iniţiat de partizani ai Tarquinilor împotriva tinerei guvernări oligarhice a Romei, negat însă de istoric din cauza izbitoarelor coincidenţe de eroi şi de situaţii pe care le prezenta cu conjuraţia lui Catilina; era, de asemenea, cazul mişcării lui Appius Herdonius (460 î.e.n.), cît şi al celei din 419 î.e.n., care, în urma unor deformări progresive ale tradiţiei, ajunseseră să fie suprapuse altor conjuraţii mai bine cunoscute. Prudenţa cu care autoarea defineşte, dincolo de conjecturile sau alterările imputabile istoricilor antici, esenţa şi semnificaţia acestor prime manifestări ostile ale sclavilor caracterizează şi studiul problemelor ridicate de revoltele ulterioare: originea etnică a răzvrătiţilor din 259 î.e.n., condiţia socială a răsculaţilor din Etruria (196 î.e.n.), localizarea complotului din 217 î.e.n., măsura în care mişcările din 259, 217, 198 şi 196 î.e.n. au avut un caracter filo-cartaginez, sau posibila legătură dintre revolta sclavilor — păstori din Apulia (185—184 î.e.n.) şi prigonirea adepţilor lui Bacchus. De fiecare dată, caracterul sistematic şi complex al analizei izvoarelor, bogăţia materialului bibliografic readus în discuţie, cuprinzătoarele priviri istorice ilustrează rigurozitatea metodei de lucru a autoarei şi asigură întregii lucrări meritul de a fi un studiu unitar, competent şi original al acestor timpurii proteste sociale ale sclavilor.

Alexandra Ştefan

JEAN IMBERT, *Histoire économique des origines à 1789*. «Themis», Manuels juridiques, économiques et politiques. Collection dirigée par Maurice Duverger, Presses Universitaires de France, Paris, 1965, 453 p.

Acest nou manual de istorie economică a avut un deosebit succes în presa de specialitate[1]. El va reţine atenţia atît ca manual — scris într-o limbă viguroasă, cu o bună organizare a materiei,

[1] Vezi recenziile profesorilor Max Kaser, în ZSS, 83 (1966), p. 546 şi R. Besnier, în RHD, 44 (1966), p. 101—102.

îmbinînd sinteza cu analiza, exemplificările şi datele statistice — cît şi ca instrument de lucru pentru cercetătorii formaţi. Acestora le aduce vederi personale în multe probleme şi, în ceea ce priveşte concepţiile generale despre disciplina tratată, poziţii care stimulează şi înţelegerea lor independentă şi lărgită, precum şi o preţioasă bibliografie selectivă cu aprecieri critice (generală, p. 9—13 şi specială la fiecare secţiune), care nu se limitează la lucrările în limba franceză.

În această revistă nu putem prezenta decît titlul I (p.: 13—107, tipărite cu caractere mici) consacrat economiei antice, cu următorul plan: Privire generală (p. 13—19); cap. I: Economia antică înainte de dominaţia romană, cu 4 secţiuni: economia egipteană (p. 21—25); mesopotamiană şi persană (p. 25—30); feniciană şi cartagineză (p. 30—33) şi greacă (p. 33—43), şi cap. II: (p. 44—107) despre economia romană, care cuprinde, potrivit concepţiei autorului, şi perioada de trecere (sec IV—VII), bizantină şi occidentală, pînă în 717.

Şi cititorul preocupat de problemele antichităţii va acorda toată atenţia prefeţei unde sînt definite poziţiile autorului (şi care debutează semnalînd rolul lui Marx în afirmarea istoriei economice ca ştiinţă şi ca disciplină autonomă). Neîncrezător în determinismul istoric (pe care însă îl reduce la un mecanicism — cu legi imuabile ca acelea ale naturii — astăzi depăşit), şi respingînd cu drept cuvînt factologia «istoriei istorizante», autorul preconizează o istorie economică bazată pe ideea de sisteme tipice, animate pluralist şi variabil de «forţe motrice» caracteristice, cu perioade de trecere de la un sistem (economic, de civilizaţie) la altul, sistemul fiind «un complex coerent ieşit din diferite tipuri de structuri, care îi comandă evoluţia» (p. 4). Acest istorism clasificatoriu şi generalizator nouă ne apare ca o varietate de determinism nemecanicist.

Manualul este conceput să fie un «pendant» al cursului de istoria instituţiilor şi faptelor sociale ale antichităţii [2]. Economia antică este caracterizată atît prin diversitatea ei (istorică, geografică, politică şi tehnică), cît şi prin caracterele comune: dezvoltarea agriculturii şi industriei, urmată de o stagnare notabilă; perfecţionarea neîncetată a schimburilor şi afirmarea structurilor monetare şi de credit. Autorul admite judicios că uneltele nu prezintă timp de milenii decît puţine inovaţii şi constată că o «adevărată» mare industrie n-a putut să-şi ia avînt, din lipsa maşinilor. Cauza? «Le grand responsable... semble être l'esclavage et ses séquelles (colonat, servage)... Du fait de l'esclavage, il n'y a pas eu, dans l'Antiquité, ni machinisme, ni „salariat", organisé» (p. 16).

Neputînd intra în amănuntele sugestive ale tratării, vom semnala numai cîteva teze izolate. Avîntul comercial sub regi, la Roma, este atribuit străinilor (p. 48). Dobînda *(fenus unciarum)*, ca în părerea dominată (criticată de M. Nicolau, vezi Studii clasice, VII (1965), p. 12—13), s-ar fi ridicat la 100%. Forţa motrice a vieţii economice romane este căutată în expansiunea politică (p. 50: sec. V), în război (p. 51: sec. IV), în cuceriri (p. 55: finele republicii), în succesul politicii externe şi efectele victoriilor (p. 67: originea capitalismului roman). În Egipt, forţa motrice ar fi fost Nilul. Studiind mina de lucru servilă în lumea romană, autorul conchide just că sclavii elimină puţin cîte puţin orice muncă liberă, de unde stagnarea industriei (p. 56—58). Schiţînd situaţia industriei în Imperiul de sus (p. 76—77) şi expunînd «semnele prevestitoare ale declinului şi criza din sec. III», autorul evocă eforturile de îndreptare ale împăraţilor şi tripla opresiune: monetară, profesională şi fiscală. Perioada de trecere dintre 476—717 este caracterizată în Occident prin declinul comerţului şi industriei, prin întărirea proprietăţii şi înflorirea agriculturii în mîinile celor bogaţi, stăpîni de pămînt, iar în Orient, ca o redresare prin dirijism industrial, control comercial şi «socialism» ţărănesc (ghilimelele autorului). Aici termenul de «socialism» desemnează reacti-

[2] Vezi cursurile prof. R. Besnier (litografiat); R. Monier în colaborare cu G. Cardascia şi J. Imbert; Mallet; J. Ellul (ajuns la ed. 2); J. Lamberc (litogr.) şi recenta *Histoire des Institutions de l'Antiquité* (1967) a prof. Jean Gaudemet, pe care o vom prezenta în nr. viitor al revistei noastre.

varea solidarității de obște sătească liberă, cu ponderea ei variabilă încă foarte controversată (mai ales la Bizanț), și în care se dezvoltă formele de dependență în parte legate și de colonatul sec. II—IV, cu dubla lui origine servilă și liberă (P. Collinet).

Pentru definirea marii majorități a sistemelor economice antice, autorul folosește o terminologie din care lipsește tocmai termenul de sclavagist, nu apare cel de feudal [3], dar abundă cel de *dirijism* (p. 23: Egiptul), *liberal de tip precapitalist* (p. 43: Mesopotamia), *capitalism liberal comercial* (p. 32: Cartagina), « véritable système *capitaliste* », avînd ca scop « comme dans tout système *capitaliste* [4], la recherche du plus grand profit » (p. 35—36: Atena); « les débuts d'une *exploitation capitaliste* » (p. 51: domeniul lui Cato censorul); triumful *capitalismului comercial* (p. 55: Republica romană). Capitalismul modern, industrial, inseparabil de crizele ciclice și întemeiat pe o bancă de stat (p. 66), a fost necunoscut antichității, notează în mod repetat autorul.

Nu e locul să insistăm aici asupra poziției cu totul diferită a istoriografiei române în această problemă de terminologie, care este și una de fond. Poziția autorului se clarifică în general prin explicațiile de la p. 216—217, unde se răspunde negativ la întrebarea dacă economia sec. XI—XIV a fost sau nu capitalistă. Tot acolo se dă o definiție *tutioristă* a capitalismului, amintindu-se că s-au propus 18 astfel de definiții [5], după una din ele (capitalism = folosire și investire de capital) toate economiile fiind capitaliste. Analiza pentru lumea medievală (p. 217) ni se pare mai nuanțată decît imaginea care rezultă pentru antichitate [6] din terminologia citată.

În mod evident, cum rezultă și din considerațiile de la p. 216—217, problema caracterizării sistemelor economice antice rămîne legată de acordul asupra unei definiții valabile a noțiunii de capitalism.

Cu calitățile de realizare unanim recunoscute, cu o serie de prețioase interpretări originale, și cu poziția metodologică și de concepție generală mai sus indicată, manualul prof. J. Imbert va reține atenția istoricilor noștri. El dovedește o operă interesantă, care stimulează examenul critic și independent al problemelor, și pînă la urmă deschisă dialogului atît de necesar între diferitele concepții istoriografice care se confruntă în vremea noastră, cu atît de vaste implicații.

Valentin Al. Georgescu

LUIGI CAPOGROSSI COLOGNESI, *Ricerche sulla struttura delle servitù d'acqua in diritto romano* (Quaderni di « Studi senesi », raccolti da Domenico Maffei, 14), Giuffrè, Milano, 1966, 201 p.

Lucrarea de față nu este decît un recent exemplu (vezi StCl, IX, p. 365—368) al succeselor pe care fecunda romanistică italiană le realizează constant în afirmarea științifică a tinerilor cercetători. Deși restrîns, subiectul era potrivit pentru o tratare monografică, dată fiind importanța

---

[3] Folosit în istoria socială a antichității (Egipt, Mesopotamia, Sparta) de mulți istorici nedeterminiști.

[4] Sublinierea noastră.

[5] Cf. și acest pasaj semnificativ (p. 66): « S-a pretins uneori că a existat identitate de dezvoltare între sistemul financiar antic, roman în particular, și capitalismul financiar modern. Se pare că această comparație este falsă: diferența principală între cele două forme de capitalism este absența unei bănci de stat la Roma ».

[6] Autorul folosește îndeosebi definiția capitalismului în funcție de profitul maxim, de rolul industriei și mașinismului, de existența unui salariat organizat.

lui economică, larga bază documentară şi bogata literatură ce putea fi supusă unei confruntări critice. Autorul dovedeşte o vastă erudiţie de bună calitate (inclusiv literatura veche pînă la glosatori, lipsind însă contactul cu producţia romanisticii şi istoriografiei antice neoccidentale), putere de analiză juridică a textelor (precaută în materie de interpolaţii), spirit de sinteză în reconstituirea dezvoltării istorice.

Titlul apare mai larg decît conţinutul. Dreptul postclasic şi iustinianeu nu este abordat, iar străvechiul drept este numai implicat în analiza care începe cu *ueteres*, terminîndu-se cu sec. I—II e.n., şi care se limitează la conceptul general *(structura)* al servituţii studiate. Studiul începe (cap. I) cu particularităţile juridice ale servituţii de apeduct (*s. de a.*) în dreptul clasic, urmărindu-se (cap. II) introducerea regulei privitoare la *caput aquae* (preţioase dezvoltări despre *caput-fons* în notele 40—44) şi la perpetuitatea apei, precum şi (cap. III) constituirea servituţilor de *aquae haustus* şi *adpulsus pecoris* ca figuri autonome. Abia în cap. IV se înfăţişează retrospectiv afirmarea treptată a servituţii de apeduct ca drept de luare şi aducere a apei, studiindu-se concepţia dreptului republican despre o servitute de *aqua aestiua* distinctă de cea de *aqua quotidiana*. Importantei contribuţii a lui Labeo i se consacră un capitol (V).

Concluzii ample (cap. VI) şi o excelentă tablă de izvoare (juridice, literare şi epigrafice, p. 194—201), lipsind necesara bibliografie, întregesc lucrarea, concepută în primul rînd ca un studiu aprofundat de istorie a tehnicii juridice romane. Aspectele social-economice nu apar în planul lucrării, dar nu sînt omise în expunere şi în construcţia explicativă a autorului (vezi p. 185—187).

Rezultatele obţinute sînt următoarele: În vremea lui Q. Mucius (înc. sec. I î.e.n.), s. de a., ca drept de a lua şi aduce apă fusese recunoscută, cu drept de proprietate asupra terenului, în sensul tezei lui Vogt (1874; 1883), larg acceptată în literatură (de Max Kaser, RPR, I, 1955, p. 125—126, ca indiciu de ceea ce acest autor numeşte *funktionell geteiltes Eigentum)*. Înainte de Cicero, dreptul de *aquae haustus* a fost recunoscut ca o servitute independentă, pe care Alfenus (la finele Republicii) o mai lega de proprietatea asupra izvorului şi de *seruitus itineris*. Practica juridică prin vechile *leges mancipii (uenditionis)* a exercitat o acţiune conservatoare asupra unei evoluţii complexe şi contradictorii. Potrivit unor precise cerinţe economico-sociale, Servius şi Labeo, cu jurisconsulţii anteriori lui Proculus, realizează o operă evolutivă remarcabilă. S. de a. este elaborată ca drept de a lua şi aduce apa, iar *aquae haustus* şi *adpulsus percoris* devin servituţi distincte. Ideea de proprietate asupra terenului folosit este părăsită, ca urmare a procesului general de eliberare a fondurilor de restricţiile servituţiilor prediale (vezi şi studiul nostru, supra, p. 199). Acest proces ar explica suprimarea prescripţiei servituţilor prediale *(lex Scribonia*, după 44 î.e.n.), deşi autorul face interesante rezerve (n. 306). Acţiunea internă a sistemului juridic este relevată, legîndu-se de întreaga elaborare unitară a servituţilor, după epoca lui Labeo, ca *ius in re aliena* şi ca un concept general *(seruitus)*. Din documentele epigrafice, ar reieşi că, după Proculus, mai persistau structuri ale vechii scheme, iar autonomia privată permitea dobîndirea proprietăţii asupra izvorului şi terenului de trecere. *Veterc* ar apărea mai sensibili decît clasici cei îndeobşte mult lăudaţi, la impulsul venit din practica juridică. Clasicii, în acest domeniu, ar fi fost angajaţi în elaborări teoretice şi speculaţii doctrinale, dezinteresîndu-se de aplicarea concretă a instituţiilor juridice (p. 192). Astfel, autorul înclină să reţină teza recentă (1960) a lui Astuti (n. 314) că jurisconsulţii clasici, realişti şi empirişti, «rămăseseră legaţi de schemele teoretice tradiţionale din *libri iuris ciuilis* şi *ad Edictum*, necercetînd toate raporturile funciare şi agrare şi neînfruntînd noi probleme de construcţie dogmatică». Este o pendulare de apreciere la care duce adesea efortul istoriografiei de a ocoli rutina. Interesul problemei este evident, şi are nevoie de o analiză a rădăcinilor lui sociale şi de largi verificări atente, pentru care actele practicii nu putem spune că abundă. Autorul lasă deschisă problema de a şti dacă schema generală a servituţilor de trecere şi apeduct se încadrează mai bine în noţiunea de *mancipium*, decît în cea evoluată de *dominium ex iure Quiritium*.

Lucrarea se dovedește utilă și sugestivă, rod al unei temeinice formații științifice pe linia sobră a istoricismului critic care distinge romanistica italiană, după dispariția marilor animatori adesea discutați sau revizuiți (Bonfante, Riccobono, Albertario). Ea deschide autorului frumoase perspective de afirmare în probleme majore, a căror abordare este deja anunțată în repetate locuri ale prezentei monografii.

Valentin Al. Georgescu

JEAN GAUDEMET, *Indulgentia principis*, în Conferenze romanistiche, II, A. Giuffrè, Milano, 1967 (p. 1—45).

Această importantă cercetare de filologie juridică [1] despre *indulgentia principis* (mai departe: *i. p.*) [2] va interesa de-o potrivă pe filologii clasici și pe istoricii puterii și cultului imperial, ai dreptului fiscal postclasic și ai tehnicii juridice romane. Studiată recent cu bune rezultate [3], *i.p.* în materie penală a fost lăsată de autor în afara cercetărilor sale de amănunt.

Imperiul roman, «dominat de persoana împăratului,... reflectă contradicțiile omenești», ceea ce face că împăratul «se vrea generos» cu atît mai mult cu cît se afirmă puterea lui (p. 3). Fără a insista asupra trăsăturilor puterii imperiale și figurii împăratului (p. 3—4), autorul își propune să scruteze mobilele, formele și eficacitatea acestei generozități, sub unul din aspectele ei puțin studiate pînă acum, *i. p.*, analizînd cronologic, în contextul lor social, textele literare, juridice, patristice și epigrafice care o conțin, fără a omite datele numismatice.

Cuvîntul apare la Cicero (care îl aplică lui Cesar) și la Seneca filozoful, ajungînd să desemneze pînă la Antonini mai mult o calitate morală a împăratului identificat «par flatterie» cu această virtute divinizată și statuificată (p. 12). Nerva o consacră într-un act oficial (privind pe Domițian), pentru a deveni frecventă sub Severi și mai ales sub crudul Caracalla, apoi sub împărații militari [4]. Iavolenus, Scaeuola și Gaius o introduc în limba juridică, încercînd s-o prezinte chiar ca sursă a unei norme de drept nou, îndeosebi cînd era vorba de o normă mai largă decît cele existente [5]. La Paulus și Ulpianus *indulgentia* cu înțeles juridic este cunoscută, putînd fi însă referită la pretor sau la senat. Începînd cu Diocletian și pînă la mijlocul sec. V, *i.p.* devine o noțiune fundamentală în dreptul penal (dreptul de grație) și fiscal (degrevare de impozite), și mai rar în alte domenii. Un scurt epilog (p. 42—45) schițează soarta noțiunii după căderea imperiului în Occident. *Indulgentia* nu dispare în Occident, unde este inegal folosită pînă în plin sec. VI. În codificarea lui Iustinian se păstrează un număr de texte vechi, care o utilizau (în *C.* și *D.*), dar este puțin folosită

---

[1] Această direcție de cercetare, pornind de la o *Wortbiographie* sau *storia di una parola* (vezi subtitlul studiului lui T. Botelli, *Caritas*, în Riv. di filol. class., 28 (1950), 2, p. 117—141), ne poate da, ca în cazul de față, istoria unei noțiuni juridice, luminînd procesul istoric și logic de formare a acesteia, precum și eficacitatea ei socială; și, mai departe, chiar valoarea ei stilistică.

[2] Conferință ținută în 1960.

[3] Vezi Kleinfeller în RE, s.u. *indulgere;* W. Waldstein, *Untersuchungen zum röm. Begnadigungsrecht: abolitio, indulgentia, uenia*, Innsbruck, 1964, (și rec. noastră în Studii clasice, VIII (1966), p. 370—373).

[4] Vezi n. precedentă și Ed. Cuq, în DAGR., *s.u. indulgentia*.

[5] Cf. *D.*, 24, 1, 42, Gaius (nouă formă de donație) sau *D.*, 38, 8, 1, pr., Ulp. (*b. p. unde cognati)*, de comparat sugestiv cu *Inst. Iust.*, 2, 25, pr. 1, unde introducerea codicilelor de către August nu este (încă?) referită la *indulgentia* acestuia.

direct de Iustinian, dîndu-se întîietate unor termeni ca *humanitas*, *beneuolentia*, *caritas* etc. Semnalînd apropierea dintre *i.p.* şi *philanthrôpia (philanthrôpon prostagmata)* ale regilor Lagizi ai Egiptului [6], autorul vede în ea nu efectul unui împrumut direct, ci numai posibilitatea unei influenţe elenistice. Fortificînd noţiunea romană, o astfel de influenţă a dus la paralelisme ideologice [7], cu incidenţe juridice care trebuiesc subliniate (p. 18). Într-adevăr, cum relevă autorul, termenul era deja cunoscut de Cicero şi de Caesar, şi el s-a dezvoltat progresiv, culminînd abia în sec. III. Or, un împrumut direct s-ar fi făcut resimţit mai curînd.

Nu putem intra în amănuntele analizei, bogată în sugestii [8] şi cu rezultate noi, de la p. 18—42, privind perioada postclasică şi unde accentul cade pe *C. Th.*, 11, 26 *(De indulgentiis debitorum)* şi pe *indulgentia* fiscală. Aceasta începe cu Diocleţian, se dezvoltă sub Constantin (în favoarea veteranilor, catolicilor), reapare sub Iulian (în favoarea dalmaţilor, epiroţilor şi tracilor; medicilor; generală pentru trecut şi parţială pentru viitor în 362; în materie poştală), este larg practicată de dinastia Valentiniană (375: *ripenses*, *comitatenses*) şi se multiplică la finele sec. IV şi în prima jumătate a celui următor. La 17 ian. 395, o constituţie a prefectului pretorian al Italiei exonera de un impozit 528.642 *iugera* recenzate în Campania, pentru a împiedica fuga cultivatorilor, iar registrele fiscale, ca sub Hadrian şi Honorius, au fost arse. Statistica menţiunilor [9] unei *i.p.* în *C.Th.* şi în *C. Iust.* (cu proporţia, după originea textelor) duce la sugestive concluzii privind situaţia socială şi politică imperială, dar şi tehnica juridică folosită în acest scop. Degrevările (pînă la 20 şi 40 [10] de ani) capătă forme tipice, devin periodice, sau se prelungesc în lanţ. Toate oglindesc criza economică şi fiscală. Revelatoriu este regresul noţiunii de *i.p.* la Iustinian, sub care dispare [11] cu totul funcţia ei fiscală. În perioada de criză a sec. IV—V, *i.p.* fiscală «făcea figură de corectiv arbitrar la o fiscalitate prea împovărătoare, pe care o economie neputincioasă nu era în măsură s-o suporte; şi de compensaţie pentru străşnicia unei perceperi opresive. Semn de slăbiciune mai mult decît de bună voinţă, manifestare a unui absolutism care nu împiedica ineficacitatea puterii, ea trebuia să fie părăsită de un împărat (Iustinian) care voia să redea imperiului simţul ordinei şi al disciplinei» (p. 45) [12]. Iată rezultate prin care savantul autor pune judicios în lumină contrastul dinamic dintre stilul juridic al instituţiilor şi conţinutul lor social (eficacitatea); ele constituie cea mai convingătoare pledoarie în favoarea cercetărilor de filologie juridică, şi această constatare nu poate fi indiferentă îndeosebi cititorilor Studiilor clasice.

Valentin Al. Georgescu

---

[6] Asupra acestei noţiuni, mult studiată în ultima vreme (Kortenbeutel, 1949; Spicq, 1958; I. Kabiersch, 1960), vezi la p. 16—17, nota 68 datorată lui J. Modrzejewski, şi W. Waldstein, *op. cit.*, p. 34—41 (aspectul penal).

[7] Concluzia adoptată de W. Waldstein, *op. cit.*, p. 41. Pentru confirmarea rezultată din apropierea posibilă între *i.p.* şi figura autentic romană a lui *optimus (maximusque) princeps* (care însă va vehicula şi valori monarhice orientale), vezi *supra*, p. 186—187. Împrumutul direct ar fi trebuit să se exprime prin alt termen (de pildă, *humanitas)*, decît *indulgentia*.

[8] Dintre care, cea mai interesantă, privind stilul juridic de care se leagă noţiunea de *i.p.* şi noţiunile înrudite, ar avea nevoie de dezvoltări care nu-şi au locul aici.

[9] Pag. 16; 29; 34, 44—45; vezi şi W. Waldstein, *op. cit.*, p. 130.

[10] În Occident, la 450, Marcianus acorda pe zece ani o degrevare din care erau excluşi ultimii trei ani, ca unii ce se spera să mai fie încasaţi.

[11] Desigur că nu cu degrevări fiscale, Ioan de Cappadocia, vistiernicul lui Iustinian, ar fi putut «redresa», în condiţiile ştiute, finanţele imperiului.

[12] Respingînd *i.p.* în materie fiscală, Iustinian e departe de a repudia stilul juridic pe care îl reprezenta această noţiune.

A. GARCÍA Y BELLIDO, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine* (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain publiées par M. J. Vermaseren, V), Leiden, E. J. Brill, 1967, 166 p., cu un frontispiciu, 19 figuri + 20 planșe.

Ultimă apariție în colecția de la Leyda, prezentată cititorilor Studiilor clasice cu ocazia inaugurării ei [1] și care ajunge astfel la șapte tomuri [2], cartea care ne stă în atenție e datorată profesorului Antonio García y Bellido de la Universitatea din Madrid, personalitate proeminentă a studiilor clasice din peninsulă. Enumerarea numai a cîtorva dintre lucrările de sinteză care-i aparțin: *Fenicios y Carthagineses en Occidente*, Madrid, 1942; *Hispania Graeca*, Barcelona, 1948; *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid, 1949; *Colonia Aelia Augusta Italica*, Madrid, 1960; *El exercitus Hispanicus desde Augusto a Vespasiano* [3]; *El elemento forastero en la Hispania romana* [4], poate oferi o imagine a preocupărilor întinse și diverse ale învățatului spaniol, cărora în ultimele decenii li s-a adăugat stăruitor și aceea privind răspîndirea credințelor răsăritene în Hispania. Recenta carte e de fapt sinteza acestor cercetări; e de ajuns să amintim că 10 din cele 14 capitole reprezintă concentrări aduse la zi ale unor studii anterioare *in extenso* asupra respectivelor culte pentru a înțelege că lucrarea se sprijină în mod covîrșitor pe propria bibliografie a autorului.

Acest al V-lea volum al *Studiilor Preliminare*, care e și cel mai cuprinzător din cele pînă acum apărute, se află în situația fericită în care *toate* cultele orientale dintr-o provincie *întreagă* sînt tratate de același autor, cu toate avantajele decurgînd dintr-o atare abordare completă a problemei [5]. În afară de libertatea de încadrare tematică și geografică lăsată diferiților autori de către colecție — lucru învederat încă de la inițierea ei — apare acum evidentă și libertatea autorilor de a alege între diferitele interpretări posibile ale noțiunii de «religii orientale». A. García y Bellido preferă sensului strict geografic al termenului un concept mai larg, mai complex, ținînd seama de trăsăturile esențiale ale fenomenului religios în sine, dar care trăsături depășesc cadrul curentelor orientale sau de o astfel de proveniență, fiind comune, de pildă, și manifestărilor orfice, pitagoreice sau eleusiniene; și dacă documente cu această din urmă origine ar fi existat în Spania ele ar fi fost cuprinse în acest studiu. Iată, cu cuvintele autorului, ideea directoare a lucrării: «... étant donné le titre général de la série à laquelle appartient ce fascicule, j'ai compris que je devais, sans hésiter, en exclure les religions nationales grecque et romaine, mais y inclure en revanche d'autres qui, tout en n'étant ni géographiquement orientales, ni nettement mystagogiques, ni même des religions au sens strict du mot, revêtent cependant des aspects et des nuances qui les apparentent aux religions de mystère et qui les rendent, par cela même, contraires aux religions typiquement nationales de la Grèce et de Rome. Le titre qui exprimerait le mieux le critérium que j'ai adopté dans ce recueil de documents serait celui de Religions exotiques, si par cette appellation nous entendons toutes celles qui ne furent jamais assimilées au panthéon romain officiel de l'État, bien que vivant près de lui et quelquefois même dans son sein. C'est cet exotisme, ce caractère périphérique, qui est le commun dénominateur de tous ces cultes orientaux par rapport à l'Empire romain.» (Préface, p. VIII—IX).

---

[1] Cf. D. M. Pippidi, StCl, V, 1963, p. 351—353.

[2] t. I: V. Wessetzky, *Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, 1961; t. III: M. Floriani Squarciapino, *I culti orientali ad Ostia*, 1962; t. IV: J. M. C. Toynbee, *A Silver Casket and Strainer from the Walbrook Mithreum in the City of London*, 1963; t. VI: E. and J. R. Harris, *The Oriental Cults in Roman Britain*, 1965; t. VII: L. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, 1966; t. VIII: W. Blawatsky et G. Kochelenko, *Le culte de Mithra sur la côte septentrionale de la Mer Noire*, 1966.

[3] *Archivo Español de Arqueología*, 34, 1961, p. 144 și urm.

[4] *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 144, 1959, p. 144 și urm.

[5] Cf. D. M. Pippidi, *loc. cit.*, p. 352.

Cum în Spania religiile răsăritene n-au apărut, ca în restul Europei, o dată cu armatele romane, ci cu un mileniu înainte de Augustus, aduse de fenicieni, şi cum mai tîrziu colonizarea greacă a Levantului spaniol fusese pornită din Grecia Orientală, limitele cronologice obişnuite ale colecţiei sînt şi ele depăşite prin tratarea în primele două capitole a acestor premise preromane care au modificat în mod substanţial conţinutul religiilor orientale în epoca imperială. Astfel, Hercules Gaditanus (cap. XIV) nu e de fapt altceva decît Baal-ul din Tyr-Melkart — venerat la Gades de fenicieni încă de la fondarea coloniei la sfîrşitul mileniului al doilea î.e.n. —, după cum Dea Caelestis (cap. XIII) reprezintă ultima versiune a zeiţei punice Tanit, asimilată în epoca romană cu Iuno. În întreg cuprinsul cărţii se face un efort permanent, interesant şi nu mai puţin dificil de a surprinde sub veşmîntul unor *interpretationes romanae* permanenţa unor culte orientale mai vechi.

Capitolele sînt construite urmînd o arhitectură clară ce se adaptează particularizîndu-se naturii şi cantităţii documentelor existente. Precede întotdeauna o judecată asupra soartei istorice a fiecărui cult în Spania, degajîndu-se nota specifică acestei provincii şi apreciindu-se ponderea relativă, în stadiul actual al cunoştinţelor, faţă de celelalte religii şi faţă de situaţia din restul imperiului. Monumentele religiei mithriace, de pildă, sînt puţin numeroase în Peninsulă şi explicaţia stă în neantrenarea armatelor din Spania în războaiele Orientului; cultele cele mai răspîndite sînt cele ale Cybelei — Magna Mater şi ale divinităţilor nilotice, cel dintîi în legătură, probabil, cu suprapunerea unei divinităţi feminine locale — Ataecina —, celelalte datorită unor relaţii intense şi de dată veche cu Mediterana orientală. De asemenea, în Spania, Attis nu apare legat de zeiţa frigiană, al cărei *paredros* este, şi are un caracter predominant funerar. Cartarea descoperirilor prilejueşte importante concluzii asupra răspîndirii cultelor: Isis e adorată în special în sudul puternic romanizat în vreme ce mărturiile cultului Cybelei se întîlnesc în regiunile cele mai puţin romanizate — Lusitania şi Tarraconensis de N—V; Dea Caelestis apare numai în sudul intens colonizat de elemente africane, iar toate descoperirile privind pe Mâ-Bellona sînt concentrate pe o rază de 20 km în jurul oraşului Turgalium, unde textele menţionează o divinitate celtico-lusitaniană. Sînt înregistrate apoi epiclesele şi analizate elementele organizării cultului — loc de cult, forme rituale, ceremonii, demnităţi sarcedotale, caracterul monumentelor (funerar sau votiv). Interesante anchete epigrafice pun în evidenţă gradul de captare a diferitelor pături sociale şi originea etnică a adoratorilor. Fiecare capitol se încheie cu un catalog al monumentelor cunoscute, rînduite pe provincii. Categoriile de documente fructificate sînt dintre cele mai variate, mergînd pînă la nume teofore şi indicii toponimice (v. cap. XIII). Între documentele publicate, cinci sînt inedite.

Ceea ce nedumereşte la această colecţie în genere este limitarea arbitrară a ilustraţiei la formula invariabilă: un frontispiciu, 20 de planşe fotografice şi o hartă. Dat fiind că scopul major al acestor studii, aşa cum o mărturiseşte şi titlul general, este cel documentar[6] — depăşit, e drept, în cele mai multe cazuri —, era firesc ca toate monumentele cercetate să fie produse şi ca imagine, cu toate avantajele caro ar fi urmat pentru exegezele iconografice. Volumul în discuţie, care e pînă în prezent cel mai bogat ilustrat, încearcă să suplinească această lipsă prin desenele din text, fără a mai aminti hărţile ce însoţesc cele mai multe dintre capitole.

Scrisă cu competenţă şi eleganţă, constituind un model pentru serie, cartea profesorului A. García y Bellido confirmă încă o dată marile foloase ale unor astfel de opere de colaborare internaţională cum e aceea iniţiată de M. J. Vermaseren.

Al.-S. Ştefan

[6] Cf. A. García y Bellido, Préface, p. IX şi urm.

SCAVI DI OSTIA, V. *I ritratti.* Parte I. *Ritratti greci e romani fino al 160 circa d. C.*, a cura di Raissa Calza. Istituto Poligrafico dello Stato. Libreria dello Stato, Roma, 1964. 110 pp. + CVII Tavv. (= 194 figg.).

I ritratti illustrati in questo volume rappresentano circa la metà del ricco materiale iconografico restituito dagli scavi di Ostia (piú di 400 pezzi): i ritratti greci, i ritratti repubblicani e quelli imperiali sino alla morte di Antonino Pio, cioè sino all'anno 160 e.n., data cruciale nella storia dell'arte romana, specialmente per quanto riguarda l'iconografia. Secondo un principio largamente adottato, non si tratta solo dei ritratti conservati nel museo e negli splendidi magazzini di Ostia, ma di tutto il materiale iconografico ostiense, disperso in altri musei romani e all'estero. « L'elenco indubbiamente non è completo » premette R. Calza; ma è certo che non manca nessuno dei pezzi principali e la raccolta presentata è cosi variata e importante che non possiamo non essere profondamente riconoscenti all'A. del paziente e perspicace lavoro preliminare di ricerca, cioè dell'accurato spoglio di tutte le pubblicazione generali e particolari sugli scavi (organizzati o no) di Ostia antica — dai vecchi archivi o giornali di scavo, alle comunicazioni del Visconti, alle Notizie degli scavi — per identificare i vari pezzi (spesso sommariamente indicati) e seguirne il tortuoso cammino attraverso collezioni e musei.

Oltre i ritratti a tutto tondo il volume comprende anche quelli riprodotti su sarcofagi, cippi sepolcrali e stele nonché qualche immagine dipinta con indubbie intenzioni ritrattistiche; in tal modo è felicemente eliminato il convenzionale metodo di alcuni storici dell'arte di dividere in compartimenti stagno tre manifestazioni parallele dell'arte quale scultura a tutto tondo, rilievo e pittura. Completano la serie alcune statue acefale panneggiate, virili e femminili, pur esse importanti per seguire il gusto dominante nelle botteghe di marmorari in determinati centri urbani.

Una descrizione precisa e sobria, un fine esame tipologico e stilistico, una profonda conoscenza dei vari problemi (e non soltanto iconografici), una giusta e ponderata valutazione critica permettono di cogliere, in tutti i particolari, l'eccezionale importanza di tale silloge e lasciano intravvedere il valore delle conclusioni che l'A. potrà stabilire alla fine del secondo volume — in corso di stampa — « sulle particolarità salienti delle officine ostiensi ».

I ritratti presentati sono in maggior parte inediti, mentre alcuni pezzi eccezionali sono, da anni, al centro di accese polemiche che non accennano ancora a placarsi. In tali casi — essenzialmente due — l'A. prende ferma posizione con l'autorità che le conferisce la profonda conoscenza dei problemi iconografici del mondo antico.

Il primo è rappresentato dall'erma di Temistocle (No 1) « una delle piú enigmatiche e sconcertanti opere antiche giunte sino a noi ». Riassumendo con chiarezza le varie ipotesi (che si sono accumulate in modo impressionante dal momento della scoperta — 1949 — sino ad oggi) R. C. considera il Temistocle ostiense quale copia di un originale ignoto scolpito intorno al 460 prima dell'e.n. ed eretto probabilmente a Magnesia ove lo stratega ateniese fu onorato da monumenti e statue. In tal modo viene implicitamente ammessa l'esistenza di un ritratto realistico prima della metà del V secolo prima dell'e.n. (generalmente negata), ritratto da intendere piuttosto quale « un tentativo di esprimere l'espressione caratteristica di un individuo ». Oggi, alla luce delle ultime ricerche (specialmente le pubblicazioni del L'Orange su Pausania di Sparta e del Boeringer su Omero) le conclusioni dell'A. sembrano giuste e convincenti.

Il secondo pezzo al centro di interminabili e contrastanti polemiche è l'« Ottaviano » giovinetto (No 29) conservato nel Museo Vaticano, anch'esso un *unicum*, come il Temistocle; ad esso R. C. dedica alcune pagine dense di osservazioni e di sensibilità, per mettere in luce le sue caratteristiche di freddo e levigato capolavoro dell'arte neo attica e per inquadrarlo cronologicamente ed iconograficamente. Considerato per lungo tempo il solo ritratto di Ottaviano fanciullo — primo

della compatta serie dei ritratti dell'imperatore — esso resta singolarmente isolato per tecnica e stile tra le opere coeve; a tal punto che un'ipotesi recente (P. Mingazzini, Bull. Com., LXXIII, 1949—1950, pp. 255—259) l'ha considerato addirittura una falsificazione del neoclassicismo moderno, da inserire nella cerchia del Canova. L'audace e attraente ipotesi ha avuto non pochi seguaci. Tutta una serie di dettagli tecnici tuttavia, nonché il parere negativo di alcuni esperti dell'arte canoviana, escludono l'ipotesi di una falsificazione o imitazione moderna. Ma pur accettando l'autenticità, rimane l'incertezza della cronologia e dell'identificazione iconografica. Per l'idealizzazione dei tratti fisiognomici, la sensibilità delicata dello scalpello e la particolare tecnica delle ciocche, l'A. avvicina stilisticamente questa testa allo spirito plastico dell'Augusto di Via Labicana, datato negli anni 5—4 prima dell'e.n. Se si accetta questa cronologia, che negli studi recenti sembra imporsi, si dovrebbe piuttosto associare la testa a uno dei ritratti giovanili a noi noti della famiglia Giulia, forse il giovinetto Caio Cesare.

Oltre a questi due pezzi unici, tutta una serie di ritratti, alcuni di alto valore artistico, merita egualmente la nostra attenzione perché — anche se da lungo tempo noti — essi ci appaiono ora sotto una luce del tutto nuova, grazie all'esaustivo commento e all'ottima edizione fotografica. Certo la scelta è difficile; ma per limitarci all'essenziale menzioniamo anzitutto la testa muliebre giovanile, con pettinatura a spicchi di melone (No 3) riconosciuta concordemente, sinora, quale un originale greco della cerchia prassitelica. Presentata senza i restauri (tolti recentemente), essa appare sotto tutt'altra luce e giustamente l'A. la considera piuttosto una copia ellenistica di un'opera sorta nell'ambiente degli scolari di Prassitele o di Silanion.

Tipologicamente interessante è il busto No 7 avvolto in un mantello che lascia scoperta la spalla destra dove è scolpito un serpentello. Questo dettaglio, insieme alla corona di lauro intrecciata a una benda, ha portato all'ipotesi che si possa trattare di Pitagora di cui esisteva una statua nel foro romano. Questa identificazione, nonché l'inquadramento nell'ambiente etrusco-italico de IV—III secolo prima dell'e.n., proposta dallo studioso italiano G. Becatti e accettata, con riserve, per quanto riguarda l'identificazione, da R. C. non sono convincenti. Piú che una copia da un originale del IV secolo, il ritratto mi sembra piuttosto una creazione di epoca antonina e l'esegesi si dovrebbe cercare piuttosto nel confuso mondo religioso del tempo (un sacerdote o un profeta).

Importanti e, nello stesso tempo, di alto valore artistico sono due teste ellenistiche — un originale e una buona copia romana: la prima è un bel ritratto di principessa con copricapo orientale (No 5) dal mosso plasticismo nelle forme di volto e capelli, interpretata dal Six (RM., XXVII, 1912, p. 86) quale Amastris, regina di Heraclea Pontica — ipotesi che la Calza propone con riserva, non potendo chiarire per quale via possa esser giunto a Ostia il ritratto di questa infelice regina, creato in ambiente microasiatico all'inizio del III secolo. L'altro è un'immagine di principe ellenistico (No 12) che richiama il tipo di « Alessandro morente » per il drammatico patetismo dello sguardo e della testa rigettata indietro e fortemente inclinata a destra: buona copia romana da originale ellenistico della fine del III secolo prima dell'e.n., forse Mitridate VI Eupatore, l'ultimo re del Ponto, denominato dagli asiatici il « secondo Alessandro ».

Ricordiamo inoltre le ricche serie dei ritratti imperiali e l'attenta classificazione cronologica e stilistica delle varie redazioni; anche in questo campo Ostia ha restituito alcuni capolavori della ritrattistica ufficiale: cosí l'immagine postuma di Traiano (No 89), Sabina quale Cerere (No 127) o la Faustina Maggiore (No 144) databile negli anni 138—140, che contraddice nettamente il severo giudizio del Wegner sull'aspetto fisico dell'imperatrice; l'immagine infatti è tutta pervasa di finezza e di grazia per la semplificazione dell'artificiosa e pesante acconciatura, per la naturalezza fluida e convincente del movimento della testa inclinata e dello sguardo sognante, per la morbidezza dell'epidermide.

La galleria delle belle donne della corte antonina si arricchisce inoltre di un nuovo volto, grazie a una felice identificazione dell'A.: quello di Domizia Lucilla (No 148, 149), madre di Marco Aurelio di cui si aveva sinora un'unica testimonianza numismatica, il medaglione di Nicea, emesso nel 137—138, giunto a noi in pessimo stato di conservazione, quindi di scarso aiuto dal punto di vista iconografico. I tentativi di riconoscere Domizia Lucilla (Leschi, Poulsen, G. Calza, Schweitzer) erano stati finora piuttosto inconcludenti, mentre la stretta somiglianza della testa ostiense con i ritratti di Marco Aurelio giovane è decisiva per l'identificazione proposta; ai due ritratti ostiensi, l'A. avvicina un ritratto del Museo Capitolino, Galleria 28 (che si deve forse alla stessa mano) e la bella statua di Cirene, nelle vesti di una sacerdotessa d'Iside (Rosenbaum, No 61, p. 62 Tav. XL, 1—2). A questo esiguo gruppo si può aggiungere, credo, la bella testa della Coll. Rodin, per il momento nota solo per il tramite di una piccola riproduzione nel catalogo d'inaugurazione dell' Esposizione (*Rodin collectioneur*, Paris 1967–1968, No 178, Tav. 67).

Una nuova conquista nel quadro dell'iconografia imperiale di epoca antonina è anche il bel ritratto di Lucio Vero fanciullo (No 154) all'età di circa 12 anni, di esecuzione fresca e spontanea: esso si può raggruppare con alcuni ritratti sinora di identificazione incerta (Annio Vero, Marco Aurelio Cesare) che riproducono l'immagine del principe tra i dieci e i diciotto anni di età, strettamente affini « per la dura espressione di precoce maturità degli occhi e della bocca e l'andamento quasi rettilineo della palpebra superiore che contraddistingue anche alcuni ritratti di Lucio Vero adulto ».

Non posso finire questa breve rassegna senza un accenno alle non poche statue iconiche femminili — di carattere privato e ufficiale — che riproducono tipi statuari famosi e costituiscono uno dei problemi chiave dell'arte onoraria o funeraria. Ancora una volta Ostia ci offre, oltre a tipi correnti — la piccola e la grande Ercolanese (No 188—189), Cerere, di quest' ultima ben cinque pezzi — due tipi originali, anzi unici che, in maniera eccezionale, fondono felicemente « l'ideale con il reale, il divino con il terreno, non senza raggiungere una notevole omogeneità stilistica e una spontaneità creativa »: una statua di fanciulla nelle vesti di Artemide e Giulia Procula, quale Igea. La prima, databile negli anni 23—30 e.n. si ricollega alla dea non solo nella corta veste da cacciatrice ma anche nell'acconciatura con i capelli raccolti in ciocche libere sulla nuca (tipo Artemide di Dresda). L'A. esclude a ragione che possa trattarsi di una principessa della corte giulio-claudia, sia per motivi iconografici sia per la sua provenienza dalla zona sepolcrale di Ostia. Si tratterebbe di un'ignota fanciulla ostiense — conclusione importante per il problema dell'assimilazione a una divinità che, per l'epoca augustea, sembrava una prerogativa dei personaggi ufficiali. La classificazione di tale statua tra le opere eclettiche della scultura neoattica ci indica a quale corrente d'arte si deve la realizzazione plastica di tali ideali religiosi.

Anche l'immagine di Giulia Procula (No 100) deriva direttamente da un prototipo greco non solo per il tipo statuario del corpo — la Igea Hope — ma per la felice soluzione dell'acconciatura: traianea nella parte anteriore e greco-classica in quella posteriore, tutta avvolta nel *kekryphalos*. Il fatto che la statua proviene da una tomba di famiglia che comprendeva anche un medico — C. Marcius Demetrius — spiega la scelta del singolare tipo statuario. Ed è questo un altro degli inestimabili meriti del presente volume: rimettere idealmente i vari pezzi — oggi isolati nelle fredde sale di un museo — nell'ambiente per il quale erano stati creati.

Delle statue ufficiali l'immagine forse postuma di Sabina (No 127) si avvicina alle precedenti per la trattazione delicata e morbida del volto, leggermente idealizzata, mentre una statua della stessa imperatrice (No 124) quale Venere Genitrice si ricollega alle serie ben note di statue romane che uniscono un tipo statuario della plastica greca — in questo caso la raffinata immagine di Afrodite attribuita all'arte di Callimaco — a una testa ritratto di un grande verismo.

L'elegante veste tipografica, la ottima qualità delle riproduzioni (che non indulgono a facili effetti fotografici) nonché la intelligente composizione delle tavole completano felicemente l'accurato

e perspicace studio che R. C., vero *genius loci* di Ostia, ha dedicato alla silloge dei ritratti. Aspettiamo con impazienza il secondo volume che non è difficile prevedere piú interessante del primo, per la quantità e la qualità di ritratti di epoca tardo antica restituiti dal suolo di Ostia.

Concludendo, potremmo aggiungere che questo volume si può considerare una prefigurazione di quello che dovrebbe essere il *corpus* delle sculture dell'impero romano che l'Associazione internazionale di Archeologia classica sta organizzando secondo una classificazione topografica, per mettere in evidenza l'espressione della cultura e le tendenze artistiche delle diverse regioni del mondo romano e dei diversi centri di tali regioni. Una prefigurazione di quello che dovrebbe essere il corpus, se fosse possibile assicurarsi la partecipazione di collaboratori come l'A. del presente volume.

Gabriella Bordenache

J. W. SALOMONSON, *La mosaïque aux chevaux de l'Antiquarium de Carthage* (Etudes d'archéologie et d'histoire ancienne publiées par l'Institut historique néerlandais de Rome: I), Imprimerie Nationale, La Haye, 1965, 144 pp. + 65 figg. + LXIV tavv. f.t. in bianco e nero.

Nel novembre 1960 una scoperta fortuita metteva in luce a Cartagine le rovine di una vasta dimora romana con pavimenti a mosaico policromo, tutti di un singolare interesse per il contenuto, la tecnica e lo stile. In attesa di una pubblicazione dettagliata e completa dell'intera villa — in corso di preparazione a cura di G. Ch. Picard, sotto gli auspici dell'Istituto tunisino di Archeologia e d'Arte e della Direzione dei musei nazionali tunisini — J. W. Salomonson pubblica nel presente volume un solo mosaico, quello dell'*œcus*, che si impone alla nostra attenzione per le proporzioni, la tecnica mista e l'assoluta novità del contenuto figurativo. È questo il primo volume di una collana di studi d'archeologia e di storia antica a carattere monografico dell'Istituto storico olandese di Roma; anticipando sulle nostre conclusioni, possiamo dire che il brillante inizio ci sembra promessa e garanzia di successo di questa nuova iniziativa.

La speciale sintassi compositiva del mosaico dell'*oecus* (fig. 3) — una grande scacchiera ove si alternano regolarmente un quadrato (cm. 60 di lato) in *opus musiuum*, con decorazione figurata ed uno in *opus sectile*, a motivi geometrici — ha permesso all'A. una opportuna divisione del presente lavoro in due parti distinte, quanto mai utile « pour ne pas perdre de vue — com'egli giustamente sottolinea — la fin principale de cette étude », e cioè lo studio analitico del mosaico (tipologia ed esegesi, stile e cronologia) e il catalogo descrittivo dei diversi « quadri » figurativi superstiti della grande scacchiera (66 in tutto) nell'ordine in cui essi appaiono nel mosaico.

Lo studio analitico del complesso musivo dell'*oecus* è preceduto da una breve descrizione dei vestigi della villa e della disposizione dei mosaici nonché da una presentazione sommaria di tali mosaici — quali quello della fontana (Amorini pescatori), del peristilio (scene di anfiteatro inquadrate da ghirlande; scene di caccia a felini in un paesaggio boscoso) e del *triclinium*. Specialmente il mosaico con gli Amorini pescatori e quello con scena di caccia ci offrono un punto cronologico fermo per le strette e innegabili affinità con i mosaici dallo stesso tema della villa di Piazza Armerina, per la quale l'A. accetta la data 300—370 stabilita dal Lugli (RIASA, XI—XII, 1963, p. 28—82) e, in parte, dal Carandini (*Studi Miscellanei* VII, 1961—1962 (1964)). La piú evoluta astrazione nel rendimento delle forme nei mosaici di Piazza Armerina permette all'A. di fissare una data un po' piú alta per i mosaici di Cartagine, e cioè i primi decenni del IV secolo o, forse, gli anni intorno al 300.

La grande scacchiera dell'*oecus* è chiusa, su tre lati, da una bordura policroma (è escluso uno dei lati brevi, nel quale si apriva una porta) nella quale si svolgevano, in un fregio continuo, scene di *uenatio* che potremmo dire in tono minore: bambini a testa di paggi travestiti da *bestiarii*, debitamente armati di giavellotti e di lassos che lottano vivacemente contro animali inoffensivi

quali oche, gatti, piccole pantere, topi. Sullo sfondo sono liberamente gettate spighe, rami carichi di frutta e fiori, cestini di rose, pampini e ghirlande alternate a una multicolore varietà di uccelli.

Si tratta di un motivo insolito con vivo senso dello scherzo e della fantasia: i confronti tipologici e stilistici ci portano di nuovo a Piazza Armerina, al *cubiculum* 36; l'analogia non si limita al motivo, ma alla scelta degli elementi compositivi quali le vesti e i movimenti degli improvvisati cacciatori, la caratterizzazione e il comportamento dei diversi animali sino a dettagli minori, come la speciale forma delle ghirlande.

Ancora una volta dunque si conferma la relazione già postulata tra i mosaici della grande villa siciliana e quelli dell'Africa settentrionale, in particolare Cartagine; è chiaro però che la direzione è Africa-Sicilia e non inversamente, dato che la ripartizione disordinata di rami tagliati, cestini di fiori e piccoli animali trova nei mosaici africani — e soltanto là — una larga applicazione generale, sin dalla fine del II secolo e.n.

Di grande utilità è l'*excursus* dell'A. sul motivo di ghirlande, rami recisi, fiori e uccelli, largamente diffuso nella pittura decorativa, specialmente funeraria, per il cui tramite penetra anche nel repertorio dell'arte cristiana (pp. 45 s). L'archetipo di questo motivo sarebbe da cercare ad Alessandria, come è provato dalla ben nota serie dei vetri dipinti.

Lo schema decorativo della parte centrale dell'*oecus*, basato sull'alternanza ritmica di quadrati è, in sé stesso, corrente; non comune però è la combinazione di due tecniche diverse come il mosaico e l'incrostazione marmorea. Tale combinazione, sempre sotto forma di scacchiera, ci era nota sinora da un solo esempio e, non per caso, sempre africano: i due ben noti pavimenti dei gladiatori e delle 4 Stagioni di un'altra celebre villa romana, la villa di Bar Buc Ammera, presso Zliten, alla frontiera orientale della Tripolitania.

Alla luce dei recenti scavi di Ostia e delle sensazionali scoperte di pavimenti e pareti in *opus sectile* ad essi collegati, l'A. sostiene giustamente che questa tecnica sontuosa e ornamentale, astratta e colorata non si deve cantonare — sia in Africa, che nelle altre province dell'impero —nei primi due secoli dell'età imperiale (anzi non oltre il 150 e.n.), come si è generalmente sostenuto sinora, ma si rinnova e trova una larga applicazione in epoca tardo-antica, insieme ad altri fenomeni analoghi quale l'introduzione della policromia nella scultura, nell'architettura e nell'arte decorativa, oppure la ricca decorazione delle vesti — fenomeni provocati dalle modificazioni radicali e complesse che trasformarono la società e la cultura del basso impero. Alle chiare conclusioni dell'A. possiamo aggiungere che soltanto il fiorire della tecnica ad intarsi marmorei policromi in epoca tardo-antica può spiegare l'ascendenza di quelle abili maestranze itineranti (i cosmati, ad esempio) che decorarono pavimenti, amboni e cancelli delle grandi basiliche romaniche d'Italia.

Quanto però al tentativo dell'A. di fissare verso il 300 e.n. la discussa e incerta cronologia del mosaico dei gladiatori della villa di Zliten (secondo Aurigemma, epoca flavia; secondo altri — Parlaska, Carandini — datazione oscillante tra l'epoca severiana e l'inizio del IV secolo), in base alle « caractéristiques présentées par la composition de la mosaïque dans son ensemble... échiquier central avec alternance de mosaïque et d'*opus sectile*, frise figurée en ceinture » (p. 51) che l'accomunano, tipologicamente, al nuovo mosaico di Cartagine, esso non mi sembra né sufficientemente fondato, né convincente; d'altra parte non si deve dimenticare che i mosaici di Zliten appartengono a un lungo periodo di creazione e di rifacimenti, a cominciare del mosaico delle Stagioni, anch'esso con alternanza di quadrati in *opus sectile* e in *opus musiuum* (Tav. XXXVIII, 1) che per i confronti citati dall'A. stesso (p. 52, n. 1), ai quali si può aggiungere il riavvicinamento recentemente proposto con la Diana-Luna delle terme di Oceano di Sabratha (A. de Vita, in Arch. Cl. XVI, 2, 1964, p. 317 s.) non può essere posteriore al II secolo e.n. forse addirittura alla metà del secolo. Dobbiamo riconoscere però che lo stesso A. avanza l'ipotesi con molte riserve e non fa che indicare un eventuale cammino per ulteriori ricerche intorno ai complessi problemi di cronologia e d'arte posti dai bei mosaici della villa di Zliten.

Ritornando al motivo centrale dell'*oecus*, e cioè ai 60 quadrati superstiti in *opus musiuum* con rappresentazioni relative ai giochi del circo — personaggi rappresentanti le quattro fazioni, aurighi e loro aiuti e, soprattutto, cavalli vincitori — tema prediletto quant'altri mai dall'arte decorativa romana e specialmente africana, l'A. attira l'attenzione su una particolarità del tutto nuova e sorprendente: ogni cavallo da corsa, « paré selon les usages du cirque », è accompagnato da una rappresentazione complementare: o un'immagine di divinità, in primo piano, sí da occupare tutta l'altezza del quadrato, o una scena a piccola scala, sia di carattere mitologico o leggendario, sia relativa a mestieri e attività umane. Tra le divinità, Jupiter, Neptunus, Mars, Mercurius, Vulcanus, Vittoria, Genio alato, Attis, Aion (il tempo assoluto), oppure personificazioni di città quale Cartagine; motivi leggendari, come la lupa e i gemelli o la fuga di Enea da Troia, relativi alle origini di Roma; scene mitologiche variate e molteplici — Icaro nel suo infelice volo, Dedalo a Creta, Ercole in una serie di scene e di fatiche (ebbro o in riposo, oppure in lotta contro Gerione o contro la cerva), Danae, il re trace Licurgo, il battesimo d'Achille, Orfeo, Hylas, Narciso, Amazzone, Pelope, Ulisse, Saffo che si getta dalla roccia di Leucade per liberarsi dal suo infelice amore per Faonte. Tra le scene di vita giornaliera si possono ricordare cacciatori, uccellatori, pastori, corridori, lottatori, atleti in atto di incoronarsi, oratori, poeti comici, giocatori di dadi.

Ora, partendo da un recente studio di A. Balil (*Mosaicos circenses de Barcelona y Gerona*, Boletin de la real Academia de la Historia, CLI, II, 1962, p. 257—351) che, pubblicando un importante gruppo di mosaici romani scoperti in Spagna, ha prestato un'attenzione tutta particolare alla nomenclatura dei cavalli da corsa, a noi nota per il tramite di numerose fonti, l'A. trova un logico rapporto tra i cavalli e le rappresentazioni a tutta prima sorprendenti ad essi unite nello stesso riquadro; dato infatti che i nomi dei cavalli (vedine una lista a p. 85, n. 1) sono derivati sia dal mondo degli dei o del mito, sia da attività umane, sia da indicazioni geografiche ed etniche è facile stabilire un rapporto diretto tra i cavalli e le rappresentazioni aggiunte, immagini parlanti con valore allusivo al nome dei cavalli, vere e proprie didascalie figurate. Nomi come Pelops, Romulus, Daedalus, Icarus, Danaus, Narcissus, Dardanus, Alcides, Achilles corrispondono perfettamente alle rappresentazioni del mitico auriga, della lupa coi gemelli, di Dedalo artefice a Creta, del volo di Icaro, di Danae, Enea, Ercole e Achille. I nomi di Iupiter, Mercurius, Neptunus o Ulixes mancano nella documentazione onomastica attuale; ma in corrispondenza a quelle divinità si può pensare a denominazioni come Fulminator, Aliger, Ceruleus; Orfeus può essere confrontato a Orion; Neptunus a Oceanus; a proposito di Ulisse si possono rilevare nelle iscrizioni nomi mitologici affini come Aiax e Diomedes o un epiteto appropriato come Argutus. Egualmente Attis illustra senz'altro il nome di Idaeus, assai diffuso in Africa; Mars può essere messo in rapporto a Martius e la Vittoria con uno dei numerosi nomi alludenti a successi nelle corse dell'ippodromo. Anche le rappresentazioni apparentemente piú strane come il salto di Leucade, la personificazione di Cartagine o la rappresentazione di un mauro o delle feste Hilaria si ricollegano a nomi come Leucadius o Saffo; Karthago o Africus; Maurus, Mauriscus o Aithiops; Hilarus o Hilarinus. Altrettanto agevole è il rapporto tra nomi di cavalli e scene di arti e mestieri: Venator, Augur, Cursor, Pancratius, Aleator (giocatore di dadi).

Se abbiamo un po' insistito su questa esemplificazione è per mettere in evidenza un aspetto importante e nuovo di questo mosaico: la ricercata erudizione del contenuto figurativo che non solo introduceva una nota elegante e originale nella monotona parata dei cavalli da corsa, ma era un segno apparente dell'alto livello culturale dei proprietari della villa — verosimilmente magistrati provinciali o municipali. Erudizione che costituisce una delle piú importanti manifestazioni dell'arte decorativa romana, studiata specialmente nelle raffinate speculazioni sul simbolismo dell'arte funeraria.

Concludendo, non si può non essere riconoscenti all'A. di aver messo a disposizione degli studiosi in modo rapido, chiaro, piacevole e metodicamente perfetto un monumento cosí impor-

tante non solo per la singolarità della rappresentazione figurata ma anche per i suoi stretti rapporti stilistici con Piazza Armerina. Buone e numerose riproduzioni completano il testo. Ci sembra di poter rilevare una sola lacuna: la mancanza di qualche tavola a colori per meglio illustrare un'opera musiva di cui l'A. sottolinea più volte la fine e variata policromia.

Gabriella Bordenache

HENRI METZGER, *Recherches sur l'imagerie athénienne*, Publications de la Bibliothèque Salomon Reinach II, Paris, Boccard, 1965, 159 p. şi XLVIII pl.

Henri Metzger a publicat în 1951 cartea *Les représentations dans la céramique attique du IV-e siècle*, care constituie pînă în momentul de faţă lucrarea de bază pentru clasificarea şi exegeza scenelor de pe vasele atice tîrzii. Noua carte a învăţatului francez, deşi poartă un alt titlu, este o continuare a aceleia, sau, mai exact, o *Addenda*. Ea întruneşte şapte studii privind unele aspecte de detaliu ale «imageriei» atice: primele trei se raportează la ciclul eleusin, celelalte au subiecte diverse (imaginile hermelor pe ceramica tîrzie, reprezentarea sanctuarului lui Dionysos, imaginile de sacrificiu etc.).

Ca şi la lucrarea precedentă, şi în această carte valoarea ei stă mai ales în adunarea şi clasarea documentelor. Această operaţie este realizată cu atîta rigoare încît are ca rezultat o evidenţă clară a informaţiilor pe care le pot sau nu le pot da reprezentările de pe vase pentru cunoaşterea religiei greceşti. Aşa se face că unele dintre studiile din volum sînt aproape lipsite de concluzii, documentele fiind lăsate să vorbească ele însile. Cu discreţie şi cu măiestrie, prof. H. Metzger aduce astfel lumină în unele sectoare încă neclare ale religiei greceşti. Iată cîteva dintre rezultatele privind religia dionisiacă.

Reprezentarea scenei de *anodos* a preocupat pe mulţi învăţaţi din perioada dintre cele două războaie mondiale. H. Metzger el însuşi a adus unele clarificări, atît în studiul său din BCH 1944—1945, p. 296 urm., cît şi în *Les représentations*. Aici savantul de la Lyon rediscută un alabastron corintic mijlociu de la Luvru (S1104), accentuînd asupra faptului că acesta reprezintă cel mai vechi document cunoscut pînă acum, atestînd epifania lui Dionisos (începutul veacului al VI-lea). Puternicul zeu este înfăţişat ieşind din pămînt în mijlocul unor *padded dancers*, ceea ce indică — afirmă H. Metzger — caracterul ţărănesc al formelor vechi ale cultului dionisiac. Acum, în lumina textelor în linear B în care Dionisos apare ca o zeitate micenian㠄, problema vechimii şi caracterului cultului său se pune pe baze noi.

După apariţia lucrării *Les représentations*, G. E. Mylonas exprimase o părere negativă cu privire la rolul lui Dionisos[1] a Eleusis, demonstrat de Metzger în acord cu majoritatea învăţaţilor. În lucrarea pe care o prezint se reproduce un document inedit: fragmentele unui crater-clopot din veacul al IV-lea, descoperit la Al Mina şi întregit de Sir John Beazley, pe care apare triada Kore, Demeter (şezînd pe un fel de tron?), ţinînd pe braţe pe Dionisos copil (cu tunică scurtă şi cu nebridă). Interesul acestei piese pentru discuţia cu privire la locul lui Dionisos la Eleusis stă în faptul că zeul nu mai este un nou-născut, ca în alte reprezentări dinainte cunoscute, ci un copil de 8—10 ani, avînd echivalent în iconografia lui Plutos. «On sera donc tenté de penser — observă în această privinţă autorul — que si la personnalité vigoureuse de Dionysos a fortement marqué le cycle éleusinien qu'elle envahissait, elle a aussi reçu de son contact avec le cycle d'Éleusis une coloration particulière. Le fils de Sémélé, dont on avait tant de fois célébré la naissance miraculeuse,

mais chargée de malédictions, devenait, en ce siècle de renouveau, l'enfant qui se blottit sur les genoux de sa mère, sous la protection de Coré. Il est parmi les tableaux auxquels s'appliquent mieux les termes de Sainte Famille éleusinienne».

Petre Alexandrescu

I. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL, *Untersuchungen zur Religionsgeschichte*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 571 p. in 16° XXXIII planşe afară din text.

În ştiinţa europeană a antichităţii, profesorul Imre Trencsényi-Waldapfel s-a impus de la o vreme ca un cercetător de o mare originalitate de spirit şi de preocupări, ca un învăţat deopotrivă de bine pregătit în domeniul latin, grec şi în acel al limbilor semitice. De altă parte, dacă în activitatea-i bogată preocupările de istorie literară ocupă un loc important, nu mai puţin numeroase şi nu mai puţin semnificative sînt, în ansamblul scrierilor sale, cercetările de istorie a religiilor antice ori de istorie a umanismului — în Ungaria şi în restul Europei. Nu o dată, toate aceste preocupări se împletesc în aceeaşi carte sau în acelaşi studiu, în aşa fel încît e anevoie de arătat caracterul dominant al lucrării: pînă-ntr-atît rîvna învăţatului, doritor să desluşească noima întreagă a textului sau a datinei, pune la contribuţie cercetări variate, examinează pe rînd aspectele felurite şi totuşi inseparabile ale fenomenului studiat.

O bună ilustrare a acestor trăsături o oferă volumul aci semnalat, în care autorul reeditează studii publicate în diverse periodice de-a lungul ultimilor douăzeci de ani şi care, grupate sub semnul istoriei religiilor, sînt nu mai puţin contribuţii importante la istoria literaturilor greacă şi latină. În această categorie se înscriu mai ales memoriile: *Homerische Komposition*, *Die orientalische Verwandtschaft der hesiodischen Prooimien*, *Eine Komödie des Terenz zur Leichenfeier für Aemilius Paulus*, *Cicero und Lukrez*, *Vergils Hirtenmuse*, *Die Umwelt Lukians*. De un caracter mai accentuat istoric-religios sînt, în schimb, cercetările: *Der gesellschaftliche Hintergrund der beiden Adam-Mythen*, *Pandora-Mythen*, *Untergang des Matriarchats im Spiegel der homerischen Mythen*, *Der Mythos vom goldenen Zeitalter und den Inseln der Seligen*, *Der Danae-Mythos im Osten und im Westen*, *Die Weissagungen des Bakis*, *Christophorus*, *Martyr occultus*.

La baza tuturor acestor încercări de interpretare stă o concepţie unitară despre religie şi problemele ei, expusă limpede în primul capitol al lucrării: *Allgemeine Fragen der Religionsgeschichte* (raport prezentat într-o primă formă la Conferinţa internaţională de istorie veche de la Altenburg, în 1959). În aceste pagini programatice se subliniază, în primul rînd, împrejurarea că unele descoperiri răsunătoare din veacul nostru — ca descifrarea limbii hitite, publicarea documentelor din Ugarit, descifrarea linearului B, pe lîngă unele semnificative cercetări arheologice în Choresm şi Urartu — au făcut ca istoria religiilor mediteraneene să nu mai poată fi studiată cu singurele resurse oferite de textele greceşti şi latine. Pornind de la aceste constatări şi pentru a evita riscul unei pierderi în masa crescîndă a materialelor, autorul subliniază nevoia unei metode de cercetare pentru care fenomenul religios se cuvine să fie obiectivul principal, dar *nu singurul obiectiv* urmărit de istoricul religiilor, pentru care, ca orice fenomen de suprastructură, religia trebuie studiată în cadrul societăţii în care se iveşte şi se dezvoltă. Formulînd această exigenţă, autorul priveşte în urmă asupra dezvoltării istoriei religiilor ca disciplină istorică de la Erasm pînă la Şcoala din Frankfurt, explicînd apariţia feluritelor curente şi subliniindu-le limitele. Totodată, referindu-se la cunoscuta caracterizare a lui Marx, după care religia e «opium pentru popor», nu uită să adauge că, în aceeaşi scriere, descoperitorul materialismului istoric arăta şi rolul ei pozitiv în etapa premergătoare matu-

rizării gîndirii, ba chiar în alte etape ale dezvoltării istorice. « Und zwar — se citește în introducerea la *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie* — ist die Religion das Selbstbewusstsein und das Selbstgefühl des Menschen, der sich selbst entweder noch nicht erworben oder schon wieder verloren hat ».

Alături de metoda comparativă și înțelegerea nuanțată a fenomenului religios, ceea ce permite autorului să obțină rezultate valoroase în fiecare din problemele luate în cercetare e întinsa informație de care dispune și pe care o folosește cu virtuozitate. Bogăția culegerii face ca o înșirare a rezultatelor obținute să fie cu neputință în cadrul restrîns al unei dări de seamă. În lipsa unei analize mai amănunțite, se pot măcar releva ca deosebit de sugestive memoriile: *Der gesellschaftliche Hintergrund der beiden Adam-Mythen, Der Mythos vom goldenen Zeitalter und den Inseln der Seligen, Die orientalische Verwandtschaft der hesiodischen Prooimien.* De asemeni, calda evocare a figurii lui Erasm în studiul intitulat *Ein Symposion in Oxford.*

D. M. Pippidi

MÉLANGES D'ARCHÉOLOGIE, D'ÉPIGRAPHIE ET D'HISTOIRE OFFERTS À JÉRÔME CARCOPINO. Paris, Hachette, 1966. XV + 993 p. in 16°. Numeroase planșe afară din text.

Activitatea științifică a profesorului Jérôme Carcopino, membru al Academiei Franceze, al Academiei de Inscripții și al multor alte academii (printre care Academia Republicii Socialiste România), doctor de onoare a numeroase universități din lumea întreagă, a început acum șase decenii și mai bine, cu un articol de epigrafie scris în colaborare cu Henri Focillon: *Inscriptions latines d'Afrique* (Bulletin du Comité des Travaux Historiques, 1904, p. 190—216). De-atunci fiece an și-a adaos recolta de muncă și de descoperiri în domenii felurite ale științei antichității — dar mai ales în cîmpul vast al arheologiei, istoriei și epigrafiei romane, — în așa măsură încît, îndeosebi în perioada dintre cele două războaie mondiale, poate cu excepția lui Mihail Ivanovici Rostovtzev, nici un alt istoric al lumii antice nu s-a bucurat de o faimă mai mare și de o admirație mai neprecupețită.

Prilejuită de numărul și de importanța lucrărilor învățatului, această faimă era — și continuă a fi — întreținută de noutatea punctelor de vedere în cele mai controversate probleme, de originalitatea interpretărilor susținute cu o abilitate și o vervă uluitoare, într-o limbă de o eleganță neîntrecută. Asemenea însușiri au făcut din Jérôme Carcopino nu numai un învățat de o statură neobișnuită, dar și un profesor captivant, un maestru ale cărui lecții au format de-a lungul anilor un număr considerabil de elevi, risipiți acum prin toate universitățile lumii. Din rîndul acestora s-a constituit, cu cîțiva ani în urmă, Comitetul de inițiativă al volumului festiv a cărui apariție o semnalez: lor — și cîtorva colegi ai sărbătoritului, fericiți să se asocieze la omagiul adus mai-marelui lor întru vîrstă și învățătură — li se datorează contribuțiile care conferă culegerii o strălucire științifică neobișnuită.

Volumul se deschide cu o bibliografie a lucrărilor lui J. Carcopino timp de șase decenii — din 1904 pînă în 1964 —, imagine grăitoare a hărniciei autorului și a marii varietăți a preocupărilor lui. De-atunci, altele s-au mai adăugat — ca ediția a II-a a monografiei despre *Caesar* (sporită cu toate descoperirile interesînd subiectul), tipărită în 1965 de Clubul Librarilor Asociați.

Dintre contribuțiile colaboratorilor — nu mai puțin de 75 la număr —, cele mai multe sînt, firește, ale elevilor și prietenilor francezi. O listă a lor completă ar fi prea lungă, dar nu pot să nu amintesc, cu titlu de exemple, studiile lui J. Babelon, J. Baradez, J. Beaujeu, R. Bloch, P. Boyancé, P. Chantraine, J. Charbonneaux, A. Chastagnol, P. Courcelle, M. Durry, P.-M. Duval, A. Ernout, R. Étienne, M. Euzennat, Rob. Flacelière, F. Frézouls, J. Gagé, P. Grimal, J. Guey,

J. J. Hatt, J. Heurgon, R. Lantier, J. Lassus, J. Le Gall, M. Leglay, H.-I. Marrou, J.-R. Palanque, H.-G. Pflaum, Ch. Picard, G.-Ch. Picard, M. Rambaud, J. Rougé, Ch. Saumagne, R. Schilling, W. Seston, M. Simon, R. Thouvenot, P. Wuilleumier.

Lungă şi semnificativă e şi lista colaboratorilor străini, aproape fără excepţie specialişti de mare faimă, ca A. Alföldi, Pedro Bosch-Gimpera, K. Büchner, R. Calza, Jenő Fitz, Em. Gabba, A. García y Bellido, G. Méautis, A. K. Michels, P. Romanelli, H. T. Rowell, Gianfranco Tibiletti, Denis Van Berchem, A. W. Van Buren, H. Wagenvoort, Lothar Wickert.

Dintre elevii români ai profesorului Carcopino, — cîţi vor fi fost, începînd cu Scarlat Lambrino, astăzi dispărut, — unul singur figurează în volum: semnatarul acestor rînduri, care, încă din 1939, se simţea dator să închine fostului dascăl prima sa carte, *Recherches sur le culte impérial*, ca mărturie de admiraţie şi recunoştinţă pentru învăţătura primită şi solicitudinea nedezmînţită cu care acesta n-a încetat să-i urmărească munca.

D.M. Pippidi

SOZIALÖKONOMISCHE VERHÄLTNISSE IM ALTEN ORIENT UND IM KLASSISCHEN ALTERTUM. — Tagung der Sektion Alte Geschichte der Deutschen Historiker-Gesellschaft vom 12.—17. X. 1959 in Altenburg. Herausgegeben von Hans-Joachim Diesner, Rigobert Günther und Gerhardt Schrott. Berlin, Akademie-Verlag, 1961. XI+354 p. in 16°.

Semnalăm cu oarecare zăbavă acest important volum, cuprinzînd comunicările prezentate în cadrul conferinţei organizate în 1959, la Altenburg, de Secţia de istorie antică a Comitetului german al istoricilor, cu participarea a numeroşi specialişti din RDG, din ţările socialiste şi chiar din unele ţări capitaliste, ca Belgia, Franţa, Italia şi Marea Britanie. Drept teme de căpetenie ale acestei prime întîlniri ştiinţifice între istorici marxişti şi nemarxişti (de-atunci numărul unor asemenea manifestări a crescut simţitor) s-au ales două teze esenţiale ale materialismului istoric: rolul forţelor de producţie în dezvoltarea societăţii şi lupta de clasă ca factor de progres; contribuţiilor legate de aceste teme majore li s-a adaos o a treia serie de comunicări, închinate culturii şi ideologiei în societăţile sclavagiste ale antichităţii.

În cadrul primului grup de preocupări s-au prezentat următoarele referate: E. Endesfelder (Berlin): *Über die Arbeiter der thebanischen Nekropole im Neuen Reich*; J. Harmatta (Budapesta): *Zur Wirtschaftsgeschichte des frühptolemäischen Ägyptens*; W. Hofmann (Leipzig): *Plautinische Sklaven*; A. H. M. Jones (Cambridge): *Die Bekleidungsindustrie in der Zeit des römischen Imperiums*; H. Kalex (Leipzig): *Über die Arbeitsbedingungen und den Gesundzustand der Arbeiter in der Antike*; J. Kolendo (Varşovia): *Pourquoi la moissonneuse antique était-elle utilisée seulement en Gaule?*; J. Labarbe (Liège): *La distribution de blé de 445/4 à Athènes et ses incidences démographiques*; Ch. Parain (Paris): *Le problème de la diffusion réelle des progrès techniques dans l'agriculture romaine*; Marg. Riemschneider (Leipzig): *Wirtschaftsformen und Militärwesen in Urartu*; G. Schrott (Leipzig): *Das Handwerk im frühen Rom*; J. Szilagyi (Budapesta): *Zur Frage der durchschnittlichen Lebensdauer in der römischen Kaiserzeit.*

Închinate formelor variate ale luptei de clasă în antichitate, în Orient şi în lumea mediteraneană, sînt următoarele comunicări: F. Altheim-R. Stiehl (Berlin-Dahlem): *Gaumata der Magier — Die erste Bewegung mazdakitischen Charakters*; J. Burian (Praga): *Zur Verwaltung der Provinzen in der Krisenzeit der römischen Republik*; H.-J. Diesner (Halle): *Zu einigen Kernproblemen der älteren griechischen Tyrannis*; G. Härtel (Leipzig): *Sozialökonomische Verhältnisse im ptolemäischen*

Ägypten; E. Mároti (Budapesta): *Die Rolle der Seeräuber unter den Anhängern des Sextus Pompejus;* P. Oliva (Praga): *Einige Probleme der Markomannenkriege;* G. Tibiletti (Pavia): *Marsyas, die Sklaven und die Marser;* S. Winkler (Leipzig): *Byzantinische Demen und Faktionen.*

În sfîrşit, în cadrul celei de a treia grupe de preocupări, s-au citit următoarele referate: J.-P. Brisson (Paris), *Virgile et le rationalisme de Lucrèce dans le chant I-er des Géorgiques;* R. Günther (Leipzig): *Der Klassencharakter der sozialen Utopie in Rom in den letzten zwei Jahrhunderten v.u.Z.;* J. K. Hórvath (Budapesta): *Catull und Horaz — Dichter ihrer Zeit;* I. Trencsényi-Waldapfel (Budapesta): *Allgemeine Fragen der Religionsgeschichte;* F. Zimmermann (Rostock): *Chariton und die Geschichte;* G. Zinserling (Jena): *Republikanische Historienmalerei und Tagespolitik.*

În volum se mai publică, fără ca autorii lor să fi putut lua parte la dezbateri, lucrările a trei învăţaţi sovietici: V. S. Avdiev, S. N. Benkliev şi E. M. Staerman (de o importanţă deosebită mi se pare contribuţia lui Avdiev: *Die Entstehung von Handels- und Kulturbeziehungen zwischen den Ländern des Nahen Ostens vom 4. bis 3. Jahrtausend v.u.Z.).*

Fără îndoială, ca în toate culegerile similare, nu toate textele tipărite împreună sînt la aceeaşi înălţime, fie ca noutate a subiectelor, fie ca metodă de tratare. În ansamblu, volumul constituie totuşi o realizare însemnată a Comitetului german al istoricilor şi o contribuţie de preţ la ştiinţa antichităţii în sensul larg al cuvîntului.

D. M. Pippidi

HERMANN KINDER & WERNER HILGEMANN, *Dtv-Atlas zur Weltgeschichte. Karten und chronologischer Abriss. Bd. I: Von den Anfängen bis zur Französischen Revolution.* München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1964, 295 p. in 16° (din care 128 p. hărţi şi desene).

Deşi lucrarea e închinată numai în parte lumii vechi (p. 1—107), deosebindu-se în felul acesta de atlasele istorice anume consacrate antichităţii, ca excelentul *Grosser Historischer Weltatlas* de Bengtson-Milojcic, nu vreau să omit a o semnala publicului românesc, din pricina grijii cu care a fost întocmită şi a serviciilor pe care le poate aduce cititorilor. La baza ei stă ideea originală a îmbinării hărţilor şi a celorlalte reprezentări grafice cu o succintă relatare a evenimentelor istorice. În locul sumarelor legende înscrise sub ilustraţii şi a obişnuitului indice de nume geografice, atlasul DTV înfăţişează pe pagina din stînga una sau mai multe hărţi colorate (alteori desene exprimînd grafic alcătuirea şi funcţionarea anumitor instituţii complicate, pe lîngă arbori genealogici şi tabele cronologice), în timp ce pe pagina din dreapta se succedă, în ordine cronologică, deslușirile indispensabile înţelegerii procesului istoric. Cartea e, în aceste condiţii, un atlas şi un memorator al istoriei universale, lesne de consultat şi cu atît mai sugestiv cu cît hărţile sînt aşa fel alcătuite încît lasă să se înţeleagă deopotrivă particularităţile fizice şi frontierele politice ale regiunilor avute în vedere, aspectul lor etnic şi migraţiile de popoare. Cum am mai spus-o, o trăsătură originală a atlasului e de a prezenta în desene ingenioase particularităţile şi modul de funcţionare al instituţiilor dintr-o perioadă dată, cum ar fi reformele lui Clisthene şi funcţionarea democraţiei sclavagiste la Atena, ori organizarea centuriată şi constituţia augustee.

Fără trimiteri bibliografice ori referiri la izvoare, şi în ciuda concizieі extreme, textul e totuşi precis şi nuanţat. Cronologia e întemeiată pe ultimele cercetări, iar deslușirile poartă nu numai asupra istoriei politice, dar şi culturale.

Două ediţii în mai puţin de un an şi mai multe versiuni străine apărute aproape simultan cu cea germană subliniază meritele unei lucrări a cărei traducere în limba noastră ar putea fi încercată, cu unele adaosuri privind principatele româneşti în Evul Mediu.

D. M. Pippidi

GERHARD LÖWE — HEINRICH ALEXANDER STOLL, *Die Antike in Stichworten*. Leipzig, Koehler & Amelang, 1967. 363 p. in 16°. Numeroase ilustrații, două hărți afară din text.

Dicționarele de antichități destinate marelui public nu lipsesc în țările de cultură ale lumii, și nu lipseau nici în Germania (e de-ajuns să amintesc, în această ordine de idei, cunoscutul *Wörterbuch der Antike* al lui H. Lamer, ajuns în 1963 la cea de-a 6-a ediție). Asemenea organe de informație rapidă se cuvin însă refăcute la intervale nu prea depărtate, pentru a ține seamă de știrile în continuă primenire, ca și de interesele — variate și ele — ale fiecărei generații, în raport cu trecutul. Oricum ar fi, neobositul propagator al cunoștințelor despre lumea greco-romană care e Heinrich Alexander Stoll (în legătură cu producția lui din ultimii ani, vezi St. Clasice, III, 1961, p. 495—496; V, 1963, p. 427—28), asociat pentru circumstanță cu Gerhard Löwe, au izbutit să ne dea o nouă publicație utilă, care va fi, sînt sigur, primită cu mulțumire de doritorii să-și verifice amintirile sau să capete date elementare despre un subiect sau altul din domeniul antichității.

În principiu, noul dicționar se ocupă de orice: oameni, opere, instituții, fără a exclude geografia, mitologia și chiar definiții de termeni și explicații de *dicta memorabilia*. Cîmpul fiind prea vast și spațiul restrîns, omisiunile erau inevitabile, așa cum inevitabilă era o oarecare inegalitate în redactarea diferitelor părți. E evident, bunăoară, că literatura beneficiază de un tratament preferențial (poate pentru că autorii sînt aci mai la ei acasă): despre Seneca se vorbește mai mult decît despre Dioclețian, iar Cicero, judecînd după numărul rîndurilor ce-i sînt închinate, pare să fi fost un personaj mai însemnat decît Alexandru cel Mare. O oarecare inconsecvență se constată și în indicațiile bibliografice: mai dese în cazul așezărilor arheologice (dar și aci, vorbind despre Ostia, nu înțeleg cum se poate omite monografia lui Russel Meiggs !) ele lipsesc cu totul în alte domenii. În sfîrșit, oricare ar fi explicația, nu se poate trece cu vederea că unele omisiuni sînt supărătoare. Ca să mă restring la domeniul istoriei noastre vechi, dacă în lucrare se vorbește, fie și pe scurt, despre Histria, Tomis ori Callatis, articolașul despre Dacia (14 rînduri !) conține greșeli supărătoare, iar Burebista ori Decebal nu se învrednicesc de cea mai mică mențiune !

D. M. Pippidi

MIRCEA SECHE, *Schiță de istorie a lexicografiei române*. Vol. I. *De la origini pînă la 1880*. București, Editura științifică, 1966, 191 p.

Semnalăm cititorilor revistei noastre paginile, din acest serios și documentat studiu, închinate dicționarelor limbilor clasice.

Începuturile activității lexicografice (p. 9—11) se situează în jurul anului 1700: dicționarul latin-român-maghiar (aprox. 2 500 de cuvinte), *Lexicon Marsilianum*, contemporan cu mult mai amplul dicționar latin-român al lui Teodor Corbea (aprox. 34 000 de cuvinte), cu vocabularul grec-român, semnalat de D. Russo, și cu cel român-latin cunoscut sub denumirea de *Anonymus Caransebesiensis* (aprox. 5000 de cuvinte), atribuit de N. Drăganu lui Mihail Halici.

Următoarea jumătate de secol nu aduce nici o lucrare nouă; se menționează, după aceea, un *Lexicon compendiarium latino-ualachicum* de aprox. 14 000 de cuvinte (p. 14). Prima lucrare tipărită e lista de plante latino-maghiaro-română a lui J. Benkő (1783). Din 1796 datează lexicul grec-român, de circa 9 000 de cuvinte, provenit de la Mănăstirea Neamț. În 1801 Samuil Micu-Klein redactează un *Dictionarium ualachico-latinum*, punct de plecare al celebrului lexicon de la Buda (1825), la a cărui desăvîrșire au contribuit V. Cologi, I. Corneli, P. Maior și alții. Alte lucrări

lexicografice ardelenești dinaintea Lexiconului budan (St. Crișan, Gh. Șincai, I. Bobb) sînt semnalate la paginile 23—30.

Pentru perioada dintre 1826 și 1870, autorul consacră un capitol special (p. 50—56) dicționarelor latino-române și româno-latine (N. Bălășescu, I. H. Livaditu, I. Micu-Moldovan, D. Preda), iar altul celor greco-române (Iordache Golescu, G. Ioanid). Un dicționar român-latin-grecesc, datorat lui Gr. Papadopol, este menționat printre dicționarele poliglote (p. 64).

Bogăția materialului lexicografic, manuscris și tipărit, corespunde fără îndoială unei necesități reale a publicului și poate constitui un indiciu cu privire la răspîndirea și intensitatea interesului pentru limbile clasice, și în special pentru limba latină, în trecutul culturii românești.

I. Fischer

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

DĂRI DE SEAMĂ ALE ŞEDINŢELOR

LXXXIX

ŞEDINŢA EXTRAORDINARĂ DIN 11 NOIEMBRIE 1966

organizată în colaborare cu «Cercul ştiinţific al Facultăţii de limba şi literatura română»

Prezidează prof. G. C. Nicolescu, decanul Facultăţii de limba şi literatura română, şi prof. R. Vulpe, vicepreşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 19[15].

Membri prezenţi: I. Aisner, A. Aricescu, N. I. Barbu, M. Fr. Băltăceanu, L. Buzdugan, Tr. Costa, N. Creţu, Fl. Demetrescu, M. Duţescu, I. Fischer, Val. Georgescu, Al. Graur, I. Ionescu, H. Mihăescu, V. Nicolae, N. Onea, D. M. Pippidi, C. Poghirc, E. Poghirc, T. Popa-Tomescu, I. Popescu, C. Săndulescu, Gh. Sîrbu, E. Slave, S. Stati, N. I. Ştefănescu, J. Unguru-Vilan, A. Vasiliu, A. Vraciu, R. Vulpe, L. Wald.

Au participat de asemenea numeroşi membri ai corpului didactic. Dintre foştii elevi ai lui Meillet au fost de faţă acad. Iorgu Iordan şi Em. Petrovici.

Deschizînd şedinţa, prof. G. C. Nicolescu anunţă că aceasta va fi consacrată centenarului naşterii lui A. Meillet (1866—1936). Ordinea de zi prevede trei comunicări:

1. Conf. Gh. Mihăilă, *A. Meillet slavist*[1]. Antoine Meillet, (11 noiembrie 1866—21sept. 1936), reprezentantul cel mai de seamă al lingvisticii franceze din primele decenii ale secolului nostru, a constituit un caz aproape unic în comparatistica modernă, fiind un cunoscător profund nu numai al principalelor limbi vechi indo-europene, ci şi al continuatoarelor actuale ale acestora şi chiar al unor limbi aparţinînd altor familii.

Printre grupurile de limbi cărora A. Meillet le-a acordat o atenţie specială se numără şi cele slave. Prima sa carte tipărită este, astfel, *Recherches sur l'emploi du génitif-accusatif en vieux slave* (Paris, 1897) urmată de alte cercetări în domeniul slavisticii: *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave* (Partea I—II, Paris, 1902—1905), gramatici ale limbilor polonă (1921) şi sîrbo-croată (1924) — ambele în colaborare —, încununarea activităţii sale în acest domeniu fiind *Le slave commun* (Paris, 1924), carte devenită clasică. Fondator, împreună cu Ernest Denis şi Paul

[1] Într-o formă completată, comunicarea a apărut sub titlul *Antoine Meillet (Cu prilejul centenarului naşterii)*, în Romanoslavica, XIV, 1967, p. 455—459.

Boyer, al Institutului de studii slave din Paris şi al publicaţiei Revue des études slaves (1921), A. Meillet a sprijinit efectiv studiile de slavistică în Franţa şi în alte ţări, publicînd el însuşi numeroase articole consacrate limbilor slave şi recenzînd cu competenţă şi obiectivitate lucrările altor cercetători.

Opera multilaterală şi profundă a marelui lingvist francez îi asigură şi astăzi, la 30 de ani de la moarte, un loc de frunte în lingvistica mondială a secolului nostru.

2. Conf. C. Poghirc, *Viaţa lui A. Meillet şi activitatea sa de indo-europenist.* Vorbitorul a schiţat mai întîi etapele şi evenimentele mai importante ale vieţii şi activităţii lui A. Meillet, subliniind meritul lui ca ilustru profesor, care a format o întreagă serie de lingvişti străluciţi, şi de savant, care timp de aproape o jumătate de secol a fost sufletul şcolii lingvistice franceze. Deşi preocuparea sa de căpetenie a fost un domeniu special, gramatica comparată, Meillet, conştient de necesitatea teoriei, s-a interesat permanent de ideile noi care pătrundeau în lingvistica generală, a contribuit la răspîndirea lor şi a emis el însuşi idei preţioase. Bogăţia ideilor sale este ceea ce deosebeşte evident lucrările sale de cele ale neogramaticilor. Ca indo-europenist, el a îmbrăţişat aproape întreg acest domeniu, dînd lucrări importante referitoare la limbile clasice, indo-iranice, balto-slave, germanice, armeană, hitită, toharică, albaneză, limbile romanice etc. Deosebit de preţios a fost, de asemenea, aportul lui A. Meillet la studierea relaţiilor lingvisticii cu alte discipline (sociologie, psihologie ş.a.). Dacă la toate acestea mai adăugăm ţinuta perfect obiectivă şi riguros ştiinţifică a savantului, şi caracterul cu totul deosebit al omului, înţelegem de ce este unanim considerat ca cel mai mare lingvist al timpului său. Opera sa iniţiază o nouă etapă în istoria lingvisticii.

3. Acad. Al. Graur, *A. Meillet — omul.* Conferenţiarul a făcut o prezentare a omului Meillet, totdeauna îndatoritor faţă de colegii şi elevii săi, vizibil bucuros cînd oameni tineri prezentau contribuţii remarcabile, lipsit de prejudecăţi rasiale sau naţionaliste. Printre alte multe trăsături remarcabile, vorbitorul a scos în relief claritatea perfectă a oricărei expuneri a lui Meillet, care lăsa impresia că spune totdeauna exact ceea ce vrea să spună, dozîndu-şi aprecierile pe măsura dorită, astfel că exprimarea nu-i făcea nici un fel de dificultăţi.

Şedinţa se ridică la ora 20^{25}.

XC

ŞEDINŢA DIN 7 DECEMBRIE 1944

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: P. Alexandrescu, V. Andronescu-Eftimie, N. I. Barbu, L. Buzdugan, Gh. Cantacuzino, M. Coja, Em. Condurachi, D. Crăciun, S. Dimitriu, S. Dolinescu-Ferche, E. Doruţiu-Boilă, M. Duţescu, I. Fischer, Val. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, Gh. Guţu, M. Hetco, L. Lupaş, M. Marinescu-Himu, Margareta Nasta, M. Nasta, S. Nicolau, N. Onea, Z. Petre, M. V. Petrescu, D. M. Pippidi, Gh. Poenaru-Bordea, E. Poghirc, L. Pop, Em. Popescu, C. Preda, C. Săndulescu, Gh. Sîrbu, Iorgu Stoian, Al. Sucevеanu, A. Tuzu, R. Vulpe.

Invitaţi: L. Chiţescu, M. Chiţescu, A. Ştefan, S. Ştefan, A. Vulpe.

Informaţie. Prof. D. M. Pippidi anunţă că din cauza inundaţiilor din Italia, vizita prof. Fr. Sartori, care trebuia să aibă loc în cursul lunii noiembrie, a fost amînată.

Alegeri de noi membri: Au fost aleşi membri ai Societăţii: MARIA MUNTEANU (recomandată de prof. A. BODOR şi VL. ILIESCU), C. NOICA (recomandat de prof. D. M. PIPPIDI şi M. NASTA) şi AL. VULPE (recomandat de prof. D. M. PIPPIDI şi EM. BOILĂ).

Prezentări de lucrări recente. M. DUŢESCU: P. Boyancé, *Lucrèce et l'épicurisme*, Paris, 1963. M. NASTA: M. Pohlenz, *Kleine Schriften*, Hildesheim, 1965; H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, 1960; J. Taillardat, *Les images d'Aristophane*, Paris, 1965; Aristides Quintilianus, *De musica*, ed. R. Winnigton-Ingram, Leipzig, 1965; Plutarchus, *Moralia*, VI, 3, edd. K. Ziegler, M. Pohlenz, Leipzig, 1965. D. CRĂCIUN: Plutarh, *Vieţi paralele*, III (notiţe introductive, traducere şi note de N. I. Barbu), Bucureşti, 1966; Thucydides, *Războiul peloponeziac* (studiu introductiv, traducere, note, indice de N. I. Barbu), Bucureşti, 1966; Gh. Guţu, *Dicţionar latin-român*, Bucureşti, 1966. Prof. D. M. PIPPIDI; *Journal of Hellenic Studies*, LXXXVI, 1966; *Phoenix*, XX, 1966, 2; *Proceedings of the Cambridge Philological Association*, 192, 1966; *Bull. de l'Association Guillaume Budé*, 1966, 3. Acad. AL. GRAUR: *Studii clasice*, VIII, 1966.

Comunicare. Prof. D. M. PIPPIDI, *A doua întemeiere a Histriei în lumina unui document inedit.* (Vezi articolul autorului, în Studii clasice, IX, 1967, p. 153–166).

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii: acad. EM. CONDURACHI, R. VULPE, C. PREDA, EM. POPESCU, AL. GRAUR, M. GRAMATOPOL.

Acad. EM. CONDURACHI: caracterul violent al cuceririi Histriei de către Burebista (avînd, poate, scopul de a preveni prezenţa romană la gurile Dunării) este prima oară clar atestat de un document epigrafic (pentru Olbia, o situaţie similară era deja cunoscută); săpăturile din campania arheologică a anului 1966 confirmă ştirile oferite de inscripţie: distrugerea unui templu din zona sacră a Histriei pare să provină din aceeaşi epocă.

Prof. R. VULPE consideră, bazat pe argumente paleografice, că inscripţia prezentată în comunicare e anterioară celei dedicate lui Aristagoras, fiul lui Apaturios; refacerea Histriei ar fi putut începe încă în vremea stăpînirii lui Burebista, deoarece inscripţia trece sub tăcere împrejurările distrugerii oraşului.

M. GRAMATOPOL încearcă să situeze inscripţia, pe baze paleografice şi onomastice, în secolul III e.n. Argumentele avansate de d-sa au fost respinse de autorul comunicării şi de acad. AL. GRAUR.

Diverse. Acad. AL. GRAUR anunţă că trei lucrări ale unor membri ai Societăţii au primit premii pentru prezentare grafică: *Corpus Vasorum Antiquorum* de S. DIMITRIU şi P. ALEXANDRESCU, ediţia germană a *Monumentului de la Adamclisi* de FL. BOBU FLORESCU şi *Noptile alice* ale lui Aulus Gellius de D. POPESCU şi I. FISCHER.

Şedinţa se ridică la ora 20^{30}.

XCI

ŞEDINŢA DIN 4 IANUARIE 1967

organizată în colaborare cu Centrul de logică al Academiei

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: I. Aisner, N. I. Barbu, M. Fr. Bălţăceanu, A. Calangiu, A. Cizek, Tr. Costa, G. Creţia, Fl. Demetrescu, A. Donciu, I. Fischer, C. Georgescu, Al. Graur, M. Guţu, M. Hetco,

Maria Iliescu, R. Iordache, H. Mihăescu, Margareta Nasta, M. Nasta, S. Nicolau, C. Noica, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, E. Poghirc, D. Popescu, S. Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, S. Stati, N. I. Ştefănescu, Ş. Tanaşoca, J. Unguru, R. Vulpe, J. Zezeanu.

Invitaţii. Al. Barnea, N. Bolian, G. Brătescu, A. Caratzali, A. Frenkian, Al. Horhoianu, A. Popovici, G. Rusu, M. Sfetescu-Frenkian, V. Streinu, D. Ţicoş.

Acad. Al. Graur anunţă că şedinţa va fi închinată comemorării prof. A. M. Frenkian, vicepreşedinte al Societăţii, de la a cărui moarte s-au împlinit doi ani. La această comemorare s-a asociat «Centrul de logică» al Academiei, unde A. Frenkian a condus, în ultimii ani ai vieţii, sectorul de istorie a logicii.

Comunicări. 1. Prof. Dan Bădărău, *Locul lui Aram Frenkian în cultura noastră ca logician şi filozof.* Autorul scoate în evidenţă valoarea ştiinţifică a lucrărilor lui A. Frenkian care reconstituie într-un tot închegat doctrinele unor gînditori ai antichităţii numai fragmentar ajunşi pînă la noi; relevă de asemenea importanţa studiilor privind concepţiile logice şi matematice ale anticilor şi ale cercetătorilor moderni. Întreaga viaţă şi operă a lui A. Frenkian e o lecţie de probitate şi de modestie, un exemplu de încredere în valoarea şi viitorul ştiinţei.

2. Prof. N. I. Barbu, *A. Frenkian, profesor şi filolog.* A ţinut cursuri şi seminarii de un înalt nivel ştiinţific, în care vastitatea problemelor abordate nu îşi găsea egalul decît în profunzimea ideilor şi fineţea nuanţelor. Printre cursuri citäm: istoria literaturii eline în epoca clasică; morfologie istorică greacă; izvoarele filozofiei greceşti. La seminarii a făcut interpretări din filozofi şi oratori. În discuţiile cu studenţii se vădea amploarea cunoştinţelor în multe domenii: filozofie, matematici, indianistică.

Varietatea domeniilor se vede şi din lucrările sale, din care citäm: *Concepţia despre zei a lui Euripide* (în Studii de literatură universală, 1957); *Ideogramele şi determinativele în linearul B* (în Studii clasice, 1960); *Le réalisme grec* (Cernăuţi, 1939); *Die typenbildende Geistesart der Hellenen in der Plastik und Literatur* (în Das Altertum, 1957); *Le monde homérique*, Paris, 1934. Dacă luăm ca exemplu această din urmă lucrare, concepută la o vîrstă destul de tînără, ne dăm îndată seama de spiritul de sistem, de organizarea şi dominarea problemelor în discuţie, de vastitatea şi, mai ales, varietatea bibliografiei. Astfel, pentru elucidarea problemelor abordate în această lucrare, A. Frenkian a consultat istorici ca G. Glotz, filologi şi istorici literari ca U.v. Wilamowitz-Moellendorff, istorici ai filozofiei greceşti, ca Burnet şi alţii. La sfîrşitul lucrării, autorul izbuteşte să creioneze o imagine cît se poate de veridică despre lume pe care şi-o făceau grecii, aşa cum reiese din poemele homerice, şi care constituie, în acelaşi timp, o etapă importantă în evoluţia gîndirii greceşti.

În toate lucrările, cursurile, seminariile, discuţiile, profesorul Frenkian lăsa imediat să se vadă spiritul ştiinţific, amplitudinea informaţiilor, lărgimea punctelor de vedere, adîncimea observaţiei, vasta cultură, gîndirea pătrunzătoare, claritatea ideilor, căldura şi vehemenţa, plină de umanitate, cu care-şi susţinea convingerile.

3. Prof. I. Tóth, *A. Frenkian istoric al matematicii şi al ştiinţelor.* Aceste cercetări sînt animate de dorinţa clarificării unui obiectiv bine conturat: caracterizarea spiritualităţii eline, în ansamblul ei, în opoziţie cu spiritualitatea orientală. În lucrarea *L'Orient et les origines de l'idéalisme subjectif*, apărută în 1946, este fixat pentru prima dată termenul cel mai important al problemei: ideea creaţiei din nimic le este străină tuturor filozofilor greci, cît şi mitologiei eline, ea fiind de origine pur orientală. Prima expresie scrisă a teoriei creaţiei prin gîndirea şi prin pronunţarea numelui obiectului creat este regăsită de Frenkian într-o mult discutată inscripţie egipteană dedicată regelui Shabaka. Sinteza decisivă dintre gîndirea orientală şi cea elină este efectuată în cadrele gîndirii neoplatonice, în care idea creaţiei îşi face pentru prima dată

loc în spiritualitatea elină. Privind din acest punct de vedere lucrările din trecut ale lui Frenkian descoperim încă în teza sa de doctorat germenii preocupărilor care l-au împins către această constatare. Într-adevăr, în *Mimesis și muzica* el pornește de la observația că în estetica grecilor antici fenomenul artistic era explicat prin intermediul termenului de mimesis, deși interpretarea artei muzicale și a dansului pe baza unei teorii a imitației întîmpină anumite dificultăți. Fără ca în această lucrare să se exprime explicit, din materialul prezentat și analizat de el rezultă totuși clar că dificultățile întîmpinate de greci în explicarea fenomenului artistic prin mimesis se datorează tocmai ignorării fenomenului de creație în artă. Întrepătrunderea filozofiei eline și a celei orientale în cadrele neoplatonismului l-au preocupat intens în ultimele două decenii. Din păcate marea operă istorică consacrată surselor și influențelor orientale în filozofia lui Plotin a rămas doar sub forma unui fragment. Teza expusă în lucrarea despre originile orientale ale ideii de creație ar fi trebuit să-și găsească aici o dezvoltare mult mai amplă și largă umplînd intervalul de timp care s-a scurs între apariția inscripției egiptene a regelui Shabaka și filozofia plotiniană.

În încheiere, M. NASTA prezintă și citește largi extrase din dialogul platonic postum *Apolodor sau despre bătrînețe*, scris de A. FRENKIAN în limba greacă și tradus de d-sa (în colaborare cu S. NOICA).

Acad. AL. GRAUR mulțumește vorbitorilor, care au contribuit la evocarea filologului complet și a omului deosebit care a fost A. Frenkian.

Ședința se ridică la ora 19^{45}.

XCII

ȘEDINȚA DIN 1 FEBRUARIE 1967

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenți: P. Alexandru, N. I. Barbu, L. Buzdugan, Gh. Cantacuzino, Tr. Costa, E. Dobroiu, A. Donciu, V. Dumitrescu, M. Duțescu, I. Fischer, C. Georgescu, Val. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, M. Marinescu-Himu, M. Nasta, C. Noica, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, Gh. Poenaru-Bordea, C. Poghirc, E. Poghirc, Aurel Popescu, D. Popescu, T. Popescu, Cl. Popovici, Gh. Sîrbu, L. Stoianovici, R. Vulpe.

Invitați: A. Bîrsan, C. Floru, C. Gheorghiu, A. Horhoianu, Ș. Mironescu, A. Popovici, V. Streinu, R. Theodorescu.

Alegeri de noi membri. Au fost aleși membri ai Societății: prof. NINA CORNEAGĂ (recomandată de prof. GH. CONDURACHE și N. CONDURACHE), prof. DUMITRU ERDEȘ (recomandat de prof. GH. CONDURACHE și N. CONDURACHE), prof. TATIANA PAPANAGA (recomandată de prof. GH. CONDURACHE și N. CONDURACHE), prof. PETRE SCRIPCĂ (recomandat de prof. GH. CONDURACHE și N. CONDURACHE), SIMINA NOICA (recomandată de prof. O. TCACIUC și C. CĂLINESCU), prof. ȘT. CUCIUREANU (recomandat de prof. O. TCACIUC și C. CĂLINESCU), ADINA BÎRSAN (recomandată de prof. N. I. BARBU și M. MARINESCU-HIMU), ȘERBAN MIRONESCU (recomandat de prof. C. POGHIRC și I. FISCHER).

Prezentări de lucrări recente. Prof. M. MARINESCU-HIMU: H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române*, București, 1966; Xenophon, *Reitkunst* (griechisch und deutsch von

Kl. Widdra), Berlin, 1965; P. Grimal, *Rome*, Paris, 1962. Prof. Vl. Dumitrescu: L. A. Stella, *La civiltà micenea nei documenti contemporanei*, Roma, 1965. M. Nasta: L. R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans*, New York, 1965.

Comunicare. C. Noica, *Aristotelismul în Principatele Române în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea.* (Vezi Studii clasice, IX, 1967, p. 253—266).

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții: prof. D. M. Pippidi, A. Piatkowski, Val. Georgescu, N. I. Barbu, M. Marinescu-Himu, M. Nasta, Al. Graur.

Prof. N. I. Barbu nu consideră că traducerea în latinește a operelor lui Aristotel a putut constitui o piedică în calea înțelegerii lui corecte în evul mediu.

Prof. M. Marinescu-Himu pune în legătură dezvoltarea învățămîntului filozofic grecesc în Principate cu reacția antifilozofică din Grecia și cu influența occidentală asupra culturii românești în secolele XVII și XVIII.

Prof. Val. Georgescu situează problema aristotelismului în ansamblul mișcării culturale europene, stabilind analogii cu cultura juridică a Principatelor. În lupta dintre curentele progresiste și cele conservatoare din biserica orientală (avînd ca paralelă în Occident lupta dintre Reformă și Contrareformă), Coridaleu reprezintă curentul progresist, victorios plină la urmă. Ceea ce autorul comunicării a numit « calea greacă » de dezvoltare a aristotelismului, încheiată cu opera lui Coridaleu, nu trebuie considerată ca o dezvoltare lineară și izolată, ci trebuie interpretată ca un reflex al « Renașterii » de tip oriental, mișcare rezultată dintr-un contact al culturii de tradiție bizantină cu cea occidentală (Coridaleu însuși a studiat la Padova).

Diverse. I. Fischer dă informații asupra Conferinței de studii clasice de la Görlitz: se va desfășura între 10 și 14 octombrie, urmată, în 16 octombrie, la Berlin, de un colocviu de micenologie. Delegația românească va ține următoarele referate și coreferate: G. Bordenache, coreferat la tema « Clasicismul », M. Nasta, coreferat la tema « Problemele traducerii tragediei antice », prof. M. Macrea, referat la tema « Noi descoperiri arheologice ».

Prof. M. Marinescu-Himu propune ca Societatea să ia inițiativa unei manifestări cu ocazia împlinirii a 2500 de ani de la prima reprezentare a unei drame a lui Thespis.

Ședința se ridică la ora 20^{00}.

XCIII

ȘEDINȚA DIN 1 MARTIE 1967

Prezidează acad. Al. Graur, președinte.

Ședința se deschide la ora 18^{30}.

Membri prezenți: A. Birsan, G. Bunescu, Gh. Ciulei, D. Crăciun, H. Dumitrescu, M. Dușescu, I. Fischer, Fl. Fugariu, Val. Georgescu, Al. Graur, G. Guțu, R. Iordache, M. Marinescu, C. Noica, M. V. Petrescu, D. M. Pippidi, E. Poghirc, D. Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, Gh. Sîrbu, D. Slușanschi, N. I. Ștefănescu, R. Vulpe.

Invitat: A. Popovici.

Informații. Acad. Al. Graur exprimă, în numele Societății, urări de viață îndelungată și succese în activitatea științifică profesorilor D. Marmeliuc, care a împlinit de curînd 80 de ani, și H. Mihăescu, a cărui a 60-a aniversare a fost recent sărbătorită în cadrul secției a XII-a a Academiei.

D-sa anunţă totodată că patru dintre membrii Societăţii au fost distinşi cu premii ale Academiei: Prof. Val. Georgescu, pentru lucrarea *Preemţiunea în istoria dreptului românesc (Dreptul de protimisis)*, prof. N. Lascu, pentru lucrarea *Cum trăiau romanii*, H. Daicoviciu, pentru lucrarea *Dacii*, şi prof. Gh. Tohăneanu, pentru *Studii de stilistică eminesciană*.

Prezentări de lucrări recente. Prof. Val. Georgescu: Fr. Schulz, *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar, 1961. I. Fischer: *Istituto orientale di Napoli. Annali. Sezione linguistica*, VII, 1966.

Comunicare. Dr. Gh. Ciulei, *Elemente ale filozofiei greceşti în concepţia lui Cicero despre echitate*. Autorul, după ce a expus analiza sumară a noţiunii de echitate în operele gînditorilor greci, a căutat prin analiza textelor *De partitione oratoria*, 37 şi *Topica* 23, să arate pe de o parte, elementele filozofiei greceşti referitoare la noţiunea de echitate care au fost întrebuinţate de Cicero în încercarea sa de a sistematiza această noţiune, iar pe de altă parte să redea încercările de sistematizare a acestei noţiuni de către Cicero. Din aceste încercări de precizare şi sistematizare a noţiunii de echitate în opera lui Cicero — încercări bazate pe rezultatele la care au ajuns diferitele şcoli ale filozofiei greceşti — se desprinde atît importanţa acestei noţiuni, care a contribuit cel mai mult la transformarea ulterioară a dreptului roman, cît şi evoluţia pe care gîndirea lui Cicero a suferit-o în stabilirea raporturilor dintre echitate, drept şi justiţie.

Discuţii. Prezintă observaţii prof. Val. Georgescu şi Aurel Popescu.

Prof. Val. Georgescu situează problema dezbătută în comunicare în cadrul, pe de o parte, al raporturilor dintre dreptul roman şi cel grec, şi, pe de altă parte, în al raporturilor dintre doctrina lui Cicero şi gîndirea juridică a prudenţilor. D-sa schiţează evoluţia ideii de echitate în filozofia greacă prearistotelică, atrăgînd atenţia asupra rolului pitagoreismului şi al sofiştilor în fundarea raţională a dreptului. Prin distincţia dintre justiţia distributivă şi cea comutativă, Aristotel caută să pună de acord ideea unei justiţii bazate pe egalitate cu inegalitatea caracteristică societăţii sclavagiste; prin introducerea de către sofişti a ideii de drept natural se urmărea atenuarea rigidităţii legilor, adesea depăşite de evoluţia societăţii. Cicero a preluat ideile filozofiei greceşti, fără a le aduce modificări esenţiale. Practica juridică a ignorat însă, cel puţin aparent, filozofia lui Cicero; aceasta însă nu rămîne fără ecou: menţinîndu-se în şcolile de retori în tot cursul antichităţii, este în cele din urmă codificată de Iustinian.

Şedinţa se ridică la ora 19[40].

XCIV

ŞEDINŢA EXTRAORDINARĂ DIN 25 MARTIE 1967

organizată în colaborare cu «Societatea de studii bizantine»

Prezidează acad. Em. Condurachi, preşedintele Asociaţiei de studii bizantine, şi prof. D. M. Pippidi, secretar.

Şedinţa se deschide la ora 18[15].

Membri prezenţi: A. Bîrsan, G. Bunescu, Gh. Cantacuzino, Em. Condurachi, S. Dimitriu, E. Dobroiu, M. Gramatopol, M. Marinescu-Himu, H. Mihăescu, V. Nicolae, C. Noica, A. Petre, M. V. Petrescu, D. M. Pippidi, Gh. Poenaru-Bordea, C. Poghirc, E. Poghirc, D. Popescu, C. Săndulescu, Ş. Tanaşoca, R. Vulpe.

Invitaţi (şi membri ai Asociaţiei de studii bizantine): M. Alexandrescu, I. Biberi, Şt. Brezeanu, M. Bulgaru, P. Ceauşescu, E. Cernea, G. Cernea, Gh. Cioran, S. Columbeanu, I. Coman, I. Cristoveanu, N. Cristoveanu, C. Danielopolu, A. Elian, Y. Eminescu, G. Fotino, A. Guţu, C. Haliski, A. Herlea, M. A. Musicescu, P. Năsturel, T. Năsturel, M. Neagoe, P. Pistol, O. Sachelarie, S. Sava, D. Simonescu, A. Ştefan, S. Ştefănescu, M. Theodorescu, V. Tulliu, C. M. Vala, Em. Vasilescu, D. Zamfirescu, G. Zanne.

Conferinţă. Prof. F. Thiriet, *Byzance et l'humanisme*[1].

Şedinţa se ridică la ora 19^{30}.

XCV

ŞEDINŢA DIN 5 APRILIE 1967

Prezidează prof. N. I. Barbu, vicepreşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{25}.

Membri prezenţi: N. I. Barbu, D. Crăciun, Vl. Dumitrescu, M. Duţescu, I. Fischer, Val. Georgescu, M. Jacotă, H. Mihăescu, A. Mocanu, V. Nicolae, M. Nicolaescu, S. Nicolau, N. Onea, A. Petre, D. M. Pippidi, Gh. Poenaru-Bordea, E. Poghirc, Aurel Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, Al. Suceveanu, N. I. Ştefănescu.

Invitaţi: I. Donat, Y. Eminescu, M. Grosu, A. Guţu, A. Herlea, A. Horhoianu, A. Popovici, O. Sachelarie, P. Sfeteţu, P. Strihan, Gr. Tănăsescu, T. Voinea.

Alegeri de noi membri. A fost aleasă membră a Societăţii prof. Paula Sfeţu (recomandată de prof. D. M. Pippidi şi I. Fischer).

Prezentări de lucrări recente. Prof. N. I. Barbu: M. Ruch, *Le préambule dans les œuvres philosophiques de Cicéron*, Paris, 1958; Cl. Moussy, Gratia *et sa famille*, Paris, 1966; E. Greiner, R. Billoret, *Grammaire du latin*, Paris, 1966.

Informaţie. Prof. N. I. Barbu face o scurtă prezentare a călătoriei de conferinţe pe care a întreprins-o în Franţa între 12 şi 24 martie, vizitînd centrele universitare de la Lille, Nancy, Strasbourg şi Paris; d-sa a participat de asemenea la un colocviu al Sindicatului învăţămîntului superior, la care s-a discutat problema democratizării învăţămîntului şi cea a metodelor de selecţie a studenţilor. O vizită a fost consacrată centrului lexicologic «Trésor de la langue française».

Comunicare. Prof. Val. Georgescu, *Fundus optimus maximus. Contribuţii la procesul de constituire a proprietăţii quiritare.* (Vezi articolul autorului, mai sus, p. 185–206).

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii: prof. H. Mihăescu, M. Jacotă, D. M. Pippidi, N. I. Barbu, A. Popescu, A. Herlea.

Prof. H. Mihăescu socoteşte necesară atragerea în discuţie a aspectului economic al problemei dezbătute şi se întreabă dacă nu cumva trecerea de la sensul pozitiv al expresiei *fundus optimus maximus* la cel negativ nu coincide cu constituirea marii proprietăţi.

Prof. M. Jacotă arată că gradul de complexitate din ce în ce mai mare a raporturilor dintre proprietari precum şi complicarea metodelor de exploatare a proprietăţilor funciare interzicea orice definiţie pozitivă a termenului.

---

[1] Rezumatul nu ne-a parvenit pînă la trimiterea la tipar a revistei; textul conferinţei urmează să apară în Revue des études sud-est européennes.

Diverse. I. Fischer anunţă că în şedinţa din luna iunie se vor discuta programele analitice de latină şi de greacă pentru licee, secţia umanistică, şi pentru liceele clasice. Discuţiile vor avea loc pe baza a două referate, alcătuite de prof. Gh. Guţu, M. Popa, M. Ionescu-Baldovin şi M. Nicolaescu pentru limba latină, şi prof. N. I. Barbu, H. Mihăescu, D. Popescu şi V. Popescu pentru limba greacă. Comisiile au fost constituite la ultima şedinţă de birou a Societăţii; cu acelaşi prilej a fost numită şi o comisie însărcinată să elaboreze statutul colecţiei bilingve iniţiate de Societate; această comisie este compusă din prof. D. M. Pippidi, H. Mihăescu, E. Dobroiu şi Tr. Costa.

Se aminteşte apoi că secretariatul Societăţii s-a angajat să faciliteze membrilor abonamentul la Studii clasice.

Şedinţa se ridică la ora 20^{30}.

XCVI

ŞEDINŢA DIN 3 MAI 1967

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{30}.

Membri prezenţi: N. I. Barbu, L. Buzdugan, D. Crăciun, Fl. Demetrescu, E. Doruţiu-Boilă, S. Dimitriu, M. Duţescu, I. Fischer, Val. A. Georgescu, M. Gramatopol, Al. Graur, G. Guţu, M. Hetco, I. Ionescu, R. Iordache, Tr. Lăzărescu, C. Noica, M. V. Petrescu, Gh. Poenaru-Bordea, C. Poghirc, E. Poghirc, D. Popescu, V. Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, P. Sfeteţu, A. Sucoveanu, N. I. Ştefănescu, R. Vulpe.

Invitaţi: M. Babeş, Gh. Ceauşescu, P. Ceauşescu, A. Horhoianu, A. Nasta, A. Popovici, M. Theodorescu, E. Vulpe.

Alegeri de noi membri. A fost ales membru al Societăţii prof. Alexie Horhoianu (recomandat de prof. N. I. Barbu şi I. Ionescu).

Prezentări de lucrări recente. Prof. Tr. Lăzărescu: J. Eberle, *Amores. Noua carmina.* München, 1965. Prof. D. Crăciun: Caesar, *Fragmente, opera apocrifă* (pref. de C. Poghirc, trad. de J. Vilan-Unguru şi E. Poghirc), Bucureşti, 1967. Prof. M. Duţescu: *Encyclopédie de la mythologie* (pref. P. Grimal), Paris-Bruxelles, 1962; J. H. Croon, *Encyclopédie de l'antiquité classique*, Paris-Bruxelles, 1962. I. Fischer: Xenofon, *Viaţa lui Cyrus cel Bătrîn, întemeietorul statului persan* (trad., studiu introd. şi note de M. Marinescu-Himu), Bucureşti, 1967. Acad. Al. Graur: *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, LXI, 1966, 1—2; Persius, Iuvenal, Marţial, *Satire şi epigrame* (trad. de T. Măinescu şi Al. Hodoş, pref. de I. Fischer, note de I. Fischer şi Tr. Costa), Bucureşti, 1967.

Informaţie. Prof. N. I. Barbu prezintă cîteva date asupra şedinţei Comitetului internaţional pentru promovarea studiilor latine, ţinută la Roma în 24 aprilie 1967.

Comunicare. Prof. R. Vulpe, *Subsidiile plătite de romani dacilor pe vremea Flavilor.*

Într-un pasaj din *Getica* lui Iordanes (XIII, 76) privind începutul războaielor dacice ale lui Domiţian, se spune că primul atac al dacilor în Moesia, produs prin surprindere şi soldat cu înfrîngerea şi moartea guvernatorului local Oppius Sabinus (în iarna 85—86), a avut loc după

o lungă perioadă de pace (*post longum interuallum*), că prin acest atac a fost rupt un pact încheiat anterior cu alți împărați romani (*fœdus quod dudum cum aliis principibus pepigerant*) și că pricina rupturii a fost teama de «zgîrcenia» lui Domițian (*Domitiano imperatore regnante eiusque auaritiam metuentes*).

Examinind critic aceste informații, cărora nu li s-a dat o suficientă atenție pînă acum, deși istoricul got le deținea după toate probabilitățile dintr-un izvor de valoarea lui Dio Chrysostomus, autorul conclude că liniștea de care s-a bucurat Imperiul Roman la Dunărea moesică în intervalul dintre anii 70 și 85, a fost efectul unei înțelegeri formal încheiate de Vespasian și reînnoite de Titus, prin care aceștia se obligau să plătească dacilor subsidii anuale. În consecință, nu Domițian este acela care a inaugurat față de daci politica subsidiilor, după cum i s-a creat faima încă din antichitate prin pana unor istorici ostili, reprezentanți ai clasei senatoriale. Domițian, dimpotrivă, a respins cererea dacilor de a mări suma plătită, iar în urma atacului prin care dacii au căutat să-și impună pretențiile cu forța, el a perseverat, cu toate dezastrele suferite, pînă cînd, în cele din urmă obținînd victoria, a primit supunerea lui Decebal, plătindu-i suma pe care ca învingător a socotit-o convenabilă și luîndu-și în schimb garanții solide.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții: prof. N. I. ȘTEFĂNESCU, VAL. GEORGESCU, N. I. BARBU, M. GRAMATOPOL, GH. POENARU-BORDEA, C. POGHIRC, M. BABEȘ, I. IONESCU.

Prof. N. I. ȘTEFĂNESCU se întreabă dacă politica subsidiilor n-a fost folosită de romani pentru a destrăma alianțele dintre popoarele din afara granițelor Imperiului, favorizînd pe unul în dauna altuia, și dacă Domițian n-a obținut prin aceasta izolarea lui Decebal, ușurînd astfel victoria finală a lui Traian.

Prof. N. I. BARBU discută valoarea mărturiei textelor literare contemporane, în special ale lui Plinius și Tacit și se oprește asupra conflictelor dintre Domițian și comandanții armatelor.

Prof. VAL. GEORGESCU situează problema dezbătută de comunicare în ansamblul relațiilor cu caracter juridic între Imperiu și statele vecine și atrage atenția asupra lucrării recente a lui M. Lemosse, *Le régime des relations internationales du Haut-empire Romain*.

Diverse. Acad. AL. GRAUR anunță că vol. IX din *Studii clasice* va apărea în luna august, înaintea celui de al X-lea Congres internațional al lingviștilor. Numerele următoare vor apărea în primăvară, astfel că depunerea articolelor trebuie încheiată în luna octombrie.

Ședința se ridică la ora 20^{40}.

XCVII

ȘEDINȚA DIN 7 IUNIE 1967

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18^{20}.

Membri prezenți: A. Aricescu, V. Atanasiu, N. I. Barbu, V. Bălăianu, A. Calangiu, Tr. Costa, D. Crăciun, H. Dumitrescu, M. Duțescu, I. Fischer, I. Franga, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Graur, G. Guțu, A. Horhoianu, Vl. Iliescu, I. Ionescu, M. Marinescu, M. Marinescu-Himu, M. Mereuță, M. Nasta, M. Nicolaescu, S. Nicolau, S. Papadima, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, Gh. Poenaru-Bordea, C. Poghirc, E. Poghirc, L. Pop, M. Popa, A. Popescu, D. Popescu, S. Popescu, T. Popescu, V. Popescu, Cl. Popovici, Gh. Sîrbu, N. I. Ștefănescu, N. Ș. Tanașoca, A. Tuzu, J. Ungurn, R. Vulpe, J. Zezeanu.

Invitaţi: Cl. Bojin, M. Dumitrescu, M. Manolescu, C. Moldoveanu, M. Tarasov.

Alegeri de noi membri. A fost aleasă membră a Societăţii prof. MARIA DUMITRESCU (recomandată de prof. R. VULPE şi CL. POPOVICI).

Prezentări de lucrări recente. Prof. R. VULPE: *Kultura antičnogo mira* (Omagiu V. D. Blavatskij), Moscova, 1966. Prof. VAL. GEORGESCU: M. Lemosse, *Le régime des relations internationales du Haut-empire Romain*, Paris, 1967. GH. POENARU-BORDEA: *Schweizer Münzblätter*, 15, 1965; *Schweizerische numismatische Rundschau*, XLV, 1966. I. FISCHER: V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, Paris, 1967. Acad. AL. GRAUR: M. Lucidi, *Saggi linguistici*, Napoli, 1966.

Discutarea programelor analitice pentru limbile clasice din învăţământul mediu (licee clasice şi secţii umaniste).

Prof. G. GUŢU, *Raport asupra programelor pentru limba latină.*

Prof. N. I. BARBU, *Raport asupra programelor pentru limba greacă.*

Ambele rapoarte discută critic prevederile programelor şi prezintă propuneri de ameliorare privind ordinea şi proporţia expunerilor de gramatică, precum şi ponderea care ar trebui acordată fiecărui text din operele literare antice.

Discuţii. Referenţilor le-au fost adresate întrebări de către tovarăşii M. MARINESCU-HIMU, I. FRANGA, I. IONESCU, D. CRĂCIUN, VAL. GEORGESCU.

Observaţii au fost prezentate de către tovarăşii N. I. BARBU, D. POPESCU, D. CRĂCIUN, N. ŞTEFĂNESCU, C. POGHIRC, I. FRANGA, TR. COSTA, I. IONESCU, M. NICOLAESCU, I. FISCHER, M. POPA. Toţi vorbitorii au scos în evidenţă numărul mult prea redus de ore acordate celor două limbi, în special în liceele zise clasice.

Prof. N. I. BARBU atrage atenţia asupra faptului că o idee corectă asupra programei nu se poate cîştiga decît analizînd manualele; de aceea propune orientarea discuţiilor şi asupra principiilor de alcătuire a acestora (raportul dintre bucăţile de lectură şi gramatică, metoda de a-i deprinde pe elevi cu traducerea, tematica bucăţilor de lectură). Nu socoteşte recomandabilă renunţarea la textele din Lucreţiu şi din Plaut.

Prof. D. POPESCU propune alcătuirea unei comisii formate din referenţii şedinţei de azi şi din autorii programelor, pentru a se alcătui programe mai bine orientate.

I. FRANGA recomandă introducerea temei latine în programe.

TR. COSTA recomandă abandonarea lecţiilor de istorie literară în favoarea unor lecturi cît mai masive din cîţiva autori cu adevărat clasici, în primul rînd Caesar şi Cicero.

Prof. M. POPA se îndoieşte de interesul pe care l-ar putea trezi Caesar în rîndul elevilor; nu crede că Plaut e nepotrivit pentru învăţarea limbii latine.

În încheiere, acad. AL. GRAUR rezumă discuţiile, atrăgînd atenţia asupra necesităţii de a se acorda o importanţă mult mai mare limbilor clasice în liceele clasice, pentru formarea unor specialişti bine pregătiţi; la aceste licee, matematica şi fizica ar trebui eliminate din programe.

Se dă cuvîntul reprezentantei Ministerului, M. TARASOV.

La propunerea acad. AL. GRAUR se alcătuieşte o comisie de redactare, însărcinată să prezinte Ministerului concluziile dezbaterilor. Din comisie fac parte prof. G. GUŢU, N. I. BARBU, D. POPESCU şi I. FISCHER.

Diverse. I. FISCHER dă informaţii asupra pregătirilor în vederea participării la Conferinţa de la Görlitz.

Anunţă apoi că următoarea Conferinţă de studii clasice va avea loc la Varşovia, între 21 şi 25 oct. 1968, cu următoarea tematică provizorie: 1. Forme de muncă în antichitate. 2. Ultimul

secol al republicii romane. 3. Teatrul antic şi influenţele sale asupra teatrului european. 4. Teoriile antice ale istoriei. 5. Realizările arheologiei clasice în URSS şi în ţările de democraţie populară.

Şedinţa se ridică la 21[25].

Notă adiţională. Publicăm în continuare textul concluziilor şedinţei, alcătuit de comisia menţionată mai sus şi înaintat, împreună cu cele două rapoarte, Ministerului Învăţămîntului.

1. Majoritatea vorbitorilor au subliniat necesitatea unui număr mai mare de ore de latină şi greacă la liceele şi secţiile clasice. Întrucît prin crearea acestor secţii se urmăreşte pregătirea de specialişti în ştiinţele umaniste (filologie, istorie, drept), se consideră că o bună pregătire nu poate fi realizată decît cu un număr minim de cinci ore pe săptămînă la fiecare dintre cele două discipline în cei patru ani de studii. Aceste ore pot fi obţinute prin reducerea numărului de ore de la obiectele specifice secţiei reale.

2. S-a socotit că programa analitică trebuie să aibă în vedere următoarele principii:

a. Bucăţile de lectură pentru primii doi ani de studii să cuprindă cît mai multe informaţii asupra vieţii grecilor şi romanilor.

b. Bucăţile să aibă un conţinut unitar şi să nu fie mutilate prin includerea forţată a unor forme necesitate de predarea gramaticii.

c. Pe cît posibil, bucăţile să fie extrase din operele autorilor latini şi greci şi adaptate necesităţilor de predare.

3. În ceea ce priveşte autorii care trebuie predaţi în clasele XI şi XII, majoritatea vorbitorilor au subliniat necesitatea reducerii numărului autorilor studiaţi în favoarea traducerii de mai multe texte din acelaşi autor. S-a propus ca în clasa a XI-a să se predea texte din Caesar, Cicero, Ovidiu, iar în clasa a XII-a să se predea, cronologic, texte din următorii autori: Plaut (2 ore), Lucreţiu (6 ore), Seneca (2 ore), Marţial (1 oră), Iuvenal (2 ore), acordîndu-se un număr masiv de ore lui Titus Livius, Vergilius, Horatius, Tacitus.

4. La programele analitice alcătuite de Minister pentru clasele a IX-a şi a X-a s-au făcut unele observaţii de amănunt, care au şi fost înaintate Ministerului.

XCVIII

ŞEDINŢA EXTRAORDINARĂ DIN 19 OCTOMBRIE 1967

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18[15].

Membri prezenţi: V. Antonescu, N. I. Barbu, G. Bordenache, L. Buzdugan, Tr. Costa, M. Crişan, C. Drăgulescu, M. Duţescu, I. Fischer, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Graur, R. Iordache, H. Mihăescu, Ş. Mironescu, M. Nichita, V. Nicolae, M. Nicolaescu, N. Onea, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, Gh. Poenaru-Bordea, C. Poghirc, E. Poghirc, L. Pop, D. Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, D. Sluşanschi, N. I. Ştefănescu, A. Tuzu, J. Unguru.

Invitaţi: V. Ani, D. Berciu, I. Enache, C. Fanella, M. Lupescu, D. Mincu, I. Minulescu, Al. S. Ştefan.

Acad. Al. Graur salută prezenţa profesorului Franco Sartori, de la Universitatea din Padova, a cărui vizită, aşteaptă în noiembrie 1966, a trebuit să fie amînată din cauza inundaţiilor care au devastat nordul Italiei.

Conferinţă. Prof. Fr. Sartori, *Costituzioni italiote, italiche, etrusche.* (Vezi mai sus, p. 29—50).

Şedinţa se ridică la ora 19[30].

XCIX

ŞEDINŢA DIN 16 NOIEMBRIE 1967

Adunare generală anuală

Prezidează prof. R. VULPE, vicepreşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{45}.

Membri prezenţi: I. Acsan, I. Aisner, N. I. Barbu, L. Buzdugan, A. Calangiu, C. Chircu, Tr. Costa, D. Crăciun, Fl. Demetrescu, E. Dobroiu, C. Drăgulescu, M. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, M. Economu, I. Fischer, I. Franga-Casan, C. Georgescu, Val. Georgescu, Gh. Guţu, M. Hetco, A. Horhoianu, M. Jacotă, Tr. Lăzărescu, M. Marinescu-Himu, Margareta Nasta, M. Nasta, V. Nicolae, M. Nicolaescu, S. Nicolau, C. Noica, N. Onea, M.-V. Petrescu, D. M. Pippidi, C. Poghirc, E. Poghirc, A. Popescu, D. Popescu, Cl. Popovici, A. Rădulescu, C. Săndulescu, D. Sluşanschi, N. I. Ştefănescu, N. Ş. Tanaşoca, A. Tuzu, J. Unguru, R. Vulpe.

Neputînd participa la Adunarea Generală din motive de forţă majoră, au trimis adeziuni scrise, prin care se asociază la hotărîrile majorităţii: toţi cei 34 membri ai Filialei Cluj, 20 membri ai Filialei Iaşi, 28 membri ai filialei Constanţa, precum şi următorii: V. Arjoca, R. Cristescu-Ocheşanu, I. Dumitrache, H. Dumitrescu, Al. Graur, M. Iliescu, Vl. Iliescu, L. Lupaş, L. Macarie, M. Marinescu, H. Mihăescu, A. Petre, Z. Petre, A. Piatkowski, S. Popescu, V. Popescu, Iorgu Stoian.

Constatîndu-se că numărul de membri prezenţi prevăzut de statute pentru constituirea Adunării Generale a fost atins, se declară deschisă şedinţa.

Înainte de a intra în dezbaterea problemelor prevăzute în ordinea de zi, prof. R. VULPE evocă figura profesorului MIHAI MACREA, decedat la Berlin în 19 oct., după ce reprezentase Societatea la Conferinţa internaţională de studii clasice de la Görlitz. Adunarea păstrează un minut de reculegere.

Raportul de activitate al biroului pe anul 1966—1967, prezentat de prof. D. M. PIPPIDI: Tovarăşe şi tovarăşi,

În linii mari, anul al cărui bilanţ sîntem ţinuţi să-l înfăţişăm astăzi nu se deosebeşte prea mult de anii precedenţi. O dată mai mult activitatea Societăţii s-a desfăşurat în direcţiile cunoscute, o dată mai mult cîtorva realizări îmbucurătoare li se adaugă rămîneri în urmă imputabile, în parte, împrejurărilor, în parte lipsei noastre de pricepere sau de sîrguinţă. O judecată dreaptă trebuie să ţină seamă de toate aceste aspecte, pînă la urmă inseparabile.

Printre rezultatele pozitive ale muncii noastre se înscrie, în primul rînd, organizarea cu regularitate a şedinţelor de comunicări. Cum am mai avut prilejul s-o spun în unele din rapoartele mele precedente, Comitetul acordă acestei forme de activitate o luare aminte deosebită nu numai întrucît e vorba de o cale — între altele — de dobîndire şi de împărtăşire a unor adevăruri ştiinţifice cîteodată importante, dar mai ales pentru că vede în ea o manifestare a ataşamentului membrilor faţă de Societate şi al Societăţii pentru programul pe care şi l-a fixat cu aproape zece ani în urmă. Pentru noi care le pregătim, ca şi pentru cei ce le judecă de la oarecare distanţă, punctualitatea şi buna ţinută a şedinţelor Societăţii constituie cea mai bună dovadă a preocupărilor ce ne însufleţesc: o explicaţie a succesele obţinute şi o chezăşie a succesele viitoare.

În anul expirat, cum ştiţi, regularitatea şi nivelul şedinţelor lunare de comunicări n-au fost cu nimic mai prejos de cele din anii precedenţi: numărul participanţilor a fost chiar în creştere

şi la unele reuniuni am notat cu mulţumire prezenţa printre noi a unor persoane străine de Societate. Aceasta s-a întîmplat mai ales cu prilejul reuniunilor festive organizate, o dată — cu colaborarea Centrului de Logică al Academiei — pentru pomenirea regretatului profesor Aram Frenkian, altă dată — în colaborare cu Cercul de Studii al profesorilor de la Facultatea de limba şi literatura română — pentru sărbătorirea a 100 ani de la naşterea lui Antoine Meillet. Alături de aceste şedinţe comemorative, se cuvin de asemeni amintite şedinţele de lucru cînd am avut plăcerea să primim printre noi doi oaspeţi străini: în primăvară, într-o întîlnire pregătită împreună cu Societatea de Studii bizantine, pe profesorul Fredy Thiriet, de la Universitatea din Strasbourg; — în octombrie trecut, într-o şedinţă încă proaspătă în amintiri, pe profesorul Franco Sartori de la Universitatea din Padova. De o menţiune specială se învredniceşte şi şedinţa de la 7 iunie, în care — cu participarea la discuţii a mai multor colegi din învăţămîntul mediu şi pornind de la două rapoarte citite de profesorii Barbu şi Guţu — s-a examinat programa de predare a limbilor greacă şi latină în şcolile medii. Ca urmare a acestor dezbateri, Societatea a înaintat Ministerului memoriile luate în discuţie, cuprinzînd observaţiile noastre întemeiate. Dacă rezultatele nu-s acelea pe care le-am fi dorit, avem cel puţin mîngîierea de a nu fi rămas indiferenţi la o stare de lucruri ale cărei inconveniente sîntem în măsură să le judecăm mai bine decît oricine.

Alături de şedinţele de comunicări, atenţia Comitetului s-a îndreptat şi în anul expirat spre publicaţia Societăţii, ajunsă acum la al IX-lea volum. În momentul cînd vă vorbesc, revista a ajuns la «bunul de tras», ceea ce înseamnă că vom avea «semnalul» încă în luna aceasta şi că difuzarea s-ar putea face înainte de sfîrşitul anului. Cum veţi putea aprecia cu toţii, conţinutul de studii şi comunicări e şi de data aceasta interesant şi variat, iar cronica mai întinsă decît oricînd. Avem şi mai multe colaborări străine, din care mă mulţumesc să menţionez — nu fără mîndrie — pe a profesorului Louis Robert, de la Collège de France, care ne-a dat primul dintr-o serie de articole consacrate revizuirii critice a unor documente epigrafice şi numismatice descoperite «între Carpaţi şi Propontida».

Cît vorbesc de revistă, nu pot să nu zăbovesc o clipă asupra bunei primiri de care continuă să se bucure printre specialiştii de pretutindeni. Pe lîngă publicaţiile trimise redacţiei spre recenzare, al căror număr e în continuă creştere, se înmulţesc şi cererile de schimburi cu periodice din numeroase ţări, ceea ce — mai bine decît orice — arată interesul pe care-l trezeşte şi preţuirea de care continuă să se învrednicească. Dintre ultimele propuneri de schimburi regulate amintesc: din Austria, *Wiener Studien* (seria nouă); din Italia, lucrările Seminarului de Filologie clasică de la Universitatea din Genova; din Spania, revista *Perficit* şi alte publicaţii ale colegiului «de San Estanislao» din Salamanca; din Argentina, colecţia *Textos y Estudios* a Facultăţii de Litere din La Plata; din Iugoslavia, revista *Živa Antika*. În aceste condiţii, socotim că am avut dreptate văzînd în revistă una din principalele forme de manifestare ale Societăţii şi acordîndu-i luarea aminte pe care i-am închinat-o de la întemeiere. Drumul ascendent pe care n-a încetat să-l parcurgă e cea mai bună răsplată a silinţelor noastre.

Într-un alt domeniu de activitate, — ca să zic aşa, «al relaţiilor externe» — rezultatele obţinute în cursul anului încheiat au fost fără îndoială mai puţin bune. Nu vorbesc de oaspeţii străini pe care am avut plăcerea să-i primim printre noi: profesorii Fredy Thiriet şi Franco Sartori, pomeniţi înainte, sau profesorul Jean Taillardat, decanul Facultăţii de Litere din Lyon, pe care l-am putut saluta ca oaspete al Societăţii cu prilejul Congresului Internaţional al lingviştilor din septembrie trecut. Mă refer la participarea Societăţii de studii clasice din România la lucrările ultimei Conferinţe EIRENE, organizată şi patronată de Academia de Ştiinţe din Berlin la Görlitz, în a doua jumătate a lunii octombrie. La această manifestare, intenţia noastră era să asigurăm intervenţia în dezbateri a unui număr apreciabil de vorbitori, pe lîngă prezenţa la lucrări a unui grup important de ascultători. În acest sens, am făcut demersurile necesare pe lîngă ONT, şi proiectul se apropia de realizare, cînd a fost făcut să eşueze, în primul rînd de retragerea în ultimul ceas

a celei mai mari părți din înscrişi, în al doilea rînd, de lipsa de zel a ONT-ului, din capul locului puțin dispus să organizeze o călătorie de grup într-un orășel de provincie puțin cunoscut și situat în afara traseelor obișnuite de excursii turistice. Oricum ar fi, pînă la urmă participarea românească la Conferința de la Görlitz s-a redus la cei doi delegați oficiali ai Societății, autori ai unor coreferate solicitate de organizatori: profesorul Mihail Macrea, din Cluj, și lectorul universitar Mihai Nasta, din București ; tot profesorul Macrea a citit cu același prilej și coreferatul colegei noastre Gabriella Bordenache, intitulat *Ideologia classica greca nella tematica funeraria di una provincia romana*. Moartea neașteptată a celui dintîi, în chiar ceasul cînd se pregătea de întoarcere, ne-a îndurerat în chip deosebit. Minutul de reculegere păstrat în amintirea lui la începutul acestei ședințe a exprimat numai în parte adînca părere de rău, amintirea pioasă pe care înțelegem s-o păstrăm unui colaborator stimat și iubit. Ceva mai mult despre viața și activitatea lui M. Macrea, precum și despre legăturile lui cu Societatea noastră ne propunem să scriem în volumul viitor al revistei, cînd îi vom evoca amintirea. Pînă atunci, prin gura mea, Comitetul trimite tovarășei de viață a dispărutului și întregii familii Macrea expresia părerii de rău și a sincerei simpatii cu care întreaga Societate de Studii clasice ia parte la pierderea suferită.

Ca întotdeauna în împrejurări similare, cu prilejul întîlnirii de la Görlitz, Comitetul EIRENE a luat în cercetare problema următoarei întîlniri, acceptînd propunerea colegilor polonezi ca viitoarea Conferință să se țină la Varșovia, în octombrie 1968. La ora actuală tematica a și fost întocmită și comunicată comitetelor naționale printr-o primă circulară a organizatorilor. Despre ea, ca și despre desfășurarea lucrărilor de la Görlitz, de care n-avem răgaz să ne ocupăm astăzi, socotim potrivit să se vorbească în cea dintîi ședință de lucru a Societății.

Astăzi, în schimb, înainte de a încheia, aș vrea să vă întreține despre raporturile Societății cu cele trei filiale ale ei din Cluj, Iași și Constanța, despre care a mai fost vorba și în raportul meu precedent. Starea de lucruri de care mă plîngeam atunci — lipsa unor contacte regulate cu comitetele filialelor și a unor informații circumstanțiate despre activitatea acestora — a continuat din păcate — și în anul 1966/67, ceea ce mă obligă să adresez colegilor din Constanța și Cluj îndeosebi aceleași apeluri la colaborare și aceleași îndemnuri la activitate pe care li le adresam și anul trecut. La acestea sînt împuternicit să adaug însă și un avertisment: acela, anume, că Societatea nu ține să întemeieze filiale numai pentru a putea spune că are asemenea prelungiri în restul țării, ci pentru a se mîndri — dacă e cazul — cu activitatea lor, pentru a avea mulțumirea că munca depusă de comitetul bucureștean slujește cumva ca exemplu comitetelor provinciale. Dacă, pentru un motiv sau altul, colegii noștri din cele două filiale amintite nu sînt dispuși să facă sacrificiul pe care li-l cerem pentru cauza comună, sînt liberi să ne-o spună. Liberi sîntem însă și noi să ne exprimăm dezaprobarea pentru asemenea purtări și să propunem, dacă va fi nevoie, viitoarei Adunări generale să ia atitudine față de filialele care-și uită îndatoririle asumate în clipa înființării.

Ultimul cuvînt al raportului meu va fi pentru Ministerul Învățămîntului, sub ale cărui auspicii lucrăm, cum se știe, din clipa întemeierii. În anul expirat, Ministerul ne-a aprobat în continuare subvenția de 12 000 lei, de care ne bucurăm de mai mulți ani, și ne-a înlesnit trimiterea la Görlitz a celor doi delegați de care a fost vorba înainte. În numele Comitetului și al Dvs. al tuturor, îngăduiți-mi să-i exprim mulțumirile noastre recunoscătoare. Dar colaborarea Societății cu autoritatea tutelară nu se oprește aci. Pentru viitor avem nădejdi de întețire a legăturilor de care vorbesc și dacă publicarea acelei reviste de largă difuziune la care ne gîndim mai de mult face încă obiect de discuții, înțelegerea pentru editarea unei colecții de texte bilingve e pe cale de realizare. Primele titluri au fost comunicate Ministerului și, cu consimțămîntul editorilor, s-au fixat și termenele de livrare a primelor manuscrise — pentru seria latină ca și pentru cea greacă. Rămîn de fixat detaliile tehnice ale colecției, pentru ca lucrările să poată fi înscrise definitiv în planul de tipărituri. Cînd

primele volume vor ieşi de sub teascuri — într-un an sau doi, sperăm —, un alt punct important din programul nostru de lucru va fi căpătat un început de realizare.

Cu acestea, tovarăşe şi tovarăşi, socot a fi înfăţişat un tablou corect al activităţii Comitetului Societăţii, de un an încoace. Ne rămîne să vă invităm a vă spune părerea asupra dării de seamă ascultate şi, la capătul discuţiilor, să ne acordaţi — de veţi găsi cu cale — cuvenita descărcare.

I. Fischer dă apoi citire raportului Filialei din Iaşi a Societăţii, întocmit de prof. O. Tcaciuc şi Gh. Cosoi:

Filiala Iaşi a Societăţii de studii clasice, cuprinzînd un număr de 40 membri, a ţinut în cursul anului 1967 pînă în prezent un număr de 3 şedinţe, după cum urmează:

1. Şedinţa din 5 martie 1967 (au participat 37 membri), la care tov. conf. univ. N. Gostar a prezentat comunicarea *Problema autenticităţii versurilor 387 — 388 din «Consolatio ad Liuiam»*. În continuare tov. lector N. Baran şi asist. Simina Noica au făcut prezentări de publicaţii recente.

2. Şedinţa din 23 aprilie 1967 (au participat 20 membri), la care conf. univ. M. Jacotă a prezentat comunicarea *Drept şi transformări sociale în Roma antică (secolul II e.n.)*. În continuare, tov. Oct. Tcaciuc şi tov. asist. Nic. Todiraşcu au făcut prezentări de lucrări recente.

3. Şedinţa din 28 mai 1967 (au participat 19 membri), la care tov. prof. univ. Th. Simenschy a prezentat comunicarea *Cugetările lui Publilius Syrus*, iar tov. asist. Tr. Diaconescu *Observaţii cu privire la traducerile lui Coşbuc din Odiseea*, după care tov. asist. S. Noica a prezentat lucrări recente.

Pînă la sfîrşitul anului 1967 avem programate încă două şedinţe (una în noiembrie, alta în decembrie).

Adunarea generală de dare de seamă şi pentru alegerea noului comitet se va ţine la sfîrşitul lunii decembrie 1967.

Raportul asupra gestiunii financiare, prezentat de Tr. Costa:

La începutul anului 1966/1967, Societatea de studii clasice avea, reportată din anul precedent, suma de lei 688,20 (şase sute optzeci şi opt de lei şi douăzeci de bani), proveniţi din cotizaţii. În cursul anului 1966/1967, s-au încasat din cotizaţii lei 2190 (două mii o sută nouăzeci de lei). S-au cheltuit, cu acte justificative, lei 937,50 (nouă sute treizeci şi şapte de lei şi cincizeci de bani). Au rămas deci, din cotizaţii, lei 1940,70 (una mie nouă sute patruzeci de lei şi şaptezeci de bani)

La data de 1 noiembrie 1967, Ministerul Învăţămîntului nu vărsase încă subvenţia de 12 000 lei, acordată pentru anul în curs. Din subvenţia anului trecut, s-a reportat suma de lei 19 825,08 (nouăsprezece mii opt sute douăzeci şi cinci lei şi opt bani). S-a adăugat la aceasta dobînda de lei 333,97 (treisute treizeci şi trei lei şi nouăzeci şi şapte bani). S-au cheltuit cu acte justificative (salarii, asigurări sociale, deplasări, invitarea unui delegat la Congresul lingviştilor) lei 10 121,35 (zece mii o sută douăzeci şi unu lei şi treizeci şi cinci bani). Au rămas, deci, din subvenţii, lei 10 037,70 (zece mii treizeci şi şapte lei şi şaptezeci bani).

Astfel, Societatea dispune în total, din cotizaţii şi subvenţii, de lei 11 978,40 (unsprezece mii nouă sute şaptezeci şi opt lei şi patruzeci bani).

Raportul comisiei de cenzori, întocmit de prof. Val. Georgescu şi D. Crăciun şi prezentat de prof. Val. Georgescu:

Azi 16 noiembrie 1967, noi subsemnaţii cenzori ai Societăţii de studii clasice, întrunindu-ne pentru verificarea gestiunii Societăţii în prezenţa casierului, prof. Tr. Costa, am constatat următoarele: gestiunea financiară a fost ţinută în regulă, fiind înregistrate toate operaţiile şi existînd acte justificative legale pentru ele.

Propunem Adunării generale să mulţumească tovarăşului casier pentru munca depusă şi să dea Comitetului de conducere şi casierului cuvenita descărcare pentru gestiunea financiară pe anul 1966/1967.

Discuţii. Iau cuvîntul pe marginea rapoartelor: prof. N. I. Barbu, Tr. Lăzărescu, Val. Georgescu, A. Rădulescu, D. Crăciun, Vl. Dumitrescu, Tr. Costa.

Prof. N. I. Barbu informează Adunarea de stadiul în care se află pregătirile pentru publicarea revistei de popularizare. Pentru a-i asigura apariţia, este necesară obţinerea unor abonamente prealabile; d-sa a cîştigat în acest scop concursul prof. C. Drăgulescu, directorul I.P.C.D., care va trimite circulare informative către profesorii din învăţămîntul mediu.

Prof. Tr. Lăzărescu propune ca alegerea biroului să se facă prin vot secret şi se arată nemulţumit de caracterul de prea strictă specialitate a *Studiilor Clasice*.

Prof. Val. Georgescu socoteşte că biroul trebuie să depună eforturi mai susţinute pentru sprijinirea activităţii filialelor şi pentru reprezentarea acestora la şedinţele din Bucureşti ale Societăţii. Propune constituirea unui fond de garanţie pentru revista de popularizare, obţinut din contribuţia benevolă a membrilor Societăţii.

Prof. A. Rădulescu, preşedintele Filialei din Constanţa, dă informaţii asupra activităţii Filialei şi propune programarea în şedinţele de la Constanţa a unor comunicări ţinute de clasicişti din Bucureşti. Cere de asemenea o strîngere a legăturilor dintre filială şi biroul societăţii şi în domeniul administrativ.

Prof. Tr. Costa anunţă sporirea numărului de studenţi admişi la secţia de filologie clasică. Propune ca în luna februarie, cu ocazia celei de a 10-a aniversări a constituirii Societăţii, să se convoace o Adunare Generală cu misiunea de a aduce modificări în statut.

Din partea Biroului răspund şi dau informaţii prof. R. Vulpe, D. M. Pippidi şi I. Fischer.

Se supune apoi votului Adunării **descărcarea de gestiune.** Aceasta este acordată de unanimitatea membrilor prezenţi.

Alegerea biroului pe anul 1967—1968. Pentru conducerea lucrărilor se alege un prezidiu compus din prof. Val. Georgescu preşedinte, D. Crăciun şi M. Jacotă, membri.

S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcţia de preşedinte: acad. Al. Graur (propus de prof. R. Vulpe,), acad. C. Daicoviciu (propus de prof. Tr. Lăzărescu).

Pentru funcţia de vicepreşedinte: prof. N. I. Barbu (propus de prof. D. Crăciun), prof. R. Vulpe (propus de prof. D. M. Pippidi), acad. C. Daicoviciu (propus de prof. Val. Georgescu).

Pentru funcţia de secretar: prof. D. M. Pippidi (propus de N. Onea şi sprijinit de prof. Val. Georgescu), prof. Vl. Dumitrescu (propus de prof. Tr. Lăzărescu). Prof. Vl. Dumitrescu refuză să candideze şi se asociază propunerii privind alegerea prof. D. M. Pippidi.

Pentru funcţia de secretar adjunct: I. Fischer (propus de prof. D. M. Pippidi).

Pentru funcţia de casier: prof. Tr. Costa (propus de prof. N. I. Barbu şi sprijinit de prof. N. I. Ştefănescu).

Au fost aleşi:

Preşedinte: acad. Al. Graur (cu unanimitatea voturilor celor prezenţi minus un vot contra).

Vicepreşedinţi: prof. N. I. Barbu (cu unanimitatea voturilor), **prof. R. Vulpe** (cu unanimitatea voturilor), **acad. C. Daicoviciu** (cu unanimitatea voturilor).

Secretar: prof. D. M. Pippidi (cu unanimitatea voturilor celor prezenţi minus un vot contra).

Secretar adjunct: I. Fischer (cu unanimitatea voturilor).

Casier: prof. Tr. Costa (cu unanimitatea voturilor).

Alegerea comisiei de cenzori. S-au făcut următoarele propuneri:

Ca membri titulari: prof. Vl. Dumitrescu (propus de I. Fischer, sprijinit de prof. Val. Georgescu), prof. Val. Georgescu (propus de prof. D. M. Pippidi). Prof. Val. Georgescu refuză să candideze şi propune pe prof. M. Jacotă.

Ca membri supleanţi: prof. D. Crăciun (propus de prof. N. I. Barbu), prof. A. Rădulescu (propus de prof. Vl. Dumitrescu), prof. M. Marinescu-Ilimu (propusă de prof. R. Vulpe)

Au fost aleşi:

Membri titulari: prof. Vl. Dumitrescu (cu unanimitatea voturilor) şi prof. M. Jacotă (cu unanimitatea voturilor).

Membri supleanţi: prof. D. Crăciun (cu unanimitatea voturilor) şi prof. M. Marinescu-Ilimu (cu unanimitatea voturilor).

În numele noului birou, prof. R. Vulpe mulţumeşte Adunării generale pentru încrederea acordată şi îşi exprimă speranţa că viitoarea activitate a biroului va justifica această încredere.

Diverse. I. Fischer anunţă pentru 25 noiembrie şedinţa extraordinară a Societăţii, la care va conferenţia prof. M. Ruch (Nancy).

Prof. D. M. Pippidi dă citire unei telegrame de condoleanţe care urmează să fie trimisă de către Adunare prof. Virginia Macrea.

La propunerea tov. N. Onea, se fixează data şedinţelor ordinare: prima joi a fiecărei luni.

Fac alte comunicări prof. Val. Georgescu şi A. Rădulescu.

Şedinţa se ridică la ora 20[40].

să delimiteze, înainte de toate, contururile mari ale procesului istoric şi să combată teoriile care prin denaturarea detaliilor răstălmăceau întregul proces istoric. El nu se mulţumea cu expunerea formală a cursurilor ci, elaborîndu-le în scris, le-a pus la dispoziţia studenţilor săi.

Activitatea lui ştiinţifică se concentrează în jurul problemei centrale a istoriei vechi a României, în jurul problemei continuităţii. Studiile sale aduc argumente şi dovezi noi, pe de o parte, privind continuitatea poporului dac în Dacia romană, pe de alta, a populaţiei romanizate în Dacia postromană. Ele se bazează, înainte de toate, pe elaborarea şi interpretarea rezultatelor cercetărilor arheologice. Deşi problema centrală a asigurat o unitate şi omogenitate evidentă întregii sale activităţi ştiinţifice, totuşi din punct de vedere al materialului, al descoperirilor arheologice şi al obiectivelor urmărite, ea se împarte în patru ramuri diferite: în studii arheologice, numismatice, epigrafice şi de istorie.

Rezultatele mai importante ale muncii arheologice le constituie săpăturile sale de la Rîşnov, Căpîlna, Palatca, Mehadia, Breţcu, Inlăceni, Caşolţ, Gilău, Someşeni, Buciumi etc., care prin bogatele lor descoperiri din perioada dacică, romană şi cea a migraţiilor popoarelor au contribuit la clarificarea multora dintre problemele legate de perioadele respective. Rapoartele asupra diferitelor săpături şi studiile interpretative asupra rezultatelor obţinute au apărut în revistele de specialitate din ţară şi din străinătate.

Impulsul pentru studiile sale numismatice l-a primit prof. Macrea de la cunoscutul arheolog şi numismat clujean Ştefan Kovács. Pe lîngă faptul că primele sale prelegeri universitare au fost ţinute în domeniul numismaticii, prof. Macrea nu s-a mulţumit cu simpla publicare a monedelor dacice sau romane găsite cu ocazia săpăturilor, ci, interpretînd descoperirile monetare într-un spirit cu totul nou şi critic, a elaborat valoroasa sa lucrare despre părăsirea Daciei şi problema continuităţii daco-romane în lumina izvoarelor numismatice, precum şi studiul (în colaborare) despre tezaure de monede romane şi invazia carpilor din anul 242 e.n.

În studiile epigrafice, pe lîngă publicarea unor inscripţii mai demult descoperite sau găsit întîmplător, el s-a ocupat mai aprofundat cu monumentele epigrafice descoperite la Porolissum. În acest sector de cercetare se înscriu şi lucrările sale despre situaţia militară din Dacia romană şi, îndeosebi, preţiosul studiu despre organizaţia militară timpurie a Daciei Porolissensis.

Bazîndu-se pe amintitele ştiinţe auxiliare ale istoriei antice, profesorul Macrea a elaborat numeroase studii şi lucrări istorice. Printre acestea se numără studiile despre situaţia religioasă din Dacia romană (Cultele germanice în Dacia; Cultul lui Sabazius), în special, problema răspîndirii creştinismului în această provincie, apoi studiul despre Burebista şi celţii la Dunărea de jos. Altele au un caracter sintetic, cuprinzînd o perioadă mai lungă sau tratînd o temă de o deosebită importanţă, ca de pildă studiul apărut în volumul I al tratatului de istorie a României despre Dacia în timpul stăpînirii romane, sau lucrarea despre organizarea administrativă a Daciei romane şi, în special, monografia despre această perioadă, ce va apărea postum, aflîndu-se încă sub tipar.

Studiile şi lucrările sale au stîrnit un viu interes în cercul specialiştilor. Drept recompensă a vastei sale activităţi, prof. M. Macrea a fost ales în colectivul de redacţie al mai multor reviste şi publicaţii de specialitate din ţară, iar în ultimii ani a participat la mai multe congrese şi manifestaţii ştiinţifice ţinînd conferinţe şi comunicări în Austria, Italia, Anglia, Cehoslovacia, Bulgaria, Republica Democrată Germană etc. Totodată a fost ales membru al unei comisii internaţionale, însărcinată cu întocmirea hărţii imperiului roman pe baza izvoarelor literare, arheologice, epigrafice şi numismatice.

Prin activitatea sa didactică şi ştiinţifică prof. Macrea a contribuit într-o largă măsură la îmbogăţirea ştiinţelor istorice româneşti. Muncind întotdeauna cu entuziasm, cu perseverenţă, cu o profundă dragoste faţă de poporul său şi de patria sa, el a descoperit un bogat material documentar arheologic, epigrafic şi numismatic.

Aducînd contribuţii de valoare durabilă şi-a impus numele printre cei mai de seamă istorici ai Daciei antice.

A. Bodor

E R A T A*

Pagina	Rîndul	În loc de:	Se va citi:
80	24 de sus	Zalmogédikos	Zalmodégikos
272	9 de jos	*Catinca*	*Cantica*
295	2–3 de sus	Atais	Ataias
304	18 de jos	Abiectae	Adiectae
355	1 de jos	*Quintium*	*Quiritium*

* Dintre greşelile de tipar existente în revistă au fost menţionate numai cele care ar fi dus la înţelegerea inexactă a materialului.

La revue **STUDII CLASICE** paraît 1 fois par an. Le prix d'un abonnement annuel est de £ 1.5.0; $ 3,50; FF 17, —; D.M. 14,—
Toute commande à l'étranger sera adressée à

CARTIMEX
boîte postale 134—135
BUCAREST
ROUMANIE

ou à ses représentants à l'étranger. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

Rédaction: Bucarest, str. I. C. Frimu no. 11

MIHAIL MACREA

1909—1967

Stăpînit de o febrilă dorinţă de muncă, profesorul Mihail Macrea se pregătea să plece apre casă de la o conferinţă de studii clasice, ţinută la Görlitz, cu intenţia de a întocmi planuri noi, cînd, în ziua de 19 octombrie, în gara din Berlin, pe neaşteptate, moartea l-a răpus. Drumul pe care el a pornit dintr-o casă ţărănească de lîngă Sibiu şi a ajuns în funcţia de profesor la catedra de istoria României a Universităţii din Cluj şi şef de secţie la Institutul de istorie, precum şi la Muzeul de istorie Cluj, a fost lung şi obositor, jalonat de o perseverentă şi dîrză activitate educativă şi ştiinţifică. Neînduplecata moarte l-a răpit atunci cînd cu bogata sa experienţă ştiinţifică a ajuns la hotarul unei superioare munci creatoare, cînd putea cuprinde cu privirea toată perioada pe care a cercetat-o cu mult entuziasm. Iată de ce moartea lui înseamnă o mare pierdere nu numai pentru universitate, ci pentru arheologia şi ştiinţele istorice româneşti.

Mihail Macrea s-a născut în 1909 în comuna Săcel. După terminarea studiilor secundare la Sibiu, s-a înscris la facultatea de litere a Universităţii din Cluj, şi, între anii 1926—1930, şi-a format pregătirea universitară în specialităţile istorie universală şi arheologie clasică.

După terminarea studiilor universitare, pe baza rezultatelor obţinute, între anii 1931—1933 a fost membru al Şcolii Române din Roma, unde, pe de o parte, şi-a lărgit cunoştinţele istorice, pe de alta s-a consacrat arheologiei şi istoriei vechi. Totodată el a studiat la Roma unele probleme care marchează deja domeniul cercetărilor sale de viitor. Lucrările din această perioadă despre columna lui Traian şi trofeele lui Domiţian nu şi-au pierdut importanţa nici pînă astăzi.

După întoarcerea lui în ţară şi îndeplinirea serviciului militar, sub îndrumarea directă şi permanentă a profesorului său C. Daicoviciu, a participat la săpături sau a condus el însuşi şantiere arheologice; totodată şi-a început şi activitatea didactică la universitate.

De acum înainte activitatea lui se desfăşoară în două domenii vaste şi interdependente: munca educativă şi didactică de la universitate şi, strîns legată de aceasta, cea ştiinţifică.

În calitate de cadru didactic el a ţinut prelegeri şi cursuri speciale din domeniul istoriei vechi, arheologici, epigrafiei şi a numismaticii. Cursurile sale se caracterizau printr-un înalt nivel ştiinţific, printr-o documentare temeinică. Nu voia niciodată să se piardă în detalii şi se străduia

43.878 Lei 40